VRIJE UNIVERSITEIT

Vogels en mensen in Nederland 1500-1920

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. F.A. van der Duyn Schouten,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit der Geesteswetenschappen
op woensdag 24 juni 2015 om 15.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Jan Hendrik de Rijk

geboren te Gouda

promotoren: prof.dr. P.J.E.M. van Dam
prof.dr. H. Siepel

Inhoudsopgave

Gebruikte afkortingen .....
1. Inleiding 1
Historisch ecologisch onderzoek naar de fauna 1
Onderzoek naar de invloed van de mens op de avifauna 3
Vogels in een door mensen gemaakt land 4
De mens als ecologische factor 6
Indicatoren voor menselijke invloed 7
Uitwerking vraagstelling en opbouw boek 8
2. Bronnen en methoden 10
Oude vogelnamen 10
Schriftelijke bronnen 10
Beschrijving van de belangrijkste schriftelijke bronnen 13
Niet-schriftelijke bronnen 16
Uitvoering van het bronnenonderzoek 19
Gebruik van bronnen voor onderzoek naar historisch voorkomen 20
3. Jagen en vangen als bedreiging of bescherming 24
Welke vogelsoorten werden bejaagd? 24
Het recht om te jagen 31
Aantal jagers 36
De ambachtelijke vogelvangers 41
De economie van het vogelvangen 47
Opening en sluiting van het jachtseizoen 50
Regulering van vangmiddelen 56
Maatregelen tegen stropen 60
Maatregelen tegen honden en katten 65
Bestrijding van schadelijke dieren 70
Schadebestrijding in de landbouw; beperkingen voor boeren 71
Regulering van de wildhandel 75
Regels voor hoenders; de band tussen bejaging en bescherming 76
Onderscheid tussen standvogels en trekvogels 80
Conclusie 81
4. Bejaging van grote moerasvogels in beschermde kolonies 84
Kolonies van moerasvogels 84
Economische waarde tot de Franse tijd 86
Economische waarde na de Franse tijd 90
Culturele waarde 91
Bescherming van moerasvogels en kolonies door regelgeving 94
Bescherming van kolonies door inrichting en beheer 99
Bestrijding 101
Conclusie 107

5. Waren weidevogels tot 1900 weinig algemeen? ... 109
Ontwikkeling van het weidelandschap ... 110
Waarnemingen van *Jacht-Bedrijff* tot Schlegel ... 111
De vangst van weidevogels tot de Franse tijd ... 116
Weidevogels vangen en jagen vanaf de Franse tijd ... 122
De handel in weidevogels in het laatste kwart van de 19de eeuw ... 125
De vangst van kieviten door wilsterflappers en andere illegale vangst ... 129
Kemphanen vangen in de tweede helft van de 19de eeuw ... 132
Bejaging van de watersnip ... 135
Het rapen van eieren van weidevogels tot de Franse tijd ... 141
De regelgeving over het rapen van eieren vanaf de Franse tijd ... 144
De handel in kievitseieren na de Franse tijd ... 147
Van eieren naar broedparen; de broedbiologie van de kievit ... 150
De economie van het rapen ... 153
Bonte eieren in de 19de eeuw ... 156
Meldingen van afname van de kievit 1850-1950 ... 159
Discussie per soort ... 159
Conclusie ... 164
6. De rol van de overheid bij de bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels ... 166
De schade door kraaiachtigen en roofvogels ... 166
Bestrijding van kraaiachtigen tot de Franse tijd ... 171
Bestrijding van roofvogels tot de Franse tijd ... 179
De rol van de rijksoverheid bij de bestrijding van kraaiachtigen vanaf de Franse tijd ... 182
De rol van lagere overheden bij de bestrijding van kraaiachtigen ... 184
Bestrijding van roofvogels vanaf de Franse tijd ... 186
Georganiseerde particuliere bestrijding in de 19de eeuw ... 190
Bescherming van kraaiachtigen; de Nuttige dierenwet van 1880 ... 193
Conclusie ... 200
7. De directe invloed van de mens op de avifauna ... 202
Invloed van de mens op bejaagde soorten ... 202
Jagen als bescherming ... 203
Invloed van de mens door bestrijding ... 205
Indirecte effecten van jagen en bestrijden ... 206
Invloed van de mens door bescherming ... 208
Ecologische strategieën van vogels ... 208
Conclusie ... 210
Bijlagen ... 211
1. Plakkaten en overige regelgeving over jacht en fauna ... 211
2. Indeling vogelsoorten naar dominante menselijke invloed 1500-1920 ... 233
3. Open jachttijden tot de Franse tijd ... 235
4. Gegevens over weidevogels ... 237
5. Maatregelen voor de bestrijding van kraaiachtigen in de 19de eeuw ... 245

6. Wetenschappelijke naam van vermelde vogelsoorten 248
7. Woordenlijst..... 250
Samenvatting 251
Summary..... 257
Literatuur..... 263
Geraadpleegde archieven..... 277
Lijst van figuren 282
Lijst van tabellen..... 282
Dankwoord 284
Curriculum vitae 284

Gebruikte afkortingen

Provincienamen

DR	Drenthe
FR	Friesland
GD	Gelderland
GR	Groningen
LB	Limburg
NB	Noord-Brabant
NH	Noord-Holland
OV	Overijssel
UT	Utrecht
ZH	Zuid-Holland
ZL	Zeeland

Bibliotheken, archieven en archiefbronnen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
GA	Gemeentearchief
GV	Verslag van de gemeente, met gemeentenaam en jaartal
HCO	Historisch Centrum Overijssel
KB	Koninklijke bibliotheek
NHa	Noord-Hollands archief
NL-HaNA	Nationaal archief
PB	Provinciaal Blad, met afkorting provincienaam, jaartal en stuknummer
PV	Verslag van de provincie, met afkorting provincienaam en jaartal
RAR	Regionaal Archief Rivierenland
RHC GR	Regionaal historisch centrum Groninger archieven
RHCL	Regionaal historisch centrum Limburg
RKD	Rijksdienst kunsthistorische documentatie
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
ZA	Zeeuws archief

Kranten, tijdschriften en periodieken

AH	Algemeen Handelsblad
Crt	Courant
DNJ	De Nederlandse Jager
Hn	Het nieuws van den dag; kleine courant
KB	Koninklijk Besluit
Lc	Leeuwarder courant
NHA	Nieuwsblad Heusden en Altena
NMJ	Nederlandsch Meteorologisch Jaarboek
NRC	Nieuwe Rotterdamse Courant
Nw	Nieuwe
Stbl	Staatsblad (Bijv. Bijvoegsel)

Overig

Bv.	bijvoorbeeld
Ca.	circa
Chomel	Chomel, *Algemeen Woordenboek,* met jaar uitgave en pag.nr.
Ct	cent
CvK	Commissaris van de Koning
Hh	Heerlijkheid
Ned. Jaarb.	Nederlands Jaarboek

1. Inleiding

In het eerste grote vogelboek van Nederland staat een bijzondere waarneming over de scholekster. Nozeman schreef daarin over scholeksters dat ze in de Nederlandse duinen algemeen waren omdat ze niet gegeten werden.[1] In 1770 was het blijkbaar een uitzondering dat een vogel van die grootte niet voor het vlees werd bejaagd. Volgens Nozeman had dat invloed op het voorkomen van soorten.

Dit boek gaat over de geschiedenis van de invloed van de mens op vogels. De centrale vraag is: hoe ontwikkelde zich de menselijke invloed op vogels in Nederland in de periode 1500-1920 en wat betekende dat voor de biodiversiteit? De invloed van de mens op de fauna staat wereldwijd in de belangstelling door het grote verlies aan biodiversiteit. Onderzoek naar de invloed van de mens op de fauna is vooral op de afgelopen decennia gericht omdat er over deze periode goede gegevens uit biomonitoring zijn. Menselijke invloed op de fauna is er echter al heel lang. Met historische onderzoeksmethoden kan die invloed worden onderzocht en beoordeeld. In dit boek wordt dat voor vogels gedaan.

Bij de menselijke invloed op de fauna wordt onderscheid gemaakt in directe en indirecte invloed. Jagen, vissen en bestrijden van dieren vormt een directe invloed. De invloed van de mens op het landschap heeft een indirecte invloed op de fauna. Op wereldschaal wordt de directe menselijke invloed als de belangrijkste oorzaak voor biodiversiteitsverlies gezien.[2] Historische bronnen over de fauna gaan vooral over jagen en bestrijden en daarmee over de directe invloed van de mens op de fauna. Die invloed staat daarom in dit onderzoek centraal.

Als onderzoeksperiode is 1500-1920 gekozen, dat is de periode die Vroegmoderne (1500-1800) en Nieuwe tijd (1800-1900) omvat. Het begin rond 1500 is gekozen omdat de bestuurlijke organisatie in Nederland zich toen sterk ontwikkelde. Dit was een belangrijke stimulans voor het uitbreiden van de jachtwetgeving. Voor Holland is er een jachtplakkaat uit 1502 en een paar decennia later zijn die er voor de meeste gewesten. Als eind van de onderzoeksperiode is 1920 gekozen. Met de Vogelwet van 1912 en de Jachtwet van 1923 begon toen voor de bescherming en de bejaging van vogels een nieuwe periode. Ook begon toen het systematisch onderzoek naar het voorkomen van vogels.

De onderzoeksvraag is op het huidige Nederland gericht. Kennis over het voorkomen van vogels heeft vaak op Nederland betrekking. Voor de Nieuwe tijd is deze afbakening ook voor het historisch onderzoek een voor de hand liggende keuze. Belangrijke bronnen uit deze periode, zoals jachtwetten, golden voor Nederland. In de Vroegmoderne tijd waren bestuurlijke eenheden als gewesten belangrijk omdat zij regels voor jagen en bestrijden van vogels opstelden. Door die regelgeving te verzamelen voor gebieden die nu onderdeel van Nederland zijn, bleek de keuze voor Nederland als onderzoeksgebied ook voor die periode hanteerbaar.

Historisch ecologisch onderzoek naar de fauna

Onderzoek op het raakvlak van ecologie en geschiedenis varieert van historisch onderzoek over een onderwerp uit het domein van de ecologie tot ecologisch onderzoek met een historische dimensie. De beide namen die voor dit onderzoeksveld worden gebruikt, geven dit verschil in focus aan; ecologische geschiedenis of historische ecologie. Wanneer flora of fauna in het verleden centraal staan, wordt het meestal historische ecologie genoemd. Die terminologie neem ik over.

In historisch ecologisch onderzoek naar de fauna wordt met de methoden van het historisch onderzoek informatie verzameld voor het beantwoorden van ecologische vragen. In dit onderzoek wordt met historische onderzoekmethoden de omvang van jagen, bestrijden en beschermen van vogels onderzocht. Ook het onderzoek naar de vroegere verspreiding en dichtheid van vogelsoorten is historisch van karakter. Het zoeken naar het effect van de menselijke activiteiten op vogels vormt het ecologische deel. Landschappelijke, sociaal-economische, politieke en culturele factoren hadden een grote invloed op het voorkomen van vogels en zijn daarom in het onderzoek betrokken.

Historisch ecologisch onderzoek naar dieren is meestal op één soort gericht en uitgeroeide

1 Nozeman, *Nederlandsche vogelen*, deel 1, 51.
2 WWF, *Living Planet Report 2014*, 20.

soorten krijgen daarbij veel aandacht. Een voorbeeld is het onderzoek naar de trekduif. Trekduiven vormden zo'n 40% van de vogels in Noord-Amerika en waren daarmee ongekend dominant in de avifauna. Deze kolonievogel was een voedselbron voor de mens. Die exploitatie kreeg in de 19de eeuw industriële proporties, waardoor hun aantal sterk daalde. Toen daar eind 19de eeuw beschermende wetten voor kwamen, was het al te laat. De grote groepen vormden voor deze soort een noodzakelijke bescherming en toen die er niet meer waren, stierf de soort uit. Roofvogels, insecten, bomen en planten die van de trekduif afhankelijk waren, verminderden sterk of verdwenen.[3] Dergelijke voorbeelden van historisch ecologisch onderzoek aan soorten zijn inspirerend omdat ze de meerwaarde laten zien van de integratie van ecologisch en historisch onderzoek.

Historisch ecologisch onderzoek naar dieren is in Nederland vooral aan zoogdieren en vissen gedaan. Onderzoek naar zoogdieren is makkelijker dan aan vogels omdat er per soort vaak meer bronnen zijn en er minder onzekerheid over de soortdeterminatie is. Landzoogdieren zijn minder mobiel dan vogels, waardoor de bronnen meer informatie over historische verspreiding geven. Aan zeehonden, hoefdieren, wolven en konijnen is de meeste aandacht besteed. Aandacht voor de ecologische aspecten was er met name bij onderzoek naar het konijn. Dat betrof de introductie en verspreiding in Nederland, de intensieve exploitatie en de invloed van het konijn op de flora en vegetatie in de duinen van Holland en Zeeland.[4]

Ook aan enkele vissoorten is veel historisch onderzoek gedaan. Visserij op soorten als zalm en haring was economisch belangrijk en heeft mede daardoor veel bronnen opgeleverd. Voor de vissen van het zoete water is de achteruitgang van de trekvissen gedocumenteerd. In de 19de eeuw zijn de grote rivieren ten behoeve van scheepvaart en bescherming tegen overstromingen gereguleerd. Die regulering bleek desastreus voor de zoetwatertrekvissen.[5] Van de vissen van het zoute water is de geschiedenis van de haring uitgebreid beschreven. De jaarlijkse vangst van haring in de Noordzee in de periode 1600-1850 is vergeleken met de duurzame vangsthoeveelheid zoals door visserijbiologen vastgesteld. Daaruit bleek dat van overbevissing in die periode geen sprake was.[6]

Het onderzoek aan zoogdieren en vissen laat zien dat wanneer voldoende bronnen beschikbaar zijn, daarmee ecologische vragen over de directe invloed van de mens beantwoord kunnen worden. Op de vraag of de haringvangst in het verleden al tot overbevissing leidde, kon dankzij de langjarige kwantitatieve bronnen een antwoord worden gegeven. Het combineren van historische gegevens over een lange periode met moderne ecologische kennis was daarbij kenmerkend.

Bij het historisch onderzoek naar vogels in Nederland lag de nadruk op vangtechnieken als eendenkooi en vinkenbaan of op cultureel belangrijke tradities als valkerij. De ecologische betekenis van dit soort onderzoek is beperkt omdat er weinig gegevens over de vangstaantallen zijn en die vaak niet naar vogelsoort kunnen worden herleid.[7] Voor historisch ecologisch onderzoek is informatie over het voorkomen van vogelsoorten in het verleden nodig en die was tot nog toe te gering. Zelfs voor markante vogelsoorten als reiger, ooievaar of kievit is de kennis over ontwikkeling in aantal en verspreiding uit de periode vóór 1920 gebrekkig.[8]

Omdat er wel historisch ecologische vragen over vogels waren, is een andere werkwijze ontwikkeld. Met kennis uit de geologie of historische geografie is een beeld van het oude landschap gemaakt. Vogelinventarisaties in gebieden die lijken op dat oude landschap leverden ecologische kennis over de vogels in zo'n landschap. Daarmee kon de ontwikkeling van het aantal overwinterende watervogels in Nederlandse moerasgebieden in de afgelopen 7000 jaar worden bepaald. Op basis van deze werkwijze is ook de ontwikkeling van de Nederlandse vogelbevolking in de afgelopen 2000 jaar geschetst. De beperking van deze werkwijze is dat het resultaat speculatief is.[9]

Behoefte aan historisch ecologische kennis over de fauna is er voor verschillende doelen. Vanwege de zorgen over de afname van de biodiversiteit is kennis over toe- of afname in de soortenrijkdom en haar oorzaken gewenst. Ook voor de voorspelling van toekomstige ontwikkelingen,

3 Greenberg, *A feathered river across the sky*.
4 De Rijk, 'De geschiedenis van het konijn in Nederland'; Van Dam, 'De rol van de warande'; Van Haperen, *Een wereld van verschil,* 136-155, 191.
5 Van Doorn, *Mensen vissen vogels*; Van Drimmelen, *Schets van de Nederlandse rivier- en binnenvisserij.*
6 Poulsen, *Dutch herring*, hoofdstuk 5.
7 Van Oorschot, *Vorstelijke vliegers*; Matthey, *Vincken moeten vincken locken*; Verstraeten et al., *Eendenkooien in Vlaanderen en Nederland*.
8 Dat blijkt onder meer uit de soortbeschrijvingen in de regionale en nationale vogelatlassen.
9 Van Eerden, *Patchwork*, 33; Vogel, 'De Nederlandse avifauna door de eeuwen heen'. Ladle & Whittaker (ed.), *Conservation biogeography,* 72 wijzen op de geringe nauwkeurigheid van dit soort voorspellingen.

bijvoorbeeld aanpassing aan veranderende milieuomstandigheden, wordt kennis uit het verleden waardevol geacht.[10]

Een meer praktisch gebruik van historisch ecologische kennis is er in het natuurbeheer. In de beheersdoelen voor natuurgebieden spelen referentiebeelden en doelsoorten een rol. Dat is met name bij 'rewilding' of ecologisch herstel belangrijk.[11] In Nederland zijn enkele grote natuurontwikkelingsprojecten genoemd naar de vogelsoort die men er weer broedvogel wil laten worden, zoals Plan (zwarte) ooievaar voor rivierbossen en Plan goudplevier voor heideherstel. Historisch ecologische kennis over deze vogelsoorten kan het realisme van deze plannen vergroten of de doelstelling onderbouwen.

Onderzoek naar de invloed van de mens op de avifauna

Generaties Nederlandse ornithologen hebben over de invloed van mens op vogels geschreven. De waarneming van Nozeman in 1770 over de grote invloed van vangst voor de consumptie is al genoemd. Schlegel stelde in 1860 dat de invloed van de mens zo groot was, dat het nauwelijks mogelijk was een voorstelling te maken van de vogelstand zonder menselijke invloed. Voor moerassen en kustduinen maakte hij een uitzondering. De vogelkolonies op Schollevaarseiland en Rottumeroog gaven daarvan volgens hem een beeld. Hij veronderstelde er 'volmaakte afscherming van de vervolgingen van den mensch'. Het ontbreken van menselijke invloed verklaarde dus volgens hem de indrukwekkende vogelwereld in deze kolonies.[12] In 1960 deelde Drijver de beoordeling van vogelkundigen uit de voorgaande twee eeuwen over afname in de vogelwereld door de mens.[13]

Meer recent is de historische invloed van de mens geanalyseerd in het kader van onderzoek naar de afname van de biodiversiteit. Uit het voorkomen van soorten in natuurlijke en door mensen veranderde gebieden zijn oorzaak-effect relaties afgeleid. Die vormen de basis om uit veranderingen in landgebruik verlies aan soorten te schatten. Een gangbare internationale indicator geeft voor Nederland een biodiversiteitsverlies aan van zo'n 85% ten opzichte van referentiejaar 1700. Voor de periode 1900-2000 meet die een halvering van de biodiversiteit.[14] Vogels wegen in deze indicator zwaar mee.

Generaties ornithologen en meetlatten voor de biodiversiteit geven daarmee een vergelijkbaar beeld van voortdurende afname in de vogelwereld. In de beschrijving van de oorzaken daarvan is afgelopen eeuwen opmerkelijk weinig veranderd. Toename van bevolking, verandering en intensivering van het landgebruik en exploitatie van vogels worden als oorzaken voor de verarming genoemd. De invloed van de mens wordt hierin dus eensgezind sterk negatief beoordeeld.

Maar recente tellingen aan diversiteit in vogelsoorten en hun voorkomen geven een ander beeld van de ontwikkelingen. In de afgelopen 150 jaar is in Nederland een derde van de soorten in aantal afgenomen, een derde toegenomen, terwijl het aantal soorten is gegroeid. De biodiversiteit aan vogels nam dus toe.[15]

Het grote verschil in deze indicaties kan worden verklaard door de gebruikte methode, de keuze van de soorten, de gehanteerde periode en de referentie. De indicator die 85% biodiversiteitsverlies noteert, kan door zijn opzet en historische referentie alleen verlies weergeven. Maar de dynamiek in de vogelwereld blijkt groot en deze indicator is niet bruikbaar om dat aan te geven.

Buitenlands onderzoek waarmee dit resultaat kan worden vergeleken is er voor Engeland en Scandinavië. Twee recente boeken beschrijven de geschiedenis van de bestreden en die van de bejaagde vogels in Engeland.[16] Vooral de invloed van de mens door bestrijding wordt als zeer nadelig beschreven. Maar ook daar geven tellingen een ander beeld. Het aantal soorten broedvogels in Engeland nam in de periode 1800-1995 toe van 194 tot 230. In Scandinavië kwamen er in de periode 1850-1970 per land ongeveer 34 soorten als broedvogel bij, terwijl er 7 soorten verdwenen.[17] Dit

10 Ladle & Whittaker (ed.), *Conservation biogeography,* 40, 164.
11 Voorbeelden van gebruik van historische kennis bij natuurbeheer in Hall, *Restoration and history*.
12 Schlegel, *Vogels van Nederland,* editie 1860, LXIV; citaat op LXVIII.
13 Drijver, *De vogels en de mens*, 25 wijst op twee eeuwen waarneming van teruggang.
14 PBL, *Balans van de Leefomgeving 2012*, 181; voor de indicator zie www.globio.info. Voor ontwikkeling 1900-2000 zie www.compendiumvoordeleefomgeving.nl, indicator biodiversiteit.
15 Voor periode vanaf 1860: Van Zanden & Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 41; voor 20e eeuw: Parlevliet, 'Broedvogels in Nederland': voor periode 1975-2000 zie Van Turnhout, *Birding for science*, 82.
16 Lovegrove, *Silent fields. The long decline of a nation's wildlife;* Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*.
17 Voor Scandinavië over de periode 1850-1970, zie Järvinen & Ulfstrand, 'Species turnover' en Newton, *The speciation and*

buitenlandse onderzoek had daarmee een vergelijkbaar resultaat als het Nederlandse onderzoek.

Over de invloed van de mens op vogels in het verleden bestaan dus twee tegenstrijdige verhalen. De gehanteerde onderzoeksmethode bepaalt de aard van het verhaal. In dit onderzoek wil ik met historische onderzoeksmethoden een antwoord zoeken op de vraag naar de invloed van de mens op vogels. Dat is nog niet eerder gedaan. De historische methode kan waarschijnlijk beter dan andere methoden inzicht geven in achtergrond en motieven van de invloed van de mens door jagen en bestrijden. Ook zal worden geprobeerd om met de historische bronnen een kwantitatief beeld van de ontwikkelingen in de vogelbevolking te maken.

Vogels in een door mensen gemaakt land

Het voorkomen van vogels wordt meestal door een combinatie van factoren bepaald. Om de invloed van mensen op vogels aan te kunnen wijzen is kennis van die factoren nodig. De voor vogels belangrijke landschappelijke, politieke, sociale, economische en culturele factoren worden in deze paragraaf beknopt beschreven.

Landschappelijke veranderingen zijn nauw verbonden met groei van de bevolking. Tussen 800 en 1250 na Chr. groeide de bevolking van Nederland van 100.000 naar 800.000 mensen. Daarna werd de groei van de bevolking relatief minder groot. Rond 1500 waren er 1 miljoen mensen en rond 1800 2 miljoen. In de 19de eeuw versnelde de groei weer; rond 1900 waren er al ruim 5 miljoen mensen.[18]

De grote demografische groei tussen 800 en 1250 na Chr. ging samen met grootschalige ontginningen. Hoogveen, moeras en bos werd omgezet in weiland en bouwland. Rond 1500, bij het begin van de onderzoeksperiode, was de grond al grotendeels in agrarisch gebruik. Zogenaamde woeste grond in de vorm van hoogveen en heide was er vooral in de minder dicht bevolkte gebieden buiten West-Nederland. Het land was bosarm en grote gebieden waren ook boomarm.

In West-Nederland ontwikkelden zich aan het eind van de Middeleeuwen veel steden. Holland was daardoor tot de Franse tijd één van de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Door de verstedelijking en de ontwikkeling van internationale handel in de 15de en 16de eeuw veranderde ook de landbouw. Die richtte zich meer op productie voor de markt. De graanimport uit de Oostzee landen maakte dat de prijzen van graan laag bleven ten opzichte van veehouderijproducten. Dat gaf veeboeren een voordeel. De specialisatie op veehouderij nam daardoor in bijvoorbeeld Friesland sterk toe.[19] De vraag naar vlees in de steden stimuleerde ook de commerciële vangst van wilde dieren en was in de 16de eeuw een factor bij de omvangrijke aanleg van eendenkooien.[20]

Tussen 1350 en 1500 veranderde de economische structuur sterk. Van 1500-1650 volgde een periode van economische groei, die vooral vanaf 1580 bijzonder sterk was. De groei vlakte in de tweede helft van de 17de eeuw af. Na stagnatie in de 18de eeuw begon midden 19de eeuw een nieuwe bloeiperiode. De economische groei tussen 1500 en 1650 bevorderde de ontwikkeling van steden, handel, markten en infrastructuur. Die voorspoed was ook van belang voor de financiering van droogmakerijen en verveningen. In de daaropvolgende eeuw was er voor zulke grootschalige projecten minder geld.[21]

Ook op politiek en sociaal vlak waren er vanaf 1500 belangrijke ontwikkelingen. Met de groei van de steden ontwikkelde zich de invloed van de burgerij ten koste van de adel. In Holland had dat ook gevolgen voor het gewestelijk bestuur. De rol van burgers werd groot. In de oostelijke gewesten hield de adel tot de Franse tijd een belangrijke positie. Van 1568-1648 voerden de Nederlanden een bevrijdingsoorlog tegen de Spaanse overheersing. Die Opstand leidde tot een republiek met zeven autonome gewesten, die vanaf 1581 formeel zelfstandig opereerden. De van oorsprong middeleeuwse instituties, tradities, gebruiken en privileges bleven bestaan, maar bleken in de loop van de 18de eeuw niet langer functioneel. De onvrede over de jachtprivileges van de adel, de jachtwetgeving en de beschermde positie van het jachtwild werd vooral in de patriottentijd van eind 18de eeuw zichtbaar.

---

biogeography, 425 en voor Engeland sinds 1800 zie Gibbons et al., 'Population trends of breeding birds', 304 en Brown & Grice, *Birds in England*.

18 Getallen bevolkingsgroei uit Ekamper, *Bevolkingsatlas van Nederland*, 8, 13.

19 De Vries & van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 241.

20 Bavel, 'Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse rivierengebied'; Tielhof, 'Eendenkooien in Rijnland', 59.

21 De Vries & van der Woude, *Nederland 1500-1815,* 60.

In de Franse tijd (1795-1813) veranderde er veel in bestuur en regelgeving. Dit mondde uit in de vorming van een nationale staat in de 19de eeuw. De politieke besluitvorming verschoof van een regionaal naar een nationaal niveau, met een grote rol voor de Tweede Kamer. Een diversiteit aan regionale regels voor bejaging en bestrijding van vogels werd vervangen door uniforme nationale regels. Provincies en gemeenten werden ingesteld en kregen nieuwe taken. De politieke omwenteling ging samen met veel andere veranderingen in bestuur en maatschappij. Groepen gingen zich organiseren in verenigingen om invloed op beleid en politiek te krijgen. Dat betrof ook groepen die belangen hadden bij vogels zoals jagers, landbouwers en dierenbeschermers.

Op cultureel en wetenschappelijk gebied waren er vooral in de tweede helft van de 18de eeuw belangrijke ontwikkelingen die vogels raakten. De economische theorie van de fysiocraten kende aan landbouw een groot belang toe. Landbouwkundige productie werd als centrale bron van welvaart beschouwd. De wetenschap ontwikkelde zich sterk. Onderzoek naar de natuur leidde door onder meer het werk van Linnaeus tot een nieuwe indeling en naamgeving van plant- en diersoorten. Maar ook inzichten over de relaties in de natuur en het concept van een natuurlijk evenwicht kwamen in deze tijd op. Men leerde de natuur in deze periode beter kennen en waarderen, maar de acceptatie van landbouwschade door wilde dieren werd ook kleiner.

De ontwikkelingen in het landschap en de landbouw hadden grote gevolgen voor het biotoop van vogels. Statistische gegevens over het aandeel van de verschillende soorten landgebruik zijn er pas vanaf begin 19de eeuw. Weiland was toen met zo'n 34% van het landoppervlak het dominante landgebruik; akkerland volgde met 26%. Woeste gronden namen ongeveer 20% in beslag. Dat waren vooral heidevelden op de zandgronden en restanten hoogveen. Het areaal bos besloeg begin 19de eeuw maar zo'n 5%.[22]

Naast het areaal waren de kenmerken van de landschapstypen belangrijk voor vogels. Op oude kaarten van Nederland valt als eerste de grote rijkdom aan water op. De provincies Zeeland en Noord-Holland waren meer water dan land. Vanaf ongeveer 1500 is door inpolderingen en droogmakingen geleidelijk water in land veranderd. Naar schatting werd tussen 1500 en 1815 het landbouwareaal in Holland, Zeeland en Groningen met 250.000 hectare uitgebreid.[23] Dat was een uitbreiding van het landoppervlak met zo'n 8%. Door afgraving van laagveen kwam er ook water bij, zoals in Noordwest-Overijssel en in het Hollandse laagveengebied. De verveningen en droogmakerijen zorgden in deze periode voor een grote dynamiek in het landschap. Dat bood kansen en bedreigingen voor bijvoorbeeld de moerasvogels.

Weiland was naar oppervlakte de belangrijkste gebruiksvorm in de onderzoeksperiode. Weiland werd vooral gebruikt voor melkveehouderij en vetweiderij van ossen. Kaas en boter waren in deze periode de belangrijkste exportproducten van de Nederlandse landbouw. De melkveehouderij stond in Nederland op een hoog niveau en het weidebedrijf werd sterk beïnvloed door de economische omstandigheden. Lage prijzen in de periode 1650-1750 leidden tot extensivering van het gebruik van grasland en het verminderen van inpoldering. Grasland werd in deze periode nauwelijks bemest en slecht ontwaterd.[24] Vanaf 1750 stegen de prijzen en floreerde de melkveehouderij. De boterexport steeg sterk, evenals de productie per koe. Bemesten en greppelen van weiland werd gebruikelijk.[25]

Het bouwland werd in deze periode gedomineerd door granen. Het areaal aan akkers en de opbrengst werden vooral op de zandgronden sterk beperkt door de hoeveelheid mest. Dat veranderde pas na de 19de eeuw toen kunstmest ruimer beschikbaar kwam. In de 19de eeuw werd het aandeel andere gewassen naast granen groter; vooral van aardappelen, suikerbieten en mais. Een bijzondere vorm van gebruik van akkerland was tuinbouw, met producten als groente, fruit en bloembollen. Deze gespecialiseerde productie concentreerde zich al in de 16de eeuw in gebieden zoals het Westland. Na 1850 groeide deze sector sterk door de toegenomen mogelijkheden van export via spoorwegen en stoomboten.[26] Het totale areaal van deze intensieve teelten was echter beperkt. De schade door vogels aan de landbouw betrof vooral akkerbouw. De intensivering van de landbouw verhoogde de gevoeligheid voor schade en was het grootst bij de gespecialiseerde intensieve teelten.

De heidevelden waren verbonden met de schapenhouderij. Het areaal heide was rond 1800 op zijn grootst. Door ontginning van de rijkere heidevelden en door heidebebossing nam het areaal

22 Van Zanden & Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 65.
23 De Vries & van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 50.
24 Bieleman, *Boeren in Nederland*, 219.
25 Bieleman, *Boeren in Nederland*, 227.
26 Bieleman, *Boeren in Nederland*, 442.

daarna langzaam af. De opkomst van kunstmest aan het eind van de 19de eeuw en de import van wol maakten een eind aan de functie van de heide in het oude landbouwsysteem op zandgrond. Een deel werd ontgonnen tot landbouwgrond. Vooral de armere heide bleef over. Die werd niet meer beweid, geplagd of gemaaid en veranderde daardoor van karakter.

Rond 1500 was Nederland al een bosarm land. Het bosareaal nam tot circa 1700 geleidelijk verder af maar groeide daarna door herbebossing ook weer. In 1833, bij de eerste betrouwbare opmeting, was 5,6% van het land bos.[27] Het areaal bos nam daarna toe tot ongeveer 7% van het land in 1900. Tot 1800 bestond het Nederlandse bos grotendeels uit eikenhakhout. Het bos was toen dus laag en vaak ook open. In de 19de eeuw steeg het areaal naaldhout door bebossing van heidevelden. Nadat de hakhoutteelt rond 1870 onrendabel was geworden, werd dit omgevormd tot opgaand loofbos of naaldhout. Het bosbiotoop is dus in samenstelling sterk veranderd. Behalve het kleine areaal bos vormde ook de geringe hoeveelheid bomen buiten bosverband een factor in de leegheid van het oude landschap. Afgezien van de weidegronden van laag Nederland waren ook de uitgestrekte heidevelden en hoogvenen in het midden en oosten van het land vrijwel boomloos.

De mens als ecologische factor

De vraagstelling in dit onderzoek over de invloed van de mens op vogels gaat over de mens als ecologische factor, meestal in een rol als predator. Onderzoek naar relaties tussen predator en prooi vindt vaak plaats in het kader van bredere onderzoeksvragen naar de oorzaak van de ruimtelijke verspreiding van populaties en soorten en van aantalsveranderingen in de tijd. Voor dit onderzoeksveld worden verschillende termen gebruikt: biogeografie, verspreidingsecologie, populatiebiologie en populatiedynamica. Die termen geven ook verschillen in benadering weer.

In de ecologie staan de relaties tussen levende wezens onderling en die met hun omgeving centraal. Naar relaties met levende dan wel dode omgeving wordt onderscheid gemaakt in biotische en abiotische milieufactoren. Die relaties kunnen worden onderzocht op verschillende niveaus, waarbij een indeling in populatie, soort en ecosysteem gangbaar is.

Soorten verschillen sterk in het gebruik van hun omgeving en elke soort heeft daarin een eigen strategie. Die overlevingsstrategie is belangrijk voor de verklaring van veranderingen in aantal of verspreiding van populaties. In bijvoorbeeld de strategieën van voortplanting van dieren worden twee uitersten onderscheiden. Er kan sprake zijn veel nakomelingen met weinig investering per jong en weinig nakomelingen met veel investering per jong. Soorten als koolmees met veel eieren per nest en meer dan één nest per jaar horen in de eerste categorie. De meeste roofvogels hebben weinig eieren en hoogstens één nest per jaar en zitten in de tweede categorie.

Binnen de overlevingsstrategie spelen aspecten als voortplanting, verzorging jongen en trekgedrag een rol. Soortskenmerken als lichaamsgewicht, levensduur, legselgrootte, eigewicht en één of meer legsels per seizoen zijn daarbij belangrijk. De Engelse organisatie voor vogelonderzoek beheert daarover een uitgebreide database.[28] Waar soortskenmerken in dit onderzoek nodig waren, is daarvan gebruik gemaakt.

Overlevingsstrategieën van soorten bepalen mede de mate van invloed door de mens. Verschillen in broedstrategie tussen soorten bepalen bijvoorbeeld de kwetsbaarheid voor bejaging en voor het rapen van eieren. Vogelsoorten die in een dynamisch milieu leven, hebben hun broedbiologie daarop aangepast. Na bijvoorbeeld een overstroming die hun nest vernielt, kunnen zij snel een vervolglegsel maken. Enkele jaren zonder broedsucces kunnen zij overbruggen door een lange levensduur. Voorbeelden van vogelsoorten uit zulke milieus zijn steltlopers en grote moerasvogels. Door die aanpassingen kunnen zij ook minder kwetsbaar zijn voor exploitatie door de mens.

De strategie om in kolonies te broeden heeft als evolutionaire achtergrond een betere bescherming tegen roofdieren. Bij bejaging of bestrijding van vogels treedt de mens als predator op. Tegen bedreigingen door de mens lijkt de strategie om in kolonies te broeden geen voordeel te bieden. Zowel bejaging als bestrijding wordt eenvoudiger. Ecologisch gezien ligt hier een vraag. Waren koloniebroeders inderdaad kwetsbaar? Sommige soorten koloniebroeders werden geëxploiteerd maar konden door het broeden in kolonies ook beter worden beschermd. Welke gevolgen hadden deze nadelen en voordelen voor het voorkomen van koloniebroedende soorten?

27 Van Zanden & Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 65.
28 Te raadplegen op www.bto.org/about-birds/birdfacts

Naast de voortplantings- en broedstrategie, is ook de trekstrategie van belang. Soorten die trekken doen dat vaak in groepen. Ook dat is een aanpassing aan predatie die voor de bedreiging door de mens weinig voordelig lijkt. De vogels trekken in groot aantal langs één plek en konden daar efficiënt worden gevangen. Bij het gebruik van bijvoorbeeld wilsternetten en vinkenbanen heeft de mens daarvan geprofiteerd. Bij soorten met een meer verspreide trek was bejaging door de mens niet zo snel lonend. Een vraag is wat dit voor het voorkomen van groepstrekkers betekende.

Mensen kunnen ook invloed hebben op de kenmerken van diersoorten. De invloed die mensen op dieren uitoefenen is vaak selectief. Soms is dat bewust, als bijvoorbeeld van een soort alleen de mannetjes worden bejaagd, maar vaker is dat onbedoeld. Deze selectie leidt tot evolutie in de kenmerken van de soort, zowel van uiterlijk als gedrag.[29] Over de omvang van deze door de mens gedreven evolutie onder de Nederlandse vogels is nog weinig bekend. Historisch onderzoek kan daar meer inzicht in geven. Vooral bij het gedragskenmerk schuwheid is menselijke invloed belangrijk. Toen vogels nog veel bejaagd en bestreden werden, was schuw zijn een voorwaarde om te overleven. Nu vormt het meestal een nadeel.

In Nederland komen meer dan 300 soorten vogels voor, waarvan de helft niet zeldzaam is. Een indeling in soortengroepen is nodig om die soortenrijkdom hanteerbaar te maken. Voor het onderscheiden van soortengroepen zijn trekgedrag, voedselkeuze, gebruik van het landschap, keuze van de broedplaats en verwantschap belangrijk. Deze kenmerken van soorten worden daarmee gebruikt voor de analyse van de invloed van de mens op vogels.

Indicatoren voor menselijke invloed

De invloed van de mens op een enkele soort kan blijken uit veranderingen in verspreiding of dichtheid van die soort. Om de invloed van de mens op de avifauna te beschrijven, zijn andere indicatoren nodig. Aan de hand van de literatuur is verkend welke daarvoor bruikbaar zijn.[30] Het historische onderzoek leverde aanvullende indicatoren, vooral over de druk die mensen op vogels uitoefenden.

De meest duidelijke menselijke invloed is uitroeien en invoeren van soorten. Een maat om die invloed te beschrijven is het aantal uitgeroeide en ingevoerde soorten. Door plaatsing op een tijdlijn kan de dynamiek van deze menselijke invloed zichtbaar worden gemaakt. De beperking van deze indicator is dat ze slechts voor een klein deel van de fauna een maat vormt. Vaak blijkt bovendien niet vast te stellen of een soort door de mens is uitgeroeid of door andere oorzaken is verdwenen.

De ontwikkeling van de soortenrijkdom is een andere maat. Voordeel van deze maat is dat ze over de hele avifauna een beeld geeft. Een beperking is dat voldoende kennis om het aantal soorten te tellen er pas vanaf de 19de eeuw is. Een andere beperking is dat het de optelsom van allerlei invloeden aangeeft en de directe menselijke invloed daarin niet goed te onderscheiden is. Ondanks deze beperkingen blijkt deze maat waardevol. De beschreven voorbeelden van de ontwikkeling in aantal vogelsoorten in Scandinavië, Engeland en Nederland gaven een onverwacht beeld. De veronderstelling dat toename van mensen tot minder vogelsoorten leidt, bleek niet te kloppen.

Bij tellingen van alleen het aantal soorten wegen algemene vogels even zwaar mee als zeldzame soorten. Door het toevoegen van een weging kan ook rekening worden gehouden met het aantal vogels per soort. In Engeland wordt zo voor 128 inheemse soorten broedvogels de aantalsontwikkeling in één indicator bijgehouden. De beperking van deze indicator is dat voor veel soorten gegevens over het aantal broedparen pas sinds ongeveer 1970 beschikbaar zijn. Voor gebruik in eerdere perioden moet het aantal soorten worden beperkt en zou ook met schattingen van het aantal broedparen moeten worden gewerkt.

Deze indicatoren voor soorten, hun samenstelling, verspreiding en dichtheid kunnen het effect op vogels door de mens aangeven. Het historisch onderzoek levert daarnaast indicatoren die de druk op een vogelpopulatie door de mens weergeven. Belangrijke voorbeelden daarvan zijn gegevens over het aantal gedode vogels en over het aantal jagers of vogelvangers.

Een indicatie van de druk op vogelpopulaties geven ook de wettelijke regels over de omgang van de mens met vogels. Dat varieert van regulering van vangmiddelen, raaptijden voor eieren, vaststelling van gesloten jachttijden tot de verplichting nesten van schadelijke vogels te vernielen. Deze regels waren vaak gericht op het verminderen van een ongewenste menselijke invloed. Analyse van inhoud van de regels, het gebied waar ze voor golden en de periode van afkondiging geeft daarom een

29 Russell, *Evolutionary history*.
30 Informatie onder meer op www.ebcc.info en www.bipindicators.net/WBI en uit atlassen.

aanwijzing voor menselijke invloed. Door de aard van de bron is de informatie vaak naar soortengroep gedifferentieerd: kraaiachtigen die bestreden werden, nestbescherming voor de hoenders en een raapverbod voor eieren van weidesteltlopers. Dat maakt het mogelijk de gevolgen van de menselijk invloed met meer differentiatie naar soort of soortengroep te beschrijven.

Nadeel van deze maat voor de druk is dat ze de invloed niet kwantitatief weergeven. Groot voordeel van dit type maten is dat gegevens er over de hele onderzoeksperiode zijn. Waardevol is ook dat ze inzicht geven in de motieven en overwegingen bij de omgang van de mens met vogels.

Deze indicatoren geven verschillende aspecten van de invloed van de mens weer. Ze verschillen in de periode waarvoor ze kunnen worden gebruikt, in het verklaren van de menselijke invloed of het aangeven van de achtergrond daarvan. Om over de hele onderzoeksperiode gegevens te krijgen, is het nodig meerdere indicatoren te gebruiken. Verschillende typen indicatoren gebruiken is ook wenselijk om een beter beeld te krijgen van de veelvormige invloed van de mens op vogels. Waar mogelijk zullen de indicatoren voor druk en effect worden gecombineerd om de menselijke invloed te beschrijven.

Uitwerking vraagstelling en opbouw boek

De centrale vraag van dit onderzoek gaat over de ontwikkeling van de (directe) menselijke invloed op vogels in Nederland in de periode 1500-1920 en wat dat betekende voor de biodiversiteit. Deze vraag is uitgewerkt in nadere onderzoeksvragen die zo zijn gekozen dat ze verschillende aspecten van de menselijke invloed belichten en op verschillende -liefst grote- soortengroepen zijn gericht. Belangrijk bij de formulering en keuze van de onderzoeksvragen was verder de kwaliteit en omvang van het beschikbare bronnenmateriaal.

In hoofdstuk 3 staat de jacht centraal. In Nederland werd in de periode 1500-1920 de helft van de vogelsoorten die niet zeldzaam zijn bejaagd. Voor grote zoogdieren vormde de jacht in Nederland een bescherming. Daarom is aangenomen dat de jacht voor standvogels bescherming opleverde. Bescherming van trekvogels had voor jagers geen direct voordeel. Daarom is aangenomen dat de vangst van die soorten een bedreiging was. Deze hypothesen zijn uitgewerkt door de regulering van de jacht te onderzoeken, in het bijzonder die van jachtseizoen, vangmiddelen, wildhandel, stroperij en bestrijding van schadelijke dieren. De ontwikkeling van het aantal jagers en vogelvangers geeft een beeld van de ontwikkeling van de jachtdruk en is daarom ook onderzocht. De werking van de speciale jachtregels voor hoenders, de belangrijkste groep bejaagde standvogels, is kort beschreven.

Hoofdstuk 4 gaat over de grote, koloniebroedende, moerasvogels. Volwassen vogels uit deze kolonies werden bejaagd en eieren en nestjongen werden geëxploiteerd. Dat is vaak roofbouw genoemd. In afwijking daarvan is de hypothese van hoofdstuk 4 dat dit gebruik de vogels een economische en culturele waarde gaf en juist beschermend werkte. De algemene hypothese over de werking van de jacht wordt daarmee in dit hoofdstuk voor deze groep bejaagde vogels nader uitgewerkt.

In hoofdstuk 5 staan de weidesteltlopers centraal. Het voorkomen van soorten wordt meestal bepaald door een groot factorencomplex en het is vaak niet goed mogelijk om daarin directe menselijke invloed aan te wijzen. Een werkwijze om hiermee om te gaan, is de historische ontwikkeling in het voorkomen te voorspellen op basis van ecologische kennis van soorten en de landschappelijke ontwikkeling. Die voorspelling wordt vergeleken met gegevens over het voorkomen uit historisch onderzoek. Deze werkwijze wordt in dit hoofdstuk toegepast op de weidesteltlopers. Op ecologische gronden is aannemelijk dat de aantallen van deze soorten vóór 1900 beperkt waren. Historisch onderzoek naar vangst en handel van weidevogels en hun eieren geeft inzicht in menselijk gebruik van weidevogels en de ontwikkeling in hun voorkomen. Op deze wijze worden een ecologische pijler en een historische pijler voor de analyse van het historisch voorkomen gecombineerd. Dat biedt mogelijkheden om directe invloed van de mens te onderkennen.

In hoofdstuk 6 komt de bestrijding van vogels aan bod. Vogels die schadelijk waren voor jacht, landbouw of visserij werden bestreden. Voor deze bestrijding zag de overheid voor zich vanaf ongeveer 1600 een coördinerende rol. In de 19de eeuw eindigde dat. De onderzoeksvraag van hoofdstuk 6 gaat over de achtergrond van die beleidswijziging. De hypothese is dat polarisatie tussen landbouw en jacht de oorzaak voor het beëindigen van de georganiseerde bestrijding was. Het toetsen van deze hypothese is uitgevoerd voor de twee grote soortengroepen die bestreden werden: roofvogels en kraaiachtigen.

Het onderzoek sluit in hoofdstuk 7 af met een synthese waarin op basis van de resultaten uit de deelonderzoeken de invloed van de mens op de avifauna zal worden geschetst. Het boek bevat

verder een aantal bijlagen met verantwoording van de bronnen, een lijst van wetenschappelijke en gangbare oude namen van de besproken vogelsoorten (bijlage 6) en een woordenlijst (bijlage 7).

2. Bronnen en methoden

De bronnen voor historisch onderzoek naar vogels vormen een bonte verzameling: botten, balgen, veldnamen, archivalia, boeken, kranten, wetten, prenten en schilderijen. In dit hoofdstuk worden die bronnen beknopt beschreven en wordt toegelicht hoe hieruit een selectie is gemaakt. Ook wordt aandacht besteed aan de beperkingen in deze bronnen wanneer ze gebruikt worden voor het beantwoorden van historisch ecologische vragen.

Oude vogelnamen

Voor de interpretatie van vermeldingen van vogels in historische bronnen is kennis over de oude vogelnamen belangrijk. Die namen illustreren vaak welke kenmerken van uiterlijk, roep of gedrag men het meest opvallend vond. De behoefte om in het hele land dezelfde naam voor een soort te hanteren, werd pas in de 19de eeuw voldoende groot om in die bonte maar niet zo praktische verzameling namen te gaan snoeien. De verscheidenheid aan vogelnamen had in de 18de en 19de eeuw al de belangstelling van vogelaars. Vanaf 1983 zijn er drie boeken over verschenen.[1]

Ondanks de uitgebreide verzameling namen in genoemde boeken komen er regelmatig namen in oude bronnen voor die onbekend zijn. Het is dan vaak niet mogelijk te benoemen om welke soort het gaat. Bij onder meer eend, gans, zwaan, valk, meeuw, lijster werd tot begin 19de eeuw meestal geen nadere soortaanduiding gegeven. Er kan dan alleen uit de omstandigheden worden afgeleid om welke soort het waarschijnlijk ging. Een naam werd ook wel voor verschillende soorten gebruikt. De naam onweersvogel bijvoorbeeld is gegeven aan stormmeeuw en stormvogeltje, twee soorten die men met slecht weer associeerde. Meerkol kan zowel op een gaai als op een meerkoet slaan.[2]

Sommige streeknamen zijn zeer verwarrend. In Friesland noemde men de bosruiter witgatje en in Zeeuws Vlaanderen de aalscholver kraanvogel.[3] De geringe behoefte aan uniformiteit in naamgeving blijkt in enkele bronnen ook door het gebruik van twee namen voor één soort. In een plakkaat kan patrijs en veldhoen naast elkaar worden gebruikt, terwijl er dezelfde soort mee werd bedoeld. Hetzelfde geldt voor korhoen en moerhoen.[4] Aan de oude vogelnamen wordt in dit boek alleen aandacht besteed als ze voor de determinatie van de soort belangrijk zijn. In bijlage 6 zijn de meest gebruikelijke oude namen vermeld.

Schriftelijke bronnen

Tot circa 1600 waren vooral jacht en vlees reden iets te schrijven over de vogels die in Nederland leefden. Met name soorten die bejaagd werden, worden genoemd. De situatie was daarmee anders dan tegenwoordig. Een zeldzame soort was weinig interessant. Een soort was pas waardevol als de soort in bejaagbare hoeveelheden voorkwam. Vanaf 1600 verbreedde zich echter de belangstelling. Over soorten die schade veroorzaakten komen er vermeldingen en men ging zich interesseren voor de soortenrijkdom onder de vogels.

Voor veel vogelsoorten vormen oude vogelboeken een belangrijke bron van informatie over hun voorkomen in Nederland. De nadruk in deze boeken ligt op de beschrijving van het uiterlijk van de soorten. Het oudste en belangrijkste werk voor Nederland is het handschrift *Jacht-Bedrijff* uit 1636. Waarschijnlijk was Van Heenvliet, houtvester van Holland, de auteur. Dit handschrift laat zien dat er ondanks de schaarste aan boeken toch veel kennis over vogels kon zijn. In 1948 verscheen een geannoteerde uitgave van het handschrift. Tot die tijd was de kennis uit dit handschrift nauwelijks toegankelijk.

---

1 Rynja, *Nederlandse en Oudhollandse vogelnamen*; Blok & ter Stege, *De Nederlandse vogelnamen en hun betekenis*; Eigenhuis, *Verklarend en etymologisch woordenboek van de Nederlandse vogelnamen.*

2 Swaen, 'Aloude Vogelkunde III', 85.

3 Albarda, 'Naamlijst', 224; NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820 vel 8 juli 1877

4 In bv. plakkaat Brederode 1670 corhoen (art 24) en moerhoen (art 32). In plakkaten UT vaak koornhoen en berghoen naast elkaar.

Een mijlpaal voor de studie van de Nederlandse vogels was de reeks *Nederlandsche vogelen* uit de jaren 1770 tot 1829. De meeste toen bekende vogelsoorten komen hierin aan bod. Initiatiefnemer was Cornelis Nozeman (1721-1786). Na zijn overlijden heeft onder meer Martinus Houttuyn (1721-1798) het werk overgenomen. De auteurs vermelden eigen waarnemingen en waarnemingen van bevriende vogelaars. Meestal hadden die op Utrecht, Noord- en Zuid-Holland betrekking. De kennis over verspreiding van de soorten was nog erg gebrekkig en vaak is er geen duidelijke passage aan gewijd.

Toen Houttuyn aan zijn onderdelen begon, was zijn soortenkennis die van een beginnende vogelaar. In de tekst geeft hij zijn twijfel bij het determineren vaak aan. Een tapuit in winterkleed werd door hem als veldleeuwerik gedetermineerd. Dat er naast rotganzen ook brandganzen zijn, bleek hem pas toen hij van de poelier beide soorten kreeg.[5]

De problemen van deze vroege vogelaars bij de studie van vogels blijken uit Chomels woordenboek uit 1778. Daar is de stand van kennis over systematiek, lichaamsbouw en trek van vogels samengevat. Het wordt afgesloten met een lijst van 27 titels voor wie een 'Boekerije' over vogels wil beginnen. In die lijst staan drie Nederlandse titels.[6] Twee daarvan zijn vertaalde werken over de systematiek van vogels. Het in 1770 verschenen eerste deel van de *Nederlandsche vogelen* is het enige echt Nederlandse boek.

De eerste Nederlander die van de studie van vogels zijn beroep maakte, was Coenraad Jacob Temminck (1778-1858). Vanaf 1800 wijdde hij zich geheel aan de natuurlijke historie. In 1815 publiceerde hij de *Manuel d'ornithologie* waarin bij veel vogels is vermeld of ze in Holland zeldzaam of juist algemeen zijn. Voor de kennis over de Nederlandse vogels is dit zijn belangrijkste werk.

Temminck was vanaf 1820 directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden. Bij zijn overlijden in 1858 werd hij als directeur opgevolgd door Hermann Schlegel (1804-1884), auteur van het tweedelige *De vogels van Nederland.* Dit boek verscheen voor het eerst in 1854-1858 en werd later in verschillende versies herdrukt. Het was gedurende de tweede helft van de 19de eeuw het standaardwerk. Schlegel probeerde de vraag naar het voorkomen van vogelsoorten in Nederland systematisch te beantwoorden en daarmee was hij de eerste moderne vogelaar. In het midden van de 19de eeuw was het door zijn werk voor het eerst mogelijk een redelijk goed beeld te krijgen van de vogels die in Nederland broedden, doortrokken of als dwaalgast verzeild raakten.

In de kring rond het Rijksmuseum te Leiden deden in de 19de eeuw ook amateurs onderzoek aan vogels. Vroege vogelaars zoals A.H. Verster van Wulverhorst (1796-1882); A.A. van Bemmelen (1830-1897), de broers G.M. en H.W. de Graaf (1825-1898; 1823-1911); J.P. van Wickevoort Crommelin (1830-1891) leverden eigen bijdragen en verzamelden voor de collectie van het natuurhistorisch museum van Leiden. In Noord-Nederland waren onder meer G.A. Venema (1808-1873) en J.H. Albarda (1826-1898) actief. Hun werk compenseert voor een deel de geografische eenzijdigheid van het werk van Schlegel.[7] In 1867 begon ook de eerste gecoördineerde registratie van vogelwaarnemingen.[8]

Aan het eind van de 19de eeuw werden Snouckaert van Schauburg en Thijsse toonaangevend voor de bestudering van vogels. R.C.E.G.J. baron Snouckaert van Schauburg (1857-1936) behoorde nog tot de oude generatie verzamelaars die hun onderzoeksmateriaal met het geweer schoten. De *Avifauna Neerlandica* uit 1908 is zijn belangrijkste werk. Jac.P. Thijsse (1865-1945) was één van de eerste die het gedrag en de ecologie van de dieren bestudeerde en dat op schrift stelde. Zijn belangrijkste bijdrage was de popularisering van het natuuronderzoek en de natuurbescherming.

Een groot aantal andere auteurs had blijkbaar ook belangstelling voor vogels. In de laatste decennia van de 18de eeuw waren dat met name Chalmot, Le Francq van Berkhey en Martinet.[9] De buitenlandse invloed in hun werken was groot en ze schreven onderling ook veel over. Daarnaast zijn er in de 18de eeuw auteurs die over vogels in een bepaalde regio schreven, zoals Knoop voor Friesland

5 Brouwer, 'De waarde van Nozeman en Sepp's Nederlandsche Vogelen' geeft vanaf p. 86 veel voorbeelden van fouten; over de brandgans; Nozeman & Houttuyn, *Nederlandsche vogelen*, deel 3, 197.
6 Chomel, 1778, 2463-2480 bij het woord 'ornithologia'.
7 Belangrijk voor Noord-Nederland zijn onder meer Albarda, 'Naamlijst' en De Gavere & van Bemmelen, 'Lijst van Vogels in de Provincie Groningen en op het Eiland Rottum waargenomen'. Door Boerlage & Hoek werd in 1888 de 'Bibliografie van de flora en fauna van Nederland 1753-1886' uitgegeven, waarvan een deel over vogels gaat.
8 Van 1867 tot 1898 in de Nederlandse Meteorologische jaarboeken. De vogelwaarnemingen waren gekoppeld aan weerwaarnemingen. Zie Het Utrechts archief, 90 Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut, inv.nr. 1581-1626
9 Chalmot was bewerker van Chomel, *Algemeen woordenboek*; Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*; Martinet, *Katechismus der natuur.*

en Van Cuyck voor Texel.[10] Wat zij over het voorkomen van vogels schreven is belangrijk omdat het voor deze periode vaak de enige bron van informatie is.

Voor bejaging, bestrijding en bescherming van vogels zijn vanaf ongeveer 1500 veel wettelijke regels opgesteld. De bestuurlijke situatie bepaalde welke organisatie deze regels opstelde. Tot 1795 waren dat vooral gewesten en heerlijkheden en vanaf 1813 de rijksoverheid. Voor de jacht tot de Franse tijd zijn de zogenaamde jachtplakkaten van de gewesten een omvangrijke bron. Ze zijn opgenomen of geïnventariseerd in plakkaatboeken of plakkaatlijsten en te raadplegen in bibliotheken en archieven. Hetzelfde geldt voor de plakkaten over bestrijding van vogels. De archieven van de bestuursorganisaties geven soms ook informatie over de aanleiding om de regels op te stellen. Voor de jachtwetgeving na de Franse tijd is de discussie die aan de wetten vooraf ging te vinden in de parlementaire stukken.

Bij de uitvoering van de regelgeving voor bejaging en bestrijding was een groot aantal organisaties betrokken die eigen archieven hebben gevormd. In de periode vóór 1800 was dat in Holland de Houtvesterij.[11] In onder meer Utrecht en de Veluwe was lang een Jachtgerecht belast met de rechtspraak voor jachtovertredingen.[12] In de Franse tijd en de periode daarna waren verschillende landelijke organisaties belast met opstellen en uitvoeren van regelgeving over de jacht.[13] In de eerste helft van de 19de eeuw was dat de Opperhoutvesterij. Daarna werd het onderdeel van de taak van ministeries.[14] Over de handhaving en interpretatie van de 19de eeuwse jachtwetten kunnen rechtelijke uitspraken inzicht geven.[15] De hoeveelheid bronnen over de jacht voor de periode na de Franse tijd is groot. Alleen al het archief van de Opperhoutvesterij omvat 256 meter.

In de 19de eeuw hadden provincies en gemeenten uitvoeringstaken bij de regelgeving over de jacht. Ook hadden zij regelgevende bevoegdheden, vooral bij de bestrijding van dieren die schadelijk waren voor de landbouw. In de archieven van provincies en gemeenten zijn hierover veel bronnen bewaard gebleven. Over de uitvoering van hun taken waren zij verantwoording schuldig. Dat heeft een zeer omvangrijke hoeveelheid jaarverslagen van gemeenten en provincies opgeleverd waarin een hoofdstuk aan jacht en schadelijke dieren is gewijd.

De bestrijding van schadelijke dieren werd vaak uitgevoerd met een premieregeling. De administratie van de premieverlening kan een belangrijke bron van gegevens zijn, zeker als daarin ook de plaats van de vangst is aangegeven en de administratie over een groot aantal jaren door loopt. Vaak is uit de regelgeving over de premieregeling af te leiden in welke archieven naar een dergelijke administratie gezocht kan worden. Dat zijn vaak de jaarrekeningen van de bestuursorganen. De eerder genoemde jaarverslagen van gemeenten en provincies zijn voor de premieverlening in het midden van de 19de eeuw de belangrijkste bron.

Over de uitoefening van de jacht zijn gegevens te vinden in de archieven van jagers. Dat betreft stukken over de bevoegdheid om te jagen, maar bijvoorbeeld ook afschotlijsten en jachtdagboeken. Meestal zijn die opgeborgen in huis- en familiearchieven. De informatie daarin is van lokaal belang en fragmentair. In de tweede helft van de 19de eeuw gingen jagers zich organiseren in verenigingen en verschenen ook tijdschriften over de jacht.[16]

Over de consumptie van vogels geven kookboeken een indruk. Zij illustreren de diversiteit aan gegeten vogels en de verschillen in culinaire waardering per soort. De waarde als bron voor het voorkomen van vogelsoorten in Nederland is echter beperkt. Veel kookboeken zijn vertalingen of laten een grote buitenlandse invloed zien. Over de herkomst van het te bereiden wild geeft een kookboek vrijwel nooit een aanwijzing.

In kranten zijn soms berichten over vogels opgenomen. Dat kan gaan over het broeden van een ooievaar, een heel vroeg zingende nachtegaal, de vangst van een vreemde arend of de buitensporige waarde van het eerste kievitsei. Maar er zijn ook veel marktberichten met gegevens over de

10 Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland* vanaf p. 72; Van Cuyck, *Brieven over Texel.*
11 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31
12 Pelzers, 'Het Jachtgerecht in Utrecht', 59.
13 Voor de archieven uit de Franse tijd is vooral NL-HaNA, Intendant voor de jacht, 2.01.26.01, belangrijk. Dat bevat voor de periode 1807-1810 veel statistische gegevens over allerlei onderwerpen mbt de jacht.
14 De Opperhoutvesterij was tot 1841 een afzonderlijk departement onder de koning. Van 1841 tot 1857 vielen jachtzaken onder Binnenlandse zaken, daarna tot 1876 onder Justitie; van 1876-1898 onder Waterstaat, Handel en Nijverheid en van 1898-1901 weer onder Binnenlandse zaken. Voor onderwerpen als toezicht en inning geld jachtakten was er ook steeds betrokkenheid van andere departementen. Zie Otten, *Gids voor de archieven van de ministeries*.
15 Bv. Léon, *De regtspraak van den Hoogen Raad*, 104-133.
16 *Magazijn voor jagtliefhebbers* 1849-1858; *Nederlandsch tijdschrift voor jagtkunde* (later: *-liefhebbers der jagt & visscherij*) 1853-1861; *De Nederlandsche jager* vanaf 1895.

handel in wild. Deze bron is recent veel beter toegankelijk geworden. Veel kranten zijn gescand en op internet gezet. Op soortnaam kan in vele miljoenen krantenpagina´s naar vogels worden gezocht. Vooral voor de periode vanaf midden 19de eeuw levert dit heel veel gegevens op omdat toen het aantal (regionale) kranten sterk toenam.

Ook in literaire bronnen worden vogels genoemd. Over het voorkomen van soorten in Nederland geven proza en poëzie doorgaans weinig informatie. Wel geeft het aan welke vogelsoorten zo algemeen waren dat schrijvers en dichters konden denken dat ze bij de lezer bekend waren. Ook geven deze bronnen informatie over de symbolische betekenis van vogelsoorten. Deze 'etno-ornithologie' helpt om een deel van de oude bronnen te begrijpen.[17]

Sommige literaire werken geven meer informatie over het voorkomen van vogels. Uit de 17de eeuw zijn dat bijvoorbeeld gedichten over buitens bij Den Haag. Jacob Cats (1577-1660) dichtte over Sorghvliet waar kneu en groenling om hun gezang in een kooi gehouden werden en de vangst van langstrekkende lijsters en snippen culinair genot bood. Op vergelijkbare wijze dichtte Jacob Westerbaen (1599-1670) over Ockenburgh. Hij beschreef de jacht van nabij; dat wat hij zag en zelf uitoefende. Maar ook bewonderde hij de zang van nachtegalen en leeuweriken. Constantijn Huygens (1596-1687) schreef in zijn '*Hofwijck*' over de vangst van lijsters in strikken en de mooie zang van de nachtegaal.[18] Het geeft behalve faunistische informatie ook een goede indruk van de plaats van vogels in de genoegens van het buitenleven.

Een bijzondere schriftelijke bron vormen kaarten en veldnamen. Op kaarten kan belangrijke informatie over vogels staan, zoals de weergave van eendenkooien, vinkenbanen, vangplaatsen voor valken of kolonies van moerasvogels. Vogels hebben in het verleden ook een naam gegeven aan vele percelen grond, dorpen en kastelen. Deze namen worden als bron gebruikt, bijvoorbeeld over het voorkomen van kraanvogels in België en Engeland.[19] Aan de interpretatie van deze namen kleven echter problemen en de betrouwbaarheid van de informatie over het historisch voorkomen van een soort is gering.

Beschrijving van de belangrijkste schriftelijke bronnen

Een paar schriftelijke bronnen waren heel belangrijk en zijn zo systematisch mogelijk uitgewerkt. Deze bronnen worden hieronder beschreven met aandacht voor de omvang van de bron, de wijze waarop de gegevens zijn verzameld, de informatiewaarde over de fauna en de betrouwbaarheid van de gegevens.

Plakkaten en keuren vormen voor de periode 1500-1800 de belangrijkste bron. De verzamelnaam plakkaat wordt voor allerlei typen wetgeving gebruikt.[20] Globaal bevatten plakkaten de jachtwetgeving voor grote gebieden als gewest, provincie, kwartier en keuren die voor kleine gebieden als dorp, stad, polder. Zij geven bijvoorbeeld aan wie mag jagen, wanneer er gejaagd mag worden en wat de boete is op stropen. Een deel van de regelgeving betreft het jachtwild zelf. Vaak wordt in één van de eerste artikelen opgesomd welke soorten in het betreffende gebied tot het jachtwild behoren. Dat geeft aan welke soorten in het gebied genoeg voorkwamen om bejaagd te worden.

Er zijn brede jachtplakkaten, die alle regels over de jacht opsommen, maar ook plakkaten over een enkel onderwerp, zoals de afkondiging van een aangepaste jachttijd of de jachtregels voor een bedreigde soort. Bij de grootste plakkaten gaat het om boekjes waarin enige tientallen soorten worden genoemd.

De gewestelijke plakkaten zijn meestal in plakkaatboeken opgenomen of via plakkaatlijsten te vinden. Voor steden, polders of andere gebiedseenheden zijn er keurboeken. Deze boeken en lijsten bestaan niet voor alle gebieden en ze zijn meestal niet volledig. In bibliotheken, archieven en musea zijn vele aanvullingen te vinden. Een opsomming van de gevonden plakkaten en keuren is in bijlage 1 opgenomen. Voor de gewesten is het overgrote deel van de plakkaten over jacht en faunabeheer gevonden. Voor plakkaten en keuren van de kleine gebieden is niet naar volledigheid gestreefd. In keuren is vaak slechts een enkel artikel aan jacht of fauna gewijd waardoor systematisch zoeken tijdrovend is. In totaal zijn er ongeveer 900 plakkaten en keuren over jacht en fauna gevonden.

17 Lemaire, *Op vleugels van de ziel,* 18.
18 Verwijzing naar de betreffende dichtbundels in: De Vries, *Wandeling en verhandeling*.
19 Ervynck et al., 'Gejaagd, gevangen en uiteindelijk verdwenen', 32; Yalden & Albarella, *The History of British Birds,* 117, 121.
20 Huussen, 'Het plakkaatboek', 63.

Plakkaten en keuren werden voor een bepaald gebied afgekondigd. De interpretatie welk gebied het betrof is in bijlage 1 verantwoord. Relatief helder zijn de gegevens over de gewesten Friesland, Drenthe, Overijssel, Utrecht en Gelderland. De grenzen daarvan zijn sinds de eerste plakkaten uit de 16de eeuw grotendeels gelijk gebleven. Voor Groningen, Holland en Zeeland is dat door de bestuurlijke indeling al veel moeilijker. In Zeeland was daarnaast de verdeling van land en water dynamisch. De provincie Noord-Brabant is als opvolger van Staats-Brabant te beschouwen dat circa 1600 ontstond. Voor die tijd was het onderdeel van het hertogdom Brabant, dat een groot deel van huidig België omvatte. De jachtregels voor het grote gebied zeggen weinig over het deel daarvan dat nu in Nederland ligt. Hetzelfde is van toepassing voor Zeeuws Vlaanderen, lang onderdeel van het graafschap Vlaanderen. De provincie Limburg is pas in de 19de eeuw ontstaan. Daarvoor was het bestuurlijk een lappendeken. Voor deze provincie zijn er alleen jachtregels voor een paar bestuurlijke eenheden die binnen de grenzen van het huidige Limburg lagen.

Voor Holland blijkt dat de situatie complexer was dan uit de plakkaten valt af te leiden. De Hollandse plakkaten gaan over het gebied tussen Den Helder en Hoek van Holland en daarvan in het bijzonder de brede duinstrook. In een groot deel van het huidige Noord-Holland werden in de 17de en 18de eeuw de jachtplakkaten niet erkend. Die hele periode heeft dat tot wrijving tussen plaatselijke besturen en het centrale gezag geleid. De Hollandse jachtregels werden er niet nageleefd en daar werd ook niet tegen op getreden. Voor de interpretatie van de faunistische gegevens uit de plakkaten is het belangrijk hiermee rekening te houden.

Vooral voor Holland en Utrecht zijn er veel plakkaten van heerlijkheden. Naar inhoud zijn de jachtplakkaten van heerlijkheden vaak een mix van uit de gewestelijke plakkaten overgenomen regels en eigen toevoegingen. Zij illustreren wel goed welke soorten in het gebied als jachtwild voorkwamen.

Door Brouwer is de betrouwbaarheid van de plakkaten bekritiseerd. Hij gebruikte een vermelding van het korhoen in een plakkaat uit 1593 over het Haagse bos als voorbeeld.[21] Omdat in het *Jacht-Bedrijff* uit 1636 over korhoenders staat dat ze in Holland bijna niet meer voorkomen, noemde hij de vermelding in het plakkaat onbetrouwbaar. Maar tussen die bronnen zit wel ruim veertig jaar waarin veel veranderde. Uit andere bronnen blijkt dat korhoenders tot de 17de of 18de eeuw in Holland voorkwamen.[22] Veel reden voor twijfel over het voorkomen van het korhoen in 1593 bij Den Haag is er dus niet.[23]

In het algemeen geldt wel dat bij renovaties van oudere plakkaten soorten vermeld konden blijven die inmiddels niet meer voorkwamen. Deze mogelijke onbetrouwbaarheid is op te sporen door de reeks plakkaten te analyseren. Aanvullende informatie daarbij is wenselijk. De vermeldingen van grote trappen in 18de eeuwse jachtplakkaten bijvoorbeeld ogen weinig betrouwbaar, omdat andere bronnen over hun aanwezigheid in Nederland in die eeuw schaars zijn. Maar westelijk en oostelijk van Nederland, in Engeland en Duitsland, waren er toen nog forse broedpopulaties. Dat maakt het voorkomen van zwervers in Nederland aannemelijk.

In de aanhef van vele plakkaten wordt het uitvaardigen gemotiveerd met de bedreiging die een aantal met name genoemde diersoorten door stropen of anderszins ondergaan. Het is onwaarschijnlijk dat de regelgever in die motivatie diersoorten heeft genoemd die niet voorkwamen. Andere bronnen bieden daarnaast voldoende gegevens ter controle. De faunistische gegevens in plakkaten zijn in mijn onderzoek betrouwbaar gebleken.

Een plakkaat is een normatieve bron. Het bleek vaak mogelijk om daarnaast ook een bron over de praktijk van de wetsbepaling te gebruiken, bijvoorbeeld in de vorm van zogenaamde breuklijsten waarin boetes bij overtredingen werden genoteerd. Dergelijke lijsten zijn voor Holland, Utrecht en de Veluwe gevonden.

<u>Regelgeving uit de 19de eeuw</u> is te beschouwen als de opvolger van de plakkaten. Op nationaal niveau zijn behalve de Jachtwet en Nuttige dierenwet ook de ontwerpwetten en de parlementaire behandeling van deze wetten belangrijk. Die kunnen worden gevonden met de website www.statengeneraaldigitaal.nl. Ook in gedigitaliseerde kranten is veel informatie over deze wetten en de discussie daarom heen te vinden. Er zijn daarnaast per wet vaak boeken beschikbaar met een

21 Brouwer, *Historische gegevens*, 9, 13.
22 Het korhoen wordt genoemd in alle brede jachtplakkaten van Holland tussen 1502 en 1767. Plakkaten voor deelgebieden geven indruk van voorkomen in duinen en venen; plakkaat Woerden 1530; Zuid-Holland 1601 en 1623, maar daaropvolgende niet meer; Vianen en Ameide vanaf 1627; Voorne vanaf 1627; Strijen en Cromstrijen 1665 en 1763; Brederode 1670, 1773.
23 Ook in het plakkaat op het Haagse bos van 1608 is de korhoen nog vermeld. De reeks plakkaten voor het aangrenzende Klingen begint in 1623 maar noemt geen korhoen. Dat wijst op verdwijnen van korhoen in dit gebied en bevestigt daarmee de waarneming uit *Jacht-Bedrijff* van 1636.

toelichting op de wet. De jurisprudentie rond deze wetten is te vinden in bijvoorbeeld de series uitspraken van de Hoge Raad en in publicaties zoals die van Gratema.[24]

Door provincies en gemeenten werden ook regels voor de fauna opgesteld. De provinciale regels zijn te vinden in de jaarlijks uitgegeven provinciale bladen. Het grootste deel daarvan betreft de bekendmaking van de opening en sluiting van de jacht. Daarnaast kunnen er regels zijn over de bestrijding van schadelijke vogels en de bescherming van de nachtegaal.[25]

Voor gemeenten is het moelijker om naar relevante plaatselijke verordeningen te zoeken. Met een zoekwoord als jacht in bestanden met gedigitaliseerde archiefinventarissen kunnen die worden gevonden. Daarnaast zijn ook in de gedigitaliseerde kranten veel gemeentelijke regels te vinden.

Gemeente- en provincieverslagen zijn voor de tweede helft van de 19de eeuw een belangrijke bron. Vooral voor de periode 1851-1866 bevatten ze veel faunistische informatie. Voor deze jaren zijn ze zo veel mogelijk verzameld. Dat de verslagen voor deze periode een goede bron zijn, hangt samen met de Gemeentewet van 1851 en de Jachtwet van 1852.

Bij de invoering van de Gemeentewet 1851 werden de gemeenten verplicht jaarlijks een verslag over de toestand der gemeente op te stellen en aan de Gedeputeerde Staten van de provincie te sturen. Die gebruikten de gegevens voor het samenstellen van een provinciaal verslag. In het gemeenteverslag was een paragraaf opgenomen over de staat van het jachtveld, over het voorkomen van jachtwild en over de premieverlening voor schadelijk gedierte. De administratie daarvan was onder de Jachtwet van 1852 een gemeentelijke taak geworden.[26] De gemeente- en provincieverslagen geven dus informatie over het aantal gedode roofdieren per jaar en over het voorkomen van belangrijke jachtwildsoorten. Daarnaast zijn er gegevens in te vinden over bijvoorbeeld aantal jachtakten, jachttijden en schade door dieren aan de landbouw. Het opnemen van deze aanvullende informatie was afhankelijk van de opsteller van het verslag.

De gemeenteverslagen zijn destijds in tweevoud opgesteld; één exemplaar werd naar de provincie gestuurd, het andere bleef bij de gemeente. In zes provincies is de serie gemeenteverslagen in het archief van het provinciaal bestuur bewaard. De gegevens in de verslagen konden daar relatief gemakkelijk en volledig worden verzameld. In de overige provincies zijn gemeentearchieven bezocht of aangeschreven maar konden veel verslagen niet worden geraadpleegd.[27] Nederland had in deze periode circa 1140 gemeenten. Van circa 845 gemeenten zijn verslagen uit deze periode gevonden.

De gedrukte provincieverslagen voor de periode tot 1866 konden wel compleet worden gebruikt. De informatie uit de gemeente- en provincieverslagen werd benut om het *Statistisch jaarboek* op te stellen waarin soms aanvullende informatie is te vinden.[28] Een deel van de gemeente- en provincieverslagen hebben ook voor de periode na 1866 belangrijke informatie. De marktprijzen voor wild uit de gemeenteverslagen van Arnhem en de gegevens over bestrijding van schadelijke dieren uit het provincieverslag van Friesland zijn daar voorbeelden van.

Landbouwverslagen uit de 19de en 20e eeuw geven een beschrijving van de landbouwkundige situatie. Ze bevatten ook een hoofdstuk over dieren die schade aan de landbouw toebrachten. Prominenten uit de landbouwwereld werkten er aan mee. In de tweede helft van de 19de eeuw waren dat onder meer Wttewaal, Staring en Ritzema Bos. Hun kennis over schadelijke dieren maakt deze verslagen van groot belang.[29]

Kranten zijn sinds de grootschalige digitalisering vanaf 2010 een zeer belangrijke bron. In vele miljoenen krantenpagina´s kan nu naar informatie over vogels worden gezocht. Bepalend voor de bruikbaarheid is de optische tekenherkenning in de gescande pagina's met de ocr techniek.[30] Of een opgegeven zoekwoord herkend wordt, is afhankelijk van factoren als gebruikte ocr techniek, drukkwaliteit krant en lettertype. Voor de kranten op de website van de KB is geschat dat bij opgave van een zoekwoord circa 60% van die aanwezige woorden in de kranten wordt gevonden.

De nu door de KB gedigitaliseerde kranten vormen een selectie uit het totaal aan kranten. Er zijn keuzes gemaakt naar relevantie van de krant, maar ook naar spreiding van de kranten in tijd en regio. Bij het zoeken in dit bestand naar vogels bleek dat voor de periode tot 1900 de informatie uit de

24 Bv. serie rechtspraken van de Hoge Raad van Léon en Van den Honert; Gratema, *Wet tot regeling der jacht en visscherij*.
25 De KB heeft een grote serie van deze bladen en ook op internet is een deel te vinden. De PB hebben vaak een register.
26 Art. 17-20 over premieverlening in PB FR 1852 97, waarin de gemeentelijke taken met betrekking tot de Jachtwet staan.
27 Van de gemeente- en provincieverslagen zijn geen verwijzingen naar de archieven opgenomen. Deze verslagen kunnen in de bestuursarchieven van de betreffende overheden gemakkelijk worden gevonden.
28 Een uitgebreide beschrijving van deze bronnen in De Rijk, 'Roofdieren in Nederland in het midden van de 19de eeuw'.
29 NL-HaNA, Verslagen en Mededelingen Landbouw, 2.11.09 veel stukken die in bibliotheken soms niet te vinden zijn.
30 Ocr = optical character recognition

tweede helft van de 19de eeuw dominant is en de zuidelijke provincies slecht vertegenwoordigd zijn. Of dat een gevolg is van het aanwezig zijn van vogels of vermeldingen daarover, dan wel toch samenhangt met de verdeling in het bronmateriaal, valt moeilijk vast te stellen.

De verzameling gedigitaliseerde kranten op de website van het KB is de grootste van Nederland. Maar er blijken nog veel andere kranten te vinden via de websites van de regionale archiefbeheerders. De website startpagina.historische kranten biedt ook een toegang. Suggesties voor het gebruik van de digitale bronnen zijn vaak op de websites te vinden. De betrouwbaarheid van de informatie in kranten is vooral afhankelijk van de juiste soort determinatie en daarmee vergelijkbaar met andere bronnen uit dezelfde tijd.

Niet-schriftelijke bronnen

De gegevens voor dit onderzoek komen vooral uit schriftelijke bronnen. Niet-schriftelijke bronnen leverden aanvullende informatie.

Bij opgravingen voor archeologisch onderzoek worden vaak resten van vogels verzameld. Het databestand BoneInfo heeft de informatie uit dit onderzoek goed toegankelijk gemaakt.[31] Met invoer van de naam van de vogelsoort als trefwoord worden alle vindplaatsen weergegeven, met bijzonderheden als datering van de vondst. Een nadeel in vergelijking met schriftelijke bronnen is dat de datering meestal weinig nauwkeurig is en het niet bekend is of de dieren in de directe omgeving zijn gevangen of van ver werden aangevoerd. Het meest waardevol zijn deze gegevens omdat ze in de tijd ver terug gaan en vanwege de nauwkeurigheid van de soortbenoeming. Bijvoorbeeld ganzen en eenden worden in de schriftelijke bronnen vrijwel alleen met hun groepsnaam aangeduid. Met de botten kunnen daarin soorten worden onderscheiden.

Opgezette vogels, balgen en eieren werden in het verleden uit verschillende motieven verzameld. In de 17de eeuw ontwikkelden zich deze rariteitenverzamelingen tot naturaliënkabinetten. Maar pas begin 18de eeuw kregen inheemse vogels daarin een plaats.[32] De studie van vogels werd in 1764 aanbevolen omdat ze de mens ‘zoo veele Schoonheden, Vermaak en Voordeelen’ biedt.[33] In 1772 werd de sterk verbeterde techniek om vogels op te zetten een stimulans genoemd om vogels te verzamelen. Ze waren daardoor ‘een byzonder Voorwerp van Liefhebbery geworden’, zie figuur 1.[34] De belangstelling was tot eind 18de eeuw vooral gericht op de systematiek van de soorten. Van deze verzamelingen zijn beschrijvingen bewaard gebleven, bijvoorbeeld in de vorm van een verkoopcatalogus.[35] Omdat de herkomst van de opgezette vogels zelden is aangegeven, is de informatiewaarde over het voorkomen van vogels in Nederland beperkt.[36]

Figuur 1. Afbeelding van een goudvink, ca. 1780.

Op afbeeldingen met vogels is vaak te zien dat ze naar balgen of opgezette exemplaren zijn gemaakt. De maker van deze afbeelding, Jabes Heenck (1752-1782) wordt in het onderschrift ‘vogelschilder en opzetter’ genoemd.

Bron en foto: KB 132 F 13/3

31 BoneInfo is te vinden op www.archeologieinnederland.nl
32 Jorink, *‘Het Boeck der Natuere’,* 272.
33 Vroeg, *Beredeneerde catalogus*, voorrede.
34 Houttuyn, *Verzameling van uitlandsche en zeldzamen vogelen*, I.
35 Bv. uit 1782 in Amsterdam van de verzameling van Willem van der Meulen. Op 23 pagina’s daarin worden zo’n 600 opgezette vogels opgesomd. De Europese soorten staan willekeurig naast die van ver weg genoemd. Voor een opsomming van circa 30 eigenaren van naturaliënkabinetten met vogels zie Brouwer, *Historische gegevens*, 26. Een uitgebreid overzicht uit 1986 is: Engel, *Hendrik Engels's Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries.*
36 Een voorbeeld met voor veel soorten wel een opmerking over het voorkomen is Vroeg, *Beredeneerde catalogus*, uit 1764.

In de 19de eeuw nam de wetenschappelijke interesse in verzamelen toe. In 1818 beschikte de universiteit van Groningen over een Kabinet van Natuurlijke Historie met onder meer 427 vogels.[37] In veel provincies bestonden er wetenschappelijke genootschappen. Die in Zeeland had in 1869 een collectie vogelsoorten opgebouwd, maar voor onderzoek werd het wenselijk gevonden meerdere exemplaren per soort te hebben. Het doel was 'bevordering van de studie der Fauna van ons land'.[38] Vanaf ongeveer 1880 werd hier ook een verzameling nesten en eieren opgebouwd.[39] Verschillende dierentuinen verzamelden ook opgezette dieren. In Artis begon men rond 1884 met een collectie Nederlandse dieren die in 1888 al 838 vogels telde en een nog groter aantal eieren.[40] In 1894 was de verzameling inheemse vogels vrijwel compleet. Opgezette vogels werden toen in Artis ook gebruikt voor diorama's waarin de vogels en hun nesten in hun leefgebied werden weergegeven.[41]

Ook particulieren verzamelden vele vogels uit de Nederlandse avifauna.[42] Het schieten van vogels voor al deze verzamelingen ging tot begin 20e eeuw door. Omdat vooral zeldzame soorten werden geschoten, vormde dat een bedreiging. Thijsse riep in 1905 op om daar mee te stoppen; 'Er zijn reeds verzamelingen genoeg en men moet nu eens eindigen met dat doodschieten van de meest merkwaardige vogels'.[43] Een deel van deze verzamelingen is beland in natuurhistorische musea. Voor de duinpieper zijn de gegevens daarvan systematisch uitgewerkt. Het resultaat laat zien dat er ook voor soorten die niet algemeen waren, niet gegeten werden en er ook niet opvallend uitzien toch nog veel over het voorkomen te reconstrueren is.[44] De beperking is wel dat het materiaal pas in de loop van de 19de eeuw algemeen wordt en het meeste uit Holland komt.

Op historische schilderijen, prenten, etsen en schetsen staan dikwijls vogels afgebeeld. Zij vormen een informatiebron over de vroegere Nederlandse avifauna en voor de gebruikte vangtechnieken. Met dat oog is er echter nog nauwelijks naar deze afbeeldingen gekeken. Afbeeldingen met vogels zijn er in vele typen: jachtstillevens, historiestukken, genrestukken, portretten.[45] De belangrijkste typen zal ik hierna kort bespreken met aandacht voor hun informatiewaarde. Systematisch onderzoek naar vogels op afbeeldingen is mogelijk met de hulpmiddelen van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.[46]

Afbeeldingen met vogels werden vanaf circa 1500 gemaakt. Pas vanaf begin 17de eeuw krijgt dat enige omvang. De lage landen werden toen het centrum van nieuwe kunstopvattingen. In de noordelijk Nederlanden ontwikkelde zich het realisme met Rembrandt, Hals en Vermeer als belangrijke vertegenwoordigers. In de zuidelijke Nederlanden ontwikkelde zich de Vlaamse barok met Rubens als belangrijkste vertegenwoordiger. Bijzonderheden over vogels en vogelvangst zijn op de afbeeldingen uit deze periode veelvuldig te vinden. De productie van afbeeldingen met vogels uit deze periode is omvangrijk en veelvormig.

Omstreeks 1600 kwam het stilleven als onderwerp van vooral schilderijen in zwang. Korte tijd later ontstond het jachtstilleven. Op deze schilderijen is meestal een verzameling jachtwild afgebeeld, vaak met jachtattributen als geweer, lokfluit en weitas. Soms zijn ook de jager zelf of zijn honden erbij geschilderd. Een jachtstilleven is in de eerste plaats een kunstuiting die de schoonheid van de dode dieren in een mooie compositie wil weergeven. Daarnaast zijn er vaak symbolische verwijzingen in verwerkt, dikwijls met een moralistisch karakter. Er zijn vele honderden jachtstillevens van Nederlandse schilders bewaard gebleven, vooral uit de 17de eeuw.[47]

Jachtstillevens laten zien welke dieren bejaagd werden. Van de vogels is de patrijs het meest geschilderd. Dat illustreert behalve de belangstelling van jagers ook de grote verspreiding en het

37 *Algemene Konst en Letterbode* 1818, p. 3. In 1904 en 1905 werd voor het verzamelen een schietvergunning verleend, zie PV GR.
38 De Marrée, *Naamlijst van de vogels*, 4.
39 Heerebout, 'De verzameling eieren'.
40 Maitland, 'Ontstaan, ontwikkeling en bloei van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap', 21. De verzameling vogels wordt beschreven in: Koller, 'Naamlijst'.
41 Rotterdamsch nieuwsblad 21-5-1894
42 In de 19de eeuw was dat bijvoorbeeld Van Wickevoort Crommelin die voor zijn publicaties van zijn verzameling gebruik maakte. Zijn verzameling is opgenomen in Naturalis Biodiversity Center, Leiden.
43 Hn 10-10-1905
44 Vlek, 'Postuum in memoriam: de Duinpieper als Nederlandse kustbroedvogel (1828-1927)'
45 Knolle, 'Gevleugelde beelden. Observaties aan vogels in de Nederlandse schilderkunst', 146.
46 www.rkd.nl; op soortnaam zoeken kan ook in bv. Google-afbeeldingen, www.europeana.net en www.geheugenvannederland.nl (met iconographia zoologica van de UBA)
47 Overzichtswerk voor de Vlaamse jachtstillevens uit de 17de eeuw; Greindl, *Les peintres flamands de nature morte au XVIIe siècle*. Idem Hollandse: Sullivan, *The Dutch gamepiece.*

algemene voorkomen van deze soort. Tegenwoordig zeldzame soorten als ijsvogel en pestvogel liggen naast eend of patrijs te pronk. Zangvogels als vinken zijn ook vaak afgebeeld. De informatiewaarde over het voorkomen van individuele soorten is echter beperkt. Dat geldt eveneens voor het aanverwante genre van keuken- en markttaferelen waarop ook dikwijls jachtwild is te zien.

Op veel prenten is de werking van jachttechnieken afgebeeld. Zij geven die technieken duidelijker weer dan een lang verhaal. In oude jachtboeken kunnen ze als illustratie zijn opgenomen, maar ze werden ook los van teksten gemaakt. Tot deze prenten behoort de serie jachtmethoden die de Vlaming Joannes Stradanus (Jan van der Straet, 1523-1605) voor het jachtslot van de De Medici in Florence ontwierp. Ook de in Nederland werkzame Pieter Serwouter (1586-1657) en de Vlaming Adriaen Collaert (1560-1618) maakten een reeks jachtgravures. Zij hebben waarschijnlijk goed naar elkaars werk gekeken. De onderlinge en buitenlandse invloeden maken zulke prenten onbetrouwbaar als bron van informatie over de jachtpraktijk in Nederland. Met de meer betrouwbare informatie uit archiefstukken is het aan de hand van zulke prenten wel mogelijk een beter beeld van de uitoefening van de vogelvangst te krijgen.

Omstreeks het midden van de 16de eeuw ontwikkelde zich een nieuw genre in de schilderkunst waarbij levende dieren als centraal thema werden afgebeeld. De schilderijen met stieren van Paulus Potter zijn hiervan bekende voorbeelden. Er werden ook veel wilde vogels op deze wijze afgebeeld, vaak in het bijpassende landschap. Soms zijn dieren die een zelfde biotoop bewonen of nauw verwant zijn, op één afbeelding geportretteerd. Anatomisch zijn deze afbeeldingen niet altijd zo nauwkeurig. Hollandse tekenaars van een reeks vogelportretten zijn bijvoorbeeld vader en zoon Pieter Holsteyn (17de eeuw), Aart Schouman en zijn leerling Jabes Heenck (18de eeuw, zie figuur 1) en S.H.W. van Trigt (19de eeuw).

Vogelportretten werden vaak gemaakt omdat ze mooi zijn, dus als kunstwerk of als wandversiering. Ze werden ook gebruikt als illustratie in boeken op natuurhistorisch gebied. Het werk van Schouman is bijvoorbeeld in de reeks *Nederlandsche vogelen* opgenomen. Schlegel tekende veel vogels bij zijn eigen werk. J.G. Keulemans (1842-1912) die vooral in Engeland werkte en M.A. Koekoek (1873-1944) werden als illustrator bekend.

Schilderijen geven geen representatief beeld van de fauna. Vogels waarmee kleur in een schilderij kon worden gebracht, zoals ijsvogel en goudvink, zijn vaak afgebeeld en zwarte of witte soorten juist weinig. Bij de kraaiachtigen had de gaai de voorkeur. Eksters werden ook nog wel geschilderd, maar de zwarte kraaiachtigen heel weinig. Bij de moerasvogels is er eenzelfde verschil. De roerdomp en de blauwe reiger werden vaak geschilderd, maar lepelaar en aalscholver waren blijkbaar te wit en te zwart. De Haarlemse schilder Jacob de Wet II (1641-1697) loste dit probleem op door de kop van de aalscholver te schilderen en de rest van de vogel in de zwarte achtergrond te laten verdwijnen, zie figuur 2.

Een bijzondere bron zijn topografische prenten. Die bleken bruikbaar om de verspreiding van de ooievaar in Nederland in de 18de eeuw mee te reconstrueren.[48] Op vergelijkbare wijze kunnen deze prenten worden gebruikt om bijvoorbeeld het houden van knobbelzwanen voor de sier mee in kaart te brengen.

48 De Rijk, 'Verspreiding van de Ooievaar *Ciconia ciconia* in Nederland in de 18de eeuw'.

Figuur 2. Dode moeras- en weidevogels op de oever van een meer. Schilderij van Jacob de Wet II (Haarlem 1641 – 1697 Amsterdam).

Zo veel Hollandse weide- en moerasvogels bij elkaar is een uitzondering. Centraal ligt een knobbelzwaan. Roerdomp en blauwe reiger zijn prominent op de voorgrond geschilderd. Op de achtergrond ligt een aalscholver, met de kop nog net in het licht. Aan watervogels zijn meerkoet en eend te zien en aan weidesteltlopers grutto, watersnip en wulp. Een ander schilderij van De Wet toont vrijwel dezelfde soorten, met nog kievit en tureluur.[49]

Foto: Frans Hals Museum, Haarlem

Uitvoering van het bronnenonderzoek

Historisch onderzoek naar de fauna heeft twee centrale problemen. Gericht onderzoek aan soorten is moeilijk omdat een belangrijk deel van de gegevens in bronnen zit die niet op naam van de soort of soortengroep doorzoekbaar zijn. Voor onderzoek met een historisch-ecologische vraagstelling zijn daarnaast per soort vaak heel veel gegevens nodig omdat dan pas patronen te zien zijn in het voorkomen in ruimte en tijd. Deze twee problemen bepalen voor een belangrijk deel de werkwijze in het bronnenonderzoek.

Belangrijke criteria voor de keuzes in het bronnenonderzoek zijn verder de informatiewaarde en de betrouwbaarheid van de bronnen, de efficiëntie waarmee gegevens verzameld kunnen worden

49 RKD Instituut Collectie Nederland, Amsterdam, inv./cat.nr 2808

en de spreiding van de brongegevens over Nederland en in de tijd. Op deze punten scoren schriftelijke bronnen beter dan de andere brontypen.

In de bronnen kan globaal onderscheid worden gemaakt in bronnen die ook informatie geven over de mate van voorkomen van een soort en bronnen waar dat niet het geval is. Een vermelding in een bron als jachtplakkaat geeft aan dat de soort in het gebied zo algemeen voorkwam dat bejaging mogelijk was. Dat maakt jachtplakkaten tot een relatief goede bron. De vermelding van een soort in een breuklijst of in de afschotlijst van een jager heeft in vergelijking daarmee een meer anekdotisch karakter. Dat soort vermeldingen is te vergelijken met waarnemingen in monitoringonderzoek. Er zijn heel veel data nodig voordat een analyse kan worden gemaakt.

Voor dit onderzoek is de informatie in de jachtplakkaten en –keuren uit de periode 1500-1795 en de gemeente- en provincieverslagen uit het midden van de 19de eeuw systematisch uitgewerkt. Het motief om deze bronnen systematisch te raadplegen is dat ze voor heel Nederland en voor twee verschillende perioden veel informatie over de fauna geven. De informatie in deze bronnen is op soortnaam toegankelijk gemaakt. Een derde belangrijke bron die systematisch is gebruikt, vormen de gedigitaliseerde kranten. De informatie daarin is al per soort te raadplegen.

Naast deze systematisch uitgewerkte bronnen zijn nog veel andere bronnen benut. Door digitalisering van boeken is het mogelijk daarin op trefwoord te zoeken. Naarmate meer boeken gedigitaliseerd worden, neemt het belang van dit zoeken op internet toe. Bruikbare trefwoorden zijn de soortnamen en de naam van de vangsttechniek, maar bijvoorbeeld ook ‘jachtakte’ en ‘schadelijk gevogelte’.[50] Rekening houden met oude schrijfvarianten van woorden is nodig: ‘jagt’ in plaats van ‘jacht’ bijvoorbeeld. Ook voor het onderzoek in archieven is deze werkwijze door de digitalisering van archiefinventarissen bruikbaar.

Belangrijke informatie over de fauna is te vinden in schriftelijke bronnen waarvan titel of beschrijving in de inventaris geen indicatie geeft over de gegevens. Bij het gebruik van die schriftelijke bronnen is het moeilijk systematisch te werken. De kans op faunagegevens is relatief groot in bronnen over de jacht en de landbouw. Of ze informatie over vogels geven, is echter alleen door lezen vast te stellen.

Het gebruik van andere dan schriftelijke bronnen was aanvullend op de schriftelijke bronnen. Aan de systematische uitwerking van veldnamen over vogels is vanwege de beperkte betrouwbaarheid van de bron geen aandacht gegeven. Om reden van onderzoeksefficiëntie heb ik van balgen en opgezette vogels als bron alleen gebruik gemaakt door overzichtswerken van de verzamelingen te raadplegen.[51] Afbeeldingen met vogels zijn wel uitgebreid geïnventariseerd, maar de conclusie daarvan was dat de informatiewaarde over het voorkomen van vogels beperkt is. Voor specifieke vragen waarover de informatie uit schriftelijke bronnen beperkt is, boden zij soms wel aanvullende gegevens. In dit onderzoek bleek dat het geval voor jacht en consumptie van weidevogels en grote moerasvogels in de 17de eeuw. Het archeozoölogische databestand BoneInfo is bij de moerasvogels en weidevogels benut voor informatie over voorkomen en consumptie na 1000.

Voor veel soorten blijven de historische gegevens beperkt. De uitdaging is dan om te bekijken of er toch onderbouwde uitspraken over het voorkomen van die soort mogelijk zijn. Het toepassen van de vergelijkende methode om een betere analyse te maken is daarbij een hulpmiddel.[52] In dit onderzoek wordt dat gedaan door de historische gegevens zo te presenteren dat er tussen soorten, gebieden en perioden vergeleken kan worden. De vergelijking tussen gebieden betreft zowel gebieden binnen Nederland als met het buitenland. Om van dat laatste de omvang te beheersen is vooral naar Engeland en Duitsland gekeken. Mede om deze reden zijn de nadere onderzoeksvragen op een soortengroep gericht. De soorten in een soortengroep hebben belangrijke kenmerken gemeenschappelijk waardoor de verschillen tussen de soorten meer reliëf krijgen.

Gebruik van bronnen voor onderzoek naar historisch voorkomen

Kennis over het historisch voorkomen van vogelsoorten is vaak een randvoorwaarde om historisch ecologische vragen te kunnen beantwoorden. Maar het gebruiken van historische gegevens voor conclusies over het historische voorkomen van soorten kent veel voetangels en klemmen. Daarop zal hier worden ingegaan.

50 Belangrijke websites daarvoor zijn Google-boeken; www.Delpher.nl; biodiversitylibrary.org
51 Zoals Schlegel, *Muséum d'histoire naturelle* uit 1862-1876; De Marrée, *Naamlijst van de vogels* uit 1869; Koller, ‘Naamlijst’ uit 1888.
52 Voor toepassing in historisch onderzoek zie Lorenz, *De constructie van het verleden,* 163-197.

De vraagstelling van historisch ecologisch onderzoek aan dieren is vaak; hoe zag het voorkomen van de soort er vroeger uit, hoe ontwikkelde zich dat en waar kwam dat door. De reconstructie van het voorkomen vormt dan de basis. Onderzoek naar het historisch voorkomen van soorten kan als historisch faunistisch onderzoek worden getypeerd. Net als faunistisch onderzoek vergt dat vaak veel gegevens. Voor het vaststellen van de verspreiding van een soort over Nederland in een bepaalde periode zijn veel lokale gegevens nodig. Voor het vaststellen van een ontwikkeling in aantal of dichtheid van een soort zijn goede kwantitatieve gegevens nodig. Nog meer gegevens zijn nodig om veranderingen in de verspreiding door de tijd vast te kunnen stellen.

Over het gebruik van historische bronnen bij onderzoek naar het historisch voorkomen van soorten zijn een paar hoofdlijnen aan te geven. In het algemeen geldt dat historische gegevens over een soort meer informatiewaarde hebben naarmate de soort zeldzamer is. Soorten met een klein verspreidingsgebied zijn daarbuiten zeldzaam en daar geldt dit verband ook. Een andere hoofdlijn is dat areaalverandering vaststellen makkelijker is dan aantalsverandering. Aantalsverandering vaststellen is moeilijk omdat seriële bronnen schaars zijn.

Met een paar voorbeelden zullen deze hoofdlijnen worden toegelicht. Bronnen die over zeldzame soorten een aanwijzing geven zijn bijvoorbeeld een in de 17de eeuw geschilderde steltkluut, een in 1896 verzamelde dunbekwulp en sporadische botvondsten van monniksgier of kroeskoppelikaan.[53] Deze bronnen geven de informatie dat deze soorten in Nederland voorkwamen. Ze roepen echter veel vragen op. Het is bijvoorbeeld vaak moeilijk te achterhalen hoe zeldzaam ze waren en of ze broedvogel of zwerfgast waren. Over weinig algemene soorten zijn vaak helemaal geen bronnen. Of dat een gevolg is van het afwezig zijn van de soort dan wel het ontbreken van een vermelding van een wel aanwezige soort, valt niet vast te stellen. Onderzoek naar veranderingen in biodiversiteit in de periode vóór 1850 is daardoor moeilijk.

Voor het bepalen van de verspreiding van soorten hebben veel bronnen beperkingen. Bij botvondsten bepalen de plaatsen van bewoning en de conserverende eigenschappen van de bodem sterk het verspreidingsbeeld. Lijsten met registratie van jagers geven aan waar de jagers woonden; dat hoeft niet samen te vallen met de plaats waar zij op het wild jaagden. Schilderijen waarop een vogelsoort is afgebeeld geven wel aan dat de soort bekend was, maar niet waar ze voorkwamen.

De informatiewaarde van bronnen over algemene en wijd verspreide soorten is vaak beperkt. Over soorten als patrijs of kraai zijn er wel veel bronnen, maar daaruit valt over verandering in verspreiding of dichtheid niets af te leiden.

Dat ondanks veel gegevens de informatiewaarde voor ecologisch gebruik teleur kan stellen, kan worden geïllustreerd met eerder eigen onderzoek. Voor het vaststellen van de verspreiding van roofvogels in het midden van de 19de eeuw lijkt de per gemeente bijgehouden administratie van de premieverlening een goede bron. Het resultaat was echter vooral een geografie van de vangst en dat vormt een combinatie van plaatsen met stuwing in de trek en concentratie van vangers. De gemiddeld 270 sperwers per jaar die in Harderwijk door vinkers werden gevangen, zijn daarvan een voorbeeld.[54] Over het voorkomen als broedvogel geeft deze bron weinig aan. Ook de onzekerheid over de soortdeterminatie bleek een beperkende factor.

Om aantalsveranderingen van bestreden diersoorten vast te stellen, lijken langjarige reeksen van verstrekte premies een goede bron. Bij de analyse van 4 eeuwen premieverlening voor zeehonden in Zeeland bleek het aantal premies hoog wanneer Friese premiejagers actief waren en laag wanneer er piraten waren of oorlog gevoerd werd. Over het aantalsverloop van zeehonden in deze periode was de informatiewaarde van de bron beperkt.[55] Omdat het verzamelen en bewerken van dit soort gegevens veel werk kost, is het belangrijk rekening te houden met de beperkingen. Dat is lang niet altijd mogelijk. Historisch faunistisch onderzoek bestaat vaak uit het combineren van allerlei stukjes informatie. Elk van die stukjes informatie vergt interpretatie. Of het samengevoegd iets oplevert, blijkt vaak pas aan het eind.

In dit onderzoek zal voor het reconstrueren van het voorkomen van vogels gebruik gemaakt worden van veel verschillende soorten bronnen. Zoals aangegeven vormen plakkaten hierbij voor de periode 1500-1800 een belangrijke bron. De wijze waarop de bron is gebruikt voor onderzoek naar het historisch voorkomen, zal hier worden toegelicht met de serie plakkaten voor de Klingen als voorbeeld. Voor dit gebied in het zuidwesten van Zuid-Holland zijn tussen 1623 en 1782 20 plakkaten

53 Slijpe, 'Een 17e eeuwse Hollandse tekening van de Steltkluut'; De Smet, 'Dunbekwulp verzameld in Canisvliet'.
54 De Rijk, 'Roofvogels in Nederland in het midden van de 19de eeuw'.
55 De Vooys et al., 'Analyses of four centuries of bounty hunting on seals in Zealand'.

uitgevaardigd. Uitgewerkt is welke diersoorten in de reeks plakkaten vermeld worden, zie tabel 1. Karakteristiek in deze reeks is de toename van het aantal vermelde soorten en dat zoogdieren eerder vermeld worden dan vogels.

Tabel 1. Vermelding van soorten in jachtplakkaten van de Klingen 1623-1782.

	1623	*1628*	*1633*	*1634*	*1635*	*1646*	*1648*	*1678*	*1682*	*1687*	*1692*	*1694*	*1699*	*1747*	*1752*	*1757*	*1767*	*1772*	*1777*	*1782*
Haas	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Konijn	•	•	•				•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Patrijs				•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Fazant										•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Houtsnip									•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Plevier															•	•	•	•	•	•
Spreeuw															•	•	•	•	•	•
Vink															•	•	•	•	•	•
Leeuwerik															•	•	•	•	•	•

De uitwerking van plakkaten op deze wijze maakt ze tot een seriële bron. Informatie over de achtergrond van de plakkaten is daarbij voor de interpretatie belangrijk. De Klingense plakkaten van 1634 - 1646 gaan over het uitzetten van hazen en patrijzen. Dat andere soorten daarin niet vermeld worden, is daarom logisch. De uitbreiding met leeuwerik en andere kleine vogelsoorten in 1752 komt voort uit het Hollands plakkaat van 1750 waarin een vergunningstelsel voor het vangen van deze vogels geïntroduceerd wordt. De bepaling in het Klingense plakkaat verwijst daar naar. Veranderingen in de reeks hebben dus voor een deel een administratieve achtergrond.

De vermelding van de houtsnip vanaf 1682 en fazant vanaf 1687 wijzen op uitbreiding van de belangstelling van jagers voor deze soorten. Voor de fazant zou het ook op uitzetten kunnen wijzen of uitbreiden van broedgebied. Om dat te beoordelen kunnen gegevens van dichtbij gelegen gebieden verhelderend zijn. Aan de noordgrens van de Klingen begon het Haagse bos. De plakkaten voor dat bos vermelden de fazant al eerder, namelijk in 1593 en 1608. Nieuw in de Klingen was de fazant in 1687 dus waarschijnlijk niet.

Ook over soorten die niet genoemd worden, kan zo'n reeks plakkaten informatie geven. Landschappelijk was de Klingen een stuk Hollands duingebied met een strook aangrenzend land. In plakkaten van vergelijkbare gebieden als Katwijk, Leeuwenhorst en Voorne worden korhoen, kwartel en kievit vermeld. Daarmee wordt het ontbreken van deze soorten in de Klingense plakkaten opvallend. Het landgebruik in de Klingen was intensief. Mogelijk waren deze soorten hierdoor al verdwenen of niet meer algemeen genoeg voor bejaging.

Deze uitwerking illustreert dat uit een reeks plakkaten ecologische conclusies kunnen worden getrokken maar dat voor de interpretatie steeds de context van de regels belangrijk is en een vergelijking met andere gebieden en andere soorten. Om dat mogelijk te maken, zijn de gegevens in de plakkaten zo uitgewerkt dat een vergelijking in tijd, plaats en soort mogelijk is. Als voorbeeld is dat in figuur 3 gedaan voor hoenders in plakkaten van Friesland en Utrecht. Met stippen zijn de jaren met plakkaten aangegeven, zodat te zien is waar de gegevens op zijn gebaseerd. Hiervoor zijn alleen de plakkaten genomen waarin een vermelding verwacht kan worden. Dat is voor een deel wel een arbitraire beoordeling; tussen brede jachtplakkaten en die voor een specifiek onderwerp zit een hele range.

Figuur 3. Vermeldingen van hoenders in de plakkaten van Friesland en Utrecht.

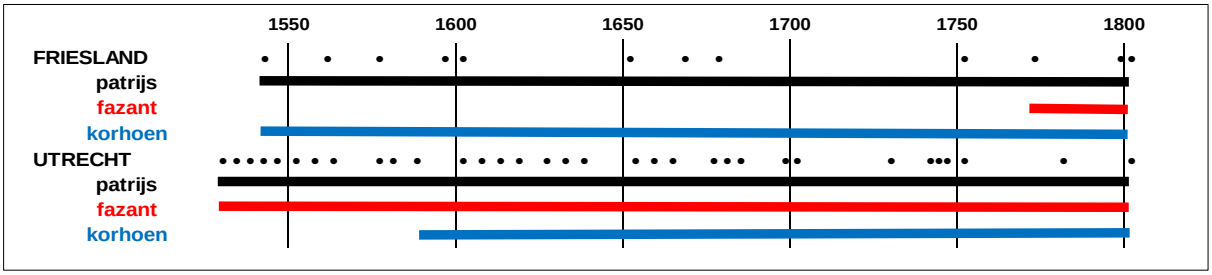

Deze uitwerking helpt de analyse. Friesland laat het voor Noord-Nederland kenmerkende beeld zien van patrijs en korhoen als belangrijk jachtwild. Utrecht laat het beeld voor West-Nederland zien met alle drie de hoenders vanaf de 16de eeuw. De fazant wordt er nog eerder genoemd dan het korhoen. De eerste vermelding van de fazant in een Fries plakkaat is van 1771. Fazanten werden er veel later uitgezet dan in West-Nederland.

Wanneer het lukt om voor soorten een lange termijn dynamiek vast te stellen in verspreiding of dichtheid, vraagt dat om een verklaring. Dat blijkt lang niet altijd mogelijk. Veranderingen in de verspreiding van soorten kunnen door veel factoren worden bepaald. Ecologische kennis is belangrijk om per soort die factoren aan te wijzen en te onderkennen welke informatie daarover nodig is. Met historisch onderzoek kunnen die gegevens over bijvoorbeeld klimaat, landschap, landbouw, bejaging of bestrijding worden verzameld. Een goed beeld krijgen van de ontwikkeling van het historisch voorkomen van een vogelsoort is moeilijk en het verkrijgen van voldoende kennis over de verklarende factoren ook. Beide zijn nodig. Voor Nederland ken ik geen historisch ecologisch onderzoek waarin zo'n systematische analyse met enige omvang is gedaan.

3. Jagen en vangen als bedreiging of bescherming

In hun studies over de ecologische geschiedenis van de wereld besteden Richards en Mosley uitgebreid aandacht aan de invloed van jagen op de fauna in de afgelopen vijf eeuwen. De gevolgen waren voor grote zoogdieren en roofdieren haast overal groot. Vanaf 1600 werd de jacht op deze dieren voor vlees en huiden in grote delen van Amerika, Afrika en Azië belangrijk. Europese kolonisten en handelaren gaven de jacht een commercieel belang. De jacht zelf werd zowel door de Europeanen als door de inheemse bevolking uitgeoefend. Bij de opschaling van de commerciële bejaging waren er nauwelijks jachtbeperkingen die rekening hielden met de natuurlijke draagkracht. Die beperkingen kwamen er pas eind 19de eeuw. Veel soorten waren toen sterk in aantal en verspreiding afgenomen en voor een aantal soorten kwamen die beperkingen te laat.[1]

De situatie in Nederland wijkt sterk af van dit algemene beeld. Commerciële jacht op grote zoogdieren en roofdieren voor vlees en huiden kwam hier na 1500 niet voor. De wolf is uitgeroeid om vee en jachtwild te beschermen, maar voor de bejaagde grote zoogdieren was de jacht in het dichtbevolkte Nederland juist essentieel als bescherming. Edelhert en ree zouden anders zeker zijn verdwenen. Het wilde zwijn is verdwenen, maar dat deze voor de landbouw zeer schadelijke soort nog tot eind 18de eeuw in Nederland voorkwam, was een gevolg van de bescherming door jagers. Om deze redenen heb ik voor de grote zoogdieren, de jacht de basis voor hun bescherming genoemd.[2]

Of het jagen op vogels in Nederland bescherming of bedreiging was, is niet goed bekend. In dit hoofdstuk wordt die vraag breed voor alle bejaagde vogelsoorten gesteld. Voor de bepalingen in jachtplakkaten en jachtwetten zal worden geanalyseerd waarom ze werden opgesteld en of ze voor vogels een bescherming of bedreiging vormden. Er waren regels over het aantal jagers, de periode waarin ze mochten jagen en de vangmiddelen die ze mochten gebruiken. De centrale vraag hierbij is of die bepalingen voortkwamen uit de wens om wild te beschermen. Van een deel van de bepalingen is onmiskenbaar dat ze op de bescherming van wild waren gericht, zoals die over loslopende honden, wilde roofdieren en stropers. Bij deze maatregelen is vooral de vraag belangrijk in welke omvang ze werden doorgevoerd en hoe belangrijk ze waren voor de bescherming van de fauna.

Jachtregels werden opgesteld om de belangen van de jagers te beschermen. Het belang van de jagers was meestal gericht op de bescherming van wild om er zelf meer te kunnen schieten. Het is daarom aannemelijk dat de jacht belangrijk was voor de bescherming van vogels. Maar het ligt daarbij wel voor de hand onderscheid te maken tussen standvogels en trekvogels. Een verband tussen minder bejagen en het behoud van de wildstand is voor standvogels duidelijk aanwezig. Voor trekvogels, vooral voor doortrekkers, is dat verband er niet, althans niet op lokale of regionale schaal. De hypothese is daarom dat de jacht voor trekvogels een bedreiging vormde en voor standvogels bescherming opleverde.

Welke vogelsoorten werden bejaagd?

Voor het beantwoorden van de vraag of de jacht op vogels bescherming bood of een bedreiging was, is kennis over de bejaagde soorten belangrijk. Daar kan met verschillende bronnen een beeld van worden verkregen. Met gebruik van BoneInfo kan worden vastgesteld welke vogelsoorten door mensen in de afvalput werden gegooid. De meeste daarvan zullen zijn gegeten en gejaagd. De jachtregels vanaf 1500 noemen veel jachtwild bij naam. In kookboeken vanaf die tijd zijn recepten voor veel soorten wild opgenomen en op jachtstillevens is de buit geschilderd. Uit later tijd zijn er boeken van en voor jagers. In de 19de eeuw werden registraties per soort vangbedrijf opgezet die al veel meer informatie geven. Deze bronnen laten zien welke soorten voor het vlees werden bejaagd of voor de kooi gevangen. Het jagen voor het vlees zal eerst worden besproken.

De waardering van vogels als voedsel werd behalve door de smaak ook door religieuze en biologische inzichten bepaald. Belangrijke religieuze regels zijn vastgelegd in de spijswetten van Mozes. Die waren voor joden leidend, maar hadden breder invloed. In de aanwijzing van soorten in de spijswetten zit een biologisch element. Graan etende vogels waren rein en vleesetende onrein. Dat die

1 Richards, *The unending frontier*, 463-546; Mosley, *The environment in world history*, 13-30.
2 De Rijk, 'Wildbeheer in het verleden', 89.

indeling niet helemaal is doorgevoerd, wordt toegeschreven aan fouten bij de vertaling van vogelnamen in de spijswetten.[3] Dit biologische aspect is er ook in de waardering van zangvogels. Zaad en bessen etende vogels als lijsters en vinken werden gewaardeerd, vogels die insecten aten niet. Over de gekraagde roodstaart vermeldt Le Francq van Berkhey bijvoorbeeld dat ze allerlei 'onreinigheden' eten, en daarom door de mens niet worden gegeten.[4] Deze inzichten maken duidelijk waarom vlees en aas etende soorten als roofvogels en kraaien en insecten etende zangvogels niet om hun vlees bejaagd werden.

In de bronnen over consumptie van vogels worden ook gezondheidkundige aspecten genoemd die vaak nauw verbonden zijn met de verteerbaarheid.[5] Aanwijzingen dat die aspecten op de waardering als voedsel een grote invloed hadden, zijn echter niet gevonden. De opmerking over de koolmees in een boek uit 1660 'Gepoeijert, geneest hy de darm en nier-pijn' werd door tijdgenoten waarschijnlijk ook als een vreemd buitenlands gebruik beoordeeld.[6]

De archeozoölogische gegevens in BoneInfo voor de periode na 1000 laten een zeer grote diversiteit aan vogelsoorten zien waarvan de resten in de beerput terecht kwamen. Ganzen en eenden waren dominant en in hun soorten was er een grote diversiteit. De beerputten geven ook een indicatie over de sociaal-culturele aspecten van de consumptie van vogels. In beerputten van rijke huishoudens wordt het meeste wild aangetroffen en ook de diversiteit aan soorten was daar groter.

Welke vogelsoorten in de periode 1500-1800 de speciale belangstelling van de jacht-gerechtigden hadden, laten de jachtplakkaten zien. In tabel 2 is dat voor de 17de eeuw aangegeven. De gewesten zijn daarin geordend naar afnemend aantal soorten bejaagde vogels. Opvallend is dat de diversiteit aan soorten in Holland en Utrecht groter is dan in de oostelijke en noordelijke gewesten. Voor de grote moerasvogels wijst dat op een verschil in voorkomen van de soorten die ook uit andere bronnen blijkt. In West-Nederland was de situatie door hogere bevolkingsdichtheid en welvaart echter ook duidelijk anders dan in Oost- en Noord-Nederland. Het aantal jachtplakkaten is voor Holland en Utrecht ook veel groter.

Tabel 2. Samenstelling van het jachtwild in de 17de eeuw volgens de gewestelijke plakkaten.

	Holland	*Utrecht*	*Overijssel*	*Drenthe*	*Gelderland*	*Friesland*	*Groningen*
Patrijs	•	•	•	•	•	•	•
Fazant	•	•			•		
Korhoen	•	•	•	•	•	•	
Kwartel	•	•			•		
Houtsnip	•		•	•			
Reiger	•	•	•	•			
Kwak	•	•					
Roerdomp	•	•					
Aalscholver	•	•					
Lepelaar		•					
Kraanvogel	•	•	•	•			
Grote trap	•	•					
Wilde zwaan	•	•					
Wilde gans	•	•					
Wilde eend	•	•					
Zomertortel	•						
Houtduif	•						

Toelichting: Voor GR is plakkaat Stad en ommelanden 1648 bepalend; de overige plakkaten betreffen kleine deelgebieden. Voor FR noemt landsordonnantie 1602 reiger, roerdomp, kraanvogel nog maar in andere 17de eeuwse plakkaten ontbreken deze soorten. In OV vermeldt plakkaat 1675 ook fazant en kwartel, terwijl die in andere 17de eeuwse plakkaten ontbreken. Het plakkaat van 1675 is echter mogelijk niet van kracht geweest. Hollandse plakkaten van 1600 en 1625 vermelden ook (goud)plevier, bergeend, kievit, wulp en grutto als jachtwild, maar andere 17de eeuwse Hollandse plakkaten doen dat niet.

3 In Leviticus 11: 13-19 en Deuteronomium 14: 11-18 worden de verboden vogelsoorten aangewezen. Over de spijswetten en de biologische achtergrond daarvan, zie Scheuchzer et al., *Bijbel der natuur*, 216, 286; Kerbert, *Natuurlijke geschiedenis des bijbels*, 132; Boersema, *Thora en Stoa,* 134-141.
4 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 351.
5 Matthey, *Vincken moeten*, 260, 265.
6 Citaat uit Jonston, *Naeukeurige beschrijving*, 97.

In een groot deel van Nederland was bij de vogels de patrijs het belangrijkste jachtwild. De dominante positie van de patrijs blijkt ook uit bijvoorbeeld afschotlijsten van wild. De patrijs was niet alleen het veerwild met de grootste verspreiding, het was ook het veerwild dat in de grootste aantallen werd bemachtigd.[7] Het korhoen werd gewaardeerd maar de verspreiding was beperkt en ze waren ook weinig talrijk. Voor de fazant gaan veel bepalingen over het ondersteunen van de pogingen de soort uit te zetten. Vermelding van duiven, zwanen, ganzen en eenden zijn alleen opgenomen als zij over wilde vogels gaan. De meeste opmerkingen over deze soorten in de plakkaten hebben op tamme vogels betrekking die als kleinvee gehouden werden.

De status van deze vogels als wild voor de adel blijkt in enkele plakkaten ook uit de formulering. In een Hollands plakkaat van 1544 wordt gesproken van 'edele Beesten ende Vogelen' en in het plakkaat van het graafschap Leerdam c.a. (ZH, NB) van 1687 over 'Adelijcke Vogels'. In Buren (GD) waren in 1696 'reygeren, quacken, tortelduyven en ringelduyven' voorbeelden van 'gevogelte waer aen de heeren haren lust hebben'. Op Terschelling was er in 1521 'heeren wilt'. In Voorne (ZH) sprak men in 1519 van 'wiltbraet dat die Heerlijckheyt aengaet' en in 1770 van 'heerenvogels'. Dat laatste deed men ook in baljuwschap Zuid-Holland vanaf 1772.

Jachtplakkaten uit deze periode bevatten ook bepalingen over kievit, wulp en grutto. Die gaan over het rapen van eieren. Uit de tekst blijkt dat het rapen een voorwendsel, een 'pretext' of 'decksel' was voor stropers van patrijzen. Daarom werd het rapen beperkt of verboden. De bepalingen over kwartel en houtsnip zijn wel in de tabel opgenomen, hoewel die deels ook gesteld werden om het stropen tegen te gaan. Bij de vangst op deze soorten werden netten gebruikt en dat gaf gelegenheid tot stropen.[8] Maar de vangst van kwartels en houtsnippen was ook een gewaardeerd vangbedrijf.

Voor soorten die niet in de jachtplakkaten genoemd worden, maar als jachtbuit wel aantrekkelijk waren, is de situatie niet zo duidelijk. Daarvoor wordt wel aangenomen dat iedereen die soorten mocht vangen.[9] Dat blijkt niet te kloppen. In de meeste jachtregels werden vrijwel alle hulpmiddelen voor de vangst verboden. Daardoor week de positie van jachtwild niet veel af van de soorten die niet in de jachtplakkaten genoemd worden. Het jachtwild mocht niet vrij bejaagd worden en voor de overige vogels was geen vangmiddel toegestaan waarmee ze bejaagd konden worden.

Over soorten waar andere personen dan de edele jagers belangstelling voor hadden, waren er soms wel regels. De soorten die niet mochten worden bejaagd werden voor de duidelijkheid soms benoemd, zoals midden 15de eeuw de mussen in Brabant.[10] Maar ook konden de regels uit de plakkaten worden aangepast om een economisch aantrekkelijke vangst mogelijk te maken. In de heerlijkheden Vianen en Ameide bijvoorbeeld mochten in 1627 sneppen (waarschijnlijk watersnip) en vinken worden gevangen, maar het vangen van alle andere soorten werd weer nadrukkelijk verboden. In 1688 mochten in het graafschap Culemborg kwartels, wilde ganzen en 'klein gevogelte' alleen met netten worden gevangen als daarvoor een vergunning was gegeven.[11] Vooral in de 18de eeuw werd deze ambachtelijke vangst mogelijk gemaakt door bepaalde vangmiddelen onder voorwaarden toe te staan. Meestal mochten niet-jachtgerechtigden alleen een net gebruiken en was een vergunning nodig.[12] In Friesland was voor de jacht op ganzen en zwanen ook het gebruik van een speciaal geweer mogelijk. Aan dat ganzenroer werden zodanige eisen gesteld dat het voor de jacht op ander wild nauwelijks bruikbaar was.

Over de soorten vogels die ambachtelijk werden gevangen is het moeilijker een beeld te vormen. Deze vangst werd voor een belangrijk deel beoefend door arme mensen en die laten weinig archivalia na. De potten die aan het huis werden gehangen, wijzen op consumptie van eieren en nestjongen van mussen en spreeuwen. Aan die exploitatie kwam een eind toen pottenbakkers in de 17de eeuw verboden werd mussen- en spreeuwenpotten te maken.[13] In 1575 werd beschreven dat in

7 Bij pacht in natura, in afschotlijsten of in regionale overzichten van verhandeld wild is het aantal patrijzen meestal het grootst. Voorbeeld pachten eerste helft 18de eeuw in Brabant: veel meer patrijzen dan hazen en houtsnippen BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 346 fol 14, 17, 21. Afschot in Groningen 1853-1856 met gem. 15.700 per jaar meer dan dubbele van enige andere soort, PV GR 1853-1856.

8 Bijvoorbeeld Baronie Breda 1669; de lage kwartelnetjes werden daar gebruikt om haas, konijn en patrijs te stropen; alleen het gebruik van 'Ladder-garens' om te kwartelen werd toegestaan. Idem Grave en Land van Cuijck 1724.

9 Matthey, *Vincken moeten*, 141.

10 Smit, *Het Brabantsche jachtrecht*, bijlagen, 49, 51, 80.

11 In 1746 werd die regel aangepast en was de vangst van 'kleyne Vogels' vrij.

12 Onder meer voor ganzen flappen in Utrecht in 1783.

13 Groeneweg, 'Aardewerk uit Bergse bodem', 160.

Holland heel veel soorten worden gegeten. Behalve het jachtwild werden onder meer scholekster, spreeuw, mezen, smient, zomertaling, leeuwerik, lijster en meeuw genoemd.[14]

Het *Jacht-Bedrijff* geeft een indruk van de ambachtelijk gevangen vogels in Holland in de 17de eeuw. Ik kom tot 25-30 soorten en 5 soortengroepen die bejaagd werden. Een 25-30 andere soorten die onder het vliegend wild worden genoemd, lijken uit ornithologische interesse opgenomen, zoals ijsvogel, hop en wielewaal. De diversiteit aan vogels die bejaagd werden was daarmee veel groter dan de circa 15 soorten die de plakkaten aangeven. Als soorten voor de ambachtelijke vangst worden genoemd alle soorten snippen, waterhoen, meerkoet, fuut, kievit, wulp, grutto, kemphaan, kwartelkoning, leeuwerik, spreeuw, lijsters, vinken. Schilderijen uit de 17de eeuw waarop jachtwild is afgebeeld, bevestigen deze diversiteit aan bejaagde vogels, zie bijvoorbeeld figuur 4. In *Jacht-Bedrijff* wordt ook een relativerende opmerking gemaakt over een paar soorten uit de jachtplakkaten. Grote trap, kraanvogel en korhoen kwamen door afname van het veengebied en toename van bewoning al niet meer zo veel voor.

Figuur 4. Stilleven met vogels, 1620 van de Haarlemmer Floris van Schooten (ca. 1585-1656).

Foto: RKD.

Voor de 19de eeuw is het veel beter mogelijk een beeld te vormen van de vogels die bejaagd werden. Jachtwetten, vergunningverlening voor vogelvangst, boeken over de jacht en marktberichten over wildhandel geven daarover informatie. Het aantal soorten genoemd in de jachtwetten nam toe. Omdat de jachtwetten uitgebreider werden, is dat geen betrouwbare aanwijzing voor het groter worden van het spectrum aan bejaagde soorten. Een jacht-handboek uit 1838 laat zien welke soorten voor de jager centraal stonden: korhoen, fazant, patrijs, kwartel, houtsnip, poelsnip, watersnip, bokje, ganzen, eenden.[15] Op voorgedrukte afschotlijsten uit 1852 zijn dezelfde soorten opgenomen, aangevuld met het waterhoen.[16] De soorten die in de tweede helft van de 19de eeuw het meest bejaagd werden, zijn in tabel 3 opgenomen.

14 De Glas, *Holland is een eiland*, 271.
15 Verster van Wulverhorst, *Jagt-handboekje voor Noord-Nederland*, 31-58.
16 Gemakkelijk jagers-, weitasch of zakboekje, 1852 (in KB).

Tabel 3. Vogelsoorten die in de tweede helft van de 19de eeuw voor consumptie bejaagd werden. In cursief: soortengroep.

Patrijs	Bokje	Wintertaling	Strandloper	*Zwaan*
Fazant	Kemphaan	Slobeend	Kwartelkoning	Fuut
Korhoen	Grutto	Smient	Meerkoet	
Kwartel	Wulp	Pijlstaart	Waterhoen	
Houtsnip	Goudplevier	Bergeend	Spreeuw	
Watersnip	Scholekster	Rotgans	Houtduif	
Poelsnip	Wilde eend	*Wilde gans*	*Lijster*	

Bronnen: jachtwetten 1852 en 1857, GV, PV en marktberichten in kranten (zie Hs 5). Interpretatie soortnamen; scholekster (strandkievit), kwartelkoning (schriek), fuut (duiker).

Daaruit blijkt dat toen minstens 27 soorten en 3 soortengroepen werden bejaagd. Dat is nog maar een deel van de diversiteit aan soorten die voor consumptie gevangen werden. De kievit mocht vanaf 1852 niet worden gejaagd, maar werd wel gestroopt. Meeuwen en soorten als tureluur werden voor de consumptie weinig gewaardeerd maar komen toch voor in opgaven over wild bij de poelier of op wildmarkten. Zeldzame soorten als regenwulp en rosse grutto werden plaatselijk mee gevangen. Voor de duikeenden is de situatie door de naamgeving onduidelijk.[17] En van de vangst op de vinkenbanen was maar een deel bruikbaar als kooivogel; het grootste deel werd geconsumeerd.

De waardering van vogelsoorten voor vlees of kooi was veranderlijk. Van het edele jachtwild uit de 17de eeuw waren in de 19de eeuw de reigerachtigen en soorten als kraanvogel, grote trap en lepelaar geen relevante jachtbuit meer. Dat komt zowel door veranderingen in jachttradities en in culinaire waardering als door afname in het voorkomen. Zwanen werden in Nederland ook weinig meer gegeten, maar waren nog wel waardevol voor de export en voor hun dons en veren.[18] De mussen- en spreeuwenpotten uit de periode tot de 17de eeuw wijzen op een wijd verbreide consumptie van deze soorten, maar daarover zijn uit later tijd weinig aanwijzingen. De vangst van lijsters in de 17de eeuw was voor eigen consumptie bedoeld, maar die in de 19de eeuw vooral voor de export. Deze gegevens wijzen op afname in diversiteit aan gegeten soorten, maar het is moeilijk daar een goed beeld van te krijgen. Alleen over grote veranderingen bij belangrijke soorten zijn er voldoende gegevens.

Samenvattend blijkt dat de verschillende bronnen laten zien dat veel vogelsoorten werden bejaagd of gevangen. Om dit beter te kunnen schatten zijn de vogelsoorten naar typen invloed ingedeeld. Het resultaat is in bijlage 2 opgenomen met een verantwoording van de werkwijze. Uit dat overzicht blijkt dat in de periode 1500-1920 circa 50% van de soorten werd bejaagd of gevangen. Daarvan was ruim de helft broedvogel in Nederland. Circa 11% van de soorten werd bestreden. Een paar vogelsoorten werden beschermd, zoals ooievaar en nachtegaal of geëxploiteerd, zoals knobbelzwaan en fazant. Voor de overige 40% van de soorten geldt dat de mens weinig directe invloed op ze uitoefende.

Dat op de helft van de soorten werd gejaagd, was in Europese vergelijking niet bijzonder. Een opsomming van de soorten die jachtwild zijn in Saksen (Duitsland) uit het begin van de 18de eeuw omvat haast alle vogelsoorten groter dan een merel. In Duitse steden werden van 17de tot 19de eeuw allerlei zangvogels op grote schaal op de markt verhandeld.[19] In Engeland werd voor de periode vanaf de Middeleeuwen voor het overgrote deel van de vogelsoorten consumptie waargenomen.[20]

De belangrijkste groepen vogels die niet als voedsel werden gewaardeerd zijn kleine insectenetende zangvogels, kraaien en roofvogels. Toch konden ook die soorten in arme tijden een eiwitbron zijn. Midden 19de eeuw werden bijvoorbeeld bij Harderwijk (GD) sperwers gegeten, die daar toen in groot aantal door vinkers werden gevangen.[21] In 1835 werden jonge kraaien, roeken en kauwen

17 Door bv. Schlegel, 'Verhandeling over het trekken der vogels', 165 en Van Bemmelen, *Opmerkingen*, 27 werd duiker als groepsnaam voor de futen gehanteerd. De benaming 'duiker' in de jachtwetten van 1852 en 1857 is daarom als fuut geïnterpreteerd. De naam duiker kan echter ook voor duikeenden en zeeduikers zijn gebruikt, zie Eigenhuis, *Verklarend en etymologisch woordenboek*, 131.

18 Handel in zwanen was er vooral in Purmerend. Eind 19de eeuw kostten ze gem. ruim ƒ 8 per stuk: *Verslag over den landbouw* over 1898, 537. Eerder waren de prijzen lager. De waarde werd waarschijnlijk door de exportmarkt bepaald. Zwanen leverden schrijfpennen, dons en vlees. Hoewel voor zwanen vaak wordt gemeld dat hun vlees niet lekker is, werden ze wel bij de poelier verkocht, zie bv. in 1866 Albarda, 'Naamlijst', 229. Winkler, *Natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk*, 489 en Van Lummel, *Vrienden en bekenden*, 70 noemen het vlees van jonge zwanen smakelijk.

19 Hobusch, *Das grosse Halali*, 125; Klose, *Aspekte der Wertschätzung,* 231; Klose, 'Aspects of bird valuation' 260.

20 Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 14.

21 GV Harderwijk 1853; Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 14 meldt consumptie van sperwers in Helgoland. Blijkbaar was dat de meest eetbare roofvogel.

eetbaar genoemd.[22] Van de kraaiachtigen werden vooral roeken gegeten, waarschijnlijk omdat ze het meest plantaardige dieet hebben. Jonge roeken worden in 1794 eetbaar genoemd en rond 1900 werden zij in Limburg culinair gewaardeerd. Later vonden jonge roeken die vanwege schadebestrijding werden gedood hun weg naar de poelier.[23] Allerlei soorten geplukte kleine vogels werden door poeliers als vinken verkocht.[24]

Naast de vangst van vogels voor het vlees werden van enkele soorten de eieren en veren verzameld. Het verzamelen van eieren gebeurde in kolonies van meeuwen en sterns langs de kust en in de kolonies van grote moerasvogels. Het aantal soorten waarvan eieren op enige schaal werden verzameld, is echter klein. Ook het aantal kolonies waar dat gedaan werd, was klein. De plaatsen van deze kolonies wisselden, maar in de periode 1500-1900 waren er in Nederland tegelijkertijd maar één of twee grote kolonies waar eieren verzameld werden. Het rapen van eieren van weidevogels, vooral de kievit, werd op grotere schaal toegepast.[25] Het verzamelen van veren van meeuwen voor beddengoed is bekend uit de 17de eeuw, maar dat gebruik lijkt beperkt.[26] Later werden vooral wilde zwanen geschoten om hun veren en dons.[27] Een bijzonderheid vormt de bejaging van de fuut. Die werd in de 18de en 19de eeuw vanwege zijn bont bejaagd.[28]

Vogels, vooral zangvogels, werden ook voor de kooi gevangen. Welk aandeel inheemse vogels als kooivogel hadden, is echter vaak niet duidelijk. Het houden van kleur- en zangkanaries was in bijvoorbeeld Leeuwarden al vanaf 1600 populair.[29] En of kleine vogels voor het vlees of voor de kooi werden gevangen, is uit de historische bronnen vaak niet duidelijk af te leiden.

In Engeland werd het houden van kooivogels vanaf de 17de eeuw populair.[30] Dat zou ook voor Nederland kunnen gelden Op schilderijen van interieurs uit de 17de eeuw zijn vaak vogelkooitjes afgebeeld. Vogels in kooitjes stonden echter symbool voor verboden of onbereikbare liefde. De indicatie uit al die geschilderde kooitjes is daarom mogelijk niet zo betrouwbaar. Boedelinventarissen uit de 18de en 19de eeuw bevestigen echter de populariteit. Het aandeel huizen met een kooitje varieerde tussen 20 en 60%.[31] In de Krimpenerwaard varieerde dat in de 18de eeuw van zo'n 10% procent bij de armere klasse, tot ruim 50% bij de meer gegoede burgerij.[32] Een in 1870 gepubliceerde lijst geeft een beeld welke inheemse soorten toen het meest als zangvogel werden gehouden, zie tabel 4.

De nachtegaal mocht sinds 1852 niet meer worden gevangen. De opname in de lijst bevestigt het signaal uit andere bronnen dat de soort clandestien nog veel gevangen werd. Een soort als de spreeuw lijkt weinig geschikt als kooivogel, maar andere bronnen bevestigen de opgave en in 1886 werd de spreeuw 'een der aanbevelenswaardigste kamervogels' genoemd.[33] Afgaande op soorten die in verschillende bronnen als kooivogel genoemd worden, is de samenstelling van die lijst sinds 1600 weinig veranderd.[34]

22 Thon, *Volledige jagersschool*, 274-276. Het gaat om een bewerkte Duitse tekst; de beoordeling als eetbaar kan op de Duitse situatie slaan. In 1854 werd over kauwen vermeld dat ze in sommige streken werden gegegeten, zie *Miniatuur-uitgave van het algemeen noodwendig woordenboek,* bij het woord raven. Burema, *De voeding*, 253 noemt kraaiachtigen en uilen voor de 19de eeuw volksvoedsel in Wehe (?).

23 Bron 1794, zie Beknopte, - *natuurlijke historie*, Plaat 14; Feijen, 'De roek, een casestudy voor vogelbeheer', 172; Directie van den landbouw, *De schade door wild*, 146 vermeldt voor LB bescherming roekenkolonies op landgoederen om de net uitgevlogen jongen te kunnen bejagen; Alta, 'Fauna', vermeldt dat in 1943 jonge roeken als piepkuikens werden verkocht. In Engeland werden bestreden roeken ook geconsumeerd, zie Jones, 'The Bird Pests', 123.

24 Matthey, *Vincken moeten*, 268.

25 In 1830 noemt Scheltema, 'Geschiedenis van de dagelijksche kost', 276 de volgende exploitatie van eieren: meeuwen op Eijerland/Texel en lage delen Schouwen; moerasvogels op Schollevaarseiland en kievitseieren in Friesland.

26 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 77. Esser, 'Hunting gulls for feathers'.

27 Vermelding 1794: Saakes, *Beknopte natuurlijke historie*, D.I. 57; Vermelding uit 1910: *Verslag der staatscommissie*, 67.

28 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 252; Winkler *Natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk*, 481.

29 Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 54.

30 Birkhead, *De wijsheid van vogels*, 98.

31 Matthey, *Vincken moeten*, 276, 278.

32 Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard,* 372-375.

33 Nuyens, *De vogelwereld*, 144.

34 Meeste gegevens daarover uit de tweede helft van de 18de eeuw door Le Francq van Berkhey, die zelf vogels in kooien hield, Nozeman, Chomel en De Burger-Boer. De boedelinventarissen geven behalve een enkele opgave van leeuwerikken (bij Matthey op p. 278 en bij Kamermans op p. 195) geen indicatie van de soort vogel voor de kooi.

Tabel 4. De 20 belangrijkste vogelsoorten die in de 19de eeuw voor de zang gehouden werden.

Spotvogel	Spreeuw	Baardmannetje	Barmsijsje
Nachtegaal	Merel	Veldleeuwerik	Steenpaapje[a]
Roodborstje	Zanglijster	Vink	Groenling
Paapje	Koolmees	Putter	Kneu
Heggemus	Pimpelmees	Sijsje	Goudvink

Bron: Hartogh Heys van Zouteveen, 'Fauna', 256. [a] Volksnaam voor barmsijsje, maar de auteur doelde op een andere soort.

Kwartels die om hun slag werden gehouden, ontbreken in dit lijstje. Waarschijnlijk zaten die vooral in een kooitje buiten aan het huis.[35] Ook raaf, ekster en gaai werden in kooien gehouden. Die hield men om ze te leren spreken.[36]

Het houden van inheemse kooivogels was in de 18de eeuw al omstreden maar bleef tot ver in de 19de eeuw gangbaar. In 1880 verdedigde Van Balen deze liefhebberij: 'ze behoeft door dierenbeschermers niet uitgekreten te worden als eene ondeugd'.[37] Nuyens pleitte in 1886 voor meer waardering van inheemse vogels voor de kooi.[38] In 1870 werd erkend dat bij de voorbereiding van wetgeving voor de bescherming van nuttige vogels rekening moest worden gehouden met de 'aan het volk eigene zucht om vogels te vangen, zoowel tot kamervogels als tot voedsel'.[39]

Voor de kooivogels was een constante aanvoer uit wildvang nodig. Een deel van de vogelvangst op vinkenbanen in de duinstrook vanaf de 17de eeuw moet voor de kooi bestemd zijn geweest. Een bron uit 1781 geeft aan dat eerst de vogels voor de kooi werden uitgekozen: 'De rest zult gy aan risten reigen'.[40] De leeuweriken en vinken die in de tweede helft van de 19de eeuw in Friesland werden gevangen, waren bestemd voor de kooi.[41] Een vogelhandelaar in Rotterdam verhandelde in de jaren 1900-1903 per jaar zo'n 10.000 op vinkenbanen gevangen vogels. Ongeveer de helft daarvan was bestemd voor de kooi. De gewone vink was de meest gevangen vogel, gevolgd door kneu en daarna sijs. Nog 17 andere soorten werden in klein aantal verhandeld.[42]

In 1914 werd de netvangst van zangvogels voor consumptie door de Vogelwet verboden. Het vangen van kooivogels bleef met een vergunning wel mogelijk. Daarvan werden er in 1923 in Nederland nog 412 verleend, met in Limburg en Noord-Brabant de grootste aantallen. In de 20 jaar daarna is dit afgebouwd.[43] Deze cijfers bevestigen de waarneming dat de traditie om inheemse kooivogels te houden in het zuiden langer bleef bestaan.[44]

Samenvattend blijkt dat naast de vangst voor consumptie de vangst voor de kooi een flinke ingreep in de Nederlandse avifauna vormde. De behoefte om huis of tuin van levende have te voorzien, was groot. Ook onder de inheemse vogels zijn er die mooi kunnen zingen, kunnen leren praten, mooi zijn om naar te kijken of gewoon aangenaam gezelschap vormen. Een twintigtal vogelsoorten werd voor de zang in kooien gehouden en een vijftal om andere redenen. In de 19de eeuw werd het houden van inheemse vogels omstreden maar vooral in Limburg en Noord-Brabant werden nog in de 20e eeuw veel inheemse vogels in de kooi gehouden.

De conclusie is dat ongeveer 50% van de vogelsoorten door jagen of vangen van vogels onder directe invloed van de mens stond. Zij werden vooral als voedsel gebruikt en in mindere mate voor de kooi. Hoeveel invloed dat had op de avifauna is afhankelijk van de mate waarin zij bejaagd en gevangen werden. Vangstcijfers per soort zijn daarvoor de meest duidelijke maat, maar die zijn er weinig. Veel meer gegevens zijn er over het aantal jagers en vogelvangers. Die kunnen ook een indruk geven van de omvang van de vangst. In de volgende paragrafen wordt dit uitgewerkt.

35 Matthey, *Vincken moeten*, 278; Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard*, 195.
36 Hartogh Heys van Zouteveen, 'Fauna', 256. Nuyens, *De vogelwereld*; 144. noemt ook kraai en kauw, maar niet de gaai
37 Van Balen, *Onze vogels*, 269. In 1886 gaf Nuyens, *De vogelwereld*, een uitgebreid overzicht van de geschiktheid van de soorten voor de kooi.
38 Nuyens, *De vogelwereld*, 123.
39 Van Wickevoort Crommelin & van Eeden, 'Bescherming van nuttige vogels', 10.
40 Goede gegevens over de verhouding tussen vangen voor vlees of kooi zijn er niet, zie Matthey, *Vincken moeten*, 255-296. De selectie van kooivogels is uit Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 335.
41 In PV FR uit deze periode vermeldingen over die vangst; in 1874 is aangegeven dat de vogels voor de kooi zijn.
42 Van Dissel, *Wat kan er hier te lande*, bijlage. Het sterftepercentage bij het transport van vinkenbaan naar vogelhandelaar werd op 50% geschat.
43 Matthey, *Vincken moeten*, 177.
44 Die waarneming is vermeld door Voous, *In de ban van vogels*, 46.

Het recht om te jagen

Het historisch-juridische onderzoek naar de oorsprong van het jachtrecht in Nederland laat zien dat de regulering van jagen in veel gebieden al vóór 1300 ontstond.[45] Vorsten claimden voor zich het recht om te jagen. Wild werd koninklijk bezit; er ontstond een regaal en later een heerlijk jachtrecht.[46] Eenzelfde ontwikkeling van jagen als regaal was er in de buurlanden. In Duitsland betrof het jachtrecht van koning en adel eerst alleen hun eigen domein. Vanaf de 11de eeuw werd het ten koste van de boeren uitgebreid en vanaf de 15de eeuw als regaal beschouwd.[47] In Engeland beperkte een jachtwet van 1390 de mogelijkheden van de gewone bevolking om te jagen.[48]

Het ontstaan van dit jachtrecht is ecologisch belangrijk. Het beperkte het aantal mensen dat mocht jagen. Dat bleef eeuwenlang bewust beleid. Hoe de beperking van het aantal jagers in de periode 1500-1795 werd gerealiseerd, blijkt uit de jachtplakkaten. Voor een aantal gebieden zijn de regels om de bevoegdheid te krijgen te mogen jagen in tabel 5 samengevat.

Tabel 5. Regels om recht van jacht te krijgen.

Gebied	*jaar*	*voorwaarden recht op jacht*
Groningen (deelgebieden)	tot begin 17de eeuw	op eigen land
	daarna	op eigen of gehuurd land van minimaal 15 ha
Friesland	1579	edelen, plaatselijke en regionale bestuurders
	1602	ook eigenerfden zijn gekwalificeerd
	1750, 1771	akte jachtgericht nodig. Naast erkende adel kunnen allerlei ambtsdragers akte aanvragen. Bezit minimaal 5 jachthonden.
Drenthe	1608, 1683	minstens vierde waardeel in mark
	1702	Idem, óf ƒ1500 grondschatting en toegang tot landsdag
Overijssel	1628	leden ridderschap; vanouds gerechtigde burgers Deventer, Kampen, Zwolle
	1675	idem; burgers met minstens 1000 (later 3000) ducaten in een kerspel
Gelderland	1675	leden ridderschap
	1750	idem; bestuurders gewest, steden; vanouds gerechtigde burgers steden
Veluwe	1737	leden ridderschap; stadsbestuurders; burgers Veluwse steden met certificaat; jachtgerechtigden in andere provincie dan Gelderland én eigenaar van minimaal ƒ25.000 aan goed in Veluwe
Utrecht	1581	door 'hooge Overigheyt' aangewezen
	1680	leden ridderschap; stadsbestuurders; bestuurders kapittel
	1753	aanvulling: regenten van Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort zonder nering of mechaniek werk mogen binnen jurisdictie van hun stad jagen; die van Utrecht mogen dat ook met jachtopziener
Holland	1517-1629	leden ridderschap en hoge regeringsfunctionarissen ('hoofdofficieren')
	1716	leden ridderschap; stadsbestuurders
	1750, 1767	leden ridderschap; stadsbestuurders; bestuur gewest/republiek; hoge rechterlijke macht; dijkgraven en heemraden
Zeeland	1495, 1556	ambachtsheren in hun ambacht
	1660	idem én hoge regeringsfunctionarissen in hele gewest
Bergen op Z 1681; Valkenburg, Daelhem, 's Hertogenrade 1687		volgens Blijde Inkomsten en Privilegien Brabant gekwalificeerd

45 Zoals samengevat door Matthey, *Vincken moeten*, 141.
46 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 27; De Monté ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen,* 159.
47 Rösener, 'Ergebnisse und Fragen', 583.
48 Almond, *Medieval hunting*, 62, 156.

Tussen de gewesten blijken er grote verschillen in de toekenning van het jachtrecht te zijn geweest. In Drenthe en delen van Groningen was het recht om te jagen aan grondeigendom verbonden.[49] Voor Groningen was een minimaal bezit aan land in hectare vereist, voor Drenthe een aandeel in het gemeenschappelijk grondeigendom dan wel een minimaal bezit aan vaste goederen. In deze gebieden was het recht op wild en jagen dus niet verbonden aan een stand. De sterke positie van de boerengemeenschap, de mark, zou daar oorzaak van zijn.[50] In Friesland mochten in de 17de eeuw naast adel en bestuurders ook grote boeren, de eigenerfden, jagen.

In Overijssel en Gelderland kregen naast de adel burgers uit een klein aantal steden jachtrecht. Het jachtrecht van deze burgers was tot de 'jurisdictie' van hun stad beperkt. Steden die meenden dat zij jachtrecht hadden maar dat niet erkend kregen, voerden vaak een lange strijd. Het plakkaat van Willem III uit 1675 voor Gelderland en voor Overijssel was zo'n aanleiding voor strijd.[51] In het overgrote deel van deze gewesten mocht dus alleen de adel jagen.

In Utrecht hadden naast de adel al vroeg geestelijken jachtrecht. De vijf kapittelen vroegen in 1678 hun jachtrecht te handhaven.[52] Uit het jachtplakkaat van 1680 blijkt dat dit verzoek is gehonoreerd. Burgers van steden hadden ook al vroeg jachtrecht, maar voor burgers van een drietal steden werden de oude rechten weer ingetrokken. In 1750 kregen burgers uit een aantal steden die rechten terug, maar wel alleen in het gebied rond de stad.[53]

In Holland was in 1478 alleen de adel bevoegd.[54] Vanaf 1517 mochten ook hoge bestuurders jagen en werden de bestuursfuncties die toegang gaven tot de jacht nader benoemd.[55] De regenten van de steden in Holland verkregen het jachtrecht na een lange lobby in 1702. Daarna werd het aantal partijen met toegang tot het jachtrecht nog verder uitgebreid.[56] In West-Friesland en Waterland werd in de 17de en 18de eeuw de bevoegdheid van de houtvesterij niet erkend. De houtvesterij blijkt niet de macht te hebben gehad om daar wat aan te doen. In deze gebieden was er daardoor meer vrijheid om te jagen. 'In West-Friesland jaagt elke Westfriesch' schreef een inwoner uit Overijssel daar in 1783 jaloers over.[57]

In Zeeland en aangrenzende delen van Holland was het jachtrecht een 'ambachtsgevolg'; het behoorde toe aan de lokale ambachtsheer. Dat was vanouds een functie voor edelen maar kwam door verkoop steeds meer bij rijke burgers. Gewestelijke bestuurders kregen in Zeeland in de 17de eeuw ook jachtrecht. Zij worden aangeduid als personen die 'de temporeele gunst van de Jagt van Officie weegen zijn genietende'. Anders dan voor de ambachtsheren was hun recht niet tot het gebied van een ambacht beperkt.

In het gebied van de provincies Noord-Brabant en Limburg had de Blijde Inkomst van 1356 nog lang invloed. Die gaf voor de jacht op kleinwild aan burgers meer rechten dan elders. Dit oude recht werd tijdens de Republiek niet erkend en zorgde voor veel juridische twisten.

De belangrijkste verschillen tussen de gewesten komen dus voort uit positie van de adel en de mate waarin andere groepen naast de adel jachtrecht kregen. In de meeste gewesten blijkt het lidmaatschap van de ridderschap de belangrijkste toegang tot het jachtrecht te zijn geweest. Het beeld dat de adel door geboorte een speciale positie had bij de jacht werd door hen zelf gevoed.[58] Omdat het tot de Franse tijd vooral de adel was die ging jagen, bleef het in stand. Het riep echter ook weerstand

---

49 In het Landrecht van Wedde en Westerwoldingerlant van 1677 is bijvoorbeeld opgenomen dat het gebruik van wargaren of andere netten niet op andermans land, maar wel op eigen grond is toegestaan, zie Swinderen, *Landrecht van Wedde en Westerwoldinge-landt*, 85; de tekst van 1677 is bewerking van een ouder landrecht van 1470. Met wargaren en netten werden toen ook nog zoogdieren gevangen.

50 *Kosters, Eenige mededeelingen,* 18. Ook Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen,* analyseert de verschillen in jachtrecht tussen de gewesten.

51 Abbes, *De strijd om het jachtrecht;* Weststrate, *Gelderland in den patriottentijd*, 103. In de patriottentijd was het jachtrecht van de steden weer fel in discussie, zie *Nw Ned. Jaarb.* 1783, 1628-1633 en 2171-2174 (OV); 2041-2047 (Veluwe).

52 Het Utrechts archief, 221 Kapittel van Sint Marie te Utrecht, inv.nr. 2262

53 Zie ook Kosters, *Eenige mededeelingen*, 84.

54 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 89 fol. 12

55 Over de grootte van die groep geven de plakkaten een wisselend beeld. De opsomming van die functies in Holland in 1586 (art. 5) geeft aan dat het om 40-50 personen ging. In 1629 werden echter maar 4 personen met jachtrecht genoemd.

56 Vanaf 1660 probeerden stadsbestuurders jachtrecht te krijgen, zie Van Nierop*, Van Ridders tot regenten,* 47. De beslissing om stadsbestuurders jachtrecht te geven werd in 1702 genomen, zie *Codex Batavus* 1711, 772. In het jachtplakkaat van 1716 is het in de regels voor de toegang tot de jacht opgenomen.

57 Beaufort, *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 695.

58 In de jachtordonnantie van Bergen uit 1754 werd bv. gesteld dat de adel recht op de jacht heeft 'uit krachte van hunne Geboorte'.

op. In de patriottentijd en later in de Franse tijd kwam dat tot uiting. In het Hollands plakkaat van 1795 werd dit oude jachtrecht een 'overblijfsel van de overheersching der Graven en Adel-Regeering' genoemd. In plaats daarvan werd toen het recht op bejaging door de grondeigenaar bepalend.

Zo heel anders als werd voorgesteld was dat echter niet, want het jachtrecht van de adel stond ook niet los van grondeigendom. Om toegang tot de ridderschap te krijgen was vaak een minimum in waarde van grond en huizen in een gebied vereist.[59] Rond 1678 werd het verband tussen recht om te jagen en bezit van grond ideologisch verdedigd. Wie geen grond heeft, draagt niet bij aan de wildstand en zou dus ook geen aanspraak op wild mogen laten gelden; 'Dat is te maeyen daer hij niet in heeft gesaeyt.'[60]

Voor de adel was jagen veel meer dan het vangen van wilde dieren. Het was een deel van hun identiteit.[61] De adellijke jacht was omgeven door rituelen en uiterlijk vertoon. Dat is op de afbeeldingen van de jacht in Nederland uit bv. de 17de eeuw te zien. Overal in Europa was het zo.[62] De afname van het maatschappelijk belang van de adel na de Middeleeuwen heeft daar veel aan veranderd, maar de behoefte om het onderscheid te laten zien, bleef er nog lang. De jagermeester voor de Veluwe gaf in 1769 het jachtpersoneel nieuwe uniformen. Hij was blij dat een deel van de jagers dat voorbeeld wilde volgen, 'so dat 't jagtwesen in Gelderlant een gansch nieuwe en brillante gedaente sal krijgen'.[63] In Utrecht was er vanaf 1771 een jagersvereniging waarvan de leden 'ter distinctie' afspraken maakten over kleding met veel gouden versierselen.[64]

De liefde van de adel voor de jacht werd door een groot deel van de bevolking niet gedeeld. Rond 1600 was er al kritiek; velen 'verdoemen' zelfs jagen en jagers.[65] In de 17de en 18de eeuw wijst de toon van dichters op weinig sympathie voor de jacht en onder stedelijke regenten was de jacht in de 18de eeuw weinig populair.[66] Bijzonder zijn Groningse bepalingen uit deze periode die jagen ontmoedigen omdat het verslavend werkt. Jagers verwaarlozen hun werk 'waar door sy tot behoeftigheit of armoede vervallen'. In de patriottentijd werd de stemming vaak duidelijk anti-jacht. De geringe mogelijkheden landbouwschade door wilde dieren te bestrijden, was de achterliggende oorzaak.

Ook in de 19de eeuw was de beoordeling vaak zeer negatief. Jagers waren veelal rijke notabelen en een groot deel van de burgers had geen bewondering voor deze luxe hobby. In 1837 bijvoorbeeld werd jagen als 'beuzelarij' getypeerd.[67] Een lesboek uit 1850 deed hetzelfde en Staring karakteriseerde de jager in 1877 als een 'zeer onnut lid der maatschappij', 'wier hoofdbezigheid veelal uit leegloopen en uitrusten van dat leegloopen bestaat'.[68] Die burgerlijke afkeer van jagers was er ook elders in Europa.[69] Minder vaak was de weerzin tegen jagers op motieven van dierenbescherming gebaseerd.[70]

Door de jagers zelf werd het elitaire karakter van jagen tot de Franse tijd bewust gehandhaafd. Het weren van economische motieven laat dat goed zien. Dat sommigen met jagen op 'steelsche wyse maken daar af hoer neeringe' vond men in Utrecht in 1545 al een probleem. In 1667 was daar iedereen die met een ambacht of nering zijn geld moest verdienen van de jacht uitgesloten. Volgens Hollandse bepalingen uit de 17de en 18de eeuw moest jagen een 'eerlijcke exercitie ende vermaeckelijckheydt' blijven. Ook daar gold vanaf de 16de eeuw dat wie tot de noodzaak van werken was 'vervallen' of een 'mechaniek ambacht' uitoefende het jachtrecht verloor. In Groningen was de jacht in 1688 'alleen voor divertissement' en dus niet voor 'eenigh vuyl gewin'. In de heerlijkheid Brederode (NH) werden in 1670 edele of andere jagers die jaagden met als doel 'eenigerhande gewin, of daer op soecken te leven' het jachtrecht afgenomen.[71] Een vergelijkbare bepaling was er in het graafschap Zutphen in 1788 voor de

59 Aalbers, 'Geboorte en geld', 58.
60 Gietman, *Republiek van adel*, 250.
61 In de 16de eeuw werd het gegeven dat iemand mocht jagen nog gebruikt als bewijs van adellijke afstamming, zie Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*, 66-76.
62 Hobusch, *Das grosse Halali*, 122; Griffin, *Blood sport,* 51; Kerkhoff, *Maria van Hongarije*, 163-172; Almond, *Medieval hunting*, Hs 2
63 Gelders archief, 0445 Huis Yrst, inv.nr. 31
64 Het Utrechts archief, 712-1 Koninklijk scherpschuttersgenootschap Sint Hubertus, inv.nr. 1-1; art. 6 van het reglement 1771.
65 Merula, *Placaten ende ordonnancien*, 115 wijst op de kritiek, maar hij verdedigt de jacht. Wie zonder partijdigheid wil oordelen, schrijft hij, zal onderkennen dat de jacht veel goeds met zich brengt.
66 Gedicht over vinker en slang uit 1682 in: Van den Vondel, *Vorstelycke warande der dieren;* gedicht uit 1714 door Spinniker, *Leerzaame zinnebeelden*, 99 en uit 1737 van Willinks, *Amstellandsche Arkadia*, 116 en noot 106.
67 AH 16-12-1837
68 Haspels, *Schoonheden in de natuur*, 60; Staring, *Gepaste en ongepaste bescherming, 7.*
69 Nagler, 'Die Jagwilderei', 446; Griffin, *Blood sport,* 158 (19de eeuw), 85 (16e eeuwse religieuze kritiek).
70 Verster van Wulverhorst, 'Vlugtige gedachten', 62 wijst er in 1842 op dat het 'Algemeen' jagers vaak als moordenaar van dieren en hondenbeul ziet.
71 Door die regel kregen in praktijk veel personen met adellijke afkomst toch geen jachtrecht, zie Van den Arend, *Zeven lokale*

groep burgers uit steden die jachtrecht hadden. Als zij arm werden, verloren zij het recht om te jagen.

Om hun jachtrecht in het veld te kunnen bewijzen, moesten jagers een akte bij zich dragen. Vooral in de 18de eeuw werd dat in veel gebieden verplicht. In Holland kregen jagers toen een 'permissie' met een zegel.[72] Nijmeegse burgers moesten vanaf een 1657 een 'Acte van Consent' van de raad hebben. Veluwse burgers met jachtrecht moesten vanaf 1737 een certificaat op naam hebben, zie figuur 5.

Figuur 5. Certificaat voor aantonen jachtrecht uit Wageningen, 1737.

Het Veluws jachtplakkaat van 1737 verplichtte burgers met jachtrecht dat met een certificaat aan te kunnen tonen.

Bron: GA Wageningen, Oud archief Wageningen, inv.nr. 1224

Jagen op de wijze van de edele jager eiste hoge kosten. 'Laat heeren van het landt en groote prinsen jagen, Die konnen dat beslagh en sware kosten dragen!' dichtte Jacob Cats daarover. In 1799 werd de jacht met staande hond en geweer aanbevolen om met minder geld toch aangenaam te kunnen jagen.[73] Een dergelijke jacht, waarbij op vliegend wild werd geschoten, was in de loop van de 18de eeuw door de ontwikkeling van de geweertechniek beter mogelijk geworden.[74]

Hoe belangrijk de beperking van het aantal jagers gevonden werd, laat ook de omgang met gastjagers zien. Over het jagen door familie, vrienden of werknemers van de jager zijn in veel jachtplakkaten regels opgenomen. Een enkele gast meenemen, mocht vaak wel. Maar het jachtrecht aan derden overdragen werd beperkt of verboden. De regels daarover in bijvoorbeeld Friesland werden van 16de tot 18de eeuw aangescherpt. In het Land van Valkenburg (LB) werd het in 1774 verboden met de hoge boete van ƒ130 (40 goudgulden) voor overdrager en ontvanger.

De meeste regels zijn over de werknemers van jagers vastgesteld. Zij worden meestal als 'gebrode dienaar' of 'weiman' aangeduid en zouden nu jachtopziener heten. Een instructie voor de weiman van Vianen en Ameide uit 1685 geeft toezicht en wildbeheer als belangrijkste taken aan. De instructie voor de schutter van Twickel (OV) uit 1772 noemt daarnaast de bestrijding van schadelijke dieren als taak.[75]

In Holland werd al in 1502 het jagen door dienaren beperkt en in 1662 vanwege misbruik verboden. Het plakkaat van 1684 bepaalde dat maar één dienaar namens zijn baas mocht jagen en dat alleen op konijn. In Overijssel mochten zij volgens bepalingen van 1675 en 1766 wel een geweer dragen maar daarmee geen wegvliegende patrijzen of korhoenders schieten. Op de Veluwe was in 1737 per jager één 'weydeman' toegestaan die met een eed moest verklaren niet aan wildhandel te doen. In het graafschap Zutphen mocht er volgens een bepaling van 1734 ook maar één weydeman per jager zijn die bij zijn baas moest wonen. Toen bleek dat zij zo veel jaagden dat de wildstand sterk achteruit ging, werd in 1783 aanvullend bepaald dat zij een vast loon moesten krijgen. Betaling van die jager per geschoten stuk wild werd zwaar beboet.

Om deze regels te kunnen handhaven, moesten de jachtopzieners herkenbaar zijn. Op de

baljuwschappen, 68, 71, 76.
72 In bv. NL-HaNA, Van Vredenburch, suppl. 1, 3.20.61.02, inv.nr. 158 veel permissies uit tweede helft 18de eeuw.
73 Anonymus, *Jagers zakboekje*, 18.
74 Griffin, *Blood sport*, 118; Verster van Wulverhorst, 'Vlugtige gedachten', 62.
75 Het Utrechts archief, 1241 Kamer van justitie te Vianen, inv.nr. 320 fol 8; Wessels, *Vliegend wildbraad*, 39.

Veluwe moesten de weydemannen zich laten registreren.[76] De jachtopzieners in Rijk van Nijmegen (1657) en Tieler- en Bommelerwaard (1668) moesten altijd een 'paspoort' kunnen laten zien. In het graafschap Zutphen moesten zij vanaf 1734 een groen uniform dragen en een door hun baas ondertekende brief bij zich hebben met een zegel van het graafschap. Zo'n 'broodeetende en levrij dragende Dienaar' werd daar 'briefjes jager' genoemd.[77] Ook in Overijssel waren zij in de 17de en 18de eeuw verplicht een groen uniform te dragen.

In en na de Franse tijd veranderden de regels voor toegang tot de jacht sterk. Die stelselwijziging veroorzaakte problemen die illustreren hoe moeilijk het was de doelen rond jacht en wildbeheer te combineren. Het eerste wat in 1795 sneuvelde was de bevoorrechte positie van de adel. Veel revolutionaire wijzigingen werden echter ook weer snel ingetrokken. In 1795 was in Noord-Brabant en Gelderland de vrije jacht ingevoerd die niet aan grondeigendom en regels was gebonden. Die leidde zowel tot schade aan de landbouw als de jacht. Het jagen werd daarna beperkt tot de eigen grond. Maar ook de vrije jacht op eigen grond was niet te combineren met wildbeheer en jachtvermaak. In Drenthe werd in 1795 om een gesloten jachttijd gevraagd 'ten einde naderhand des te beter genot en grooter voordeel' te hebben. In Holland bleek dat vrije jacht op eigen grond niet houdbaar was 'Vermits het Wild dagelyks van plaats verwisselt'. Met die motivering werd in 1803 een groot deel van de oude jachtregulering weer ingevoerd; gesloten jachttijd, geblokte honden, beperkingen voor wildhandel en verbod op vangmiddelen. Ook de Jachtwet van 1814 bevatte elementen uit de jachtregelgeving van vóór de Franse tijd; toch weer een speciale positie voor de adel en herstel van het heerlijk jachtrecht.

Het grootste probleem in de stelselwijziging was de binding van jacht aan eigen grond. Tot de Franse tijd gold het recht om te jagen voor de adel en de bestuurders meestal het hele gewest. Hun jachtrecht was dus niet tot eigen grond beperkt. De jachtwetten van de Franse tijd en de periode daarna gingen uit van jachtrecht op eigen grond. Omdat de stukken eigen land vaak klein waren, ontstonden grensproblemen.[78] Om toch nog in een groot gebied te kunnen jagen, werden ingewikkelde regelingen uitgewerkt. Kern daarvan was dat wie veel grond voor het gezamenlijke jachtveld inbracht ook meer rechten terugkreeg.

Een voorbeeld van uitwerking van deze regeling is die in het departement van Overijssel, waar ook Drenthe toe behoorde. Daar werd in 1802 bepaald dat jachtrecht in een deel van het departement kon worden verkregen vanaf ƒ3000 aan bezit in het departement. Voor jachtrecht in het hele departement was bezit ter waarde van minstens ƒ20.000 nodig. Een zelfde regeling in Utrecht van 1803 ging uit van inbreng aan grondoppervlakte. De Jachtwet van 1814 bevatte vergelijkbare regelingen. Adel en grootgrondbezitters betaalden minder voor hun jachtakte en wie over een groot gebied wilde jagen, moest meer betalen. Onder de jachtwetten van 1852 en 1857 veranderde dit stelsel. Jagers mochten toen alleen nog op eigen grond en gepacht jachtveld jagen. Alleen voor jagers met een heerlijk jachtrecht gold deze beperking niet.

De regelingen vanaf de Franse tijd laten zien dat het verbinden van jachtrecht aan grondeigendom voor jagers een probleem opleverde. Een oppervlakte van 50 hectare aaneengesloten jachtveld werd als minimum gezien.[79] De verbrokkeling van het grondbezit maakte het creëren van zo'n jachtveld echter moeilijk. Als enkele grondeigenaren het jachtrecht niet wilden verpachten, kon geen groot jachtveld worden gevormd. Dit leidde in 1910 tot het voorstel van een Staatscommissie om jachtschappen in te voeren waar grondeigenaren verplicht aan moesten deelnemen.[80] Het probleem om grote jachtvelden te vormen maakt ook het langdurig verzet tegen de opheffing van het heerlijk jachtrecht begrijpelijk. In dat uit de Middeleeuwen stammend recht stond het jachtrecht los van grondeigendom.

Vooral uit de vergelijking tussen landen blijkt dat het rechtsstelsel rond de jacht belangrijk was voor de geschiedenis van de fauna. In Engeland bijvoorbeeld was er een veel grotere binding van jachtrecht aan grondeigendom. Dat verklaart waarom de faunageschiedenis van Nederland zo sterk met die van Engeland verschilt.

---

76 Voorbeeld van zo'n registratie uit 1784 in Gelders archief, 0385 Huis Duistervoorde, inv.nr. 2

77 Citaat over dienaar uit concept-plakkaat 1760 art. 38

78 Kenmerkend daarvoor is het Gronings plakkaat van 1795 waarin over die mogelijke grensconflicten regels zijn opgenomen. Verbazing over de zeer geringe grootte van terreinen die als 'eigen jacht' waren afgepaald, was er in 1828 bij engelsman Barrow, *A family tour*, 138.

79 Een minimaal jachtveld van 50 ha. noemde Kops in 1811 gebruikelijk, maar in Nederland moeilijk te realiseren, zie NL-HaNA, Binnenlandse Zaken 1796-1813, 2.01.12, inv.nr. 980 map g, Stuk van Kops, p. 31. De staatscommissie hanteerde in 1910 ook nog 50 ha. als minimum voor de grootte van een jachtveld, zie *Verslag der staatscommissie*, 16.

80 *Verslag der staatscommissie*, 11. Dit stelsel is in NL niet ingevoerd. In Duitsland gold het wel.

Aantal jagers

De jachtregels tot de Franse tijd blijken sterk gericht op het beperken van het aantal jagers. Maar over het resultaat, het aantal jagers, is uit deze periode weinig bekend. Door het combineren van gegevens uit de verschillende gewesten zal een schatting van dit aantal worden gemaakt. Voor de 19de eeuw zijn er bronnen met statistieken over het aantal jagers. Samen geeft dit een beeld van de ontwikkeling van de jachtdruk in de periode 1500-1920.

Tot de Franse tijd was de adel de belangrijkste groep jagers maar de adelsliteratuur biedt weinig gegevens over het aantal adellijke personen of het aantal leden van de regionale ridderschappen met toegang tot de jacht. Duidelijk is wel dat de omvang van deze groep van 16de tot eind 18de eeuw sterk is afgenomen.[81] Er ontstond geen nieuwe adel en veel adellijke families stierven uit. Vlak voor de Franse tijd ging het voor heel Nederland om circa 200 personen.[82] Door onder meer ouderdom zal maar een deel van hen hebben gejaagd. Dat geeft een opvallend beeld van het aantal jagers. Hoewel de plakkaten duidelijk maken dat de adel de belangrijkste groep jagers was, kan hun aantal in de 18de eeuw niet groter zijn geweest dan een paar honderd.

Een andere benadering om het aantal jagers in Nederland vast te stellen, is te kijken wat daarover per gewest valt af te leiden. In de plakkaten werden soms registraties van de jagers verplicht gesteld. Voor vijf gewesten zijn daar gegevens over gevonden. Die geven een indruk van het aantal jagers in die gebieden. Opgeteld levert het een schatting van het aantal jagers in Nederland.

Voor Friesland is uit de periode 1761-1786 voor vier jaren een registratie van jagers beschikbaar. Het aantal jagers varieerde tussen 138 en 169. In de registratie is de status van de jagers vermeld. In 1761 zijn 27 jagers 'Edelman' of 'uit den Adelijken staat'. Er zijn dan 21 jagers als 'Grietman' van een gemeente aangegeven en één als burgemeester.[83] Naast deze plaatselijke bestuurders mochten zo'n 30 personen op grond van andere functies jagen. Voor 17 daarvan is dat als 'volmacht landsdag' aangegeven. De grootste groep, 65 jagers, was 'Eigenerfde'. In het jaar met het grootste aantal jagers waren er 89 eigenerfden.[84] Deze groep grondeigenaren zonder adellijke status vormde daarmee ongeveer de helft van het aantal jagers. De adel vormde minder dan 20% van het aantal jagers en bestuurders zo'n 30%.

Voor Drenthe zijn er gegevens voor een aantal jaren tussen 1667 en 1813. Het plakkaat van begin 1667 verplichtte personen die jagen een eed af te leggen. Van de lijsten van personen die dat deden lijken die uit 1667 en 1683 compleet. Ze omvatten respectievelijk zo'n 75 en ruim 100 namen.[85] In 1790 werden schulten verplicht een registratie van jagers op te stellen.[86] Een lijst daarvan uit 1794 bevat de jagers per kerspel of schultambt; in totaal zo'n 372 namen.[87] Uit de Franse tijd zijn er voor twee jaren registraties. Die voor 1804 omvat 264 personen die zich met hun jachthonden lieten registreren.[88] Uit 1813 is er een registratie van 51 personen die een jachtgeweer mochten hebben.[89] Van deze beide laatste registraties is onduidelijk of ze het aantal jagers wel goed aangeven. Het lijkt erop dat er eind 17de eeuw tot zo'n 100 jagers waren in Drenthe en eind 18de eeuw tot zo'n 400.

Op de Veluwe moesten de jachtopzieners in de 17de eeuw lijsten van het aantal jachtgerechtigden bijhouden. Van rond 1680 is een lijst bewaard met 78 namen. De meeste daarvan waren van adel. Waarschijnlijk staan er mensen op de lijst die de jacht in praktijk niet hebben uitgeoefend.[90]

---

81 De Vries & van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 608 geven voor een aantal gewesten getallen over die afname. Meestal was het meer dan een halvering. Gelderland en Overijssel waren de gewesten met de meeste adel.
82 Gegevens benut van: Feenstra, *Drentse edelen*, 10; Feenstra, *Adel in de Ommelanden*, 155; 33; Mensema et al., *De ridderschap van Overijssel, 43, 50, 147;* Verstegen, *Gegoede ingezetenen*, 72. Daaruit blijkt dat de gewestelijke ridderschappen maximaal enkele tientallen leden hadden. Het totaal voor Nederland komt niet boven de 200. In 1816 hadden de provinciale ridderschappen in totaal 390 leden zie Mensema et al., *De ridderschap van Overijssel,* 120. Het aantal leden was toen bewust sterk opgevoerd ten opzichte van de situatie net vóór de Franse tijd.
83 Van de 30 plattelandsgemeenten liet zich dus de meerderheid van de grietmannen als jager registreren; van de 11 steden was dat alleen de burgemeester van Sloten. In 1599 was het jachtrecht van de grietman beperkt tot hun grietenij; waarschijnlijk was dat in de 18de eeuw nog zo.
84 Tresoar, 347 Verz. Handschriften, inv.nr. 500
85 Drents archief, 0001 Oude Staten Archieven, inv.nr. 938
86 Drents archief, 0115 Meppel, inv.nr. 765
87 Drents archief, 0001 Oude Staten Archieven, inv.nr. 940
88 Drents archief, 0001 Oude Staten Archieven, inv.nr. 941
89 Drents archief, 0115 Meppel, inv.nr. 772
90 Wassenaar, 'Stadhouder Willem III als opperjagermeester van de Veluwe', 20.

Burgers van de Veluwse steden konden ook jachtrecht krijgen. Voor enkele van deze steden zijn er lijsten met burgers die hun recht lieten registreren. In Wageningen gaat het over de periode 1737 tot 1794 om gemiddeld ruim 100 personen per jaar, voor Hattem van 1750-1794 om zo'n 100 personen en in Elburg van 1737-1790 om ruim 70.[91] Arnhem had in 1761 zelfs ongeveer 210 burgers met jachtrecht.[92] Het jachtrecht van deze burgers gold het schependom van de stad. Dat is een heel klein gebied voor zoveel jagers en het is goed mogelijk dat de meesten niet of nauwelijks jaagden maar zich lieten registreren om schadelijke dieren te kunnen verjagen.

In het Graafschap Zutphen konden burgers van Zutphen op grond van de 18de eeuwse regels jachtrecht in het Graafschap aanvragen. Voor burgers van de kleine steden was dit alleen zo als zij meer dan ƒ25 verponding (grondbelasting) betaalden. Registratielijsten uit de tweede helft van de 18de eeuw laten zien dat het aantal Zutphenaren met jachtrecht toe nam van zo'n 25 tot 50. Lochem had een tiental burgers met jachtrecht in het hele graafschap. Daarnaast waren er tot zo'n 70 Lochemse burgers die alleen rond de stad mochten jagen, maar hun aantal varieerde sterk. Op de stedelijke registratielijsten staan ook veel adellijke personen en jachtopzieners. Als die hun jachtrecht via de steden lieten registreren, kan het aantal personen die in het hele Graafschap mochten jagen op 60-100 worden geschat.[93]

Uit Utrecht is voor 1594 een opgave van het aantal jagers gevonden. Er waren toen 60 geregistreerde jagers; 45 van adel, 9 van de kapittels en 6 burgers van de stad Utrecht.[94] In de periode 1778-1791 varieerde het aantal jagers tussen 25 en 147; gemiddeld waren het er zo'n 80. De dominantie van de adellijke jagers was veel kleiner dan in 1594. Het grootste deel van de jagers mocht door de hele provincie jagen. Anderen mochten alleen een beperkt gebied bejagen, zoals kwartier Eemland of de jurisdictie van een stad. Een deel van deze jagers had een jachtopziener die ook mocht jagen. Bij een aantal jachtopzieners is aangegeven dat zij alleen mochten jagen in aanwezigheid van hun opdrachtgever.[95]

Voor Holland is de situatie bijzonder ingewikkeld, onder meer door de vele inliggende gebieden waarvoor afzonderlijke jachtregels golden. In het beheersgebied van de Houtvesterij moesten personen die jachtrecht meenden te hebben zich vanaf 1716 melden bij de houtvester. De steden konden volstaan met het insturen van een lijst van stadsbestuurders.[96] Dankzij deze regeling zijn er uit de 18de eeuw voor een aantal jaren registraties van het aantal jagers.

Van 1755-1758 waren er gemiddeld 70 jagers, bij een variatie van 61-84. In 1784 was het aantal jagers veel groter; zo'n 245. In de periode 1788-1793 waren er weer veel minder; gemiddeld 135 jagers bij een variatie van 121-145.

Bij een deel van deze registraties zijn er aanvullende opmerkingen. Uit de lijst van 1755 blijkt dat deze jagers maatschappelijk allemaal bovenlaag waren; adel, rijke koopmannen, bestuurders en hoge militairen. Het overgrote deel daarvan mocht door de hele provincie jagen. Een paar ambachtsheren mochten alleen in hun ambacht jagen. In 1784 werd in de 245 jagers onderscheid gemaakt in jagers die alleen buiten de Klingen mochten jagen en jagers die zowel binnen als buiten de Klingen mochten jagen. De laatste groep was met 164 het grootst, maar zij mochten geen fazanten schieten. In 1791 was die groep met 96 van de 145 jagers ook het grootst.[97]

Voor de interpretatie van deze Hollandse gegevens is belangrijk dat ze niet op het hele grondgebied van de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland betrekking hadden. Het gebied ten zuiden van Hoek van Holland en ten noorden van Den Helder viel er buiten. Ook ingepolderd gebied zoals de

---

91 GA Wageningen, Oud archief Wageningen, inv.nr. 1224; Streekarchief Heerde, Epe, Hattem, Oud archief Hattem, inv.nr. 1067; Streekarchief NW-Veluwe, Archief stad Elburg, inv.nr. 1584 (1737 86; 1764 51; 1790 85)

92 Gelders archief, 0503 Familie Raedt van Oldenbarneveld 1, inv.nr. 3

93 Regionaal archief Zutphen, Oud archief Zutphen, 0001, inv.nrs. 625, 626; Oud archief Lochem, 1001, inv.nr. 984. Volgens het plakkaat van 1783 konden daarnaast enkele bestuurders en de steden aan 'gegoede Lieden' zonder rechten als burger de jacht toestaan om 'hun verblyf aldaar aangenaam te maken'. Opgeteld betrof dat maximaal 24 personen.

94 Het Utrechts archief, 7 Huis Oudegein en heerlijkheid 't Gein te Jutphaas, inv.nr. 26

95 Lijsten jachtgerechtigden in tweede helft 18de eeuw in Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 72 (vanaf fol. 96; over 1750); inv.nr. 74 (over 1778-1794); Het Utrechts archief, 7 Huis Oudegein en heerlijkheid 't Gein te Jutphaas, inv.nr. 26 (over 1782-1793); Het Utrechts archief, 305 Heerlijkheid Ter Aa, inv.nr. 55, 56 (gedrukte lijsten jachtgerechtigden 1770 en 1790). In het plakkaat van 1761 werden de steden genoemd waarvan de burgers in de stadsjuridisctie mochten jagen. Gegevens over aantal jagers ook in Pelzers, 'Het Jachtgerecht in Utrecht', 71.

96 Plakkaat 1716 art. 11 en 1750 art. 12

97 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 46,fol 1-21 (1755-1758); inv.nr. 94 fol. 212 ev (ook 1755, lijst, maar opgave 95 jagers ipv 84); inv.nr. 51 (1784 en 1791; in 1784 ook nog 32 jagers die alleen op eenden mochten schieten); NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 6361 (1788-1793). Op de jachtakte werd aangetekend of het jachtrecht ook binnen de Klingen gold, zie bv. RHCL, 01.031A Heerlijkheid Blitterswijk en Wanssum, inv.nr. 79

Zijpe en Hazepolder viel er niet onder. Daar hadden de inwoners een zelfstandig jachtrecht. In de heerlijkheden werd soms geprobeerd andere jagers uit te sluiten, maar meestal lukte dat niet. De vele jachtplakkaten van heerlijkheden laten zien dat de rechthebbenden dit jagen door anderen wel probeerden te reguleren.[98] Soms blijkt dat de heren het privilege om in hun heerlijkheid te jagen als gunst aan personen schonken die verder geen jachtrecht hadden. Een registratie daarvan uit 1650 voor de duinen van de heerlijkheid Brederode geeft 22 personen aan.[99] Deze overdracht van jachtrecht werd later en elders echter streng verboden. Aangenomen is dat het geen grote invloed op het aantal jagers had.

Bij deze opgave moeten degene worden opgeteld die op grond van het jachtrecht van steden mochten jagen. Volgens de plakkaten van 1716 en 1750 hoefden de stedelijke jachtgerechtigden zich niet te laten registreren bij de houtvesterij maar kon de stad daarover zelf een lijst insturen. Dit lijkt een compromis tussen de Houtvesterij Holland en de gebieden die de jachtplakkaten niet erkenden, want alleen voor steden uit deze gebieden is er zo'n lijst. In Purmerend, Hoorn en Edam waren midden 18de eeuw zo'n 20 bestuurders per stad jachtgerechtigd; in Monnikendam niemand.[100] Opgeteld betreft het ongeveer 70 personen.[101]

Het totaal aantal Hollandse jagers in de tweede helft van de 18de eeuw varieerde inclusief de pakweg 70 stedelijke jagers van zo'n 130 tot 310. Voor ongeveer de helft van deze jagers gold de bevoegdheid om te jagen een klein gebied. Met deels andere bronnen is het aantal jagers voor Holland in de tweede helft van de 18de eeuw tussen de 60 en 193 geschat.[102]

Voor Hollandse gebieden die niet onder de houtvesterij vielen, zoals Voorne, zijn geen opgaven van het aantal jagers gevonden. Naar oppervlakte ging het in vergelijking met de Houtvesterij Holland om een beperkt gebied. Veel invloed op de schatting van het totale aantal Hollandse jagers heeft dit waarschijnlijk niet.

In Zeeland was er een jachtrecht per ambacht. Uit die ambachten zijn in de 19de eeuw de toen ruim 110 gemeenten ontstaan. De rechten van de ambachtsheer golden als heerlijke rechten. Toen die in 1923 werden opgeheven kwamen zo'n 100 van die heerlijke rechten voor een vergoeding in aanmerking.[103] Het aantal gemeenten en het aantal heerlijke rechten geeft een indicatie van het aantal jagers, maar onduidelijk is of de ambachtsheer de enige jager in zijn ambacht was.[104] Op grond van provinciale ambten hadden daarnaast enkele personen jachtrecht door het hele gewest.

Uit Noord-Brabant zijn er gegevens voor de heerlijkheid Steenbergen. In 1764 kregen daar 12 en in 1778 11 personen 'Jagt Passen'. In deze garnizoensstad betrof dat voor de helft hoge militairen.[105]

De grootste onzekerheid om met deze gegevens het aantal Nederlandse jagers te schatten, leveren de burgers met jachtrecht. Voor steden buiten Gelderland zijn er geen aanwijzingen dat het aantal jagers er groot was en onderzoek naar de stedelijke elite van Holland in de 18de eeuw laat zien dat jagen onder hen weinig populair was.[106] Het jachtrecht van burgers gold meestal alleen in het beperkte gebied direct rond de stad. Deze stedelijke jagers worden daarom voor de schatting niet meegerekend.

Wanneer de regionale gegevens worden opgeteld blijkt dat het aantal jagers in de tweede helft van de 18de eeuw ongeveer 1000 was. De gebieden waarover gegevens zijn, vormden ongeveer tweederde van het Nederlandse oppervlakte. Voor Nederland als geheel kan het aantal jagers in deze periode dus op 1500 jagers worden geschat. Het grote aantal jagers in Drenthe aan het eind van de

98 De Monté ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen,* 162 stellen dat in de meeste heerlijkheden alleen de heer jachtrecht had. In de periode tot de Franse tijd was dat echter een uitzondering. De 'Vrijheid Leeuwenhorst' was zo'n uitzondering en de aanduiding vrijheid markeerde de speciale positie.

99 NHa, 184 Oud-Rechterlijke en Weeskamer Archieven, inv.nr. 7082. Van de lijst van 1650 zijn de meeste personen notabel. Daarbij is nadrukkelijk vermeld dat adel en hoge regeringsfunctionarissen niet zijn vermeld; voor die was het jachtrecht blijkbaar vanzelfsprekend. Een soortgelijke lijst uit 1774 vermeldde 53 personen. Uit het plakkaat van de heerlijkheid Brederode (NH) van 1670 blijkt dat de behoefte aan registratie ontstond door onduidelijkheden over het jachtrecht van personen.

100 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 78 p. 126-138; naast burgemeesters vooral leden raad en vroedschappen.

101 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 94 fol. 258 lijst steden waarvan bestuurders jachtrecht hadden.

102 Matthey, *Vincken moeten*, 219; jagers uit de West-Friese steden lijken niet meegeteld.

103 Het ging in Zeeland om 126 gehonoreerde aangiften, maar in een deel van de ambachten was het jachtrecht in twee delen gesplitst, zie Frederiks & Rosman, *Verslag der werkzaamheden van de Jachtcommissie*, 36.

104 In 1796 werd bepaald dat de ambachtsheer één plaatsvervangende jager mocht aanwijzen, die alleen mocht jagen als de heer dat zelf niet deed. Mogelijk was dat vóór de Franse tijd ook gebruik.

105 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12540 fol. 165 (1764); inv.nr. 12666 (1778)

106 De Jong, *Een deftig bestaan*, 171; Prak, *Gezeten burgers*, 241; met andere bronnen komt Matthey, *Vincken moeten*, 214 tot dezelfde conclusie. In Twente hadden enkele steden in een deel van de periode tot de Franse tijd jachtrecht. Hoeveel burgers mochten jagen, is echter niet duidelijk; Abbes, *De strijd om het jachtrecht,* 21.

18de eeuw telt in deze schatting sterk door. Afgaande op de gegevens voor gewesten waar ook uit eerdere perioden getallen bekend zijn, was het aantal jagers toen lager. Waarschijnlijk lag het aantal jagers in Nederland in de periode tot 1800 meestal onder de 1000.

Over het aantal jagers in de Franse tijd zijn voor 1809 en 1810 gegevens gevonden die duidelijk maken dat er toen tot zo'n 1400 jagers waren.[107] Voor de periode na de Franse tijd zijn de gevonden statistieken opgenomen in figuur 6. Het aantal jagers varieerde in de periode van 1826 tot 1905 tussen 4000 en 9000. Het aantal jagers blijkt dus in de periode rond de Franse tijd heel veel groter te zijn geworden; een groei met een factor 5.

Figuur 6. Aantal jagers in Nederland 1826-1935.

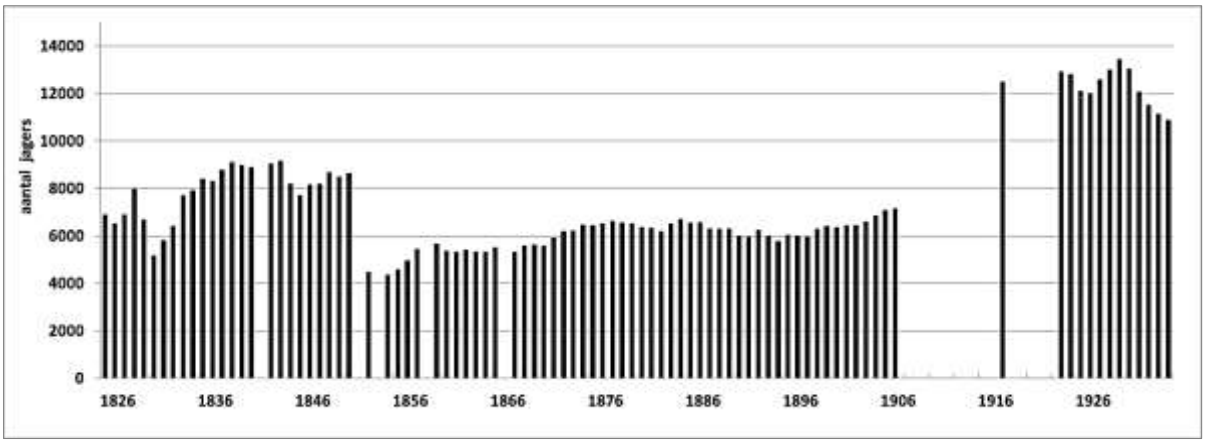

Bronnen: Om te mogen jagen is een jachtakte vereist en daarom geven statistieken over deze akten het aantal jagers aan. Voor 1826-1851: NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1762, 1763 (zonder onderscheid naar soort akte). Voor 1853-1882: *Statistische jaarboeken van het koningrijk* en *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje*. Voor 1868 t/m 1902: *Bescheiden betreffende de geldmiddelen. Statistiek van het koninkrijk der Nederlanden*, Ministerie Financiën. Voor 1903 t/m 1907: *Verslag der staatscommissie*, 6. Voor 1918: Directie van den Landbouw, *De schade door wild*, 14. Voor 1924-1935: *Jaarcijfers voor Nederland*, CBS.

De grote groei van het aantal jagers betekende dat de buit aan wild na de Franse tijd over veel meer jagers moest worden verdeeld. Over de gevolgen van deze grote verandering zijn weinig gegevens gevonden. De Franse tijd was er één van vele omwentelingen; deze viel daarin wellicht niet op.

Belangrijk is daarnaast dat de jachtwetten van na de Franse tijd een grotere binding van grondeigendom aan jachtrecht kenden. Vóór de Franse tijd deelden de meeste jagers het jachtveld. De onderlinge concurrentie om het wild maakte beperking van het aantal jagers belangrijk. Na de Franse tijd hadden jagers veelal een eigen jachtveld. Dat verklaart ook waarom in de jachtwetten van de 19de eeuw geen mechanisme meer is opgenomen om het aantal jagers te beperken. Doordat het aantal jagers in de 19de eeuw stabiel bleef, ontstond daaraan ook geen behoefte.

In 1840 werden voor de Jachtwet van 1814 twee doelen genoemd: bescherming van de wildstand en 'algemeenmaking van het jagtvermaak'.[108] De sterke stijging van het aantal jagers na de Franse tijd geeft aan dat het tweede doel deels werd gehaald. Een algemeen vermaak werd het door de afschaffing van de oude privileges echter zeker niet. Eigendom of pacht van jachtgrond, akte, geweer en hond; de optelsom van deze eisen en kosten maakte jagen exclusief. Het aantal jagers werd door deze kosten beperkt. Dat was voor de realisatie van het eerste doel -bescherming wildstand- ook noodzakelijk.

In de 19de eeuw was er ongeveer drie miljoen hectare grond waarop gejaagd kon worden.[109] Bij gemiddeld 7.000 jagers was er dus zo'n 430 hectare jachtgrond per jager beschikbaar. Dat getal geeft voor de hele 19de eeuw de orde van grootte aan, want de variatie in aantal jagers en hectares jachtveld was gering. Rond 1860 was er in Engeland circa 280 hectare jachtveld per jager, in Duitsland rond 1900 100-150 hectare en in Frankrijk zelfs maar 90 hectare.[110] De jachtdruk in Nederland was

107 In 1809 en 1810 resp. 1373 en 825 jagers; daarnaast zo'n 1150 logeerakten. NL-HaNA, Intendant Jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 50, 52.
108 Citaat uit Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 91. De schrijver was houtvester.
109 *Verslag van den landbouw* 1896/7 eerste stuk, tabel 24 (1833) en 25 (1897); daarnaast ca. 125.000 ha. water en moeras.
110 Berekend uit Oke, *A handy book*, 17 (Engeland); *Verslag der staatscommissie*, bijlage V (Duitsland) en VII (Frankrijk).

daarmee laag in vergelijking met het buitenland.

Voor de beoordeling van de jachtdruk is verder belangrijk dat de meeste jagers voor het plezier jaagden en het schieten van zo veel mogelijk wild op een jachtdag geen doel werd.[111] Dat laatste was het in de 19de eeuw in Engeland wel.[112] De Nederlandse jachtcultuur vormde daardoor voor het wild minder een bedreiging. Door de geografische positie van Nederland waren er in veel gebieden behalve de broedvogels ook nog trekkers en overwinteraars waarop jacht kon worden gemaakt.

Een klein deel van de jagers was het wel om de opbrengst te doen. De opperhoutvester vroeg in 1829 deze stuk- of broodjagers afzonderlijk te registreren, maar een opgave van hun aantal is voor deze periode niet gevonden.[113] In de eerste helft van de 19de eeuw viel onder de kleine jachtakten voor de ambachtelijke vangst ook het schieten van eenden, ganzen en watersnippen en de meeste houders van deze akte jaagden waarschijnlijk uit broodwinning. Een opgave van 1891 geeft aan dat er toen 1163 broodjagers waren op een totaal van 6676 jagers.[114]

De 19de eeuwse bronnen over het aantal jagers geven ook inzicht in de verdeling van het aantal jagers over de provincies. Die verdeling is in figuur 7 opgenomen. Zuid-Holland was in de periode tot 1851 de provincie met de meeste jagers. Daar waren toen ruim 7 keer meer jagers dan in Drenthe en 5 keer meer dan in Groningen. In de tweede helft van de 19de eeuw werd het maximale verschil tussen de provincies minder dan een factor 3. De veranderingen bij de Jachtwet van 1852 zijn hierbij belangrijk. Na 1852 mochten jagers alleen op eigen of gepacht jachtveld jagen. Dat beperkte het aantal jagers en maakte de band tussen grondoppervlak en aantal jagers sterker.[115] In de eerste helft van de 19de eeuw bepaalde de regionale verdeling van rijkdom en aantal inwoners nog meer het aantal jagers.[116]

Deze 19de eeuwse provinciale gegevens maken een regionale vergelijking met de situatie van vóór de Franse tijd mogelijk. Terwijl in Drenthe het aantal jagers halveerde, was er in Holland en Utrecht een vertienvoudiging van hun aantal. De regionale verschillen in de ontwikkeling van de jachtdruk waren dus groot.

Figuur 7. Verdeling van het aantal jagers over de provincies van 1826-1902.

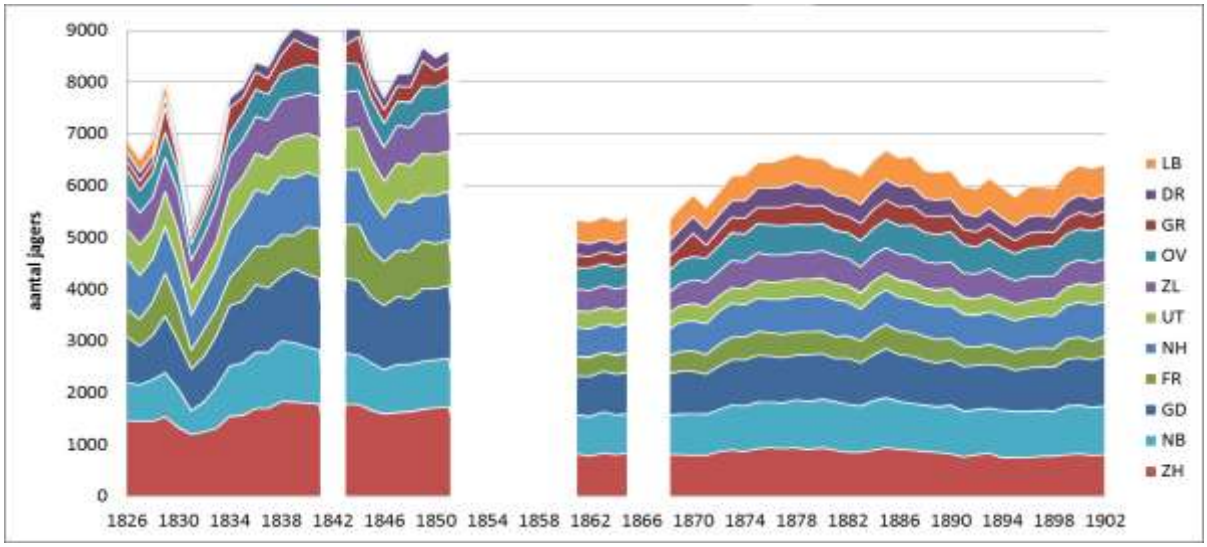

111 Over jagen voor het plezier zie Handelingen EK zitting 12-6-1857 Regeling der Jagt en Visscherij, p.153; PV GR 1859
112 Griffin, *Blood sport*, 156.
113 Circulaire Opperhoutvesterij 1829, nr. 23, art 18 in Tresoar, 326 Familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 3871
114 Anonymus, *Het jagtreglement*, 37 noemt ze in 1840 stukjagers; in 1891 broodjagers, zie Handelingen der Staten-Generaal Bijlagen 1890-1891; [189. 1-2]; AH 9 en 12-8-1891
115 Onder de Jachtwet 1814 moest jachtrecht op eigen grond worden geregistreerd en afgepaald. Overige grond viel onder het publiek jachtveld. Uit Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 95 en Malecotius, *Briefwisseling over de vraag*, 24 blijkt dat rond 1840 het grootste deel van het land publiek jachtveld was. Na aanvraag van een akte kon daar gejaagd worden. Het jachtrecht op eigen grond was grotendeels verhuurd.
116 Zuid-Holland was in 1830 de provincie met het grootste aantal inwoners en Drenthe de laagste. Het verschil was een factor 7; een zelfde factor zit er tussen het aantal jagers in beide provincies. Zie Van der Woud, *Het lege land*, 547.

Samenvattend blijkt dat het in de periode 1500-1800 beleid was om het aantal jagers te beperken. Dat dit beleid gericht was op de bescherming van de wildstand blijkt onder meer uit de bepalingen over het weren van economische motieven bij jagers en jachtopzieners. Het aantal jagers in Nederland lag in deze periode waarschijnlijk meestal onder de 1000. In de 19de eeuw was het aantal jagers veel hoger: tussen 4000 en 9000. Het jachtrecht was toen meer aan grondeigendom gebonden. De jachtdruk tot 1920 kan daarmee als laag worden beoordeeld in vergelijking met de periode na 1920 en de situatie in buurlanden.

De ambachtelijke vogelvangers

Naast de notabele jagers was er een minder zichtbare groep vangers van vogels. Zij jaagden niet voor de sport of het plezier, maar uit commerciële motieven. Ik noem ze in het vervolg ambachtelijke vogelvangers. Het is een diverse groep bestaande uit onder meer kooikers, ganzen- en wilsterflappers, kwartelaars, vinkers en lijsterstrikkers. Om te bepalen of deze vangbedrijven als een bescherming of bedreiging voor de betrokken vogelsoorten te beschouwen zijn, zal worden geprobeerd de omvang per vangbedrijf vast te stellen, de vangstaantallen en de aard van de regulering.

Voor de periode tot de Franse tijd zijn goede bronnen over de ambachtelijke vogelvangers schaars. Voor eendenkooien is er dan regulering maar voor de meeste andere ambachtelijke vangbedrijven geven de plakkaten weinig of niets aan. Dat lijkt voor een deel van de vangbedrijven een gevolg van hun geringe omvang.

Twee bronnen van rond 1500 suggereren dat de ambachtelijke vogelvangst toen in Holland wel een forse omvang had. Het betreft de bekende *Enqueste* van 1494 en de *Informacie* van 1514. Zij werden opgesteld voor de belastingheffing en geven per dorp of stad de bestaansbronnen aan. Naast graan verbouwen of koeien houden was vissen en vogels vangen in 15 tot 20% van de plaatsen een bestaansbron. In de *Informacie* betrof dat 44 dorpen of steden. Van de sterke band tussen vissen en vogels vangen in deze vroege bronnen is korte tijd later al weinig meer terug te vinden.[117] Over Wieringen wordt aangegeven dat de helft van de bevolking door verarming van vogelen en vissen moet bestaan.[118] Ook elders lijkt vogelen vooral bij grote armoede een bestaansbron. Net als in andere bronnen tot de 16de eeuw is de soort vogelvangst niet nader benoemd.[119] Dat beperkt de informatiewaarde.

In de 19de eeuwse jachtwetten is er meer aandacht voor de ambachtelijke vangst. Voor eendenkooien en zwanendriften gold toen een registratieplicht en voor de meeste andere vangbedrijven was er een vergunningplicht. Met de Jachtwet 1852 wijzigde de indeling in vangbedrijven waarvoor een vergunning nodig was. Dat maakt het voor de betreffende vangbedrijven moeilijker de ontwikkeling te volgen. De administratie van deze registraties en vergunningen is in tabel 6 weergegeven. Gegevens over duiventillen en ganzendriften zijn hierin niet opgenomen omdat zij naar karakter veehouderij waren. De zwanendriften zijn wel opgenomen. Zij waren voor een deel ook veehouderij, maar het ging om halfwilde vogels en de scheidslijn tussen wild en vee was vaag.

117 Van Doorn, *Mensen vissen vogels,* wijst in de inleiding op die sterke band. Vangtuig werd nog vaak voor vissen én vogels gebruikt. In de visserij zijn veel namen van vogelsoorten afgeleid.
118 Van beide bronnen zijn de digitale versies op website www.iisg.nl benut. Over Wieringen in *Enqueste*, p. 46. Uitgebreider over deze bron: Matthey, *Vincken moeten*, 171.
119 In bronnen uit die periode wordt meestal alleen van vogelarij gesproken als het over rechten gaat of over vogelaar als het personen betreft. Bv in 1340 'voghelaer', Hamaker*, De rekeningen der grafelijkheid*, deel 1, 409.

Tabel 6. Overzicht van de omvang van het ambachtelijke vogelvangen in de 19de eeuw.

	R/V	*1809*	*1814*	*1825*	*1838*	*1860*	*1880*	*1900*	*1920*
Eendenkooien	R		264		220	203	170		150
Zwanendriften	R		786	451	340	70	36	15	8
Zwanenjachten	V			89					
Watersnippen tirasseren	V			110	53				
Eend, gans, watersnip schieten	V	900		1304	1763	geen vergunningstelsel			
Kwartelen	V	183		128	32				
Vinken vangen op publieke grond	V	40		118	139				
Goudplevier, kemphaan, gans in net	V	geen vergunningstelsel				300	550	450	400
Houtsnippen in flouwen	V					70	100	100	3

R: registratie; V: vergunning (kleine jachtakte)

Bronnen: Voor zwanendriften zijn de aantallen per registratieperiode van 5 jaar genomen voor 1814-18 en 1824-28 uit NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr.2070, 2071. Voor 1860 uit PV vooral GR en NH; in 1850 nog 130 en in 1877 36. Voor 1900 uit Landbouwverslag 1900. Voor eendenkooien zijn de aantallen voor 1814, 1880 en 1920 uit Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 120. Voor 1860 is het gebaseerd op een groot aantal gegevens uit de PV en GV over de periode 1850-1866. Voor 1825 zijn de gegevens over 1821-26 gemiddeld van kwartels, vinken, watersnippen, eenden, ganzen en zwanenjachten uit NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr.2105. Het aantal vergunningen voor het schieten van eend, gans watersnip in 1809 is het gem. aantal akten over 1809 en 1810 in NL-HaNA, Intendant voor de jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 54. Het aantal vergunningen voor kwartelen en vinken voor 1809 is uit NL-HaNA, Intendant voor de jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 55. Voor vinken vangen was op grond van de jachtwetten van 1807 en 1814 alleen een vergunning vereist als op publieke grond werd gevangen. Daarom zijn er alleen hierover gegevens. Vanaf 1857 viel het vangen van vinken niet meer onder de jachtwet. Alle gegevens over 1838 zijn uit Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 180.

Bij de vergunningen onder de jachtwetten van 1807 en 1814 was die voor het schieten van eenden, ganzen en watersnippen naar aantal het meest belangrijk. Het aantal verdubbelde in de eerste helft van de 19de eeuw tot 1763 in 1838.[120] De akte voor dit vangbedrijf kostte ƒ7. Dat was de helft van de kosten voor een akte voor de korte jacht, maar ruim dubbel zo veel als de akten voor kwartelen, vinken of watersnippen tirasseren.[121] Deze akte werd in 1852 afgeschaft omdat er te veel mee werd gestroopt.[122]

Vanaf de Jachtwet 1852 was er voor de vogelvangst met netten één vergunning, die kleine jachtakte werd genoemd. Het aantal verleende kleine jachtakten in de periode 1852-1935 is in figuur 8 weergegeven voor Nederland als totaal en voor de provincies Friesland en Groningen. Daaruit blijkt dat rond 1880 het aantal vogelvangers met zo'n 550 op zijn grootst was. Friesland was de provincie waar de netvangst het meest intensief werd beoefend. Van 1860-1880 was daar zo'n 80-90% van de Nederlandse netvangers actief. Dat aandeel daalde tot zo'n 50% in de periode 1915-1935. Vanaf eind 19de eeuw waren er na Friesland in Groningen de meeste vangers. In de andere provincies was er meestal slechts een handvol vogelvangers actief. Het aantal lag daar zelden boven de 20.

120 Volgens Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 94, was deze akte er voor personen die uit broodwinning jaagden.
121 De Jachtwet 1814 had zeer gedifferentieerde tarieven voor de akten. De goedkoopste akte voor de korte jacht voor iemand zonder veel grond was ƒ15,75. De akten voor het vangen van vogels met netten kostten ƒ3.
122 Visser, 'Proeve eener Wet op het regt en de uitoefening der Jagt', 597.

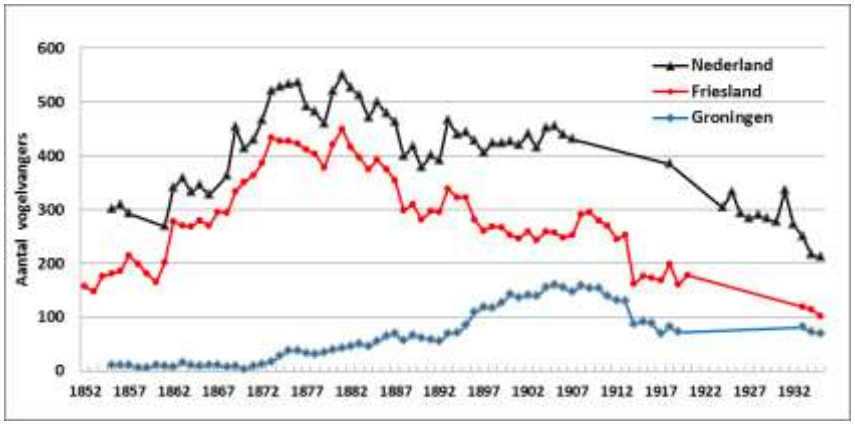

Figuur 8. Aantal vogelvangers met een kleine jachtakte 1852-1935 voor Nederland als totaal en voor de provincies Friesland en Groningen.

Voor 1894 is er een groot verschil in waarde tussen de PV FR en de bron van figuur 6. Die uit de PV wijkt sterk af van de reeks en is daarom niet opgenomen.

Bronnen: PV FR, PV GR en bronnen genoemd bij figuur 6.

De kleine akte was nodig voor drie soorten vangbedrijf: het weispel van kwartelen, de vangst van houtsnippen in flouwen en de vangst van waterwild met slagnetten. Hoewel de vergunningverlening voor de vogelvangst vanaf de Jachtwet van 1852 weinig naar soorten vangbedrijf is uitgesplitst, kan er toch wel wat meer over worden afgeleid. Voor de vangst van houtsnippen bestond vanaf 1857 de mogelijkheid van kosteloze vergunningen die afzonderlijk werden geadministreerd. Als we aannemen dat voor de vangst van houtsnippen in flouwen vooral kosteloze vergunningen werden verstrekt, waren de kleine jachtakten bedoeld voor het kwartelen en de vangst van waterwild. Bij de vangst van waterwild ging het volgens vermeldingen vooral om de vangst van goudplevieren, kemphanen en ganzen. Waarschijnlijk was het geringe aantal akten in de provincies buiten Friesland en Groningen vooral voor kwartelen en ganzenflappen bestemd. In Friesland werden tot 1889 met netten goudplevieren en kemphanen gevangen; daarna alleen nog goudplevieren. Vanaf eind 19de eeuw kwam daar een fors aantal vangers van goudplevieren in Groningen bij.[123] In Friesland daalde het aantal vangers in deze periode.

Met deze gegevens kan de potentiële impact van de vogelvangers worden vergeleken met die van de jagers. Opgeteld was het aantal ambachtelijke vogelvangers in de eerste helft van de 19de eeuw maximaal 2000 en in de tweede helft van de 19de eeuw 650. Het aantal jagers was 5 tot 10 keer groter. De schaarse bronnen over de omvang van de vangst van de ambachtelijke vogelvangers geven aan dat hun vangst niet heel groot was. Dat was ook niet nodig. Een paar vogels per dag was al een redelijk dagloon. Verwacht mag wel worden dat zij veel meer vangdagen maakten dan de jagers. Afgezien van de eendenkooien kan de omvang van de vangst van jagers dus wel vergelijkbaar zijn geweest aan die van vogelvangers. Voor de impact op de avifauna zijn beide groepen dus mogelijk even relevant.

Wat betreft de verschillende vormen ambachtelijke vangst is over de kooikers en hun eendenkooien het meest bekend. De vangst in dit vernuftig vangmiddel was vanaf de 16de eeuw een belangrijke vorm van exploitatie van de fauna. Economisch was het waarschijnlijk de belangrijkste vorm. De oudste bekende reglementering van eendenkooien is een Hollands ‘Placcaet op 't stellen van Vogelkoyen’ uit 1550. Het maakte oprichten van een eendenkooi afhankelijk van een vergunning. Bestaande kooikers kregen zo bescherming tegen concurrentie van nieuwe kooien. Tevens werd bescherming geboden tegen onrust rond de kooien. De regels hielden ook verplichtingen in voor kooikers. Zij moesten de schade van hun lokeenden aan de landbouw beperken door het ophokken van de eenden. Het afpalingsrecht voor de rust en de ophokplicht voor lokeenden bleef gedurende eeuwen de kern van de reglementering over eendenkooien. Toen in 1795 in Holland het nieuwe bewind de regelgeving voor de jacht resoluut buiten werking stelde, bleef de regelgeving over eendenkooien van kracht. Dit illustreert dat men dit vangbedrijf heel anders waardeerde dan de schietjacht van de notabelen. In de 19de eeuw leidde de landbouwschade tot een uitsterfbeleid voor eendenkooien.

De laatste periode van de 16de eeuw en de eerste helft van de 17de eeuw worden als bloeiperiode van de vangst in eendenkooien beschouwd. In de 18de en 19de eeuw zou het belang van deze vangst door ontwatering en intensivering van de landbouw zijn afgenomen.[124] Die conclusies over de omvang van dit vangbedrijf steunen vooral op gegevens over het aantal eendenkooien. De grootte van een kooi kon echter sterk verschillen en uit de beschikbare gegevens van kooien blijkt dat ze vaak lang

123 De toename van de vangst van goudplevieren in GR wordt bv. in 1889 gemeld, Hn 6-12-1889
124 Lumeij et al., *Beter één vogel in de hand...,* 86.

niet of weinig werden gebruikt omdat het niet rendeerde. Vangstcijfers van kooien zijn er voor de periode tot midden 19de eeuw nauwelijks. Een betrouwbare schatting van de omvang van de vangst en het verloop daarin is daarom niet mogelijk. De eerste onderbouwde schattingen komen uit de tweede helft van de 19de eeuw. Per kooi werden toen een paar honderd tot 4000 eenden per jaar gevangen.[125]

In eendenkooien werden vooral wilde eenden gevangen. Het geschatte aandeel daarvan in de vangst varieert van de helft tot driekwart. De vangst werd voor begin 20e eeuw op 225.000 wilde eenden geschat waarvan de helft uit de Nederlandse broedpopulatie was en de andere helft van overwinteraars.[126]

Het recht om zwanen te mogen houden, was volgens bronnen uit de late Middeleeuwen belangrijk. De bronnen suggereren dat het belang van deze zwanendriften daarna geleidelijk is verminderd. Gegevens over het aantal zwanendriften in Nederland zijn er alleen voor de 19de eeuw. Vanwege de landbouwschade voerde de overheid toen een uitsterfbeleid. Van de kleine 800 zwanendriften aan het begin van de 19de eeuw waren er een eeuw later maar een tiental over.

In de zwanendriften werden knobbelzwanen gehouden. Op de ongemerkte exemplaren van die soort en op andere zwanensoorten werd ook gejaagd. Het vangen van deze wilde zwanen werd een beperkte periode als een zelfstandig vangbedrijf beschouwd. In de 18de eeuw is deze zwanenjacht vooral uit de Friese plakkaten bekend. In de Jachtwet van 1814 was de zwanenjacht een afzonderlijk jachtbedrijf met een eigen akte. De registratie daarvan laat zien dat er in 1825 zo'n 90 zwanenjagers waren. In 1840 werd opgemerkt dat het bij deze jacht om pennen, veren en dons ging en het vangbedrijf alleen uit Friesland en Groningen bekend was.[127] Breder bevoegde jagers mochten echter ook zwanen schieten. Over de omvang van de vangst valt weinig af te leiden maar zij lijkt veel minder belangrijk dan de jacht op eenden en ganzen. In 19de eeuwse jachtboeken is over de jacht op wilde zwanen vrijwel niets te vinden. Voor de plezierjager lijken wilde zwanen geen belang te hebben gehad. Na 1852 is de jacht op wilde zwanen vooral als maatregel ter bestrijding van landbouwschade bekend.[128]

Het tirasseren van watersnippen is een oud vangbedrijf. Uit de periode vóór de Franse tijd zijn daarover wat schaarse gegevens beschikbaar die in hoofdstuk 5 worden besproken. In de Franse tijd en de eerste helft van de 19de eeuw was er een afzonderlijke vergunning voor nodig. Met ruim honderd vergunningen in 1825 was de omvang van dit vangbedrijf bescheiden en in de jaren daarna halveerde het belang. Vanaf 1852 was het tirasseren van watersnippen geen geoorloofd jachtbedrijf meer. Aangenomen mag worden dat de vergunninghouders naast de watersnip ook poelsnip en bokje vingen.

Het vangen van kwartels in netten was tot de Franse tijd volgens de jachtplakkaten een vangbedrijf voor de gekwalificeerde jagers. Met uitzondering van Groningen, Friesland en Drenthe wordt dit vangbedrijf in de jachtplakkaten van alle gewesten vermeld. Op schilderijen uit de 17de eeuw zijn heel vaak de attributen van deze vangst geschilderd: de kooitjes voor de lokvogels, de lokfluitjes en de lage netjes. Voor Holland is er uit de periode 1752-1786 een lijst van de Houtvesterij over de verlening van permissies om te kwartelen. Het betrof per jaar maar een paar permissies en de meeste personen op deze lijst zijn notabel.[129] Waarschijnlijk ging het om personen die niet mochten jagen, maar wel het kwartelen werd toegestaan. In Friesland werden ze toen voor het plezier en op kleine schaal gevangen voor de kooi.[130] Over ambachtelijke vangst van kwartels in deze periode blijkt niets.

In de 19de eeuw moet de kwartelvangst een bescheiden omvang hebben gehad. De registraties uit de eerste helft van de 19de eeuw geven een sterk afnemend aantal beoefenaars aan; van 183 in 1809 naar 32 in 1838. In de tweede helft van de 19de eeuw viel kwartelen onder de kleine jachtakte. Welk deel daarvan voor kwartelen werden benut, is niet afzonderlijk geregistreerd, maar meer dan een tiental vergunningen per provincie of een vijftigtal voor heel Nederland kan het niet zijn geweest.[131]

---

125 De grote variatie in vangstcijfers blijkt uit vangstgegevens in PV's van GD 1863; GR 1853-1856 en GV 's van Wamel 1851-1865; Hedikhuizen 1851-1856. Zie ook Vaughan et al., *Catch figures from duck decoys*. Drijver, *De vogels en de mens*, 112 gaat uit van een gemiddelde vangst van 2000-3000 eenden per kooi. De vangstcijfers van midden 19de eeuw wijzen op een lagere gemiddelde vangst.

126 Lebret, *Suizende wieken*, 93, 96.

127 Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 86. Zijn opmerking over de zwanenjachten verklaart waarom hij er geen aantal akten voor aan geeft.

128 PV FR

129 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 94 fol 255

130 Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland*, 74.

131 Het grote aantal kleine jachtakten in FR en later ook GR werd voor vangen van goudplevier en kemphaan gebruikt. Voor de overige provincies samen was het aantal kleine jachtakten beperkt. In bv LB kunnen die vooral voor kwartelen zijn gebruikt.

Gegevens over vinkenbanen op buitenplaatsen langs de Hollandse kust laten zien dat zij vooral tussen 1750 en 1850 populair waren. Het grootste aantal lag in Zuid-Kennemerland. Geschat is dat daar zo'n 15-20 banen tegelijk in gebruik waren waarop jaarlijks zo'n 80-100.000 vinken werden gevangen.[132] Een registratie van Hollandse netvangers uit de tweede helft van de 18de eeuw geeft aan dat er mogelijk tot 100 vinkenvangers waren.[133] In de eerste helft van de 19de eeuw was er onderscheid in notabelen die voor hun plezier op eigen grond een vinkenbaan hadden en ambachtelijke vangers die op publieke grond vingen. Het vangen van vinken op eigen grond vereiste geen registratie en die op publieke grond wel. Rond 1825 waren er in Nederland ruim honderd vinkers geregistreerd op publieke grond. Hoeveel vinkers er toen op eigen grond waren, is niet bekend.

In de memorie van toelichting bij de ontwerpjachtwet van 1845 staat dat het vragen van registratiekosten voor vinkers op publieke grond 'in het belang der onvermogenden' zou kunnen worden afgeschaft. Dat is ook gebeurd, zodat er voor de tweede helft van de 19de eeuw geen statistieken over zijn. In de tweede helft van de 19de eeuw groeide de kritiek op deze vangst. De vangst voor consumptie werd in 1912 verboden; de vangst voor de kooi was nog tot midden 20e eeuw met vergunning mogelijk.

Het vangen van goudplevieren (wilsters) en kemphanen was in Friesland in de tweede helft van de 19de eeuw een belangrijke vorm van ambachtelijke vogelvangst. Het overgrote deel van de ruim 400 kleine jachtakten rond 1870 was hiervoor bedoeld. Over de omvang van deze vangst in de eerste helft van de 19de eeuw is weinig bekend. In 1850 was in Friesland een akte van de houtvesterij nodig voor het vangen van wilsters, maar een administratie daarvan is niet gevonden.[134]

Er zijn weinig aanwijzingen dat plezierjagers veel ganzen schoten. De schietjacht op ganzen was in de eerste helft van de 19de eeuw broodwinning en waarschijnlijk schoten de broodjagers uit de tweede helft van de 19de eeuw ook veel ganzen. Daarnaast werden ganzen in klapnetten gevangen. Aanwijzingen voor dit vangbedrijf zijn er in bepalingen uit 15de tot 17de eeuw over ganzen als pluimvee. Om landbouwschade te beperken werd het weiden van ganzen op gemeenschappelijke grond beperkt. Voor ganzenflappers waren deze regels minder strikt, omdat zij lokganzen nodig hadden.[135] Midden 19de eeuw werd deze vangst onder meer bij Staphorst (OV) beoefend.[136] In de tweede helft van de 19de eeuw viel het flappen onder de kleine jachtakte, maar het aantal akten daarvoor moet zeer beperkt zijn geweest. In Friesland was er toen jacht op ganzen met een ganzenroer ter bestrijding van landbouwschade. Van 1857 tot 1910 waren er 12 tot 168 bestrijders van ganzen. Gemiddeld waren het er zo'n 80.[137]

Het vangen van houtsnippen in flouwen wordt in de plakkaten vanaf de 16de eeuw vaak genoemd. Voor gebieden als Friesland, Utrecht en Noord-Brabant ontbreken vermeldingen in de plakkaten, maar dat blijkt geen aanwijzing dat ze er niet bejaagd werden.[138] De in de plakkaten opgenomen vangst was er voor het plezier. In 1575 werd opgemerkt dat de hele Hollandse adel verzot is op de sneppenjacht.[139] Een lijst uit begin 17de eeuw geeft een 19-tal namen van notabelen die in Holland flouwen mogen hangen.[140] Notabelen die houtsnippen in flouwen vangen, zijn soms ook afgebeeld.[141] In Heemstede (NH) werd in 1625 vergunning gegeven voor 40 flouwen, waarvoor een pacht van 5 snippen per jaar gold.[142] Dat geeft aan dat er vóór de Franse tijd mogelijk ook ambachtelijke vangst was.

Uit de tweede helft van de 19de eeuw is de netvangst op houtsnippen vooral als broodwinning

---

132 Vader, 'De Hollandse vinkenbanen', 43.

133 Art. 50 van het plakkaat van 1750 geeft aan wie vergunning nodig had voor netvangst van vogels. Binnen de Klingen was dat voor iedereen en buiten de Klingen voor vangers op andermans grond. De registratie van deze vergunningen is te vinden in NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 56. Het ging om zo'n 50-100 vergunningen per jaar en dat waren overwegend vinkenvangers. Buiten de Klingen was het vangen voor jagers en voor eigenaren op eigen grond vrij. Afgaande op de gegevens over Kennemerland ging dat om enige tientallen netvangers op eigen grond. Het totaal aantal Hollandse vinken-vangers kan dan op tot 100 geschat worden.

134 *Staat van den landbouw* 1850, 101.

135 Voorbeelden zijn Schellinkhout (bij Hoorn, NH) ca. 15de eeuw, handvest in KB 75 G 19; Naarden (NH) 16de eeuw zie Kos, *Van meenten tot marken*, 176 en Willekeur Naarden p. LI in KB 3041 C 36 [2]

136. De vangst van ganzen met slagnetten werd er 'toukeren' genoemd. GV Staphorst 1851; PV OV 1850, 1853, 1854; *Staat van den landbouw* 1852, 107.

137 PV FR over deze jaren. De variatie werd vooral bepaald door het beleid voor de verlening van machtigingen, zie PB FR 1880 146.

138 Voor FR werd in 1763 de ruime vangst beschreven in vooral Zevenwouden en Gaasterland, zie Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland*, 78.

139 De Glas, *Holland is een eiland*, 267.

140 NL-HaNA, Van Wassenaar van Duvenvoorde 3.20.87, inv.nr 100

141 Bv. op aquarel van Adriaen van der Venne uit 1626, zie boekomslag Lumeij et al., *Beter één vogel in de hand…*

142 NHa, 176 Losse aanwinsten, inv.nr. 1165

bekend. Vanaf 1857 bood de Jachtwet de mogelijkheid voor provincies om voor de vangst van houtsnippen in flouwen aan dagloners en 'onvermogenden' een kosteloze vergunning te geven. In Friesland is daar steeds ruim gebruik van gemaakt, in andere provincies slechts incidenteel. De vangst van houtsnippen vond vooral plaats in Gaasterland.[143] Daarvoor werden van 1870 tot 1914 ruim 100 kosteloze vergunningen per jaar verleend. De omvang nam daarna sterk af tot 5 vergunningen in 1920.[144] In 1850 werd de geldopbrengst van de houtsnippen in Gaasterland op ƒ2-3.000 geschat.[145] De prijs per houtsnip was waarschijnlijk ongeveer ƒ1, zodat het aantal gevangen vogels 2-3.000 was.

Voor het vangen van lijsters in strikken was in de 19de eeuw geen registratie op grond van de Jachtwet nodig en uit eerdere perioden is daarover niets bekend. De omvang van dit vangbedrijf is daarom moeilijk vast te stellen. Uit opmerkingen van bijvoorbeeld Cats en Huygens blijkt dat het strikken van trekkende lijsters in de eerste helft van de 17de eeuw in de herfst een gewaardeerd onderdeel van het landleven was, zie figuur 10. In de 18de eeuw was de vangst wijd verspreid.[146] Plaatselijk was het ook in de eerste helft van de 19de eeuw nog vermaak.[147] Daarna ontwikkelde de lijstervangst zich tot een commerciële bedrijvigheid. Gaasterland was het centrum. Begin 20e eeuw verdienden daar 500 gezinnen gemiddeld ƒ30 aan de vangst. Ook op Texel en Wieringen was het belangrijk.[148] Het strikken van lijsters werd verboden met de Vogelwet van 1912.

Deze schets van de ambachtelijk vogelvangst was gericht op vangbedrijven die gedurende een lange periode door een aanzienlijk aantal personen werd uitgeoefend. Er zijn daarnaast een groot aantal vangmethoden bekend waarvoor dat waarschijnlijk niet het geval was. Het gaat bijvoorbeeld om de vangst van wadvogels met staltnetten rond 1900, de leeuweriken die met spiegels werden gelokt of de mezen die in knippen werden gevangen. Matthey beschrijft een aantal van deze vangtechnieken.[149] Doordat ze beperkt in omvang waren of maar korte tijd werden beoefend, was hun impact op de avifauna waarschijnlijk gering. Andere vangmethoden, zoals de mussen- en spreeuwenpotten, hadden lang voor de Franse tijd hun hoogtepunt. Gegevens om de omvang van het gebruik te beoordelen, zijn er dan vaak niet.

De ruimtelijke spreiding van de ambachtelijke vogelvangst in de 19de eeuw is in figuur 9 weergegeven. Vooral bij plaatsen waar de trek door open water werd gestuwd, waren er belangrijke vangplaatsen, zoals bij de Hollandse duinenrij en rond de Zuiderzee. De figuur laat ook zien dat de geografie per vangbedrijf sterk verschilde en er in hoog Nederland weinig ambachtelijke vangst was. Jagers kwamen verspreid over heel Nederland voor, maar de ambachtelijke vogelvangst was geconcentreerd bij plaatsen waar een lucratieve vangst mogelijk was en een traditie van vogelvangen bestond. Dit verschil is ecologisch belangrijk. Vogels die niet via de plekken trokken waar de vangers actief waren, werden tijdens hun trek over Nederland weinig belaagd.

143 In de Friese PV uit deze periode werd houtsnippenvangst met netten alleen uit Gaasterland gemeld. Van Voorst tot Voorst, *Handboek voor den jager*, editie 1875, 131.
144 PV FR 1852-1920. Voor houtsnippen zijn alleen de kosteloze vergunningen afzonderlijk benoemd; mogelijk was er daarnaast ook houtsnippenvangst met kleine jachtakten.
145 Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken', 333.
146 Uit FR, DR, GD, Hollandse duinstrook resp.: Tresoar, 344 Verzameling Fries Genootschap inv.nr. 792, 793 (vangsten vanaf 1776 waarschijnlijk bij Sint Nicolaasga); Luning, 'De lijstervangst in Drenthe'; Sloet, *Geldersche markerechten*, 313 (Wekeromse bos 1737); Matthey, *Vincken moeten*, 138-140.
147 Tresoar, 332-05 Familie De Carpentier-Van Hylckama, inv.nr. 5; lijsten wild vanaf 1803, waaronder veel lijsters gevangen op familielandgoed bij Sondel, Gaasterland. Voor Holland bronnen bij Matthey.
148 Handelingen TK 1911-1912 14-3-1912; 47 p. 1933
149 Matthey, *Vincken moeten*, 71.

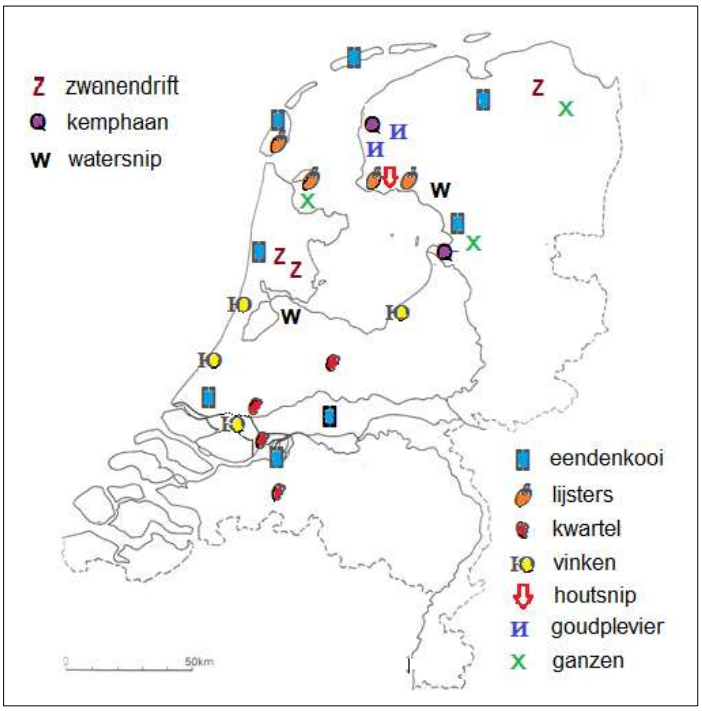

Figuur 9. Geografie van de ambachtelijke vogelvangst in de 19de eeuw.

Bronnen: geografische gegevens in de bronnen genoemd bij tabel 6 en bij de beschrijving van de vangbedrijven.

Samenvattend blijkt dat de netvangst op vogels per soort vangbedrijf een verschillende ontwikkeling laat zien. Getalsmatig was een handvol verschillende soorten vangbedrijven voor vogels belangrijk, met per vangbedrijf maximaal een paar honderd beoefenaars. In de bloeitijd van de eendenkooien, rond 1600, waren er een paar honderd kooikers actief. Het aantal vinkenvangers was in de eerste helft van de 19de eeuw maximaal zo'n tweehonderd. De netvangst op goudplevieren was in de tweede helft van de 19de eeuw omvangrijk, toen een paar honderd flappers actief waren. Het strikken van lijsters werd rond 1900 beoefend door zo'n 500 vangers. Opgeteld was het aantal vogelvangers veel lager dan het aantal jagers maar de ambachtelijke vogelvangst was wel op het vangen van grote aantallen vogels gericht. De omvang van de vangst van jagers en ambachtelijke vogelvangers kan dus vergelijkbaar zijn geweest.

Figuur 10. Vogelvanger met lijsterstrikken bij een bosje.

Bron: Spinniker, *Leerzaame zinnebeelden,*166 uit 1714.

De economie van het vogelvangen

De aantrekkelijkheid van het vangen van vogelsoorten werd vaak niet door de culinaire waardering van het vlees in Nederland bepaald. Voor ambachtelijke vogelvangers en broodjagers was de wildprijs bepalend en die werd ook door de mogelijkheid van export, schaarste en luxe imago beïnvloed.

Wildprijzen worden daarom in dit boek gebruikt om de aantrekkelijkheid van vangen en bejagen van vogelsoorten onderling te vergelijken en de ontwikkeling daarvan in de tijd te volgen.

Prijsgegevens uit de periode vóór de Franse tijd zijn fragmentarisch. Een verschil in waardering tussen soorten kan daarmee vaak wel worden vastgesteld. Maar voor het samenstellen van een tijdreeks van wildprijzen zijn veel opgaven nodig omdat de prijs van wild ook sterk per seizoen en per regio varieerde.

Uit de 19de eeuw zijn er veel meer gegevens. In het hoofdstuk over weidevogels komt het prijsverschil tussen soorten in de tweede helft van de 19de eeuw uitgebreid aan de orde. Over de ontwikkeling van de prijzen is een prijsreeks voor de markt van Arnhem gevonden uit de periode 1853-1929, zie figuur 11. Het gaat om prijzen van patrijs, eend, haas en konijn. Ter vergelijking is ook de prijs van schapenvlees op deze markt weergegeven.

Figuur 11. Wildprijzen op de markt van Arnhem 1853-1929.

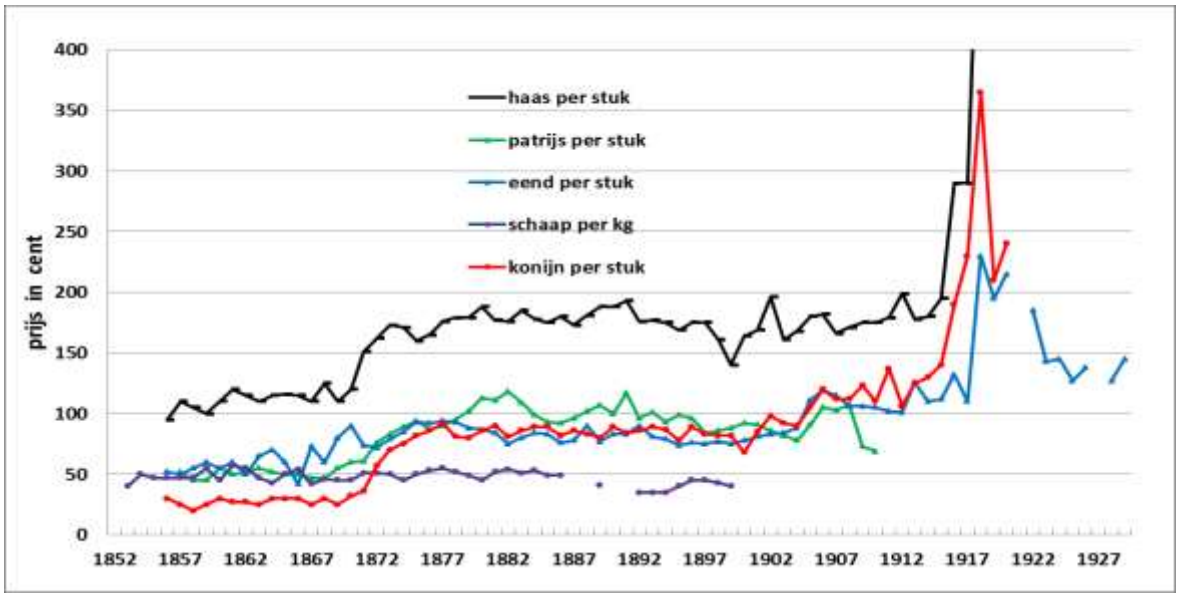

Bron: GV Arnhem over deze periode. Volgens de bron betreft het middenprijzen. De prijs per haas was van 1918-1920 rond de ƒ6 per stuk maar is voor de duidelijkheid van de grafiek niet opgenomen.

Uit deze prijsreeks blijkt dat de prijs voor wild rond 1870 sterk is gestegen. Van 1868 tot 1876 verdubbelde zij ongeveer.[150] Daarna bleef de prijs tot de Eerste Wereldoorlog min of meer gelijk. Schapenvlees deelde niet in de prijsstijging en de prijzen van granen daalden juist sterk.[151] In vergelijking met ander voedsel werd wild dus rond 1870 heel veel meer waard dan in de decennia daarvoor.

De reeks bevestigt vele opmerkingen van rond 1870 over sterk gestegen wildprijzen. Verbeterde transportmogelijkheden waren daarvoor bepalend. De aanleg van spoorlijnen door Nederland in de 60-er jaren van de 19de eeuw maakte snel transport van wild naar havens mogelijk. Daar maakten nieuwe stoomboten snel verder transport mogelijk.[152] De exportmarkt bepaalde daardoor de prijzen. Engeland was de belangrijkste afzetmarkt voor wild.[153] Overigens melden ook vele bronnen van 1838-1850 een sterke prijsstijging van wild door verbeterde exportmogelijkheden naar Engeland maar een prijsreeks om dat te illustreren is niet gevonden.[154]

Deze prijsontwikkeling is van ecologisch belang. Verwacht kan worden dat de grote en structurele prijsstijging van wild rond 1870 gevolgen heeft gehad voor de bejaging. De economie van een eendenkooi zag er daardoor ineens anders uit en de afweging tussen werken bij de boer of vogels

150 De prijsreeksen voor eend en konijn kunnen zijn beïnvloed door gefokte dieren. Voor konijn werd in GV 1888 en 1893 aangegeven dat het deels gefokte dieren zijn; voor eend in GV 1893. Het aandeel gefokte dieren is echter onbekend.
151 Blink, *Geschiedenis van den boerenstand,* deel 2, 311; Bieleman, *Boeren in Nederland*, 276. De tarweprijzen halveerden rond 1877 en bleven tot begin 20e eeuw laag.
152 Vanaf PV OV 1869 werd in Overijssel de grote stijging van de prijs van eenden aan trein en stoomboot toegeschreven.
153 In GV Arnhem 1888 en 1893 werd export naar Engeland en België genoemd; uit ander bronnen blijkt dat Engeland de belangrijkste exportmarkt was.
154 *Staat van den landbouw* 1838, 132; 1846, 117; 1847, 156; 1850, 101.

vangen in het veld ook. Voor de vogels vormde dat een bedreiging. Toch zijn er maar beperkt aanwijzingen voor de invloed van deze prijsstijging. Aanwijzingen dat eendenkooien floreerden zijn er bijvoorbeeld niet.

In het verloop van het aantal kleine jachtakten (figuur 8) is deze economische invloed wel te zien. Tussen 1870 en de Eerste Wereldoorlog was de ambachtelijke vogelvangst aantrekkelijk door een combinatie van hoge wildprijzen en een agrarische depressie die werk en lonen onder druk zette. De verhouding in prijzen voor vlees en arbeid was daarbij belangrijk. Eén houtsnip leverde een ruim dagloon en twee kwartels of goudplevieren deden dat ook. In tijden van grote werkeloosheid was vogelen een mogelijkheid om te overleven. De geleidelijke daling van het aantal kleine jachtakten vanaf begin 20e eeuw lijkt een gevolg van verbeterde werkgelegenheid, vooral in de landbouw.

De economische aspecten van het vangen en jagen op vogels blijken vooral in de 19de eeuw verbonden met de sociale aspecten. Waar voor jagers rijkdom vereist was om te kunnen jagen, werd de ambachtelijke vangst mogelijk gemaakt door een vorm van sociaal beleid. De vangers mochten hun vangbedrijf meestal overal uitoefenen en hadden daarvoor geen eigen grond nodig.[155] Het meest duidelijk blijkt het sociaal beleid uit de prijs voor de jachtakten. De akte voor de netvangst uit de jachtwetten van 1852 en 1857 kostte ƒ5, tegen ƒ15 voor de grote jachtakte. Uit de discussies over de jachtwetten blijkt dat het een bewuste keuze was de allerarmsten, de 'onvermogenden', gelegenheid te geven geld te verdienen. In 1857 was om deze reden ook het vangen van vinken, leeuweriken en lijsters uit de Jachtwet gehaald en was de vergunning voor de netvangst van houtsnippen kosteloos gemaakt.[156]

In maatschappelijk opzicht was de positie van beide groepen belagers van vogels sterk verschillend. Jagers en vangers van vogels zaten in de uiteinden van het maatschappelijk spectrum. Bij een deel van de vogelsoorten was dat strikt verdeeld. Korhoen, fazant en patrijs werden alleen bejaagd door de rijke jagers. De vangst van wilsters werd door arme lieden beoefend. Bij andere vogelsoorten werd de vangst gedeeld. In de 19de eeuw werd het schieten van houtsnippen gewaardeerd door de rijke jagers en werd de netvangst met de flouw door arme personen uitgeoefend. Ook de netvangst van lijsters, vinken en kwartels was op deze wijze in de 18de en 19de eeuw broodwinning voor de één en vermaak voor de ander.

De economische betekenis van het jachtbedrijf als geheel was de afgelopen eeuwen klein. Daarover wordt in 1804 opgemerkt dat jacht en visserij de twee oudste takken van bedrijvigheid zijn, maar van de jacht vrijwel niets is overgebleven.[157] De vangst in eendenkooien was vanaf 1500 economisch gezien waarschijnlijk nog het meest belangrijk. De jacht door de adel was van culturele betekenis, maar economisch gezien was het belang gering. Het is daarom niet verwonderlijk dat in de uitgebreide 19de eeuwse economische statistieken nauwelijks iets over de jacht te vinden is.

Enkele bronnen bevestigen de bescheiden economische betekenis van de jacht. De waarde van de export van wild gevogelte vanuit de Rotterdamse haven werd in 1852 op ƒ49.233 gesteld.[158] Bij de discussie in 1852 in de Tweede Kamer over de Jachtwet werd een veel lager bedrag genoemd, maar werd ook opgemerkt dat een goede statistiek ontbrak.[159] Eind 19de eeuw werd de waarde van de export van Drents wild (dus inclusief zoogdieren) op ƒ60-80.000 geschat.[160] Schattingen op basis van aantal en stukprijs van belangrijk wild zoals eenden en patrijzen laten zien dat deze getallen realistisch zijn.

155 In FR blijkt dat bijvoorbeeld uit het provinciale reglement in PB FR 1878 144. Eerder en elders moet dit ook praktijk zijn geweest; de meeste ambachtelijke vogelvangers hadden geen eigen land.
156 Matthey, *Vincken moeten*, 156.
157 Metelerkamp, *De toestand van Nederland*, 65.
158 *Staat van den landbouw* 1852,104.
159 De Geus, *Jachtrecht en jachtwet*, 43.
160 Mulder, 'Honderd eeuwen jacht en visscherij', deel 3, 9.

Figuur 12. Poelier 'Twentsche wild-centrale' in Amsterdam, 1918.

Foto: C.J. Hofker, Fotocollectie Nationaal archief

Opening en sluiting van het jachtseizoen

Het sluiten van de jacht in een deel van het jaar diende twee doelen; bescherming van het wild en bescherming van de landbouw. Die doelen stonden tegenover het directe belang van de jager om zo lang mogelijk te kunnen jagen. De data voor opening en sluiting van de jacht zijn daarmee het resultaat van een belangenafweging. Het vaststellen van die data vormde een centraal onderdeel van de regulering van de jacht. Vanwege de ecologische relevantie van jachttijden zijn de gegevens hierover verzameld, zie bijlage 3.

Het sluiten van de jacht in voorjaar en zomer is al uit de 14de en 15de eeuw bekend. In de 17de eeuw was er overal in Nederland een gesloten jachttijd. Waarschijnlijk was die er eerder ook al, maar ontbreken gegevens. In gebieden waarvoor een tijdreeks bekend is, laat die een verkorting van het jachtseizoen zien. De opening van de jacht verschoof van eind juli naar eind september. De sluiting van de jacht werd vervroegd van maart naar begin januari. Het aantal dagen waarop gejaagd mocht worden halveerde daardoor van zo'n 175 in de 16de eeuw naar zo'n 80 in de tweede helft van de 18de eeuw. Hierbij is verrekend dat op zondagen niet mocht worden gejaagd.

De oudste bepaling over een jachttijd is uit 1393. Zij gold voor het graafschap Holland en bepaalde dat de jacht tussen eind februari en 25 juli gesloten was.[161] Het motief voor deze keuze is in latere plakkaten aangegeven. De jacht werd gesloten 'tot verschooninge des jongen wildes', in de 'voedende tijd' of in 'de tijt van generatie ende voortelinge'.[162] Het sluiten van de jacht in de periode dat er jonge dieren zijn, was een wildbeschermende maatregel.

Met de jacht in het najaar kon het surplus in de populatie worden geoogst, die anders de winter door voedseltekort niet door komt. Met biologisch onderzoek kan het aandeel van de populatie worden bepaald dat kan worden gedood zonder dat de populatie er door vermindert. Dat varieert per soort maar is gemiddeld ongeveer 30% van de populatie.[163] De vuistregel dat per jachtseizoen een-derde van de populatie kan worden gedood werd begin 20e eeuw in jagerskringen al gehanteerd.[164] De open jachttijd was de enige periode in het jaar waarin zo'n groot deel van de populatie kon worden geoogst zonder de populatie er op lange termijn mee te schaden.

161 Janse, *Ridderschap in Holland,* 349. Geldt voor het graafschap Holland.
162 Citaten uit plakkaten Overijssel 17de en 18de eeuw (verschooninge); Holland 16de en 17de eeuw (voedende tijd); Friesland 1579 en Sappemeer 1651 (tijd generatie). In Meijerij 's Hertogenbosch 1656 is motivering dat wild dan 'beeter aangequeeckt en gevoeyt' wordt.
163 Newton, *Population limitation in birds*, 384.
164 Duitse vuistregel, vermeld in *Verslag der staatscommissie*, 93.

In Utrecht is in de bepaling over de jachttijd aangegeven dat die voor 'blijvent wild, hair ofte veer' geldt.[165] Deze formulering suggereert dat voor trekvogels een andere jachttijd gold, maar een bepaling daarover is niet gevonden. De aanduiding blijvend wild ontbreekt in plakkaten van andere gebieden maar de bepalingen over het adellijke jachtwild betroffen overal met name standvogels.

Naast bescherming van wild was bescherming van het gewas belangrijk bij de vaststelling van de jachttijd. In Zeeland was in 1594 'in tijde als die sade ligghende is' al bepalend voor het sluiten van de jacht. Vooral bij jacht vlak voor de oogst, kon de schade groot zijn. In bijvoorbeeld de Baronie van Breda werd daarom in de 18de eeuw bepaald dat pas gejaagd mocht worden als het gewas geoogst was. In de meeste gebieden werd wel met vaste openingstijden gewerkt. De verschuiving van die opening van eind juli in de 16de en 17de eeuw naar eind september in de 18de eeuw is wel vooral door landbouwbelangen ingegeven.[166] In een aantal plakkaten wordt de latere opening daarnaast echter ook gemotiveerd met de bescherming van jong wild.[167]

Het vervroegen van de sluiting van de jacht van maart tot eind december is vooral door wildbescherming bepaald. Dat laat een toenemende behoefte zien om het wild te beschermen. In Friesland bijvoorbeeld werd de jacht in 1738 een maand eerder gesloten, 'op dat het Wildt in de teeltyt zo veel te meer werde gespaart'. Een 18de eeuwse bron illustreert dit verschil in afweging bij opening en sluiting voor een deelgebied van Zeeuws Vlaanderen. Sinds 1600 was de jachttijd daar open van 1 september tot 2 februari 'welke tyd echter nu en dan, wegens schaarsheid van wild by byzondere Publicatien is bekort geworden, of, wegens de Vruchten te Velde verlaat'.[168]

Tot de Franse tijd was er in de meeste gewesten één jachttijd voor alle jachtwild. In gebieden waar de roerdomp tot het jachtwild behoorde, werd voor de jacht met de valk op deze soort een uitzondering gemaakt. Het 'vliegen in de pomptijd', dat is in mei, was toegestaan. Kwartels werden ook in de gesloten jachttijd gevangen, maar daarover is in de plakkaten geen bepaling te vinden. De gangbare bepaling dat kwartelaars geen geweren en honden het veld in mochten nemen, had daar wel mee te maken. In het belang van het toezicht was dat in de gesloten jachttijd ongewenst. Het verbod honden mee te nemen was er omdat die 'veel jongh hoens/ dat nogh niet springen en kan/ als oock mede oud hoen/ nog broedende' vangen.[169] Voor het vangen van houtsnippen in flouwen gold in de Hollandse plakkaten vanaf de 16de eeuw een 'sniptijd' van 1 oktober tot 1 december. Die vangstperiode viel binnen de open jachttijd en was ingeperkt om stropen met flouwen te beperken.

In een aantal gebieden, bijvoorbeeld de Meijerij 's Hertogenbosch, was er in de 17de eeuw een verschil tussen jacht met de vogel (valkerij) en de overige jacht. De jacht met de valk mocht eerder beginnen, waarschijnlijk omdat die minder schadelijk was voor het gewas. Pas in de 18de eeuw komen in de plakkaten meer uitzonderingen. In het graafschap Culemborg gold de gesloten jachttijd in 1746 niet voor 'Watersnep, Houtsnep, Wagtels en andere Trek-vogels'. In het graafschap Zutphen werd in 1788 vastgesteld dat het jagen op konijn, eend, hout- en watersnip ook in de gesloten tijd mocht. Een zelfde regel was er in Drenthe in 1794 voor 'Wilde Ganzen, Eend en ander Watergevogelte'.

Voor drie gewesten is de ontwikkeling van de open jachttijd in de periode 1500-1800 vergeleken, zie figuur 13. De regionale variatie in de open jachttijd is voor zes gewesten nader vergeleken voor de tweede helft van de 17de eeuw en de tweede helft van de 18de eeuw, zie figuur 14.[170] De verkorting van de open jachttijd blijkt niet geleidelijk verlopen en in alle gewesten ook niet op hetzelfde moment. Utrecht en Holland hadden een relatief korte open jachttijd en de jacht werd vroeg gesloten. Dit kan worden verklaard uit de weging van de belangen van landbouw en jacht. Laat openen was in het belang van de landbouw, vroeg sluiten een jachtbelang. In Utrecht en Holland waren de jachttijden meer op de jachtbelangen afgestemd. De verschillen tussen de gebieden werden in de 18de eeuw kleiner.

165 Bv. plakkaten UT 1580, 1680, 1683, 1702, 1749.
166 Voorbeelden waarin een latere opening van de jacht volgens het plakkaat op het vermijden van landbouwschade was gericht zijn die van de Meijerij 's Hertogenbosch 1656; Heerlijkheid Obdam 1688 (pas per 1 oktober); Baronie Breda 1739; Overkwartier Roermond 1740; Land van Putten 1756.
167 Dat gebeurde bijvoorbeeld in de plakkaten van Zuid-Holland van 1653 en 1722 en van Brederode 1648.
168 Scharp, *Geschiedenis en costumen van Axel*, 12.
169 Citaat uit plakkaat Holland 1716; een gelijke bepaling was er al in 16de eeuwse plakkaten
170 De data in deze figuren zijn omgezet naar de Gregoriaanse kalender.

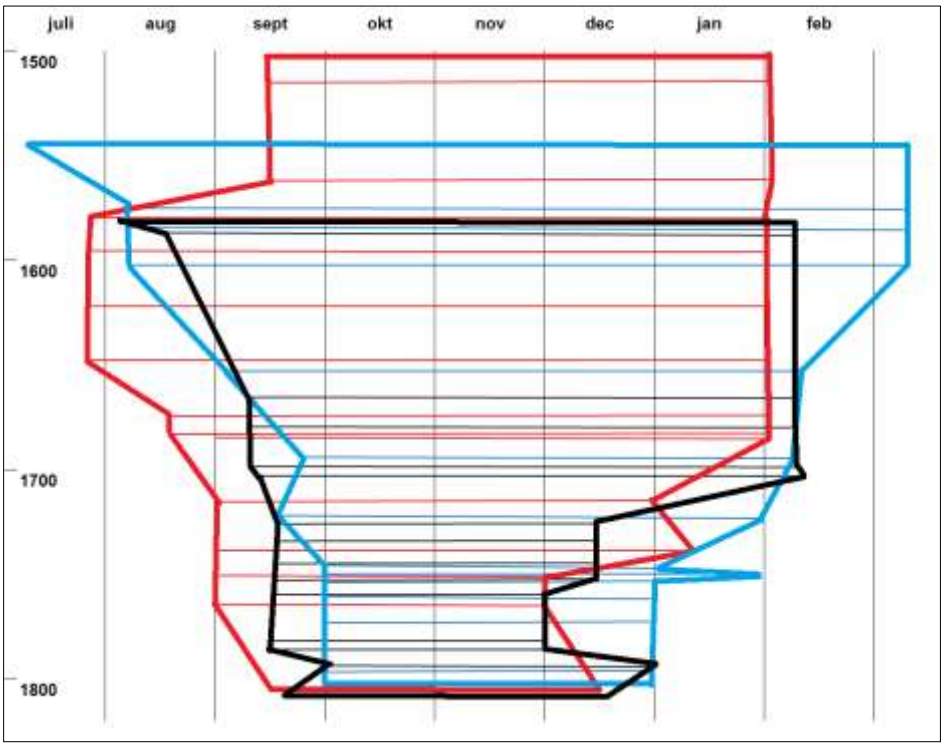

Figuur 13. Open jachttijden van 1500-1800 in Holland (rood), Utrecht (zwart) en Friesland (blauw).

Figuur 14. Open jachttijden van zes gewesten in de tweede helft van de 17de eeuw (boven) en de tweede helft van de 18de eeuw (onder).

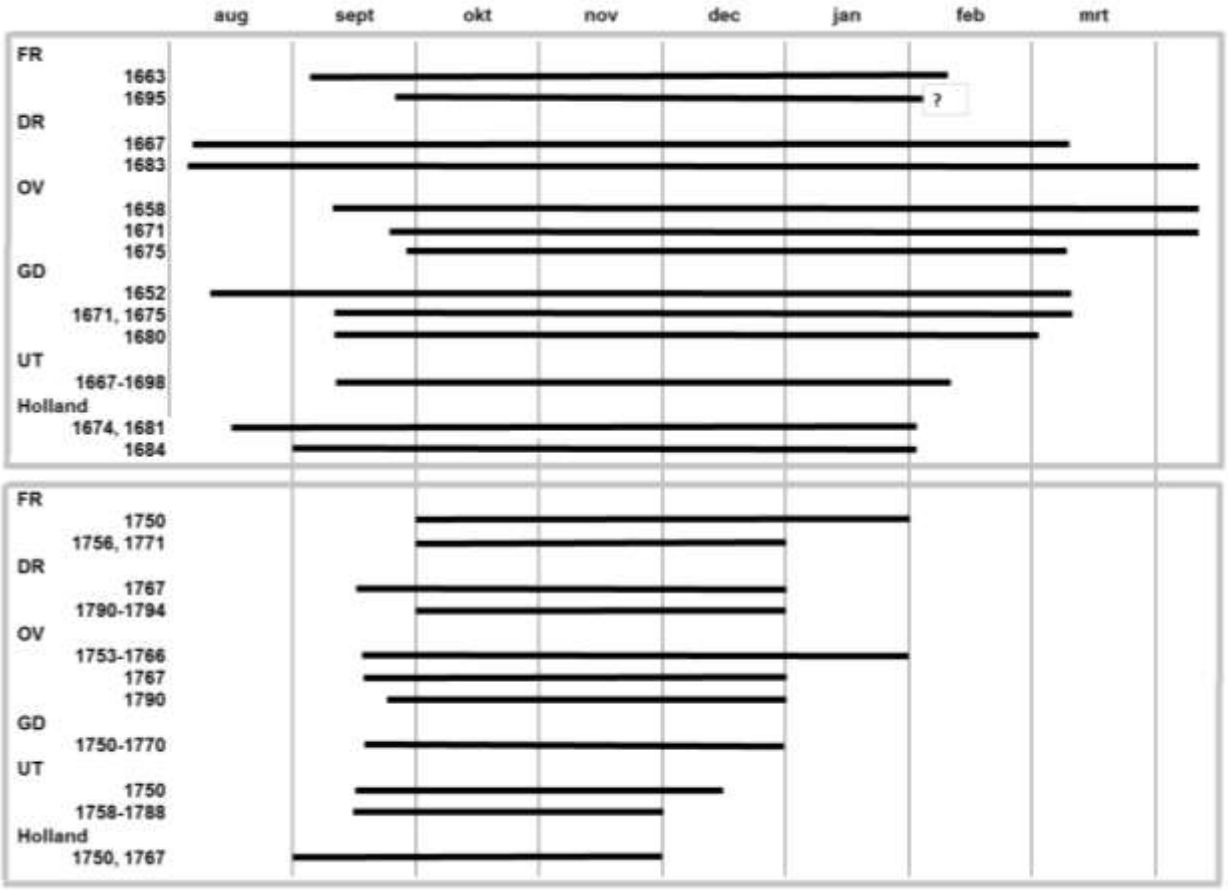

Het overtreden van de jachttijd door jagers werd bestraft met een vaak zware geldboete. Omdat deze overtreding jachtgerechtigden betrof die relatief rijk waren, was de afschrikking van alleen een geldstraf blijkbaar niet altijd voldoende. In aanvulling daarop kon het recht om te jagen tijdelijk worden afgenomen. In Zeeland was dat in 1594 voor vier jaar, in Utrecht in 1667 en 1702 en Friesland in 1771 voor twee jaar en op de Veluwe in 1737 voor één jaar. Deze zware straffen geven het belang van naleving van de jachttijden aan. Het betrof in veel gevallen zelfbinding. De jagers stelden de regels voor de jacht zelf vast of hadden daar een grote invloed op.

In de Franse tijd werden bepalingen die een grote vrijheid gaven om te jagen meestal snel gevolgd door bepalingen met wel beperkingen. In Brabant was in 1795 voor de jacht op gronden waar geen landbouw werd uitgeoefend geen jachttijd meer vastgesteld. Dat leidde toch tot schade aan gewassen door jagers die op landbouwgrond kwamen. Al in 1797 werd daarom weer een jachttijd ingevoerd. In de meeste gebieden was de open jachttijd in de Franse tijd niet ruimer dan daarvoor. Deze gang van zaken laat zien dat de marges voor het reguleren van de jacht klein waren. Te veel vrijheid was schadelijk voor jager én boer.

Met ingang van de Jachtwet 1814 werd de jachttijd per provincie vastgesteld. De overwegingen bij het vaststellen van de jachttijd waren in grote lijnen gelijk aan die van vóór 1800. Welke overwegingen dat waren, blijkt vooral bij wijzigingen in de open jachttijd. In 1815 bijvoorbeeld werd in Utrecht de jacht al op 30 november gesloten. De daarbij genoemde motivatie 'sluiting der jagt, tot conservatie van dezelve' geeft het doel van de gesloten jachttijd treffend weer.[171]

De verschillende soorten vangbedrijf, zoals kwartelen en het vangen van houtsnippen in flouwen, hadden in de 19de eeuw eigen jachttijden. Voor de tweede helft van de 19de eeuw zijn die opgenomen in figuur 15. Daarin is per vangbedrijf de gangbare jachttijd weergegeven.

Figuur 15. Gangbare jachttijd in de tweede helft van de 19de eeuw voor verschillende soorten jacht en vangst.

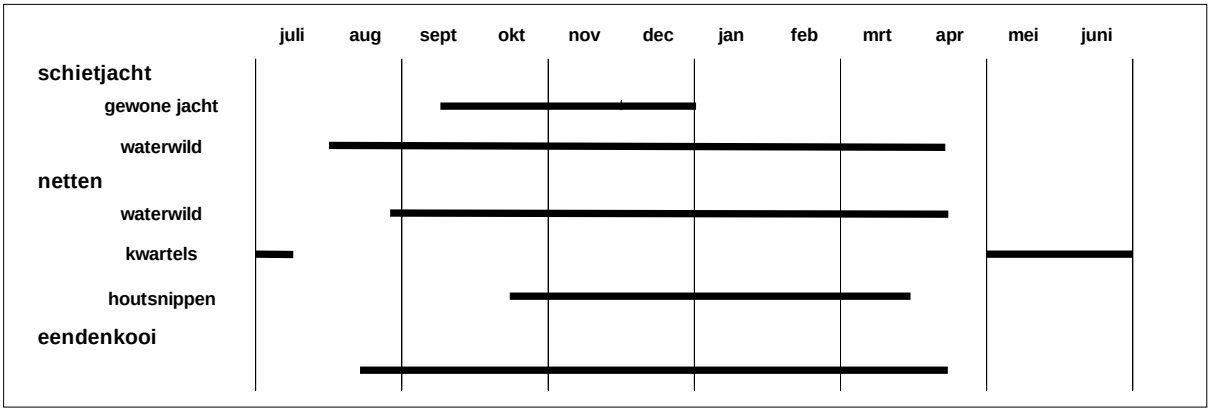

Bronnen: De jachttijden werden per vangbedrijf per jaar per provincie vastgesteld. Bronnen daarvoor zijn PB (via index op jacht), PV (hoofdstuk jacht), staatsbladen, kranten (met soortnaam als trefwoord) en archiefstukken (verspreid, maar bv. veel in ministerie van Justitie). Voor deze figuur is van de jachttijden een gemiddelde genomen.

De gewone schietjacht op vogels zoals patrijs was meestal open van half september tot eind december. Dat was in de eerste helft van de 19de eeuw en de tweede helft van de 18de eeuw ook al zo.[172] Voor de schietjacht op waterwild werd in een deel van de provincies een aparte jachttijd gehanteerd die veel ruimer was dan de overige schietjacht. De netvangst op vogels was begin 19de eeuw meestal open van half juli tot eind februari.[173] In de tweede helft van de 19de eeuw was dat verschoven naar een latere periode. Voor de vangst op de eendenkooien was er ook een ruim seizoen. Kwartels werden van begin mei tot half juli gevangen. Dat was de periode waarin mannetjes zich met vrouwtjes in kooitjes of met fluitjes in een net lieten lokken. Soms werd een verlengde openstelling ook benut voor schadebestrijding. In Friesland was het jagen op onder meer wilde ganzen in 18de en 19de eeuw lang een vorm

171 Archief Eemland, 0222 Collectie Publicaties, bnr. 0222, doos 7
172 Zie tabel jachttijden per provincie 1814-1859 in: Van Zuylen van Nyevelt, 'Toepassing van art. 11 der wet van 24 Junij 1857', na p. 392. Voor de tweede helft van de 18de eeuw zie figuur 14. Deze jacht werd meestal korte of grote jacht genoemd.
173 Zeger Veeckens, *De verordeningen op de Jagt*, 8.

van schadebestrijding en daarom 'in het belang van den landbouw' opengesteld tot eind april.[174] Uit deze gegevens blijkt dat van soorten waarvan vooral trekkers werden gevangen de jachttijd in het algemeen ruimer was dan voor vogels die hier broedden.

De verschillen tussen de provincies in het vaststellen van jachttijden waren aanzienlijk.[175] In de tweede helft van de 19de eeuw werd de wens aangegeven de opening en sluiting van de jacht voortaan landelijk te regelen. In Zuid-Holland werden de openingstijden eerder al op de buurprovincies afgestemd en in 1870 bepleitte de provincie een landelijke regeling.[176] De Nederlandse Jagersvereniging zocht in 1908 ook naar meer uniformering van de open jachttijden.[177] Een landelijke jachttijd kwam er echter pas met de Jachtwet van 1923.

De open jachttijd werd tijdelijk ingeperkt of helemaal gesloten als er door extreem weer of overbejaging weinig wild was. Een vroeg voorbeeld daarvan was het jachtverbod uit 1437 wegens schaarste aan wild in de Hollandse duinen.[178] In later eeuwen is dit vaak toegepast. Door regenachtig weer en overstromingen was in Utrecht in 1682 het jachtwild zo afgenomen dat in het seizoen 1682/1683 de jacht gesloten werd. Door inundatie was de wildstand in Oosterland (ZL) in 1682 vernield en werd de jacht voor 4 jaar verboden om haar weer 'tot het vorige vermaeck te brengen'.[179] Op de Veluwe was de warme zomer van 1683 'door derselver ongetemperheyt' slecht geweest voor het wild en werd de jacht al 15 november weer gesloten.

Vaak ook was stroperij een reden voor aanpassing van de jachttijd. Van 1675 tot 1678 was 'Onbehoorlijck schieten en jagen' reden om de jacht in een aantal gebieden in Noord-Brabant en Zeeland voor twee of drie jaar geheel te sluiten zodat de wildbaan 'wat aengewijt en herstelt' kon worden.[180] In Willemstad werd deze maatregel tussen 1678 en 1742 in totaal zelfs 7 keer uitgevaardigd. Op het eiland Schouwen werd in 1677 na overleg tussen de ambachtsheren de jacht een jaar geheel gesloten omdat ze van plan waren het wild 'door betere ordre en meerder nadruck te onderhouden en te beschermen'. In 1747 werd de jacht in het najaar in een aantal gebieden al weer kort na de opening gesloten. Voor het Land van Arkel wordt overmatig jagen als reden genoemd en voor Holland dat er in december vaak schade aan de wildstand is. Over Utrecht wordt vermeld dat de provincie haast zonder wild is. Dat kan een gevolg zijn geweest van grote overstromingen in het voorjaar van 1747 na doorbraak van de Lekdijken.[181] In 1748 en 1749 werd de jacht ook in een groot deel van Gelderland gesloten omdat de wildstand door stroperij slecht was.

De meeste van deze bepalingen waren gericht op extra bescherming van het wild. In enkele gevallen was bescherming van de landbouw aanleiding voor een aanpassing van de jachttijd. In 1713 was het gewas in Utrecht door de regen later rijp en werd de opening van de jacht tot 1 oktober uitgesteld. In 1742 werd de opening van de jacht in de Friese Wouden vanwege nog ongeoogst boekweit tot eind september uitgesteld. In 1783, 1784 en 1786 stond in Gelderland het boekweit nog laat in het seizoen op het veld. Daarom werd de jacht die jaren pas 1 oktober geopend.[182]

In Friesland werden vanaf de 16de eeuw voor de kleistreken periodieke vrijjaren ingesteld 'ten eynde des te meer het wild aangroeyen en vermenichvuldighen magh'.[183] Tot in de Franse tijd was dat eens in de 3 tot 5 jaar. In de 19de eeuw werd in de kleistreken in 1834 en 1839 de jacht geheel gesloten.[184] Deze vrijjaren lijken vooral ingesteld met het oog op de lange jacht, de jacht met honden op hazen, maar het gold ook voor de korte jacht. In 1803 mochten eenden, andere watervogels én trekvogels in het vrijjaar wel worden geschoten.

Gebruikelijk was ook het verbod om op zon- en feestdagen te jagen. Het motief was religieus maar het werkte wildbeschermend. Deze bepalingen zijn ook in de jachtwetten van de 19de eeuw

174 Citaat uit PV FR 1848. De jacht op gans, eend, smient en ander schadelijk waterwild was in de plakkaten vanaf 1750 open van 1/10–1/4.
175 Zie bv overzicht in Van Zuylen van Nyevelt, 'Toepassing van art. 11 der wet van 24 Junij 1857', 393.
176 PV ZH 1863, 1870; In 1894 bepleit door Albarda, 'Opmerkingen over de wet tot regeling van de jacht'.
177 Hn 27-2-1908
178 Westfries archief, 0348 Oud archief stad Hoorn, inv.nr. 347
179 Plakkaat Oosterlandt c.a. 1683
180 Serie Brabrantse plakkaten uit 1675 voor Hoge en lage Zwaluwe, Princenland, Steenbergen; Meijerij 's Hertogenbosch (voor 3 jaar; hierin citaat over aengewijt); uit 1678 voor Willemstad en Niervaart en Klundert; uit 1679 voor Geertruidenberg en Made (voor 3 jaar). Voor Zeeland; Sint Maartensdijk 1675, Noord-Beveland 1677
181 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water,* deel 5, 777.
182 Voor de Wouden en Gelderland is dat duidelijk als éénmalige aanpassing aangegeven. In het graafschap Zutphen werd het in 1783 ook genoemd, maar kan het een langer durende wijziging van de jachttijd zijn geweest.
183 Citaat uit landsordonnantie 1602
184 PB FR 1834, nr. 42 en 1839 nr. 26. Waarom dit alleen de kleistreken betrof, is niet aangegeven.

opgenomen. Meer verschil was er in Nederland in het beperken van het aantal dagen waarop gejaagd mocht worden. In Holland was dat in 1517 tot één dag in de week beperkt; vanaf 1595 twee dagen. In Vianen en Ameide mochten de jagers in 1687 maar één keer per week jagen en in het ambacht Hulst (ZL) in 1706 twee dagen per week. Voor baljuwschap Zuid-Holland werd vanaf 1678 bepaald dat een jager per eiland maar één dag in de week mocht jagen en totaal twee of drie maal per week in heel Zuid-Holland. In Steenbergen (NB) was de beperking tot drie dagen per week in de 18de eeuw op de jachtakte genoteerd.[185]

In de 19de eeuw is het beperken van het aantal jachtdagen per week vaker toegepast. In 1843 werd in Utrecht het aantal jachtdagen in de open jachttijd tot drie per week beperkt. Dat was gunstig voor de wildstand en de meeste jagers stemden in met deze beperking.[186] In Noord-Holland waren er in 1845 ook maar drie jachtdagen per week.[187] In Drenthe en Groningen was er in de tweede helft van de 19de eeuw lang een beperking van de jacht tot drie dagen per week. Toen dat in Friesland in 1896 ook werd ingesteld, protesteerden veel jagers.[188] Bij de 19de eeuwse beperking van het aantal jachtdagen werden vaste weekdagen aangewezen waarop wel of niet gejaagd mocht worden. In de periode tot de Franse tijd was dat niet het geval. Die beperkingen waren daardoor slechter handhaafbaar.

Een bijzondere vorm van sluiting van de jacht was er bij sneeuw, vorst en overstroming. Bejaging bij strenge vorst en een dikke laag sneeuw werd verboden omdat het jachtwild het dan moeilijk heeft. Het verbod op bejaging bij 'spoorsneeuw' had met weidelijkheid te maken: het jagen moet niet te makkelijk worden. Deze maatregelen kunnen oud zijn. Het plakkaat voor Holland van 1502 beperkte het jagen al tot 'buyten tijde van Vorst ende Sneeuw op den Velde leggende'. In 1684 was daar de strafbepaling op overtreding hoog; behalve een forse boete werd voor vier jaar het jachtrecht afgenomen. Voor Friesland werd het verbod op jagen op sneeuw in 1608 ingevoerd nadat twee natte jaren en te veel jagen de wildstand sterk hadden benadeeld.

In andere gebieden waren de bepalingen over jagen bij sneeuw veel jonger. In het baljuwschap Zuid-Holland bijvoorbeeld was er in 1601 en 1623 nog geen beperking voor jagen op sneeuw. Vanaf 1653 is die er bij dikke sneeuw (meer dan 14 cm). Na 1722 mag jagen ook bij dunne sneeuw niet meer. Een vergelijkbare ontwikkeling is er in andere gebieden.[189] In de 19de eeuw is de kern van deze bepalingen blijven bestaan. Vangen van waterwild en houtsnippen bij spoorsneeuw werd met ingang van de Jachtwet 1857 wel toegestaan.

In gebieden met uiterwaarden is soms in plakkaten een verbod op de jacht opgenomen bij overstroming. Bij de Heerlijkheid Lexmond mocht in 1762 pas acht dagen na het einde van een overstroming weer worden gejaagd. In andere gebieden werd met incidentele plakkaten de jacht na een overstroming gesloten.[190] De jachtwetten van de 19de eeuw verboden jagen bij hoog water en overstroming. In bijvoorbeeld het Gelderse rivierengebied werd na de overstroming van 1820 de jacht twee jaar niet geopend.[191]

Naast de lengte van de toegestane jachttijd over het jaar varieerde ook de lengte van de toegestane jachttijd over de dag. Het verbod om tussen zonsondergang en zonsopkomst te jagen is daarvan het meest bekend. Het motief daarvoor was vooral het handhaven van de maatregelen tegen stropers.[192] Een andere reden was mogelijk dat het vangen van wild 's nachts te makkelijk was. Daarop wijzen bepalingen in de Hollandse vrijheden van Leeuwenhorst en Zuidwijk (Wassenaar, ZH) van 1677 en 1679. Het 'waecken, of wachten op het geschrey van 't hoen' was daar 'des avondts of des morgens' verboden. Gelderse bepalingen uit de 17de en 18de eeuw verboden nachtelijk 'loer- ofte roerjagen' en voor de Veluwe werd in 1744 voorgesteld om het vangen van patrijzen 'op de nagtrust' te verbieden. In ambacht Hulst (ZL) was er in 1662 en 1706 geen nachtelijk jaagverbod, maar het vangen van patrijzen 'by nacht op de rust' werd er wel verboden.

Wanneer het verbod op 's nachts jagen in Nederland algemeen werd, is niet goed vast te

185 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12540 vanaf fol. 171 heel veel jachtakten op naam; inv.nr. 12666
186 PV UT 1843
187 Van Zuylen van Nyevelt, 'Toepassing van art. 11 der wet van 24 Junij 1857', 390.
188 AH 6-10-1896; in GR waren er tot 1897 3 jachtdagen per week. Latere verzoeken dat weer in te voeren, werden niet gehonoreerd, zie PV GR 1901, p. 410; PVGR 1904, p. 367.
189 Vianen en Ameide, 1627; verbod jagen bij dikke sneeuw; Brederode (NH), 1670, bij sneeuw of ijs mogen jachtgerechtigden niet jagen. Ze moeten er dan ook voor zorgen dat hun honden het jachtwild niets kunnen doen, bijvoorbeeld door ze een blok om te hangen. Een zelfde bepaling in Baronie van Breda in 1751. Volgens Chomel, 1778, 1238 was midden 18de eeuw OV het enige gewest waar jagen op sneeuw nog was toegestaan. Dat blijkt niet te kloppen; het was er vanaf 1724 verboden.
190 Bv. in delen kwartier van Nijmegen 1785
191 PV GD 1820/1821 en 1821/8122
192 In Engeland werd het om die reden al in 1485 verboden 's nachts te jagen, zie Manning, *Hunters and poachers*, 63.

stellen. Het verbod om tussen zonsondergang en zonsopgang te jagen is in Hollandse plakkaten vanaf 1622 opgenomen en in kwartier Roermond vanaf 1719, maar in bijvoorbeeld Drenthe, Overijssel en Utrecht was hierover tot midden 18de eeuw geen regulering.[193]

In de Franse tijd werd het nachtelijke jaagverbod breed ingevoerd. In Groningen gold het in 1795 niet voor de buitendijkse jacht op watervogels. Ook de Jachtwet van 1814 kende uitzonderingen. De jacht op zwanen was een uur langer open; van een half uur voor zonsopgang tot een half uur na zonsondergang. Voor de schietjacht op ganzen, eenden en watersnippen was er in deze wet zelfs geen inperking. Dat leidde echter tot ongelukken en stropen en werd daarom met de Jachtwet van 1857 weer ingetrokken.[194] In de tweede helft van de 19de eeuw werd door een aantal provincies de toegestane jachttijd voor waterwild met een uur verlengd.[195]

Deze maatregelen over jagen bij dag of nacht laten een verschil zien in behandeling van trekvogels en broedvogels. De verruimde tijdsduur voor bejaging was er in de eerste helft van de 19de eeuw alleen voor trekvogels. Toen de verruiming werd ingetrokken, was dat om stropen van broedvogels te beperken. Het beschermen van trekvogels was daarbij geen motief.

Van de bepalingen die op het uitoefenen van de jacht zijn gericht en de vrijheid van de jagers zelf inperkten, is het instellen van een gesloten jachttijd de oudste. Die maatregel is vanaf de 14de eeuw bekend. Daarmee werd de jacht geoptimaliseerd. Door alleen te jagen in de periode dat de wildstand er het minst van te lijden had, kon uiteindelijk meer gejaagd worden. Tegelijk kon zo met de belangen van de landbouw rekening worden gehouden.

Een vergelijking met jachttijden in omliggende landen laat een wisselend beeld zien. Het instellen van een gesloten jachttijd kwam in Duitsland in de 16de en 17de eeuw al voor, maar werd in bijvoorbeeld Brandenburg en Hessen pas in de 18de eeuw ingevoerd.[196] Over het algemeen was het jachtseizoen in 18de en 19de eeuw in Duitsland veel langer open en gold zij niet alle soorten wild.[197] In Schotland waren er vanaf de 15de eeuw jachttijden, maar in Engeland werden die pas in de 18de eeuw ingevoerd en waren ze veel ruimer dan in Nederland.[198] In vergelijking met de buurlanden waren de jachttijden in Nederland dus veel meer op wildbescherming gericht.

Samenvattend blijkt dat het instellen van een jachttijd een belangrijke maatregel was voor het wildbeheer. Het aantal dagen waarop gejaagd mocht worden, werd in de loop der tijd met de helft ingekort. Om het wild nog meer te beschermen, kwamen er vanaf de 16de eeuw extra beperkingen bij in de vorm van een verbod op jacht bij sneeuw en vorst, ‘s nachts en bij overstromingen. Bij een slechte wildstand door weer of overbejaging werd de jachttijd ook ingeperkt. Over het algemeen waren de bepalingen in Holland en Utrecht stringenter dan in de noordelijke gewesten. De verschillen tussen de gewesten werden in de 18de eeuw kleiner. In de periode vóór de Franse tijd werd bij deze bepalingen weinig onderscheid naar groepen vogels gemaakt. In de 19de eeuw waren zij voor broedvogels veel stringenter dan voor trekvogels.

Regulering van vangmiddelen

Een bijzonder boekje uit 1506 beschrijft hoe vogels met de hand gevangen kunnen worden.[199] Maar vogels vangen met de hand was een wensdroom. Voor vogels vangen was meestal veel techniek en vaardigheid nodig. De ontwikkeling van de vangtechniek heeft het vangen geleidelijk makkelijker gemaakt. Dat vormde een bedreiging voor de wildstand. De regelgeving voor de jacht bevat veel bepalingen over vangmiddelen die te effectief waren of te weinig selectief en daarom beperkt of

193 Holland 1622 art. 7 is oudste bepaling. GR en ommelanden vanaf 1752; OV 1790; DR 1767 (half uur na zonsopgang tot half uur voor zonsondergang), 1794; UT geen. DR had in 1667 wel verbod in ochtend of avond met geweer bij bouwland te jagen, maar dat lijkt op veiligheid gericht.
194 Klachten over de nachtelijke jacht in adres uit FR aan TK, zie Handelingen TK 1855-1856, zitting 1-12-1856
195 Dat viel blijkbaar binnen de bevoegdheid van de provincies. Bekend uit FR voor de voorjaarsschietjacht op watersnip in bv. 1874 (PB FR 1873 146) en 1881 (PB FR 1880 150).
196 Gülsdorff, *Die Entwicklung des Bayerischen Jagdrechts*, 99; Klose *Aspekte der Wertschätzung von Vögeln*, 135; Landau, *Die Geschichte der Jagd*, 115.
197 Zie bv. *Kritische Blätter für Forst- und Jagdwissenschaft* 1826, derde band, tweede schrift, vanaf p. 155 en Müller, *Die sämmtlichen Preussischen Jagdgesetze*, 19. In de 19de eeuw was 20/8-1/3 de algemene open jachttijd; voor veel broedvogels alleen de periode 1/5-24/6 en voor veel trekvogels was er geen gesloten tijd.
198 Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 46, 55, 91. Uit Oke, *A handy book*, 9, 46 blijkt dat er voor de meeste bejaagde vogels tot 1860 geen gesloten jachtseizoen was.
199 Cockx-Indestege, ‘*Dit boecxken leert hoe men mach voghelen vanghen metten handen’.*

verboden werden. De regulering van vangmiddelen geeft daarom inzicht in de wens om vogels voor de jacht te beschermen.

Voor het reguleren van vangmiddelen zijn verschillende vormen gebruikt. Vangmiddelen die bij de vangst als enige mochten worden ingezet, konden worden aangewezen. Verboden vangmiddelen konden worden opgesomd of konden meer algemeen worden uitgesloten.[200] Soms werden vangmiddelen alleen onder speciale restricties of onder vergunning toegestaan. In de aanhef van de plakkaten waarin deze regels werden gesteld, wordt vaak de bedreiging van de wildstand genoemd als aanleiding voor de regels. Hoewel het motief voor de regulering van een vangmiddel zelden duidelijk is aangegeven, is de relatie tussen die regulering en de gewenste wildbescherming er in algemene zin dus wel.

Het gebruik van vangmiddelen was verbonden met regionale jachttradities. De ontwikkeling daarin is met de plakkaten te volgen. Het jagen van 'haar met haar', dat is met honden op zoogdieren, en van 'veer met veer', dus met valken op vogels, is een oude indeling van de jacht waarvan in plakkaten nog verwijzingen zijn te vinden.[201] Maar het strikt verdelen van de jacht in deze twee vormen was vanaf de 16de eeuw niet meer gebruikelijk. In de meeste gewesten waren geweer en net de belangrijkste vangmiddelen geworden, zowel voor het jagen op zoogdieren als op vogels. Een late uitzondering vormde het kwartier Roermond. Daar werd in 1719 nog bepaald dat haar op haar en veer op veer de enige toegestane jachtvormen waren. Gebruik van geweer of net was daar voor jagers streng verboden. In Friesland bleef haar met haar lang belangrijk, maar voor vogels was er wel diversiteit in vangmethoden.

Vangmiddelen zijn te verdelen in schietgereedschap, netten en klemmen. Daarnaast werden valken en honden voor de jacht gebruikt. Over de mate waarin de vangst door ontwikkeling van techniek en vaardigheid makkelijker werd, is moeilijk een indruk te krijgen. De ontwikkeling van bijvoorbeeld geweren heeft in vele stappen plaatsgevonden.[202] Hoe veel effectiever ze daardoor werden, is niet bekend. De bedreiging van een vangtechniek werd ook altijd bepaald door de omvang van het gebruik. Voor de bescherming van wild was de regulering van de vangtechniek slechts één mogelijk instrument. De geleidelijke verkorting van het jachtseizoen bijvoorbeeld was deels ook een reactie op de verbetering van de vangtechniek.[203]

Enkele voorbeelden van bepalingen met een verbod op vangmiddelen zijn in tabel 7 opgenomen. Vooral strikken, klemmen en vallen werden al vroeg als vangmiddel verboden. Strikken werden door stropers vooral bij zoogdieren gebruikt, maar ook voor patrijzen en andere hoenders.[204] Soms werden ook praktijken verboden die de vangst te makkelijk maakten, zoals in Friesland in 1653 het voeren van wild ´om door soodanige practycquen ´t selve uyt hongersnoot te verrassen´.[205]

Tabel 7. Voorbeelden van verboden vangmiddelen, chronologisch geordend.

Vangmiddel	*jaar*	*boete in gulden*	*gebied*
Liggend of staand garen, aardstrikken	1594	50	Zeeland
Met licht of vuur patrijzen en fazanten vangen	1660	50	Zeeland
Tiras, sleepnet, zak en buidel	1674	100	Baronie Breda
Bezit netten verboden	1675	15	Overijssel
Geen strikken zetten of hebben	1675	60	Overijssel
Tiras, steekgaren, netten	1737	30	Veluwe
Strikken, slagen, vallen	1807	25 per strik	Koninkrijk Holland

Het verbieden van vangmiddelen in het belang van de wildbescherming is het meest duidelijk bij nieuwe

200 Een voorbeeld van algemeen uitsluiten was er in Steenbergen (NB) in 1504. Behalve vangen en schieten werd ook 'eenige andere behendicheyt' verboden om wild te doden.
201 Vóór 1500 werd deze indeling van het jagen nog wel veel gehanteerd, zie Kosters, *Eenige mededeelingen*, 33. Merula hanteert in 1605 nog de indeling in jagen op zoogdieren met honden en vogels met valken, maar hij baseert zijn verhaal vooral op oude en buitenlandse bronnen.
202 Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 44 en 134; Tulp, *Jachtwapens, vroeger en nu.*
203 Een verband tussen betere geweertechniek en verkorting jachtseizoen legt in 1868 bijvoorbeeld Van Zuylen van Nyevelt, 'Toepassing van art. 11 der wet van 24 Junij 1857', 393.
204 De uitheemse soldaten waren Spaanse troepen. Voor gebruik strikken voor vogels zie bijvoorbeeld plakkaten Overijssel (1628, 1658,1675,1766) en Land van Putten (1711, 1749)
205 In de lijst verboden vangmiddelen staat ook wel 'voeyer' genoteerd, bv Steenbergen 1650

technieken die kort na hun invoering weer werden verboden. In 1586 werden in Holland koperen strikken verboden die volgens de plakkaten door 'uytheemsche soldaten' waren ingevoerd. Rond 1900 waren dat het kanongeweer, de staltnetten en de lichtbak.[206] Zij vormden door hun effectiviteit een bedreiging en werden daarom verboden. Om te voorkomen dat bij ongewenste nieuwe vangmethoden steeds een verbod nodig was, werd in 1910 een bepaling in de Jachtwet voorgesteld die alleen het gebruik van nader benoemde vangmiddelen toestond.[207]

Voor enkele vangmiddelen is in de regelgeving de ontwikkeling van gewaardeerd vangmiddel voor jagers tot stroperspraktijk goed te volgen. Het gebruik van zak en schild bij de vangst van patrijzen is daarvan een voorbeeld. De zak was een net die in de vorm van een fuik werd opgezet. De patrijzen werden daar door een jager achter een schild voorzichtig naar toe gedreven, zie figuur 16. Voor deze vangmethode hadden jagers in Holland in 1586 al een speciale toestemming nodig. Daarna werd het gebruik verder teruggedrongen. Vanaf 1594 was het in Utrecht verboden 'also dit is een bysonder schadelyck instrument'. In Vianen en Ameide (grens UT, ZH) was de straf op gebruik 'openbaerelijk geschavotteert te worden met sack en schilt om sijn hals'.[208] In delen van Groningen, Zeeland en Noord Brabant was het in de 17de eeuw ook al streng verboden.[209]

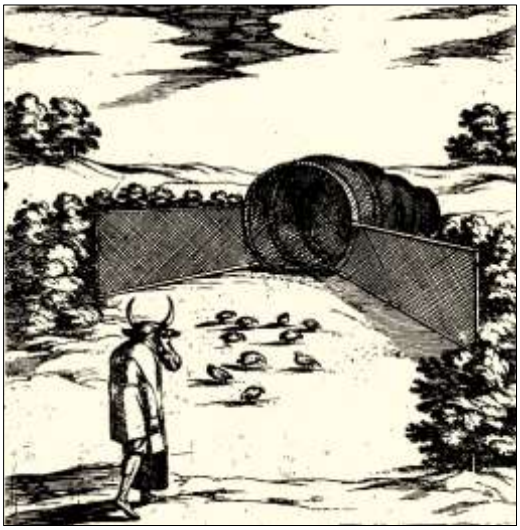

Figuur 16. Weergave van de vangst van patrijzen met zak en schild uit een Italiaans jachtboek van 1622.

Bron: Olina, *Uccelliera*, 56.

In andere gewesten waren zak en schild bij jagers populair en zocht men het nog lang in restricties. In Overijssel waren er in 1628 nog geen restricties maar in 1675 en 1766 moest de vanger van de gevangen vogels behalve de oude dieren ook een jonge hen en haan weer loslaten. Voor Gelderland of de Gelderse deelgebieden werd van 1548 tot midden 18de eeuw voor zak en schild een later openingstijdstip van de vangst vastgesteld.[210] In Friesland bleef deze vangmethode lang toegestaan. Rond 1760 was het naast schieten nog gebruikelijk en 'geen onplaisierige Jagt'.[211] In 1771 werden beperkingen opgelegd aan het aantal personen dat op één dag tegelijk met zak en schild het veld in mocht. In de Franse tijd werd het daar nog toegepast, zij het met een zeer dure akte.[212] Na de Franse

206 Het kanongeweer, bevestigd op een boot, was rond 1890 door een engelsman ingevoerd. Het werd gebruikt voor de jacht op waterwild. Al direct werd gevraagd om een verbod, zie NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.05, inv.nr. 3246 onder kop Jacht en Visscherij Varia nr. 34. Bv kooikers uit FR en GR protesteerden daar tegen bij de minister van Justitie, zie De Tijd, 25-12-1894. Voor het verbieden van het kanongeweer bleek uiteindelijk een wijziging van de Jachtwet nodig, zie Drijver, *De vogels en de mens*, 117. Staltnetten, soms een kilometer lang, werden afgaande op berichten in PV FR vanaf ongeveer 1880 op het wad gebruikt. De lichtbak werd in 1904 verboden (Wet van 14-7-1904 S. 148; AH 10-6-1904).

207 *Verslag der staatscommissie*, 68.

208 Bepalingen in jachtplakkaten 1627, 1687 en 1760. In de handgeschreven versie van 1678 werd het een schandelijk instrument genoemd; in de andere schadelijk. De aanverwante plakkaten van Meerkerk 1742 en Lexmond c.a. 1672 formuleren het als schadelijk.

209 In GR bv. plakkaat Beide oldambten etc. 1669. In Brabant bv. Land van Cuijk 1605, Baronie Breda 1674; Cranendonck/-Eindhoven 1680, Land van Zevenbergen 1698; hoge boete ƒ100; Land van Heusden ca. 1701 ƒ50. Ook verbod in Baronie van IJsselstein 1687, 1730; Ambacht Hulst 1706.

210 In 1548 was dat Bamis (1/10) later Lamberti (17/9). De gebruikelijke opening was toen 1/8. De latere opening gold ook voor andere vangsten met een net.

211 Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland*, 74.

212 In FR was in 1795 alle netvangst op patrijzen verboden maar werd in 1803 het jagen met fuik en schild op patrijzen weer toegestaan. De daarvoor benodigde akte kostte ƒ25; die voor de korte of lange jacht ƒ10.

tijd mocht het in Nederland nergens meer.[213]

In een tijdspanne van ruim twee eeuwen werd zo een populaire vangmethode in heel Nederland streng verboden. Uit de restricties blijkt duidelijk dat regulering van de vangmethode nodig was omdat zij bedreigend was voor de patrijzenstand. Uiteindelijk was overal een verbod nodig om de patrijs voldoende te beschermen.

Het belang van het gebruik van netten, valken en honden bij de jacht is in de 17de en 18de eeuw geleidelijk verminderd ten gunste van het jachtgeweer. Het begin van die ontwikkeling is voor Nederland niet goed na te gaan. Jagen op vogels met een geweer begon in Engeland omstreeks 1533.[214] Dat zou ook voor Nederland kunnen gelden. De geleidelijke verbetering van het geweer maakte het voor jagers in de 19de eeuw tot het centrale vangmiddel. Voor Engeland wordt dat aan de technische ontwikkeling van het geweer aan het eind van de 18de eeuw toegeschreven.[215]

In Nederland speelde bij deze ontwikkeling ook een rol dat de netvangst voor het meest gewaardeerde jachtwild te effectief was. Aan het gebruik van netten bij de vogelvangst werden daarom al vanaf de 16de eeuw restricties gesteld. De ontwikkeling van de techniek van geweren maakte het geleidelijk aanscherpen van de regels voor het gebruik van netten mogelijk. Voor de vangst van het belangrijkste veerwild, patrijzen, was het gebruik van netten na 1800 vrijwel geheel verboden.

Behalve te grote effectiviteit van netten was ook misbruik om te stropen een reden om het gebruik van netten te reguleren. De steekgaren voor kwartels, vlouwen voor houtsnippen en sleepnetten voor watersnippen konden ook gebruikt worden om patrijzen te stropen.[216] Dat heeft al vroeg geleid tot verbod of regulering van die vangbedrijven. Tirasseren van watersnip ging ‘s nachts goed, maar dat maakte het risico van misbruik extra groot. Het werd daarom vaak verboden. De risico’s bij de vangst van kwartels en houtsnippen heeft men proberen te reguleren door de toegestane vangstperiode in te perken.

Voor jagers nam het belang van netten door deze regulering sterk af. In Drenthe bijvoorbeeld mochten jagers in 1794 alleen voor de vangst van houtsnippen nog netten gebruiken. Voor de ambachtelijke vangers die trekvogels vingen, werden de regels na de Franse tijd juist soepeler. Het gebruik van netten bleef bij deze vangst tot in de 20e eeuw wel in gebruik. Dat netten goedkoop en effectief waren, was daarbij een voordeel. Zo kon de vogelvangst eerder economisch aantrekkelijk worden en bijdragen aan het vergroten van de bestaansbronnen.

Het verbod op het gebruik van vangmiddelen werd voor de handhaving vaak aangevuld met een verbod op het bezit. In een aantal plakkaten is opgenomen dat handhavers hiervoor toegang tot het huis moest worden verleend. Op verzet daartegen kon een hoge boete staan.[217] Uit Brabantse bekeuringen uit de 18de eeuw blijkt dat dergelijke huisdoorzoekingen werden uitgevoerd. Regelmatig werden tirassen gevonden om patrijzen te stropen.[218] Wanneer op het land een strik werd gevonden, werd de eigenaar of de gebruiker van de grond daarop aangesproken. Hij kon alleen onder een boete uitkomen door onder ede te verklaren dat hij niet wist wie de strik had gezet.

De bestrijding van schadelijke roofdieren leverde een dilemma op. Die bestrijding kon effectief met klemmen worden uitgevoerd. Maar omdat er ook jachtwild mee kon worden gestroopt, werd het zelden toegestaan. In het Land van Heusden werd in 1701 en 1752 het gebruik van otter- of mollenklemmen verboden, zelfs in eigen tuin. Een uitzondering is alleen bekend voor eendenkooien, waar het economisch belang van de bestrijding blijkbaar groot was. Daarvoor was wel een speciale toestemming nodig. De oudste bepaling hierover is die voor Vianen en Ameide uit 1627. In plakkaten voor baljuwschap Zuid Holland van 1653 en 1722 is opgenomen dat kooilieden mochten ‘hebben ende stellen/ kleyne enkele vallen’. Na opgave van de maximale grootte van die val wordt geconcludeerd; ‘men bevind diergelijke Vallen suffisant genoeg te sijn /omme ‘t ongedierte ontrent hare kooyen te vangen’.[219]

---

213 De Friese houtvester probeerde in 1814 permissie te krijgen voor deze vangst. Ondanks zijn hartstochtelijk pleidooi, lukte dat waarschijnlijk niet. De vangst werd ‘al te ruïneus voor den jagt’ gevonden. NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 9, map 1e district FR

214 Jones, ‘The Bird Pests’, 116.

215 Griffin, *Blood sport*, 119.

216 Beschrijving van dit misbruik uit de 17de eeuw als motief voor beperkende maatregelen in NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 125

217 Bv. Land van Belois (ZH) boete op verzet in 1716 ƒ25 tegen ƒ6 op bezit van verboden vangtuig.

218 Den Dungen, 1702: BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 354 p. 57; 10 steekgarens en een tiras, boete 20 gouden realen. Sint Oedenrode, 1757: BHIC, 7636 Schepenbank Sint Oedenrode, inv.nr. 186, p. 530; 2 huizen met tiras en een huis met ander netje om patrijzen te vangen. Schijndel, 1779: BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 354 fol. 294; op zolder twee tirassen; boete 20 gouden realen of 140 gulden.

219 Deze bepaling gold in Vianen en Ameide nog in 1687 en daarna in Meerkerk 1742, Ameide 1760 en Lexmond c.a. 1762.

Ook in de 19de eeuw werd het gebruik van klemmen gereguleerd. In delen van Limburg bijvoorbeeld mochten in 1825 vossenklemmen alleen met een speciale vergunning van de houtvester worden toegepast.[220] In 1852 werd voor heel Limburg bepaald dat 'klemmen, vallen of stappen' voor het vangen van roofdieren zo gemaakt moesten zijn dat ze niet voor het vangen van hazen en patrijzen konden worden gebruikt.[221]

Een vergelijkbaar dilemma hadden regelgevers met strikken. Strikken waren voor de ambachtelijke vangst van lijsters vanouds het gebruikelijke vangmiddel, maar officieel toegestaan was het tot de Franse tijd nergens. In 1795 werd in Friesland voor het eerst een uitzondering gemaakt op het verbod op strikken; lijsterstrikken mochten wel. Het tekent de situatie aan het begin van de Franse tijd. De belangen van de notabele jagers waren niet meer bepalend. Voor de regelgever was toestaan van lijsterstrikken onaantrekkelijk omdat het gelegenheid tot stropen gaf. De praktijk was gedogen zolang er geen misbruik van de lijsterstrikken werd gemaakt. Dat dit tot onduidelijkheden leidde, blijkt bijvoorbeeld in 1788 uit een proces over het strikken van lijsters.[222]

Samenvattend blijkt dat het gebruik van vangmiddelen regels kende die sterk door de bescherming van wild werden bepaald. Die regulering was er al in de 16de eeuw en laat voor een aantal vangmiddelen een geleidelijke verdere inperking zien. Daarbij is er een verschil in regels voor de ambachtelijke vangst en die voor de jagers. De inperking van het vangen van vogels met netten gold vooral de jagers die standvogels vingen. Netten waren na de Franse tijd vrijwel alleen nog toegestaan voor de ambachtelijke vangst van trekvogels. Strikken en vallen waren haast altijd verboden. Voor bestrijding van schadelijke dieren mochten vallen en strikken worden gebruikt wanneer er een groot economisch belang bij het gebruik was. Alleen voor de vangst van lijsters op de trek konden wel strikken worden toegepast.

Maatregelen tegen stropen

Over de strijd van jagers tegen stropers is in plakkaten en jachtwetten veel te vinden en de verscheidenheid aan maatregelen tegen stropen is indrukwekkend. De strijd tussen jagers en stropers had een juridische en een sociale kant. Vooral vanaf de patriottentijd blijkt duidelijk dat het ook een strijd tussen sociale klassen was.

Het reserveren van het recht op jagen voor één groep mensen maakte dat het jagen door anderen stropen werd. Voor de jagers was hard optreden tegen stropers een middel om hun rechten te laten gelden. Dit optreden moest het gereserveerde jachtrecht beschermen en bevestigen. Maar dat jachtrecht werd niet breed geaccepteerd en stropen werd daarom niet algemeen als misdrijf beschouwd. Een vergelijking van systemen van jachtrecht in verschillende landen laat zien waarom dat zo was. In een aantal landen was het jachtrecht tot in de 19de eeuw gebaseerd op het beginsel dat wild toebehoorde aan de vanger. Bij zo'n stelsel was er geen stroperij en dat was voor velen een aantrekkelijk perspectief.[223]

Over de organisatie van het toezicht op stroperij zijn in veel plakkaten aanwijzingen te vinden. De organisatie verschilde per gewest. Voor Friesland werden in het plakkaat van 1579 de grietmannen aangewezen om toezicht op de gestelde regels te houden. Daarmee waren er verspreid over de provincie een dertigtal toezichthouders. In Groningen werden in 1752 naast de houtvester 6 meesterknapen genoemd en de houtvester kon plaatselijk ook nog 'beëedigde Bediendens' aanstellen.[224] Elders konden ook gewone handhavers taken hebben bij het toezien op de jachtregels, zoals in 1684 in het land van Cuijk.[225] In de Tielerwaard kregen in de 17de eeuw naast de ambtman ook de leden van de ridderschap de bevoegdheid stropers op te pakken.

Gegevens over Holland en de Veluwe geven een beter beeld. Daar was het opsporen van stropers aan speciale jachtopzieners toevertrouwd. Holland had in de 16de eeuw een organisatie van

220 Pelzers et al., 'Zoogdieren in Limburg vóór 1850', 169.
221 PB LB 1852 127; zie ook Gratema, *Wet tot regeling der jacht en visscherij*, 239.
222 Proces in Heusden, NB, zie BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 354, fol. 313, 323, 344
223 Nagler, 'Die Jagdwilderei', 421 geeft uitgebreide analyse en inventarisatie jachtrechtsystemen.
224 Voor dit toezicht in GR was ƒ2000 beschikbaar, waaronder 6 x ƒ150 voor de meesterknapen, zie RHC GR, 138 Provinciaal jachtgericht, inv.nr. 5
225 BHIC, 7004 Dorpsbestuur Cuijk, inv.nr. 239; Reglement voor de vier 'Rode roeden' (politie).

16 'Coddebeyers' verdeeld over de duinstrook en verder één in elke stad. Hun taak was toen 'deur-wandelende de selve waer nemen'.[226] Een instructie van 1681 specificeerde hun taken. De maatregelen uit de plakkaten worden daarbij genoemd, maar ook de verplichting om te rapporteren aan de houtvester. In de eerste helft van de 18de eeuw waren er verspreid over Holland enige tientallen beëdigde 'toezienders'. Onder hen waren veel duinmeiers en kooikers.[227] Op de Veluwe was er in de 16de eeuw een organisatie van jagermeester en 'wiltschutten'.[228] In de 17de eeuw was er een tiental jagersknechten en schutten 'om die wiltbaen naerstich dach en nacht te beryden ende waer te nemen'.[229] In 1750 waren er verspreid over de Veluwe 20 opzieners waarvan twee te paard.[230]

De handhavers moesten toezien op de regels tegen stroperij. Zij moesten weten wie het recht had om te jagen en de naleving bevorderen van regels over vangmiddelen en wildhandel. Voor de strijd tegen stroperij waren er nog diverse ondersteunende maatregelen. Vaak werd een verplichting opgelegd om waargenomen stroperij te melden. Wie stroperij mogelijk maakte door het huisvesten van een stroper liep in Gelderland zelf ook kans op een forse boete.[231]

Om meer stropers op te sporen werd de 'aanbrenger' vaak een premie geboden. In Drenthe was dat al vroeg een middel in de strijd tegen het stropen. In 1608 was die premie daar een derde van de boete en werd de bepaling vanaf 1667 uitgebreid met bescherming voor de verklikker; hij 'zal zulks in het secreet mogen doen'. Culemborg had in 1688 een gelijke regeling; een derde deel van de boete voor de verklikker 'onder verswyging van zijn naem'. In Zeeland werd de premie in 1735 ingevoerd om de 'snoode practycquen van baatzoekende Menschen' tegen te gaan. De helft van de boete was er voor de aanbrenger, net als op de Veluwe in 1737.

Voor enkele gebieden zijn nog verdergaande maatregelen bekend. In 1712 werd in een gebied in Noord-Brabant de aanbrenger van stroperij behalve het derde deel van de boete een premie van 5 zilveren dukaten geboden.[232] De heer van de heerlijkheid Heenvliet (ZH) bood in 1751 ƒ50 'zullende des aanbrengers naam werden gesecreteerd'. Een jaar later werd de premie met 10 gouden dukaten verhoogd. Het gewest Utrecht bood in 1761 de aanbrenger van een stroper een premie van ƒ25 naast het aandeel in de boete. In 1761 loofde de heer van de heerlijkheid Almelo en Vriezenveen (OV) een premie uit van ƒ50 voor degene die bij hem een stroper aangaf.[233] Voor de meeste mensen waren deze bedragen hoger dan ze met een maand werken konden verdienen.

In enkele gebieden lijkt de stroperij bijzonder hardnekkig. Voor Drenthe wordt vanaf begin 17de eeuw tot in de 19de eeuw veel stroperij genoemd en in de 18de eeuw moet de buurschap Grafwegen bij Groesbeek (GD) een stropersnest zijn geweest. Daarbij speelde een rol dat de bevolking stroperij niet altijd als een overtreding beschouwde. Dat was bijvoorbeeld in Drenthe het geval.[234] De bestuurders konden het probleem dan vaak niet onder controle krijgen. In Drenthe stond daardoor in 1608 de 'disreputatie ende versmaedenisse van onse authoriteit' op het spel. De inwoners van Groesbeek haalden midden 18de eeuw hout en wild uit het Nederrijkswoud. Op verzoek van de eigenaar, de koning van Pruissen, vaardigde het gewest Gelre in 1764 en 1772 maatregelen uit. Toen dat onvoldoende hielp, werd de inwoners van de buurtschap Grafwegen ook het bezit van honden verboden.[235] Maar in 1781 was de wildstand in het Nederrijkswoud door stropen nog steeds laag.[236]

De strafmaat op stroperij laat een duidelijke verandering zien. Van 15de -17de eeuw waren er nog veel lijfstraffen.[237] In de 18de eeuw was de straf meestal een boete en bij niet voldoen daarvan gevangenisstraf. De boetes waren wel vaak zeer hoog in vergelijking met de lonen. Een uitzondering

226 Merula, *Placaten ende ordonnancien*, 36, 35.
227 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 93 p. 25 e.v.; duinmeiers waren pachters van konijnenwaranden.
228 Veen, 'Rechten en verplichtingen der eigenaars van wildforstergoederen'.
229 Gelders archief, 0552 Huis Middachten, inv.nr. 471 stukken van 1649 (citaat) en 1675. Het kostte in 1675 ƒ2750.
230 Gelders archief, 0218 Jachtgerecht Veluwe en Veluwezoom, inv.nr. 1, p.28; 0445 Huis Yrst, inv.nr. 31. Het kostte toen ruim ƒ4000. Bij het conceptplakkaat van de Velwue van 1744 werd voorgesteld om voor iedere jachthond een heffing in te voeren om de kosten van de opzieners te betalen.
231 Bv. GD 1652, 1680 en Veluwe 1737
232 Voor Hoge en Lage Mierde en Hulsel per plakkaat afgekondigd. BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 354 fol. 77.
233 HCO, 0214 Huis Almelo, inv.nr. 1549
234 Mulder, *Honderd eeuwen jacht en visscherij, deel 3*, 20.
235 Drost, *Landdagsrecessen 1761-1770*, p. 66 en *1771-1780*, p. 25, 30. Bij deze strijd tegen stroperij vielen 5 doden, zie Bouwer, *Een notabel domein,* 145.
236 Thissen, *Een natte bedoening*, 47, 48.
237 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 47 geeft voorbeelden uit de 15de eeuw. Daarnaast in 1561 in Holland het uitsteken van ogen, in plakkaten Zevenhuizense bos 1554-1608 geselen en in 1688 in Culemborg geselen en brandmerken van stropers. Lijfstraffen werden ook voor andere overtredingen in deze periode nog toegepast.

was in 1728 de heerlijkheid Heeze en Leende (NB), waar stropers zich door de hoge boete niet lieten weerhouden 'denkende dat niets hebben te verliesen'. Daarom werden daar lijfstraf en verbanning aangekondigd als de boete niet betaald kon worden.

Stroperij werd in Duitsland en Engeland strenger bestraft dan in Nederland. Tot in de 18de eeuw waren er doodstraffen en ook meer lijfstraffen. Of die straffen vaak werden toegepast, wordt betwijfeld, maar het illustreert wel hoe de wetgever tegen stroperij aankeek. De stroperij in Duitsland en Engeland was toen verbonden met maatschappelijke onrust en opstand. Dat speelde een rol in de strafmaat.[238] In vergelijking met deze buurlanden was de stroperij in Nederland meestal kleinschalig. Bij uitzondering was de stroperij wel grootschalig of georganiseerd zoals in de Meijerij 's Hertogenbosch in 1739 waar de stropers 'sig troups gewyse associeeren' tegen de jachtopzieners. Dat leidde tot 'eene onverdraagelijke violentie'. Rond 1765 waren jagers daar nog bang voor stropers; 'waartegens sig te opponeren niet raadsaam is, wil men zijn leeven niet exponeren'.[239]

Voor de stroper stonden boete en pakkans tegenover het mogelijke gewin. Om stropers af te schrikken, moest de boete voldoende hoog zijn. De spreiding in de boetes voor verschillende soorten overtredingen geeft daarvan een indruk, zie tabel 8. De laagste boete van ƒ3-10 was voor het overtreden van de regels op het rapen van kievitseieren. Het belang van de jagers werd door het rapen niet direct geraakt en het mogelijke voordeel voor de raper was beperkt. Toch kwam de boete voor een arbeider al overeen met enige daglonen. De hoogste boete van ƒ500 was voor jachtgerechtigden die grofwild schoten. Het jagen op deze dieren hadden de stadhouders voor zich zelf gereserveerd. Opvallend is ook de hoge boete van ƒ100 voor het vangen van nachtegalen.

Overtreding	*boete*	*jaar*	*gebied*
Ei kievit, grutto, wulp rapen	3-10	1750	Holland[a]
Patrijs of korhoen stropen	20	1767	Drenthe
Patrijs buiten jachttijd	50	1771	Friesland
Verstoring bij eendenkooi	50	1752	Groningen
Nachtegaal vangen	100	1750	Holland
Korhoen stropen in vrijjaar (elk 4de jaar)	100	1767	Drenthe
Verkopen van wild	100	1791	Drenthe
Hert of ree stropen	500	1759	Gelderland[b]

Tabel 8. Boetes in de tweede helft van de 18de eeuw, geordend naar oplopend bedrag.

In gulden. [a] Tot 1750 ƒ3 daarna ƒ10 (niet per ei); [b] Het bedrag voor een hert is als 200 zilveren ducatons opgegeven, dat van de ree als ƒ500. Gezien de waarde van de zilveren dukaat is die boete gelijk. Zij gold voor jachtgerechtigden; voor anderen was de boete variabel.

De boetes in de jachtwetten vanaf 1814 waren behalve lager ook minder gedifferentieerd. Op enkele uitzonderingen na werd de maximale boete ƒ20. Daardoor is moeilijk te beoordelen hoe zwaar de verschillende overtredingen werden beoordeeld. De laatste Jachtwet die daar een goede indruk van geeft is die van 1807. De beoordeling was toen nog sterk gedifferentieerd, met een factor 100 verschil tussen de hoogste en de laagste boete, zie tabel 9. De boetes voor schade aan de ambachtelijke vangst waren het hoogst. Zeer hoge boeten waren er voor overtredingen die de belangen van bezitters van zwanendriften en eendenkooien aangingen. Dat was in de Jachtwet van 1814 ook nog zo. De meer gematigde hoogte van de boeten in de 19de eeuw laten zien dat het belang van de jacht en de macht van de jagers was afgenomen.

238 Foesser, *Das Jagdstrafrecht*, 61, 79; Manning, *Hunters and poachers*, 60; Griffin, *Blood sport,* 75, 108.
239 1739: plakkaat; rond 1765: NL-HaNA, Van Vredenburch, suppl. 1, 3.20.61.02, inv.nr. 158

Overtreding	*boete in gulden*
Geweer gebruiken vóór zonsopkomst of na zonsondergang	3
Na 1 mei kievitseieren rapen	3
Kwartels vangen zonder akte	12
Kwartelvangers die met hond of geweer jagen	25
Waterwild met netten vangen zonder akte	25
Vinkennet op andermans grond zonder toestemming	25
Ei van zwaan stelen	50 per ei
Jonge hoenders of hun nesten verstoren	50
Jagers die verboden vangmiddelen gebruiken	100 en voor altijd jachtrecht
Zwanenjacht zonder akte	100
Zwanen ontmerken	150 (1e keer) 300 (2de keer)
Water van eendenkooi vergiftigen	300

Tabel 9. Boetes in de Jachtwet van 1807, geordend naar oplopende boete.

In de 19de eeuw had de rijksoverheid voor de handhaving meestal een kleine 200 jachtopzieners in dienst die verdeeld over Nederland hun werk deden. In de verslagen van veel provincies wordt geklaagd dat dat veel te weinig was om het stropen tegen te gaan. Het aantal opzieners werd echter begrensd door de kosten. Hun loon was de grootste kostenpost van het rijk voor de jacht.[240] Politiek was het belangrijk dat de kosten niet hoger werden dan de inkomsten uit de jachtakten.[241]

Naast de door het rijk bezoldigde jachtopzieners waren er zogenaamde onbezoldigde of buitengewone jachtopzieners. Hun aantal was meestal zo'n tien keer groter.[242] De door particulieren betaalde jachtopzieners mochten overtreders aanhouden in het jachtveld van hun opdrachtgever; veldwachters mochten dat op het grondgebied van de gemeente waarvoor zij werkten.[243] Zij kregen onder de Jachtwet 1814 tweederde deel van de boeten als beloning, de vangmiddelen en de buit van de stropers.[244] Onder de jachtwetten van 1852 en 1857 was er voor hen een premie per bekeuring. De bedragen die daarvoor in 1856 werden vastgesteld varieerden van ƒ2,50 tot ƒ15 per bekeuring.[245] Het aanmoedigen van premiejagen bij het bestrijden van stroperij wekte veel weerstand. In 1910 vond de Staatscommissie voor de Jachtwet deze praktijk niet langer houdbaar omdat bij overtredingen van veel ernstiger aard dergelijke premies niet golden.[246]

Ook jagers loofden premies uit om stroperij terug te dringen. Rond 1876 werd de Nederlandse vereniging voor jagers opgericht. Eén van de doelen van de vereniging was het tegengaan van stroperij. Daarvoor was een Jachtfonds ingesteld waaraan elk lid moest bijdragen.[247] Uit het fonds werden beloningen voor bekeuringen op jachtovertredingen betaald.

De inspanning van overheid en particulieren beperkte stroperij echter onvoldoende. Bij de herziening van de Jachtwet van 1814 en 1857 was de wens dit beter te regelen belangrijk.[248] In 1910 werd stroperij niet alleen als een probleem voor jager en wild gezien, maar ook als sociaal probleem.

240 In 1814 werd het aantal opzieners op maximaal 150 gesteld, zie NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 9, map 3e district ZH. In 1826 waren er in de noordelijke Nederlanden 173 jachtopzieners, die samen ƒ36.000 verdienden, zie NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 271, map 13/1/1826. In 1863 was dat bij een aangegeven gem. jaarloon van ƒ350 voor 200 opzieners voor jacht en visserij ƒ70.000, zie Alg Politieblad 1863, 913. De inkomsten uit de jachtakten waren in de 2de helft van de 19de eeuw bij gem 6000 akten á ƒ15 per stuk ƒ90.000.

241 Bij de behandeling van de rijksbegroting in de TK werd in de eerste helft van de 19de eeuw vaak naar de noodzaak van uitgaven voor de jacht gevraagd. De verdediging van de regering was steeds dat de opbrengst groter was dan de kosten.

242 In de PV zijn hierover gegevens opgenomen. In PV ZH 1851 werden naast de 33 bezoldigde ook 325 onbezoldigde opzieners genoemd; in PV GD 1850 naast de 38 bezoldigde ook 513 onbezoldigde opzieners. De Jachtwet onderscheidde gewoon en buitengewoon opziener der jacht. Beide werden door het rijk benoemd, maar alleen de gewone werden door het rijk betaald.

243 Regels voor veldwachters als jachtopziener in KB 25-7-1825 nr. 111. Toepassing bv. in PB NH 1826 61, 75 waar zo'n 100 namen van veldwachters met plaats in NH zijn vermeld die tevens als opziener der jacht waren aangesteld.

244 Artikel 6 en 7 Jachtwet 1814; Léon, *De regtspraak van den Hoogen Raad*, 105.

245 Premies voor opzieners op grond art. 50 Jachtwet 1852 en 1857. De premiebedragen per soort bekeuring in KB 16-1-1856. In 1852 varieerden de premies van ƒ4-ƒ10, zie PB ZL 1852 73 en PB ZH 1852 90. Administratie van de premies over bv. 1891 in NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.05, inv.nr. 3246 onder kop Jacht en Visscherij.

246 *Verslag der staatscommissie*, 72; al in 1856 was met dezelfde argumenten tegen het premiestelsel geageerd, zie *Ned. Tijdschrift voor Jagtkunde* 1857, 184.

247 Wet van de Nederlandsche Jacht-vereeniging "Nimrod"; z.j., Amsterdam; in NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820, vel 23 juli 1877. Een bekendmaking van de premieverlening in een 'reglement' uit 1876 van het jachtfonds in ZH in: Regionaal archief Dordrecht, 1062 Ambachtsheerlijkheid van Zuid-Beijerland, inv.nr. 521

248 In 1843 over de wet van 1814, zie Malecotius, *Briefwisseling over de vraag*, 12.

Het had op de beoefenaars een 'demoraliseerende invloed'.[249] In de praktijk was stroperij vaak met armoede verbonden. Midden 19de eeuw was voor 'hutbewoners' op de Veluwe gestroopt wild een bestaansmiddel.[250] Tijdens een economische crisis nam de stroperij vaak toe. In de 20e eeuw werd bijvoorbeeld tijdens de beide oorlogen en tijdens de crisis in de jaren dertig een stijging in de stroperij geconstateerd.[251]

Over de omvang van de stroperij is moeilijk een beeld te vormen. Veel plakkaten geven in de aanhef aan dat stroperij de aanleiding voor het plakkaat is. De lange gewestelijke boetelijsten geven een indruk van stroperij, maar bekeurde stroperij was mogelijk slechts het topje van de ijsberg. In de 19de eeuw werd stroperij steeds omvangrijk genoemd. Omstreeks 1870 waren er per jaar zo'n 3000 veroordelingen voor de jachtwet. Dat vormde toen een opmerkelijk groot aandeel in het totaal aan veroordelingen; ongeveer een kwart. Maar over de omvang van stroperij geeft het slechts een beperkte indicatie.[252]

Ook het ecologische belang van stroperij is moeilijk aan te geven. De plakkaten noemen het vaak als oorzaak voor een lage wildstand en ook in de 19de eeuw wordt het regelmatig als oorzaak voor schaarste aan wild genoemd, zoals in 1845 voor onder meer Overijssel, in 1851 voor Borculo (GD) en in 1894 voor Friesland.[253] Het ecologische belang van maatregelen tegen stroperij is beter aan te geven. Die wordt goed zichtbaar in situaties waarin de bestuurstructuren voor toezicht en handhaving wegvielen. Dat was bij oorlogen het geval. Uit enkele oorlogen zijn er beschrijvingen van de gevolgen voor de fauna wanneer soldaten en stropers vrij spel hebben.

Tijdens de Hollandse Opstand (1568-1648) plunderden soldaten in 1573 de kolonie moerasvogels in het Zevenhuizense bos. De bomen met nesten van aalscholvers werden omgehakt en de jongen gedood en verkocht. Bij Haarlem gelegerde Spaanse soldaten stroopten in deze tijd zo veel konijnen dat de stand pas na 25 jaar weer op peil was.[254] Vaak waren het de eigen soldaten die stroopten of jachtrecht meenden te hebben. Op Tholen ruïneerden zij in 1575 en 1576 de tamme zwanen en de reigerkolonie bij kasteel Sint-Maartensdijk.[255] Op de Veluwe werden zij in 1608 door de jagermeester gewaarschuwd niet te stropen.[256] In het Land van Cuijk waren de 'voorleden troublen van oorloch' zo nadelig voor de wildstand geweest dat in 1648 elk 'militair Persoon' verboden werd te jagen.

Dat de Opstand voor vogels langdurige gevolgen heeft gehad, is aannemelijk. In een aantal gebieden werden patrijzen uitgezet.[257] Een paar kwetsbare soorten zoals kraanvogel, grote trap en korhoen zijn in deze periode geheel of lokaal verdwenen.[258] De schrijver van *Jacht-bedrijff* wijt dat aan veranderingen in het landschap en toename van bevolking, maar het is goed mogelijk dat de oorlogssituatie sterk aan de achteruitgang van deze soorten heeft bijgedragen.

Uit de tweede helft van de 17de eeuw zijn er vooral uit het zuiden van Nederland veel berichten over een slechte wildstand door militairen. De Baronie van Breda was in 1669 'seer van allerley Wildtbraet ontbloot' door het stropen van militairen.[259] Tijdens de Frans-Nederlandse oorlog van 1672-1679 stroopten soldaten en maakten Brabantse stropers gebruik van de situatie door de schuld op soldaten te schuiven. Om de wildstand in de betrokken gebieden weer op peil te brengen, werd de jacht voor twee of drie jaar geheel gesloten.[260] In Overijssel en Gelderland had in 1674 de oorlogstoestand 'irreparabile schade' aan de jacht toegebracht en werd de jacht daarom een jaar gesloten. Hetzelfde gebeurde toen in Utrecht waar de 'Invasie van den Vyand' het wild 'gedepopuleert, vernielt ende verjaeght' had.

In de patriottentijd en de Franse tijd werd de reservering van het jachtrecht bij een kleine

249 *Verslag der staatscommissie*, 10. Dat werd toen ook in bv Duitsland zo gezien, zie Nagler, 'Die Jagwilderei', 477.
250 Sloet tot Oldhuis, 'Statistieke beschouwing van den toestand der geringe plattelandsbevolking', 297.
251 Dahles, *Mannen in het groen*, 159.
252 De Geus, Jachtrecht en jachtwet, 54; Oldenhuis Gratama, *Het wetsontwerp tot intrekking der bijzondere bescherming*, 6.
253 Groninger Crt 3-10-1845; GV Borculo 1851; in 1871 was in het naburige Eibergen stropersbende 'de zwarte jacht' actief die 20-25 man telde, zie Overveluwsch weekblad 21-10-1871; Albarda, 'Opmerkingen over de wet tot regeling van de jacht'. In 1892 werd stropen in FR algemeen genoemd; Nieubuur Ferf, *Friesch jachtrecht*, 26.
254 Paul, 'Het Bos van Zevenhuizen', 36; Van Dam, 'Leidse professoren eisen hofkonijnen', 299.
255 La Fèber, 'De dierlijke resten', 90.
256 Streekarchief NW-Veluwe, 1001 Stadsbestuur Elburg, inv.nr. 1664
257 Bv. plakkaten Klingen 1634-1646; Warmond 1648. Toen ook uitgezet in warande Den Bosch, zie BHIC, 5115 Notarissen in Den Dungen, inv.nr. 2, fol 43v
258 Deze soorten worden in plakkaten en bv in 1575 voor Holland nog vermeld, zie De Glas, *Holland is een eiland*, 271.
259 Plakkaat Baronie van Breda 1669
260 Serie Brabantse plakkaten uit 1675 voor Hoge en lage Zwaluwe, Princenland, Steenbergen; Meijerij 's Hertogenbosch (voor 3 jaar) uit 1678 voor Niervaart en Klundert; uit 1679 voor Geertruidenberg en Made (voor 3 jaar). Uit het Plakkaat van Buren (GD) van 1669 blijkt dat daar soldaten en burgers elkaar van de stroperij beschuldigden.

groep mensen ter discussie gesteld. Geprobeerd werd het 'al te lang miskend Natuurlijk Recht ten opzichte der Jacht' nieuw vorm te geven.[261] De versoepeling van de oude regels heeft bijgedragen aan het uitsterven van wilde zwijnen, maar voor vogels zijn geen vergelijkbare grote gevolgen bekend. Belangrijk was wel dat in de Franse tijd hard optreden tegen stropers door de maatschappelijke en bestuurlijke situatie moeilijk was. De wildstand werd toen door 'straffeloze stroperij' vrijwel overal vernield.[262]

Maatregelen tegen honden en katten

De bepalingen over honden nemen in de regelgeving voor de jacht een centrale plaats in. Ze komen al in de oudste jachtbepalingen voor en waren tot 1857 heel belangrijk. Honden werden blijkbaar als een grote bedreiging voor het jachtwild gezien. Deze regels voor honden en de ontwikkeling van de regulering geven inzicht in de afweging tussen de belangen van hondenbezitters en die van de wildbescherming.

De belangrijkste maatregel voor honden was de verplichting tot poten of blokken. Poten hield in dat een poot verminkt moest worden. Blokken betekende dat de hond een knuppel aan de hals moest hebben. Deze maatregelen hadden tot doel de mobiliteit van de hond en daarmee het risico voor jachtwild te verkleinen.

Van de bepalingen uit plakkaten en wetten over poten of blokken van honden is in tabel 10 een selectie opgenomen. Deze bepalingen waren vanaf de 15de eeuw van kracht. Waarschijnlijk waren ze plaatselijk nog ouder. De *Blijde Inkomst* van 1356 gaf de inwoners van hertogdom Brabant het recht hun honden ongekort, dus zonder verminkte poot, te mogen houden. Dat was toen al een privilege.

In de keuze van de maatregel tegen honden is een verschuiving te zien. In de loop van de 16de eeuw werd het blokken als alternatief voor poten vaker genoemd. In de 17de eeuw werd blokken de meest algemene maatregel, maar plaatselijk bleef poten tot in de 18de eeuw ook mogelijk. Over het motief voor deze verschuiving geven de plakkaten geen aanwijzing. Nadere voorschriften gaven aan hoe het poten uitgevoerd moest worden en hoe lang en zwaar het blok moest zijn. De boetes bij overtreding varieerden van ƒ3 tot ƒ20; meestal was het ƒ6.

In een aantal plakkaten is een periode of gebied aangegeven waarin de verplichting gold. Dat was meestal de tijd waarin er nesten en jong wild waren. Het Hollands plakkaat van 1600 geeft nadrukkelijk het begin van de broedtijd van een aantal vogelsoorten als motief aan om het poten te eisen. Een aantal plakkaten vermeldt dat de verplichting alleen de honden op het platteland gold of alleen honden vanaf een bepaalde grootte.

Deze bepaling kende een aantal bijzondere situaties en uitzonderingen. In Holland kon de verplichting honden te blokken of te poten per dorp worden afgekocht. In 1605 betaalden 11 dorpen in de duinstrook daarvoor in totaal ƒ145 per jaar.[263] Lijsten uit 1670 en 1681 laten zien dat de omvang toenam.[264] In 1716 waren de inkomsten van de houtvesterij uit dit 'blokgeld' ƒ552.[265] Hierdoor moet een belangrijk deel van de beoogde bescherming van het jachtwild weer teniet zijn gegaan. Blijkbaar vond de houtvester dat die geldopbrengst waard.[266]

261 Citaat uit publicatie Zeeland 20-9-1796

262 Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 78. Malecotius, *Briefwisseling over de vraag*, 26 noemt speciaal de periode 1811-1813 desastreus voor de wildstand.

263 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 57

264 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 91 fol. 175-180. In het plakkaat van 1684 (art. 37) worden de plaatsen opgesomd waar honden gepoot of gebungeld moeten worden. Daarbij worden ook plaatsen genoemd die dit in 1681 voor 10 jaar hadden afgekocht. Over de mogelijkheid van afkoop van de verplichting geeft het plakkaat niets aan. De kosten varieerden in 1681 van ƒ6 per jaar in Katwijk aan Zee tot ƒ34 per jaar in Wassenaar.

265 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 92 fol. 155-159

266 Dat is opmerkelijk omdat honden hier vooral schadelijk waren voor konijnen. De verpachting van de konijnenwaranden leverde de houtvesterij in 1716 ƒ8855 op. In vergelijking daarmee was het blokgeld een gering bedrag. NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 92 fol. 190.

Tabel 10. Bepalingen over poten en blokken van honden.

Gebied	*jaar*	*inhoud bepaling*
Groningen	1803	loslopende honden moeten bongel van minstens 37 cm lang en 6,5 cm dik
Drenthe	1794	jagers moeten struinende jachthond vastzetten of van bungel voorzien
	1805	loslopende honden moeten een bungel
Overijssel	1675, 1766	huishonden moeten van 1/3-1/9 slepende bungel hebben
	1724, 1790	huishonden moeten kluppel van minstens 1,5 voet; per 1790 van 1/1-1/9
Veluwe	1546, 1556	afknijpen twee tenen van voorpoot én/óf van 1/4-1/8 grote slepende bungel
	1737	honden moeten in gesloten jachttijd grote slepende knuppel hebben
Gr. Zutphen	1734	honden platteland in gesloten jachttijd een slepende knuppel
Holland	1430	bewoners duinstrook moeten honden poten of blokken[a]
	1600	poten of verbeenden aan een voet, of zwaar slepend blok
	1684, 1761	honden duinstrook ter grootte spillioen blokken of poten (15/2-25/7, 1684)
Vianen, Ameide	1627	voorste klauwen aan beide voorpoten afhakken, of slepende knuppel
Putten	1434	geen hond houden zonder afgeslagen poot[b]
Land van	1519	een voorpoot van de hond moet afgehakt of verminkt zijn.
Voorne	1750	honden altijd geblokt; ongeblokte mogen worden doodgeschoten
Hh Callantsoog	1620-1660	huishonden 'verbeentten ofte poten aen een voet', of blok aan hals
Utrecht	1546	van honden nabij waranden moet één poot gepoot, of blok aan hals
	1730-1781	bepoot of knuppel
Zeeland	1556	poten 't'eerste lit boven den voet'; vanaf 1583: of blokken
Axel, Neuzen	ca. 1600	honden blokken van 2/2-1/6
Brabant	1356	inwoners mogen honden houden 'de voeten ongecort'[c]
Baronie Breda	1669, 1674	hond met knuppel van minimaal 2 voet
Land Valkenburg	1775	loslopende hond moet knuppel van minstens 47 cm lang en 5 cm dik
Nederland	1807	honden niet los in veld laten lopen
	1814	buiten stad moet hond 'eene behoorlijke slepende bungel met vast kruis'.
	1852	buiten stad, bebouwde kom, openbare weg hond met slepende kruisbungel

[a] Hulkenberg, *Keukenhof*, 6; [b] Kosters, *Eenige mededeelingen*, 34; [c] Kosters, *Eenige mededeelingen*, 48.

In de meeste gewesten gold de maatregel ook voor de honden van schaapherders. Dat dit een zware maatregel was, blijkt soms uit de formulering. De bepaling daarover in het kwartier Roermond van 1717 wordt ingeleid met de formulering 'Selfs oock de Schaapherders'. Op de Veluwe, waar de schapenhouderij belangrijk was, mochten schaapherders vanaf 1724 tussen 15 april en 1 september geen hond meenemen en buiten die periode moesten ze een slepende bungel hebben. Schaapherders in Overijssel werd het in 1675, 1776 en 1790 verboden van 1 mei tot 1 september honden het veld mee in te nemen. In de heerlijkheid Gulpen (LB) moesten schaapherders hun honden volgens bepalingen uit 1764 en 1770 aanlijnen.

Niet overal was men zo streng. Soms werden hondenrassen opgesomd die schaapherders niet mochten gebruiken; andere rassen mochten blijkbaar wel als herdershond gebruikt worden. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Cranendonck in 1680 en in Gooiland in 1703 en 1716. Op Tholen was er in 1746 voor 'Schaep wachters honden' een uitzondering op de verplichting honden vast te leggen. Sterker afwijkend was de situatie in Drenthe. De maatregelen voor honden golden er tot de Franse tijd nadrukkelijk niet voor 'de Schaap en Beesthoeders, welke daar van tot verdryving van het Vhee noodzaaklyk gebruik moeten maaken'.[267] Die gemotiveerde vrijheid voor Drentse schaapherders leest als een provocatie richting de andere gewesten.

Ook in de 19de eeuw waren er beperkingen voor honden van schaapherders. In de Jachtwet van 1807 was opgenomen dat schaapherders hun honden door de jachtofficier moesten laten keuren. Zij moesten er in het veld voor zorgen dat hun hond niet achter het wild aan ging. De wettelijke eis om deze honden te bungelen, maakte dat ze als herdershond niet goed bruikbaar waren. In een circulaire van de minister uit 1853 stelde hij dat het niet de bedoeling van de wetgever kan zijn geweest het

267 Citaat uit plakkaat 1794

gebruik van herdershonden onmogelijk te maken. Hij vroeg handhavers om 'milde toepassing' maar verdedigde wel de eis. Schaapherders die hun hond op wild lieten jagen, moesten bestraft kunnen worden.[268]

De praktijk van de maatregelen voor honden in de periode tot de Franse tijd blijkt uit de overtredingen. Voor Utrecht zijn er vanaf eind 17de eeuw lange lijsten van personen die hiervoor bekeurd werden.[269] Op de Veluwe vormde van 1767-1787 het ongebungeld laten lopen van honden met 44% verreweg de meest algemene van de in totaal ongeveer 700 overtredingen.[270] Ook in Holland was in de 17de en 18de eeuw het laten lopen van ongebungelde honden een gangbare overtreding tegen de jachtwet; in 1721 was het aandeel 18%.[271]

In de 19de eeuw was de situatie niet veel anders. In 1816 riep de opperhoutvester op om de regels over honden na te komen. Die oproep werd in Gelderland aan de gemeenten doorgeleid.[272] In Zeeland werden in 1842 vele overtredingen vastgesteld. Per circulaire werden burgemeesters opgeroepen de burgers te waarschuwen de verplichting na te komen.[273] In de provincies Drenthe en Limburg was in 1853 het aandeel bekeuringen voor loslopende honden zo'n 12% van het totaal voor overtredingen van de Jachtwet en in Zuid-Holland zelfs 71%.[274] Toch werd in Zoetermeer nog geklaagd over de slechte naleving.[275]

Afgaande op deze overtredingen werd de maatregel voor honden vaak niet nageleefd, maar tegelijk wel intensief gehandhaafd. Op tekeningen en schilderijen uit deze periode worden honden vaak afgebeeld, maar geknuppelde honden zijn daarop niet ontdekt. Dat kan niet kloppen met de praktijk. Waarschijnlijk vonden kunstenaars het geen mooi beeld. De enige bekende afbeelding van een hond met knuppel was er bij een leerdicht, zie figuur 17.

Met ingang van de Jachtwet 1857 verviel de verplichting loslopende honden van een bungel te voorzien. Uit de parlementaire behandeling blijkt dat de regering het artikel wilde handhaven, maar de Tweede Kamer er zeer verdeeld over was. Met het argument dat de overlast van honden ook door provincie of gemeente kon worden aangepakt, werd het artikel over honden uit de wet gestemd.[276]

Figuur 17. Hond met een knuppel.

Afbeelding bij een leerdicht uit 1614.

Ets van Claes Jansz. Visscher (1578-ca.1660). Uit: Visscher, *Sinnepoppen*, 80. Foto: KB

268 Drents archief, 0105 Provinciaal Gerechtshof Drenthe, inv.nr. 128
269 Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 1.
270 Gelders archief, 0525 Huis Rosendael 1, inv.nr. 715, 1960.
271 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 1-28.
272 PB GD 1816 57
273 PB ZL 1842 64
274 *Statistisch jaarb.* 1854, 313 resp. 308. In ZH was het in 1856 ruim 50%, zie *Ned. Tijdschrift Jagtkunde* 1857, 169.
275 GV Zoetermeer 1853
276 TK-verslag 22 mei 1857

Over de gevolgen van het verdwijnen van deze verplichting voor de wildstand zijn weinig berichten. In Zonnemaire (ZL) schreef men in 1865 de schaarste aan patrijzen toe aan het grote aantal loslopende honden.[277] Uit Friesland is een zelfde soort klacht uit 1866 en 1874 bekend.[278] In 1868 werd bepleit om bij een herziening van de Jachtwet het verbod weer in te voeren. Het nadeel van loslopende honden voor de wildstand werd aanzienlijk geacht.[279] Een politieke discussie hierover is echter niet bekend.

Het opheffen van de maatregelen tegen honden en katten heeft geleid tot extra bestrijding door jagers en jachtopzieners. In boeken voor jagers uit de 19de en 20e eeuw worden verwilderde katten en struinende honden meestal als een groot kwaad gepresenteerd, waartegen maatregelen noodzakelijk zijn.[280] In 1918/1919 werd gemeld dat katten en honden die zich iets te ver van de boerderij wagen, veel kans lopen geschoten te worden. De verdenking bestond ook dat jagers vergiftigd aas uitleggen.[281] Mogelijk is het vooral door die vervangende bestrijding door jagers dat het vervallen van de wettelijke maatregelen geen gevolgen voor de wildstand had.

De maatregelen voor honden werden rond 1500 al toegepast in buurlanden. Uit Engeland is uit die tijd het poten bekend en in Duitsland het blokken. De onvrede bij boeren over deze maatregel was daar groter. De boeren gebruikten honden om schade door groot jachtwild aan hun akkers te beperken. Door de maatregel was dat minder goed mogelijk. Boeren hadden wildschade maar konden daar weinig tegen doen. De ergernis daarover was in Duitsland één van de oorzaken van de boerenoorlogen.[282] In Nederland is die controverse nooit zo hoog opgelopen.

Naast de maatregelen om de bewegingsvrijheid van loslopende honden te beperken, zijn er in veel plakkaten nog andere bepalingen over honden. Op Voorne mochten in 1519 personen die bij de duinen woonden maar één hond hebben. Als reactie op stropen met honden werd in Zeeland in 1556 het aantal honden per huis beperkt tot één. Het gebruik van gespecialiseerde hondenrassen werd soms verboden. Om konijnen te beschermen werden tuimelaars verboden, om patrijs en korhoen te beschermen leg- of legerhonden. Buldoggen werden verboden om patrijs, gans en eend te beschermen.[283]

De meeste van die andere bepalingen gingen over jachthonden. Tot de Franse tijd mochten alleen jagers een jachthond hebben. In de oudste jachtplakkaten, zoals die in Holland van 1502, was dat al regel.[284] Het aantal honden waarmee jagers op jacht mochten gaan, werd ook beperkt. In Holland was dat in de 16de eeuw meestal een ‘zeel’; 5 honden van twee rassen. Andermans honden lenen werd vaak nadrukkelijk verboden, evenals ‘gespan maken’, dat is samen met een ander en zijn honden gaan jagen. Al deze bepalingen waren op wildbescherming gericht. De Jachtwet van 1814 verplichtte tot registratie van jachthonden. De eigenaar moest daarvoor ƒ3 - ƒ5 per hond per jaar betalen, haast een weekloon voor een arbeider. In de periode 1820-1826 werden in Nederland per jaar zo’n 5000 jachthonden geregistreerd, waarvan 4000 door jagers.[285]

277 GV Zonnemaire 1865

278 Albarda, ’Naamlijst’, 219, schreef de sterke achteruitgang van de patrijs in FR toe aan loslopende honden, het verdwijnen van de premieregeling voor roofdieren en te weinig toezicht op stropers; PV FR 1874

279 Van Zuylen van Nyevelt, ‘Toepassing van art. 11 der wet van 24 Junij 1857’, 402; ook in *De nieuwe boerengoudmijn* 1868; 13

280 Uit 1835: Thon, *Volledige jagersschool,* 190; uit 20e eeuw veel jachtboeken.

281 Directie van den Landbouw, *De schade door wild*, bv. in Olst (OV) 47; Maarsbergen (UT) 83.

282 Spiess, ‘Herrschaftliche Jagd und bäuerliche Bevölkerung‘, 243. In Engeland was poten vanaf 1389 verplicht, zie Griffin, *Blood sport*, 62.

283 Bezit van tuimelaars werd in Holland in 1642 verboden, Verster van Wulverhorst, *Proeve eener Nederlandsche jagtterminologie*, 73. Jagen met tuimelaars op konijnen werd in Holland 1684-1767 voor jachtopzieners verboden. In DR werden in 1613 ‘legerhonden’ verboden omdat die patrijs en korhoen uitroeiden. Gebruik bij de jacht van ‘lighonden’ of ‘leghhonden’ werd o.a. verboden in GD en Baljuwschap ZH 17de eeuw, Land van Cranendonck c.a. 1680 en Gooiland 1703. Leg- of legerhonden zijn honden die het wild in nest of leger opsporen. Buldoggen werden onder meer in Land van Putten 1728 gebruikt voor bestrijding van vos en otter, maar er werden ook vogels mee gestroopt.

284 Voorbeelden van handhaving van deze regel in de 16de eeuw in Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*, 68, 71-73.

285 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 2105; in 1838 waren er zo’n 5700 jachthonden, waarvan 630 lange honden, zie Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 180.

Figuur 18. Jachthonden jagen patrijzen uit de dekking. De jagers konden de patrijzen zo in de vlucht schieten. Schilderij van de Vlaming Paul de Vos (1595-1678).

Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Ook voor katten werden bepalingen uitgevaardigd, zij het veel minder dan voor honden. De oudste daarvan waren gericht op het beschermen van konijnen.[286] Loslopende katten mochten worden doodgeschoten.[287] In Gelderland en Drenthe waren er in 17de en 18de eeuw premieregelingen voor 'wilde katten' en dat was ook zo in de Jachtwet van 1807. Dat moeten verwilderde huiskatten zijn geweest. In de Jachtwet 1814 werden wilde katten wel tot de schadelijke dieren gerekend, maar er stond geen premie op. De houders van een jachtakte of een 'extraordinaire permissie' mochten deze katten bestrijden. In de jachtwetten van 1852 en 1857 was het vangen van 'verwilderde katten' alleen op eigen grond toegestaan. Jagers hadden daar kritiek op omdat katten zeer schadelijk waren voor het wild.[288]

Toch worden katten maar weinig als schadelijk roofdier genoemd in vergelijking met wilde roofdieren als vos en bunzing. Dat blijkt onder meer uit de gemeenteverslagen voor de periode 1850-1860. In slechts 7 van de circa 840 gemeenten waarvoor verslagen zijn geraadpleegd, wordt schade door katten aan het wild vermeld.[289] Voor het jaar 1877 zijn de klachten over katten geïnventariseerd. Slechts in vier gemeenten werden deze klachten vermeld tegenover tientallen gemeenten met klachten over vossen en andere roofdieren.[290]

Uit de archieven van jagers blijkt dat de bestrijding van katten plaatselijk omvangrijk was. In een jachtveld bij Hoek van Holland (ZH) doodden de eigenaren vanaf 1845 jaarlijks zo'n 20 katten. Vanaf 1875 werden daar premies voor verleend. Die voor een kat waren 25 cent, ongeveer gelijk aan die voor bunzing en sperwer, maar tien keer minder dan voor een hond. Nog in 1914 werden voor katten premies verleend.[291] Van 1892 tot 1906 werd in een jachtveld bij Haamstede (ZL) voor gemiddeld 14 gedode katten per jaar een premie betaald.[292] In de eerste helft van de 20e eeuw werden ook in een jachtveld bij Ulvenhout (NB) veel katten en honden gedood.[293]

286 Al in 1430 in de Hollandse duinstrook; zie Hulkenberg, *Keukenhof,* 6 en in 1486 bij Asten (NB) zie Vera, *Gemene gronden in de Meijerij van Den Bosch,* 271.
287 Voorbeeld Voorne 1750; Heerlijkheid Katwijk 1764 voor katten die meer dan 10 roeden van het erf waren; er was daar ook een duinmeier belast met de bestrijding van onder meer katten.
288 AH 21-4-1856; In 1855 stelde een Groningse jager voor dat jagers elke kat in het veld mochten doodschieten, zie NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1754, stuk 2 maart, bij artikel 23 van de Jachtwet.
289 In GV van Zevenaar (GD) 1865; 's-Gravenhage (ZH) 1851; Vleuten (UT) 1856; Oostburg (ZL) 1851; Waalre (NB) 1860; Zeelst (NB) 1864 en Bemelen (LB) 1851.
290 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820, klachten over katten: vel 13 augustus 1877 (Elst, GD); vel 10 september (Elshout, NB); vel 6-11 (Schijndel, NB) vel 10-12 (Voorst, GD).
291 Jachtveld Staelduin: Het Utrechts archief, 87 Familie Van Rijckevorsel, inv.nrs. 1596-1598
292 Beekman, 'Jachtboek voor Haamstede', 2.
293 Caspers et al., *Natuur in Noord-Brabant*, 176.

Bestrijding van schadelijke dieren

In het belang van de jacht werden roofdieren bestreden. Het doel was een concurrerende predator uit te schakelen. Dat het ecologisch effect van de aanwezigheid van predatoren groot kan zijn, blijkt uit de huidige problemen met de vos bij de bescherming van weidevogels. De bestrijding van predatoren door jagers was daarom ecologisch belangrijk.

Bestrijding van schadelijke dieren wordt pas effectief bij een gezamenlijke actie. Overheden zagen daarbij voor zichzelf een taak. De georganiseerde bestrijding van schadelijke dieren door overheden begon in de Middeleeuwen met zoogdieren als wolf en vos en breidde zich later uit tot schadelijke vogels. Over de georganiseerde bestrijding door de overheid zijn meer bronnen beschikbaar dan voor de particuliere bestrijding. In de geschiedenis van de bestrijding staan de acties van de overheid daarom snel centraal. Of de bestrijding door de overheid ook groter was dan de particuliere bestrijding valt voor de periode tot 1800 niet vast te stellen. In de tweede helft van de 19de eeuw werd de particuliere bestrijding belangrijker door het terugtrekken van de overheid bij de bestrijding.

Bij het organiseren van de bestrijding heeft de overheid verschillende instrumenten gebruikt. Daarbij zijn het verplichten tot bestrijding en het stimuleren van bestrijding met premies de twee hoofdvormen. In Friesland was het in de 16de eeuw voor jagers verplicht om mee te doen aan de gezamenlijke jacht op vossen en andere schadelijke dieren. Gebruikelijker was de verplichting nesten van schadelijke vogels te verwijderen of het verplicht inleveren van een aantal dode dieren. Het stimuleren van bestrijding met premies is voor vogels (zeearenden) vanaf de 17de eeuw bekend. Vooral in de tweede helft van de 18de eeuw en eerste helft van de 19de eeuw is dit instrument veel toegepast.

Het motief voor de bestrijding is in de bronnen vaak niet aangegeven maar het wettelijk kader geeft daarvoor wel een aanwijzing. De premieregelingen voor marterachtigen, vos, wolf en roofvogels zijn meestal in de jachtregelgeving opgenomen en die voor zeehond, aalscholver en otter in visserijregelgeving. Voor soorten die vooral uit landbouwbelang werden bestreden, zoals mussen en kraaiachtigen, zijn de maatregelen meestal in afzonderlijke regelgeving opgenomen. Dat er meer motieven waren, maken de bronnen vaak wel duidelijk. Jagers vonden bestrijding van kraaiachtigen ook belangrijk. De premie voor de wolf was er volgens de plakkaten van Overijssel en Gelderland ‘tot conservatie ende ruste van het wild’ maar de bestrijding was ook voor de bescherming van het vee van groot belang.

Tabel 11 geeft de hoogte van de premie voor de belangrijkste soorten(groepen) weer. Verwacht kan worden dat de hoogte van de premie voor een soort vooral afhankelijk was van het gewicht van de soort en de schadelijkheid. Een premiebedrag per gewicht maakt beter zichtbaar hoe men de schadelijkheid beoordeelde, zie de laatste kolom van de tabel.[294] De premies voor aalscholver en zeehond blijken dan heel laag. Dat wijst op minder belang van visserij. Voor de otter is dat echter niet het geval. De premies voor dieren die vooral uit jachtbelang werden bestreden, zoals de roofvogels en marterachtigen, zijn meestal hoger dan die voor soorten die vooral uit landbouwbelang werden bestreden, zoals kraaiachtigen en mus. Maar een systematisch verschil in premiebedrag naar belang achter de bestrijding is er niet. Evenmin is er zo’n verschil tussen vogels en zoogdieren.

294 Gewicht voor vogels ontleend aan BTO-birdfacts, voor zoogdieren aan determinatiegidsen. Bij soortengroepen is het gewicht van de soort genomen die het meest werd gedood (sperwer, wezel, zwarte kraai).

Tabel 11. Premies voor vogels en zoogdieren bij bestrijding van overheidswege 1760-1860.

Soort	*bedrag in gulden*	*belang*	*gewicht in g of kg*	*cent per 100 g*
Mus	0,01	akkerbouw	34 g	3
Mol	0,02	akkerbouw	100 g	2
Kraaiachtige	0,10	akkerbouw, pluimvee, jacht	510 g	2
Aalscholver	0,15	visserij	2,3 kg	0,7
Roofvogels	0,30	jacht	200 g	15
Marterachtige	0,30	jacht	100 g	30
Rekelvos	1,00	jacht	7 kg	1,4
Zeearend	1,50	jacht, pluimvee	5 kg	3
Moervos	1,50	jacht	7 kg	2,1
Otter	3	visserij	11 kg	2,7
Gewone zeehond	3	visserij	150 kg	0,2
Wolf (moerwolf)	30	veehouderij, jacht	50 kg	6

Het vermelde premiebedrag is een gemiddelde van die in plakkaten en jachtwetten. Het aangegeven belang is ook uit deze bronnen afgeleid.

Over de uitvoering van de premieverleningen zijn vaak administraties bewaard gebleven. Die voor aalscholver wordt in hoofdstuk 4 besproken en die voor roofvogels en kraaiachtigen in hoofdstuk 6. Voor zoogdieren werden veel meer premies verleend dan voor vogels.

Belangrijke ecologische gevolgen van de bestrijding zijn er uiteraard voor de bestreden vogelsoorten zelf, maar daarnaast voor een grote groep prooisoorten die profiteerden van de bestrijding van hun natuurlijke vijanden. Door de bestrijding werden predatoren plaatselijk uitgeroeid of eeuwenlang op een geringe dichtheid gehouden. In westelijk Nederland bijvoorbeeld waren wolf en vos rond 1500 al uitgeroeid.[295] Hun afwezigheid was gunstig voor grondbroedende duin- en weidevogels.

Schadebestrijding in de landbouw; beperkingen voor boeren

Wilde dieren kunnen schade veroorzaken aan de landbouw maar het bestrijden van die dieren door boeren kon voor jagers nadelig zijn. Over dit belangenconflict tussen boeren en jagers bevat de jachtregelgeving veel bepalingen. Daaruit blijkt welke afweging de overheid maakte tussen het belang van wildbescherming en dat van de boer. Voor veel vogelsoorten bepaalde de uitkomst van die afweging of zij werden bestreden of beschermd. De afweging is daarom van ecologisch belang.

De strijdigheid in de belangen is vooral duidelijk als jachtwild landbouwschade veroorzaakt. Dan wil de boer bestrijden en de jager beschermen. Zoogdieren als konijn en wild zwijn leverden de grootste conflicten. Door hun voedselkeuze zijn patrijzen en ander vliegend wild voor de landbouw niet zo schadelijk.

Toch ontstonden er veel conflicten over landbouwschade door vogels. Uit angst voor stroperij beperkten jagers de mogelijkheden voor bestrijding. Vogelsoorten die voor jagers niet interessant waren zoals kraaien, duiven en ganzen, veroorzaakten schade in de landbouw. Zonder de noodzakelijke vangmiddelen konden ze slecht worden bestreden. De frustratie daarover bij de boeren was groot. In de patriottentijd werd het probleem zichtbaar in pamfletten die de beperkingen in het bestrijden van schadelijke vogels hekelden.[296] Vooral in de 19de eeuw werd het een groot strijdpunt tussen landbouwers en jagers.

De regels voor geweren zijn een voorbeeld. In het algemeen was het gebruik van een geweer alleen jachtgerechtigden toegestaan maar voor de schadebestrijding werden enkele uitzonderingen gemaakt. Soms werd een geweer toegestaan als daarmee alleen met los kruit werd geschoten. Dat was zo in Overkwartier (Roermond) in 1740 en werd in de 19de eeuw gebruikelijker. In Friesland mocht

295 Vos: Van Dam, 'De rol van de warande', 75; wolf: De Rijk, 'Wolven in Nederland', 74.
296 Bijvoorbeeld smeekschrift van Bloys van Treslong. *Nw Ned. Jaarb.* 1783, 1878 en Verzaameling, *van stukken*. Ook in zijn verzameld werk p. 2 in KB 184 M 48. In 1788 werden beperkingen gemeld in het bestrijden van kraai, kauw en mus in de Meijerij 's Hertogenbosch, zie Thys, *Memorie of vertoog*, 264. In 1788 werd in het Gooi gevraagd (plakkaat) om schadelijke dieren op eigen land te mogen schieten, waarbij ekster en kraai met name worden genoemd. In 1771 was het in het land van Zevenbergen (NB) juist wel toegestaan op eigen grond ekster, kraai of mus te schieten.

vanaf 1750 iedereen met een speciaal geweer op ganzen en ander schadelijk waterwild jagen. Voor dat geweer, ganzenroer genoemd, was een minimale lengte van 1,9 meter en een minimaal gewicht van 15 kg voorgeschreven. Met een dergelijk lang en zwaar geweer kon moeilijk ander wild worden geschoten. Deze Friese traditie van bestrijding van ganzen met een ganzenroer bleef in de 19de eeuw bestaan.[297]

De afweging van de belangen van landbouw en jacht bij landbouwschade door dieren werd tot de Franse tijd per regio gemaakt. In de noordelijke en zuidelijke gewesten was die vaker in het voordeel van de landbouw dan in het westen. De macht van de jagende adel was daar kleiner en dat lijkt een belangrijke oorzaak van de regionale verschillen.

De berichten over schade door vogels namen in de 18de en 19de eeuw sterk toe. Naast mussen en kraaien bleken veel meer soorten schadelijk. De intensivering van de landbouw was hierbij een belangrijke factor. Vooral in de intensieve teelten was de gevoeligheid voor wildschade groot. In de Noordhollandse koolvelden, de Westlands groentetuin en de Haarlemse bollenvelden was jacht combineren met landbouw niet meer mogelijk.[298] Daarnaast kwam er verschil van inzicht in de wenselijkheid van bestrijding. Nieuwe inzichten over het nut van vogels bij de bestrijding van schadelijke insecten maakte de bestrijding van mussen en kraaien in de 19de eeuw omstreden.

Door deze ontwikkeling werd de bestrijding van schadelijke vogels in de 19de eeuw een steeds groter conflict tussen landbouw en jacht. Veel discussies uit de 19de eeuw over de jachtwetten komen voort uit dit conflict. Vanwege het ecologisch belang van die discussie, zal het verloop hier worden beschreven.

Als instrument voor het bestrijden van schadelijke dieren door boeren was in de Jachtwet van 1814 de mogelijkheid van het verlenen van een ‘extraordinaire permissie’ opgenomen. Die bood de mogelijkheid zonder een kostbare jachtakte gedurende het hele jaar schadelijke dieren te bestrijden. Over het gebruik van dit instrument zijn weinig gegevens bekend, maar omvangrijk lijkt het niet te zijn geweest. In de Jachtwet van 1857 werd de permissie vervangen door een ‘buitengewone machtiging’. Rond 1860 werden in Nederland een paar duizend machtigingen verleend; in 1918-1919 waren het er al 12.586.[299] Deze sterke toename geeft aan dat de landbouw steeds gevoeliger werd voor schade en de acceptatie daarvan geringer.

Op nationaal niveau zijn geen goede statistieken gevonden die aangeven waarvoor de buitengewone machtigingen waren bedoeld maar voor sommige provincies zijn er wel gegevens. In Zuid-Holland waren er van 1863-1866 gemiddeld 176 machtigingen voor het schieten van konijnen en ander schadelijke dieren en 607 voor het verdrijven van vogels door pistoolschoten. Uit incidentele gegevens voor Overijssel en Drenthe blijkt dat in diezelfde periode de machtigingen vooral voor ganzen en konijnen waren. Voor Friesland zijn het meeste gegevens bekend. Van 1857 tot 1910 werden gemiddeld 85 van de 152 machtigingen gegeven voor het schieten van ganzen en zwanen met een ganzenroer.[300]

Vanaf 1859 werd vaak misbruik van het instrument gemeld.[301] Jagers pleitten daarom voor restrictieve toekenning en strenge voorwaarden. Ook vogelbeschermers waren daar voor.[302] De procedure voor het verlenen van de machtiging werd herhaaldelijk aangescherpt.[303] De aanvraag moest bij de burgemeester worden ingediend. Die moest een onderbouwd advies aan de provincie sturen. Uit dit advies moest de ´volstrekten noodzakelijkheid´ van de bestrijding blijken en er moest ook een voorstel zijn voor de voorwaarden bij de toepassing. Die uitvoering leidde er echter toe dat landbouwers de buitengewone machtigingen niet als een oplossing voor hun problemen zagen.

In 1914 gaf de minister de provincies nadere regels voor het verlenen van buitengewone

297 Toen in 1775 voor de wildbescherming de jacht een jaar gesloten werd, bleef die op de schadelijke ganzen, eenden en smienten wel open. Het ‘nadeel der goede Ingezetenen’ zou anders te groot worden. In seizoen 1817/1818 33 permissies voor ganzenroer, zie NL-HaNa, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1797; voor gegevens uit tweede helft 19de eeuw zie noot 300

298 Le Rütte, ‘De plaats van het jachtrecht in den cultuurstaat’, 123.

299 1860: Schatting op basis van incidentele opgaven in PV. FR: 150; ZH: 780; DR: 90. 1918/19: Directie van den landbouw, *De schade door wild*, 14. De variatie was groot; van 132 in GR tot 3153 in GD. Aantal is daarna verder gegroeid. Drijver, *Vogels en vogelbescherming,* 12 noemt in 1926 alleen voor bestrijding van schadelijke vogels al 15.000 machtigingen.

300 Al deze gegevens uit de PV’s. De machtigingen in FR zijn deels ook als machtigingen voor ganzen aangegeven, dus zonder zwanen. Aangenomen kan worden dat ganzen verreweg het belangrijkste waren. Dat was rond 1900 ook in GR zo.

301 Bv. PB OV 1859 49; PB LB 1863 76; *Bijv. Stbl* 1863 p. 213-221.

302 In 1926: Drijver, *Vogels en vogelbescherming,* 12.

303 In DR bv in 1877 en 1881, zie PB DR 1877 76 en 1881 3. Gemeenten mochten alleen de aanvraag van betrouwbare personen honoreren. In GD eiste de provincie vanaf 1904 van de burgemeester ook een opgave van het grondbezit van de aanvrager nadat personen die nauwelijks grond hadden een machtiging om te schieten hadden gekregen, zie Regionaal archief Nijmegen, 867 Gemeente Appeltern 1818-1983, inv.nr. 2117

machtigingen. Daarin is vastgelegd dat deze machtigingen niet bij schade door jachtwild kunnen worden verleend en er golden ook weer veel restricties die moesten waarborgen dat de aanvrager de machtiging niet gebruikte om te gaan stropen.[304] Het verlenen van buitengewone machtigingen bleef zo tot in de 20e eeuw een bron van ergernis voor zowel boeren als jagers.

Doordat het instrument buitengewone machtiging geen goede oplossing bood voor de conflicten over schadebestrijding tussen jacht en landbouw, bleef er na midden 19de eeuw bij boeren behoefte aan een nieuwe jachtwet. Boeren vonden dat zij schadelijke dieren op hun eigen grond moesten kunnen schieten met een geweer. Daarvoor zou iedere grondgebruiker een vergunning moeten worden gegeven.[305] De wet was er volgens hen alleen voor het vermaak van de jagers. In hun ogen was het een 'onzedelijke wet'.[306] In 1871 werd daarover als kernvraag gesteld of 'de Staat ten koste van den arbeid van den landman, een vermaak voor weinigen moet beschermen'.[307] Dat de jacht in Nederland vooral om het vermaak werd beoefend, was eerder door de minister beaamd.[308]

Ook een deel van de Tweede Kamer was na de vaststelling van de Jachtwet 1857 van mening dat die wet te veel de belangen van de jacht diende. Dat leidde in 1873 tot een 'Voorstel van wet tot intrekking van de bijzondere bescherming van de jagt en het jagtbedrijf'. Doel van dit wetsvoorstel was het opheffen van de beperkingen voor de bestrijding van schadelijke dieren. De reacties van voor- en tegenstanders van het wetsontwerp laten zien hoe gepolariseerd het onderwerp was geworden. Vanuit de landbouw werd het wetsvoorstel krachtig ondersteund, bijvoorbeeld door landbouwprominent Staring.[309] Een meerderheid van de kamer vond echter dat de indieners de tegenstelling tussen de aristocratische jagers en de kleine boer overdreven. Zij steunden het voorstel niet.[310] Die uitslag was een jaar eerder al voorspeld. De politieke invloed van jagers werd toen groot genoemd.[311]

Het afwegen van de belangen van de jacht en de landbouw bleef daarna de discussie bepalen. Verzoeken vanuit de landbouw in de periode 1880-1890 om een nieuwe wet hadden geen effect.[312] In 1889 werd weer om een nieuwe Jachtwet gevraagd. In de kamer leefde toen breed het idee dat de landbouw nadeel ondervond van de jagersvriendelijke insteek van de jachtwet.[313] In 1891 organiseerde H. Ph. de Kanter een adres aan de regering om de Jachtwet te wijzigen. Het ongenoegen over de geringe mogelijkheden voor boeren om schadelijke dieren op hun land te bestrijden en de 'kunstmatige bescherming van den wildstand' stonden centraal.[314]

De minister reageerde in 1891 uitgebreid op de discussies in de kamer en het adres van De Kanter. Een wijziging van de wet vond hij vanwege het economisch belang van de jacht niet wenselijk. Betwist werd ook dat de mogelijkheden tot schadebestrijding gering waren. Boeren konden een jachtakte aanvragen of het instrument buitengewone machtiging benutten. De minister vreesde daarnaast risico's voor de veiligheid als de jacht op eigen grond geheel vrij werd.[315] Een reactie van de Tweede Kamer op dit betoog van de minister is niet bekend. Een jaar later boog het Nederlands Juristencongres zich over schadebestrijding op eigen grond. Zij vonden in meerderheid dat de eigenaar de vrijheid moest krijgen schadelijk wild te bestrijden.[316]

In het betoog van de minister stond het economisch belang van de jacht centraal. De minister onderbouwde dat belang met het aantal jagers als maat; 6676 jagers, waarvan 1163 broodjagers; daarnaast 1000 particuliere jachtopzieners en 576 wildhandelaren. Eerder, in 1874, was vanuit de landbouw het aantal jagers juist gebruikt als argument tegen de jacht. Het plezier van zo'n 6000 geregistreerde

304 Stenfert Kroese, *Wet tot regeling der jagt*, 55-57.
305 In 1861 besprak de Algemene Koninklijke Landbouw-vereeniging dit onderwerp; NL-HaNa, Gevers, 2.21.070, inv.nr. 350
306 Brief uit 1869 van de Zeeuwse Maatschappij van Landbouw aan de minister van Justitie, NHa, 18 Provinciaal Bestuur, inv.nr. 6178. Voor andere acties vanuit de landbouw tegen de Jachtwet in deze periode zie Blink, *Geschiedenis van den boerenstand*, 546.
307 De Geus, *Jachtrecht en jachtwet*, 51.
308 Handelingen EK zitting 12-6-1857 Regeling der Jagt en Visscherij, p.153.
309 Veldink, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 163; De indiener van het wetsvoorstel maakte een uitgebreid overzicht van de reacties in kranten op het wetsvoorstel en de adressen aan de regering van voor- en tegenstanders, zie Oldenhuis Gratama, *Het wetsontwerp tot intrekking der bijzondere bescherming.*
310 TK 1874-1874, kamerstuk nr 67, ondernr. 6, blz 43. Over de lobby van voor- en tegenstanders zie ook Mulder, *Honderd eeuwen jacht en visscherij, deel 3*, 16.
311 Letterkundig weekblad 15-12-1872; 82.
312 Van Houten, *Eenige beschouwingen over het jachtrecht*, 100; Timmer, *Bloembollen in Holland 1860-1919*, 184.
313 De Tijd 11-11-1889
314 Handelingen der Staten-Generaal Bijlagen 1890-1891; [26.1, p. 1]; De Tijd 16-2-1891
315 Handelingen der Staten-Generaal Bijlagen 1890-1891; [189. 1-2]; AH 9 en 12-8-1891
316 Meerderheid van 35 tegen 13, zie AH 30-8-1892

jagers werd toen gezet tegenover de schade die 2 miljoen boeren daarvan ondervonden.[317]

In 1902 ging de discussie in de Tweede Kamer verder. Een motie waarin om een grote herziening van de Jachtwet werd gevraagd omdat zij uit de tijd was en botste met de belangen van de landbouw werd maar net verworpen. Een motie die om een regeling voor vergoeding van wildschade vroeg, werd toen wel aangenomen.[318]

De jagers voelden zich door de ontwikkelingen sinds 1890 bedreigd. Het leidde mede tot de oprichting van landelijke jagersverenigingen.[319] Vooral de landbouwschade door jachtwild vormde een heikel onderwerp. De discussie daarover kwam op naar Duits voorbeeld. Nadat in 1902 een Kamermeerderheid om een regeling voor vergoeding van wildschade had gevraagd, organiseerden jagersverenigingen overal in het land bijeenkomsten om zich tegen een mogelijke 'Wildschadewet' te kunnen verdedigen.[320]

De regering toonde weinig haast om de in 1902 aangenomen motie uit te voeren. In 1904 werd een Staatscommissie ingesteld waarin onder meer leden van de Eerste en Tweede Kamer zaten.[321] Deze commissie kwam in 1910 met een advies en een omvangrijk ontwerp van een nieuwe jachtwet. Over de belangenstrijd tussen landbouw en jacht, de aanleiding voor hun werk, namen ze een duidelijk standpunt in. Met de schade aan de landbouw viel het wel mee en het economisch belang van de jacht vonden ze aanzienlijk. Bescherming van de wildstand noemden zij een maatschappelijk belang.[322]

Het werk van de commissie werd door jagers instemmend begroet. Landbouwers vonden dat het ontwerp geen goede regeling voor wildschade had en niet was gebaseerd op het principe dat boeren dieren die voor hun gewas schadelijk waren, mochten bestrijden.[323] Een nieuwe Jachtwet zou een echte oplossing voor de schadeproblemen in de landbouw moeten bieden. Toen de regering in 1920 een ontwerpjachtwet indiende, vond ook een meerderheid in de Tweede Kamer de 'verzoening der strijdige belangen' niet geslaagd. De minister moest een wet maken waarin het belang van de jacht ondergeschikt was gemaakt aan dat van de landbouw.[324] Dat werd de Jachtwet 1923.

Van 1852 tot 1923, dus zo'n 70 jaar, hebben velen betoogd dat de belangen van de jacht in wet en beleid domineerden ten koste van die van de landbouw. Vooral eind 19de eeuw en begin 20e eeuw was de onvrede over de Jachtwet groot.[325] Decennia lang was de overheid van mening dat schade aan de landbouw acceptabel was vanwege het economisch belang van de jacht.[326] De Wageningse hoogleraar landhuishoudkunde Koenen wond zich daar in 1921 over op en beoordeelde de voorstelling van zaken over het economisch belang van de jacht als manipulatie.[327]

Het is inderdaad moeilijk om de opstelling van de overheid bij de afweging van de belangen van landbouw en jacht als neutraal te zien. Dat de overheid weinig oog had voor het landbouwbelang, is wel herkenbaar. In de 19de eeuw hield de overheid zich afzijdig van de landbouw. Dat veranderde pas door de voedselschaarste in de Eerste Wereldoorlog.[328] Jagers waren in de 19de eeuw nog vooral aristocratische heren. Dat was ook de groep waaruit de leden van de Tweede Kamer kwamen en dat was bepalend voor de inhoud van jachtwetten. De landbouw daarentegen lijkt nog weinig bedreven in het bewerken van de politiek. Politiek partijgebonden lijkt de discussie over de jacht niet. Het adres van 1891 was van De Kanter; hij werd later dat jaar liberaal Kamerlid. Helsdingen diende in 1902 de motie over wildschade in; hij was sociaal democraat.

De beschreven dominante machtpositie van jagers tegenover boeren had grote ecologische gevolgen. Een indruk daarvan geeft een vergelijking met Duitsland. Daar gebeurde in het revolutiejaar

317 Oldenhuis Gratama, *Het wetsontwerp tot intrekking der bijzondere bescherming, 2.*
318 Het Volk 17-7-1910
319 Dahles, *Mannen in het groen*, 100.
320 Bv.: Hn 9-3; 7-4; 29-4; 15-8; 11-12 1903. Duits voorbeeld: Holtgreven & Wolf, *Das Wildschadengesetz vom 11 Juli 1891.* Het ministerie had begin 1891 al informatie ingewonnen over de Duitse wetgeving, zie NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.05, inv.nr. 3246 onder kop Jacht en Visscherij Varia nr. 33.
321 KB 11-3-1904 nr. 28
322 *Verslag der staatscommissie*; Leydesdorff, *Jachtwet 1923*, 8; Het Volk 17-7-1910
323 Le Rütte, 'De plaats van het jachtrecht in den cultuurstaat'.
324 Leydesdorff, *Jachtwet 1923,* 7.
325 Viëtor, 'Verbetering van de jachtwet' geeft een beeld van de polarisatie in deze periode.
326 Zie het antwoord van de minister van 1891 en het *Verslag der staatscommissie* uit 1910.
327 Koenen, 'Economische beschouwingen betreffende het jacht- en wildschadeprobleem'; Van der Sluis, 'De herziening der Jachtwet' geeft een gelijk beeld.
328 Van Zanden, 'Modernisering', 93.

1848 waar Nederlandse boeren van droomden. Alle oude jachtrechten werden afgeschaft. Grondeigenaren mochten op hun grond onbelemmerd jagen. De consequenties voor edelhert, ree en wild zwijn zijn gedocumenteerd. Na anderhalf jaar was er slechts 10% over. In veel gebieden duurde het tientallen jaren voor de verdwenen soorten er weer voorkwamen.[329] De gevolgen zouden in Nederland waarschijnlijk vergelijkbaar zijn geweest. Ook voor vogelsoorten die aantrekkelijk zijn als jachtbuit of schadelijk voor de landbouw zou die vrije bejaging grote gevolgen hebben gehad. Veel vogelsoorten profiteerden er dus van dat de belangen van de jacht boven die van de landbouw werden gesteld.

Regulering van de wildhandel

Jachtplakkaten en jachtwetten bevatten vaak bepalingen over de handel in wild. Die blijken te zijn vastgesteld met het oog op de wildbescherming. De handel in wild was relatief eenvoudig te controleren en deze bepalingen hielpen daarmee de handhaving van de maatregelen tegen stroperij. Tot de Franse tijd waren ze ook belangrijk voor het weren van economische motieven bij jagers.

In de bepalingen kan onderscheid worden gemaakt tussen een algemeen verbod op verkopen en kopen van wild, bepalingen over vervoer en handel in wild, een meer specifiek verbod op kopen van wild van stropers en een verbod wild te serveren voor herbergiers. Het grootste deel van de bepalingen was op vervoer en handel gericht. De oudste bepalingen over wildhandel zijn vaak geformuleerd als een absoluut verbod op handel. In Drenthe was in 1608 het verbod op wildhandel een reactie op de grootschalige stroperij. Zo'n absoluut verbod was er ook in Zeeland in 1660. Daar werd ook de handel in vogels als lijsters verboden omdat er bij de vangst van lijsters gestroopt werd. Een dergelijke specificatie van de soorten die onder de regulering vallen, is echter een uitzondering.

Op deze verbodsbepalingen volgden in de 18de eeuw vaak afzwakkingen. In de Baronie van Breda bijvoorbeeld werd het absolute verbod op wildhandel in 1751 genuanceerd. Met een verklaring onder ede over de herkomst van het wild, was handel in wild toch toegestaan. In 1751 werden in Zutphen enkele personen aangewezen die in wild mochten handelen mits zij alleen wild bij gequalificeerde jagers opkochten.[330] Een andere nuancering was dat het verbod alleen in de gesloten jachttijd gold. Dat was bijvoorbeeld zo op de Veluwe in 1737, in Holland in 1803 en in Friesland in 1805. Bij deze nuanceringen bleef het primaire doel van beperking stroperij bestaan, maar kreeg de wildhandel toch wat meer mogelijkheden. Deze nieuwe regels suggereren een versoepeling maar uit andere bronnen dan jachtplakkaten blijkt dat er ook in de periode met een absoluut verbod handel in jachtwild mogelijk was, die niet als clandestien werd gezien.

Met aanvullende bepalingen werd geprobeerd de pakkans bij clandestiene handel te vergroten. In Vianen en Ameide moest in 1627, 1687 en 1760 verdachte wildhandel bij drost of houtvester worden gemeld. Die moest beoordelen of het wild 'geregtelijk gevangen' was. Ter aanmoediging van het melden van verdachte wildhandel werd bepaald dat de aanbrenger naast het wild een derde deel van de boete kreeg.

Regels gericht op vervoerders verboden in de 17de eeuw vaak het vervoer van wild.[331] Ook hierbij kwam er in de 18de eeuw meer nuancering. In Groningen in 1752 en Friesland in 1771 was vervoer van wild onder voorwaarden mogelijk. Verzenden van wild in gesloten kisten of korven bleef er echter verboden.

Het verbod op wildhandel gold ook voor jagers. Veel jachtplakkaten hebben voor wildhandel door jagers een extra bepaling. Het weren van economische motieven bij de jacht staat daarin centraal. In Drenthe moesten jagers volgens het plakkaat van 1702 met een eed verklaren niet aan wildhandel te doen. In het graafschap Zutphen mochten zij in 1787 ook geen wild tegen andere waar ruilen. Een belangrijke reden voor de afzonderlijke bepaling voor jagers was de strafbepaling. Naast de geldboete kon het jachtrecht van hen worden afgenomen. In Overijssel was dat in 1790 voor één jaar, op de Veluwe in 1724 voor twee jaar, in het graafschap Zutphen in 1787 voor zes jaar en in Friesland in 1771 zelfs voor altijd.

In de 19de eeuw verviel het verbod op wildhandel door jagers, maar regulering van de wildhandel bleef wel belangrijk. Direct na de Franse tijd werd met een aanschrijving bekend gemaakt

329 *Das Jahrbuch des Jägers* 1962: 45. Hobusch, *Das grosse Halali*, 195. De periode van vrije bejaging duurde van oktober 1848 tot maart 1850, zie Villmar, *Die neuen preussischen Jagdgesetze*, 3, 32, 33.
330 *Ned. Jaarb.* 1751, 892.
331 Bv. Plakkaat Soest enz 1674; Houtvesterij Gooiland 1675; Graafschap Zutphen 1700

dat 'verkoopen, of ter tafel brengen van Wild gedurende den verboden tijd' streng verboden was.[332] De Jachtwet van 1814 verplichtte tot registratie van poeliers.[333] Bij de behandeling van de ontwerpjachtwet van 1852 in de Tweede Kamer werd regulering van de wildhandel het 'krachtigste middel' tegen stroperij genoemd. Maar een amendement om naast het verkopen ook het kopen van wild te verbieden, haalde het niet.[334]

Jachtbuit is door jagers vanouds aan relaties als geschenk gegeven. Dit had een sociale functie, maar het verbod jachtbuit te gelde te maken, heeft er aan bijgedragen. De eigenaar van het Goudse bos gaf in de 14de eeuw veel reigers weg. In de 17de eeuw gaf een Overijsselse edelman jaarlijks patrijzen en hazen aan het stadsbestuur van Zwolle.[335] Aan wie het wild werd gegeven, werd vaak nauwkeurig bijgehouden.[336] In de 18de en 19de eeuw schonken de notabele vinkenvangers in Holland veel van hun vangst aan familie en vrienden.[337] Deze praktijk maakte het toezicht op stroperij moeilijker. In 1724 mocht wild daarom 'selfs niet onder de naem van vereeringe' de stad Grave (NB) in worden gebracht en in Groningen werd in 1752 ook 'verzenden tot een present' van wild verboden.

Bepalingen die het kopen van wild van stropers verbieden zijn er weinig. In Friesland werd in 1591 het eerdere verbod op verkopen van wild uitgebreid met een verbod op kopen van wild. Dat kan op het kopen van wild van stropers gericht zijn geweest. In het Graafschap Zutphen werd het in 1651 verboden wild te kopen 'ofte met eenigh ander middel aen sigh te krijgen' wanneer het daarna naar buiten de provincie werd verkocht. Wild kopen was in 1668 in de Tieler- en Bommelerwaard voor iedereen verboden en zeker niet 'int heijmelijck'. Het kopen van wild van 'Stropsetters' werd rond 1700 in Zeeuws Vlaanderen beboet.[338] In Drenthe stond er in 1767 een hoge straf op het kopen van wild en waarschijnlijk werd daarbij aan kopen van stropers gedacht.

Voor de wildbescherming was de regulering van de wildhandel van groot belang. De effectiviteit van het verbod op handel speelde ook nog begin 20e eeuw. Nadat het doden van sterntjes in 1908 verboden was, waren vogelbeschermers niet tevreden. Ook verkoop en vervoer van gedode vogels zou moeten worden verboden om de bescherming effectief te maken.[339]

Regels voor hoenders; de band tussen bejaging en bescherming

De besproken maatregelen waren meestal generiek; zij golden al het jachtwild. Maar in de regelgeving werden ook veel soorten bij naam genoemd. Meestal is dat in de vorm van een opsomming van de soorten die jachtwild zijn en daarom door niet-jagers beslist niet mochten worden gevangen. Daarnaast zijn er bepalingen die op specifieke soorten waren gericht. De hoenders patrijs, fazant en korhoen nemen daarbij een centrale plaats in. Een analyse van deze regels kan inzicht geven in de relatie tussen jagen en beschermen van hoenders.

Een maatregel waarbij de hoenders vaak samen worden genoemd, is het verbod eieren uit de nesten te halen of hun nesten te verstoren. Deze bepaling was vanaf de 16de eeuw in veel gebieden van kracht. De tekst van de plakkaten daarover laat zien dat het meenemen van eieren uit nesten terloopse stroperij kon zijn.[340] Voor een boer die bij zijn werk op het land een nest ontdekte, was het verleidelijk de eieren mee te nemen. De hoogte van de boete varieerde in de 18de eeuw van ƒ5 in Drenthe tot ƒ120 in Overijssel.[341] De boete gold in sommige gebieden ook voor iemand die wist dat iemand anders deze overtreding had begaan, maar dat niet aangegeven had.[342] Een overtreding in 1761 bij Hillegom (NH) is een bijzonder voorbeeld. Een stroper van 14 fazanteneieren kreeg een boete van ƒ375.[343]

---

332 Bv. bekendmaking in Dordrecht, Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 30 p. 130.
333 De administratie daarvan is in vele stukken van het Archief van de Opperhoutvesterij aanwezig.
334 TK-verslag 4-2-1852
335 Gietman, *Republiek van adel*, 256.
336 Hoek, 'De inkomsten' geeft lange lijsten van schenkingen van reigers uit het Goudse bos. Een lijst uit 1777 van huis Duistervoorde (Twello, GD) telt 31 namen, zie Gelders archief, 0385 Huis Duistervoorde, inv.nr. 2
337 Matthey, *Vincken moeten*, 268, 272.
338 Plakkaten Kwartier Vlaanderen 1694 en Hulst 1706
339 Hn 29-11-1909
340 Bv Steenbergen 1650, Zeeland 1735 gericht op 'Lantluyden, Arbeyders, Schaep-herders ende Beesten-hoeders'.
341 Plakkaten Drenthe van 1767 en Overijssel van 1790.
342 Dat was bv. zo in de Baronie van Breda in 1674. In de Jachtwet 1807 gold hiervoor de forse boete van ƒ50.
343 ƒ25 voor stropen in het veld plus de reguliere boete van ƒ25 per ei. NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 24 fol.

Als grote grondbroeder waren hoenders kwetsbaar voor het rapen van de eieren. De maatregel en de boete geven aan dat men deze overtreding de kop in wilde drukken. In Utrecht was daarnaast in de 17de en 18de eeuw nestzorg verplicht. In een straal van twee roeden (ca. 7 meter) rondom een nest mocht geen heide gemaaid of geplukt worden.

Deze bescherming bleef ook in en na de Franse tijd bestaan. In Drenthe bijvoorbeeld werden in 1796 toch weer maatregelen voor de bescherming van de wildstand wenselijk gevonden. Het verbod op het meenemen van de eieren van patrijs en korhoen stond daarbij centraal. In de Jachtwet van 1814 was er alleen voor de drie hoenders een verbodsbepaling op het rapen van eieren.[344]

De meeste maatregelen waren op patrijzen gericht. Patrijzen waren in een groot deel van Nederland voor jagers lang het belangrijkste veerwild. Bronnen uit de late Middeleeuwen suggereren een exploitatie van patrijzen die vergelijkbaar was met die van konijnen. De speciale jachtgebieden voor patrijs werden patriseriën genoemd, de speciale jagers patriseerders.[345] Ook werd wel gesproken over waranden voor konijn en patrijs.[346] Na 1500 worden deze speciale jachtgebieden niet meer genoemd. Wel werd de vangst van patrijzen soms afzonderlijk verpacht.[347]

Al in de oudste bronnen is het uitzetten van patrijzen vermeld. Op eilanden was dat vaak ter introductie van de soort, elders als aanvulling van de wildstand en vooral in de 19de eeuw ook als 'bloedverversing'.[348] Na uitzetten in de heerlijkheid Warmond (ZH) midden 17de eeuw werd de jacht op patrijzen voor twee jaar gesloten 'omme die te meer te doen voortsetten'.[349] De pachter van de jacht in Mierlo (NB) moest in de 18de eeuw genoeg patrijzen 'overwinteren' om in het voorjaar geschikt jachtveld te 'repeupleeren'. Aan het eind van pachttermijn moest hij de pachter 25 levende patrijzen leveren.[350]

Een variant op uitzetten is het weer loslaten van levend gevangen patrijzen. Dat was vooral bij vangmethoden met een net verplicht omdat daarbij soms hele koppels werden gevangen. De hennen en de jonge patrijzen moesten doorgaans weer worden losgelaten. Dat was in Friesland in de 16de eeuw al regel. In Groningen was het in 1752 verplicht om alle hennen weer los te laten die 'met een voorstaenden Hond of op eenigerhande wyze levendig gevangen zullen zyn'.

De regulering van vangmiddelen voor patrijs was vooral op de netvangst gericht. Op de inperking in het gebruik van zak en schild bij de vangst van patrijzen in de 17de en 18de eeuw is al eerder gewezen. Een vergelijkbare afname in gebruik was er voor de vangst met tiras of sleepnet waarvan figuur 19 een indruk geeft. In Holland werd vanaf 1561 bepaald dat jagers zonder speciale toestemming geen tiras mochten gebruiken.[351] Andere gewesten kenden vergelijkbare maatregelen. In 1809 werden in Nederland voor het tirasseren van patrijzen nog 123 akten afgegeven.[352] Met de Jachtwet van 1814 werd deze vangmethode in heel Nederland verboden. De boete op het gebruik van een tiras op patrijzen was in de 19de eeuw meer dan het dubbele van de gebruikelijke boete, omdat tirasseren 'vernielend voor deze wildsoort' was.[353] Ook de premie voor jachtopzieners voor het opsporen van overtredingen met een tiras was het dubbele van die voor de overige overtredingen.[354] Dat deze strenge maatregelen voor de bescherming van patrijzen belangrijk waren, blijkt uit andere bronnen. In 1843 werd tirasseren naast strikken als grote bedreiging voor de wildstand beschouwd en in 1857 werd de tiras 'al te wel bekend' genoemd.[355] Uit deze periode zijn er onder meer voor Noord-Brabant regelmatig meldingen

---

11 en 17. Omdat de stroper de boete niet kon betalen, werd hij zeven weken gevangen gezet.

344 In de Jachtwet van 1852 en 1857 was er een verbodsbepaling voor het zoeken van eieren 'van eenig wild' met uitzonderingen voor waterwild en kieviten.

345 Bv keur Aardenburg 1576; brief 1593 over patriseerders en patriseren bij Haarlem, *De Navorscher* 1855, 69. In heerlijkheid Warmond rond 1600 patriseerder die voor zijn baas ving, zie Regionaal archief Leiden, 0512 Huis te Warmond, inv.nr. 620. Ook in Engeland waren er toen speciale patrijsvangers, zie Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 101.

346 Rond 1470 is sprake van verhuur van waranden voor konijn en patrijs in NH, zie Merula, *Placaten ende ordonnancien*, 6; Cau IV 525; Kosters, *Eenige mededeelingen*, 62. In Brabant worden deze waranden voor patrijzen tot in de 17de eeuw vermeld, zie bv. de digitale schepenakten op de website van BHIC.

347 Vooral uit NB bekend, bv Hh Roosendaal 1625, NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr.12562 fol. 522

348 Uitzetten patrijzen in de 17de eeuw bijvoorbeeld op Overflakkee en bij huis Teylingen, zie NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 947 (proces 10-2-1727 nr. 6) en plakkaat Teylingen 1646. In 18de eeuw bv. op Texel, zie Van Cuyck, *Brieven over Texel*, 39 en bij Apeldoorn in 1770 zie Gelders archief, 0357 Nassause Domeinen, inv.nr. 223 (met patrijzen uit Oranjewoud, FR).

349 Bij jachtverbod voor 2 jaar van 1648 is de genoemde reden aangegeven. Een plakkaat van 1645 verbood er ook al de jacht voor 2 jaar.

350 RHC Eindhoven, 13153 Collectie van Scherpenzeel Heusch, inv.nr. 772, 773

351 In 1561, 1583 loopnet; in 1586, 1595 loop- of sleepnet en later als tiras of sleepnet aangeduid.

352 NL-HaNA, Intendant Jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 54

353 Citaat uit Salomonson, *De strafbepalingen der jachtwet,* 25. Jachtwet 1814 art 20: ƒ50; Jachtwet 1852 art 43b: ƒ50; Jachtwet 1857 art 43b: ƒ40-60; gebruikelijke boete in jachtwetten 1852, 1857 was ƒ10-20.

354 PB ZL 1852 73; KB 16-1-1856

355 Malecotius, *Briefwisseling over de vraag*, 5; Verster van Wulverhorst, *Proeve eener Nederlandsche jagtterminologie*, 73.

van stropen van patrijzen met tirassen.[356]

Figuur 19. Vangst van patrijzen met een tiras.

Deze vangmethode kan worden toegepast bij soorten die zich bij gevaar drukken. Om de verborgen vogel aan te wijzen, werd een staande hond gebruikt.

Naar Ray, *The ornithology of Francis Willoughby*, boek 1, 28.

Het grote bezwaar tegen vangmethoden als zak en schild of tiras was dat ze te effectief waren en er hele koppels patrijzen in één keer mee werden gevangen. De beperkingen waren op het compenseren van deze bezwaren gericht, maar bleken uiteindelijk toch onvoldoende. Een totaal verbod was nodig. Dat de maatregelen in de verschillende gebieden met een tijdsverschil van één of twee eeuwen werden ingevoerd, geeft aan dat de regionale verschillen in jachtdruk groot waren.

Andere vangmiddelen dan netten werden ook gereguleerd. Bij de valkerij op patrijzen gold in enkele gebieden de beperking dat de valk maar één keer op een kudde patrijzen mocht worden gestuurd en ook maar één keer op de plaatsen waar gevluchte patrijzen waren neergestreken.[357] Een jachthondenras, lig-, leg- of legerhonden genoemd, werden bij de patrijzenjacht verboden, blijkbaar omdat ze te goed waren in het opsporen van patrijzen.[358] Zelfs bij het gebruik van het geweer waren er beperkingen. In Overijssel was het voor jachtopzieners verboden om opvliegende patrijzen te schieten.[359] In de Meijerij 's Hertogenbosch was het verboden een geweer met hagel te laden of anders dan vanaf de openbare weg op wild te schieten.[360]

Een deel van de maatregelen was speciaal gericht op het sparen van de patrijshennen. Bij de bepalingen over de netvangst is vaak aangegeven dat van een groep gevangen patrijzen de oude vogels weer los moeten worden gelaten, maar soms ook alleen de hennen.[361] In de Meijerij 's Hertogenbosch was het in 1656 voor eigenaren en pachters van waranden verplicht de 'Stockhoenderen' te sparen. In Utrecht gold in 16de en 17de eeuw de regel dat als er twee oude hanen gevangen waren, de vanger de 'quaetsten Haen' wel mocht houden als hij in plaats daarvan een jonge hen weer losliet.

Een bijzonder onderdeel van de regulering was het stellen van een maximum aan de vangst. Voor hazen gebeurde dat plaatselijk in de 17de eeuw al; voor patrijzen werd het in de 18de eeuw ingevoerd. In Ambacht Hulst mochten jagers vanaf 1706 maar twee dagen per week jagen met per jachtdag een maximum vangst van 4 patrijzen. In Vianen en Ameide werd in 1760 een koppel per jachtdag als maximum ingesteld en in Heusden in 1752 drie koppel. Waar dit maximum voor een gebied vaker werd vastgesteld, is sprake van een aanscherping. In Friesland was het in 1771 16 en in 1795 12 patrijzen per jachtdag. Op de Veluwe was het in 1737 12 en in Gelderland vanaf 1751 6 tot 8 patrijzen

356 *Staat van den landbouw* 1843, 99 (OV); 1847, 154 (NB); GV Deventer 1852; PV NB 1858; Almelo (OV) in 1877, zie NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820, vel 5 september 1877

357 UT 16-18e eeuw (niet 'op het verzet'); Graafschap Leerdam, Baronie van IJsselstein Land van Cuijk 1687 (10), Land van Zevenbergen 1771 (10)

358 Land van Cuijk 17de eeuw; Gooiland 1703 & 1716; Land van Arkel 1753. In DR was in 1613 ook het bezit van legerhonden verboden

359 Plakkaten van 1675 en 1766

360 Plakkaat 1656 art. 18. In 1774 werd met verwijzing naar deze bepaling iemand beboet die vanuit het veld opvliegende patrijzen probeerde te schieten, zie BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal inv.nr. 43 p. 104.

361 Verbod oude hoenders meenemen bv. Graafschap Zutphen 1651. Verbod oude hennen meenemen bv. beide Oldambten, Wedde c.a. 1658; stad en schependom Nijmegen 1657, 1700

per jachtdag. Handhaafbaar waren deze regels waarschijnlijk slecht en mogelijk zijn ze daarom niet breder ingevoerd.

De fazant was in Nederland voor jagers heel lang gekoesterd jachtwild. Uitzetten van dieren om extra wild te krijgen, is bij veel soorten toegepast, maar bij geen soort zo lang en zo intensief als bij de fazant. Uit 14de eeuwse bronnen blijkt dat deze exoot toen al in Utrecht, Noord-Holland, Noord-Brabant en op de Veluwe voorkwam.[362] Kort daarna werden fazanten ook elders in Holland en Zeeland als jachtwild genoemd.[363] Ze konden echter ook weer verdwijnen. In westelijk Nederland waren ze in 1636 bijna verdwenen.[364] Het verdwijnen uit Zeeland werd in het plakkaat van 1675 aan stroperij toegeschreven. Om 'te animeren tot den aenqueek van Faisanten' werd daar toen strikte bescherming afgekondigd. Uitzetten in combinatie met een jachtverbod werd vaker gedaan, bijvoorbeeld in Utrecht in 1608 en 1761, in Baarsande (Zeeuws Vlaanderen) in 1694 en in Friesland in 1771.[365] Ook in de 19de eeuw werd uitzetten gecombineerd met weinig jagen, bijvoorbeeld in Oostkapelle (ZL) en Barneveld (GD).[366]

De speciale positie van de fazant blijkt uit de bijzondere regels die soms voor deze soort werden opgesteld. Jachtregels uit het baljuwschap Zuid-Holland van 1601 en 1623 geven daar een mooi beeld van. De jachtgerechtigden mochten in het jachtseizoen één keer per week een fazantenhaan vangen met de zak of schieten met een boog. Hennen mochten niet worden gedood en andere vangmethoden waren evenmin toegestaan. In volgende plakkaten tot 1772 worden fazanten niet meer genoemd. Blijkbaar konden deze regels toch niet voorkomen dat de fazant verdween.

Omdat het voorkomen van de fazant afhankelijk was van uitzetten, waren de zogenaamde fazanteriën waar ze werden opgekweekt belangrijk. Dat kon variëren van een hok met ren tot een groot beschermd gebied. In 1838 werd daarvoor een omheind stuk bosgrond van minstens twee hectare aanbevolen. Een andere manier om fazanten te fokken was het zetten van broedhokjes op beschermde plaatsen in het jachtveld. Daarin broedde een kip eieren van een fazant uit. De jonge fazanten konden de broedhokjes verlaten en zo al aan het leven in de vrije natuur wennen.[367]

Een strenge winter kon een jachtveld ontvolken. Men ving de jonge fazanten daarom in het najaar op, hield ze in de winter binnen en liet ze in het voorjaar weer vrij.[368] Een bron uit 1869 geeft aan dat ze in geheel verwilderde staat langs de Hollandse duinkant en in sommige delen van Utrecht voorkomen. De meeste fazanten kwamen voor op buitenplaatsen waar ze 's winters opgehokt werden.[369]

Voor het levend vangen van fazanten was toestemming nodig om knippen of vallen te mogen zetten. Aanvragen daarvoor uit de Franse tijd kwamen uit de Hollandse duinstrook.[370] Op bijvoorbeeld landgoed Duinrell (ZH) werden fazanten kort na de Franse tijd in oktober 'de hokke gezet' tot men ze in maart weer 'springe liet'.[371] In 1865 werden in Noord-Brabant twee vergunningen verleend voor opvangen en vervoeren van fazanten.[372] Deze praktijk illustreert hoe veel jagers er voor over hadden om een vogel in het wild te kunnen schieten. Een geschoten fazant kostte in de 19de eeuw ƒ2-ƒ5, maar het plezier om een fazant te schieten, werd heel veel hoger gewaardeerd.[373]

Het korhoen was een geliefde jachtbuit maar ook een kwetsbare soort. Voor geen andere bejaagde vogelsoort was de bescherming zo streng. De maatregelen op de Veluwe geven daarvan een beeld. Jachtplakkaten vanaf 1556 verbieden het rapen van eieren en plakkaten vanaf 1593 voegen daar het verbod aan toe om netten en strikken voor het vangen van korhoenders te gebruiken. Dit waren gangbare maatregelen voor bescherming van jachtwild. Vanaf 1694 waren verder gaande jachtbeperkingen nodig om het korhoen te beschermen. Van 1750 tot en met 1757 en van 1767 tot en met 1774 mocht er op de Veluwe helemaal niet op het korhoen gejaagd worden.[374]

---

362 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 46; Mulder, *Honderd eeuwen jacht en visscherij* , 9; Janse & de Winter, 'Een bruiloftsmaal', 174 (1369 Haarlemse bos); Smit, *Het Brabantsche jachtrecht*, 81; Van Hasselt, *Bydragen voor d'oude Geldersche Maaltyden*, 83.

363 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 72; Swaen, 'Aloude Vogelkunde III', 75; Unger & de Smidt, 'Rechtsbronnen van Tholen', 324.

364 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 38.

365 Baarsande lag bij Nieuwvliet in Zeeuws Vlaanderen. De kweek van fazanten in de polders van Baarsande en het jachtverbod zijn opgenomen in het plakkaat voor kwartier Vlaanderen van 1694. In FR was de fazant kort vóór 1771 'geplant' in Het Bildt; het moest 'veel Cieraad aan de Jachtvelden geeven'. De jacht werd voor 3 jaar verboden.

366 De Marrée, *Naamlijst van de vogels*, 20; GV Barneveld 1854, 1856.

367 Verster van Wulverhorst, *Jagt-handboekje voor Noord-Nederland*, 40, 41.

368 PV ZH 1856; *Ned. Tijdschrift voor Jagtkunde* 1857, 163.

369 Keulemans, *Onze vogels in huis en tuin,* deel 1, nr. 54. In NH kwamen ze daardoor in 1851 alleen in private jachtvelden voor; in publiek jachtveld werden ze door te weinig bescherming snel uitgeroeid, zie PV NH 1851

370 NL-HaNA, Intendant Jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 33 (1807; 2x Wassenaar, Voorschoten); inv.nr. 42 (1808: Hillegom).

371 NL-HaNA, Zuylen van Nyevelt, 2.21.180, inv.nr. 143. Winter 1817/8 werden ze 2/10 tot 13/3 opgehokt.

372 PV NB 1865

373 Prijzen midden 19de eeuw zie vorige noot; eind 19de eeuw zie in Hs weidevogels.

374 In 1694 werd de jacht 'tot de conservatie en vermeerderinge der Corhoenders' een maand later geopend, zie Gelders

De Veluwe was niet het enige gebied waar deze extreme bescherming nodig werd gevonden. Vergelijkbare plakkaten uit Friesland (1579, 1591, 1596), Groningen (1725), Drenthe (1725; en in 18de eeuw elk vierde jaar een vrijjaar) en Utrecht (1750, 1752, 1761) laten zien dat deze soort voor normale bejaging te kwetsbaar was. Met deze strikte bescherming probeerde men uitroeiing te voorkomen.

Ook in de 19de eeuw was extra bescherming nodig. In de Jachtwet 1857 werd jagen op korhoenders uit een schuilhut verboden; alleen drijfjacht was toegestaan. Dat de hutjacht een bedreiging vormde, was eerder in Drenthe vastgesteld en laten gegevens uit Engeland zien.[375] Deze bescherming lijkt succesvol. Midden 19de eeuw had het korhoen nog een flinke verspreiding. Eind 19de eeuw en begin 20e eeuw was er regionaal een forse toename van de stand. Vanaf 1900 waren er op veel plaatsen klachten over schade door korhoenders.[376] Dat leidde in 1924 zelfs tot een verbod op uitzetten.[377]

Concluderend blijkt dat deze hoenders door jagers sterk beschermd werden. Vanaf de 16de eeuw golden beperkingen in de jachtmethoden en waren er specifieke maatregelen ter bescherming. Bij de patrijs lag de nadruk op het verbieden van te effectieve vangmethoden. Op bescheiden schaal werden ze uitgezet. De wens van jagers om fazanten te jagen leidde tot veel uitzetten, fokkerij en bescherming. Het voorkomen van fazanten werd daardoor in de periode 1500-1920 geheel door de mens bepaald. Korhoenders waren voor reguliere bejaging vaak te kwetsbaar. Om de soort voor de jacht te behouden, werd de jacht vaak geheel verboden. Deze analyse van de maatregelen voor de drie hoenders laat daarmee een zeer nauwe band tussen bejaging en bescherming zien die sterk op de soort was toegesneden.

Onderscheid tussen standvogels en trekvogels

Dat veel vogelsoorten bij de wisseling van seizoen trekken, heeft vanouds aandacht getrokken. De auteur van *Jacht-Bedrijff* onderscheidde in 1636 'Vogelen van 't Landt', 'Somertochtvogelen' en 'Wintertochtvogelen'.[378] Dit verschil in soorten die hier het hele jaar zijn, soorten die hier broeden en elders overwinteren en soorten die in Nederland in de winter pleisteren of doortrekken maar elders broeden is er ook in andere bronnen vanaf de 16de eeuw.[379] Het geeft aan dat men goed op de hoogte was van de verschillen in trekgedrag.

In de jachtplakkaten wordt echter bij uitzondering een duidelijk verschil gemaakt naar trekgedrag. Dat men meestal geen verschil maakte, had met de handhaving van de regels te maken. In kwartier Roermond dachten sommigen dat ze mochten schieten op 'cleyne vogelen, ende andere die 't lant in sommige saisoenen maer en passeeren'. Dat werd in 1655 verboden, omdat tilduiven werden gestroopt. In Zeeland werd in 1660 en 1661 het schieten en verhandelen van 'passeerende en doortreckende Vogels' verboden omdat er misbruik van werd gemaakt om wild te stropen. In Vianen en Ameide (ZH) gold in 1687 het verbod op allerlei vangmiddelen nadrukkelijk voor alle wild 't zij blijvende ofte doortreckende'. En toen in 1700 geprobeerd werd de wildstand in Graafschap Zutphen te verbeteren, werd het gebruik van elk vangtuig in het veld verboden 'selffs niet om sneppen off ander doorvliegend wild te schieten'.

Bij de verpachting van de jacht of de regels voor jachtopzieners waren voor trekvogels soms afzonderlijke regels gesteld. De pachter van jacht in de graafschap Culemborg moest zich in 1670 aan de open jachttijd houden, 'daeronder nochtans niet begrepen syn de Waetersnep, de houtsnep, de Wachtel en diergelijke trekvogels'.[380] De jachtopzieners in de heerlijkheid Mierlo (NB) mochten begin 18de eeuw geen haas of patrijs jagen, maar wel een aantal bij name genoemde soorten 'en alle wilt het geen treckende is'.[381]

---

archief, 1186 G. van Hasselt, inv.nr. 19; betreft een notitie. Hierover ook GA Barneveld, Ambtsbestuur Barneveld 1617-1812, inv.nr. 254 fol. 43. Vanaf 1750 waren er 5 plakkaten waarin de jacht voor enkele jaren werd gesloten. Voor andere bronnen, zie De Rijk, 'Historische gegevens over het Veluwse korhoen'.

375 PV DR 1853, 1855; Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 98.

376 Ritzema Bos, 'De schadelijkheid van het korhoen'; Van Lonkhuyzen, 'Schade veroorzaakt door het korhoen'; Directie van den landbouw, *De schade door wild*, 56, 145; Gelders archief, 0924 Heidemij, Algemene Technische Dienst, inv.nr. 14 (analyse kropinhoud). Schade was er vooral aan dennenknoppen.

377 KB 13-2-1924

378 Swaen, *Jacht-bedrijff 1636*, 30.

379 In 1654 wijst Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt,* 34 op de vele overwinterende eenden in de Biesbosch uit noordelijke gebieden. Birkhead, *De wijsheid van vogels*, 133-176 beschrijft de ontwikkeling van de kennis over vogeltrek.

380 Gelders archief, 0370 Heren en graven van Culemborg, inv.nr. 2879

381 Van den Vleuten, 'Jagen in de heerlijkheid Mierlo', 41.

Bij nadere beschouwing van de beschermende maatregelen blijkt dat die vooral op vogelsoorten waren gericht die hier broeden. Voor veel soorten die in de plakkaten genoemd worden, waren er ook maatregelen om nesten, eieren of jongen te beschermen. De schaarste aan vermeldingen van trekvogels in de jachtplakkaten wijst er op dat voor hen geen speciale bescherming nodig werd geacht.

De bejaagde vogels blijken daarmee globaal verdeeld in standvogels voor de plezierjagers en trekvogels voor de ambachtelijke vangst. Voor de jagers stond het jagen zelf en een aantrekkelijke buit voorop. Veel vogels hoefden zij niet te vangen en tot de Franse tijd werden economische motieven in de jacht sterk geweerd. Bij de ambachtelijke vangst was dat juist het doel. Dit verschil was bepalend voor de voorkeur in vogelsoorten. Voor de ambachtelijke vangst was het noodzakelijk dat op één plek veel vogels konden worden gevangen. Dat kon alleen bij trekvogels en dan nog vooral op plaatsen met stuw in de trek.

In de regelgeving van na 1800 wordt het verschil in behandeling van stand- en trekvogels beter zichtbaar. In Friesland werden in 1803 de periodieke vrijjaren niet van toepassing verklaard voor trekvogels. Volgens de Jachtwet van 1807 was de vangst met netten op eigen grond vrij voor 'Vinken, Leeuweriken en andere dergelijke Trekvogels'. Een vergelijkbare regeling kende ook de Jachtwet 1814. Vanaf 1857 gold het verbod op jagen bij spoorsneeuw niet voor een aantal trekvogels. In de jachttijden werd in de 19de eeuw meer differentiatie doorgevoerd. Het jachtseizoen voor trekvogels was meestal langer open dan voor broedvogels. En waar de vangst met netten voor standvogels als patrijs verboden werden omdat ze te effectief waren, bleven netten voor de vangst van trekvogels wel in gebruik.

De ambachtelijke vangst met zijn economische motieven werd in de 19de eeuw door de overheden zelfs gestimuleerd. De kosteloze vergunning voor het vangen van houtsnippen in Friesland is daar een voorbeeld van en in Groningen werd in 1854 door de provincie betreurd dat de vinkenvangst er niet werd beoefend. Dat was wellicht wel mogelijk 'zodat ook de jagt de middelen van bestaan zal vermeerderen'.[382] Beter hier gevangen dan elders, was bij trekvogels vaak de redenering. De ervaring dat ze elk jaar weer in groten getale kwamen, gaf het idee dat de vangst het aantal trekkers niet beïnvloedde.[383]

Toch was ook de ambachtelijke vangst meestal aan veel regulering gebonden. Er was een akte nodig en er waren beperkingen in de vangmiddelen en in de jachttijden. Deze beperkingen waren echter niet op bescherming van de trekvogels gericht maar hadden te maken met de bescherming van het overige jachtwild. Echt vrije bejaging op trekvogels was er alleen plaatselijk en tijdelijk. Op eigen grond was dat van 1857 tot 1880 zo bij de vangst van vinken, lijsters en leeuweriken.[384] De plezierjacht vormde daarmee voor de vogels van de ambachtelijke vangst indirect een bescherming.

Een vergelijking met de geschiedenis van de visserij laat paralellen zien. Het visrecht in het zoete binnenwater ontwikkelde zich ook tot regaal. Een stelsel van maatregelen beschermde de vissen, variërend van gesloten vistijden tot verboden vangmethoden en regulering van de handel. Voor de zeevisserij was die bescherming er niet. Er waren daar zelfs lang subsidies om de vangst te stimuleren.[385] De bescherming van zoetwatervis lijkt daarmee op die van de bejaagde standvogels; de exploitatie van zeevissen op die van trekvogels. Het mechanisme is steeds: bescherming als dat voor eigen belang loont, maximale exploitatie als dat niet het geval is.

Conclusie

In dit hoofdstuk staat het mechanisme van de invloed van jagen op de vogelbevolking centraal. Is de jacht als een bedreiging of juist als bescherming te beschouwen? Voor het voorkomen van grote zoogdieren was jagen elders in de wereld vaak nadelig, maar in Nederland vormde het juist een bescherming. Mede op grond van de vergelijking met zoogdieren is als hypothese geformuleerd dat de jacht voor standvogels beschermend werkte, maar voor trekvogels een bedreiging was.

Ter toetsing van deze hypothese is het regelstelsel voor de jacht geanalyseerd. De belangrijkste bepalingen zijn in tabel 12 vermeld, met de periode waarin ze van kracht waren. Het

382 PV GR 1854

383 Voor die redenering mbt ganzen zie bijvoorbeeld PV GR 1853; in 1904 vond een burgemeester in GR staltnetten geen probleem, omdat daarmee vooral trekvogels werden gevangen, zie PV GR 1904 376.

384 Tot 1857 viel het strikken van lijsters en het vangen van vinken en leeuweriken in slagnetten onder de Jachtwet. In de Jachtwet 1857 werd deze vangst buiten de werkingssfeer van de wet geplaatst. De Nuttige dierenwet van 1880 stelde weer beperkingen aan de vangst.

385 Van Drimmelen, *Schets van de Nederlandse rivier- en binnenvisserij,* 12, 20, 30.

grootste deel van de regels voor jagen blijkt gericht op de bescherming van het wild.

Tabel 12. Gangbare wildbeschermende maatregelen met de eeuw waarin die maatregelen van kracht waren.

maatregel \ *eeuw waarin van kracht*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*	*18*	*19*
jacht op wild alleen door rechthebbenden; geen vrije bejaging	•	•	•	•	•	•	•	•
sluiting jacht in broedseizoen			•	•	•	•	•	•
honden poten of blokken; niet los in veld				•	•	•	•	•
verbod op vangmiddelen zoals klem, net					•	•	•	•
geen jacht bij strenge vorst en bij (spoor-)sneeuw					•	•	•	•
verbod bezit jachthond voor niet-jagers					•	•	•	
bestrijding roofdieren van jachtwild					•	•	•	•
eieren en nesten van jachtwild niet storen					•	•	•	•
regulering handel in wild					•	•	•	•

De oudste bepalingen hebben betrekking op de reservering van het jachtrecht. Dat was essentieel omdat zo het aantal jagers werd beperkt en daarmee de jachtdruk. Deze bescherming ontstond in de Middeleeuwen. De claim van vorsten op wild en jagen legde de basis voor het jachtrecht en maakte een eind aan de vrije bejaging. Tot de Franse tijd waren er veel regels om het aantal jagers beperkt te houden. Aan de hand van gewestelijke registraties van het aantal jagers kan worden geschat dat het aantal jagers in deze periode in Nederland maximaal 1500 was en meestal onder de 1000 lag. Vanaf de Franse tijd was het geen beleid meer het aantal jagers klein te houden. Het aantal steeg rond de Franse tijd naar zo'n 6000 jagers en dat aantal bleef gedurende de 19de eeuw ongeveer gelijk. De jachtdruk was daarmee in de 19de eeuw veel hoger dan tot de Franse tijd, maar bleef laag in vergelijking met de periode na 1900 en die in buurlanden.

Een ander deel van het regelstelsel was direct gericht op de bescherming van het jachtwild. Voor niet jagers was tot de Franse tijd het bezit van jachthonden verboden. Hondenbezitters moesten tot 1857 hun hond poten of blokken zodat die geen bedreiging voor het jachtwild konden zijn. Predatoren van jachtwild werden tot 1860 georganiseerd bestreden. Voor boeren die schadelijke vogels wilden bestrijden, golden uit vrees voor stroperij tot in de 20e eeuw veel beperkingen.

Tot slot gaat een deel van het wettelijke stelsel over beperkingen die de jagers zich zelf oplegden. Het instellen van een gesloten jachttijd is daarvan het belangrijkste voorbeeld, maar er waren ook veel beperkingen in toegestane vangmiddelen, gebruik van honden en jagen op sneeuw. Voor enkele vogelsoorten kwamen daar nog aanvullende maatregelen bij, zoals jachtbeperkingen voor de hoenders patrijs, korhoen en fazant. Het is verwonderlijk dat er bij zo weinig jagers zo veel bescherming nodig werd geacht.

Een groot deel van de maatregelen die vóór of in de 16de eeuw werden ingevoerd, bleef tot in de jachtwetten van de 19de eeuw in stand. De maatregelen laten daarmee een grote continuïteit zien. In de 19de eeuw verdwenen de beperkingen op het aantal jagers, de mogelijkheden voor wildhandel werden groter, de beperkingen voor honden vervielen en de georganiseerde bestrijding van roofdieren stopte. Maar de maatregelen die wel bleven, zoals de jachttijden, werden effectiever en een deel van de vervallen maatregelen, zoals de bestrijding van roofdieren en loslopende honden, werd door jagers voortgezet. De vermindering in maatregelen betekende daarom waarschijnlijk geen vermindering in de bescherming.

Naast de jacht door de notabele plezierjagers was er de ambachtelijke vangst van vogels door onder meer kooikers, vinkers, lijsterstrikkers en wilsterflappers. De omvang van die vangbedrijven is pas vanaf de Franse tijd door de verplichte registraties vast te stellen. Deze vangbedrijven waren veelal regionaal geconcentreerd, zoals de vinkers in de duinen, de wilstervangers in Friesland en de houtsnippenvangers in Gaasterland. Economisch waren eendenkooien waarschijnlijk het meest belangrijk. Opgeteld was het aantal ambachtelijke vogelvangers in de 19de eeuw veel kleiner dan het aantal jagers. Maar omdat deze vangers waarschijnlijk intensiever jaagden, kan de impact op de avifauna gelijk zijn geweest. De soorten waarop gejaagd werd, verschilden. Jagers vingen vooral broedvogels en de ambachtelijke vangers trekvogels. In de periode 1500-1920 werd in Nederland meer dan de helft van de soorten vogels bejaagd. Insectenetende zangvogels, kraaiachtigen en roofvogels waren de belangrijkste soortengroepen die niet bejaagd werden.

Met deze gegevens kan de hypothese over de invloed van de jacht worden getoetst. Het

jachtstelsel voor de notabele jagers was sterk op de bescherming van de bejaagde vogels gericht, zodat er meer te jagen viel. Daarvan profiteerden vooral broedvogels. Voor hen vormde de jacht inderdaad een bescherming.

Voor de ambachtelijke vangst van trekvogels golden tot de Franse tijd weinig regels. Het verbod op het gebruik van allerlei vangmiddelen, beperkte de mogelijkheid voor het uitoefenen van deze vangst. In de 19de eeuw werden de mogelijkheden voor ambachtelijke vangst groter. De vangst van trekvogels kende toen minder beperkingen dan het jagen van standvogels. Het gebruik van netten was voor trekvogels wel toegestaan en het vangstseizoen duurde langer. Beter hier gevangen dan elders, was bij trekvogels de redenering.

Maar de beschermende maatregelen voor het jachtwild zoals regulering wildhandel en verbod op loslopende honden, waren van belang voor alle bejaagbare soorten en de jachtregels zorgden er ook voor dat de vangst van trekvogels nog tal van beperkingen kende. In vergelijking met een geheel vrije bejaging vormde dat voor die trekvogels een bescherming. Per saldo is de jacht en het daaraan verbonden regelstelsel daarom ook voor deze vogels als een bescherming te karakteriseren. De hypothese dat de jacht voor trekvogels een bedreiging was, klopt daarmee niet. Maar trekvogels beschermen was geen bewuste keuze. Het was een gevolg van de keuze om het overige jachtwild te beschermen.

Dat de jacht in Nederland voor vogels een beschermende werking had, is in vergelijking met de situatie in andere werelddelen bijzonder. Dit verschil heeft een sociaal-politieke achtergrond. In de gebieden waar jagen een bedreiging voor dieren was, waren er tot de 19de eeuw vaak geen maatschappelijke structuren die beperkingen konden afdwingen. In Nederland waren die er vanaf de Middeleeuwen wel. Dat vorsten jachtrecht claimden was de cruciale stap in de bescherming door de jacht. Het ontstaan van dit jachtrecht vormde de overgang van vrije naar gereguleerde bejaging. Wild jagen was tot de Franse tijd het exclusief recht van een heel klein groepje mensen. In hun belang werd al het andere jagen stropen.

Tabel 12 laat zien dat de diversiteit aan de wildbeschermende maatregelen in de 16de eeuw sterk uitbreidde. Die uitbreiding is door Davids verklaard met de politieke ontwikkelingen in die periode. De maatregelen zijn dan een gevolg van de staatsvorming in deze periode: de landsheren konden er hun invloed mee laten zien en laten gelden.[386]

Maar de uitbreiding van wildbeschermende maatregelen in de 16de eeuw kan ook samenhangen met de economische groei, de ontwikkeling van steden en de groeiende vraag naar vlees. Het had dan dezelfde achtergrond als de sterke groei van het aantal eendenkooien in deze periode. Ook de bevolkingsdruk was een factor. In het dichtbevolkte Holland en Utrecht werden maatregelen eerder ingevoerd dan in de dunbevolkte oostelijke gewesten. Tot slot kunnen de maatregelen als een reactie op een ecologische crisis worden gezien. De beschermende maatregelen van de voorafgaande eeuwen konden niet voorkomen dat de wildstand sterk achteruit ging. Er was meer bescherming nodig om de stand op peil te houden.

Het ecologische belang van de beschermende werking van de jacht kan worden geïllustreerd met een vergelijking met gebieden waarin dit jachtrecht met bijbehorend regelstelsel er niet was. Richards en Mosley geven voor Amerika, Afrika en Azië vele voorbeelden van uitroeiing van grote zoogdieren door jacht in de periode 1500-1900. Ook uitroeiing van vogelsoorten, met de dodo en de Amerikaanse trekduif als bekendste voorbeelden, is hoofdzakelijk in omstandigheden zonder exclusief jachtrecht voorgekomen. Voor Nederland zijn er geen vogelsoorten aan te wijzen die in deze periode door jagen zijn uitgeroeid.

Deze vergelijking laat vooral het grote ecologische belang van de politieke factoren zien. In het nieuwe gebied waren er tot in de 19de eeuw geen maatschappelijke structuren die beperkingen konden afdwingen. Kolonisten uit westerse culturen brachten de techniek mee om grootschalig te jagen en de kennis om de vangst te gelde te maken. Zij waren daardoor vaak verantwoordelijk voor de uitroeiing. In de landen van hun herkomst daarentegen zijn nauwelijks soorten uitgestorven.[387]

386 Davids, 'De zondeval van de dierenbeul', 257.

387 In zijn overzicht van uitgestorven zoogdieren merkt Harper, *Extinct and vanishing mammals,* 13, op dat kolonisatie door Europeanen in andere werelddelen tot veel meer extincties heeft geleid dan in Europa zelf. Dat geldt ook voor vogels.

4. Bejaging van grote moerasvogels in beschermde kolonies

De kolonies met grote moerasvogels in Holland hebben afgelopen eeuwen veel aandacht getrokken. Deze kolonies waren uniek in Noordwest-Europa. Lepelaar, aalscholver, purperreiger, grote zilverreiger en kwak kwamen elders niet voor of waren er zeer zeldzaam. Maar deze vogels waren ook jachtwild. In de 17de eeuw vormden de grote moerasvogels in Holland en Utrecht zelfs ongeveer een derde deel van de vogelsoorten waar de belangstelling van de adellijke jagers op was gericht. De kolonies werden daarnaast intensief geëxploiteerd. Jaarlijks werden duizenden jongen uit de nesten geschud en voor consumptie verhandeld.

In zijn onderzoek naar de geschiedenis van de vogels besteedde Brouwer veel aandacht aan deze moeraskolonies. Zijn conclusie was eenduidig. Het beheer van de kolonies was roofbouw.[1] Kijkend naar de grote aantallen vogels die gedood werden, zeldzame vogels bovendien, is het inderdaad moeilijk daarin de kern van de bescherming te zien.

Toch vormen de moeraskolonies naar mijn mening geen uitzondering op het algemene mechanisme van bescherming door bejaging. Deze kolonies lagen in een gebied met een hoge bevolkingsdichtheid, intensief agrarisch grondgebruik en belangrijke visserij in de omgeving. De kolonie in het Zevenhuizense bos heeft minstens twee eeuwen bestaan en die op Schollevaarseiland zo'n 130 jaar. Dat was alleen mogelijk met een effectieve bescherming. De waarde van de grote moerasvogels voor de mens moet daarvoor de basis zijn geweest. Die waarde ontstond door het economisch voordeel van de exploitatie en de culturele betekenis van de jacht. Als hypothese geformuleerd: Doordat grote moerasvogels cultureel of economisch waardevol waren, werden hun kolonies beschermd.

Voor het toetsen van deze hypothese zal de betekenis van grote moerasvogels voor de mens worden onderzocht. Daarnaast is naar informatie gezocht over de kolonies en over de wijze waarop zij geëxploiteerd en beschermd werden. Om welke kolonies het gaat, zal eerst worden beschreven.

Kolonies van moerasvogels

In de kolonies moerasvogels kan onderscheid worden gemaakt in de kolonies met één dominante broedvogel en in kolonies met meer soorten. Vooral de grote kolonies met meer soorten hebben sterk in de belangstelling gestaan. Daarover zijn ook de meeste gegevens. Van deze gemengde kolonies is in tabel 13 een overzicht weergegeven waarin tevens een schatting van het aantal broedparen is gemaakt.

Deze gegevens laten zien dat er vanaf de 14de eeuw meestal één grote gemengde kolonie was. Voor de periode 1377-1470 is de situatie onduidelijk.[2] Midden 19de eeuw waren er voor een korte periode twee gemengde kolonies. Tot midden 19de eeuw lagen de kolonies in het zuiden van Holland, daarna in het Vechtplassengebied van Noord-Holland en Utrecht. Ingetekend op een kaart (figuur 20) is te zien dat de afstand tussen de kolonielocaties in Zuid-Holland maar circa vijf kilometer was. Voor de voedselvoorziening van de moerasvogels betrof het één gebied. Het landschap in dit gebied was wel zeer dynamisch. Tot midden 18de eeuw nam door slagturven het wateroppervlak sterk toe. Daarna werd het tot midden 19de eeuw door droogmalen weer landbouwgrond.[3]

De betekenis van de kolonies voor de verschillende soorten was wisselend. De grote zilverreiger is alleen uit het Goudse bos bekend.[4] Purperreigers worden meestal niet vermeld vanwege hun gebruikswaarde, maar omdat ze zo zeldzaam waren.[5] Beide soorten werden niet genoemd in *Jacht-Bedrijff* en de jachtplakkaten. Het belang van de kwak was in de oudste kolonie groot, maar nam daarna gestaag af. Blauwe reiger, lepelaar en aalscholver waren daarmee in de periode 1300-1900 voor de mens de belangrijkste koloniebroedende moerasvogels.

---

1 Brouwer, *Historische gegevens*, 147. Ook bv. Vera, *De Oostvaardersplassen*, 79 beschrijft de exploitatie als roofbouw.

2 Het Goudse bos werd in 1377 gekapt nadat de bomen door een overstroming met zeewater dood waren gegaan, Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 74. De oudste vermelding van een kolonie in het Zevenhuizense bos is van 1471, Paul, 'Het Bos van Zevenhuizen', 29. Mogelijk zijn de vogels van Goudse bos rond 1377 al naar het Zevenhuizense bos gegaan.

3 Deze ontwikkeling is afgeleid uit kaarten van 1645 (Bleau), 1725 (Collectie kaarten Westfries museum inv.nr. 07892), 1750 (figuur 20) en 19de eeuwse kaarten.

4 De witte reigers uit de historische bronnen worden als kleine én als grote zilverreiger geïnterpreteerd. BoneInfo noemt alleen botten van grote zilverreigers; daarom volg ik de interpretatie dat het grote zilverreigers waren.

5 Door Vera, *De Oostvaardersplassen*, 78 worden ook purperreigers voor Zevenhuizense bos vermeld. Die opgave is door anderen overgenomen, maar kon in oudere bronnen niet worden teruggevonden en is daarom niet opgenomen.

Tabel 13. De grote gemengde kolonies in Holland.

	Goudse bos	***Zevenhuizense bos***	***Schollevaars-eiland***	***Horstermeer***	***Naardermeer***
periode	vóór 1356 tot 1377	vóór 1471 - ca. 1740	ca. 1740-1873	vóór 1850-1883	ca. 1860-nu
oorzaak verdwijnen	overstroming met zeewater	vervening	droogmaking	droogmaking	
broedplaats	boom	boom	grond	grond	grond
blauwe reiger	●	●	●	●	•
kwak	●	•	•		•
grote zilverreiger	●				
lepelaar	•	•	•	●	•
aalscholver		●	●	●	•
purperreiger			•	•	•

Maximum aantal broedparen; voor het Naardermeer is het aantal omstreeks 1900 opgenomen.

● >500 paar ● 100 - 500 paar • 10-100 paar • < 10 paar

Bronnen: Belangrijkste bronnen voor Goudse bos zijn: Scheygrond, 'Het Goudsche Bosch. Een vogelparadijs in vroeger eeuwen', Ibelings, 'Het Goudse bos'. Voor Zevenhuizense bos: Van Pelt Lechner, 'Het voormalige Zevenhuizensche Bosch', Swaen, 'Aloude Vogelkunde IV', Ibelings, 'Oogst en consumptie van vogels', Paul, 'Het Bos van Zevenhuizen'. Voor Schollevaarseiland: Nozeman, *Nederlandsche vogelen,* 1, 90; Harting, 'Een bezoek aan het Schollevaarseiland'. Voor Horstermeer: Roelofs, 'Eene kolonie van lepelaars en aalscholvers in de Horstermeer'; Van Bemmelen, 'Aanvulling der Mededeelingen'; Brouwer, *Historische gegevens*, 172. Voor Naardermeer: Thijsse, *Het intieme leven der vogels*, 79.

Figuur 20. Ligging van drie kolonies bij Gouda.

Situatie 1750, naar de kaart van Tirion. De kolonie was toen op Schollevaarseiland.

Vanaf circa 1600 waren er naast deze kolonies geen andere belangrijke gemengde kolonies in Nederland. Dat blijkt uit de verslagen van bezoekers van deze kolonies. Zij schreven er vol verwondering over. Er moeten in deze periode wel andere, maar kleine, kolonies zijn geweest. De gegevens in de jachtplakkaten wijzen er op dat deze in Zuidwest-Utrecht en in de Biesbosch lagen.[6] Over gebruik en bescherming van die kolonies zijn echter geen gegevens bekend.

Tot circa 1850 blijkt de dynamiek in de kolonielocaties zeer gering. De eigendomssituatie van de kolonies was daarbij belangrijk. Het Goudse bos en later het Zevenhuizense bos hadden een eigenaar die er voor koos om de grond voor een kolonie te gebruiken. De latere kolonies lagen op terreinen met een lage gebruikswaarde. De moerasvogels waren daar in deze periode op aangewezen. Wanneer die terreinen door ontginning of inpoldering een waarde voor de landbouw konden krijgen, speelde de aanwezigheid van de vogels geen enkele rol.[7] Dat werd begin 20e eeuw bij het Naardermeer pas anders onder invloed van het sinds eind 19de eeuw gegroeide maatschappelijke bewustzijn voor natuur.

Kolonies met alleen blauwe reiger worden vaak vermeld in verband met de hoge valkenjacht. Bindelmeerbroek (13-15de eeuw), Soestdijk (17+18de eeuw) en Hoogsoerense bos (17-19de eeuw) zijn daarvan de belangrijkste voorbeelden. Van een tiental andere als reigerie of reigerbos omschreven kolonies in de periode tot 1800 is aannemelijk dat daar de hoge valkenjacht werd beoefend, maar er zijn geen bronnen bekend die dat bevestigen. Omgekeerd wijzen een aantal opgaven over de uitoefening van de hoge valkenjacht op de aanwezigheid van een kolonie waarover in de bronnen niets is gevonden.

Economische waarde tot de Franse tijd

Vlees en eieren van moerasvogels werden gegeten en dat gaf hen een economische waarde. Over omvang en waardering van die consumptie geven archeologische opgravingen, keukenrekeningen, gegevens over de exploitatie van kolonies, kookboeken en schilderijen informatie. De informatie in deze bronnen over de roerdomp, wel grote moerasvogel maar geen koloniebroeder, zullen ter vergelijking worden gebruikt.

De archeozoölogische gegevens van na 1000 uit BoneInfo laten zien dat bij vindplaatsen met botten van moerasvogels die van de blauwe reiger het meest algemeen zijn. Ongeveer de helft van de vindplaatsen met moerasvogels uit de periode 1000-1700 betreft kastelen.[8] Dat wijst op het grote belang van de hoge valkenjacht op de blauwe reiger en bevestigt dat vooral de adel op moerasvogels jaagde.

Schriftelijke bronnen, vooral keukenrekeningen uit de periode 1300-1600, geven informatie over consumptie van moerasvogels, zie tabel 14. Ze laten zien dat moerasvogels door adel en geestelijken met veelal een adellijke afkomst werden gegeten. Het past in een patroon waarin wild vooral door de adel gewaardeerd en gegeten werd.[9] De regelgeving speelde daarbij een belangrijke rol. Jachtbuit te gelde maken mocht niet en jagen was in deze periode nog grotendeels het privilege van de adel. Buiten de kring van de adel was er dus moeilijk aan te komen.[10]

Enkele van deze bronnen geven de datum aan waarop de moerasvogels werden gekocht of gegeten. Dat laat een wisselend beeld zien, wat suggereert dat zowel jonge als volwassen vogels werden gegeten. Bij kasteel Sint-Maartensdijk (ZL) was een reigerie en daar werden vele botresten van jonge reigers gevonden.[11]

---

6 In plakkaten van de naast elkaar gelegen heerlijkheden Langerak (1638), Meerkerk (1742), Ameide (1760) worden enkele soorten koloniebroedende moerasvogels genoemd. Mogelijk hebben ook de vermeldingen in de gewestelijke plakkaten van Utrecht op vogels uit deze kolonie betrekking. In de Biesbosch broedden aalscholvers. De veronderstelling dat deze kolonies klein waren, is gebaseerd op het ontbreken van andere bronnen over deze kolonies. De extreme verwondering van de bezoekers van de grote gemengde kolonies geeft ook aan dat er elders in West-Nederland geen broedplaatsen van enigszins vergelijkbare omvang waren.

7 Dresen, 'Van Schollevaarseiland tot Naardermeer'.

8 Voor blauwe reiger bv. cluster nrs. 730, 998, 897, 1616; voor grote zilverreiger 1006 en 602; voor kwak 1278, 1404; voor aalscholver 1278, 1616 en 152.

9 Dit patroon gold tot de 18de eeuw, zie Burema, *De voeding in Nederland,* 44, 75, 168.

10 Reigers waren wel relatiegeschenk. Graaf van Blois gaf in de 14de eeuw veel reigers uit het Goudse bos aan zijn relaties en de hertog van Gelre kreeg in de 16de eeuw reigers van Gelderse adel, zie Hoek, 'De inkomsten uit de grafelijke domeinen', 136-154 en Van Hasselt, *Bydragen voor d'oude Geldersche Maaltyden*, 74.

11 La Fèber, 'De dierlijke resten', 90.

Tabel 14. Consumptie van moerasvogels 1300-1600.

Soort	*jaar*	*waar op tafel*	*bijzonderheden*	*bron*
Blauwe reiger	1344	Graaf van Holland	25 stuks	Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid*, deel 3, 318.
	1345		168 stuks, april/mei	Ibidem, 446.
	1332	Bisschop Utrecht	eind aug/begin sept	Muller, *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht*, I: 368,373; II: p. L.
	1363	levering aan herbergen	uit reigerie Bindelmeerbroek	Vlek, *Amsterdamse vogelhistorie*, 23.
	1377	Bisschop Utrecht	ca. 72 stuks mei-augustus	Vermeulen, 'Bisschoppelijke rekening van 1377-1378', 313.
	1401	Hertogin Margaretha van Kleeve	19 stuks uit reigerbos	*De Gierzwaluw* 1991, p. 8; verwijzing naar Wagenaar
	1462-1555	Adellijke nonnen abdij Leeuwenhorst		De Moor, *Verborgen en geborgen,* 215, 234
	1479	Adellijke nonnen abdij Rijnsburg		Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg,* 783.
	1520-1528	Hertog van Gelre	vnl. sept-dec.	Van Hasselt, *Bydragen voor d'oude Geldersche Maaltyden,* 74-76.
	1575	3de bruiloft Willem van Oranje in Veere	2 reigers; juni	Trouw 17-12-2011
Kwak	1377	Bisschop Utrecht	ca. 9 stuks mei-juni	Vermeulen, 'Bisschoppelijke rekening van 1377-1378', 319.
	1481	Adellijke nonnen abdij Rijnsburg	reigers, kwakken uit Haarlem	Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, 882.
Grote zilverreiger	1487	Adellijke nonnen abdij Rijnsburg	'een witten reiger'	Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, 929.
Lepelaar	1451, 1460	Hertog van Gelre	steeds met reiger	Van Hasselt, *Bydragen voor d'oude Geldersche Maaltyden*, 76, 77.
Aalscholver	1462-1555	Adellijke nonnen abdij Leeuwenhorst		De Moor, *Verborgen en geborgen,* 215.
	1491	Adellijke nonnen abdij Rijnsburg	1 stuk	Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, 995.
	1572	Commanderij St Jan, Haarlem	2 stuks	Winter, *Spices and comfits*, 139.
Roerdomp	1332	Bisschop Utrecht	1 stuk	Muller, *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht*, L.
	1369	Bruiloft in familie graaf van Holland	5 stuks uit Kennemerland/W-FR	Janse & de Winter, 'Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof in 1369', 174, 184.
	Rond 1370	Graaf van Blois, Schoonhoven		Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 1, 674.
	1393	Hof graaf Holland		De Boer, *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland*, Serie 1, Deel 1393-1396; 128.[a]
	1398	Adellijke nonnen abdij Rijnsburg		Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, 783.
	1457	Hertog van Gelre		Van Hasselt, *Bydragen voor d'oude Geldersche Maaltyden*, 77.
	1479	Adellijke nonnen abdij Rijnsburg		Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, 864.[b]
	1540	Adellijke nonnen klooster Warmond	2 stuks	Nierop, *Van ridders tot regenten*, 139.
	1553	Hof Willem van Oranje (Breda)	18 stuks; 17 in november	Delen, 'Eten en drinken aan het hof van Willem van Oranje', 134.[c]
	1572	Commanderij St Jan, Haarlem	2 stuks	Winter, *Spices and comfits*, 139.

Opmerkingen: [a] Dit lijkt dezelfde vermelding als die bij Van Wyn, *Historische en letterkundige avondstonden.* Deel II, 87. Daar wordt behalve de roerdomp ook de reiger genoemd. In de bronuitgave is de reiger niet gevonden. [b] In 1482 is in de rekening paling voor de roerdompen opgenomen. Dat wijst er op dat roerdompen gemest werden. Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, 915. [c] Vetter, *Aan het hof*, 89 noemde voor doopfeest in dat jaar bestelling in december van 26 roerdompen; relatie met opgave van Delen is onduidelijk.

Een enkele keer zijn prijzen vermeld waarmee de waarde van moerasvogels ten opzichte van pluimvee kan worden geschat. In 1332 waren reigers gemiddeld anderhalf keer zo veel waard als een gans. In

1377 was een blauwe reiger even kostbaar als een kapoen of een tamme gans en dubbel zo veel waard als een eend of een kip. Ook in 1554 was een reiger ongeveer even veel waard als een kapoen, maar meer dan het dubbele van een eend of kip.[12] Omgerekend naar vleesgewicht betekent dit dat voor de reiger ongeveer het dubbele werd betaald: wel een blijk van waardering, maar heel exclusief was het niet.

Naast de gegevens over de consumptie van moerasvogels zijn er voor de periode tot 1600 gegevens over de herkomst en bestemming van de moerasvogels, zie tabel 15. Bij de oogst in het Zevenhuizense bos ging het om jonge, nog net niet vliegvlugge vogels. Die konden makkelijk worden verzameld door het schudden van de nestbomen. Dat gebeurde met lange stokken voorzien van haken. Voor het Zevenhuizense bos is deze oogstwijze uit verslagen van bezoekers en uit rekeningen bekend.[13] In het Goudse bos werd dit in de 14de eeuw ook zo gedaan, maar kunnen daarnaast volwassen vogels zijn gedood. Er werd daar ook een ladder gekocht, zodat men mogelijk ook in de bomen klom.[14]

De kwakken en aalscholvers die van 1573-1575 in het Zevenhuizense bos werden geoogst, gingen naar opkopers die ze in de omliggende steden op de markt brachten. De handel op de stedelijke markten kende veel regels.[15] In 1544 mocht iemand in Delft in aalscholver, reiger en kwak handelen als hij de helft van de winst aan de gemeente gaf.[16] Opmerkelijk is dat de strenge regels uit de jachtplakkaten die wildhandel verboden, blijkbaar niet voor deze jonge moerasvogels golden. Waarschijnlijk werd een verschil gemaakt in de oogst van jonge vogels uit de kolonies en de jacht op rondvliegende volwassen vogels. Hoe men daar in de wildhandel mee om ging, geven de bronnen niet aan.

Tabel 15. Bestemming moerasvogels uit de kolonies Goudse bos (G) en Zevenhuizense bos (Z).

Soort	*bos*	*jaar*	*bestemming*	*aantal vogels per jaar*
Blauwe reiger	G	1358-1376	relatiegeschenk	300-1700
Blauwe reiger én kwak	G	1358-1376	verkocht	max. 2500
Kwak	Z	1573-1575	markten ZH-steden	300-500 stuks jonge vogels
Grote zilverreiger	G	1360-1376	verkocht	max. 1000
Lepelaar	G	1360, 1362	verkocht	incidenteel
Aalscholver	Z	1573-1575	markten ZH-steden	1500-5000 stuks jonge vogels

Bronnen: Hoek, 'De inkomsten'; Ibelings, 'Het Goudse bos', 101 en Ibelings, 'Oogst en consumptie van vogels', 39.

Voor de periode na 1600 suggereren de jachtplakkaten dat de blauwe reiger pas in de 18de eeuw van tafel verdween.[17] Voor deze periode geven ook kookboeken en schilderijen informatie over de consumptie van moerasvogels. Een kookboek voor de elite uit de tweede helft van de 17de eeuw vermeldde reiger en roerdomp.[18] Het bevestigt dat deze twee soorten voor consumptie de belangrijkste moerasvogels waren. Een kookboek uit 1724 heeft recepten voor de aalscholver. Dit kookboek laat echter veel Franse invloed zien en andere bronnen wijzen niet op waardering van aalscholvers in Nederland.[19]

Op schilderijen met marktkramen, keukentafels en wildtableaus zijn moerasvogels als voedsel afgebeeld. Voor de 17de eeuw zijn die schilderijen geïnventariseerd. Daarop zijn vaak blauwe reiger en roerdomp afgebeeld en een enkele keer ook aalscholver.[20] Lepelaar of zilverreiger zijn op zulke schilderijen niet ontdekt, een kwak mogelijk maar vaag. Dat kan een gevolg zijn van de voorkeur van schilders. Waarschijnlijk schilderden zij aalscholver, lepelaar en zilverreiger niet zo graag. Dat blauwe reiger en roerdomp alleen als volwassen vogel worden afgebeeld, stemt niet overeen met de praktijk

12 Gegevens 1554 uit Delen, *Hof en hofcultuur*, 318.
13 Verslagen: Van Pelt Lechner, 'Het voormalige Zevenhuizensche Bosch'; Rekeningen; Ibelings, 'Oogst en consumptie van vogels'. Exploitatie werd al vermeld in 1471, zie Paul, 'Het Bos van Zevenhuizen', 29.
14 NL-HaNA, Graven van Blois, 3.19.10, inv.nr. 89
15 Unger, *De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden*, 138.
16 Soutendam, *Keuren en ordonnantiën der stad Delft*, 185.
17 In de jachtplakkaten van Holland van 1716, 1750 (en daarmee ook van Voorne van 1716, 1750) en van de heerlijkheid Bergen van 1754 werd de reiger nog genoemd bij de regels over de handel in jachtwild.
18 Willebrands, *De verstandige kok*, 39.
19 Het kookboek geeft voor 'rotgans' drie recepten: 'Weet dat dese Scholvaart of Rotgans een Water-vogel is, die de Rooms-Catholyken in de Vasten eeten'. *Het Hollands, of Neederlands kookboek*, Leyden, 1724, 80. Voor reiger en roerdomp zijn er geen recepten.
20 Noord-Nederlandse schilders die in deze periode een blauwe reiger of roerdomp afgebeeld hebben zijn onder meer Willem van Aelst, Arent Arentsz, Jacob Biltius, Pieter van Noort (reiger met mogelijk kwak), Rembrandt van Rijn, Floris van Schooten, Elias Vonck, Jacob de Wet II. De laatste met ook aalscholver.

van de consumptie. Waarschijnlijk is ook daar sprake van vertekening vanwege de hogere picturale waarde van de volwassen vogels.

Deze bronnen wijzen op hoge waardering van moerasvogels als voedsel. De culinaire waardering was echter niet zo eenduidig. In 1594 werd opgemerkt dat prinsen en grote heren graag reigers jagen en als koninklijke spijze opdienen, maar dat dit niet betekende dat ze lekker waren. Van de reiger was alleen de borst eetbaar.[21] Merula gaf in 1605 ook een negatief oordeel over de reiger: 'rieckt sterck, ende is onghesont: hoe jonger, hoe beter'.[22]

Tussen de soorten moerasvogels blijkt wel sprake van een culinaire hiërarchie. In rekeningen van 1332 was de enige roerdomp meer waard dan de duurste blauwe reiger en ongeveer het dubbele van de middenprijs voor die reiger.[23] In de rekening van het Goudse bos telde men twee kwakken voor één blauwe reiger. Die verhouding is er ook in de marktprijs van beide soorten in 1377.[24] Omdat reigers dubbel zo zwaar zijn als kwakken, werden ze ongeveer gelijk gewaardeerd. Over de waardering van zilverreiger en de lepelaar is weinig bekend, maar die lijkt niet hoog. Maerlant beschrijft eind 13de eeuw de zilverreiger en lepelaar als minder smakelijk dan de blauwe reiger. De volgorde in waardering is dan roerdomp, blauwe reiger en kwak, zilverreiger en lepelaar en tot slot de aalscholver.

De Nederlandse waardering van moerasvogels als voedsel sluit aan bij die in andere landen. In Engeland waren moerasvogels tot circa 1600 onderdeel van de zeer luxe keuken.[25] Uit het midden van de 14de eeuw is daar de aanleg van een tweetal reigeriën bekend en een prijsstijging van de reigers.[26] In 1678 en 1738 werd daar nog gemeld dat reigerkolonies de eigenaren goede winst opleverden, maar een eeuw later werden ze er voor consumptie niet meer gewaardeerd.[27]

Incidenteel werden ook de veren van moerasvogels gebruikt. In Sint-Maartensdijk werden in 1613 97 blauwe reigerveren verzameld ter versiering van helm of hoofddeksel.[28] Dit gebruik was elders in Europa bekend, maar andere aanwijzingen voor dit gebruik in Nederland zijn er niet.[29]

Een aantal bronnen uit de 17de eeuw meldt handel van levende vogels. Van de jonge vogels die men in het Zevenhuizense bos uit het nest schudde, werd een deel met dichtgenaaide ogen naar Engeland vervoerd.[30] Import van levende vogels in Engeland, vooral reigerachtigen, is vanaf de 16de eeuw bekend. Ze werden daar gegeten en voor de valkerij gebruikt.[31] Waarschijnlijk ging het ook om aalscholvers. Swammerdam beschreef het gebruik van aalscholvers in Engeland bij de visvangst en ook in *Jacht-Bedrijff* is dit vermeld.[32] De kunst om aalscholvers af te richten zou begin 16de eeuw door Nederlanders uit Azië naar Europa zijn gebracht.[33] Aan de vorstelijke hoven van Engeland en Frankrijk werd het daarna lang als vermaak beoefend.[34] In 1671 schreef een bezoeker van het Zevenhuizense bos over dit gebruik van aalscholvers maar over de toepassing in Nederland is niets bekend.[35]

Incidentele bronnen geven nog andere bestemmingen voor levende moerasvogels aan. Vijf lepelaars werden in 1688 uit het Zevenhuizense bos naar een vogelkooi in Den Haag gebracht.[36] Voor het vluchtbedrijf in Duitsland werden begin 17de eeuw soms zilver- en purperreigers uit Holland gehaald.[37] Ook in de 18de eeuw werden soms reigers naar Duitsland vervoerd toen daar het vluchtbedrijf nog intensief beoefend werd.[38] Deze vermeldingen over levende vogels lijken echter eerder de beschrijving van een curiositeit dan dat ze aanwijzing voor belangrijke handel zijn.

---

21 Stevens, Liebaut & Sebizius, *De Veltbouw ofte Lantwinninghe*, 233, 234 (editie 1594).
22 Merula, *Vlvght-Bedryf*, 40.
23 Muller, *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht*, L. Maerlant noemde de roerdomp eind 13de eeuw duur en daarom 'heren spise'.
24 Vermeulen, 'Bisschoppelijke rekening van 1377-1378'.
25 Yalden & Albarella, *The History of British Birds,* 145.
26 Stone, 'The consumption and supply of birds', 158.
27 Ray, *The ornithology of Francis Willoughby*, 278; Albin, *A natural history of birds*, 64; Selby, *Illustrations of british ornithology*, 12.
28 La Fèber, 'De dierlijke resten', 91.
29 Rennie, *The architecture of birds*, 187; buiten Europa werden de veren ook later nog als versiersel gebruikt.
30 Swaen*, Jacht-Bedrijff 1636*, 57.
31 Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 24.
32 Swammerdam, *Bybel der natuure*, 448; Swaen*, Jacht-Bedrijff 1636*, 58.
33 Couteulx de Canteleu, *La pêche au cormoran,* 17,18.
34 Beike, 'Die Geschichte der Kormoranfischerei in Europa'.
35 Paul, 'Het Bos van Zevenhuizen', 33.
36 Ibelings, 'Oogst en consumptie van vogels', 40.
37 Brauneis, 'Der Graureiher als Jagdwild', 122 geeft aan dat ze geruild werden met blauwe reigers, wat weinig realistisch lijkt. Bij de zilverreigers ging het waarschijnlijk om internationale handel; voor inlands broeden in die periode zijn er geen aanwijzingen.
38 Van Oorschot, *Vorstelijke vliegers,* 131.

Economische waarde na de Franse tijd

Na de Franse tijd werden behalve de grote gemengde kolonies ook een aantal kolonies van alleen aalscholver of blauwe reiger geëxploiteerd. De gegevens over de gemengde kolonies worden eerst besproken.

In de eerste helft van de 19de eeuw was Schollevaarseiland de belangrijkste kolonie moerasvogels. In 1830 werd exploitatie van deze kolonie door het rapen van de eieren gemeld.[39] Die exploitatie is waarschijnlijk tot het verdwijnen van de kolonie rond 1870 doorgegaan.[40] In 1859 leefde een in het gebied wonend gezin van de opbrengst van eieren en jonge vogels van aalscholver, lepelaar en reiger.[41] Nog in 1870 werd de jacht op Schollevaarseiland verpacht, maar over moerasvogels werd toen niets vermeld.[42]

Vanaf midden 19de eeuw was er een kolonie moerasvogels in de Horstermeer waarvan de eieren werden geraapt. Het maximale aantal eieren dat in een week werd verzameld was voor de lepelaar 1800, voor de aalscholver 1100 en voor de reiger (blauwe én purperreiger samen) 800 stuks.[43] Het rapen van de eieren stopte eind juni. Uit ervaring wist men dat de vogels vanaf juli geen eieren meer zouden produceren. Er werd de vogels dus nog juist genoeg tijd gegund om een nest groot te brengen.[44] De opgave van het aantal eieren geeft aan dat de lepelaar toen de meest talrijke soort was. Vlak voor de droogmaking van dit meer daalde het aantal lepelaars sterk. In 1877 is nog sprake van duizenden broedparen, in 1880 nog maar van 300 en in 1883 van 200.[45] Deze sterke daling wijst op uitmijnen van de kolonie. Voor de exploitant die weet dat de kolonie door de droogmaking spoedig zal verdwijnen, is dat economisch rationeel.[46]

Vanaf circa 1860 broedden er grote koloniebroedende moerasvogels in het Naardermeer. Uit omstreeks 1900 is de oogst bekend van eieren en jongen van de lepelaar, maar het ging slechts om 100-200 stuks per jaar. De jonge lepelaars werden toen naar Engeland geëxporteerd, onder meer voor plaatsing in particuliere dierentuinen.[47] In de periode 1865-1880 werden in de duinmoerassen van Texel grote aantallen eieren van de blauwe reiger verzameld en ook van de lepelaar.[48]

De gegevens over de exploitatie in deze kolonies geven aan dat het vooral om de eieren en jonge vogels ging. In 1870 werd handel in eieren van aalscholver, lepelaar en reiger genoemd waar wetgeving rekening mee moest houden.[49] Gegevens uit de 19de eeuw laten zien dat men toen alleen nog jonge vogels eetbaar vond. Dat volwassen vogels in de 19de eeuw niet meer gewaardeerd werden, geven ook andere bronnen aan. In 1855 werd opgemerkt dat het weinige vlees van de blauwe reiger 'op verre na niet aan den tegenwoordige smaak voldoet'.[50] In kookboeken uit het midden van de 19de eeuw is alleen de roerdomp nog opgenomen.[51]

Toch lijken in sommige reigerkolonies ook de volwassen vogels nog voor consumptie te zijn gevangen. Bij Hoogezand (Numansdorp, ZH) vestigden in 1880 twee paar blauwe reigers. Het aantal broedparen steeg zeer snel. In 1884 waren er al 62 nesten. De reigers werden geschoten voor de verkoop. Op uitroeiing van de kolonie was dat niet gericht.[52] Op schilderijen uit deze periode komen blauwe reigers soms nog als jachtwild voor.[53] Latere bronnen over reigers geven een exploitatie aan die op de eieren was gericht. In een reigerkolonie van zo'n 100 paar bij Oterleek (NH) oogstte de boswachter in 1907 in het seizoen dagelijks zo'n 60-80 eieren. Hoewel er klachten over deze kolonie

39 Scheltema, 'Geschiedenis van de dagelijksche kost', 276.
40 De plas werd vanaf 1867 drooggemalen, zie Schiedamsche Crt 16-3-1868. Het restant van de kolonie werd in 1873 vernield, zie *Tijdschrift der Nederlandsche Dierkundige Vereeniging* 1878, p. 90.
41 *Tijdschrift voor staathuishoudkunde* 1859: 193,194.
42 GA Rotterdam, 9 Notarieel archief Capelle aan den IJssel, inv.nr. 3203 akte 35/634 perceel 39
43 Van Bemmelen, 'Aanvulling der Mededeelingen', 525, 526, 528.
44 Brouwer, *Historische gegevens*, 174.
45 Thijsse, *Het intieme leven der vogels*, 79.
46 De aanvraag voor inpoldering door de eigenaren werd rond 1850 gedaan, zie Rotterdamsche Crt 12-11-1855. Uiteindelijk zijn de eigenaren in 1880 begonnen met verlagingen van het waterpeil tot in 1882 of 1884 het meer geheel was drooggevallen, zie AH 25-11-1880, Hn 11-8-1883 en 22-1-1887
47 Hn10-10-1905; Drijver, *De vogels en de mens,* 12.
48 Roos & Van der Wel (ed.), *Duinen en mensen 3, Texel*, 86.
49 Van Wickevoort Crommelin & van Eeden, 'Bescherming van nuttige vogels', 11.
50 *Nederlandsch Tijdschrift voor jagtkunde* 1855 (3): 215.
51 Soyer, *De bekwame huisvrouw*, 224, 225; *De volmaakte Geldersche keukenmeid*, editie 1841, 135. Eind 19de eeuw niet als lekkernij bekend, maar wel beter dan alle andere reigers, zie Panken, *De vogels van Kempenland,* 102.
52 Haarlemsch Advertentieblad 10-5-1884
53 Bv. schilderij van Hendrik Hollander, RKD 194458; anonieme schilder RKD 205007.

waren van vissers en jagers liet de boswachter de reigers na de eieroogst broeden.[54] Van een reigerkolonie in een eendenkooi werd in 1909 een oogst van 4500-5000 eieren gemeld, die aan een koekenbakker werden geleverd. Per reigerpaar werden 10 tot 30 eieren geoogst, zonder dat de kolonie er door verminderde.[55]

De exploitatie van aalscholvers bleef lang op de jonge vogels gericht. Van de exploitatie van de aalscholverkolonie in Lekkerkerk geeft het verslag van een excursie van Vogelbescherming in 1919 een mooi beeld. Rond de plas waren toen zo'n 1500-2000 nesten aanwezig. De eigenaar die de vogelbeschermers rondleidde, oogstte sinds 1893 van eendenkooi en kolonie. De vogelbeschermers betreurden het doden van de jonge aalscholvers maar zagen in deze exploitatie wel het behoud van de kolonie: 'Werden de jongen niet gedood en te gelde gemaakt () dan kwamen er veel te veel en zou het noodig zijn de gansche kolonie () uit te roeien'.[56] Een ander verslag vermeldde dat de aalscholvers in Rotterdam bij de poelier als eendenbout werden verkocht.[57]

Over de economie van de kolonieexploitatie geeft dit verslag ook een indruk. In de kolonie waren zo'n 6000 jonge vogels waarvan een derde werd gedood.[58] Dat leverde de eigenaar circa ƒ1500 op. Voor hem maakte dat exploitatie aantrekkelijk, maar het woog niet op tegen de schade aan de visserij.[59]

Het beheer van de aalscholvers had in deze periode daarmee twee pijlers. Op de plaatsen waar zij broedden, werden ze door de grondeigenaar geëxploiteerd en vanwege dat economisch belang beschermd. De exploitatie was echter ook nodig om de stand zo laag te houden dat de weerstand van vissers niet te groot werd. In 1908 werd door vogelbeschermers tevreden opgemerkt dat in de grote kolonies bij Lekkerkerk en Giethoorn toename van de stand werd voorkomen, zonder dat dit beheer op uitroeien was gericht.[60]

Opvallend is dat er voor een deel van de reigerkolonies geen aanwijzing voor exploitatie is. Voor de grote reigerkolonie in het Hoogsoerense bos wijst bijvoorbeeld niets op een ander gebruik dan de hoge valkenjacht. Ook voor de grote reigerkolonies in Friesland (Gaasterland, Oldeberkoop) is er geen aanwijzing voor exploitatie. In 1896 beschreef een bezoeker van de kolonie in Oldeberkoop hoe een jongen in een boom klom en 20 eieren uit de nesten haalde.[61] In 1894 mochten jongens de eieren uit de reigernesten op het landgoed Linschoten (UT) halen.[62] Blijkbaar waren de mogelijkheden voor commerciële exploitatie van deze reigerkolonies beperkt en was er alleen ongeregelde exploitatie door de plaatselijke bevolking.

Ook de purperreiger werd geëxploiteerd. In 1843 werd in Engeland gemeld dat volwassen exemplaren en eieren van deze soort uit Holland regelmatig op de Londense markt werden verhandeld.[63] In Duitse vogelboeken uit de 19de eeuw werd wel steeds de Hollandse broedpopulatie van purperreigers genoemd, maar is net als in Hollandse geschriften niets over de exploitatie daarvan opgenomen.

Culturele waarde

Vogels kunnen voor de mens culturele waarde krijgen als ze bijdragen aan bijvoorbeeld status, vermaak, ontspanning en behoefte aan schoonheid. De adellijke eigenaren van de reigeriën in het Goudse bos en het Bindelmeerbroek zullen daaraan status hebben ontleend. Met het serveren van roerdomp of reiger kon rijkdom worden getoond. De meest belangrijke culturele waarde was echter de uitoefening van de hoge valkenjacht op de reiger. Dat is een vorm van valkerij waarbij met roofvogels op vliegende reigers wordt gejaagd. Deze vorm van valkerij was sterk met de adel verbonden; zij hadden het recht om te jagen en het geld om de valkerij te bekostigen.

54 De Rijnbode 24-4-1907
55 Hn 29-11-1909
56 NRC 15-6-1919. De exploitatie was al eerder als bescherming voor de kolonie beschreven, zie De Kampioen 8-11-1912, p. 901. Van Oort, *Ornithologia*, 56 beoordeelde het in 1922 ook zo. In 1912 werd het aantal broedparen op 1000 geschat, de helft van de Nederlandse populatie aalscholvers, zie Ritzema Bos, *Rapport der commissie reigers en aalscholvers*, 31.
57 Nw Tilburgsche Crt 7-1-1922
58 Een verkoop van 2000 jonge vogels bij een geschat aantal van 5000-7000 wordt vermeld in Nw Tilburgsche Crt 7-1-1922. In 1909 waren er 1768 jonge vogels verkocht, maar de kolonie werd toen kleiner geschat. De prijs per aalscholver was toen ook lager, zie De Kampioen 8-11-1912, p. 900.
59 Die werd in 1922 op honderdduizenden gulden geschat, zie Nw Tilburgsche Crt 7-1-1922
60 *De Hollandsche revue* 1908, 642.
61 Lc 27-4-1896
62 Alta, 'Fauna', 489.
63 Yarrell, *A history of British birds. Vol.* 2. 452.

Bij de hoge valkenjacht ging het vrijwel steeds om de blauwe reiger. Een enkele bron noemt ook de kwak als prooisoort. Die jacht was minder spectaculair omdat de kwak trager is en minder hoog gaat vliegen om aan de valk te ontsnappen.[64] Figuur 21 geeft een beeld van de valkenjacht op de reiger.

De aanwezigheid van reigers was een voorwaarde om dit vermaak uit te kunnen oefenen. Een mogelijkheid daarbij was het in bezit verkrijgen of aanleggen van een reigerie. Zo ontstond een band tussen adel, hoge valkenjacht, reigers en reigerie. Die was ook voor andere soorten moerasvogels belangrijk. Kwak, aalscholver en lepelaar kiezen vaak plaatsen waar al andere moerasvogels broeden. De reigeriën waren daarvoor ideaal. Het Goudse bos en het Zevenhuizense bos waren daarnaast één van de weinige plaatsen met opgaande bomen. Voor de eigenaar van de reigerie waren de soorten naast de blauwe reiger waarschijnlijk lang een onbedoeld bijproduct. Toen de betekenis van de hoge valkenjacht af nam en consumptie van de vogels het belangrijkste gebruik werd, nam het belang van de overige soorten toe.

Bronnen over de adel uit de 13de tot 16de eeuw geven aan dat het uitoefenen van valkerij in Holland en Zeeland bijdroeg aan de adellijke status.[65] In hoeverre dit hoge valkenjacht betrof, is niet duidelijk, maar dit was toen wel de belangrijkste vorm van valkerij.[66] Voor het Goudse bos en het reigerbos van Bindelmeerbroek is er in deze periode een directe relatie met de hoge valkenjacht. Vanaf 1356 was graaf Jan van Blois eigenaar van het Goudse bos. Hij wordt als een fervent jager en valkenier geportretteerd.[67] De rekeningen van het bos uit deze periode laten zien dat het economisch om hout en om reigers draaide. Bij het kasteel van Gouda was een groot en een kleiner reigerhuis. De reigers daarin dienden voor de valkenjacht en werden vetgemest.[68]

De band van reigeriën met valkenjacht en adel verminderde na de Middeleeuwen door afname van de maatschappelijke betekenis van de adel.[69] De beoefening van de hoge valkenjacht werd ook door hoge kosten geleidelijk een vermaak voor een heel klein groepje adel. Het belang van de reigeriën werd daardoor kleiner. Voor de periode 1600-1800 zijn de gegevens over de uitoefening van de hoge valkenjacht op reigers verzameld in tabel 16. Dat vrijwel alleen nog Oranje's genoemd worden, kan met een vertekening in de bronnen te maken hebben. De valkerij -en zeker de hoge valkenjacht- werd echter in deze periode in Nederland weinig meer beoefend, blijkt ook uit de geschiedenis van de Valkenswaardse valkeniers. Hun opdrachtgevers zaten in het buitenland.[70]

Tabel 16. Uitoefening van de hoge valkenjacht op de reiger in Nederland 1600-1800.

Jaar en datum	*prov*	*plaats kolonie*	*door wie*	*bron*
ca. 1550-1650	NB	Boxtel[a]	Heren van Boxtel	Coenen, *Baanderheren, boeren en burgers,* 149.
ca. 1620	ZH	duinen Den Haag	Prins Maurits	Westerbaen, *Octoa tempe,* 16.
ca. 1635	ZH	bij Den Haag		Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 55, 56.
ca. 1641	GD	Dieren	Prins Willem II	Evers, 'De jacht op de "Soerensche daghuurders", 590.
1696: 18 mei	GD	ten Z van Eerbeek	Koning-stadhouder Willem III	Van Everdingen, *Het Loo, de Oranjes en de jacht*, 53.
1755: juni	UT	Soestdijk[b]	Prins Willem V[c]	*Europesche Mercurius* 1755 deel 1: 303.

Opmerkingen: [a] Uit de reigerie van de heren van Boxtel werden in de 16de eeuw ook jonge vogels gehaald. [b] In het plakkaat van 1674 over de jacht van Willem III onder Soest, Baarn, Ter Eem en Eemnes, worden ook reigers genoemd. Betreft mogelijk dezelfde reigerkolonie. [c] In de bron wordt een reigerjager uit de stadhouderlijke familie 'zyne Doorlugtige Hoogheid' genoemd. Hiermee werd toen Willem V aangeduid. Hij was bij deze jacht nog zeer jong.

Voor zover de data van de jacht zijn aangegeven, hebben die betrekking op de gesloten jachttijd. Het negeren van de jachttijd heeft wellicht te maken met de wijze waarop men met de gevangen reigers omging. Midden 18de eeuw werden de bij Soestdijk gevangen reigers weer losgelaten. In de 19de eeuw werd bij Het Loo ook alleen in de broedperiode gejaagd. De reigers die van hun voedseltochten naar de broedkolonie terugvlogen, werden gevangen en meestal weer losgelaten.[71]

64 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 56.
65 Janse, *Ridderschap in Holland*, 344-349; Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 130, 401.
66 In de geschiedschrijving over valkerij is heel weinig over de prooien te vinden. Reigers waren in Middeleeuws Engeland de belangrijkste prooi naast de kraanvogel; zie Oggins, *The Kings and Their Hawks*, 16,17.
67 Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 93.
68 Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 98.
69 Over de afname van de maatschappelijke betekenis van de adel: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 187.
70 Van Oorschot, *Vorstelijke vliegers,* 84.
71 Op Soestdijk werden in 1755 geringde reigers gevangen, zie *Europesche Mercurius* 1755 deel 1: 303. Over loslaten gevangen reigers zie Wall, *De valkerij op Het Loo*, 80. In 1841 sloot de vangst daar 10 juli, zie Surinaamsche Crt; letterkundig

Van de reigerkolonies waar na 1600 de hoge valkenjacht werd beoefend, is die in het Hoogsoerense bos de belangrijkste. Na de aankoop van het jachtslot Oude Loo in 1684 concentreerden de Oranjes op dit deel van de Veluwe hun jachtvermaak. De reigerie werd hier toen waarschijnlijk aangelegd. Al vóór 1691 werd een reigerbewaarder of reigermeester genoemd.[72] In de rekeningen van Het Loo zijn in 1700 en 1701 tractementen opgenomen voor de opzichter van de reigerie. Gezien de hoogte van het tractement was dat een dagtaak.[73] Uitgaven voor de aankoop van vis en vlees voor vogels in de 'voliére' werden mogelijk ook gedaan voor reigers.[74] De naam reigerskooi van een bosperceel wijst op het aanleggen van de reigerie met een kooi. Dat is de wijze waarop de aanleg wordt beschreven in een boek uit de 16de eeuw voor eigenaren van een landgoed.[75] De kolonie in het Hoogsoerense bos was ondanks zijn ongewone plek, ver van open water, in de 19de eeuw lang de grootste reigerkolonie van Nederland.[76] Er zijn geen aanwijzingen dat er andere soorten grote moerasvogels gebroed hebben.[77]

De hoge valkenjacht bij het Hoogsoerense bos werd van eind 17de eeuw tot 1856 beoefend. Koning-stadhouder Willem III was eind 17de eeuw actief.[78] In 1767 jaagde Stadhouder Willem V en in 1769 Prinses Wilhelmina van Pruisen hier op reigers.[79] Van 1808-1810 bracht Lodewijk Napoleon de reigerjacht kort terug en van 1839-1856 deed de Royal Loo Hawking Club hetzelfde.[80] Tijdens perioden waarin niet op reigers werd gejaagd, werden ze vanwege schade aan bosbouw en visserij soms bestreden. In de 19de eeuw werden ze na beide perioden van uitoefening van de valkerij doodgeschoten door de boswachters.[81] In 1823 en 1824 werden ze door de eigenaren van het naburige Gortelerbos bestreden.[82] Tot het verdwijnen van de kolonie heeft deze bestrijding niet geleid. De kolonie moet tussen 1872 en circa 1890 zijn verdwenen.[83]

De hoge valkenjacht bij Hoogsoeren in het midden van de 19de eeuw was een relict van een langdurige Europese traditie. Uit de periode vóór 1600 is de hoge valkenjacht op blauwe reigers uit de omliggende landen bekend en in Engeland en Frankrijk (Fontainebleu) waren er toen ook reigeriën. In Vlaanderen was er in de 15de eeuw bij Brugge een reigerie waar de hoge valkenjacht werd beoefend en de gevangen reigers geconsumeerd werden.[84] Na 1600 nam het belang van reigeriën sterk af.[85] In de 18de eeuw werd voor de uitoefening van de hoge valkenjacht op reigers in de buurlanden speciaal Duitsland genoemd, maar midden 19de eeuw was het daar alleen nog historisch bekend.[86]

---

bijblad 21-9-1841. Elders werd deze jacht in de late Middeleeuwen al vooral in voorjaar en zomer uitgeoefend, zie Niedermann, *Das Jagdwesen*, 194. Landau, *Die Geschichte der Jagd*, 339 suggereert dat pas vanaf 18de eeuw zomers werd gevlogen.

72 Van Oorschot, *Vorstelijke vliegers*, 85, 290.

73 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 3768 fol. 54v; 3769 fol. 54. In 1701 was het jaartractement ƒ315; dat was evenveel als voor de 'fesandier' en ƒ75 meer als voor de opzichter van de konijnenwarande. In de omliggende jaren worden die ook in de rekeningen genoemd; de 'opsiender van de reijgerie' echter niet.

74 Hoefer, *Het oude Loo*, 43. Uitgaven in rekeningen uit vorige noot te vinden.

75 Stevens, Liebaut & Sebizius, *De Veltbouw ofte Lantwinninghe*, 233, 234 (editie 1594). Van dit boek zijn in Antwerpen gedrukte edities van 1566 en 1582 bekend en in Amsterdam gedrukte edities van 1588, 1594, 1611, 1622 en 1627.

76 Grootste van Nederland met enkele duizenden broedparen, zie Burgersdijk, *De dieren afgebeeld; Deel 2: Vogels*, 419, 423.

77 In 1852 werd in Angers (Frankrijk) een witte reiger geschoten met aan een poot een koperplaatje met 'Valkenjagt-Gezelschap, Loo, 1849', zie Overveluwsch Weekblad 27-3-1852. Over zilverreigers in deze kolonie ontbreken andere vermeldingen; een paar uitgezette exemplaren is wel mogelijk.

78 Van Everdingen, *Het Loo, de Oranjes en de jacht*, 62, 82, 101.

79 Middelburgsche Crt 11-7-1767 en 22-7-1769. Gejaagd werd resp. begin en medio juli. Van de reigerjacht door Willem V in 1767 is een gravure gemaakt, zie Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 73-241.

80 Evers, 'De jacht op de"Soerensche daghuurders", 590; Wall, *De valkerij op Het Loo*.

81 In 1810: NL-HaNA, Ministerie van Financiën: Kroondomein, 1806-1813, 2.01.25, inv.nr. 227. In 1856: Wall, *De valkerij op Het Loo*, 119.

82 Waarschijnlijk waren dit reigers uit het Hoogsoerense bos. In 1823 en 1824 werd voor resp. 56 en 70 geschoten reigers een premie van 10 ct per reiger uitgekeerd, zie Horst, *Van hout delen naar aandelen*, 106.

83 In 1862 vermeldde Winkler, *Natuurlijke geschiedenis*, 462 nog een grote kolonie. In 1869 deed Burgersdijk dat ook, zie noot 76 en in 1872 Degenhardt, *Wandelingen door de bezielde schepping*, 127. Hoyer, *Vogels van Nederland*, 137 zag nog honderden nesten, maar wanneer dat was, blijkt niet uit de tekst. In 1924 vermeldde Malssen, 'Avifauna van Harderwijk' 115, dat de kolonie al meer dan 30 jaar weg is.

84 *Rond den heerd* 1866, 117.

85 Rennie, *The architecture of birds*, 185; Jonston, *Naeukeurige beschrijving*, 122 wees in 1660 nog op de beschermende wetten in Engeland en Frankrijk.

86 Chomel, 1778, 2962; Friderich, *Naturgeschichte*, 537; Eule, 'Die Jagdgeschichte Ostfrieslands', 45 vermeldde het voor de eerste decennia van de 18de eeuw in Oost-Friesland.

Figuur 21. Honden en een valk vallen een blauwe reiger aan.

Afbeeldingen van een reiger die zich op zijn rug draait om de aanval van een stootvogel af te weren zijn er uit de 17de eeuw veel. Dit wordt ook in schriftelijke bronnen beschreven. Jagen met honden op blauwe reigers wordt minder afgebeeld en is uit schriftelijke bronnen niet bekend.

Schilderij van Abraham Hondius (Rotterdam ca. 1631-1691 Londen).

Foto: RKD

Bescherming van moerasvogels en kolonies door regelgeving

De kolonies van moerasvogels werden beschermd door inrichtings- en beheersmaatregelen van de eigenaar en door regelgeving van de overheid. De bescherming door regelgeving zal eerst worden beschreven. Voor één kolonie, het Zevenhuizense bos, is regelgeving opgesteld. In de jachtplakkaten zijn ook voor andere, niet nader benoemde broedlocaties, beschermende bepalingen te vinden. De beschermende bepalingen over de moerasvogels zelf zijn veel algemener.

De regelgeving over het Zevenhuizense bos omvat drie plakkaten uit 1554, 1593 en 1608. Zij werden op verzoek van de eigenaar van het bos uitgevaardigd. Als aanleiding wordt stroperij genoemd die deels buiten de kolonie door vogelvangers plaats vond. De plakkaten verboden de toegang tot het bos en het stropen van vogels. Bij overtreding waren er hoge boetes. Op papier ziet de beschermende werking van deze bepalingen er overtuigend uit. Mogelijk inspireerde dat de eigenaar van landgoed Berkenrode bij Heemstede (NH) om in 1637 bescherming voor zijn reigerie te vragen.[87] De heer van Langerak (ZH/UT) verbood in 1638 de jongens in zijn heerlijkheid om bij het elzenbosje achter het kasteel te komen. Hij was bang dat ze de daar broedende reigers zouden verjagen.[88]

Van de bepalingen in plakkaten over broedvogels wordt in tabel 17 een overzicht gegeven. De meest gangbare maatregel was het verbod om de nesten te storen of de eieren te roven. Het Friese verbod om te schieten in de omgeving van nesten zal op het voorkomen van verstoring gericht zijn geweest. Controle op stropen werd er ook makkelijker door. In 1636 was bij Den Haag een verbod van kracht om in de broedtijd in de buurt van de reigerkolonie met valken te jagen.[89] Die bepaling was tegen verstoring gericht. De stad Rotterdam verbood rond 1550 om reigers te schieten of hun nesten te verstoren.[90]

De bepaling uit de 17de en 18de eeuw in West-Brabant over stropen van reigers door met klimsporen in de nestbomen te klimmen, was tegen stropers van eieren of nestjongen gericht. Het gebruik van klimsporen is voor Nederland verder alleen bekend uit oudere regelgeving van het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen. In Brabant (vanaf 1568) en Vlaanderen (1631)

87 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 126. De reactie op het verzoek is niet bekend. Zie ook Verster van Wulverhorst, 'Over de jagt met den vogel in Nederland', 254.
88 NL-HaNA, Heerlijkheid Langerak, 3.19.29, inv.nr. 46
89 Swaen, *Jacht-Bedrijff* 1636, 55. In welk plakkaat dit verboden werd, is mij niet bekend. De tuin bij het Mauritshuis had tot de kap van de nestbomen in 1668 een beschermde reigerkolonie, zie info museum Mauritshuis over de geschiedenis van het huis.
90 Davids, 'De zondeval van de dierenbeul', 239.

werden ‘ysere oft stalen climsporen’ verboden omdat daarmee eieren en jongen van roofvogels werden geroofd. Blijkbaar werd die techniek later gebruikt voor het stropen van eieren en jongen van reigers.

Bijzonder aan deze plakkaten van hertogdom Brabant is ook dat in 1568 voor de jacht op reigers een gesloten jachttijd werd ingesteld van 1 maart tot 22 juli. Dat wijst op een grote mate van bescherming, want de jacht op onder meer patrijs was anderhalve maand langer open. Uit Nederlandse jachtplakkaten is een dergelijke bepaling niet bekend.

Tabel 17. Voorbeelden van bepalingen over de grote moerasvogels in de jachtplakkaten die betrekking hebben op broedvogels.

Gebied	*jaar*	*bepaling*
Friesland	1579, 1591, 1602	niet schieten binnen halve mijl van nesten van reigers
	1542, 1561, 1591	geen eieren van reiger en roerdomp roven
Drenthe	1608, 1683	geen eieren van reigers roven
Overijssel	1628, 1658	nesten van reiger niet verstoren
Utrecht	1580	geen horsten van reiger, kwak, lepelaar of aalscholver beroven
Holland	1502	geen nesten van roerdomp, reiger, kwak, aalscholver en lepelaar storen of beroven
Land Voorne	1623	geen reigers vangen of hun eieren roven
Vianen en Ameide	1627, 1687, 1760	geen horsten reiger, kwak, roerdomp, lepelaar, aalscholver beroven
Baronie Breda[a]	1669,1674,1699, 1751	reigers niet storen met klimspooren in bomen van Mast- en ander bos
Baronie Cranen-donck c.a.	1680	‘Reygerie’ mag niet worden bedorven door valkeniers die bij horsten komen vliegen

[a] deze bepaling gold in Brabant ook in Markiezaat Bergen op Zoom (1681) en Land van Zevenbergen (1698, 1771).

Behalve de bepalingen over broedvogels zijn er in de plakkaten beschermende bepalingen over de moerasvogels zelf. Die komen veel vaker voor en zijn naar inhoud gelijk aan die voor ander jachtwild. In de bepaling wordt het bejagen van deze vogels voorbehouden aan gekwalificeerde jagers.

Het verbod in Overijssel van 1628 om drie jaar lang geen reigers te schieten, was op de jagers zelf gericht. Vergelijkbare bepalingen voor korhoen en patrijs werden genomen als de soort bedreigd werd. De maatregel geeft aan dat de reiger gewaardeerd maar bedreigd jachtwild was. In latere jachtplakkaten van 1658 tot 1732 ontbreekt deze bijzondere maatregel; de nesten kregen toen nog wel bescherming. Na 1732 zijn er geen vermeldingen meer van reigers in Overijsselse plakkaten.

Van de ongeveer 900 jachtplakkaten hebben er ruim 140 ook bepalingen over één of meer soorten grote moerasvogels. Voor welke soorten dat het geval is, is per plakkaatgebied uitgewerkt. Voor gebieden met een tijdreeks is dat weergegeven in figuur 22 en voor andere, meestal ook kleine, gebieden in tabel 18. Figuur 22 en tabel 18 geven samen voor Nederland aan waar, wanneer en voor welke soorten bescherming van moerasvogels wenselijk werd gevonden in het belang van de jacht. Globaal zal dat ook aangeven waar zij in bejaagbare aantallen voorkwamen. In figuur 23 is dat per soort op een kaart weergegeven.

Figuur 22. Vermeldingen van moerasvogels in de jachtplakkaten van gewesten en enkele andere gebieden.

Achter de gebiedsnaam is met stippen aangegeven wanneer er een plakkaat werd afgekondigd. De balken geven per soort de periode van vermelding aan. Bij een overgang van wel naar niet vermelden, eindigen de balken midden tussen deze vermeldingen.

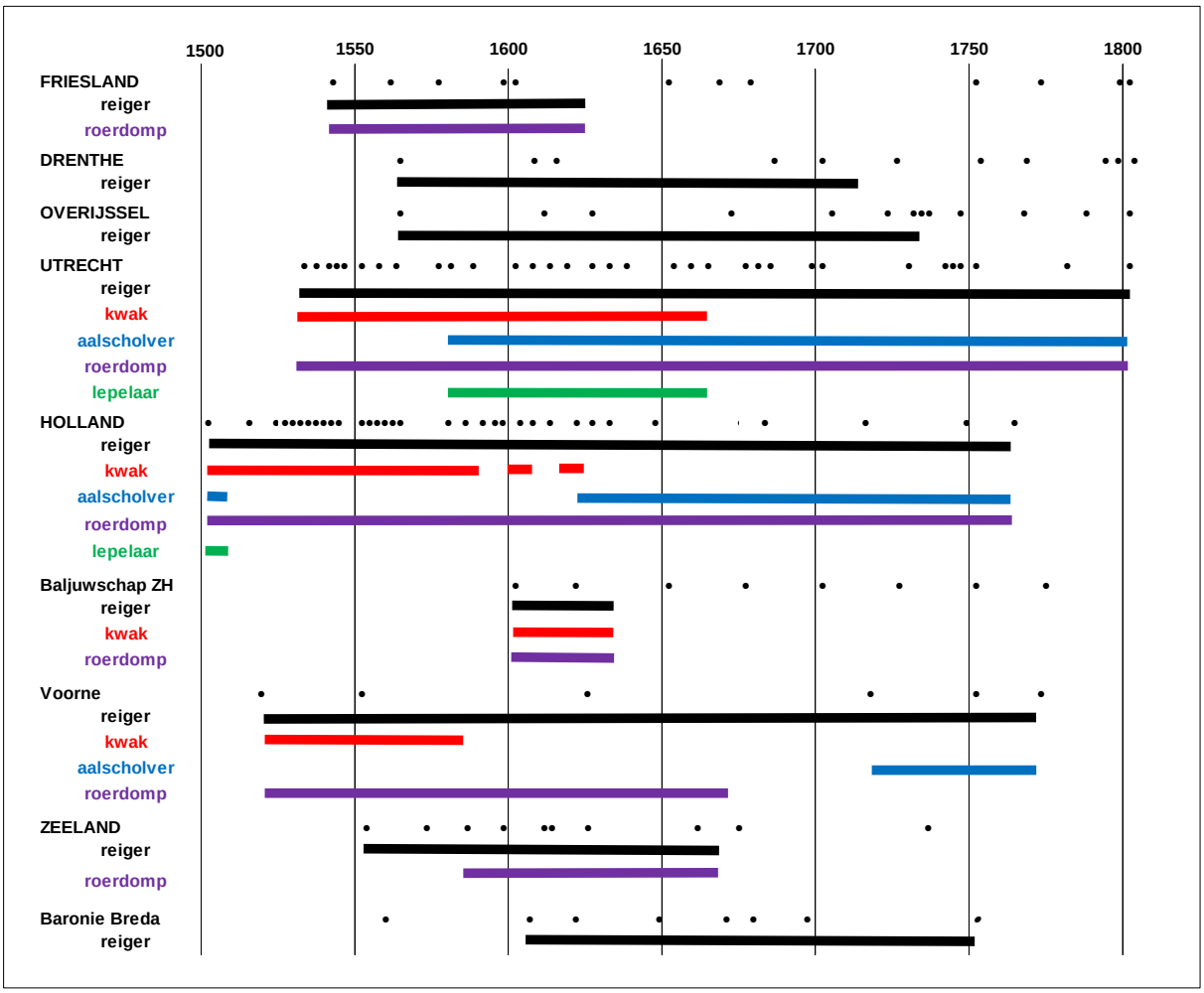

Bronnen: jachtplakkaten. De vermelding van de reiger in 1563 in het gezamenlijk plakkaat van Overijssel en Drenthe is voor beide provincies als eerste vermelding beschouwd omdat het eerste jachtplakkaat van elk van deze provincies ook reigers vermeldt.

Tabel 18. Vermeldingen van moerasvogels in jachtregelgeving van deelgebieden, chronologisch geordend.

Gebied	*prov*	*jaar*	*reiger*	*kwak*	*aalscholver*	*roerdomp*	*lepelaar*
Burghorn (bij Schagen)	NH	1505	●			●	
Stad Gorinchem	ZH	1517	●				
Heerlijkheid Heenvliet	ZH	1536	●	●		●	
Stad aan het Haringvliet	ZH	1538, 1553	●	●		●	
Landdrostambt Zutphen	GD	1545	●				
Stad Brielle	ZH	1546	●			●	
Zevenhuizense bos	ZH	1551-1608	●	●	●	●	●
Heerlijkheid Bruinisse	ZL	1568	●			●	
Brederode	NH	1581, 1773	●			●	
Heerlijkheid Steenbergen	NB	1609-1676	●				
Amsterdam	NH	1618	●	●		●	
Heerlijkheid Callantsoog	NH	1620-1660	●			●	
Heerlijkheden Vianen en Ameide	ZH	1627, 1687	●	●	●	●	●
Heerlijkheid Langerak	ZH	1638	●	●		●	
Land van Cuijk[a]	NB	1605-1687	●				
Land van Zevenbergen	NB	1650, 1698	●				
Land Cranendonck /Hh Eindhoven	NB	1664, 1680	●				
Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen	ZH	1665	●		●	●	
Baljuwschap Strijen	ZH	1665	●		●	●	
Soest, Baarn, Ter Eem, Eemnes	UT	1674, 1700	●				
Houtvesterij Gooiland	NH	1675, 1700	●				
Markiezaat Bergen op Zoom c.a.	NB	1681	●				
Oosterland	ZL	1683	●			●	
Graafschap Buren	GD	1696	●	●			
Land van Heusden	NB	1701, 1752	●	●		●	
Houtvesterij Gooiland	NH	1719	●			●	
Land van Putten	ZH	1722	●			●	
Heerlijkheid Meerkerk	ZH	1742	●	●	●	●	●
Land van Altena	NB	1751	●	●		●	
Land van Arkel	ZH	1753	●		●	●	
Heerlijkheid Bergen	NH	1754	●		●	●	
Stad Zierikzee	ZL	1758	●			●	
Heerlijkheid Ameide	ZH	1760	●	●	●	●	●
Heerlijkheden Lexmond e.o.	ZH	1762	●	●	●	●	●
Beijerlanden	ZH	1753	●		●		
Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen	ZH	1763	●		●	●	
Baljuwschap Strijen	ZH	1763	●		●	●	
Land van Zevenbergen	NB	1771	●			●	
Heerlijkheid Hekendorp enz.	UT	1771	●				

[a] in het plakkaat van 1687 wordt naast de reiger de roerdomp genoemd; dit plakkaat gold ook voor graafschap Leerdam en baronie IJsselstein.

De blauwe reiger was duidelijk de meest belangrijke soort. De roerdomp -een solitaire grondbroeder- volgt direct daarna maar wordt nooit vermeld zonder de blauwe reiger. Dat is opvallend gezien de

schaarste aan bomen in veel gebieden. Blijkbaar waren er geen gebieden die wel aan de roerdomp broedgelegenheid boden, maar vanwege schaarste aan bomen niet aan de blauwe reiger. Dit wijst er op dat nestelgelegenheid voor de blauwe reiger niet beperkend was.

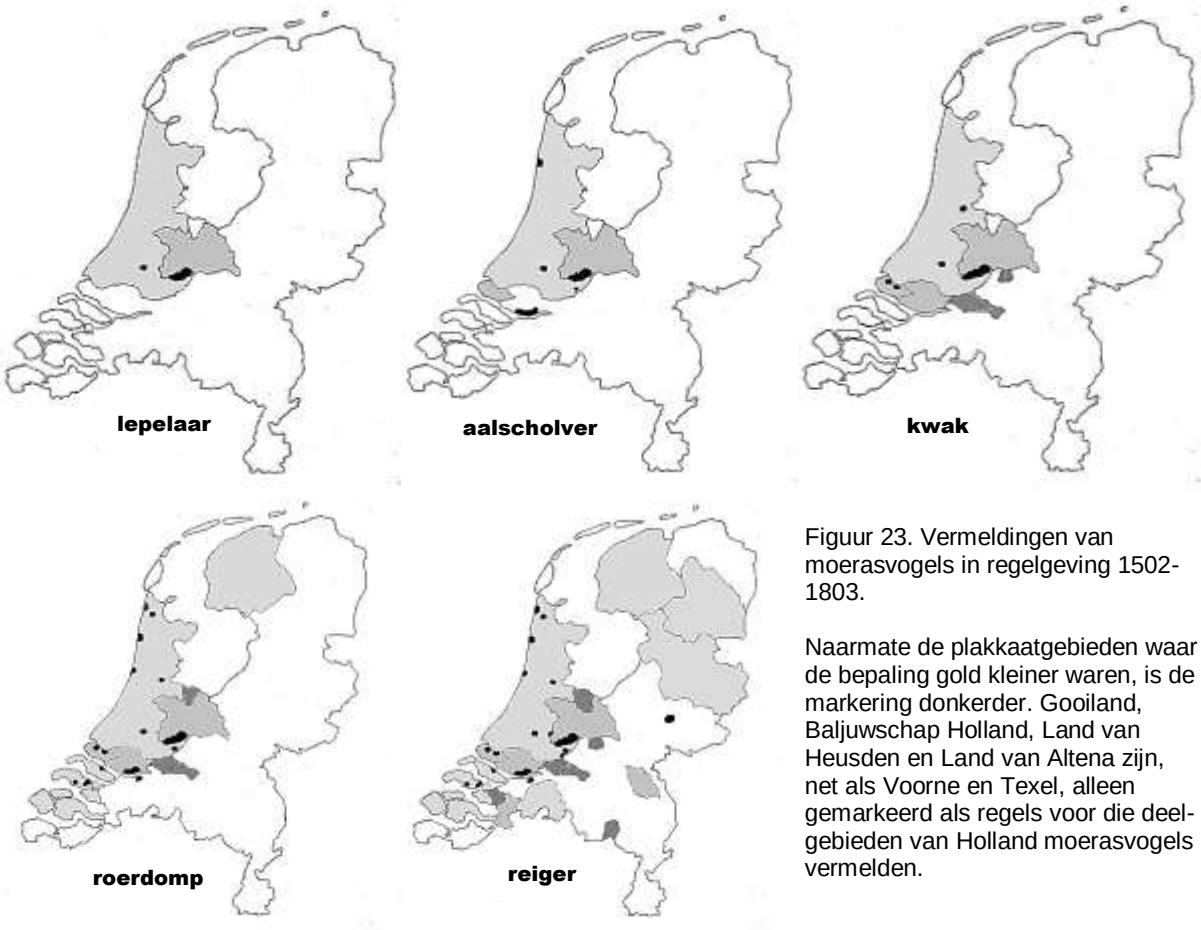

Figuur 23. Vermeldingen van moerasvogels in regelgeving 1502-1803.

Naarmate de plakkaatgebieden waar de bepaling gold kleiner waren, is de markering donkerder. Gooiland, Baljuwschap Holland, Land van Heusden en Land van Altena zijn, net als Voorne en Texel, alleen gemarkeerd als regels voor die deelgebieden van Holland moerasvogels vermelden.

In de plakkaten van de noordelijke gewesten worden alleen reigers vermeld, met uitzondering van vermeldingen van roerdompen in 16de eeuwse Friese plakkaten. Dit bevestigt het beeld uit andere bronnen dat kwak, lepelaar en aalscholver alleen in het westen van Nederland voorkwamen. De vermeldingen van reigers in het noorden zijn ook beperkt. In Groningen worden ze in geen van de plakkaten vermeld en in de andere gewesten verdwijnen ze al vroeg. Laatste vermeldingen zijn er in Friesland in 1599/1602, in Drenthe in 1702 en in Overijssel in 1732.[91] Waarschijnlijk kwamen ze daarna in deze gebieden niet of weinig meer voor. Geringere bescherming in deze gebieden is waarschijnlijk de oorzaak voor het verdwijnen. Hoge adel met interesse in jagen op reigers en roerdompen was hier veel minder. Er was daardoor minder reden voor bescherming en dat maakte de kansen voor deze soorten hier slechter. In het aangrenzende Duitse Oost-Friesland werd de blauwe reiger door ontbreken van bescherming en door bestrijding in de 18de eeuw vrijwel uitgeroeid.[92] Het overlijden van een keurvorst die liefhebber van de reigerjacht was, vormde in Hessen in 1785 het omslagpunt van eeuwen van bescherming naar een lange periode van bestrijding.[93]

In de plakkaten voor Gelderland en de Gelderse kwartieren ontbreken bepalingen over reigers. Plakkaten voor deelgebieden vermelden soms wel de reiger, zie de tabel. Ook uit andere bronnen is bekend dat er wel reigers voorkwamen. Midden 17de eeuw was er bij Middachten een kolonie en rond 1700 werd in het Hoogsoerense bos een reigerkolonie aangelegd.[94] Deze broedlocaties waren door

91 Voor DR is vermelding 1702 de laatste in een jachtplakkaat. In later te bespreken plakkaten over schadelijk gevogelte van 1758 en 1789 werden ze onder de te bestrijden vogels genoemd.
92 Eule, 'Die Jagdgeschichte Ostfrieslands', 71.
93 Brauneis, 'Der Graureiher als Jagdwild', 122.
94 In 1654 werd in Slichtenhorst, *XIV Boeken van de geldersche geschiedenissen*, 71 een kolonie in het Middachterbos beschreven en op een kaart vermeld als ´bosschagie ´t welk van veele reyghers werd benesteld´.

het grootgrondbezit van de eigenaren waarschijnlijk al goed tegen indringers beschermd. Gewestelijke maatregelen tegen stroperij van reigers werden daarom mogelijk niet nodig gevonden.

In Holland en Utrecht nam de diversiteit aan soorten na 1600 af door het verdwijnen van meldingen van kwak en lepelaar. Voor een deel werd dit gecompenseerd door nieuwe vermeldingen van de aalscholver. In de plakkaten van gewest Holland uit de 16de eeuw is dit proces duidelijk te zien. Voor het zoeken naar de achtergrond daarvan zijn deze plakkaten onderling vergeleken. In deze hele periode blijft de samenstelling van de overige zes vogelsoorten (patrijs, fazant, korhoen, kraanvogel, grote trap en zwanen) die in dezelfde bepaling worden genoemd ongewijzigd. Dit wijst erop dat de soorten die verdwenen, eerst aalscholver en lepelaar, aan het eind van de 16de eeuw kwak, aan belang voor de jacht hebben verloren. Een afname van het aantal kwakken, lepelaars en aalscholvers in Holland in de 16de eeuw is een mogelijk verklaring. Als we hierbij ook de vermeldingen in de deelgebieden van Holland en Utrecht betrekken, wordt het beeld echter minder duidelijk. De afname van het aantal kwakken lijkt dan veel later te hebben plaatsgevonden. En waarom de Hollandse plakkaten geen lepelaar meer noemen, terwijl er in het Zevenhuizense bos nog een belangrijke kolonie was, is ook niet duidelijk.

De aalscholver vertoont een afwijkend beeld. In Holland komt na de vermelding in 1502 een reeks plakkaten zonder vermelding van aalscholvers. Vanaf 1622 worden aalscholvers weer wel vermeld. Het relatief late begin van vermeldingen van de aalscholver in Utrecht en het Land van Voorne is opvallend. Ook opvallend is de afwijkende vermelding in de plakkaten van het Zevenhuizense bos. Ze worden wel in de aanhef vermeld, maar niet in de artikelen zelf. In de jaren 1573-1575, dus midden in de periode van de Zevenhuizense plakkaten, werden er 1500 tot 5000 jonge aalscholvers per jaar uit het bos gehaald.[95] Dat de aalscholver lang minder gewaardeerd werd dan de overige moerasvogels, lijkt voor de interpretatie van deze gegevens belangrijk. Wel of niet vermelden is voor de aalscholver geen aanwijzing voor aan- of afwezigheid.

Gegevens over de handhaving van deze beschermende maatregelen zijn schaars. Een vroege boete voor het stropen van reigers uit het Goudse bos is bekend uit 1362.[96] Onder de duizenden overtredingen van Hollandse jachtwetten uit de 18de eeuw zijn er slechts twee die op de grote moerasvogels betrekking hebben. In 1749 werd bij de eendenkooi van Katwijk een blauwe reiger geschoten en in 1775 werd bij Stompwijk een roerdomp gestroopt.[97]

Dit overzicht van de regelgeving laat zien dat gedurende drie eeuwen in veel gebieden door overheden bepalingen over moerasvogel zijn uitgevaardigd met een beschermende werking. Het jagen op deze vogels werd gereserveerd voor een kleine groep jagers en er waren specifieke maatregelen zoals rust rond kolonies. De continuïteit in het voorkomen werd daarmee veilig gesteld. Het instellen van deze maatregelen kwam voort uit de culturele en economische waarde van de moerasvogels voor jagers en de eigenaren van kolonies. In het westen van Nederland was de waardering hoger en blijkt de continuïteit in het voorkomen groter.

Bescherming van kolonies door inrichting en beheer

Over bescherming van de kolonies door de eigenaar met inrichtings- en beheersmaatregelen geven enkele bronnen informatie. De lokalisering van de kolonies was waarschijnlijk al gericht op bescherming. Vaak lagen ze dicht bij een adellijk huis. ‘Herons, which build about the Houses of their Gentry, where none are allow’d to disturb ‘em’ wordt daarover in 1711 geschreven.[98]

Een inrichtingsmaatregel om de kolonie tegen diefstal van reigers en hout te beschermen is het aanleggen van een sloot of gracht. In een reigerbos bij Bindelmeerbroek werd in 1344 een gracht gegraven en in 1387 heeft hertog Albrecht het voor het zeggen ‘binnen den Raesloet van onsen Reygherbroeck ter Ouder Amstel’.[99] Het reigerbos was toen dus door een ringsloot omgeven. Om het Goudse bos werd in 1360 een gracht gegraven. Op de kaart van het Zevenhuizense bos die de situatie rond 1564 weergeeft, vormt het bos een rechthoek die omgeven en doorsneden wordt met grachten. In het plakkaat over het Zevenhuizense bos van 1554 wordt als functie van die grachten nadrukkelijk afweer tegen diefstal genoemd.

95 Ibelings, ‘Oogst en consumptie van vogels’, 39.
96 Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 73.
97 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 22 en 26
98 *Atlas Geographus* 1711, 866; het citaat heeft op Holland betrekking.
99 Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid*, deel 1, 349 (graven gracht); Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst*, 42.

Het beschermen van een moeraskolonie met grachten kan vaker zijn toegepast. Een gracht was in Nederland echter ook gangbaar om een kasteel te omsluiten, inclusief het park- of kasteelbos. Reigerkolonies lagen vaak in zo'n bos achter een kasteel en dus binnen de gracht.[100] Het is niet duidelijk wat hier eerder was; reigers of gracht. Bij het Goudse bos en het bos bij Bindelmeerbroek was geen kasteel en was de gracht er dus alleen voor het reigerbos. Over de kolonie in het Zevenhuizense bos zijn pas uit later tijd bronnen beschikbaar en kan de gracht er eerder zijn geweest dan de kolonie.

De toegang tot deze reigerbossen bestond uit een bouwwerk. In het Goudse bos werd die poorthuis en in het bos te Bindelmeerbroek 'voghelhuus' genoemd.[101] Op de kaart van het Zevenhuizense bos met de situatie van 1564 vormt het landhuis van de familie Van de Duyn de toegang tot het bos. Lange van Wijngaerden noemde het een wachthuis voor het bos.[102]

In de reigerbossen werden bomen aangeplant. Voor het Goudse bos is dat bekend uit de periode 1343-1371. Het betrof es, els en wilg.[103] Uit de kaart van het Zevenhuizense bos met de situatie van 1564 blijkt dat de bomen in rijen zijn aangeplant, zie figuur 24. De inkleuring van de bomen op de kaart geeft aan dat die rijen uit verschillende boomsoorten bestonden. In een beschrijving uit 1658 is sprake van elzen en grote eiken.[104] Een andere bron vermeldt dat de aalscholvers in eiken broedden.[105] Door de drek van de aalscholver gaan de nestbomen vaak dood. In 1668 werd opgemerkt dat de kolonie aalscholvers door het afsterven van de bomen kleiner was dan 20 jaar eerder.[106]

De meest bijzondere inrichtingsmaatregel is het groeperen van de broedvogels naar soort binnen het Zevenhuizense bos. Twee bezoekers maakten hier melding van. De Engelse ornitholoog Ray bezocht het bos in 1663 en schreef dat de koloniebroeders elk in een eigen vak nestelen. Het patroon van de grachten maakte dat er 6 grote vakken waren. Een Duitser die het bos in 1671 bezocht, gaat wel uit van die 6 vakken. Hij schreef dat naast de vakken voor de moerasvogels de twee overige vakken voor kraai en boomvalk waren.[107] Dat oogt nogal onwaarschijnlijk.

Dat de kennis om wilde vogels zo naar de hand te zetten, aanwezig was blijkt uit de 16de eeuwse aanwijzingen voor de aanleg van een reigerkolonie.[108] Bij een goede plek moest een groot hok van latten en stammen worden getimmerd met een dak van tien meter hoog. In dit hok werden reigers geplaatst die met hun roep andere reigers moesten lokken om er te komen broeden. Als dat lukte, was het hok niet meer nodig. De plaatstrouw maakt dat een eenmaal gevestigde kolonie lang kon blijven bestaan.

Een argument om de moerasvogels in vakken te houden, kan het vermijden van concurrentie tussen de vogelsoorten zijn. Vooral aalscholvers kunnen andere soorten verdrijven. Een ander argument kan het oogsttijdstip zijn geweest. Met per vak een soort kon dat voor de net niet vliegvlugge jongen beter worden gekozen. Op zo'n oogst per soort wijzen de gegevens over de handel in jonge vogels uit het Zevenhuizense bos over 1573-1575. Die vermelden alleen aalscholver en kwak, zonder vermelding van de ook aanwezige lepelaar en reiger.

De waardering voor jachtwild heeft vaak geleid tot bestrijding van de natuurlijke vijanden. Voor moerasvogels die in bomen broeden zijn vooral kraaien die eieren uit de nesten roven een bedreiging. Zij broeden vaak in groot aantal bij de kolonies moerasvogels. Over maatregelen daartegen door de eigenaren zijn incidentele bronnen bekend. In de periode 1371 tot 1376 werd bij het Goudse bos een beloning voor gedode kraaien gegeven.[109] In de bossen bij Breda werden in 1676 maatregelen genomen gericht op de uitroeiing van kraaien. Dat kan voor de bescherming van het bos zijn gedaan, maar er was daar toen ook een reigerkolonie die beschermd werd.[110]

---

100 Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 66.
101 Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 72; Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid*, deel 1, 348.
102 Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 67. Dit huis is afgebeeld in het handschrift 'Oude ware beschrivinge van Schielandt' uit 1672 van Jacob Lois dat is weergegeven op de website van het Hoogheemraadschap van Schieland en Krimpenerwaard.
103 Ibelings,' Het Goudse bos', 100. Mogelijk ging het bij deze bestreden kraaien om aalscholvers. Die kunnen reigers uit een kolonie verdringen en hebben oude volksnamen met verwijzingen naar zwarte kraaiachtigen, bv. waterraaf en aalkraai.
104 Van Pelt Lechner, 'Het voormalige Zevenhuizensche Bosch', 103.
105 Swammerdam, *Bybel der natuure*, 447.
106 Swaen, 'Aloude Vogelkunde III', 76.
107 Van Pelt Lechner, 'Het voormalige Zevenhuizensche Bosch', 106; de beschrijving van Ray in *The ornithology of Francis Willoughby*. Boek 3, 289.
108 Stevens, Liebaut & Sebizius, *De Veltbouw ofte Lantwinninghe*, 233, 234 (editie 1594).
109 Ibelings,' Het Goudse bos', 101.
110 Voor bestrijding kraaien: Buis, *Historia forestris,* 337; voor bescherming reigerkolonie zie plakkaat Baronie van Breda 1674.

Figuur 24. Kaart van het Zevenhuizense bos, 1564.

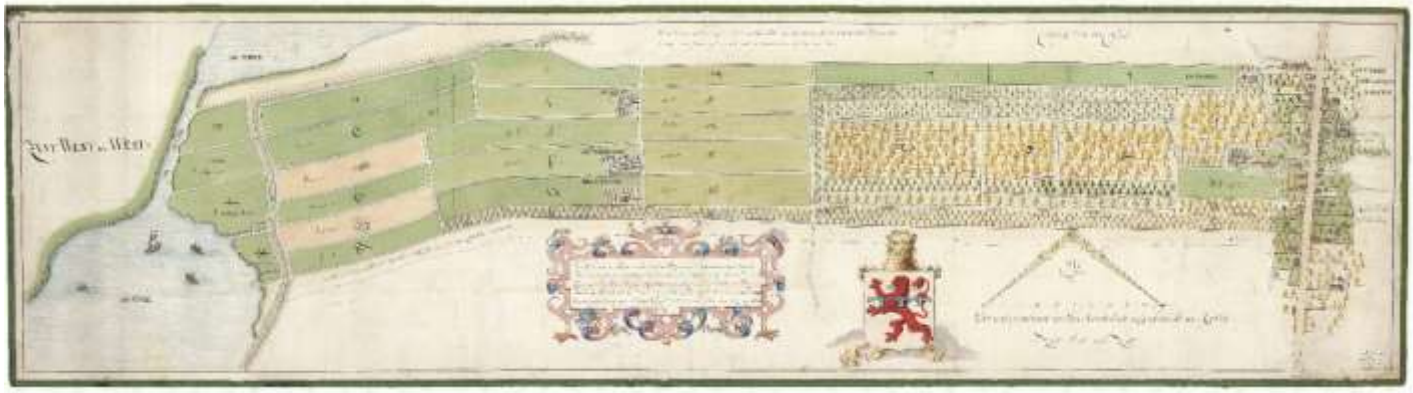

Kopie uit 1790 van een kaart uit 1564. Bron: UBA

Bestrijding

Bescherming vanwege de economische waarde heeft als logische tegenhanger bestrijding bij economische schade. De eerste keer dat een overheid reigers als schadelijk bestempelde was in Drenthe in 1758. Dat vormde een omslag ten opzichte van het plakkaat van 1702 waarin reigers en hun eieren nog beschermd werden. Zo'n 50 jaar na dit Drentse begin was overal in Nederland de omslag van bescherming naar bestrijding van de grote moerasvogels gemaakt.

Deze ontwikkeling van bescherming naar bestrijding past in een algemene trend. Voor soorten die gewaardeerd werden als jachtwild maar ook schadelijk waren voor landbouw of visserij, veranderde de situatie in de 18de eeuw. De schade werd steeds minder geaccepteerd. Nozeman was na zijn bezoek aan Schollevaarseiland rond 1760 zeer verbaasd dat er niets tegen de schade door de aalscholvers werd gedaan.[111] Deze soort werd in 1761 omschreven als 'een roofvogel die op de visch aast, en veel nadeel aan de vyvers doet'.[112] Een opmerking uit 1764 geeft aan dat de soort op de meren veel gevangen werd, maar het is niet duidelijk of dat bestrijding of jacht was.[113] In 1781 werd de aalscholver zeer schadelijk genoemd omdat hij veel vis eet: 'daarom zyn 'er ook Privilegien op, voor die de nesten stoort'.[114] In 1795 werden aalscholvers 'door het onbegrypelyk groot aantal van die Vogels' ruïneus voor de visserij van met name paling genoemd.[115]

Over de blauwe reiger zijn de berichten wat milder. Een bron uit 1763 over Holland wijst op het verschil in formele status en praktijk. Volgens de plakkaten zijn ze nog edel jachtwild waarvan men de nesten niet mag beroven. Maar welkom zijn ze er inmiddels meestal niet meer.[116] De blauwe reiger werd in 1781 beschreven als soort die uitsluitend vis eet 'Men haat hem, omdat hy een gevaarlyke vyverdief is'. De vissers verstoorden daarom soms hun nesten.[117] In de instructie van de jachtopziener van Twickel (OV) was in 1772 de bestrijding van reigers als taak opgenomen naast die van valk, kraai en ekster. Schade aan de fazantenkweek was daar waarschijnlijk het motief.[118]

In tabel 19 zijn de maatregelen van overheden opgenomen om moerasvogels te bestrijden. In de periode vóór de Franse tijd was het in Drenthe verplicht de reiger te bestrijden en in de Biesbosch de aalscholver. Tijdens de Franse tijd was er een piek in de bestrijding wat betreft aantal soorten en grootte van het gebied waar de maatregelen golden. Dat de piek van de georganiseerde bestrijding van moerasvogels zo zeer in de Franse tijd ligt, is te meer opvallend, omdat er voor andere bestreden soorten toen geen piek was.

Het overzicht van tabel 19 kan onvolledig zijn, maar het is wel duidelijk dat er grote regionale verschillen in de bestrijding waren. In de periode 1758-1795 was er bijvoorbeeld voor de reiger gelijktijdig bestrijding in Drenthe en bescherming in Utrecht. De regelgeving uit de Franse tijd is niet altijd

111 Nozeman, *Nederlandsche vogelen,* deel 1, 89.
112 *De Burger-Boer*, editie 1761, bij woord Water-rave.
113 Vroeg, *Beredeneerde catalogus*, 26.
114 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 253.
115 Conceptpublicatie Hollandse regelgeving over visserij van 3-8-1795, art 23.
116 Houttuyn, *Natuurlyke historie*, deel V, 202.
117 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 265, 142.
118 Wessels, *Vliegend wildbraad*, 39.

eenduidig. In 1808 was er in de visserijregelgeving een verplichting reigers te bestrijden, maar op grond van de jachtregelgeving van 1807 gold een beperking om ze te bejagen.[119] Ook lokaal wisselde de situatie. In een jachtveld bij Loosduinen werd in 1805 een blauwe reiger als ongedierte gedood, maar in 1826 en 1827 werd de soort daar weer als jachtwild vermeld.[120] Bestrijding van overheidswege was er na de Franse tijd alleen in Zeeland voor de reiger maar die heeft niet lang geduurd.

Tabel 19. Wettelijke bestrijding van grote moerasvogels, chronologisch geordend.

Jaar	*gebied*	*soorten*	*bepaling*
1758	Drenthe	reiger	verplicht nesten verwijderen; boete 30 ct/nest
1789	Drenthe	reiger	verplicht nesten verwijderen én premie 10 ct/reiger
1792	Biesbosch	aalscholver	pachters grienden, eendenkooien Verdronken Waard ZH moeten nesten verwijderen en scholle-vaars schieten. Na 1 jaar boete 50 ct/nest of per 25 eieren[a]
1795	Holland	lepelaar, reiger, aalscholver	verplichting eigenaar/huurder land nesten en eieren te vernielen en volwassen vogels te verdrijven
		aalscholver	premie volwassen vogel 30 ct; jong 15 ct; 1,25 ct/ei[b]
1808	Nederland	aalscholver, lepelaar, reiger, roerdomp	verplicht nesten verwijderen. Aangetroffen nesten worden op kosten nalatige grondeigenaar verwijderd
		aalscholver, lepelaar, reiger	premie volwassen vogel 60 ct; voor jong 30 ct
		roerdomp	premie 30 ct
1821	Zeeland	reiger	verplicht nesten o.a. reigers verwijderen. Schouw door gemeente. Boete 50 ct/nest[c]

Bronnen: [a] NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 7665; in 1794 bleek er op de Tongplaat nog een flinke kolonie in hoog griend. Uit deze bron blijkt ook dat een ontwerpplakkaat uit 1778 voor bestrijding van de aalscholver in hetzelfde gebied niet is ingevoerd. In dit ontwerp was nesten verwijderen verplicht en gold een premie voor vogels en eieren, zie NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 707 map d4. [b] *Codex novus Batavus* deel 1, 284; [c] PB ZL 1820 57. In 1839 herinnerde een provinciaal besluit aan de bepalingen van 1820. Hierin werden 'musschen en valduiven' met name genoemd; kraaien en reigers niet meer. PB ZL 1839 33.

Van deze bestrijdingsmaatregelen zijn die van 1795 het meest opmerkelijk. Zij werden uitgevaardigd door de 'provisionele representanten van het Volk van Holland'. Het oogt als een afrekening van het volk met de bescherming door de regenten. Dat sentiment was er bij voor de landbouw schadelijke zoogdieren als wild zwijn en konijn. Voor polarisatie rond het beheer van moerasvogels in de 18de eeuw zijn echter weinig aanwijzingen gevonden. Het opnemen van lepelaar als schadelijke vogel in 1795 en van lepelaar en roerdomp in 1808 ziet eruit als een overmatige afrekening. Zo schadelijk kunnen die soorten niet zijn geweest. Hoewel er in 1808 wel premies waren vastgesteld voor reiger, lepelaar en roerdomp, werden op de begroting van 1809 alleen premiegelden voor de aalscholver gereserveerd.[121]

Over de uitvoering van deze maatregelen uit de Franse tijd zijn gegevens bewaard. In 1810 werd in Oost-Gelderland de vraag gesteld of de schouw op de verplichte nestverwijdering van aalscholver en reiger ook moest worden uitgevoerd als die vogels nauwelijks voorkwamen. Het antwoord was duidelijk; de schouw moet overal in Nederland worden uitgevoerd, ongeacht het aantal te verwachten nesten.[122] Over de uitvoering van de premieverlening is in de archieven van twee gemeenten bij Schollevaarseiland informatie gevonden. In Zevenhuizen ging het over de jaren 1797-1800 om in totaal 60 aalscholvers.[123] Voor de gemeente Nieuwerkerk aan den IJssel bevatten de rekeningen over 1798-1808 gegevens over de omvangrijke premieverlening, zie figuur 25.

119 In Jachtwet 1807 werd de (blauwe) reiger in art 48 met bv. eenden en ganzen tegen schieten door niet-jagers beschermd.
120 NL-HaNA, Collot d' Escury, 1.10.21, inv.nr. 216; als wild beide in augustus geschoten (bij opening schietjacht waterwild)
121 NL-HaNA, Staatssecretarie tijdens Koning Lodewijk Napoleon, 2.01.01.07, inv.nr. 55 (decisie 25 nov 1808 nr. 15); voor 'zeehonden en schollevaars tot conservatie der visscherij' was dat ƒ500.
122 Gelders archief, 0556 Huis Verwolde, inv.nr. 631
123 Groene Hart Archieven, 0011 Ambacht Zevenhuizen, inv.nr. 481

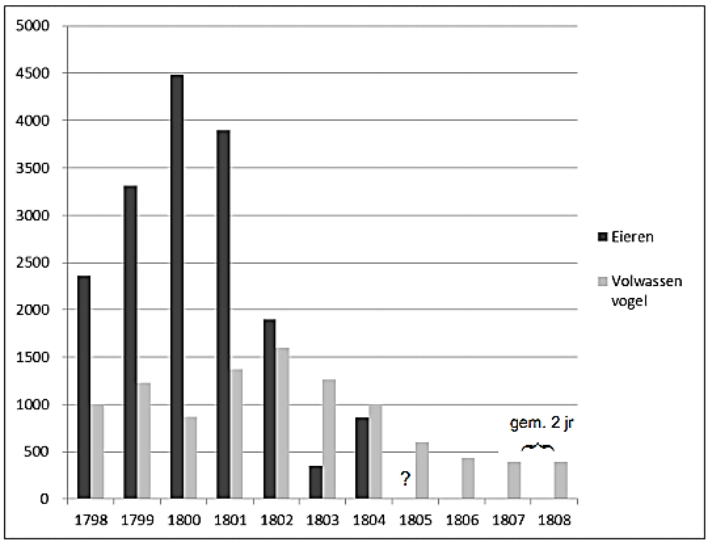

Figuur 25. Aantal gedode aalscholvers en geraapte eieren in de gemeente Nieuwerkerk aan den IJssel 1798-1808.

Voor 1805 ontbreekt een opgave van eieren. Jonge aalscholvers, zoals genoemd in de premieregeling, worden niet vermeld. Voor 1807 en 1808 is alleen de som van het aantal aalscholvers bekend; die is in de figuur over beide jaren gelijk verdeeld.

Bron: Groene Hart Archieven, 0026 Ambacht Nieuwerkerk aan den IJssel, inv.nr. 141.

Het verloop van het aantal eieren geeft aan dat tot 1800 het rapen van eieren intensiever werd. Daarna nam het aantal geraapte eieren snel af totdat vanaf 1805 of 1806 geen eieren meer werden aangemeld. Waarschijnlijk hadden de aalscholvers door de vervolging toen hun broedpogingen gestaakt. Het aantal gedode volwassen vogels varieerde tot 1802 van 871 tot 1594 per jaar. Daarna is er een afname tot zo'n 400 per jaar.

De premieuitgaven van de gemeente werden vergoed door de centrale overheid. In de administratie daarvan uit de jaren 1808-1810 worden nog twee andere gemeenten genoemd. In Capelle aan den IJssel werd voor 89 (over 1807) aalscholvers premie vergoed en in Enkhuizen voor 85 (over 1807) en 451 (over 1809) aalscholvers.[124] Deze gegevens laten zien dat behalve bij het Schollevaarseiland in het noorden van Noord-Holland veel aalscholvers moeten zijn geweest. Rond 1800 werden daar in Nieuwe Niedorp en Winkel ook premies voor aalscholvers verleend.[125] Over de aanwezigheid van een kolonie in dit gebied ontbreekt elke aanwijzing en dat lijkt onwaarschijnlijk.[126] Mogelijk betrof het vogels die door de bestrijding op Schollevaarseiland aan het zwerven waren gegaan.

Met de opgaven voor de gemeente Nieuwerkerk aan den IJssel is het mogelijk een schatting te maken van het aantal broedparen op Schollevaarseiland. Het verloop van de curve voor eieren suggereert dat vanaf 1802 geen of weinig broedparen nog jongen hebben kunnen grootbrengen. Het afschot volwassen vogels over de jaren 1802 tot en met 1808 bedraagt zo'n 5700 vogels. Over deze jaren was er dus geen aanvulling met jonge vogels. Daaruit kan een minimum aantal broedparen van 3000 worden afgeleid, maar het kan ook goed het dubbele aantal zijn geweest.

De in 1795 afgekondigde maatregelen ogen effectief. Voor Schollevaarseiland, een grondkolonie, moet de verplichting de nesten te verwijderen met een boete bij nalatigheid bij een serieuze uitvoering snel het eind van de kolonie hebben betekend. Over het effect op de broedvogels weten we alleen iets over de aalscholver omdat er voor die soort ook een premiestelsel gold. Die gegevens laten zien dat pas 10 jaar na het begin van de bestrijding de broedkolonie van de aalscholver verdreven was. Over het effect op de Nederlandse populatie geven waarnemingen over het voorkomen van deze soorten een indicatie. De blauwe reiger en de aalscholver werden in 1815 zeer algemeen genoemd en de lepelaar nergens zo talrijk als in Nederland.[127] In 1822 en 1828 werden de blauwe reiger en aalscholver in Nederland zeer algemeen genoemd.[128]

Blijkbaar heeft de bestrijding in de Franse tijd geen blijvende gevolgen voor de broedpopulatie gehad. Waarschijnlijk was de duur van de bestrijding daarvoor te kort. Al deze soorten kunnen meer

124 NL-HaNA, Binnenlandse zaken 1796-1813, 2.01.12, inv.nr. 889 (p. 110); 890 (p.565); 891 Comm Landb. (p. 33). In de administratie voor het jaar 1807 (inv.nr. 888) zijn ook premies voor schadelijke vogels vermeld, echter zonder opgave van de soort. In de administratie van andere jaren is geen opgave van vergoeding van premies gevonden.
125 Wit, 'Vogels en andere dieren', 7.
126 Dat broeden van aalscholvers in 17de of 18de eeuw in NH onwaarschijnlijk is blijkt behalve uit het ontbreken van aanwijzingen over een kolonie ook uit de aandacht voor incidentele zwervers, in 1636 bv in Amsterdam, zie Vlek, *Amsterdamse vogelhistorie*, 26.
127 Temminck, *Manuel d'ornithologie*, 364 (blauwe reiger); 589 (aalscholver); 383 (lepelaar).
128 Bennet & van Olivier, 'Naamlijst', 237 (aalscholver), 273 (blauwe reiger); Schlegel, 'Verhandeling over het trekken der vogels', 178, 263.

dan 20 jaar worden.[129] Een periode van bestrijding van de broedkolonies van 10 jaar door rapen van eieren is daardoor voor hen te overbruggen. Uit het verloop van de grafiek voor de volwassen vogels blijkt dat het jaarlijkse afschot na 10 jaar stabiliseerde. Er bleven veel volwassen vogels in leven. Onder gunstiger omstandigheden konden die weer snel voor aanvulling van de populatie zorgen.

Bestrijding van overheidswege in de periode na de Franse tijd is alleen voor de blauwe reiger in Zeeland bekend. Gegevens over een reigerkolonie bij IJzendijke geven een indruk van de aanleiding en uitvoering. Van ongeveer 1800 tot 1840 was daar een kolonie van minstens 100 broedparen. De eigenaar beschermde die kolonie. Zijn motief lijkt interesse; hij hield ook een paar tamme zilverreigers. Streekbewoners waren niet blij met de kolonie en verzochten de provincie om bestrijding. Een delegatie bestuurders liet zich in 1819 door de eigenaar overtuigen van het ontbreken van schade. Hij kreeg een vergunning voor de kolonie. De verplichte bestrijding die de provincie in 1821 invoerde, gold daarom niet voor zijn kolonie. Na de dood van de eigenaar in 1840 verviel de bescherming en verdween de kolonie.[130] Voor Nederland als geheel kan de bestrijding van de blauwe reiger in de eerste helft van de 19de eeuw niet intensief zijn geweest. In een Engels boek uit 1843 werd de blauwe reiger nergens zo algemeen genoemd als in Holland.[131]

Na de Franse tijd kwam zelfs een deel van de oude bescherming van de aalscholvers van Schollevaarseiland terug. Dat blijkt uit een aanklacht in 1845 van een visser uit Nieuwerkerk aan de IJssel. Hij verwijst naar beter visserijbeleid uit het verleden, waarbij 'de schollevaars, die verschrikkelijke visdieven' bestreden werden. Die stimulering van de bestrijding was er in 1845 niet meer 'en nouw wil men niet eens hebben, dat men de ijeren van die visdieven verkoopt'.[132] Bij deze omslag van bestrijding naar toch weer bescherming lijkt de exploitatie van de eieren een rol te hebben gespeeld. In 1830 werd het verzamelen van eieren van moerasvogels op Schollevaarseiland lucratief genoemd.[133]

Het vrijwel ontbreken van door de overheid georganiseerde bestrijding van moerasvogels in de 19de eeuw is opmerkelijk. De visserijsector vroeg daar soms wel om. In 1898 werd bijvoorbeeld voorgerekend dat de schade van een aalscholver aan de visserij tot ƒ400 per jaar bedraagt, die van een blauwe reiger ƒ240 en dat premies op deze vogels daarom zeer wenselijk zijn.[134] Vanwege het visserijbelang werd tot 1851 wel de bestrijding van de otter met premies ondersteund en tot 1924 in bepaalde perioden ook van zeehonden.[135] Voor moerasvogels is daar niet meer voor gekozen.

De terughoudende opstelling van de overheid kan worden geïllustreerd met de gang van zaken rond een kolonie aalscholvers bij Terneuzen (ZL) die zich in 1870 had gevestigd.[136] In 1877 wordt al een grote kolonie gemeld die de visserij veel schade brengt.[137] In 1889 was de kolonie tot een paar duizend vogels gegroeid.[138] Vooral de waarneming dat zij veel palingen aten, wekte de weerstand van vissers.[139] Zij dienden in 1889 een verzoek in bij de minister van Justitie om daar wat aan te doen.[140] Die zag echter geen overheidstaak en de blijkbaar ook aangeschreven gemeente evenmin.[141]

Het ontbreken van een rol voor de overheid leidde tot particuliere bestrijding. Die wordt in deze periode bij veel kolonies gemeld, zoals bij genoemde kolonie bij Terneuzen. Door particuliere bestrijding vanaf 1889 verplaatste de kolonie zich, maar pas tussen 1908 en 1910 lukte het om de aalscholvers hier te verdrijven.[142] De kolonie aalscholvers in het Naardermeer is een ander voorbeeld. In 1893 had zich daar een flinke kolonie gevormd.[143] Kort daarna werd de kolonie echter vernield. Later waren er toch weer broedende aalscholvers in het Naardermeer. Die werden door eigenaar Natuurmonumenten bestreden uit angst dat ze nadelig zouden zijn voor lepelaar en purperreiger. Vanaf 1954 werd

129 www.bto.org/about-birds/birdfacts
130 Was, 'Iets over het zoogenaamd Reigerbosch onder IJzendijke'; Nw Tilburgsche Crt 30-4-1926
131 Yarrell, *A history of British birds. Vol.* 2. 448.
132 Arnhemsche Crt 5-6-1845
133 Scheltema, 'Geschiedenis van de dagelijksche kost', 276.
134 AH 26-3-1898
135 't Hart, *Zeehondenjacht in Nederland.*
136 De Zeeuw 27-7-1889
137 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820 vel 8 juli 1877; de aalscholver wordt in deze bron kraanvogel genoemd.
138 De Zeeuw 27-7-1889
139 Rotterdamsch nieuwsblad 13-8-1888; Heldersche en Nieuwedieper Crt 15-8-1888
140 Middelburgsche Crt 7-5-1889
141 Volksblad 9-4-1890 (minister) en Middelburgsche Crt 12-6-1889 (gemeente)
142 Middelburgsche Crt 26-7-1889 en 1-7-1890; Goessche Crt 29-8-1903; *De Hollandsche revue* 1908, 642; De Zeeuw 9-3-1910; Een relatie met een kolonie bij Brugge, enkele kilometers over de grens, ligt voor de hand. Daar is vanaf 1900 een kolonie bekend die door intensieve vervolging in 1945 verdween, Declercq, 'De Blauwe reiger en de Aalscholver in de eendenkooi van Meetkerke', artikel op website Provincie West-Vlaanderen.
143 Hn 3-4-1893

bestreden op basis van een overeenkomst met de Visserij inspectie dat het aantal onder de 400, later 600 broedparen moest blijven. Die overeenkomst gold tot 1966.[144]

Voor de blauwe reiger zijn er vanaf midden 19de eeuw minder vermeldingen van schade en bestrijding dan voor de aalscholver. Verspreid over het land zijn er wel voorbeelden van. De bestrijding van kraaien en reigers in en rond het Haagse bos werd midden 19de eeuw met een vergunning uitgevoerd. In 1865 stopte die bestrijding omdat ze onveilig was voor wandelaars en nuttige zangvogels verstoorde.[145] In 1877 werd uit Tjerkwerd (FR) schade door blauwe reigers vermeld. Tussen de vele klachten over schadelijke dieren uit heel Nederland was dat echter een uitzondering.[146] Omstreeks 1878 en 1897 werden in het bos van het landgoed Linschoten (UT) de 'vischdieven' aalscholver en blauwe reiger bestreden.[147] In Bennebroek (NH) werden omstreeks 1895 reigers uitgeroeid vanwege schade aan een viskwekerij.[148] Ook in de Haarlemmerhout werden blauwe reigers in die periode uitgeroeid.[149] In een forellenkwekerij bij Apeldoorn ondervond men in 1898 schade door reigers.[150] Vanwege schade aan paling en jonge eenden en ganzen werden in 1901 in Zuid-Beveland reigers bestreden.[151] Een reigerkolonie in Ulrum (GR) was in 1914 'zeer onaangenaam wegens het vuil en de vernieling der boomen', maar kon vanwege het kooirecht door de boer niet worden bestreden.[152]

Begin 20e eeuw kwam de bestrijding van moerasvogels landelijk meer in de aandacht. In 1908 werd de 'Reiger- en aalscholverkwestie' op de agenda van de vergadering van de afdeling zoetwatervisserij van de Nederlandse Heidemaatschappij gezet. Het bestuur achtte bestrijding van deze moerasvogels noodzakelijk en vroeg de leden toestemming daarvoor een premieregeling uit te werken. De leden reageerden zeer verdeeld. Ook woordvoerders van vogelbescherming en dierenbescherming gaven hun mening. Besloten werd een commissie in te stellen die moest adviseren over de wenselijkheid van een premieregeling.[153]

De commissie voerde onderzoek uit naar de maaginhoud van beide soorten en kwam in 1912 met haar adviesrapport.[154] Over de schadelijkheid voor de visserij van de reiger kon geen eenduidig antwoord worden gegeven omdat de soort een alleseter was. De aalscholver bleek een viseter, maar hun aantal in Nederland was beperkt. Een premieregeling achtte de commissie een ongewenst middel om schade tegen te gaan. In plaats daarvan adviseerde ze verstoring van nesten bij plaatsen waar schade was.[155]

Het advies van de commissie werd zonder verdere discussie aangenomen.[156] Die genuanceerde opstelling was echter tijdelijk. Tegen het advies van de commissie in werden aalscholver en blauwe reiger in 1913 in de Vogelwet als schadelijke vogel bestempeld, die overal mocht worden bestreden.[157] Dat bracht de polarisatie met Vogelbescherming terug.[158] In 1922 en 1926 werd voor de aalscholver zware vervolging vermeld die zijn uitroeiing zou kunnen betekenen.[159]

Plaatselijk waren er in deze periode wel premieregelingen van vissersverenigingen. De Groningse afdeling van zoetwatervissers begon daarmee in 1901 en betaalde de jaren daarna voor zo'n 300 blauwe reigers per jaar een premie van 25 cent, zie figuur 26.[160] De afdeling Sluipwijk (ZH) van de zoetwatervissers betaalde in 1913 aan leden 10 cent per gedode aalscholver. Aalscholvers kwamen toen op de Reeuwijkse plassen veel voor.[161]

---

144 Beintema, 'Vogels van het Naardermeer', 97 (vernieling kolonie), 99 (overeenkomst bestrijding). Voor Nederland gold een maximum van 800 broedparen.
145 Over de discussie: NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3785 map 10-3-1865; 3786 map 18-3 en 30-3-1865. Over besluit stoppen per 1/4: Rotterdamsche crt 4-4-1865
146 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820 vel 11-9-1877
147 Alta, 'Fauna', 487, 489.
148 Bolleman van der Veen, *De Nederlandsche vogelwet,* 14.
149 Haarlem's Dagblad 30-6-1917
150 De Harderwijker 21-5-1898
151 De Harderwijker 31-8-1901
152 PV GR 1914 176
153 Lc 9-9-1908; AH 31-10-1908; Hn 29-11-1909
154 Ritzema Bos, *Rapport der commissie reigers en aalscholvers*.
155 NRC 16-3-1912, met verwijzing naar de mogelijkheden die de ontwerp Vogelwet daarvoor bood
156 NRC 30-3-1912
157 Bij KB 18-11-1913, *Stbl* nr. 412. In dit KB werden de 10 schadelijke vogelsoorten aangewezen die niet onder de bescherming van de Vogelwet 1912 vielen.
158 NRC 20-8-1923
159 Lc 29-3-1922; NRC 23-11-1926
160 Premieregeling vermeld in Hn 28-1-1901; Nieuwsblad van het Noorden 24-2 en 1-3-1901; in 1904 premies voor 345 reigers, zie Zalt-Bommelse Crt 5-8-1905 en in 1909 voor 297, zie NRC 27-5-1910 en Ritzema Bos, *Rapport der commissie reigers en aalscholvers,* 25. Gegevens uit PV geven kleinere aantallen: 7 (1902); 21 (1903); 56 (1904); 42 (1905); 118 (1906).
161 De Rijnbode 20-9-1913 en 27-2-1915. In 1915 werd de premie 25 cent. Het lijkt symbolisch bedoeld; het beschikbaar gestelde bedrag voor de premieregeling van 1913 is slechts twee gulden.

Reigers!

Het BESTUUR der „Vereen. ter Bevordering der Zoetwatervisscherij" in de provincie Groningen brengt ter algemeene kennis, dat door die Vereeniging eene **Premie** van **25 ct.** wordt uitbetaald voor iederen Reiger, die in de maanden *Maart* en *April e.k.* op het **grondgebied der provincie gedood en ingeleverd** wordt aan een der ondervermelde bestuursleden.

Tevens noodigt het eigenaars en gebruikers van gronden, waarboven reigernesten zich bevinden of worden gebouwd, beleefd uit die nesten niet te dulden, wijl verdelging der reigers is in het direct belang der zoetwatervisscherij.

Het bestuur der Vereeniging:

H. HELDER Pz., Groningen, Hooge der-A
E. D. H. SCHUTTER, „ Guldenstraat
H. AALDERINK, „ Heereweg.
J. H. BEEKMAN Bz., „ Carolieweg.
W. C. A. ALBERDA v. EKENSTEIN, „ O. Ebb.straat
M. J. BOSS, „ Guldenstraat
R. U. LANDWEER, „ Steentilstr.
L. DE BLECOURT, Ezinge.
H. J. WICHERS, Winschoten.
J. H. MANSHOLT, Westpolder.
G. A. TALENS, Zuidhorn.

Figuur 26. Bekendmaking van het verlenen van premies voor reigers in Groningen in 1901.

Bron: Nieuwsblad van het Noorden 24-2-1901

Het effect van de bestrijding in de eerste helft van de 20e eeuw op het voorkomen van aalscholver en blauwe reiger is goed bekend. Voor de aalscholver was er mede door het gestelde maximum aan het aantal broedparen rond 1960 een laagste stand van zo'n 800 broedparen, verdeeld over twee kolonies.[162] Voor de blauwe reiger was de stand met 3500 paar toen ook op zijn laagst.[163]

In vergelijking met de bestrijding van moerasvogels elders in Europa was die in Nederland lang bijzonder mild. In Engeland waren er voor de aalscholver vanaf de 16de eeuw en in Duitsland vanaf de 15de eeuw premieregelingen. Dat is vooral opmerkelijk omdat de bronnen ook aangeven dat de soort daar veel minder talrijk was dan in Nederland.[164] Een belangrijke oorzaak voor dit verschil is dat de aalscholver in Nederland tot de Franse tijd jachtwild was en elders niet. In Nederland waren er daarnaast weinig visvijvers terwijl in Duitsland schade door aalscholvers aan visvijvers een belangrijke reden voor de bestrijding was. De bestrijding bleef in Noord-Duitsland en Denemarken in de 19de eeuw intensief tot de soort daar begin 20e eeuw bijna overal was uitgeroeid.[165]

De reiger was eveneens schadelijk voor de visserij.[166] Maar omdat deze soort ook jachtwild was werden ze in Engeland tot de 19de eeuw weinig met premieregelingen bestreden.[167] In Duitsland waren reigers tot 18de of 19de eeuw jachtwild. Bestrijding is in sommige gebieden al uit de 18de eeuw bekend, maar elders vooral uit de 19de en 20e eeuw. Vanaf ongeveer 1880 waren premies voor de bestrijding algemeen.[168] In 1885 werd bijvoorbeeld in Nedersaksen voor 2115 reigers een premie verleend.[169]

162 Van Eerden & Gregersen, 'Long-term changes', 63.
163 Rooth, 'Over de stand van enkele voor Nederland karakteristieke broedvogels', 682, 684. Het aantal broedparen in de eerste helft van de 20e eeuw was voor beide soorten nog ruim dubbel zo groot, zie Haverschmidt, *Faunistisch overzicht*, 6.
164 Voor Engeland: Lovegrove, *Silent fields*, 101. Bronnen over bestrijding in Augsburg (15-17de eeuw) en Mecklenburg (17de eeuw) naar Beike et al., 'Der Kormoran im deutschsprachigen Raum'. Deze bronnen geven ook het relatief geringe voorkomen van aalscholvers aan.
165 Heinrich, ´Zum vor- und frühgeschichtlichen sowie neuzeitlichen Vorkommen des Kormorans´.
166 Schäperclaus, *Lehrbuch der Teichwirtschaft*, 244 beschrijft dat de blauwe reiger in visvijvers de helft van de vissen weg kon vangen.
167 Lovegrove, *Silent fields*, 98.
168 Vroege bestrijding (vanaf 1731) in Sauerland, zie De Lacroix, *Geschichte der hohen Jagd*, 165. In Hessen tot eind 18de eeuw sterk beschermd, daarna verzoeken om bestrijding, zie Landau, *Die Geschichte der Jagd*, 307. In vorstendom Lünenburg 1838 nog jachtwild, zie Ebhardt, *Gesetze*, deel 1, 614. Over 19de eeuwse bestrijding: Eule, 'Die Jagdgeschichte Ostfrieslands', 71; *Jahresbericht Landwirtschafts-Gesellschaft*, Hannover 1898, 215.
169 Müller-Using, *Grosstier und Kulturlandschaft*, 108.

In Nederland lijkt voor beide soorten naast de Franse tijd vooral de eerste helft van de 20e eeuw een kritieke periode. Dat deze soorten toen niet zijn uitgeroeid was nog maar deels te danken aan exploitatie, zoals die in de aalscholverkolonie van Lekkerkerk. Die zorgde voor bescherming, maar dat was steeds maar plaatselijk en tijdelijk. De goed georganiseerde tegengeluiden vanuit Vogelbescherming waren ook een factor. Belangrijker werd de structurele bescherming in aangekochte natuurgebieden zoals het Naardermeer (1906) en Bakkerskooi in de Wieden (1934). Die gebieden zorgden voor redelijk veilige broedlocaties en continuïteit in de bescherming. Toen de bestrijding verminderde, werden vanuit deze kerngebieden nieuwe broedplaatsen bezet.

Conclusie

In de relatie tussen de mens en de koloniebroedende grote moerasvogels kunnen drie perioden worden onderscheiden: vóór 1600, 1600-1750 en van 1750 tot begin 20e eeuw. De toetsing van de hypothese over de bescherming van de moeraskolonies zal per periode worden gedaan.

In de periode tot ongeveer 1600 werden vooral blauwe reigers door de adel gewaardeerd voor de hoge valkenjacht en voor de consumptie. Vanwege die waardering werden de kolonieplaatsen en de moerasvogels zelf al in de 13de en 14de eeuw beschermd. Vanaf begin 16de eeuw werd die bescherming met regelgeving van de gewesten ondersteund. Na de blauwe reiger was de kwak de belangrijkste soort. Lepelaar en grote zilverreiger werden voor jacht of consumptie niet heel hoog gewaardeerd. Waarschijnlijk waren ze ook schaars. De aalscholver werd in deze periode het minst gewaardeerd. Voor de hoge valkenjacht had deze soort geen betekenis en de culinaire waardering was laag. De andere soorten moerasvogels profiteerden van de waardering voor de blauwe reiger door in de beschermde reigerbossen te gaan broeden.

De hypothese dat de kolonies van moerasvogels in Nederland werden beschermd vanwege hun culturele of economische waarde geldt vóór 1600 het meest duidelijk. De bescherming van de kolonies was in deze periode verbonden met de uitoefening van de hoge valkenjacht op de blauwe reiger en de als luxe beschouwde consumptie van grote moerasvogels, in het bijzonder van blauwe reiger en kwak.

In de periode 1600-1750 werd consumptie van reigerachtigen minder gewaardeerd en was de uitoefening van de hoge valkenjacht beperkt tot een paar locaties. De hypothese dat de kolonies werden beschermd vanwege hun culturele of economische waarde, geldt in deze periode voor de grote gemengde kolonie in het Zevenhuizense bos en voor de eind 17de eeuw aangelegde reigerkolonie in het Hoogsoerense bos. In het Zevenhuizense bos was de economische waarde van de consumptie de basis voor de bescherming, in het Hoogsoerense bos de culturele waarde van de hoge valkenjacht. Over andere broedplaatsen in deze periode is weinig bekend, maar aangenomen mag worden dat de waarde voor de eigenaren gering was en de bescherming ook.

Van 1750 tot begin 20e eeuw werden bij enkele kolonies eieren en jonge vogels van lepelaar, aalscholver en blauwe reiger verzameld. Luxe consumptie was dat niet meer maar het economisch belang van de exploitatie bood de kolonies wel bescherming. De hoge valkenjacht werd met onderbrekingen tot 1856 bij de reigerkolonie in het Hoogsoerense bos beoefend. Het economische en culturele belang van moerasvogels was in deze periode te beperkt om een rol te spelen bij plannen tot inpoldering of ontginning van de kolonielocaties. De kolonies van Schollevaarseiland en Horstermeer verdwenen daardoor zonder protest. Dat werd in 1906 bij de kolonie in het Naardermeer voor het eerst anders. Vanwege de betekenis van moerasvogels als natuurmonument werd het gebied aangekocht.

Midden 18de eeuw startte de overheid met bestrijding van aalscholver en reiger vanwege schade aan de visserij. In de Franse tijd was de overheid zeer actief bij de bestrijding van schade door moerasvogels, maar daarna trok ze zich weer terug. De bestrijding van aalscholver en reiger door particulier initiatief werd begin 20e eeuw intensief en bleef dat tot het midden van die eeuw.

Het voorkomen van koloniebroedende moerasvogels blijkt van de Middeleeuwen tot midden 20e eeuw grotendeels door de mens te zijn bepaald. Mensen beslisten waar kolonies gewenst of acceptabel waren en hoe groot het aantal vogels er mocht zijn. De adellijke en koninklijke valkenjacht was in de late Middeleeuwen belangrijk voor de kolonies Goudse bos en Bindelmeerbroek en in de 18de en 19de eeuw voor die bij Soestdijk en in het Hoogsoerense bos. De ruimtelijke orde van de jacht was daarmee belangrijk voor het voorkomen van moerasvogels.

Naast jacht was exploitatie van jonge vogels en eieren een motief voor het bieden of

accepteren van broedplaatsen. De kolonies waar dat gebeurde kwamen voor op plaatsen waar op geen andere manier méér geld verdiend kon worden. Schollevaarseiland, Horstermeer en Naardermeer zijn hierbij de belangrijkste voorbeelden. De ruimtelijke orde van moeilijk ontginbare gebieden werd toen belangrijk voor het voorkomen van moerasvogels.

5. Waren weidevogels tot 1900 weinig algemeen?

Nederland staat bekend als weidevogelland omdat de dichtheid aan weidevogels groot is en van enkele soorten hier een belangrijk deel van de wereldpopulatie broedt. Nederland is een weidevogelland geworden door de mens. Waar nu weilanden zijn, was moerasbos en hoogveen dominant. Die zijn door de mens ontgonnen. Vooral voor het houden van veel rundvee was veel weiland nodig en de weidevogels hebben enorm van die veehoudende mens geprofiteerd.

Maar de positie van Nederland als weidevogelland heeft waarschijnlijk geen lange historie. De geschiktheid van weiland voor weidevogels is onder meer afhankelijk van de intensiteit van de landbouw. Bij lage intensiteit is de schrale voedingstoestand van de bodem beperkend. Door bemesting neemt het aantal bodemdieren toe en daarmee verbetert de voedselvoorziening voor weidevogels. Bij verdere intensivering neemt de geschiktheid echter weer af. Een klein aantal 'kritische' weidevogels hebben hun optimum bij een vrij lage intensiteit van de landbouw. Een groter aantal soorten heeft een optimum bij een matige intensiteit van de landbouw.[1]

De vogels van de weilanden vormden voor de mens ook een bron van voedsel. Dat die exploitatie gevolgen had voor het voorkomen van deze soorten, is aannemelijk. Maar het aanwijzen van invloed door jagen en rapen is moeilijk door de grote invloed van de veranderingen in het weidebeheer.

In dit onderzoek wordt de verwachte ontwikkeling op ecologische gronden als uitgangspunt genomen, met als hypothese dat er in Nederland in de periode vóór 1900 minder weidevogels waren dan in de 20e eeuw. Met gericht historisch faunistisch onderzoek zal worden geprobeerd dit beeld van het voorkomen van weidevogels te toetsen. De meeste bronnen over weidevogels gaan over jagen en eieren rapen. Die geven informatie over het historisch voorkomen van weidevogels én over de druk door mensen op deze soorten. Combineren van ecologische kennis, de historische ontwikkeling in het voorkomen en de geschiedenis van rapen en jagen kan zo inzicht geven in de menselijke invloed op deze soorten.

De historische ontwikkeling van de weidevogelgemeenschap is in 1995 beschreven. Als bronnen werden botvondsten uit opgravingen gebruikt, de schriftelijke vermeldingen van bijvoorbeeld *Jacht-Bedrijff* en Nozeman en de opgaven van de ornithologen uit de 19de eeuw.[2] Door de fragmentarische bronnen leverde dat slechts een globaal beeld op.

Vogels die in weilanden op de grond broeden, worden weidevogels genoemd. In Nederland worden er doorgaans 26 soorten toe gerekend, waarvan de helft een sterke voorkeur voor weiland heeft. Daartoe behoren drie soorten zangvogels, drie soorten eenden en zeven soorten steltlopers.[3] Gekozen is om de steltlopers centraal te stellen. Deze soorten worden onderling meestal redelijk goed onderscheiden in de historische bronnen. Dat is bij de eenden niet het geval. Over de zangvogels werden te weinig historische bronnen verwacht. Een voordeel van de steltlopers is daarnaast dat een deel van de historische bronnen betrekking heeft op het rapen van eieren en daarmee wat over de status als broedvogel aangeeft.

Steltlopers staan meer dan de eenden en zangvogels als weidevogel bekend. Toch zijn er binnen die groep wel grote verschillen in de mate waarin zij met weiland verbonden zijn. De scholekster is ook een vogel van de kust, de watersnip van het moeras, de wulp van de heide en de kievit is weinig gespecialiseerd. Grutto, tureluur en kemphaan zijn het meest op weiland aangewezen. Naar reactie op landbouwintensivering kunnen deze weidevogels in volgorde worden geplaatst. Globaal is dat van klein naar groot, met watersnip, kemphaan en tureluur als meest kritische soorten en kievit, scholekster en wulp als minst kritische. De grutto zit daar als middelgrote soort tussenin.[4]

1 SOVON, *Vogelbalans 2012*, 10, waar die relatie ook in een figuur is weergegeven.
2 Beintema, Moedt & Ellinger, *Oecologische atlas van de Nederlandse weidevogels*, 57.
3 *Zangvogels*: veldleeuwerik, graspieper, gele kwikstaart. *Eenden*: wilde eend, zomertaling, slobeend. *Steltlopers*: grutto, kemphaan, kievit, scholekster, tureluur, watersnip, wulp. Beintema, Moedt & Ellinger, *Oecologische atlas van de Nederlandse weidevogels*, 17.
4 Beintema in Roodbergen, *Kieviten en plevieren*, 84.

Ontwikkeling van het weidelandschap

In de ontwikkeling van het weidelandschap zijn drie fasen te onderscheiden. Rond 5000 voor Chr. begon in Nederland het houden van rundvee. De schaal daarvan was lang beperkt en het begraasde land was nog geen weiland. De tweede fase was de ontwikkeling van de kenmerkende flora van vochtige weilanden. Uit botanisch onderzoek blijkt dat deze flora er pas vanaf 800 voor Chr. kwam.[5] De derde fase is de grote uitbreiding van het areaal weiland in de eeuwen rond 1000 na Chr. Door groei van de bevolking was er behoefte aan veel nieuwe landbouwgrond. De veengebieden in het laaggelegen deel van Nederland werden toen ontgonnen. Weiland was hier door grondsoort en waterhuishouding meestal de enige mogelijkheid de grond productief te maken.

De natuurlijke beperkingen van deze gronden bleken dankzij rundvee geen nadeel. Vanaf de Middeleeuwen werden de weilanden gebruikt voor melkveehouderij gericht op de productie van kaas en boter en een vetweiderij van buitenlandse koeien. Deze gespecialiseerde en op export gerichte rundveehouderij was in Europa bijzonder en stond op hoog niveau. Het was economisch lang de belangrijkste tak van landbouw in Nederland.

De nauwe band tussen de rundveehouderij en het voorkomen van weidevogels kan met kaarten worden geïllustreerd. In figuur 27 is de geografie van gebieden met veel rundvee in 1811 weergegeven naast het voorkomen van grutto als broedvogel in 2004. De grote overlap in het kaartbeeld geeft aan dat koeien en grutto's een zelfde voorkeur voor vochtig en voedselrijk weiland hebben. Voor de koeien leveren die meer gras en voor de grutto meer bodemdieren. Vee, bodemdieren en vogels blijken verbonden; 'meer mest, meer wormen, meer weidevogels'.[6]

Figuur 27. Rundveedichtheid in 1811 (links) en verspreiding grutto als broedvogel 2004.

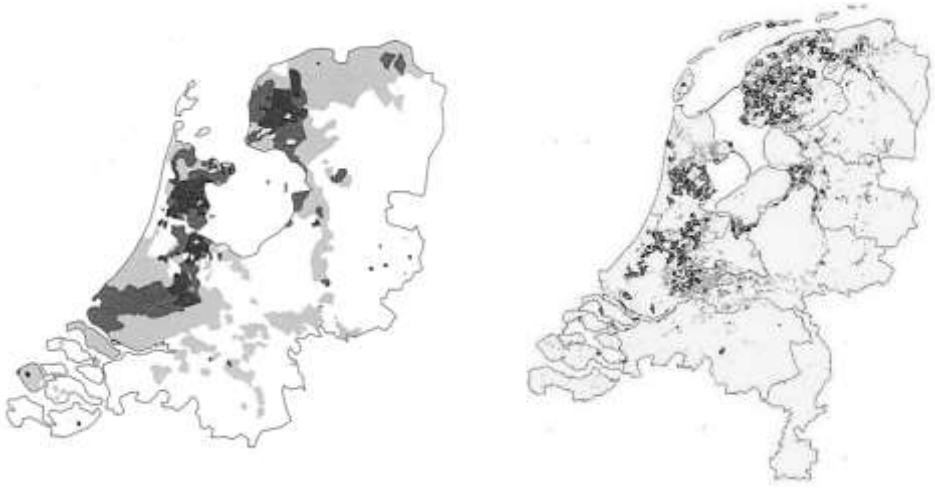

Bron: Fokkinga, *Een land vol vee*, 18; Teunissen et al., *Toelichting op de Gruttokaart van Nederland 2004.*

Deze kaarten geven de ligging aan van de belangrijkste weidevogelgebieden van Nederland met Friesland als grootste aaneengesloten gebied. Aangenomen wordt dat daar het areaal weiland van de 16de tot de 20e eeuw niet sterk veranderd is. Voor de periode waarover er getallen zijn, blijkt dat ook. Tussen 1833 en 1900 veranderde het aandeel weiland van 59 naar 63%.[7]

Na Friesland was het middendeel van Noord-Holland het belangrijkste weidegebied, gevolgd door het veenweidegebied van Zuid-Holland en Utrecht. Kleinere weidegebieden waren er bij Kampereiland (OV) en de Eempolders (UT/NH). Voor al deze weidegebieden zijn er historische gegevens over weidevogels maar voor het veenweidegebied van Zuid-Holland en Utrecht zijn het er opvallend weinig.

Regionaal waren er wijzigingen in het areaal weiland die van invloed zijn op het voorkomen van weidevogels. In bijvoorbeeld Groningen en op Schouwen werd vanaf de 18de eeuw veel grasland

5 Kooistra, 'Vreemdelingen in de Nederlandse flora?', 9.
6 Door Beintema aangehaald spreuk in Roodbergen, *Kieviten en plevieren*, 84. Over de sterke relatie rundveehouderij-wormen-weidevogels zie ook RIVM, *Een gezonde bodem onder een duurzame samenleving,* 48, 52, 78; Kevite, Perkins et al., 'Habitat characteristics', 290; *Jaarboek Weidevogels in Noord-Holland* 2008, 32.
7 Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 113, 413.

omgezet in bouwland waardoor in de 19de eeuw akkerbouw dominant werd.[8] Door de ontwikkeling van tuinbouw nam het aandeel weiland in West-Friesland (NH) in de 19de eeuw af van 85 naar 50%.

Naast areaal en geografie waren de kenmerken van weiland voor weidevogels belangrijk. Onder meer openheid, waterhuishouding, overstroming, bemesting, maaibeheer, veedichtheid, botanische samenstelling en voorkomen van predatoren bepalen de waarde als leefgebied. Met een paar voorbeelden zal worden toegelicht dat afgelopen eeuwen in die kenmerken veel is veranderd.

De meeste weilanden liggen op gronden met een hoge waterstand. Om de gebruikswaarde te verhogen, werd drainage toegepast, bijvoorbeeld door begreppeling. Binnen een weiland ontstond dan variatie in droge en natte plekken. Voor steltlopers was dat aantrekkelijk. Bij ondergrondse drainage met buizen was die variatie er niet. Buizendrainage begon op bouwland rond 1850. In Groningen was in 1880 al veel land met buizen gedraineerd, maar bijvoorbeeld in Friesland in 1886 nog maar weinig.[9]

Toepassing van dierlijke mest en kunstmest bepaalt de voedingstoestand van de bodem. De hoeveelheid dierlijke mest per hectare landbouwgrond steeg in de 19de eeuw geleidelijk van circa 0,6 naar 0,9 koe-eenheid. De verschillen daarbij tussen de provincies waren eind 19de eeuw beperkt.[10] Andere mestsoorten werden tot eind 19de eeuw op weiland weinig gebruikt.[11] Dat veranderde sterk in de 20e eeuw door toepassing van kunstmest. Ook de veestapel groeide toen sterk. De toevoer op laaggelegen weiland van de belangrijkste nutriënt, stikstof, steeg daardoor met een factor 6 in de periode van ongeveer 1930 tot 1980.[12]

Door de toename aan voedingsstoffen in de bodem verbeterde de groei van planten en daarmee de voedselsituatie voor plantenetende vogels als eenden en ganzen. Ganzen namen toe met een factor 10 of meer.[13] Door de mest namen ook bodemdieren zoals regenwormen sterk toe. Zij zijn voedsel voor volwassen weidevogels en daardoor verbeterde hun voedselsituatie. Wanneer het weiland rijk aan kruiden bleef, waren ook meer insecten voor jonge vogels beschikbaar.

De toename van de bemesting en de verbeterde ontwatering heeft het broedseizoen van de weidesteltlopers in de 20e eeuw met zo'n twee weken vervroegd. Een invloed van het veranderend klimaat op het broedseizoen is te verwachten, maar het effect van bemesting en ontwatering op het broedseizoen is veel groter.[14]

De toepassing van kunstmest bood ook mogelijkheden tot ontginning. In bijvoorbeeld Noord-Brabant werd vanaf 1906 op ruimere schaal kunstmest ingezet. Daardoor kon gemiddeld zo'n 900 ha woeste grond per jaar tot weiland worden ontgonnen.[15] Bemesting had zo ook invloed op het areaal weiland en daarmee op de verspreiding van weidevogels.

Waarnemingen van *Jacht-Bedrijff* tot Schlegel

De bekende ornithologische werken van Nederland bevatten over het voorkomen van steltlopers een groot aantal vermeldingen. Die opgaven worden hieronder per soort in chronologische volgorde weergegeven. Omdat waarnemer en jaartal belangrijk zijn, is van de bekende werken de naam van de auteur en het jaar van publicatie weergegeven. Bij waarnemingen uit andere bronnen is de verwijzing in een noot opgenomen.

Grutto: Voor de gegevens over de grutto is de interpretatie van de historische namen belangrijk. In de jachtplakkaten is alleen de naam maarlen gebruikt. De interpretatie daarvan als grutto is gebaseerd op onder meer *Jacht-Bedrijff* (1636) die over 'maerel oft gritto' schrijft en een bron uit 1764 die de soort 'grutto of maarl' noemt.[16] Streeknamen met marel waren er in de 19de eeuw nog.[17] Verwarring is er ook met de naam poelsnep of poelsnip. Die naam is in de 18de en 19de eeuw door een aantal schrijvers voor

8 Van der Poel, *Heren en boeren*, 52; Bieleman, *Boeren in Nederland*, 335.
9 Spahr van de Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 417; Bieleman, *Boeren in Nederland*, 65, 337.
10 *Verslag van den landbouw* 1896/7 eerste stuk, tabel 131, 133a met omrekening ander vee naar koe. De verslagen van begin 20e eeuw hebben steeds een tabel van de ontwikkeling van de veestapel sinds 1804, Van Zanden*, De economische ontwikkeling*, 215 geeft aantal koeien per ha. grasland.
11 Zie kaart in Van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 257.
12 Van der Geld et al., *Weidevogels in een veranderend landschap*, 83.
13 Van Eerden, *Patchwork*, 67 met op p. 61 gegevens over de N-gift op laag weiland.
14 Beintema, *Breeding ecology of meadow birds,* 31.
15 Crijns & Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf*, 83.
16 Vroeg, *Beredeneerde catalogus*, 30. Eigenhuis, *Verklarend en etymologisch woordenboek* geeft bij Marel en Grutto informatie over het gebruik van de naam maarl voor de grutto.
17 Schlegel 1854-58 geeft marel als andere naam voor de grutto. In Zeeland was de grutto eind 19de eeuw onder de naam zeemaarel bekend, zie Heerebout, 'De verzameling eieren', 58.

de grutto gebruikt.[18] De vermeldingen van poelsnippen in de archivalische bronnen lijken gezien de context op de poelsnip en de watersnip te slaan.[19]

In *Jacht-Bedrijff* (1636) wordt het voorkomen van grutto's in vochtige broeken en hooilanden vermeld. In 1764 werden ze algemeen genoemd bij rietvelden langs de rivieren.[20] Nozeman (1770) noemde de grutto vooral broedvogel van hooilanden. Deze bronnen geven weinig indicatie over de mate van voorkomen. Temminck (1815) gaf aan dat de soort nergens zo algemeen is als in Nederland. In 1828 werden ze voor Holland zeer algemeen genoemd.[21] Een Engels boek noemde de soort in 1836 in het noorden van Nederland niet zeldzaam. Vermoed werd dat de wintergasten in Norfolk van deze Nederlandse broedpopulatie stammen.[22] Schlegel (1854-58) schreef dat hij in de kustprovincies op vochtige plaatsen in de zomer algemeen voorkomt. Midden 19de eeuw werd de grutto voor Groningen een algemene broedvogel genoemd van alle lage en moerassige landen.[23] In midden-Friesland waren ze vooral broeder van lage weilanden die in het voorjaar nog lang onder water stonden en waar de kievit weinig broedde.[24] Schlegel (1860; 1878) schreef dat ze talrijk broeden op laaggelegen weilanden. Donsjongen uit de verzameling van het Leids natuurhistorisch museum waren afkomstig van Groningen en Leiden (Schlegel, 1862-1876). In 1870 meldde een Engelse bron afname van grutto's in Nederland door te intensieve bejaging.[25] In 1888 werd de grutto een vrij algemene broeder van weilanden en lage moerassige gebieden genoemd.[26] Van 1881 tot 1888 werd de grutto vaak waargenomen in Kampen (OV) en Sint Jacobi Parochi (FR). In Kampen werden in 1884 en 1885 jonge grutto's gezien.[27] Eind 19de eeuw broedden ze in Zeeland en in Kempenland (NB) zeldzaam.[28] Bij Valkenswaard (NB) werden ze toen voor het eerst als broedvogel waargenomen en waren in 1907 al vrij algemeen.[29] In 1909 werden ze na de kievit de meest algemene steltloper op de weilanden genoemd.[30] Omstreeks 1930 werd geschat dat de grutto in de periode 1888-1930 in Friesland sterker achteruitgegaan was dan de kievit; meer dan 35%.[31] In 1939 werd aangenomen dat de sterke toename van grutto's in Engeland in de voorgaande 20 jaar op een toename in de Nederlandse broedpopulatie wees. Nederlandse ornithologen konden die toename echter niet bevestigen.[32]

Kemphaan: De beschrijving in *Jacht-Bedrijff* (1636) geeft aan dat de soort in Holland een bekende verschijning was. Een bron van 1660 geeft aan dat ze elk voorjaar in groot aantal naar Nederland kwamen.[33] In 1706 werd vermeld dat ze elk jaar in de lente in zeer groot aantal naar 'den hoek van Neerland' komen.[34] Volgens Watson (1761) waren er in Nederland in de trektijd 'overvloedig veel' kemphanen en zijn de mannetjes op de baltsplaatsen 'zoo onbezonnen' dat zij dan eenvoudig met een sleepnet zijn te vangen.[35] Knoop schreef in 1763 over 'Kamphaantjes' dat ze veel in Friesland worden gevonden.[36] Nozeman (1770) vermeldde het voorkomen van duizenden kemphanen in het voorjaar in de Alblasserwaard en in de Eempolder. Volgens Temminck (1815) was de kemphaan nergens zo talrijk als in Nederland en kwam de soort voornamelijk voor in de natte en moerassige kustgebieden. In 1828 noemde Schlegel de kemphaan in Holland bijzonder algemeen.[37] Voor Groningen werd de soort midden 19de eeuw bijna overal een algemene broedvogel genoemd. De soort broedde toen ook op Rottum en

18 Zie Eigenhuis, *Verklarend en etymologisch woordenboek* bij Poelsnep en Poelsnip.
19 Het betreft onder meer een bepaling in plakkaten van Leeuwenhorst uit 1677, 1679 over tirasseren van hoen, poelsnip of ander gevogelte. Voor deze vangmethode moet de vogel zich bij gevaar drukken of wegsluipen. Dat doet de grutto niet, maar de watersnip wel. In de 18de eeuw werd de poelsnip enkele keren genoemd in de beschreven vergunningen voor de vogel-vangst met (slag-)netten in Holland.
20 Vroeg, *Beredeneerde catalogus*, 30.
21 Schlegel, 'Verhandeling over het trekken der vogels', 259.
22 *The British Cyclopaedia of Natural History*,1836, 651.
23 De Gavere & van Bemmelen, 'Lijst van vogels', 127.
24 Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 46.
25 Shrubb, *Birds, scythes, and combines*, 310.
26 Koller, 'Naamlijst', 53.
27 NMJ 1881-1888
28 Heerebout, 'De verzameling eieren', 58; Panken, *De vogels van Kempenland,* 100.
29 Haarlems Dagblad 4-5-1908; citaat uit artikel DLN april 1908. Ze kwamen toen ook voor bij meertje 'Flaas' op landgoed Hertgang bij Hilvarenbeek, zie Haarlem's Dagblad 17-2-1911.
30 Van Balen, *De eieren van onze vogels,* 112.
31 Tolsma, *Vogelbescherming*, 202.
32 Morley, 'The Black-tailed Godwit', 101.
33 Jonston, *Naeukeurige beschrijving*, 125.
34 Vincent, *Wondertooneel der Nature*, 174. Deze waarneming wordt gedaan op gezag van Karel, graaf van Aremberg. Die was tot 1612 heer van Naaldwijk; het kan dus op een toen al oude waarneming uit het Westland slaan.
35 Watson, *De dierlyke wereld,* 249.
36 Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland*, 72, 80.
37 Schlegel, 'Verhandeling over het trekken der vogels', 256.

was bijzonder algemeen in het Onland.[38] Schlegel (1852) noemde de soort een redelijk algemene broeder aan de oevers van Haarlemmermeer en de meren van Zuid-Holland. Schlegel (1854-58) gaf aan dat van de vele vochtige plekken in Nederland er maar enkele door de kemphaan bewoond werden. Schlegel (1860; 1878) noemde de soort voor Nederland weliswaar een bekende verschijning, maar lang niet zo algemeen verspreid als kievit, tureluur of grutto. In 1857 werden ze voor midden-Friesland als broedvogel van de lage weilanden beschreven.[39] Staring noemde de soort in 1862 in de zomer algemeen op lage zeekleigronden.[40] Midden 19de eeuw werden donsjongen verzameld bij Groningen en Leiden. Enige tientallen exemplaren waren in het voorjaar gevangen aan de oevers van Zuiderzee en Haarlemmermeer en bij de Maasmonding (Schlegel, 1862-1876). Ook Van Balen gaf in 1880 aan dat de soort slechts op bepaalde plaatsen in polders, aan oevers van sloten, vaarten en meren, voorkomt.[41] In 1888 werd de soort beschreven als algemene broeder van lage weilanden en langs oevers van meren.[42] Albarda (1897) noemde de soort een algemene broeder op lage, drassige gronden.

Kievit: In de 17de eeuw werd de kievit voor de Veluwe en voor Amstelland onder het bejaagde wild genoemd.[43] Knoop veronderstelde in 1763 dat er mogelijk nergens meer kieviten voorkomen dan in Friesland.[44] Ondanks het rapen van honderdduizenden eieren en de talrijke vangst in slagnetten in het najaar bleef er volgens Nozeman (1770) 'door wyze en gunstige schikkinge der Voorzienigheid' een verbazende hoeveelheid kieviten over. De kievit werd in 1781 'vooral algemeen in Holland en Vriesland' genoemd.[45] In de duinen van Ameland legden volgens een bron van 1787 veel kieviten eieren.[46] Op Texel broedden ze in 1789 bij duizenden.[47] Voor Drenthe werden kieviten in 1792 onder het algemene wild gerekend.[48] Temminck (1815) noemde de kievit nergens zo algemeen als in Nederland. Een beschrijving van 1851 noemt het voorkomen over het hele land, echter het meest in Friesland. Op de weilanden van Noord-Holland en Utrecht kwamen ze minder voor en op lage gronden en in beekdalen van Overijssel en Gelderland was de kievit door de voortgaande ontginning haast verdwenen.[49] Schlegel (1854-58, 1860) noemde de soort op alle lage weilanden en moerassen zeer algemeen. In 1888 werd geschreven dat de kievit in menigte op lage weilanden broedt.[50]

Scholekster: In *Jacht-Bedrijff* (1636) is vermeld dat de soort algemeen aan de stranden voorkomt en in de duinen broedt. In 1764 werd het voorkomen aan het strand vermeld.[51] Nozeman (1770) noemde de soort een algemene broedvogel in de duinen nabij het strand. Ze waren volgens hem zo algemeen omdat ze niet gegeten werden. In een bron van 1786 werd verondersteld dat ze niet bij zoet water voorkomen door het ontbreken van goed voedsel.[52] In 1789 kwamen op Texel veel 'zeeaaksters' voor, ook als broedvogel.[53] Temminck (1815) noemde het een soort voor de zeekust die in Nederland zeer algemeen is. Over de 'oestervanger' werd in 1828 opgemerkt dat er de hele winter aan de Hollandse kust wel enkele te zien zijn en de soort daarom als een standvogel te beschouwen is.[54] De soort broedde rond 1840 op Rottum. De voogd raapte de eieren, maar liet volle legsels liggen om ze te laten bebroeden.[55] Schlegel (1854-58) gaf aan dat de soort in de duinen broedt en de overwinteraars op de weilanden bij de kust te vinden zijn. In 1856 werden ze als een algemene strandvogel getypeerd die daar het hele jaar te vinden is en in de duinen broedt. Het broeden bij Hoek van Holland werd met name

38 De Gavere & van Bemmelen, 'Lijst van vogels', 127. Met het Onland werd waarschijnlijk het gebied bij Paterswolde bedoeld, dat uit moeras met petgaten bestond.
39 Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 50.
40 Staring, *Huisboek voor den landman*, 324.
41 Van Balen, *Onze vogels*, 205.
42 Koller, 'Naamlijst', 56.
43 Slichtenhorst, *XIV Boeken van de geldersche geschiedenissen*, 5; Van Domselaer, 'Beschrijvinge van de tegenwoordige gelegentheydt van Aemstellandt', 274.
44 Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland*, 79.
45 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 269.
46 *Tegenwoordige staat van Friesland*, deel 2, 392.
47 Van Cuyck*, Brieven over Texel*, 43.
48 Mulder, 'Honderd eeuwen jacht en visscherij', deel 2, 11. In 1795 idem in Tonckens, *Tegenwoordige staat van Drenthe,* 166.
49 Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken', 336.
50 Koller, 'Naamlijst', 50.
51 Vroeg, *Beredeneerde catalogus,* 32.
52 *Vaderlandsche letteroefeningen* 1786, 105.
53 Van Cuyck, *Brieven over Texel*, 43.
54 Schlegel, *Verhandeling over het trekken der vogels*, 168.
55 Cohen, 'Berigten', 454.

genoemd.[56] In midden-Friesland waren ze toen al schaarse broedvogel van bemest weiland.[57] Schlegel (1860) noemde de soort in de duinen overal broedvogel. Winkler vermeldde in 1862 alleen het broeden in de duinen.[58] Staring noemde in 1862 het veelvuldig broeden op Rottum.[59] In 1866 was de soort door heel Friesland broedvogel, maar het meest aan de kust en op Ameland en Schiermonnikoog.[60] Een andere bron gaf voor Rottum het broeden van circa 200 paar aan voor het midden van de 19de eeuw. Rond 1900 was dat afgenomen tot 100 paar.[61] De meer dan twintig in Nederland gevangen exemplaren uit de collectie van het Leids natuurhistorisch museum -waaronder enkele jongen- waren alle aan de kust gevangen (Schlegel, 1862-1876). In 1888 werd de soort broedvogel van de duinen en aangrenzende weilanden genoemd.[62] Albarda (1897) noemde naast het broeden in de duinen het broeden ver landinwaarts op de weilanden. Dat slaat waarschijnlijk op Friesland. In 1867 kwamen ze ook op Walcheren voor.[63] Eind 19de eeuw was het broeden in Zeeland niet zeldzaam. Eieren werden verzameld op Schouwen en in de duinen van Koudekerke (bij Vlissingen).[64] In 1899 en 1913 werd de soort nog als vogel van de kust beschreven.[65] Maar in 1908 werd naast het algemene broeden aan de kust ook al het ver landinwaarts broeden op weilanden genoemd.[66] Voor het meer algemeen landinwaarts broeden buiten Friesland werd 1920 als beginjaar genoemd.[67] In Eemland werden de eerste broedgevallen in de 30-er jaren vastgesteld.[68] In Twente was dat in 1940 en in Limburg in 1961.[69]

Tureluur: In *Jacht-Bedrijff* (1636) is vermeld dat ze in de hooilanden broeden. Volgens een bron uit 1763 kwamen ze op dezelfde plaatsen voor als kieviten.[70] In 1781 werd de soort een algemene broeder van grasland genoemd, waarvan ook de eieren werden geraapt.[71] Die waarneming heeft waarschijnlijk op Holland betrekking. Nozeman & Houttuyn (1797) vermeldden dat de soort zomers in rietvelden en andere natte gebieden leeft en in de herfst bij de kust gezien wordt. Hun beschrijving wekt niet de indruk dat de soort algemeen was. In 1789 werd voor Texel vermeld dat tureluurs er algemeen broeden en de jonge vogels zeer goed te eten zijn.[72] Temminck (1815) merkte op dat de soort nergens zo algemeen is als in Nederland. In 1828 noemde Schlegel de tureluur in Holland bijzonder algemeen.[73] In 1856 werd de tureluur voor Texel als eetbare vogel beschreven.[74] Schlegel (1854-58) noemde de soort zeer algemeen op lage weilanden en moerassen. Midden 19de eeuw werd de soort met de kievit de meest algemene steltloper van de weilanden genoemd (Schlegel, 1860, 1878). De nesten lagen vaak dicht bij die van de kievit.[75] Ze broedden toen vrij algemeen in de hele provincie Groningen en ook op Rottum.[76] Volgens Staring was de soort in de zomer algemeen op moerassige weilanden.[77] Nestjongen van de tureluur werden rond 1860 verzameld bij Leiden, Rotterdam en Groningen (Schlegel, 1862-1876). Uit Sint Jacobi Parochie (FR) werd van 1878 tot 1897 het broeden gemeld.[78] Van Balen noemde de tureluur in 1880 zeer algemeen.[79] Koller gaf in 1888 aan dat de soort algemeen broedt op weilanden,

56 Van Bemmelen, 'De vogels aan het strand der Noordzee', 136, 138.
57 Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 52.
58 Winkler, *Natuurlijke geschiedenis*, 471.
59 Staring, *Huisboek voor den landman,* 322.
60 Albarda, 'Naamlijst', 221.
61 Brouwer, *Historische gegevens*, 83. Over broeden in 1901 zie Pelt Lechner, 'Een en ander over de vogelwereld van Rottum en Schouwen', 42 (eerder 200 paar). Thijsse, 'De Broedvogels van de Noorzee-Eilanden', 43 (eerder 400 paar).
62 Koller, 'Naamlijst', 51.
63 Nederlandsche Maatschappij, *Iets over Domburg,* 3 vermeldt voorkomen van scholekster op strand en duin, maar geeft niet aan of de soort hier ook broedde.
64 Heerebout, 'De verzameling eieren', 58.
65 De Natuur In! 4: 98; Dorsman, *Langs strand en dijken*, 100.
66 Snouckaert van Schauburg, *Avifauna Neerlandica*, 93.
67 Teixeira, *Atlas van de Nederlandse broedvogels*, 133.
68 Smit & Terlouw, *Vogels in Eemland*, 105.
69 Teixeira*, Atlas van de Nederlandse broedvogels,* 133.
70 Houttuyn, *Natuurlyke historie*, deel V, 244.
71 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 271, 272.
72 Van Cuyck, *Brieven over Texel*, 38.
73 Schlegel, 'Verhandeling over het trekken der vogels'*,* 256.
74 Allan, *Het eiland Texel*, 16, 17.
75 Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 49. Schlegel, *Vogels van Nederland,* editie 1860, LI meldt dat ze op dezelfde plaatsen broeden als de kievit.
76 De Gavere & van Bemmelen, 'Lijst van vogels', 127.
77 Staring, *Huisboek voor den landman*, 325.
78 NMJ 1878-1897
79 Van Balen, *Onze vogels*, 207.

moerassige gronden en op Noordzee-eilanden.[80] Albarda (1897) noemde de soort op de lage gronden overal broedvogel. In Kempenland (NB) broedden ze toen op moerassige heiden en lage weilanden.[81] Zij broedden ook op de Waddeneilanden. In 1909 was de tureluur in kustprovincies en op de eilanden een zeer talrijke broeder van vochtige weilanden.[82] Begin 20e eeuw was de tureluur in Eemland met de kievit de soort die in de hoogste dichtheid voorkwam; tot 80 paar per 100 hectare.[83]

Watersnip: In *Jacht-Bedrijff* (1636) wordt de soort onder de naam poelsnip als broedvogel vermeld maar is niet aangegeven of ze talrijk waren. Knoop schreef in 1763 dat watersnippen 'zo wel van de dubbelde of grote, als enkelde of kleiner' in Friesland in overvloed voorkomen en in de nazomer, als ze vet zijn, geschoten of gevangen worden.[84] Dit suggereert dat watersnip, poelsnip en bokje algemeen waren in Friesland. In 1781 werden watersnippen voor Holland trekvogel genoemd die in de herfst in groot aantal op de open velden voorkomt. Als broedvogel werden ze toen algemeen genoemd in de 'Geldersche moerassen'.[85] Nozeman & Houttuyn (1797) noemden de soort algemeen in de waterige gewesten. Volgens hen werden ze in voorjaar en herfst veel in Overijssel gevangen en in Holland verkocht. In koele zomers, zoals 1790, bleven ze over. Over broeden vermelden zij niets. In 1789 werden watersnippen voor Texel zeer talrijk genoemd, ook in de zomer.[86] Temminck (1815) gaf aan dat de soort vooral op de voor- en najaarstrek in Europa algemeen is. In 1828 werd de soort als trekvogel zeer algemeen genoemd.[87] Volgens Schlegel (1854-58, 1860, 1878) broedde de soort algemeen in Noord-Brabant en Groningen en in klein aantal ook in Holland. Tijdens de trek waren ze in moerassen in het hele land zeer algemeen. Op de platen met landschappen tekende Schlegel (1860, 1878) de watersnip op die van moeras, niet op die van weiland. Dat kwam overeen met de broedplaatsen die in 1857 voor midden Friesland worden vermeld.[88] Staring schreef in 1862 dat de watersnip dikwijls broedde in Groningen en Gelderland.[89] Van Bemmelen stelde in 1866 dat het broeden van de watersnip in Groningen wel zeker is, hoewel hij erkende zelf nooit een nest met eieren te hebben gevonden.[90] Voor Friesland noemde Albarda de watersnip in 1866 een vrij algemene broeder van de veenachtige streken; op de klei kwam de soort minder algemeen voor.[91] In 1888 werd de watersnip een vrij algemene broeder van Friesland, Groningen en Noord-Brabant genoemd en ook enkele paren in Zuid-Holland.[92] Eind 19de eeuw werden ze op lage veengronden overal als broedvogel aangetroffen en soms ook op de klei (Albarda, 1897). Begin 20e eeuw werd het broeden vooral in Groningen en Noord-Brabant waargenomen.[93]

Wulp: In *Jacht-Bedrijff* (1636) wordt de soort broedvogel van de duinen genoemd. Door hun alarmroep maakten ze konijnen en duinmeiers opmerkzaam op stropers, honden of roofvogels. Na het broedseizoen verzamelden de wulpen zich bij de Maas en trokken van daar verder. Nozeman (1789) zag midden 18de eeuw grote aantallen wulpen in de binnenduinen van Noord-Holland ten noorden van Egmond. Bij slecht weer trokken ze landinwaarts en konden dan overal in het land worden gezien. Ze broedden in de duinen, waar hun eieren door liefhebbers werden verzameld. In 1795 was de soort vooral uit Friesland bekend.[94] Temminck beschreef de soort als een broeder van droge plaatsen; in 1815 meldde hij niets over voorkomen in Nederland en in 1820 vermeldde hij trek langs de kust. In 1822 werden wulpen in Nederland als broedvogel van duinen beschreven. Ze werden toen veel bij stranden en riviermonden gezien, waarbij Koegras, Wieringen en Biesbosch met name genoemd werden.[95] Wulpen werden in 1828 voor Nederland tamelijk algemeen genoemd.[96] Schlegel (1854-58)

80 Koller, 'Naamlijst', 57.
81 Panken, *De vogels van Kempenland,* 92.
82 Van Balen, *De eieren van onze vogels*, 111.
83 Smit & Terlouw, *Vogels in het Eemland*, 125.
84 Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland*, 79.
85 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 269.
86 Van Cuyck, *Brieven over Texel*, 37.
87 Schlegel, 'Verhandeling over het trekken der vogels', 260.
88 Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 46.
89 Staring, *Huisboek voor den landman*, 323.
90 Van Bemmelen, 'Aanvulling der Mededeelingen', 525.
91 Albarda, 'Naamlijst', 221.
92 Koller, 'Naamlijst', 52.
93 Hoyer, *Vogels van Nederland*, 130.
94 Martinet, *Verhandelingen en waarneemingen over de natuurlijke historie,* 151.
95 Bennet & van Olivier, 'Naamlijst', 277.
96 Schlegel, 'Verhandeling over het trekken der vogels', 260.

karakteriseerde de wulp als broedvogel van natte weilanden die in Nederland echter de duinen als broedplaats had uitgekozen. Midden 19de eeuw werd de wulp broedvogel genoemd van droge gronden in de duinen en op de heide (Schlegel 1860, 1878). Ze waren op de weilanden bij Oldeboorn in midden Friesland een schaarse broedvogel.[97] In Groningen broedde de soort op alle heidevelden en lage gronden en waren wulpen vooral algemeen op de heide van Harendermolen.[98] Staring noemde in 1862 het voorkomen in de zomer op open velden en op de Wadden.[99] Schlegel (1862-1876) vermeldde voor het midden van de 19de eeuw de vangst van donsjongen uit de duinen van Noordwijk en Wassenaar (ZH). In 1867 kwamen ze ook op Walcheren voor.[100] In 1888 werden duinen, heide en moerassige gronden als broedgebied genoemd.[101] Rond 1900 werden alleen duinen en heide als broedgebied vermeld. Ze foerageerden toen aan de stranden.[102] Albarda (1897) noemde de soort een schaarse broedvogel van Waddeneilanden, heidevelden en lage moerassige streken. Albarda schreef dat de soort na de broedtijd het binnenland verlaat en het hele jaar door aan de kust te vinden is. In 1909 werd de wulp een niet onbekende maar ook niet algemene broedvogel van hooiland en heideveld genoemd.[103] Op de weilanden van het Eemland was de soort begin 20e eeuw als broedvogel niet bekend. Buiten de broedperiode waren er toen soms wel grote groepen wulpen.[104]

Van deze vermeldingen uit de literatuur is de soortaanduiding meestal duidelijk. De opgave van het voorkomen heeft echter vaak op een beperkt gebied betrekking of is juist zeer algemeen geformuleerd. Het geeft daardoor een weinig duidelijk en soms zelfs tegenstrijdig beeld. Veel vermeldingen over het voorkomen zijn overgeschreven. Wat eigen waarneming is en wat overgeschreven, is meestal niet duidelijk. Dankzij waarnemingen van regionaal actieve ornithologen is de informatie voor de 19de eeuw specifieker.

De vangst van weidevogels tot de Franse tijd

Omdat de steltlopers geen edel jachtwild waren, is het moeilijk om een indruk te krijgen van de bejaging van deze soorten. In de jachtplakkaten worden de weidesteltlopers vooral vermeld in verband met het rapen van eieren. Een uitzondering vormt de watersnip waarvoor zich in de 18de eeuw een jachtbedrijf ontwikkelde dat later zal worden besproken.

Dat weidesteltlopers wel werden gevangen, blijkt uit andere bronnen dan jachtplakkaten. De gegevens in BoneInfo laten zien dat ruim de helft van de vindplaatsen met steltlopers van na 1000 steden betreft. Dat wijst er op dat steltlopers relatief veel in burgerlijk milieu werden gegeten. In Engeland was dat ook zo.[105] Bij deze stedelijke vindplaatsen gaat het wel vaak om locaties met rijke bewoners. Net als het andere wild waren deze weidevogels luxe voedsel.

Uit Holland zijn de meeste bronnen over de vangst van kieviten en andere weidesteltlopers bekend. Hoewel in de Hollandse plakkaten de vangst van vogels met netten verboden werd, was de netvangst in de 17de en 18de eeuw legaal toch mogelijk. In *Jacht-Bedrijff* wordt terloops op het bestaan van een vergunningstelsel gewezen en het archief van de Houtvesterij bevat een administratie over de vergunningverlening van die netvangst. De combinatie van een verbod en toch vergunningen komt in het regelsysteem voor de jacht vaker voor. Op zich vormde het vangen van soorten waarvoor jagers weinig belangstelling hadden geen probleem. Het bezwaar lag in het misbruik van de netten voor het stropen van jachtwild. Om dat onder controle te houden, is blijkbaar gebruik gemaakt van vergunningen.

Een ongedateerd plakkaat voor Holland van rond 1600 verbood het vangen van weidevogels zonder vergunning. Het pakkaat noemde ‘eynden, wulpen, kievitten, plavieren, kemphane, snippen’ bij naam en netten als vangmethode.[106] In Hollandse jachtplakkaten is pas vanaf 1750 weer een verwijzing naar een vergunningstelsel opgenomen. Het gaat om plakkaten voor Voorne en voor het gewest

97 Breuker, *Kostelijke koopwaar,* 49.
98 De Gavere & van Bemmelen, ‘Lijst van vogels’, 127.
99 Staring, *Huisboek voor den landman*, 325; de vermelding van wulpen op de wadden zou op regenwulpen kunnen slaan
100 Nederlandsche Maatschappij, *Iets over Domburg,* 3 vermeldt voorkomen van wulp op strand en duin, maar geeft niet aan of de soort hier ook broedde.
101 Koller, ‘Naamlijst’, 58.
102 Hoyer, *Vogels van Nederland*, 130; het broeden op moerassige grond kende de schrijver alleen uit het buitenland.
103 Van Balen, *De eieren van onze vogels*, 112.
104 Smit & Terlouw, *Vogels in het Eemland*, 114.
105 Albarella & Thomas, ‘They dined on crane’, 24.
106 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 81

Holland. De bepaling voor Voorne is het duidelijkst. Zonder vergunning met netten het veld in gaan onder het voorwendsel 'plevieren, kievitten, leeuwerikken, vinken te vangen' werd daar verboden. De vergelijkbare Hollandse bepaling van 1750 noemt niet de kievit, maar wel de spreeuw.

Een deel van de administratie over deze vergunningverlening is gevonden. Voor de eerste helft van de 17de eeuw gaat het om een paar losse vergunningen voor de vangst van onder meer kemphaan, kievit, watersnip en wulp, zie figuur 28. In andere, handgeschreven, vergunningen wordt ook een paar keer maarlen (grutto) genoemd en verder maethoentjes (tureluur) en meeuwen.[107] Als woonplaatsen van een vergunninghouder worden Rotterdam en de Kaag vermeld.[108]

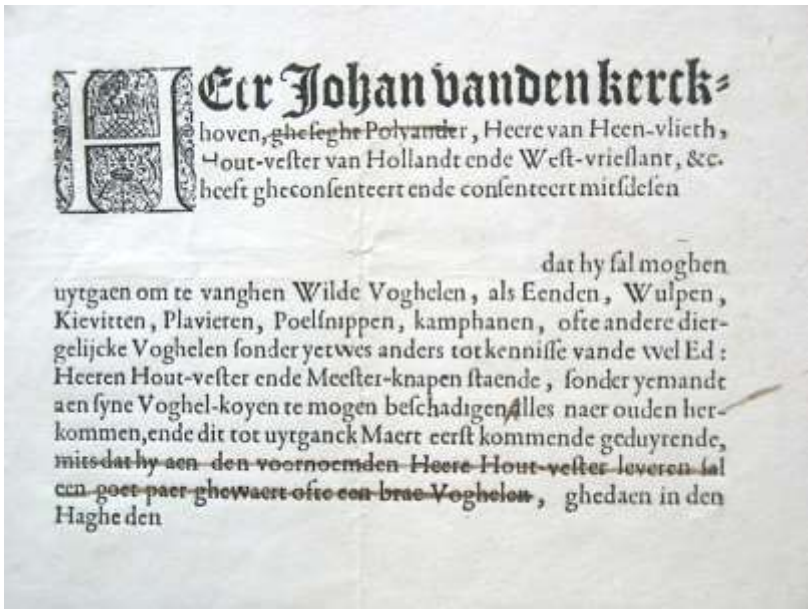

Eer Johan vanden kerck-
hoven, ~~ghelegha Polvander~~, Heere van Heen-vlieth,
Hout-vester van Hollandt ende West-vrieslant, &c.
heeft gheconsenteert ende consenteert mitsdesen

dat hy sal moghen
uytgaen om te vanghen Wilde Voghelen, als Eenden, Wulpen,
Kievitten, Plavieren, Poelsnippen, kamphanen, ofte andere dier-
gelijcke Voghelen sonder yetwes anders tot kenniſſe vande wel Ed:
Heeren Hout-vester ende Meester-knapen staende, sonder yemandt
aen syne Voghel-koyen te mogen beschadigen, alles naer ouden her-
kommen, ende dit tot uytganck Maert eerst kommende geduyrende,
~~mits dat hy aen den voornoemden Heere Hout-vester leveren sal~~
~~een goet paer ghewaert ofte een brae Voghelen~~, ghedaen in den
Haghe den

Figuur 28. Vergunningbiljet voor het vangen van vogels met netten, eerste helft 17de eeuw.

Genoemde soorten: eend, wulp, kievit, (goud)plevier, poelsnip (watersnip), kemphaan.

Bron: NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 54

Over de omvang van deze vangst valt weinig te zeggen maar het voorgedrukte formulier suggereert dat deze vergunningen vaker en over langere tijd werden verleend. Voor zover een vangstperiode is aangegeven, gaat het om nazomer tot eind maart. In de 19de eeuw was dit ook de periode waarin de meeste jacht op weidevogels plaatsvond. Het soort vangst waar het in deze vergunningen om ging, is afgebeeld op een schilderij van polder Het Grootslag bij Enkhuizen van circa 1610. Op een met sloten omringd weiland is een vogelvanger met een slagnet en lokvogels te zien.[109]

Lokale bronnen geven nadere informatie. De ambachtsheer van Rijswijk (ZH) verbood van ongeveer 1607 tot 1687 de inwoners van zijn heerlijkheid om zonder toestemming kievit, plevier, eenden en ganzen te vangen. Vanaf 1629 werden daarbij ook 'camphanen' vermeld. In 1688 kocht de stad Den Haag de heerlijkheid en probeerde tot eind 18de eeuw tevergeefs het 'regt van vogelerije mitsgaders het mogen leggen van plevier en kievitsnetten' te verpachten.[110] Blijkbaar had niemand daar geld voor over. Noordelijker in Holland, bij Bergen, werd in 1660 het vangen met een slagnet van 'plevier, kievit, poelsnep ende spreeuw' toegestaan.[111]

Over de periode 1749-1794 is de informatie uitgebreider. Per jaar werd toen een afnemend aantal van 150 tot 50 vergunningen voor netvangst verleend. Het overgrote deel daarvan betrof de vangst van vinken en leeuweriken, soms in combinatie met sijsjes. Een groot aantal andere soorten werd weinig genoemd; houtsnippen, watersnippen, poelsnippen, kieviten, plevieren, wilde ganzen, mezen, lijsters en spreeuwen.[112]

Voor het vangen van kieviten werd gemiddeld een vijftal vergunningen per jaar verleend, meestal in combinatie met andere vogelsoorten. In het begin van deze periode was de combinatie met

107 De benaming maethoentjes is als tureluur geïnterpreteerd, in navolging van Eigenhuis, *Verklarend en etymologisch woordenboek*, 238, 344 en Wieland, *Nederduitsch taalkundig woordenboek*, editie 1804 bij mathoen.
108 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 54
109 Schilderij van gemeente Enkhuizen. Afbeelding op www.geheugenvannederland.nl. Daar is bij vermeld dat het netvangst op goudplevieren betreft. De schilder had waarschijnlijk eerder de weidevogels voor ogen die op de vangvergunningen zijn vermeld. De vangtechniek voor die weidevogels was gelijk aan die voor goudplevieren.
110 Informatie uit plakkaten en jaarrekeningen. In de rekeningen is na de wel verpachtte visserij steeds pro memorie de niet verpachtte vogelvangst genoteerd, zie Archief Delft, 700 Oud archief Rijswijk, inv.nr. 140 en volgende.
111 Bruynzeel, 'Van vogel coy tot karperton', 21. Met 'poelsnep' werd waarschijnlijk de watersnip bedoeld.
112 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 56; tellingen aantal in Matthey, *Vincken moeten*, 174.

plevier en spreeuw gebruikelijk; aan het eind van deze periode met wilde ganzen. Als plaatsen waar kieviten werden gevangen, komt Zoetermeer regelmatig voor, naast plaatsen in de zuidwesthoek van Zuid-Holland (Den Haag, Monster, Wateringen, Bleiswijk, Maasland) en een enkele keer Noord-Holland (Assendelft).

Een gelijk beeld van de vangst van kieviten gaf Houttuyn in 1763. Hij schreef dat vogelaars op sommige plaatsen kieviten vingen. De jonge vogels noemde hij niet onsmakelijk en de goed doorvoede vogels in het najaar voedzaam.[113] Dit wijst op matige culinaire waardering en vangst op kleine schaal.

Voor de watersnip is het aantal vergunningen sterk wisselend. In 1752 waren het 9 vergunningen, maar er zijn ook veel jaren zonder vergunning. Als plaatsen komen Nootdorp en Stompwijk regelmatig voor en verder Rijswijk, Berkel, Leidschendam, Pijnacker. Het betreft ongeveer hetzelfde gebied als de vergunningen voor de kievit.

Een vergelijking tussen de gegevens van de eerste helft van de 17de eeuw met die van de tweede helft van 18de eeuw laat verschillen zien. De vogelvangst met netten betrof in de eerste helft van de 17de eeuw vooral weide- en watervogels. In de tweede helft van de 18de eeuw ging het bij de netvangst vooral om vinken en leeuweriken. Van de steltlopers werden in de eerste helft van de 17de eeuw alle soorten genoemd, met uitzondering van de scholekster. In de tweede helft van de 18de eeuw werden alleen kievit en watersnip nog vermeld. Over het aantal vergunningen voor steltlopers geeft de bron uit de eerste helft van de 17de eeuw geen indicatie. In de tweede helft van de 18de eeuw ging het voor kievit en watersnip om heel weinig vergunningen; gemiddeld een vijftal.

Waarschijnlijk was in de eerste helft van de 17de eeuw de kievit wel al de belangrijkste weidevogel voor de netvangst. In *Jacht-Bedrijff* worden de steltlopers, met uitzondering van de scholekster, goed om te eten genoemd, maar alleen voor de kievit werd de netvangst met vergunning vermeld.[114] Over deze vangst is vermeld dat ze in het najaar met lange netten op de weilanden plaatsvond. Plevieren en kieviten waren toen in Holland de belangrijkste soorten voor die vangst.[115] Ook Cats en Westerbaen noemden in hun gedichten uit de eerste helft van de 17de eeuw alleen de vangst van kieviten en mogelijk die van watersnip.[116]

Lijsten met overtredingen van de jachtregels vormen een andere bron.[117] Daarin is voor de 18de eeuw slechts één overtreding voor netvangst op weidevogels gevonden. Juli 1717 probeerde iemand uit Maassluis met een slagnet wulpen te vangen. Onbevoegde vangst met netten werd bijvoorbeeld wel voor vinken en nachtegalen genoemd. Stropers hadden blijkbaar net als vangers een voorkeur voor deze kleine vogels.

Overtredingen waarbij weidevogels werden geschoten, kwamen vaker voor, zie tabel 20. Het betrof vier keer de kievit, drie keer watersnip en twee keer kemphaan. Grutto en tureluur werden één keer geschoten. Bij enkele als 'snip' aangegeven vogels kunnen gezien de plaats watersnippen zijn bedoeld. Bij het schieten van kievit en kemphaan in juni 1741 bij de Kaag en die van grutto in mei bij Schipluiden kan het om broedvogels zijn gegaan. De andere overtredingen zijn van na het broedseizoen.

Tabel 20. Overtredingen in Holland in de 18de eeuw waarbij weidesteltlopers werden geschoten.

Datum	*soort*	*plaats*	*opmerkingen*
1-5-1700	grutto	Schipluiden	'schieten nae maerlen'
20-9-1732	watersnip	Overschie	eenden en watersnippen
10-6-1741	kievit en kemphaan	Zyle bij Kaag	verscheidene geschoten
3-12-1752	watersnip	Spaarnwoude	4 geschoten
1-11-1753	kievit	Klingen	3 geschoten
17-7-1767	kievit en tureluur	Uitgeest	geschoten een kievit en een 'schriet of turlur'
3-8-1774	kievit	Zoeterwoude	1 geschoten; boete ƒ20
7-11-1788	kemphaan	Schiedam	4 kemphanen en een meerkol geschoten
22-9-1791	watersnip	Aarlanderveense polder	watersnip geschoten; boete ƒ20

Bron: NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nrs. 19-28

Samenvattend blijkt dat weidevogels in Holland in de 17de en 18de eeuw met netten werden gevangen. De kievit was daarbij de belangrijkste soort, maar het aantal vangers in Holland was in de 18de eeuw

113 Houttuyn, *Natuurlyke historie,* deel V, 243*;* Chomel,1786, 4049 geeft een zelfde beeld van dit vangbedrijf.
114 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 68.
115 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636,* 87.
116 Matthey, *Vincken moeten*, 302, 305.
117 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nrs. 1-28. Het betreft overtredingen in de periode 1565-1793. Hiervan zijn de overtredingen vanaf 1700 volledig geïnventariseerd.

niet groot. Naast de kievit werden in de eerste helft van de 17de eeuw grutto, kemphaan, tureluur en wulp met netten gevangen; in de tweede helft van de 18de eeuw alleen watersnip.

Deze bronnen geven de interesse aan voor een groot aantal soorten weidevogels. Het resultaat van dit vangbedrijf is op schilderijen te zien. Om te beoordelen of deze schilderijen informatie geven over de vangst van weidevogels is een inventarisatie van op naam te brengen steltlopers op schilderijen uitgevoerd. Dit is afgebakend tot Noord-Nederlandse schilders uit de 17de eeuw.

Op deze wijze naar schilderijen kijken, is vooral bij bloemstillevens gedaan. Bloemstillevens blijken per periode en per regio informatie te geven over de plantensoorten die in de mode waren en over de cultivars die gekweekt werden.[118] Op vergelijkbare wijze kunnen schilderijen informatie over weidevogels geven. Daarvoor is de database van de RKD benut en boeken over schilderijen met betrekking tot wild en jacht.[119] Van de schilders die dit vaak als thema hadden, is naar meer schilderijen gezocht. Het resultaat van de inventarisatie is in tabel 21 opgenomen.

Tabel 21. Schilderijen uit de 17de eeuw met weidesteltlopers.

Vogelsoort	*schilder*	*soort schilderij*	*opmerkingen*	*waar schilderij*
Grutto	Pieter Withoos	jachtstilleven		Nottingham City museum
Grutto	Jacob Biltius	trompe l'oeil	2 grutto's aan spijker	RKD 187382
Grutto	Arent Arentsz	jager bij meer	ook uil	RKD 53493 R'musem
Grutto, kievit wulp,tureluur watersnip	Jacob de Wet II	2 jachtstillevens	zie	RKD 8377, 8378
Kemphaan	Melchior d'Hondecoeter	jachtstilleven	in prachtkleed; rode kraag en witte buik	Wallace collection, Londen
Kemphaan	Pieter van Noort	jachtstilleven	bij veel ander wild	RKD 216432
Kemphaan	Jan Vonck	jachtstilleven	in prachtkleed	RKD 118357
Kievit	Pieter Cornelisz. van Rijck	keukentafereel	kievit in mand; houtsnip, vink, wintertaling	Herzog Anton Ulrich Museum, Brunswick
Kievit	Isaac Colonia	stilleven	liggende dode kievit	Soer Rusche collection
Kievit	Jacob Gerritsz en Albert Cuyp	familie in landschap	jager geeft kievit aan meisje	Israel Museum, Jerusalem
Kievit	Jan Vonck	jachtstilleven	kievit hangt aan poot	Coll Lingenauber Monaco
Kievit	Jan Vonck	jachtstilleven	dode kievit	RKD 8373 Mus BvB
Kievit	Johannes Kuveenis	stilleven	4 dode kieviten	RKD 115516
Kievit	Salomon van Ruysdael	jachtstilleven	met andere vogels en kip	RKD 61826
Watersnip	Jacob Biltius	trompe l'oeil		Fries museum
Watersnip	Albert Cuyp	familie Sam in landschap	jongen laat geschoten watersnip zien	Boedapest, Museum schone kunsten
Wulp	Jan Weenix	jachtstilleven		RKD 69480

De geschilderde vogels bevestigen wat de schriftelijke bronnen aangeven. Weidevogels werden gevangen om op te eten. Naast edel jachtwild als patrijs en fazant hangen vinken aan ritsen of liggen steltlopers. Ze worden ook als handelswaar op markten en als ingrediënt in luxe keukens afgebeeld. De steltlopers met een meer effen verenkleed zijn vaak niet op soort te determineren en zijn daarom ondervertegenwoordigd. Van de soorten die wel goed te onderscheiden zijn, werd de kievit het meest afgebeeld. Scholeksters zijn niet als jachtwild geschilderd. Dat bevestigt de informatie uit schriftelijke bronnen dat ze niet eetbaar zijn.

Opmerkelijk aan de schilderijen is dat het onderscheid tussen de ambachtelijke vangst en de jacht niet zichtbaar is. De afgebeelde weidevogels liggen naast jachtwild en op schilderijen van Cuyp zijn jagers met een blijkbaar geschoten kievit of een watersnip te zien. Over schieten van weidevogels door jagers in die tijd is als schriftelijke bron alleen een opmerking uit 1664 gevonden over het schieten van kieviten in Amstelland.[120] Mogelijk kwam dat toch vaker voor.

Maar zeker is ook dat schilderijen geen natuurgetrouw beeld geven. In bloemstillevens zijn

118 Segal et al. (ed.), *De verleiding van Flora,* 27, 84.
119 De RKD-database is op soortnaam doorzocht waardoor de daar opgenomen determinatie leidend was. Belangrijkste boek: Sullivan, *The Dutch gamepiece*.
120 Van Domselaer, 'Beschrijvinge van de tegenwoordige gelegentheydt van Aemstellandt', 274.

vaak soorten gecombineerd die niet tegelijk bloeien.[121] Schilderijen met vogels zijn op vergelijkbare wijze composities. In het werk van bijvoorbeeld Mechior d'Hondecoeter is goed te zien welke vogelsoorten hij graag schilderde. Bij kieviten die uit bos komen aangevlogen, is duidelijk dat het beeld niet natuurgetrouw is.[122] Minder duidelijk is dat voor een jachtstilleven met kemphaan en patrijs, zie figuur 29. Maar de kemphaan in prachtkleed moet in mei zijn gevangen; de combinatie met een patrijs die dan niet meer mocht worden bejaagd, maakt het realisme twijfelachtig.

Figuur 29. Jachtstilleven met een kemphaan in prachtkleed (linksboven en detail). Schilderij van Mechior d'Hondecoeter van circa 1665.

Bron: Wallace Collection, Londen, inv.nr. P233.

Voor gebieden buiten Holland zijn gegevens over de vangst van weidevogels schaars. Uit Friesland zijn voor de 16de en 17de eeuw enkele bronnen beschikbaar over de vangst van weidevogels. In boedelinventarissen uit de 16de eeuw werden geregeld wilsternetten en 'spreeden' genoemd, wat suggereert dat het vogelvangen algemeen was.[123] Friese plakkaten uit 1628 en 1640 verboden het uitvoeren van vogels omdat de vangst van vogels als grutto's tot stroperij leidde. Een uitzondering op deze regel werd gemaakt voor de houtvester die twee maal per jaar 500 (rosse) grutto's en kemphanen mocht vangen om die naar de koning van Engeland te sturen.[124] Een boedelinventaris uit Sint Jacobiparochie van 1649 vermeldde onder meer netten voor het vangen van kievit, plevier en wulp.[125] In 1689 werd in Friesland een verbod uitgevaardigd om kieviten met slagnetten te vangen en deze vogels te verkopen. Dit verbod moet op de bescherming van de kievit gericht zijn geweest. Het verbod werd herhaald in de landsordonnantie van 1723 maar ontbreekt in latere jachtplakkaten.

121 Segal et al. (ed.), *De verleiding van Flora*, 81 beschrijft dat dit ze ook de kritiek opleverde dat ze niet natuurgetrouw zijn.
122 De Rooij, *Melchior d'Hondecoeter 1636-1695*, met kievit op afbeelding 43, 47, 48, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 77.
123 Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 122. Met 'spreeden' kunnen spreinetten zijn bedoeld, vergelijkbaar met tirassen. Bij de weidesteltlopers is het gebruik van dit type net alleen voor de watersnip bekend.
124 In Friesland werd de grutto schrier of schries genoemd. Als 'Schryen' komt die naam voor in plakkaten van 1628 en 1640. Op grond van de vangwijze met slagnetten concludeerde Jukema dat het daarbij om rosse grutto´s moet zijn gegaan. Jukema, 'Was er in de 16de en 17de eeuw handel?'; Swaen, 'Aloude Vogelkunde IV', 34; Brouwer, *Historische gegevens*, 7.
125 Lumeij et al., *Beter één vogel in de hand...,* 28.

Figuur 30. Kievit, patrijs, putter en spreeuw als jachtbuit.

Jachtstilleven van de Amsterdammer Jan Vonck (ca. 1630-1662)

Bron: Collectie Lingenauber Monaco

Deze gegevens over het vangbedrijf in Friesland geven een gelijk beeld als dat in Holland uit die periode. De kievit was de belangrijkste soort, maar kemphaan, wulp en (rosse) grutto werden ook gevangen. De export van deze Friese vogels naar Engeland wijst op een belangstelling voor steltlopers die daar lang heeft bestaan. In de 17de eeuw was de grutto er één van de hoogst gewaardeerde vogelsoorten.[126] Ook begin 19de eeuw werden grutto en kemphaan daar als voedsel zeer hoog gewaardeerd.[127] Die waardering zal de prijs en daarmee het voordeel van export hebben bepaald.

Uit Overijssel is bij de vogelvangst op de broeklanden bij Almelo in 1659 de kievit vermeld naast weidevogels als pijlstaart, taling en wilde eend. De vermelding van alleen de kievit wijst er op dat deze soort van de steltlopers het meest belangrijk was. In twee jachtseizoenen rond 1762 werd bij Almelo per seizoen één watersnip geschoten tegen meer dan 100 patrijzen. Voor kieviten of andere weidesteltlopers hadden de jagers toen blijkbaar geen speciale belangstelling.[128]

Voor Noord-Brabant zijn er enkele bronnen over steltlopers. In een 16de eeuwse beerput in Breda werden botten van 54 watersnippen gevonden.[129] In een polder bij ‘s Hertogenbosch kregen rond 1710 een aantal personen toestemming watersnippen met netten te vangen. De pacht was een twintigtal watersnippen. Twee broers vingen naast watersnip ook kievit.[130] In 1766 werden daar enige kieviten geschoten.[131] Als broedvogel voor de Meijerij ’s Hertogenbosch werden in 1799 kievit, grutto,

126 Yarrell, *A history of British birds. Vol.* 2. 564.
127 Atkinson & Coleman, ***British birds' eggs and nests***, 86, 87; Yarrell wees in 1843 op afnemende waardering van de grutto
128 Wessels, *Vliegend wildbraad*, 24 (kievit); 28 (watersnip).
129 Caspers et al., *Natuur in Noord-Brabant*, 18.
130 BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 344 fol 90-92
131 NL-HaNA, Van Vredenburch, suppl. 1, 3.20.61.02, inv.nr. 158; op 4-7 bij de Maas geschoten, naast andere watervogels; lijkt bedoeld als verdediging van jagen buiten jachttijd.

kemphaan, tureluur en watersnip genoemd.[132] Deze gegevens laten zien dat de watersnip voor Noord-Brabantse jagers de belangrijkste steltloper was, met een bijrol voor de kievit. Het belang van hun vangst was echter klein in vergelijking met die van patrijs en houtsnip.

Als grootste steltloper had de wulp de beste papieren om edel jachtwild te worden maar voor Nederland is geen bron gevonden die daar op wijst.[133] Dat staat in contrast met de hoge status van de wulp als jachtwild in buurlanden vóór de Franse tijd. In Engeland was het een wildsoort met koninklijke allure en in Duitsland werd de wulp vaak tot de 'Hohe Jagd' gerekend, die de soorten aangaf waarop alleen de hoge adel mocht jagen.[134] Dit laat zien hoe verschillend de waardering van soorten als wild kon zijn.

Weidevogels vangen en jagen vanaf de Franse tijd

Weidesteltlopers werden vóór de Franse tijd vooral met netten gevangen. Vanaf de Franse tijd was er naast de netvangst ook schietjacht. De jachtwetten van 1807, 1814, 1852 en 1857 geven daarvoor het kader aan.

In de Jachtwet van 1807 werden van de steltlopers alleen de watersnip en de kievit genoemd. Over de praktijk van de jacht onder deze wet op andere steltlopers dan de watersnip is weinig gevonden. In 1810 kregen twee personen uit Amsterdam een brede vergunning om tot eind mei alle soorten watervogels te mogen schieten. Watersnippen, kieviten en kemphanen werden met name genoemd en waren blijkbaar het belangrijkst.[135] Zo'n late schietjacht is uit andere perioden niet bekend. Voor het overige is het beeld wel gelijk aan de periode vóór de Franse tijd. De watersnip was voor jagers belangrijk en andere soorten steltlopers werden slechts incidenteel bejaagd.

De Jachtwet van 1814 is summier over de jacht op weidevogels. Er was een akte voor het vangen van watersnippen met een tiras en een akte voor het schieten van eend, gans en watersnip. Voor de open jachttijden van de netvangst zijn in de provinciale bladen geen data gevonden en voor de schietjacht was er een zeer variabel regime. Daarbij werd voor watersnip in enkele provincies een langere open jachttijd vastgesteld dan voor eenden en ganzen. Het schieten van watersnippen was in Gelderland en Noord-Holland tot eind april toegestaan en in Zeeland tot eind maart, zie als voorbeeld figuur 31.[136] Over de jacht op andere weidevogels dan de watersnip is uit deze periode weinig informatie gevonden, hoewel die deels toch wel een aantrekkelijke jachtbuit moeten zijn geweest. In 1825 werden tureluur, grutto, kemphaan en kievit vooral in Noord-Holland en Friesland algemeen genoemd.[137]

132 Hanewinckel, *Reize door de majorij*, 121. Betwijfeld wordt of de auteur de beschreven tochten wel gemaakt heeft. Hij noemt meer soorten steltlopers dan uit andere bronnen bekend is; mogelijk klopt die opgave niet.
133 Een mogelijke uitzondering is het plakkaat Brederode uit 1581 waarin de wulp onder het jachtwild is vermeld.
134 Voor hoge waardering in Engeland vanaf 13de eeuw zie Greenoak, *British birds*, 99 en Ray, *The ornithology of Francis Willoughby,* 294. Voor Duitsland algemeen zie Hobusch, *Das grosse Halali*, 125 en voor gebieden bv. Kraut, *Grundriss,* 246 (Sachsen 1717) en Ebhardt, *Gesetze*, deel 1, 614 (vorstendom Lünenburg 1838). Ook in Frankrijk in 17de eeuw als lekkernij beoordeeld, zie Jonston, *Naeukeurige beschrijving*, 128. Een verklaring voor het grote verschil in waardering kan zijn dat vlees van wulpen die in venen leven zeer lekker is. Wulpen die bij zee fourageren zijn daarentegen vies, zie Beilby & Cotes, *A history of british birds* II, 65.
135 NL-HaNA, Intendant Jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 53; lijst gratis akten 1810 nr. 355 en 356. De akten golden voor Amstelland, Maasland, GD en OV.
136 In ZH mochten watersnippen met het andere waterwild tot eind februari worden geschoten en daarna ook vanaf 15 april, zie bv *Staatscourant* 25-1-1817 en 28-2-1818. Deze afwijkende opening was er een paar jaar later niet meer.
137 *De recensent, ook der recensenten*, 1825, deel 18, p. 31.

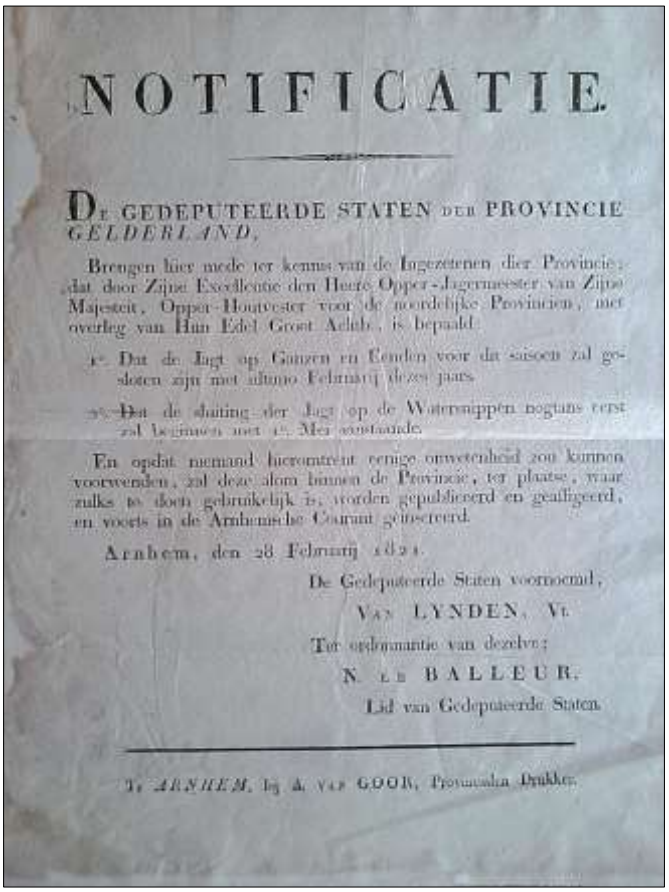

NOTIFICATIE.

DE GEDEPUTEERDE STATEN DER PROVINCIE GELDERLAND,

Brengen hier mede ter kennis van de Ingezetenen dier Provincie: dat door Zijne Excellentie den Heere Opper-Jagermeester van Zijne Majesteit, Opper-Houtvester voor de noordelijke Provincien, met overleg van Hun Edel Groot Achtb., is bepaald:

1°. Dat de Jagt op Ganzen en Eenden voor dit saizoen zal gesloten zijn met ultimo Februarij dezes jaars.

2°. Dat de sluiting der Jagt op de Watersnippen negtans eerst zal beginnen met 1°. Mei aanstaande.

En opdat niemand hieromtrent eenige onwetendheid zou kunnen voorwenden, zal deze alom binnen de Provincie, ter plaatse, waar zulks te doen gebruikelijk is, worden gepubliceerd en geaffigeerd, en voorts in de Arnhemsche Courant geinsereerd.

Arnhem, den 28 Februarij 1821.

De Gedeputeerde Staten voornoemd,

VAN LYNDEN, Vt.

Ter ordonnantie van dezelve:

N. LE BALLEUR,

Lid van Gedeputeerde Staten.

T' ARNHEM, bij A. VAN GOOR, Provincialen Drukker.

Figuur 31. Bekendmaking van de jachttijd op waterwild in Gelderland 1821.

Op ganzen en eenden mocht tot eind februari worden geschoten, op watersnippen tot eind april.

Bron: RAR, 0006 Stadsbestuur Tiel, inv.nr. 651

In de jachtwetten vanaf 1852 werd het wild in groepen verdeeld. De vogelsoorten die onder deze groepen vielen, werden in de wet opgesomd. Waterwild was één van deze groepen en daaronder vielen ook de steltlopers watersnip, kemphaan en wulp zie tabel 22.

Tabel 22. Weidevogels die waterwild zijn volgens de (ontwerp)jachtwetten en de wetswijziging van 1912.

	(1845)	*1852*	*1857*	*(1910)*	*1912*	*1923*
Watersnip	•	•	•	•	•	•
Kemphaan	•	•	•	•	•	Θ
Wulp	•	•	•	•	•	Θ
Kievit	•	Θ	Θ	Θ		Θ
Grutto				•	•	Θ
Scholekster						Θ
Tureluur						Θ

Bronnen: (ontwerp)jachtwetten en voor 1912: Wet van 28 september 1912, *Stbl* 303. Poelsnip en bokje vielen waarschijnlijk onder de benaming watersnip. In de literatuur over vogels en over jacht van midden 19de eeuw worden beide soorten zowel met hun eigen naam als met de namen halve en dubbele watersnip aangeduid. In de Jachtwet van 1954 werden beide soorten wel onder hun eigen naam naast de watersnip genoemd.

jaar tussen (): ontwerpwet

• soorten die waterwild zijn

Θ soorten die niet mochten worden bejaagd, maar waarvan wel de eieren mochten worden geraapt

Grutto, tureluur en scholekster werden in de 19de eeuwse wetten niet genoemd. Deze soorten mochten daarom niet door jagers of ambachtelijke vogelvangers worden gevangen. Toch werd de grutto in deze periode in alle openheid verkocht.[138] Het wel of niet aanwijzen van soorten in de Jachtwet lijkt vaak geen weloverwogen keuze en gebrek aan vogelkennis bij de opstellers van de wetten was daarbij een factor.[139] De grutto werd in de zomer bij de opening van de eendenjacht veel geschoten en het voorstel

138 Dat blijkt uit gegevens over de wildhandel in Amsterdam en Heerenveen die later worden besproken.

139 In 1856 werd de keuze van de soorten waterwild in de ontwerpjachtwet 1857 bekritiseerd; ook bv. tureluur, grutto en roerdomp zouden genoemd moeten worden, zie Bemmelen, *Opmerkingen,* 27. Een rechterlijke uitspraak van 1889 bevestigde dat de grutto geen waterwild is. De soort mocht dus niet bejaagd worden en de beperking van de raaptijd was niet van toepassing. Uit deze zaak blijkt ook dat de praktijk anders was, zie Lc 18-9-1889.

van de staatscommissie van 1910 om de grutto jachtwild te maken, was dan ook de bevestiging van een bestaande praktijk.[140]

In de systematiek van de wetten stond naast de definiëring van de groepen wild het benoemen van de 'geoorloofde jagtbedrijven' centraal. Van het tiental jachtbedrijven waren er twee voor weidevogels van belang: vangen met slagnetten en schieten. Voor het vangen met slagnetten was een kleine jachtakte van ƒ5 nodig en voor het schieten een grote jachtakte van ƒ15. Het prijsverschil van ƒ10 tussen deze akten was voor ambachtelijke vogelvangers belangrijk; het was een half maandloon.

Ook in de jachtwetten van midden 19de eeuw lag de verantwoordelijkheid voor het vaststellen van de data van opening en sluiting van de jacht bij de provincies. Dit laat de wens zien lokale omstandigheden en weergesteldheid mee te kunnen wegen. De provincies stelden elk jaar de data van opening en sluiting van de jacht vast per wildgroep en geoorloofd jachtbedrijf. Binnen de groep waterwild werden voor watersnip en kemphaan soms nog afzonderlijke jachttijden vastgesteld.

Van de jachttijden die de provincies voor weidevogels hebben vastgesteld, is een inventarisatie gemaakt. Tussen de provincies zijn er grote verschillen die decennia konden blijven bestaan. Omdat de jacht op waterwild vooral in Friesland belangrijk was, worden de jachttijden voor die provincie centraal gesteld, zie figuur 32.

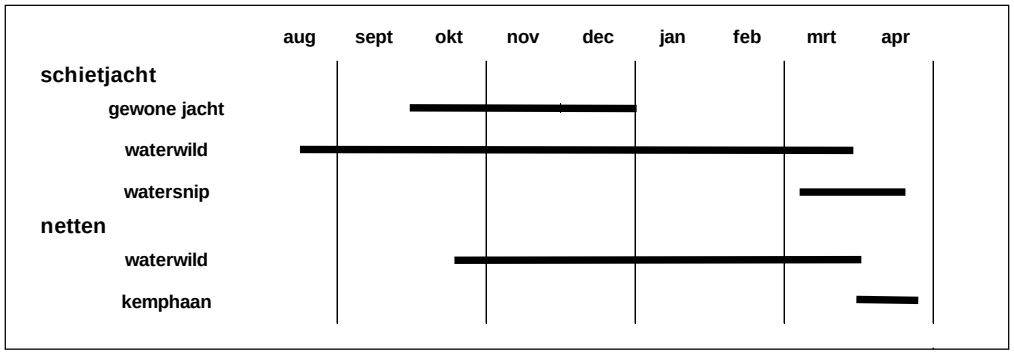

Figuur 32. Voor waterwild relevante jachttijden in Friesland rond 1880.

Bronnen: PB FR

In Friesland was rond 1880 de schietjacht op waterwild veel langer open dan de gewone schietjacht op vooral hazen en patrijzen. Bij het geschoten waterwild ging het vooral om trekkers en daarvoor was de jachttijd meestal ruimer dan voor standvogels. De netvangst op waterwild begon later dan de schietjacht en eindigde eind maart tegelijk met de schietjacht. De late opening van de netvangst was in 1875 ingevoerd om kieviten die in Nederland gebroed hadden tegen de wilsterflappers te beschermen.[141] Voor de schietjacht op watersnippen en voor de netvangst op kemphanen gold een verlengde open jachttijd.[142] De vangst van deze soorten was vooral in het voorjaar lucratief.

Afzonderlijke jachttijden voor de netvangst waren er behalve in Friesland ook in Groningen. Het overgrote deel van de netvangers was in deze provincies actief. In Noord-Brabant was de open jachttijd voor het schieten van waterwild meer gelijk gesteld aan die voor de gewone jacht, wat de handhaving makkelijker maakte. Er was daar wel van half februari tot eind april een extra open jachttijd voor het schieten op waterwild. In de meeste andere provincies was er minder differentiatie in de jachttijden voor waterwild. De afzonderlijke jachttijd voor kemphaan was uniek voor Friesland. Voor de watersnip was er behalve in Friesland ook in Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland en Zeeland een aanvullende open jachttijd tot midden of eind april.

Over bejaging van de scholekster is in deze bronnen niets te vinden, maar voor deze soort was wel het jagen op de stranden belangrijk. De overheid moest daar als eigenaar toestemming voor geven en uit de hele 19de eeuw zijn daar gegevens over. Dit jagen was soms vermaak voor badgasten en zij schoten waarschijnlijk alles wat vloog.[143] In 1826 werd bij Loosduinen een 'scholexter' geschoten, samen met veel 'strandvogels' en meeuwen.[144] Eind 19de eeuw werd de scholekster in een jachtgebied

140 *Verslag der staatscommissie*, 67. Drijver, *De vogels en de mens,* 113, beschreef uit de periode vóór 1924 schietjacht op groepen grutto's in de nazomer in de Zaanstreek. De jacht vond 's nachts plaats door broodjagers.
141 PV FR 1875
142 Voor schieten van watersnippen was het begintijdstip vroeger dan de sluiting van de schietjacht op waterwild. Daardoor ontstond een overlap die overbodig lijkt omdat de watersnip in de open tijd voor waterwild sowieso mocht worden geschoten.
143 Verzoek jagen strandvogels 1819: NHa, 16 Provinciaal Bestuur, inv.nr. 2735 ordernr. 12. Midden 19de eeuw: Van Bemmelen, 'De vogels aan het strand der Noordzee'. Eind 19de/begin 20e eeuw bij Wijk aan Zee 'ter verhoging aantrekkelijkheid badplaats': NHa, 18 Provinciaal Bestuur, inv.nr. 6178/9
144 NL-HaNA, Collot d' Escury, 1.10.21, inv.nr. 216; in november geschoten.

bij Haamstede (Schouwen Duiveland, ZL) geschoten.[145] Ondanks de geringe waardering van jagers voor deze soort werden ze dus wel bejaagd.

Over de praktijk van de bejaging van weidevogels onder de jachtwetten van 1852 en 1857 kan een indruk worden verkregen uit gegevens over de wildhandel in het laatste kwart van de 19de eeuw. Die zal hier eerst worden beschreven. Aan de vangst van kemphaan en de jacht op watersnip zal apart aandacht worden besteed, omdat dit een afzonderlijk jachtbedrijf vormde. De illegale vangst van kieviten komt ook aan bod.

De handel in weidevogels in het laatste kwart van de 19de eeuw

De handel in wild vond plaats via poeliers en op markten. Bruikbare informatie over handel in weidevogels is gevonden in de rubriek marktberichten van kranten. Per marktplaats waar wild werd verhandeld zijn daar prijzen voor wild aangegeven, zie figuur 33. De beperking van deze bron is dat ze niet het aantal verhandelde vogels vermeldt en ook niet de plaats van de vangst. De bron geeft wel een goed beeld van de soorten vogels die werden verhandeld, van de vangsttijden en de prijzen. Soorten als patrijs, fazant en korhoen moeten door jagers zijn geschoten; veel andere soorten werden waarschijnlijk door ambachtelijke vogelvangers aangeleverd.

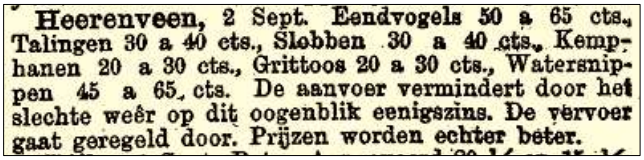

Heerenveen, 2 Sept. Eendvogels 50 a 65 cts., Talingen 30 a 40 cts., Slobben 30 a 40 cts., Kemphanen 20 a 30 cts., Grittoos 20 a 30 cts., Watersnippen 45 a 65 cts. De aanvoer vermindert door het slechte weêr op dit oogenblik eenigszins. De vervoer gaat geregeld door. Prijzen worden echter beter.

Figuur 33. Voorbeeld van een marktbericht met de wildprijzen te Heerenveen op 2 september 1887.

Bron: Hn 6-9-1887

Om een overzicht te krijgen, is eerst verkend in welke plaatsen en perioden handel in weidesteltlopers plaatsvond. Vanaf ongeveer 1850 hebben sommige kranten marktberichten. Vanaf 1870 komen marktberichten voor waarin weidesteltlopers worden genoemd. Op basis van de verkenning zijn de plaatsen Amsterdam, Heerenveen, Utrecht, Barneveld en Meppel uitgekozen voor het opstellen van een prijzenreeks. Voor Heerenveen, Utrecht en Barneveld zijn prijsnoteringen over 1887 verzameld. Voor Meppel is het tweede halfjaar van 1894 en het eerste halfjaar van 1895 genomen.[146]

Amsterdam is gekozen omdat de daar aanwezige veiling een grote variatie in aanbod van vogelsoorten liet zien. In de periode tot 1893 moet Heerenveen één van de belangrijkste wildmarkten van Nederland zijn geweest. In 1891 werd vermeld dat het verhandelde wild uit de aangrenzende provincies wordt aangevoerd en voornamelijk naar Holland en Engeland wordt uitgevoerd.[147] Begin 1894 werd opgemerkt dat de handel in Heerenveen niet meer veel voorstelt.[148] Vanaf 1893 lijkt Meppel de centrale rol voor de wildhandel in Noord-Nederland te hebben overgenomen. In midden-Nederland was er handel in Utrecht en Barneveld maar hoe belangrijk die was, is moeilijk vast te stellen.

Andere plaatsen met wildhandel zijn Leeuwarden, Sneek, Balk, Texel, Purmerend, Zwolle en Deventer. De verkenning wekte de indruk dat de handel of de gegevens over de handel in die plaatsen beperkt was. Over handel in wild in de zuidelijke helft van Nederland is ondanks gericht zoeken geen marktbericht gevonden. Dat steltlopers daar veel minder werden verhandeld, is te verwachten, maar het aantal gedigitaliseerde regionale kranten lijkt voor zuidelijk Nederland ook kleiner. In Den Haag en Rotterdam moet er tweede helft 19de eeuw ook op markten in wild zijn gehandeld, maar nadere gegevens daarover zijn niet gevonden.[149]

De dagprijzen in de kranten zijn meestal als een range weergegeven. Daaruit is een gemiddelde dagprijs afgeleid. In de tabellen is vervolgens de range van die gemiddelde dagprijzen opgenomen. Die geeft dus slechts een deel van de prijsvariatie weer die ontstond door wildaanbod, weer, seizoen, geslacht en leeftijd van de vogel. De bron geeft goed inzicht in de seizoensinvloed; soms

145 In periode 1884-1906, met wulp en kievit, de andere steltlopers van duinen, Beekman, 'Jachtboek voor Haamstede', 2.
146 Daarvoor is de KB-website onderdeel historische kranten benut met tijdvenster 1887 en als zoekwoorden bv. de combinatie marktnieuws-Heerenveen en de namen van de weidevogels. Het overgrote deel is uit Hn.
147 Hn 29-12-1891
148 Hn 20-3-1894
149 Een markt in 'poelierswaren' was er 1893 twee keer per week, zie GV Rotterdam 1893, 283. Wildhandel rond 1860 op de Groenmarkt in Den Haag is afgebeeld op schilderijen van Petrus van Schendel (1806-1870). Voor 1881 is dit vermeld in Handelingen TK 1881-1882, 8 december 1881.

is de prijs ook naar geslacht of ouderdom van de vogelsoort onderscheiden.

Ter vergelijking zijn naast de steltlopers ook de prijzen van andere vogelsoorten verwerkt. De aanduiding van de soort in de marktberichten is soms een probleem. Als de gebruikte naam afwijkt van de huidige, is dat onder de tabel aangegeven. Namen waarvan niet duidelijk is welke soort werd bedoeld, zijn alleen in de noot vermeld. Korhoeders werden meestal per 'span' verkocht. Dat is als een paartje korhoenders geïnterpreteerd.[150] De gegevens over ganzen en eenden hebben vaak op een mix van wilde en tamme dieren betrekking. Alleen gegevens die volgens de opgave over wilde ganzen en wilde eenden gaan, zijn verwerkt.

De betrouwbaarheid van de opgaven over de handel is onduidelijk. Op de geplukte aalscholvers die als eend werden verkocht, is al eerder gewezen. Dat was fraude bij de poelier. Bij wildhandel op markten ging het waarschijnlijk om ongeplukte vogels en was dit soort fraude niet goed mogelijk.

De opgaven uit Amsterdam betrof de veiling 'Halle du Nes'. Dit was een veiling van luxe levensmiddelen die in juli 1876 van start ging en eind 1879 werd gesloten.[151] Van deze veiling zijn enige honderden marktberichten aanwezig met prijzen van gevogelte. Het betrof ruim 20 soorten en drie soortengroepen (gans, eend, lijster).[152] De prijsgegevens zijn uitgewerkt in tabel 23. Van de weidesteltlopers werden watersnip, kemphaan, grutto en wulp genoemd.

	gem. prijs in cent	*aantal dagen met handel*	*range gem. dagprijs*	*handelsperiode* jfmamjjasond
Korhoen	212	3	150-260	oooooooo●●●o
Fazant	203	8	163-250	●oooooooo●●●
Houtsnip	161	6	85-250	ooooooooo●●●
Zwaan	137	6	110-165	o●ooooooooo●●
Patrijs	95	61	53-160	●ooooooo●●●●
Rotgans	84	4	62-95	●ooooooooo●o
Poelsnip	75	1	75	ooooooo●oooo
Watersnip	**55**	**39**	**16-100**	ooo●ooo●●●●●
Wintertaling	45	13	25-85	oooooo●●●●●●
Fuut	45	1	45	ooooooooo●o
Wulp	**34**	**2**	**20-48**	oooooooo●ooo
Kwartel	32	1	32	oooo●ooooooo
Goudplevier	27	7	12-55	ooooooooo●●●
Grutto	**21**	**15**	**6-37**	ooo●oo●●oooo
Kemphaan	**15**	**18**	**8-26**	oooooo●●●o●o
Bokje	15	6	6-20	ooooooooo●●o
Meerkoet	14	23	7-25	ooooooo●●●●o
Lijster	11	7	5-16	ooooooooo●●●
Spreeuw	5	26	2-8	●ooooooo●●oo

Tabel 23. Prijzen van gevogelte op de veiling Halle du Nes in Amsterdam 1876-1879.

De soorten zijn op prijs geordend. Weidesteltlopers zijn vet gemarkeerd.

Korhoen werd per span verkocht en lijster en spreeuw per 100 stuks. Vermelde namen met interpretatie: rotsgans (rotgans), taling (wintertaling), duiker (fuut), plevier (goudplevier), halve watersnip (bokje). Bij de zwaan is er geen indicatie van het soort zwaan.

● handel; o geen handel

Bronnen: Te vinden op trefwoord Halle du Nes, Halle du, en de namen van de soorten op de KB-website onderdeel historische kranten. Uit Hn en AH.

Over de handel in Heerenveen zijn gegevens voor 1887 in tabel 24 weergegeven. Het spectrum aan soorten waarin handel was, is groot. Bij een aantal berichten zijn opmerkingen gemaakt over de factoren die van invloed zijn op de handel. Kort na de opening van de jacht was het nog warm, wat nadelig was voor de export. De prijs was daardoor laag. Een groot aanbod van hazen deed de prijs van waterwild sterk dalen. De aanvoer van het wild verminderde toen nog maar drie dagen per week gejaagd mocht worden.[153] Watersnippen waren er door droogte minder dan in eerdere jaren. Van de weidesteltlopers werd behalve in watersnippen ook in grutto en kemphaan gehandeld.

150 De prijs van enkele korhoenders is om onduidelijke reden steeds minder dan de helft van een span.
151 Purmerender Crt 30-7-1876 resp. AH 19-11-1879
152 Behalve de in de tabel opgenomen soorten worden ook genoemd zalingen, ralingen, potganzen, grutters, strandjes, knobben, smiethen. Niet duidelijk is welke soort daarmee werd bedoeld.
153 Hn 18-8; 30-8; 12-9; 9-11; 30-11 1887

	gem. prijs in cent	*aantal dagen met handel*	*range gem. dagprijs*	*handelsperiode* jfmamjjasond
Korhoen	275	13	225-325	oooooooooooo
Fazant	197	7	188-200	oooooooooooo
Houtsnip	171	13	163-238	●oooooooo●●●
Wilde gans	144	17	125-155	●oooooooo●●●
Wilde eend	112	17	75-140	●●●ooooooo●●●
Patrijs	80	16	70-100	●ooooooo●●●●
Watersnip	**55**	**19**	**45-90**	ooooooo●●●●●
Goudplevier	53	11	45-65	ooo●oooooo●●
Fuut	51	4	48-53	●o●oooooooo●
Houtduif	37	12	28-45	●●ooooo●●●●●
Wintertaling	36	12	28-45	ooooooo●●●oo
Slobeend	34	6	30-35	ooooooo●●ooo
Kemphaan	**25**	**10**	**13-35**	ooo●ooo●●ooo
Grutto	**23**	**6**	**17-25**	ooooooo●●ooo
Lijster	13	5	11-14	oooooooo●●oo
Strandloper	10	1	10	ooo●oooooooo

Tabel 24. Prijzen van gevogelte op de markt van Heerenveen in 1887.

Korhoen werd per span verkocht. Vermelde namen met interpretatie: wilsters (goudplevier), duiker (fuut), taling (wintertaling), slobben (slobeend), grittoos (grutto), strandloopertjes of grillen (strandloper).

● handel; o geen handel

Vanaf 1882 zijn in kranten meldingen over handel in wild op de markt in Utrecht gevonden. Voor de handel in gevogelte in 1887 zijn de gegevens in tabel 25 samengevat. De variatie aan soorten was veel kleiner dan in Amsterdam en Heerenveen. De nadruk lag in Utrecht sterk op de hoenderachtigen en de houtsnip, die een hoge prijs per stuk hadden. Van de weidesteltlopers werd alleen de watersnip vermeld. Het grote aantal handelsdagen voor deze soort was een gevolg van de lange periode waarin de jacht op deze soort open was.

	gem. prijs in cent	*aantal dagen met handel*	*range gem. dagprijs*	*handelsperiode* jfmamjjasond
Houtsnip	244	17	175-310	●●●ooooooo●●●
Fazant	241	14	138-350	●oooooooo●●●
Kwartel	102	25	53-143	oooo●●●●●●oo
Patrijs	100	18	70-143	●ooooooo●●●●
Watersnip	**78**	**32**	**40-110**	●●●●●ooo●●●●

Tabel 25. Prijzen van gevogelte op de markt van Utrecht in 1887.

● handel; o geen handel

In Barneveld werd in 1887 op de wekelijkse veemarkt ook in wild gevogelte gehandeld. De gegevens daarover zijn in tabel 26 weergegeven. Net als in Utrecht was de variatie aan soorten beperkt en was de watersnip de enige weidesteltloper die verhandeld werd.

	gem. prijs in cent	*aantal dagen met handel*	*range gem. dagprijs*	*handelsperiode* jfmamjjasond
Korhoen	280	5	250-313	oooooooooo●●
Fazant	233	9	190-263	oooooooooo●●●
Houtsnip	166	6	85-205	oooooooooo●●
Patrijs	99	10	72-120	oooooooo●●●●
Watersnip	**51**	**12**	**33-63**	oo●●oooo●●●●

Tabel 26. Prijzen van gevogelte op de markt van Barneveld in 1887.

● handel; o geen handel

In Meppel werd gehandeld in 13 vogelsoorten en de soortengroepen lijsters en wilde ganzen. Hoewel deze soortenrijke wildhandel van Heerenveen lijkt overgenomen, werden grutto en goudplevier niet meer vermeld. Van de steltopers werden watersnip en kemphaan genoemd. De reeks met noteringen van poelsnip en bokje is opvallend lang. Verder was er veel handel in eendensoorten; naast wilde eenden ook talingen, pijlstaarten, slobeenden, smienten en ‘vriesjes’. De prijsnoteringen in de markt-berichten van Meppel zijn vaak wekenlang constant; het lijken meer richtprijzen dan daadwerkelijke

handelsprijzen. Van een deel van de verhandelde soorten zijn in tabel 27 de prijzen opgenomen.

De opgaven van Meppel laten zien dat gemiddelde prijzen vertekenen. Bij de korhoenders werd onderscheid gemaakt in korhanen, korhennen en span, bij patrijzen in jong en oud, en bij wilde eenden in kooieenden, geschoten eenden en tamme kooieenden. Vooral voor de watersnip was er ook een groot prijsverschil per seizoen. In januari waren de prijzen haast dubbel zo hoog als in augustus. Mulder geeft een bedrag van ƒ60-80.000 aan als schatting voor de export van Drents wild aan het eind van de 19de eeuw.[154] Mogelijk heeft die schatting op gegevens over deze markt betrekking.

	gem. prijs in cent	*aantal dagen met handel*	*range gem. dagprijs*	*handelsperiode* jfmamjjasond
Houtsnip	209	12	155-238	●oooooooo●●●
Wilde gans	155	20	145-155	●●●●oooooo●●
Korhaan	154	18	138-165	●ooooooo●●●●
Patrijs jong	123	18	95-138	●ooooooo●●●●
Korhen	120	18	113-123	●ooooooo●●●●
Wilde eend	112	33	68-145	●●●oooo●●●●●
Poelsnip	77	37	55-100	●●●●ooo●●●●●
Watersnip	**71**	**37**	**45-95**	●●●●ooo●●●●●
Patrijs oud	58	18	55-65	●ooooooo●●●●
Kemphaan	**18**	**36**	**18**	●●●●ooo●●●●●
Bokje	17	37	13-23	●●●●ooo●●●●●
Lijster	14	12	14-15	●oooooooo●●●

Tabel 27. Prijzen van gevogelte op de markt van Meppel in 1894-1895.

● handel; o geen handel

De weergegeven prijzen per soort houden geen rekening met het zeer verschillende gewicht van de soorten. Voor een betere vergelijking zijn de prijzen naar lichaamsgewicht omgerekend. Van de prijzen is een afgerond gemiddelde genomen. In tabel 28 is het resultaat weergegeven. Een paar soorten zijn toegevoegd op basis van prijzen uit andere bronnen.

Tabel 28. Prijzen van vogels per 100 gram lichaamsgewicht, geordend in volgorde van prijs.

	prijs per 100 g in cent	*prijs vogel in cent*	*gewicht vogel in g*		*prijs per 100 g in cent*	*prijs vogel in cent*	*gewicht vogel in g*
Kwartel	100	100	100	Lijster	11	10	90
Houtsnip	71	200	280	Wilde eend	9	100	1088
Watersnip	**55**	**60**	**110**	Veldleeuwerik	8	3	38
Poelsnip	37	70	190	Houtduif	8	37	450
Patrijs jong	31	120	390	Smient	7	54	725
Bokje	29	16	55	**Grutto**	**7**	**22**	**310**
Goudplevier	23	50	220	Pijlstaart	7	55	800
Fazant	19	230	1188	Spreeuw	6	5	78
Patrijs oud	15	60	390	Knobbelzwaan	6	600	10000
Kemphaan	**14**	**20**	**145**	Slobeend	5	34	630
Kievit	**13**	**30**	**230**	Fuut	5	50	1000
Korhaan	13	154	1200	**Wulp**	**4**	**34**	**885**
Korhen	13	120	925	Vink	4	1	24
Wintertaling	12	40	330	Meerkoet	2	14	800

Bronnen: Gewicht vogels uit www.bto.org/about-birds/birdfacts. Voor lijster is een gem. gewicht van de gevangen soorten genomen en een gangbare prijs. Voor korhoen en patrijs zijn de prijzen van Meppel benut die onderscheid in man/vrouw of oud/jong maken. Bronnen andere soorten: kievit noot 170 en NHA 4-11-1882; knobbelzwaan o.a. PV NH en Verslag Lb; smient en pijlstaart markt Meppel; veldleeuwerik GV Harderwijk 1851-1857; vink PV GD 1865; beide laatste ook Matthey, *Vincken moeten*, 181.

Uit deze tabel blijkt de grote waardering voor watersnippen. Van de andere steltlopers werden kievit en kemphaan ook gewaardeerd, vergelijkbaar met patrijs en korhoen. Grutto en vooral wulp werden laag gewaardeerd. De waardering voor deze steltlopers komt overeen met die welke uit verspreide 18de en 19de eeuwse bronnen afgeleid kan worden maar het verschil tussen de soorten blijkt groter dan verwacht.

154 Mulder, 'Honderd eeuwen jacht en visscherij', deel 3, 9.

De volgorde in waardering geeft voor een deel de culinaire hiërarchie tussen de soorten weer in deze periode. Maar het geeft ook schaarste weer. Soorten als kwartel, hout- en watersnip konden niet in zulke grote hoeveelheden worden gevangen als wilde eend, lijster, spreeuw en vink. Dat bepaalde mede de prijs. De prijs van varkens- en rundvlees was in deze periode 3-9 cent per 100g. Het goedkoopste wild was daarmee in prijs vergelijkbaar met vlees van vee.[155]

Uit de gepresenteerde gegevens blijkt dat van de steltlopers de watersnip dominant was. Die werd op alle markten verhandeld. Waar naast de watersnip andere steltlopers werden verhandeld, was het aantal marktdagen waarop de watersnip werd verhandeld veel groter. Grutto en kemphaan werden in Amsterdam en Heerenveen genoemd en de kemphaan in Meppel. Op de markten waar in grutto en kemphaan werd gehandeld, was het aantal dagen met handel in grutto's kleiner. De ondergeschikte positie van de grutto kan samenhangen met de lagere waardering.

De wulp werd alleen in Amsterdam verhandeld. Het geringe aantal meldingen van de wulp en de geringe waarde van zijn vlees wijzen op weinig belangstelling van jagers. Toch werd deze soort midden 19de eeuw in vier provincies als jachtwild vermeld.[156] In de jaarlijkse provinciale besluiten over de open jachttijd uit de tweede helft van de 19de eeuw werd de soort vaak genoemd, maar dat kan te maken hebben met overschrijven uit de jachtwet.[157] Deze bronnen suggereren dat de soort wijd verspreid was, maar in geringe dichtheden voorkwam en als jachtbuit voor jagers geen speciale waarde had.

Kievit, scholekster en tureluur werden niet op de markten verhandeld. Op de kievit mocht niet worden gejaagd en de scholekster werd vanouds als oneetbaar beschouwd.[158] De tureluur werd in de 19de eeuwse jachtwetten niet onder het waterwild gerekend maar dat geldt ook voor de grutto en die werd wel verhandeld. Waarschijnlijk werd de tureluur nog minder gewaardeerd dan grutto en wulp. Rond 1900 betaalden poeliers voor een tureluur maar een paar cent.[159]

Uit deze gegevens kan het volgende worden geconcludeerd over het voorkomen van weidevogels in de tweede helft van de 19de eeuw. Watersnip was ruim aanwezig, zowel in verspreiding over Nederland als in aantal. Kemphaan en grutto waren minder algemeen in aantal en verspreiding. De aantallen van beide soorten waren plaatselijk wel groot genoeg om bejaging en handel interessant te maken. De geringe handel in wulpen lijkt een gevolg van schaars voorkomen en geringe belangstelling van jager en consument. Over kievit en scholekster geven de marktberichten geen informatie omdat deze soorten geen regulier jachtwild waren. Kieviten werden wel illegaal verhandeld en brachten dan een goede prijs op. Ook de tureluur werd niet als verhandeld wild gemeld. Dat kan op schaars voorkomen wijzen, maar ook een gevolg zijn van de zeer lage culinaire waardering voor deze soort.

De vangst van kieviten door wilsterflappers en andere illegale vangst

Kieviten werden in de periode tot de Franse tijd in netten gevangen en door jagers geschoten maar prominent jachtwild was het niet. In de eerste helft van de 19de eeuw was de status als wild over het algemeen niet hoog en de culinaire waardering wisselend. Een jachtboek van 1835 vermeldde dat ze smakelijk zijn en in 1845 vermeldde een conceptantwoord van de minister dat ze een goed wildbraad opleveren.[160] Een bron uit 1855 geeft echter aan dat ze een 'vischachtigen smaak' hebben en het vlees van de volwassen vogel 'met taaije spiervezels doorweven' is. De kievit was daarom voor de jager 'geen schot waard'.[161] Dit verschil in waardering kan te maken hebben met regionale culinaire tradities

155 Vleesprijzen uit *Verslag over den landbouw* over 1887, 1888, 1889 p. 378 en *Jaarcijfers uitgegeven door de Centrale Commissie voor de Statistiek. Binnenland*, 1897 p. 115.
156 Voor GR: GV Kloosterburen 1851; GV Leens 1851; GV 't Zandt 1855. Voor NB: GV Huijbergen 1851; GV Moergestel 1851. Voor ZL: GV Tholen 1851-65. Bij Hoek van Holland (ZH) werden in jachtgebied Staelduin tussen 1845 en 1851 7 wulpen geschoten, zie Het Utrechts archief, 87 Familie Van Rijckevorsel, inv.nr. 1597
157 Vermeld in PB van GR, FR, OV, NB en LB.
158 Winkler, *Natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk*, 471 noemde de soort stellig oneetbaar. Enkele bronnen uit het midden van de 19de eeuw suggereren dat de scholekster bij uitzondering bejaagd en gegeten werd. Op consumptie van scholekster wijst opmerking van Schlegel dat Amsterdamse poeliers de soort zeekievit noemen, (Schlegel, *De vogels van Nederland*, editie 1854-58, 425), de vermelding als jachtwild in GV Kollumerland en Nieuwkruisland 1851 (FR) en op het Friese wad in PV FR 1882-1885 en in Lc 23-4-1876. Een bron uit 1872 weerspreekt dat de scholekster oneetbaar is, zie *Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland*, deel 2, 130.
159 DNJ 21-2-1903
160 Thon, *Volledige jagersschool*, 195; voor conceptantwoord zie noot 163.
161 *Nederlandsch Tijdschrift voor jagtkunde* 1855 (3): 215.

maar ook met een verschil in vangstseizoen. Een Engels boek uit 1833 noemde ze smakelijk in herfst en winter maar taai in de zomer.[162]

De status van de kievit als jachtwild in de 19de eeuw laat een opmerkelijke ontwikkeling zien. In de Jachtwet van 1807 worden ze met bijvoorbeeld zwanen, ganzen en reigers genoemd als soorten die door niet jachtgerechtigden alleen op eigen grond mochten worden geschoten. In de Jachtwet van 1814 werden ze niet bij naam genoemd, maar de vangst was wel toegestaan. De ontwerpjachtwet van 1845 noemde de kievit als onderdeel van de netvangst op eend, gans, watersnip en plevier. Over die vermelding werden vanuit de Tweede Kamer kritische vragen gesteld. In de conceptantwoorden van de regering uit 1845 werd die opname verdedigd door op het belang van de kievitenvangst te wijzen. De vangst is 'een winstgevend bedrijf voor de mindere klasse', die 'gerustelijk kan worden toegelaten'. Een risico dat er door de vangst minder eieren kunnen worden geraapt, is er volgens het antwoord niet. Het opnemen van de kievit in de wet was bedoeld om de vangst van overwinterende kieviten in december mogelijk te maken. Omdat alle hier broedende kieviten dan elders zijn, zou dat voor het rapen niet nadelig zijn.[163]

Die mening werd in Friesland niet gedeeld. Het vangen van kieviten in slagnetten werd in 1837 nadelig gevonden voor het rapen. Sinds 3 of 4 jaar werden door wilstervangers duizenden kieviten gevangen en naar Engeland verkocht, meer voor de veren dan voor het vlees.[164] In 1848 wilde de provincie het vangen van kieviten verbieden. De goedkeuring van het reglement door minister en koning leverde echter discussie op waardoor het in 1849 nog niet was vastgesteld.[165] In deze periode waren de regels voor het vangen van kieviten binnen Nederland verschillend. In enkele provincies was het verboden, maar in Noord-Holland en Noord-Brabant werden er nog veel voor consumptie gevangen.[166]

De regering lijkt te hebben willen vasthouden aan de status van kievit als jachtwild want ook in de ontwerpwet van 1852 was de kievit bij het waterwild ingedeeld.[167] Dat werd weer bekritiseerd. De kievit zou geen wild moeten zijn: 'De waarde der eijeren vooral door het opzoeken van wege minvermogenden doen dit regtvaardigen.'[168] De vastgestelde wet van 1852 verbood de vangst van kieviten met netten. Als motivering voor die bescherming werd het voordeel genoemd die het rapen van de eieren oplevert.[169] In 1857 werd ook het schieten van kieviten verboden.

De economische achtergrond van deze bescherming kan met een vergelijking van de prijzen van wild en eieren worden verduidelijkt. De waarde van een geschoten kievit was rond 1850 gelijk aan de waarde van zo'n 7 eieren. Door de prijsstijging van de eieren was een geschoten kievit twintig jaar later even veel waard als 2 eieren.[170] Economisch werd het steeds verstandiger de kievit te sparen om meer van zijn eieren te kunnen oogsten.

Over het effect van het vangstverbod voor de stand van de kievit werd in 1857 door het provinciaal bestuur Friesland gemeld dat sommigen beweren dat de kievit na de wet van 1852 was toegenomen.[171] Of die bewering klopt, kan betwijfeld worden. De illegale vangst na 1852 was groot en het rapen van eieren nam waarschijnlijk toe door de hogere prijs per kievitsei. De druk op de kievit bleef dus groot.

Na het vangst- en jachtverbod volgde een halve eeuw van acties om een eind te maken aan de clandestiene bejaging van kieviten. De belangrijkste groep waartegen de acties waren gericht, waren de wilsterflappers. Zij vingen kieviten voor het vlees, maar hadden levende kieviten ook als lokvogel nodig om goudplevieren te kunnen vangen. De flappers maakten lokkieviten aan een wip vast. Om zijn evenwicht te bewaren moest de kievit steeds zijn vleugels gebruiken. Dat lokte overvliegende

162 Selby, *Illustrations of british ornithology*, 223.
163 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1751; Concept-antwoorden op Voorlopig verslag Centrale Afd. TK, mbt art. 7. Met deze zienswijze keerde in 1869 nog Keulemans, *Onze vogels in huis en tuin,* deel 1, nr. 64 zich tegen het jachtverbod.
164 Tresoar, 11 Prov. best. FR, inv.nr. 3664. Mening over nadeel rapen is van Friese Commissie van Landbouw en van Friese houtvester in brief aan opperhoutvester. Opgemerkt werd ook dat wilsterflappers eigenlijk geen kieviten mochten vangen, maar dat dit gebruik alleen met strikte handhaving kon worden tegen gegaan.
165 PV FR 1849; idem PV FR 1850, 179.
166 Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken', 338. Ze brachten toen ca. 10 ct per stuk op. In GV Haaksbergen (OV) 1851 werd de kievit nog schaars waterwild genoemd.
167 Voor het ontwerp van de Jachtwet 1852 zoals oktober 1851 ingediend zie: De Tijd 14-10-1851. Zie ook Tak, *Beschouwingen over een ontwerp van jagtwet*, 27.
168 *Landbouwcourant* 2-11-1851; 358.
169 *Verslag Commissie Rapporteurs Wet op de Jagt en Visscherij*, TK 1851-1852 kamerstuknr. XXIII ondernr. 4, p. 414.
170 De opgegeven prijs per kievit rond 1850 varieerde van 10-30 ct, zie voor 1848 30 ct Lc14-4-1848; Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken', noemde 10 ct. In 1877 werd een prijs van 35 ct per kievit genoemd, *Verslag van den landbouw* 1877, 310. De eiprijzen worden later besproken.
171 PV FR 1856

goudplevieren aan. Al in 1850 hoopte men dat gebruik van lokkieviten verboden zou worden, maar ook na het vangstverbod van kieviten bleef deze vangmethode gebruikelijk. Nog in 1930 werd er door vogelbeschermers tegen geprotesteerd omdat ze een marteling voor de kievit vormde.[172]

Over de grootschalige vangst van kieviten door wilsterflappers zijn vanaf ongeveer 1870 in kranten talrijke berichten te vinden. In 1874 werd de intensieve vangst met slagnetten in de herfst in Friesland betreurd. De kieviten waren daardoor sterk afgenomen. Een verbod op het gebruik van slagnetten werd bepleit.[173] In 1875 werd in Friesland de opening van de netvangst op waterwild naar 20 oktober verschoven. De gedachte daarachter was dat kieviten die in Nederland gebroed hadden dan al waren vertrokken en de flappers alleen kieviten uit streken noordelijk en oostelijk zouden vangen.[174] Veel Friese landeigenaren kozen er in deze periode voor de vangst van waterwild met slagnetten op hun land niet toe te staan. In 1878 werd gemeld dat de kievit door deze maatregelen talrijker was geworden.[175]

Blijkbaar waren de maatregelen toch onvoldoende. In 1881 vroeg een lid van de Tweede Kamer om betere bescherming van de kievit. Hij had vastgesteld dat ze bij poeliers in Rotterdam en Den Haag te verkrijgen waren en er ook duizenden naar Engeland werden gestuurd.[176] Uit de volgorde in de berichten blijkt dat lang onenigheid bestond over de omvang van de clandestiene vangst. In 1886 werd uit Tietjerk (FR) gemeld dat de houders van een akte voor wilstervangst vooral kieviten probeerden te vangen.[177] Door verscherpt toezicht konden een aantal flappers worden betrapt, in 1889 bijvoorbeeld in Akkrum en Wommels. In 1890 schreef een tegenstander van het wilsterflappen dat er in Friesland ongeveer 500 vangers van goudplevieren en kemphanen waren en dat die zonder uitzondering ook kieviten vingen. In streken waar de flappers het meest actief waren, werd ook de grootste afname van het aantal broedende kieviten vastgesteld.[178]

Het vaststellen van de omvang van stroperij is moeilijk, maar er zijn wel redenen om aan te nemen dat de berichten over omvangrijke stroperij van kieviten kloppen. De flappers vingen in een zeer open gebied. Een handhaver konden zij van ver zien aankomen. De buit kon -ook om te koelen- onder een paar graszoden worden bewaard. ‘De beste jachtopziener of politie schijnt machteloos te zijn’, werd daarover in 1890 geschreven.[179] In reactie op deze klachten werd een wetsontwerp opgesteld die ook de handel verbood. Vijftien jaar eerder had de provincie Friesland al om zo’n verbod gevraagd.[180]

Het verbod op handel in kieviten werd in 1896 van kracht.[181] Enig effect lijkt het wel te hebben gehad, gezien de vermelding dat voor veel mensen een inkomstenbron verloren ging.[182] Maar eind 19de eeuw was de illegale vangst van kieviten toch nog omvangrijk. In 1895 werd een jaarlijkse import in Parijs uit het buitenland van 30.000 kieviten gemeld. Vanaf 1900 werden in Londen kieviten uit Nederland op de markt verhandeld.[183] In april 1905 ging het om 20.000 kieviten uit Friesland.[184] Bij deze clandestiene Friese handel werden kieviten verhullend ‘zwarte wilsters’ genoemd.[185] Andere berichten over de export van grote hoeveelheden kieviten bleken bij nader onderzoek overdreven.[186]

Ook het nut van de kievit voor de landbouw vormde een argument voor bescherming. Al in de 18de eeuw werd gewezen op de nuttige functie van kieviten bij het zuiveren van weilanden van schadelijke ‘wormen’.[187] Volgens Engelse en Duitse vogelboeken werden gekortwiekte kieviten als bestrijder in omheinde moestuinen uitgezet. In enkele Nederlandse werken is dat ook vermeld, naar het lijkt als curiosum.[188] Vooral van 1860 tot begin 20e eeuw vormde het nut een extra argument om de

172 *Verslag van den landbouw* 1850, 102; Verslag over het jaar 1929/1930. In: *Jaarverslagen en bijdragen 1929-1936. Nederlandsche vereeniging tot bescherming van vogels.*
173 Lc 1-5-1874
174 PV FR 1875
175 *Verslag van den landbouw* 1878, 211.
176 Handelingen TK 1881-1882, 8 december 1881
177 Haarlem’s Dagblad 23-10-1886
178 Lc 21-7-1890; Hn 23-7-1890
179 Citaat uit Sumatra-courant 18-10-1890. Een adviescommissie van de Friese Maatschappij van Landbouw berichtte in 1877 al over de problemen in de handhaving, zie *Verslag van den landbouw* 1877.
180 Tresoar, 11 Prov. best. FR, inv.nr. 4646 (verzoek 1882). Later herhaald, zie Lc 24-8-1885
181 TK-stuk 1895-1896, nr. 97, ondernr. 3, 4 en 5; daarin aangegeven dat bescherming handel in eieren primaire doel is.
182 De Amsterdammer 15-3-1896; slaat op vangst in het noorden van Nederland.
183 AH 11-9-1895 (Parijs); *The Encyclopaedia of Sport* 1900, 116 (Londen); ook vermeld in latere jaargangen.
184 DNJ 1905 nr. 46 In Nederland volgde een onderzoek, waarvan de uitkomst onbekend is.
185 Jukema et al., *Goudplevieren en wilsterflappers*, 129.
186 TK-stuk 1899-1900, nr. 2 IV ondernr. 14 en 15. De klachten betroffen de markt van Brussel. Bij het onderzoek daar werden weinig kieviten gevonden, maar wel veel goudplevieren uit Nederland.
187 In 1782 in Martinet, *Katechismus der natuur*, deel ? 89; in de aangepaste versies tot midden 19de eeuw overgenomen.
188 In 1770 vemeldde Nozeman, *Nederlandsche vogelen*, deel 1, 56 dat voor kievit en grutto. Overgenomen in Chomel, 1778,

kievit te beschermen. Landbouworganisaties uit Friesland en Noord-Holland, de kerngebieden van de kievit, vroegen de regering tussen 1879 en 1891 om bescherming van de nuttige kievit.[189] Ritzema Bos noemde kieviten in 1883 'hoogst nuttige vogels'.[190] In 1928 en 1929 achtte de Plantenziektenkundige Dienst de kievit een nuttige vogel en adviseerde boeren daarom de eieren na 20 april niet meer te rapen en de raaptijd tot 28 april dus niet helemaal te benutten.[191]

De berichten over vangst van kieviten buiten Friesland geven een indruk van de geografie van rondtrekkende kieviten. Een bericht uit 1882 geeft aan dat in de buurt van Den Bosch in het najaar 3000-4000 kieviten per week werden gevangen. Ze werden naar Luik uitgevoerd en brachten 20-25 cent per stuk op.[192] De clandestiene vangst van kieviten bij Den Bosch lijkt een traditie. In 1903 werd er een stroper van kieviten betrapt.[193] In de jaren dertig waren er in de dorpen langs de Maas tussen Den Bosch en Lith vele vangers. De gevangen kieviten werden verkocht, maar ook door de vangers gegeten.[194]

Ook in Holland werd gestroopt. Bij Ter Aar (ZH) werden midden november 1894 twee stropers betrapt die met slagnetten en lokkieviten kieviten hadden gevangen. Deze vangmethode was hier echter eerder onbekend.[195] In 1906 werd opgemerkt dat kieviten in de buurt van Delft of Leiden en ook wel Hoorn gevangen werden en via Rotterdam op de markt in Londen belandden.[196]

In Holland was Reeuwijk het centrum voor de vangst van kieviten. De klapnetten werden er op de legakkers gezet. In 1814/1815 werden hier vergunningen verleend voor vinkenbanen op publieke grond.[197] Het kan zijn dat de vinkenvangers in de loop van de 19de eeuw op kieviten zijn overgeschakeld, maar waarschijnlijker is dat deze vergunninghouders in praktijk kieviten vingen. In 1896 en 1910 probeerden de plaatselijke kievitvangers tevergeefs een ontheffing van de minister te krijgen van het verbod op vangst en handel in kieviten.[198] Later verleende de gemeente hiervoor wel vergunningen, tot 24 stuks.[199] Jaarlijks werden enkele duizenden kieviten gevangen die aan restaurants en naar het buitenland werden verkocht.[200] Natuurbeschermers protesteerden hiertegen, bijvoorbeeld in 1923.[201] Vanaf 1938 werd de plaatselijke kennis om kieviten te vangen benut om kieviten te ringen voor onderzoek naar de trek.[202]

Kemphanen vangen in de tweede helft van de 19de eeuw

Kemphanen werden in de Jachtwet van 1814 niet genoemd maar in de jachtwetten van 1852 en 1857 werden ze onder het waterwild gerekend. Het vangen van kemphanen kreeg toen in Friesland een aparte positie doordat het vangstseizoen afweek van die voor het overige waterwild. Over de vangst van kemphanen in Friesland in de tweede helft van de 19de eeuw zijn opmerkingen gevonden die een indruk geven van de vangst en de handel, zie bijlage 4.1. Daaruit blijkt dat de omvang van de vangst per jaar sterk kon variëren. De vermelding van kemphanen met plevieren, schrieken (kwartelkoning) en wulpen suggereert dat ze samen met andere soorten in slagnetten werden gevangen. De meeste gegevens betreffen de voorjaarsvangst. De prijs per vogel was dan op zijn hoogst: zo'n 25-50 cent. De handel verliep via Sneek en Heerenveen en export was er vooral naar Engeland.

2687; Chomel 1791, 4048; ook nog in *Nederlandsch Tijdschrift voor jagtkunde* 1855 (3): 224.
189 FR 1879 (Lc 3-3-1879; over voorbereiding van dit verzoek *Verslag van den landbouw* 1877, 310); Waterland 1888 (Haarlem's Dagblad 15-9-1888); Schermer en Friesland 1891 (NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.05, inv.nr. 3263 bij Kievitten (Schermer); inv.nr. 3246 bij Jacht en Visscherij Varia nr. 99 (Schermer) en nr. 47 (FR).
190 Ritzema Bos, *De vogels*, 83. Vermeldingen nut in kranten bv. Haarlem's Dagblad 23-10-1886; Lc 7-11-1895 en 1-5-1896
191 Schager Crt 14-4-1928 en 28-3-1929
192 NHA 4-11-1882
193 Schager Crt 26-3-1903
194 Oome, 'Het "springnet" van de Maaskant', 47; Oome, 'Nun braai kievitten', 213.
195 De Rijnbode 21-11-1894; eerder was bij Alphen al een stroper beboet die kieviten schoot, zie De Rijnbode 1-1-1893
196 Schager Crt 4-2-1906
197 In Reeuwijk twee en in Sluipwijk één vinkenbaan. NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1790, District Rotterdam.
198 De Rijnbode 29-11-1896 en 19-1-1910; het verzoek van 1910 was gedaan door 30 personen en betrof vangst 'op de riethoeken in de Sluipwijksche plassen'. Kort na de afwijzing werden op een eilandje twee vangers met lokkieviten betrapt, zie De Rijnbode 16-3-1910. Deze krant vermeldt in de volgende jaren meer betrapte vangers. Rond 1930 was deze stroperij vrijwel voorbij, zie De Rijnbode 19-12-1928, 10-12-1934
199 Visser, *Het Reeuwijkse land,* 125.
200 Blaak, 'Kievitenvangst voeger en nu', 30.
201 *Jaarboekje Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland* 1923, 48. Deze vangst is als stroperij beschreven door Drijver, *Vogels en vogelbescherming,* 115 en Drijver, *De vogels en de mens*, 85-88.
202 Kluijver & van der Starre, 'Verslag van het Kieviten-ringstation; Klomp, 'Verslag van het Kievitenringstation "Reeuwijk" over de jaren 1943-1945'.

Over de periode van openstelling van deze voorjaarsvangst zijn gegevens verzameld, die in figuur 34 zijn weergegeven. Daaruit blijkt dat deze vangst meestal twee tot vier weken extra werd opengesteld, aansluitend op de netvangst voor het overige waterwild. De vangsttijd voor waterwild werd in de periode 1853-1889 ongeveer een maand vervroegd en de extra open tijd voor de kemphaan daarmee ook. De werking van deze veranderingen is dat zij de vangst beperkten, vooral de vangst laat in het voorjaar die voor de kemphaan de grootste bedreiging vormde. Zij hadden daarmee een beschermende werking. Waarschijnlijk was dat ook het doel. Het past in de algemene trend dat open jachttijden ter bescherming van wild steeds korter werden. In Engeland was al in 1843 op de zeer nadelige gevolgen van de voorjaarsvangst van kemphanen gewezen.[203]

Figuur 34. Extra openstelling van de voorjaarsvangst met slagnetten op kemphaan in Friesland 1853-1889.

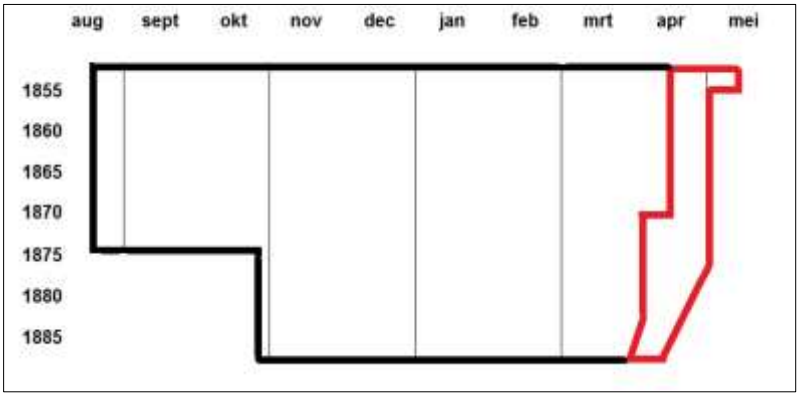

De extra openstelling is in rood aangegeven. Zij sloot aan op de algemene opening van de netvangst op waterwild, die in zwart is aangegeven.

Bronnen: PB FR, Lc, AH, Hn, NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820

Het vangen met slagnetten loont alleen als vogels in groepen voorkomen. Bij de kemphaan is dat in het voorjaar zowel op de doortrek als op de baltsplaatsen het geval. Waarop de netvangst zich richtte, wordt in de bronnen over de vangsttijden niet aangegeven. Voor de interpretatie van de gegevens is dat wel belangrijk; geeft de netvangst informatie over de doortrek of over broedvogels?

Volgens een bron uit 1836 kwam de trek van de kemphaan half april op gang en waren de gevechten in mei.[204] Schlegel gaf aan dat de vogels in april terugkwamen en de mannetjes in mei met hun gevechten begonnen.[205] Uit tellingen rond 2000 in Friesland bleek dat de voorjaarstrek van de kemphaan van begin maart tot begin mei loopt en de piek begin april is.[206] Uit deze gegevens blijkt dat de opengestelde voorjaarsvangst vóór de baltsperiode viel en dus het meest op trekkende vogels gericht moet zijn geweest. De gegevens over de handel waarbij een datum is vermeld, bevestigen dat.

Enkele bronnen vermelden vangst op baltsplaatsen, zoals in 1836, 1866 en eind 19de eeuw.[207] Vangen met slagnetten op de baltsplaats is uit Friesland ook uit begin 20e eeuw bekend. Zij vond toen plaats tot half mei, soms zelfs tot begin juni. De gevangen kemphanen werden meisnippen genoemd en naar Engeland uitgevoerd.[208] Deze vangst vond plaats na de sluiting van het jachtseizoen en was dus illegaal.[209]

De extra vangstperiode voor kemphanen is na 1889 niet meer vastgesteld. In 1905 werd gemeld dat de kemphaan in 1889 haast was uitgeroeid.[210] Dit maakt het aannemelijk dat een sterke afname van de kemphaan de reden was om geen extra vangstperiode meer vast te stellen. Het ritme van advertenties waarin 'meisnippen' werden aangeboden bevestigt de sterke afname. Van 1890 tot 1907 waren er geen advertenties. Daarna waren ze er weer wel.[211]

203 Yarrell, *A history of British birds. Vol.* 2., 575.
204 *Nederlandsch magazijn* 1836, 409.
205 Schlegel, *De vogels van Nederland*, editie 1854-58, 452.
206 *Nieuwsbrief Kemphaan Onderzoek 2009*, RUG, p. 8.
207 Voor Nederland: *Nederlandsch magazijn* 1836, 410. Voor FR: Albarda, 'Naamlijst', 225. De laatste bron spreekt van groot aantal gevangen vogels op de baltsplaatsen. Voor maasoever NB eind 19de eeuw, zie Oome, 'Het "springnet" van de Maaskant', 47.
208 Eenshuistra, 'Over oude jacht- en vangtechnieken', 216; Drijver, *De vogels en de mens,* 114; Jukema et al., *Goudplevieren en wilsterflappers*, 126.
209 Drijver, *Vogels en vogelbescherming*, 122 vermeldde in 1926 dat deze stroperij door scherper toezicht vrijwel niet meer voorkwam.
210 PV FR 1905; het aantal was daarna weer toegenomen.
211 Zie KB-website historische kranten, zoekwoord meisnippen. In 1894/5 werd voor de markt in Meppel handel in kemphanen gemeld, maar de opgeven prijs was zo constant, dat het de vraag is of er werkelijk handel was.

Ook ruim vóór 1889 was de voorjaarsvangst omstreden. De Friese maatschappij van landbouw bepleitte in 1878 bij Gedeputeerde Staten om de voorjaarsvangst op kemphanen niet meer toe te staan.[212] Het verzoek was ingegeven door de wens nuttige vogels te beschermen en de waarneming dat bij de voorjaarsvangst van kemphanen en watersnippen ook veel kieviten werden gevangen.[213]

Ook uit andere provincies dan Friesland zijn er gegevens. In Groningen werden in de jaren 1853-1856 200 tot 300 kemphanen per jaar met slagnetten gevangen. Dat was in dezelfde ordegrootte als het afschot van watersnip (300-500) en houtsnip (125-250) in die jaren.[214] Een groot deel van die kemphanen werd in Foxhol gevangen; in 1856 240 van de 300.[215] In 1857 schoot één jager in het jachtseizoen 20 kemphanen bij Oldekerk in het westen van de provincie. Bij deze Groningse vangsten met net of geweer ging het om doortrekkers.

In het lage westelijk deel van Overijssel was ook een populatie kemphanen. In 1846 werden ze genoemd bij Zwolle en Vollenhove.[216] Eind april 1865 werden ruim 200 bij Vollenhove gevangen kemphanen door de politie onderschept.[217] Ze waren na de sluiting van de jacht op waterwild gevangen.[218] De vangstdatum wijst er op dat het om vangst van doortrekkers kan zijn gegaan.

Naast Friesland was Eemland (UT) bekend om zijn kemphanen. Uit eind 19de en begin 20e eeuw zijn er gegevens over de vangst van kemphanen. In 1897 schoot een jager er onder meer veel watersnippen en kemphanen.[219] Begin 20e eeuw waren er naar schatting 1500 kemphaan-mannetjes in het gebied, waarvan er enkele honderden werden gevangen. Een deel van de vangst vond met slagnetten plaats, een veel groter deel met paardenharen strikken op de baltsplaatsen.[220] Dat laatste was een stroperspraktijk waarvoor in 1902 twee stropers werden betrapt.[221] Deze vorm van stroperij werd er nog in 1932 vermeld.[222]

Voor Noord-Holland zijn geen gegevens over vangst gevonden. Rond 1900 broedden kemphanen wel op Texel, in 1906 bij het Naardermeer en in 1924 in de buitenpolder IJdoorn.[223] Zuid-Holland werd in 1915 genoemd als gebied waar veel gestroopt werd. Begin 1916 zond de provincie een circulaire aan de gemeenten om op deze stroperij te letten. Aangegeven werd dat de kemphanen vanaf 10 april kwamen en dan op hun vaste vechtplaatsen werden gevangen en geschoten. Naast de kemphaan werden nog andere soorten genoemd, waaronder de grutto. Als motief voor de maatregel is aangegeven dat deze soorten met uitroeiing werden bedreigd.[224]

In de zuidwestelijke hoek van Gelderland was er in 1893 een baltsplaats.[225] Begin 20e eeuw waren ze broedvogel in het veengebied tussen Wageningen en Veenendaal.[226]

In zuidelijker gelegen provincies lijken kemphanen weinig algemeen te zijn geweest. Midden 19de eeuw werden ze in Moergestel en Gemert (NB) onder het jachtwild genoemd en in de omgeving van Valkenswaard (NB) werden 12 eieren verzameld.[227] Bij Valkenswaard waren ze in 1908 sterk achteruitgegaan ten opzichte van 25 jaar eerder.[228] Zij broeden in de 19de eeuw op natte plaatsen in

212 Lc 3-3-1878
213 *Verslag van den landbouw* 1877, 311. Vangen van kieviten in de extra jachttijd was eerder geconstateerd, zie Lc 1-5-1874
214 PV GR 1853 200; 1855 260; 1856 300; over 1854 geen opgave.
215 RHC GR, 807 Inspecteur van jacht en visserij in de provincie Groningen, inv.nr. 5. In Foxhol waren ook rond 1870 vogelvangers (op smienten, ganzen) actief (zie publicaties Venema uit 1873, 1878).
216 Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, beschrijving bij woord Overijssel, p. 750. Ze werden toen in nazomer ook bij Nijeveen in de zuidwesthoek van DR gezien, zie *Tijdschrift voor staathuishoudkunde* 1846; 284. In 1852 werden bij Staphorst veel kemphanen gevangen, zie *Staat van den landbouw* 1852, 107.
217 Dagblad van Zuid-Holland en 'sGravenhage 26-4-1865; die zouden via FR naar Engeland worden vervoerd.
218 De schiet- en netvangst op waterwild was in 1865 na 11/3 niet toegestaan, zie PB OV 1864 42.
219 De Gooi- en Eemlander 17-7-1897; geschoten in Bunschoterpolder.
220 Smit & Terlouw, *Vogels in het Eemland*, 109.
221 Amersfoortsch Dagblad 26-6-1902
222 Amersfoortsch Dagblad 4-6-1932. De politie haalde toen honderden strikken weg en maakte tientallen vogels los. Vogelbescherming had om aandacht voor deze stroperij gevraagd.
223 Texel: Vliegend blaadje 8-5-1895; Lux-De Camera 13 (1902) 950; Haarlem's Dagblad 15-11-1902; Hn 27-3-1905. Naardermeer: De Gooi- en Eemlander 30-5-1906; er waren daar ook grutto's. IJdoorn: In 1924 waren er honderden broedparen grutto, tureluur en kemphaan en duizenden broedparen sterns en meeuwen, zie De Waterlander 2-8-1924. O.a. vanwege de kemphanen werd het gebied door Natuurmonumenten aangekocht, zie De Gooi- en Eemlander 28-4-1925. Over broeden in 1930 Het Volk 22-5-1930
224 NRC 3-4-1916; Het Centrum 4-4-1916. Deze actie volgde op een oproep om aan de stroperij een eind te maken, zie AH 12-6-1915. Voor acties Vogelbescherming zie ook AH 7-7-1916.
225 NHH 17-5-1893; vermelding baltsplaats bij Nieuwe Maasmond ten N van Heusden
226 Vogelcultuur, *Vogelcultuur en vogelstudie 1922,* 6.
227 GV Moergestel 1851; GV Gemert 1855 e.v.; Jansen & Vlek, 'Joseph Baker, een Engelse vogelverzamelaar', 179.
228 Haarlems Dagblad 4-5-1908; citaat uit artikel DLN april 1908

uitgestrekte heidevelden van Kempenland.[229] Westelijker, aan de Brabantse zijde van de Maas, werden ze eind 19de eeuw op de baltsplaats gevangen.[230]

Deze gegevens tonen de verspreiding van de soort als broedvogel in de 19de en begin 20e eeuw. Friesland was waarschijnlijk het belangrijkste broedgebied. Buiten die provincie waren er aantrekkelijke broedgebieden met een beperkte omvang bij het Zuidlaarder meer (GR), in het land van Vollenhove (OV) en de Eempolder. In Holland, Gelderland en Noord-Brabant was de omvang van de broedgebieden waarschijnlijk klein.

Over de aantallen kemphanen geven de bronnen weinig aan. Het vangen met een slagnet loonde lang in Friesland, zodat het aantal daar aanzienlijk moet zijn geweest. De vangst elders lijkt beperkt en was voor een flink deel stropersprakti jk. De vangst, vooral die in het voorjaar en de stroperij, hadden volgens de bronnen invloed op de stand. De sterke afname van kemphanen rond 1890 in Friesland en rond 1916 in Zuid-Holland werd aan de vangst toegeschreven. In Friesland lijkt het verminderen van de netvangst te hebben geholpen om de stand te herstellen.

Bejaging van de watersnip

Voor de interpretatie van de bronnen over de watersnip is de oude naamgeving belangrijk en het onderscheid met bokje en poelsnip. Uit *Jacht-Bedrijff* blijkt dat de watersnip toen ‘poelsnep’ werd genoemd; de poelsnip ‘modlersnep’ en het bokje ‘halve poelsnep’.[231] In 19de eeuwse bronnen is de watersnip de maat. De poelsnip heette toen dubbele snip en het bokje halve snip. Maar de namen poelsnip en bokje voor die soorten werden toen ook al gebruikt. Wanneer deze naamgeving veranderde, is niet goed te dateren en vormt daarom een probleem bij de interpretatie van de bronnen over snippen.[232] Water- en houtsnippen werden daarnaast vaak kortweg snip of snep genoemd en welke soort bedoeld werd is dan zonder context niet af te leiden.

Bij de bejaging van de watersnip is er meer dan bij de andere weidevogels een scheiding in netvangst en schietjacht. In de oudste bronnen is alleen sprake van netvangst; vanaf begin 18de eeuw daarnaast van schietjacht. Het *Jacht-Bedrijff* uit 1636 geeft aan dat de ‘poelsnip’ ‘s nachts en bij slecht weer, als ze niet snel op de vleugels gingen, in loopnetten werden gevangen. Het tirasseren van ‘poelsnippen’ is vermeld in jachtplakkaten van Warmond 1633, Leeuwenhorst 1679, Zuidwijk 1677, Bennebroek 1684 en Katwijk 1764.[233] Als jachtovertreding is dit tirasseren in 1724 uit Lisse bekend.[234] Bij deze ‘poelsnippen’ ging het waarschijnlijk om watersnippen. De vermelde locaties liggen in de Hollandse duinstrook.[235]

Vanaf begin 18de eeuw werden watersnippen in de plakkaten vermeld. Waar dat het geval was, geeft tabel 29 aan, met tevens een opgave van de inhoud van de bepaling. Vermeldingen van ‘snippen’ die waarschijnlijk op watersnip slaan zijn daarin ook opgenomen. De meeste bepalingen hebben op de schietjacht betrekking, een enkele ook op netvangst. Veel bepalingen hebben met de jachttijd te maken. Net als voor eenden was er op zich geen bezwaar tegen de jacht op watersnip buiten de normale jachttijd van september tot december. In het ene gebied werd dat toegestaan, in andere gebieden vanwege het risico van misbruik echter niet.

229 Panken, *De vogels van Kempenland,* 100. De eieren werden door onder meer boerenjongens geraapt.
230 Oome, ‘Het “springnet” van de Maaskant’, 47; de bron voor deze waarneming ontbreekt.
231 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 48.
232 In 19de eeuwse jachtaantekeningen bij Loosduinen (ZH) werd in 1805 en 1806 alleen een poelsnip vermeld en later alleen watersnippen. Dit wijst op een naamsverandering. NL-HaNA, Collot d’ Escury, 1.10.21, inv.nr. 216
233 In Bergen (NH) is in 1660 sprake van vangst van ‘poelsnep’ met een slagnet, zie Bruynzeel, ‘Van vogel coy tot karperton’, 21. Vangst van watersnippen met slagnetten is minder bekend dan tirasseren.
234 Jachtovertreding op 25-11-1724 bij Lisse, NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 20 p. 120 en 21 p. 14
235 De eerder besproken Hollandse vergunningen voor netvangst over de jaren 1749 tot en met 1794 vermelden naast de watersnip ook de poelsnip. NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 56

Tabel 29. Bepalingen over de vangst van watersnippen in de jachtplakkaten.

Gebied	*jaar*	*bepaling*
Groningen	1711, 1738	jachtgerechtigden is toegestaan 'water of andere Snippen te schieten en met Roer en een Schied-hond in 't Veldt daar toe te verschijnen'
	1803	vanaf augustus schieten en tirasseren van watersnip en eend, maar zonder hond en dan geen ander wild jagen
Friesland	1803	jacht op eenden, ganzen, watersnippen open van 15/8-31/12
Drenthe[a]	1725	in gesloten jachttijd mag niemand met geweer veld in, ook niet onder voorwendsel watersnippen te schieten
	1726	alleen jachtgerechtigden mogen watersnippen schieten of vangen
Overijssel	1802	geen wilde eend, gans, watersnip buiten jachttijd schieten
Gelderland	1770	jachtopzieners mogen snippen en eenden schieten
L.v. Maas en Waal	1775	misbruik jagen in gesloten tijd onder voorwendsel sneppen te schieten
Gr. Zutphen	1788	schieten konijn, eend, (water)snip mag ook in gesloten jachttijd
Utrecht	1781	met permissie houtvester vangen van watersnippen in gesloten jachttijd met netten die alleen daarvoor geschikt zijn
	1803	jagers mogen met een permissie ook 1/3-15/4 watersnippen schieten. 'Maarschalk' beslist over vangen watersnippen met netten uit kostwinning
Land van Arkel	1749, 1753	niet schieten op snippen, ganzen, eenden; niet met net op haas, patrijs, kwartel, snip, gans
Vianen en Ameide	1627	'Sneppen' (mogelijk watersnip)
Brabant	1803	jacht watersnip en poelsnip extra open van 1/3-15/4 en vanaf 1/8, maar alleen op 'laage en waterachtige Gronden'
	1806	verruimd naar 1/3-30/4

Bronnen: jachtplakkaten. [a] De vermelding van 'sneppen' in oudere Drentse plakkaten is als houtsnippen geïnterpreteerd. Dat is bijvoorbeeld gedaan op basis van vangwijze (1683) of plaatsing tussen patrijs en houtduif (1803). In de plakkaten van 1725 en 1726 worden watersnippen expliciet genoemd naast houtsnippen.

De vermeldingen van de watersnip in de 18de eeuwse plakkaten van Groningen, Drenthe, graafschap Zutphen en Utrecht geven aan dat deze soort zich tot een gewaardeerd jachtwild had ontwikkeld. Van de weidesteltlopers was het toen de belangrijkste wildsoort. Voor gewest Holland zijn er geen bepalingen over de watersnip in plakkaten, maar de eerder besproken bronnen over de vergunningverlening voor de netvangst in Holland noemen watersnippen voor de tweede helft van de 18de eeuw in gering aantal. In Utrecht werd deze vangst in het plakkaat van 1781 voor het eerst vermeld. De vermeldingen in de Utrechtse plakkaten van 1803 over kostwinning met deze vangst, wijzen er op dat zij ruim kan zijn toegepast. Uit Zeeland is geen vermelding in plakkaten bekend maar in 1737 en 1738 werden er in Westerschouwen wel 46 geschoten.[236]

De hoge waardering van de watersnip als jachtwild in de 19de eeuw maakt het opmerkelijk dat die waardering pas in de 18de eeuw begon. Een toename in het voorkomen van de watersnip is een verklaring, maar er zijn ook andere mogelijke oorzaken voor die plotselinge belangstelling. Het spectrum aan soorten waarop de adel jaagde, was in de voorgaande periode flink kleiner geworden. De koloniebroedende moerasvogels, de kraanvogel en de grote trap waren uit de gratie geraakt of verdwenen. Er was mogelijk behoefte aan meer soorten om op te jagen. De ontwikkeling van de geweertechniek kan ook een rol spelen. In Engeland ontwikkelde zich in de 18de eeuw door de verbetering van jachtgeweren een jachtsport waarbij op vliegende vogels werd geschoten.[237] Een bron uit 1797 vermeldde die geweerjacht op watersnippen voor Nederland. Om de bij verstoring wegsluipende watersnippen op te laten vliegen, was een hond nodig.[238] Nog in 1875 werd de schietjacht op de watersnip als zeer moeilijk beschreven. Het eiste veel van geweer, jager én hond.[239] Dit kan een beslissende factor zijn geweest bij de late belangstelling voor de watersnip.

De culinaire waardering van watersnippen was hoog. In *Jacht-Bedrijff* werden ze 'een heel goet en delicaet eeten' genoemd. De volgende vermeldingen over sneppen slaan waarschijnlijk op de watersnip. Midden 17de eeuw dichtte Jacob Cats: 'De Lijsters onder dies, en Sneppen hier ghevangen,

236 Beekman, *De vogels van Schouwen-Duiveland,* 187 (jachtboek in Oud archief Westerschouwen).
237 Griffin, *Blood sport*, 118.
238 Nozeman & Houttuyn, *Nederlandsche vogelen,* deel 3, 234.
239 Van Voorst tot Voorst, *Handboek voor den jager*, editie 1875, 73.

die koockt dan ons gesin, en eetse met verlangen'.[240] Begin 18de eeuw werden twee watersnippen gelijk gewaardeerd aan één houtsnip, eend, gans of konijn.[241] Eind 18de eeuw waren 'lekkere Sneppen' in de herfst exclusief voedsel: 'Is voor de ryke lieden een aangenaame vogel; want hy laat zich lekker braaden'. Voor dit braden werden de ingewanden niet verwijderd: de 'snippendrek' gold als delicatesse.[242] Een kookboek uit 1797 geeft daarvoor een recept, zie figuur 35. Een arts uit Enkhuizen zag in 1814 'watersnip met zijn drek' als een luxe, maar voor de gezondheid vond hij 'deze bereiding verwerpelijk'.[243]

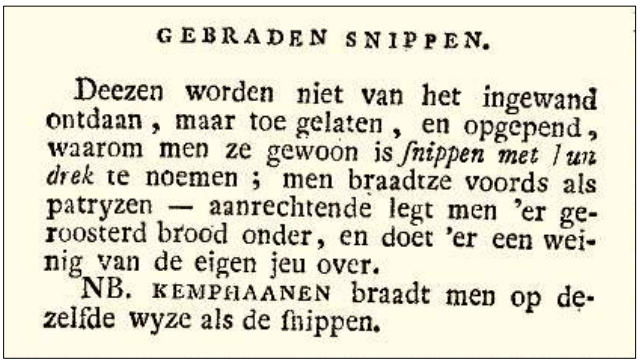

GEBRADEN SNIPPEN.

Deezen worden niet van het ingewand ontdaan, maar toe gelaten, en opgepend, waarom men ze gewoon is *fnippen met hun drek* te noemen; men braadtze voords als patryzen — aanrechtende legt men 'er geroosterd brood onder, en doet 'er een weinig van de eigen jeu over.

NB. KEMPHAANEN braadt men op dezelfde wyze als de fnippen.

Figuur 35. Recept uit een kookboek van 1797 over het braden van snippen en kemphanen.

Uit: *Nieuwe vaderlandse kookkunst*, 94.

De waardering van de watersnip leidde tot voorzieningen waarmee voor liefhebbers de aanvoer van watersnippen werd geregeld. Daarvan zijn voorbeelden in tabel 30 opgenomen. Het illustreert dat watersnippen vanaf begin 18de eeuw door de zeer gegoede klasse hoog gewaardeerd werden.

Tabel 30. Voorbeelden van de voorziening in watersnippen.

Jaar	*plaats*	*voorziening*	*bron*
1725	Baronie Liesveld (ZH)	instructie jachtopziener; als watersnip in land is enige vangen en regentes Maria Louise zenden	NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 6011
1761-1771	Horstermeer (UT)	verhuur visserij, eendenkooi: watersnippen verplicht verhuurder aanbieden voor 12,5 ct/stuk	Archief Waterschap Amstel Gooi en Vecht, 18 Horstermeerpolder, inv.nr. 80
1767-1774	Lexmond (ZH)	vergunning watersnip vangen met sleepnet; alle tegen 15 ct/paar ambachtsheer leveren	NL-HaNA, Jachtgerecht Leksmond, 3.19.32, inv.nr. 12, 13
1833	heel NL	houtvesters moeten wekelijks 12 watersnippen schieten voor keuken koning	NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1775

Over de uitvoering van de jacht op watersnippen volgens de regels uit de gewestelijke plakkaten is enige informatie gevonden. In de heerlijkheid Hagestein (UT) mocht in 1751 en 1752 een jager ook met een tiras watersnippen vangen op de 'gorsingen en platen langs de rivier de Lek'.[244] In de zomer werden ze ook met slagnetten gevangen. Dit moest eind 18de eeuw in Utrecht wel overdag gebeuren, zie de vergunning van figuur 36. Uit de bepaling in het plakkaat van 1803 blijkt dat de vangst van watersnippen met netten in Utrecht voor sommige mensen een vorm van kostwinning was. De snippen mochten daar van 1 maart tot 15 april -dus buiten de reguliere jachttijd- ook met een speciale vergunning worden geschoten.

240 Cats, *Ouderdom, Buytenleven*, 84.
241 Van den Vleuten, 'Jagen in de heerlijkheid Mierlo', 41.
242 Eerste citaat Martinet, *Katechismus der natuur*, deel 1, 331; overige Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 267, 268.
243 Stant, *Natuur- en huishoudkundig handboek*, 43.
244 Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 72 fol. 102 (1751) en 109 (1752)

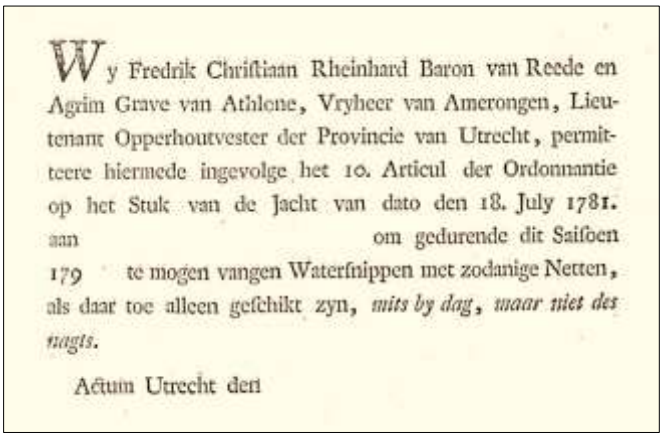

Wy Fredrik Chriſtiaan Rheinhard Baron van Reede en Agrim Grave van Athlone, Vryheer van Amerongen, Lieutenant Opperhoutvester der Provincie van Utrecht, permitteere hiermede ingevolge het 10. Articul der Ordonnantie op het Stuk van de Jacht van dato den 18. July 1781. aan om gedurende dit Saiſoen 179 te mogen vangen Waterſnippen met zodanige Netten, als daar toe alleen geſchikt zyn, *mits by dag, maar niet des nagts.*

Actum Utrecht den

Figuur 36. Utrechtse vergunning uit het eind van de 18de eeuw voor het vangen van watersnippen met netten.

Bron: Het Utrechts archief, 1001 Huis Amerongen, inv.nr. 2035

In artikel 37 van de Jachtwet van mei 1807 werd voor de jacht op watersnippen een afzonderlijke regeling opgenomen. Het jagen op watersnippen en jonge eenden was buiten de jachttijd met een speciale akte mogelijk. De administratie daarvan uit de tweede helft van het jaar 1807 biedt enig inzicht in de vangst van watersnippen.[245] Het betreft een verzameling akten om eenden en watersnippen te mogen schieten en om watersnippen te mogen tirasseren. Van deze laatste zijn 51 aanvragen voor een akte gevonden. In de akten voor het schieten was er een onderscheid in akten voor alleen eenden en akten voor eenden én watersnippen. Wanneer een akte voor beide soorten werd aangevraagd, moet dat met het oog op de watersnip zijn geweest. Uit deze periode zijn 33 van die akten bekend. Het totaal aantal van de akten zegt weinig omdat de bron niet compleet is, maar de bron geeft wel de verspreiding van de vangst op watersnippen aan, zie figuur 37.

Figuur 37. Woonplaats van aanvragers van een akte om watersnippen te vangen met een tiras of te schieten, 1807.

Bron: NL-HaNA, Intendant Jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 25 (33 akten schieten eend en watersnip; 10 tirasseer akten) en 26 (41 tirasseer akten).

De figuur laat zien dat de vangst van watersnippen verspreid over laag Nederland plaatsvond. Rond Steenwijk (OV) en Wolvega (FR) werd intensief getirasseerd. In Amsterdam was er veel belangstelling voor zowel tirasseren als schieten. Waarschijnlijk was het schieten vooral plezierjacht en het tirasseren broodjacht. In latere bronnen werd een voorkeur van de watersnip voor lage, moerassige, weilanden genoemd in gebieden met open water. Het beeld van de verspreiding van de jachtakten van 1807 geeft die voorkeur weer.

De Jachtwet van 1814 stelde voor het tirasseren van watersnippen een akte verplicht. Tussen

245 Voor de jaren na 1807 zijn ook gegevens over het schieten van watersnippen beschikbaar. Het betreft echter steeds gecombineerde akten voor ganzen, eenden en watersnippen. In 1809 ging het om 971 akten en in 1810 om 816 akten. Welk aandeel de watersnip bij de vangst had, is niet af te leiden.

1821 en 1826 werden jaarlijks 90 tot 130 van die akten afgegeven.[246] In 1826 waren er 22 uit Noord-Brabant.[247] De speciale akte in deze Jachtwet was mogelijk bedoeld om misbruik van de tiras voor bijvoorbeeld het vangen van patrijzen te beperken. Een bron uit 1838 geeft aan dat het tirasseren 's nachts op weilanden plaatsvond.[248] Rond 1850 was tirasseren van watersnippen langs de zuiderzee-kust voor Sallandse dagloners een bijverdienste.[249]

In de Jachtwet van 1852 is tirasseren van watersnippen niet meer als geoorloofd vangbedrijf opgenomen. Een motivering daarvoor is niet gevonden, maar beperking van misbruik met tirassen ligt als reden voor de hand. Uit bekeuringen van na 1852 blijkt dat het verbod op tirasseren van watersnippen werd gehandhaafd.[250]

Watersnippen werden in Noord-Nederland ook vanuit poelhutten geschoten. In Groningen werden in 1849 26 permissies verleend voor het schieten van ganzen en eenden uit poelhutten; bij 6 daarvan mocht ook op watersnippen worden geschoten.[251] Schieten op waterwild uit poelhutten is elders in Nederland nauwelijks bekend, maar was in het aan Groningen grenzende deel van Duitsland vanaf de 17de eeuw een gebruikelijke jachtmethode.[252] De kleine jachtakte uit de Jachtwet van 1814 waarmee gans, eend of watersnip mocht worden geschoten werd in 1852 afgeschaft omdat er te veel mee werd gestroopt.[253]

Enkele afschotlijsten bevestigen het belang van watersnippen voor jagers. In jachtgebied Staelduin bij Hoek van Holland (ZH) werden van 1845 tot 1851 in 6 jachtseizoenen in totaal 190 watersnippen geschoten. Na patrijs was het daar de vogelsoort die het meest geschoten werd. Andere weidesteltlopers vielen daarbij haast weg: 5 kieviten en 7 wulpen.[254] In een jachtveld oostelijk van Roermond werden rond 1860 120 watersnippen per jaar geschoten; rond 1900 waren dat er nog maar enkele.[255] Op de lage weilanden ten zuiden van Amsterdam konden eind 19de eeuw tijdens de najaarstrek 10 tot 30 watersnippen per dag worden geschoten.[256]

Midden 19de eeuw was de watersnip onder het waterwild een belangrijke soort; 'weinig vogels vallen meer in 's jagers smaak' werd daarover in 1869 opgemerkt.[257] In de opgaven over de stand van het jachtveld per gemeente werd de soort vaak genoemd, zie figuur 38. Voor veel gemeenten zijn geen opgaven gevonden en in veel gemeenten werd niet de moeite genomen de wildsoorten op te sommen. Het laat wel zien dat watersnippen verspreid over heel Nederland voorkwamen. In de verslagen van gemeenten en provincies is ook vaak iets aangegeven over de omvang van de vangst. Per jaar varieerde dat sterk en een tendens is daarin niet zichtbaar. Voorbeelden van plaatsen waar veel watersnippen waren zijn Noord-Brabant in 1846, 1850 en 1870; Overijssel 1852; Friesland 1854; Noord-Holland 1851.[258]

246 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 2105
247 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 2042; betreft registratie akten uit 3 provincies. In LB 0 en in GD 1 akte.
248 *Jagers-taal*, 1838, 117.
249 Zeehuisen, 'Verhandeling over de daglooners', 171.
250 Bv. 2 bekeuringen in ZH in 1856, zie *Ned. Tijdschrift voor Jagtkunde* 1857, 169.
251 RHC GR, 1136 Houtvester van eerste district, inv.nr. 2
252 Eule, 'Die Jagdgeschichte Ostfrieslands', 56. In Graafschap Zutphen werd in 1788 (art. 31) wel het 'poelen op Eendvogels' verboden.
253 Visser, 'Proeve eener Wet op het regt en de uitoefening der Jagt', 597.
254 Het Utrechts archief, 87 Familie Van Rijckevorsel, inv.nr. 1597
255 Lenders & Pelzers, 'De wildstand rondom de Meinweg 1860-1900', 28.
256 Bij Nieuwe Meer, *De revue der sporten* 1917, 325.
257 Keulemans, *Onze vogels in huis en tuin,* deel 1, nr. 63.
258 *Staat van den landbouw* 1846, 117; 1850, 100; 1852, 107: 'vele soorten van watersneppen in getalen met slagnetten in moerassige landen gevangen en door jagers overvloedig geschoten'; PV FR 1854: tamelijk veel water- en poelsnippen; PV NH 1851: in najaar zeer veel.

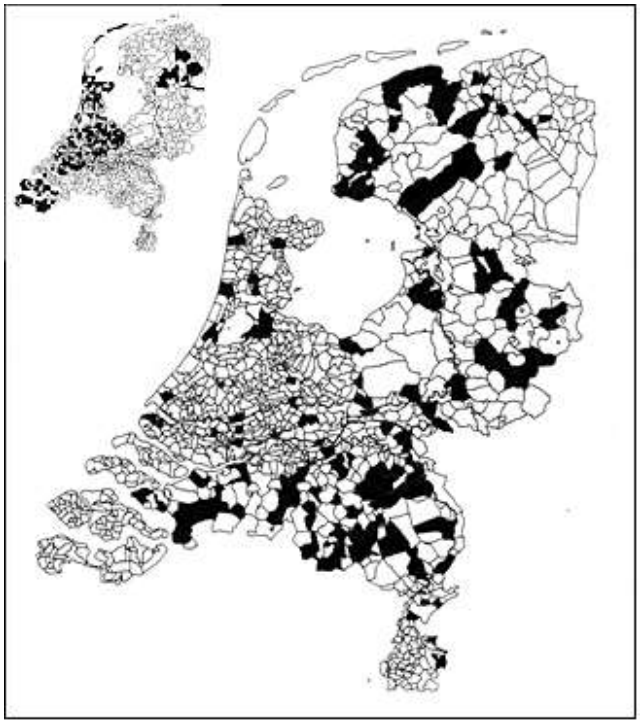

Figuur 38. Vermeldingen van watersnippen in de gemeenteverslagen 1850-1865.

Met zwart zijn de gemeenten aangegeven waar volgens het gemeenteverslag watersnippen voorkwamen.

Van een groot deel van de gemeenten in Drenthe, Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland is het verslag niet gevonden. Op de kaart linksboven zijn die in zwart aangegeven.

Bronnen: GV

Friese vermeldingen uit het laatste kwart van de 19de eeuw geven aan dat de bejaging van de watersnip intensief werd. De prijsstijging van wild rond 1870 maakte de vangst economisch aantrekkelijk. In 1874 en 1877 werd vermeld dat jagers zich door de zeer hoge prijzen meer op de vangst richten. In sommige jaren was de vangst gering, zoals in 1880, 1884 en 1897; in andere jaren hoog, zoals in 1883 en 1899.[259] De gegevens over de handel in wild vanaf 1870 laten zien dat bejaging van watersnippen tot in april gebruikelijk was en de prijzen in het voorjaar haast dubbel zo hoog waren als in het najaar.[260] Dat verklaart waarom in Friesland de schietjacht op watersnippen toen een extra opening had in maart en april.[261] Blijkbaar was er ook netvangst op watersnippen. Friese vogelvangers verzochten in 1900 om de vangst van water- en houtsnippen tot 30 april toe te staan.[262] De netvangst op waterwild sloot eind 19de eeuw eind maart en gezien de hoge prijs per watersnip in het voorjaar is het verzoek begrijpelijk.[263] Die late bejaging verklaart waarschijnlijk het zeer schaarse voorkomen van de watersnip als broedvogel in deze periode.

Begin 20e eeuw was vooral in de zuidelijke provincies de schietjacht op watersnippen tot ver in het voorjaar toegestaan. Daarbij werden ook watersnippen geschoten die van een nest waren gevlogen of een ei bij zich droegen. Voor Natuurmonumenten was dat in 1923 aanleiding voor een pleidooi de jacht op waterwild uiterlijk 1 maart te sluiten.[264]

Samenvattend blijkt dat de watersnip vanaf de 17de eeuw culinair gewaardeerd werd en toen met sleepnetten werd gevangen. Waarschijnlijk was dat ambachtelijke vangst. Gegevens over die vangst zijn er alleen uit Holland. Ze geven aan dat de omvang beperkt was. In de 18de eeuw werden watersnippen in meer gewesten gevangen en vormden ze een zeer luxe voedsel. In de loop van de 18de eeuw ontwikkelde zich naast de netvangst de technisch moeilijke bejaging met geweer. De verdere ontwikkeling van de geweerjacht maakte de watersnip in de 19de eeuw een belangrijk waterwild. Ze werden toen verspreid over heel Nederland bejaagd. Door de hoge wildprijzen vond die jacht in de 19de eeuw tot ver in het voorjaar plaats. Als broedvogel was de soort toen nauwelijks bekend en aannemelijk

259 PV FR over deze jaren.
260 In Amsterdam veel handel in april; in Meppel handel tot half april en in Utrecht tot half mei. In 1875 werd de watersnip zelfs een vogel genoemd die in de zomer veel geschoten werd, zie Broers, *Iets uit de natuurlijke historie*, 65.
261 Voor het eerst gevonden voor 1874 (PB FR 1873 146; 2/3-15/4 1874); in 1876 van 8/3-22/4, Lc 5-12-1875; ook nog in 1881 (PB FR 1880 150; 14/3-23/4 1881).
262 Hn 2-1-1900
263 Uit de gegevens over de jachttijden in PV FR en PB FR blijkt dat het verzoek niet is gehonoreerd.
264 *Jaarboekje Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1923*, 44. Over de risico's van de voorjaarsjacht ook Drijver, *Vogels en vogelbescherming*, 123 en Tolsma, *Vogelbescherming,* 226, 227.

is dat dit een gevolg was van de voorjaarsjacht.

Het rapen van eieren van weidevogels tot de Franse tijd

Fopeieren uit het gebied van de Friese terpen vormen de oudste aanwijzing voor het rapen van eieren van weidevogels. Verondersteld wordt dat ze uit de Middeleeuwen stammen, waarschijnlijk van vóór 1000. Op grond van grootte en kleur lijkt het gebruik voor kievit, grutto en wilde eend bedoeld.[265] Deze vondsten laten zien dat het exploiteren van de eieren van weidevogels al vroeg is begonnen. Het gebruik van fopeieren geeft aan dat melken om zo veel mogelijk eieren per broedpaar te krijgen toen al werd toegepast.

Vermeldingen in jachtplakkaten laten zien dat het rapen van eieren van weidevogels een belangrijke activiteit was. De vermeldingen zijn per plakkaatgebied uitgewerkt en in figuur 39 en tabel 31 weergegeven. Daaruit blijkt dat er vermeldingen zijn uit de gewesten Friesland, Utrecht, Holland en Zeeland. Dat er elders geen regels over het rapen van eieren van deze weidevogels waren, is opvallend. Het Graafschap Zutphen kende in de 17de eeuw een verbod om eieren van hoenders en wilde eenden te rapen. Dat weidesteltlopers daar niet bij vermeld worden, wijst er op dat ze er weinig waren. Maar in het aan Gelderland grenzende hertogdom Kleef, waar de Liemers ook onder viel, waren er in de 18de eeuw wel regels over kievitseieren.[266]

In de vermeldingen over eieren rapen staat de kievit centraal. Die soort wordt in elke bepaling over eieren rapen genoemd; soms alleen, maar meestal in combinatie met plevier, eend, wulp of grutto.

Figuur 39. Vermeldingen van het rapen van eieren van weidevogels in gewestelijke plakkaten en die van Voorne.

Stippen geven aan wanneer een plakkaat werd afgekondigd. De balken geven per soort de periode van vermelding aan. Bij een overgang van wel naar niet vermelden, eindigen de balken midden tussen deze vermeldingen.

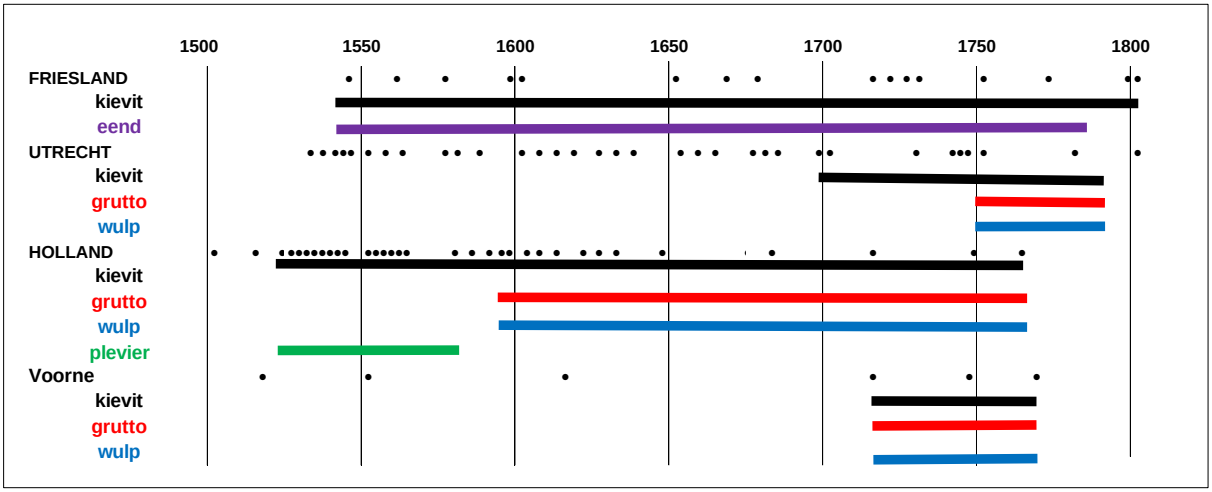

De oudste bepaling in Holland, uit 1524, was voor kievit en plevier. In 1595 volgde daar een verbod voor kievit, grutto en wulp.[267] In Utrecht werd dit drietal pas in 1750 voor het eerst genoemd, 155 jaar later dan in Holland. In Friesland gold de bepaling over het rapen van eieren van kievit én eend zo'n 250 jaar en werd tussen 1718 en 1743 vaak afgekondigd. De Hollandse plakkaten waren ongetwijfeld elders bekend, maar vormden blijkbaar in Utrecht heel lang en in Friesland helemaal geen reden over grutto en wulp een bepaling op te nemen. Blijkbaar was het belang van het rapen van eieren van deze soorten buiten Holland gering. Het is onwaarschijnlijk dat deze eieren daar niet gewaardeerd werden. Het vormt daarom een aanwijzing dat beide soorten buiten Holland mogelijk niet veel voorkwamen. Voorne besloot in de 18de eeuw de plakkaten naar die van Holland te richten. Eerder had men daar geen reden gezien voor kievit, grutto en wulp iets te regelen.

In andere gebieden zijn er ook vermeldingen over weidevogels, zie tabel 31. Op de gebieden

265 De Vries, *De regels van Vanellus*, 12, 13.
266 O.a. Jagdordnung 1742 (p. 27) in Gelders archief, 0368 Rentei Lijmers, inv.nr. 58
267 In de plakkaten worden grutto's steeds maerlen genoemd.

in Zeeuws Vlaanderen na betreft het allemaal gebieden die in Holland lagen of er aan grensden. De oudste bepalingen daarvan hebben in navolging van de oudste Hollandse plakkaten bepalingen over het rapen van eieren van plevieren. De goudplevier heeft zich echter niet tot cultuurvogel kunnen ontwikkelen. Vanaf midden 17de eeuw werd meestal het trio kievit, grutto, wulp genoemd, conform de bepalingen in het Hollandse plakkaat. Van de vier gebieden waar alleen de kievit werd vermeld, liggen er drie in de duinstrook. Daar zijn geen grutto's te verwachten, maar wulpen wel. De keuren van Warmond gaan over eieren van zwaan en gans 'mitsgaders meenichte van Kiewits, Maerels, Snippen en eende eyeren'. Die snippen moeten watersnippen zijn geweest. Het is voor deze soort voor de periode tot de Franse tijd de enige vermelding van rapen van eieren, maar het gebied rond Warmond was voor deze soort ook bijzonder geschikt.

Tabel 31. Vermeldingen over het rapen van eieren van weidevogels in jachtregelgeving van deelgebieden, chronologisch geordend.

Gebied	*prov*	*jaar*	*kievit*	*grutto*	*wulp*	*goud-plevier*	*water-snip*
Amsterdam	NH	1618	●	●		●	
Heerlijkheid Callantsoog[a]	NH	1620-1660	●	●	●	●	
Ambachtsheerlijkheid Rijswijk	ZH	1644-1646	●	●	●		
Heerlijkheid Nieuwkoop/Noorden	ZH	1663	●				
Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen	ZH	1665	●	●	●		
Baljuwschap Strijen	ZH	1665	●	●	●		
Brederode	NH	1581, 1670	●	●	●		
Heerlijkheid Warmond	ZH	1676-1707	●	●			●
Leeuwenhorst	ZH	1677, 1679	●				
Vrijheid Zuidwijk Wassenaar	ZH	1677	●				
Kwartier Vlaanderen	ZL	1694	●	●	●		
Houtvesterij Gooiland	NH	1719	●	●	●		
Vrije van Sluis	ZL	1723	●	●	●		
Land van Altena	NB	1751	●	●	●		
Land van Heusden	NB	1752	●	●	●		
Land van Arkel	ZH	1749, 1753	●	●	●		
Heerlijkheid Bergen	NH	1754	●	●	●		
Beijerlanden	ZH	1753	●	●	●		
Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen	ZH	1763	●	●	●		
Baljuwschap Strijen	ZH	1763	●	●	●		
Heerlijkheid Katwijk	ZH	1764	●				
Heerlijkheid Ameide	ZH	1786	●				

[a] grutto (maerlen) pas in plakkaat 1660 voor het eerst vermeld.

In tabel 32 zijn gegevens over de inhoud van de bepalingen in de jachtplakkaten opgenomen. Daaruit blijkt dat er veel variatie in de bepalingen was. Die wijzen op verschillen in doel. In Holland is in de oudste bepalingen aangegeven dat het rapen van eieren van weidevogels wordt verboden omdat het als voorwendsel wordt gebruikt om eieren van patrijzen en andere hoenders te stropen. Bescherming van het edele jachtwild was dus het motief. In Holland (en Voorne) is dat tot eind 18de eeuw het primaire motief gebleven. Het verklaart waarom er voor Holland geen bepaling bekend is die de raaptijd inperkt.

Tabel 32. Belangrijkste regels over het rapen van eieren van weidevogels in de jachtplakkaten.

Gebied	*jaar*	*bepaling*
Friesland	1542,1561	eieren eend en kievit alleen op eigen land rapen
	1591-1602	eieren eend en kievit niet rapen van 1 april tot 25 juli
	1718-1743	eieren eend, kievit e.a. niet rapen en verkopen van 12/4 - 5/8; boete ƒ10
	1750, 1771	eieren eend, kievit niet rapen 1/5-5/8; geen honden mee in veld; boete ƒ10
	1803	eieren kievit e.a. rapen en verkopen tot 1/5 vrij als grondeigenaar instemt
Utrecht	1699	na 1 mei geen eieren kievit rapen; boete ƒ25[a]
	1750, 1781	na 1 mei geen eieren kievit, grutto, wulp rapen, (ver-)kopen: boete ƒ12
Holland	1524-1583	rapen eieren kievit, plevier in 'voedende tijd' verboden; boete ƒ2
	1595	rapen eieren kievit, grutto, wulp verboden
	1684, 1711	rapen eieren kievit, grutto, wulp verboden; boete ƒ3[b]
	1750,1767	alleen eieren kievit, grutto, wulp rapen met toestemming; boete ƒ10[b]
Voorne	1750, 1770	rapen, verkopen en kopen eieren kievit, grutto, wulp verboden; boete ƒ3
Hh Callantsoog	1620	eieren kieviten, plevieren, wulpen worden 'in groote meenighte' geraapt en verkocht. Voortaan niet meer; boete 2 kennemer pond
Brederode	1670	'onder decksel van kievits/wulpe/of andere Eyeren te soecken' veel patrijs en konijnennesten gestroopt
Vrijheden Zuidwijk en Leeuwenhorst	1677	in Vrijheid geen eieren van kievit zoeken; boete ƒ10
Amsterdam	1618	geen eieren 'kievitten, maerlen, diecken, rellijcken, plevieren, talingen ende andere diergelijcke' rapen of verkopen[c]
Vrije van Sluis	1723	rapen eieren patrijs, fazant, kievit, grutto, wulp verboden; boete ƒ5 per ei

[a] Dit plakkaat is speciaal voor bekendmaking raaptijd kievitseieren opgesteld. [b] In plakkaat sprake van ponden; uit boetelijsten blijkt dat dit als gulden is gehanteerd. [c] Van deze namen zijn diecken en rellijcken onbekend. Op de plaats van deze namen staat anders de wulp. Eén van beide namen zou op deze soort kunnen slaan.

In Friesland gaat de oudste bepaling uit 1542 over de eigendomsrechten op de eieren. Die werden aan de grondeigenaar toebedeeld. Daar is in 1591 ook de eerste bepaling die de tijd waarin geraapt mocht worden inperkt. In deze bepalingen staan de eieren zelf centraal. Ze regelen wie mag rapen en dat rapen in de toekomst mogelijk blijft. In de Friese plakkaten van 1591-1599 werd het rapen verboden vanaf 1 april. Dat is nog in de juliaanse kalender gerekend; het zou nu 12 april zijn. Ook begin 18de eeuw liep de raaptijd nog tot 12 april. Zo'n vroeg tijdstip is opmerkelijk. In de bepaling worden eenden, waarschijnlijk lokeenden voor de kooi, het eerst genoemd. Om de lokstal op peil te houden, mochten die eieren maar kort geraapt worden. Het belang van de vangst op eendenkooien was in Friesland toen groot en bepaalde mogelijk de raaptijd.

In Utrecht zijn de bepalingen over het rapen van eieren van veel later datum. Net als in Holland stond in Utrecht het jachtbelang meestal voorop. Dat werd in 1699, 1750 en 1781 als motief voor de bepaling aangegeven; de rapers van de kievitseieren stroopten ook eieren van hoenders. Toch is er niet voor een absoluut verbod gekozen maar voor een inperking van de raaptijd tot 1 mei. Die bepaling kan in het belang van de duurzame exploitatie van eieren zijn gesteld, maar voor deze provincie zijn uit deze tijd geen bronnen bekend die aangeven dat het rapen belangrijk was. Voor grutto en wulp is de bepaling uit 1750 de eerste met een raaptijd. Naar de soortensamenstelling lijkt men zich op Holland te hebben georiënteerd en naar de inhoud meer op Friesland. In Altena (1751) en Heusden (1752) lijkt dat overgenomen te zijn.[268]

De bepalingen zijn ook verschillend in de wijze waarop met naleving en handhaving rekening is gehouden. In de eenvoudige vorm werd het rapen verboden. Het benoemen van de boete vormde daarop later een gangbare aanvulling. Naast het rapen werd vaak ook het verkopen verboden. Een nog uitgebreidere vorm laat de bepaling in Utrecht zien: zelfs het kopen van eieren werd verboden. Bij de discussie over de regelgeving voor het rapen in de 19de eeuw ging het ook nog om deze elementen.

Over de handhaving van de regels voor het rapen van eieren zijn voor Holland gegevens gevonden.[269] In de periode 1700-1791 werden 45 overtredingen genoteerd over rapen van kievits-eieren. Gezien dit aantal is het bijzonder dat geen meldingen van het rapen van eieren van grutto en

268 Roodbergen, *B.F.V.W. in vogelvlucht*, 140 wijst op Texelse keur met verbod eieren rapen na 15 mei. De keur met deze ongebruikelijke bepaling is niet gevonden.
269 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nrs. 1-28. Het betreft overtredingen in de periode 1565-1793. De overtredingen vanaf 1700 zijn geïnventariseerd.

wulp zijn gevonden. Het vormt een aanwijzing dat deze soorten, hoewel genoemd in de plakkaten, toch niet veel voorkwamen.

Bij de overtredingen zijn steeds de datum, meestal de plaats en soms nog andere bijzonderheden genoemd. Elf van de 45 overtredingen vonden in maart plaats en 5 in mei. De handhaving aan het begin van het seizoen was blijkbaar intensiever. Twee overtredingen betroffen handel in kievitseieren. In 1741 probeerde een raper vier eieren aan de houtvester te verkopen. In 1748 werd een inwoner van Nootdorp beboet voor het op de markt van Delft verkopen van kievitseieren. Het aantal eieren bij de overtredingen was beperkt, meestal drie of vier, maar soms ook 20 stuks. De opgelegde boete was conform de bepalingen in de plakkaten; tot 1750 ƒ3, daarna ƒ10. Bij overtredingen na 1750 is soms aangegeven dat het rapen zonder permissie plaatsvond. Dat verwijst naar de invoering in 1750 van de mogelijkheid om met een permissie eieren te rapen.

De overtredingen vonden plaats bij 's Gravenzande bij Hoek van Holland in het zuiden tot Heiloo bij Alkmaar in het noorden. De meeste locaties liggen in een 10 kilometer brede strook langs de kust. Dat was het klassieke beheersgebied van de Houtvesterij waar de handhaving waarschijnlijk het meest intensief was. Het kan wel op relatief hoge broeddichtheid in dit gebied wijzen. In 1946 waren broedende kieviten op het grasland aan de binnenduinrand vele malen algemener dan op grasland verder landinwaarts.[270]

Over rapen, handel en consumptie van de eieren van weidevogels tot de Franse tijd zijn enige bronnen gevonden. Die gegevens zijn opgenomen in bijlage 4.2. Wat soorten betreft is weer de kievit dominant. De gegevens uit de 16de en 17de eeuw wijzen op lokale handel in de eieren. De 18de eeuwse bronnen over Friesland en het noordelijk deel van Noord-Holland wijzen op een meer omvangrijke handel. Het rapen en verkopen van de eieren door Westfriese boeren was in strijd met de jachtregels, maar het gezag van de Houtvesterij werd in dit deel van Holland niet erkend.[271] Daardoor konden de boeren hier wel eieren rapen en verhandelen en waren ze 'een groote lekkerny voor de Hollanders'.[272]

In Friesland vormden kievitseieren soms een onderdeel van de pacht. Voor een boerderij met 6,5 ha weiland bij Leeuwarden bestond de pacht in 1770 onder meer uit 'drie snees goede Kievyts Eyeren alle voorjaaren'. Dat zijn 60 eieren per jaar.[273] Ook uit de 19de en 20e eeuw zijn uit Friesland overeenkomsten met een dergelijke verplichting voor de pachter bekend. Het aantal eieren kon daarbij tot 200 oplopen.[274]

De regelgeving over het rapen van eieren vanaf de Franse tijd

In 1807 werd een jachtwet van kracht met een bepaling over het rapen van eieren van 'kievit en andere vogels'. Het recht om op eigen grond eieren te rapen stond centraal. Voor rapen op andermans grond was toestemming nodig. Rapen na 1 mei was verboden op een boete van ƒ3 en verkopen na 1 mei op een boete van ƒ14.[275] Naar inhoud laten deze regels een continuïteit zien met de bepalingen van vóór de Franse tijd. Ze regelden de eigendomsaanspraken op de eieren en zorgden er voor dat rapen van eieren in de toekomst mogelijk bleef. Het verbod op de handel en de hoge boete daarop ondersteunde de handhaving. Wulp en grutto werden niet meer bij naam genoemd.

In de Jachtwet 1814 waren geen bepalingen opgenomen over het rapen van kievitseieren. Het rapen was daarom vrij. De Jachtwet 1814 is snel tot stand gekomen, beknopt en kreeg vanaf het begin kritiek. Een inventarisatie uit 1815 van tekortkomingen in de Jachtwet leverde echter van geen van de houtvesters een opmerking over kievitseieren op.[276] Ook een ontwerpjachtwet van de regering uit 1818 en een initiatiefwet van een lid van de Tweede Kamer uit 1819 hadden geen bepaling over kievitseieren.[277] Blijkbaar was er in deze periode geen behoefte aan een nationale regeling voor het rapen van kievitseieren.

Ruim tien jaar later was die er weer wel. In 1832 was er binnen de overheid een discussie over

270 Klomp, *De terreinkeus van de kievit*, 12, 27.
271 Houttuyn, *Natuurlyke historie*, deel V, 242. Zie daarvoor verder de beschijving over Holland in bijlage 1.
272 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 270.
273 Lc, o.a. 28-10-1770; volgens Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw,* deel 1, 344 was een dergelijke pacht in natura vóór 1800 meer in gebruik.
274 Dijkstra, *Kievitseieren zoeken*, 6. In 1889 werd 100-200 eieren als maximale pacht genoemd, De Nieuwe Koerier 2-4-1889
275 Een concept jachtwet van 1808 bevat een raaptijd tot 8 mei onder verder gelijke bepalingen, zie NL-HaNA, Collectie 014 Verheyen van Estveld, 2.21.004.14, inv.nr. 3
276 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1749
277 Deze wetsvoorstellen hebben het niet gehaald, maar die van 1819 sneuvelde pas in de Eerste Kamer.

het instellen van een raaptijd.[278] Rond 1840 meende de Opperhoutvesterij dat de Jachtwet het rapen van kievitseieren verbood, maar het ministerie van Binnenlandse zaken en de Raad van State vonden daarin alleen een verbod op het rapen van de eieren van hoenders.[279] Een beperking van het rapen werd wel wenselijk gevonden. De ontwerpjachtwet van 1845 bevatte daarom een raaptijd voor kievitseieren tot 1 mei met gelegenheid voor handel tot 5 mei. Die maatregel kreeg in 1852 kracht van wet.

Het ontbreken van een nationaal kader in de eerste helft van de 19de eeuw leidde tot regelingen op provinciaal niveau. In Groningen werd in 1815 geconstateerd dat het rapen van eieren van kievit en eend zeer nadelig is voor de voortplanting van deze soorten. Dat zou de broodwinning van de vogelaar in gevaar brengen. Het rapen van eieren werd daarom beperkt tot de periode vóór 1 mei.[280] In 1826 werd de verordening aangepast na klachten van jagers dat de rapers eieren van snippen, patrijzen en korhoenders roofden. Het rapen, vervoeren en verkopen van alle soorten eieren na 25 april werd toen verboden.[281]

In Friesland werd in 1815 een regeling vastgesteld, voor 'kievits en andere soortgelijke eijeren'.[282] Het rapen van eieren van eenden en kieviten op publieke gronden werd in 1828 vanaf 1 mei verboden.[283] Deze regel is zeker tot 1838 van kracht geweest.[284] In 1841 werd het aantal soorten sterk uitgebreid. Zij gold toen ook voor gans, scholekster, grutto, kemphaan, tureluur, goudplevier en wulp. Deze maatregel was er nog in 1845 en 1849.[285] De raaptijd gold vanaf 1828 tot en met 1841 voor publieke gronden. Hieronder werden in de Jachtwet gronden verstaan waarvan de eigenaar het jachtrecht niet had laten registreren.[286] In 1845 en 1849 gold zij daarnaast ook voor de afgepaalde velden. Het grootste deel van de provincie viel daarmee onder deze beschermende bepalingen.

Vanaf 1845 was er ook in Zuid-Holland en Zeeland een verbod op het rapen van eieren van eenden, kieviten en andere vogels na 30 april, behalve op eigen grond.[287] Aanleiding voor het verbod in Zuid-Holland was een verzoek van het ministerie om het rapen van eieren van kooieenden te verbieden. Het provinciebestuur vond dat reden ook het rapen van kievitseieren te verbieden.[288] In Utrecht werd in 1843 wel geklaagd over afname van de kievit door het te veel rapen van de eieren, maar er werd daar geen raaptijd ingesteld.[289]

Na de landelijke invoering van de raaptijd van 1 mei in de Jachtwet van 1852 werd het een tijd rustig rond de raaptijd. Wel werd in 1874 gepleit voor het instellen van een akte op het rapen van eieren en een verbod op het vervoer van kievitseieren na 1 mei in plaats van de 5 mei uit de wet. Afname van de kievit was hierbij het motief.[290] Eind 19de eeuw kwamen de eerste signalen over onvrede met de raaptijd. Vanaf die tijd werd het een heikel onderwerp.

In 1892 stuurde een vereniging van vogelvrienden uit Groningen een verzoek aan de minister van Justitie om beperking van het rapen van kievitseieren om uitroeiing van de kievit te voorkomen.[291] Van 1903 tot en met 1910 stuurde een groep Friese boeren verzoeken aan de regering om de datum in de Jachtwet van 1 mei naar 15 april te vervroegen. Hun motief was bescherming van de nuttige vogel voor de landbouw en zorg om uitroeiing van de kievit door het te veel zoeken van eieren.[292] Blijkbaar werd hun verzoek gehonoreerd, want in het ontwerp uit 1911 van de Vogelwet was 16 april als

278 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 4826
279 NL-HaNA, Ministerie Binnenlandse zaken, 2.04.01, inv.nr. 2514 map 26 maart en inv.nr. 2515 map 20 april. Het betreft een discussie rond de goedkeuring in 1841 van het Friese reglement over kievitseieren.
280 RHC GR, 800 Gouverneur, na 1850 Commissaris des Konings, inv.nr. 42 (Publicatie 29-3-1815) en inv.nr. 44 (Publicatie 12-4-1815). De boete bij overtreding was *ƒ*3.
281 Verordening 3-4-1826 in *Bijv. Stbl* 1826 4de deel, p. 74.
282 Lc 15-9-1815
283 Lc 11-3-1828
284 Lc 3-3- 1829; 12-3-1830; 15-3-1831; 15-3-1833; *Staat van den landbouw* 1838, 129.
285 PB FR 23-4-1841 (69); 6-5-1841 (45); 23-9-1845 (87). De soorten worden hierin als volgt genoemd: 'eendvogels van allerleij soort, ganzen, kieviten, strandkievitten, grietto's of schriesen, tureluurs of tjierken, wilsters, snippen en wulpen'. *Bijv. Stbl* 1845, p. 440-441; Lc 11-5-1841 en 11-10-1845. Bij vernieuwing 1849 is het van toepassing op de eieren van alle wilde vogels, met een aantal uitzonderingen, zie *Nw Bijv. Stbl* 1846-50, p. 390; PB 9-10-1849 (85).
286 Léon, *De regtspraak van den Hoogen Raad*, 125; Frederiks, *Jachtrecht*, 176; gegevens van Malecotius, 'Jagt', 70 laten zien dat in FR, net als in heel NL, het oppervlakte publieke grond veel groter was dan de afgepaalde velden.
287 Rotterdamsche Crt 9-11-1844; PB ZL 1845 110; Middelburgsche Crt 18-4-1848
288 Dagblad van 's Gravenhage 10-7-1844
289 Klachten in: Utrechtse provinciale en stadscourant 25-10-1843; ontbreken verbod blijkt uit PV UT 1849: 138, 1850: 163. Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken', 337 kende in 1851 alleen een raaptijd voor FR en ZH.
290 Lc 1-5-1874
291 De Gelderlander 14-6-1892; zie ook NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.05, inv.nr. 3247 rubriek Jacht en Visscherij, varia, nr. 47
292 Hilversumsche Crt 11-4-1903; Amersfoortsch Dagblad 15-4-1904; Nw Brielsche Crt 6-4-1905; NHA 2-5-1906; Purmerender Crt 24-4-1910

einddatum opgenomen. Dat was een vervroeging van twee weken ten opzichte van de 1 mei uit de jachtwet, tot dan het wettelijk kader voor de vaststelling van de raaptijd.[293]

Het ontwerp leidde in Friesland tot reacties. Tegenstand was er van poeliers, eierkopers en eierzoekers.[294] Zij organiseerden een grote handtekeningactie. De Friese Maatschappij van Landbouw schaarde zich achter deze acties en vroeg het ontwerp in te trekken, dan wel de raaptijd niet eerder dan 25 april te sluiten.[295] Die weerstand maakte het aannemen van het wetsontwerp onzeker en mobiliseerde de voorstanders. De predikant van Jorwerd organiseerde hierover een 'Adres inzake de Kieviten' aan de minister. Een kortere raaptijd is volgens het adres wenselijk omdat steeds vroeger gemaaid werd.[296] In de politieke besluitvorming werd een raaptijd tot en met 28 april vastgesteld en verkoop tot 30 april.[297]

De groep Friese boeren heeft zich hier niet bij neergelegd. Uit 1916 en 1922 zijn verzoeken van hen aan de regering bekend om het rapen op 15 april te staken.[298] Dat was waarschijnlijk niet de mening van de meeste boeren, want de Friese Maatschappij van Landbouw was in 1927 tevreden met de raaptijd tot en met 28 april. Wel pleitte zij voor meer toezicht op de handhaving.[299]

In 1932 vroeg ook Vogelbescherming de regering om verkorting van de raaptijd. Eén van hun argumenten was de vroege hooioogst. In Friesland was dat jaar het maaien begin juni al vol aan de gang terwijl het rapen nog maar net een maand was gestopt. In de ontwerp Vogelwet 1936 was een raaptijd tot 24 april opgenomen. Door een aangenomen amendement werd het 20 april.[300] Het rapen is in de decennia daarna onder veel rumoer verder ingeperkt.

Midden 19de eeuw was er een juridisch dispuut over het rapen van eieren op land van een ander. In 1863 oordeelde de Hoge Raad dat dit zonder de instemming van de grondeigenaar niet was toegestaan.[301] Het ging hier in feite om de oude vraag naar de eigendomsrechten. Veel grondeigenaren gingen na deze uitspraak het rapen van eieren verpachten.[302] Door zoekers die geen land gepacht hadden, werd hierover geklaagd. De handhaving van deze regeling was streng. In 1879 werden daarvoor in Beesterzwaag (FR) 8 personen beboet.[303] In 1882 werd vermeld dat het aantal bekeuringen hiervoor sterk was gegroeid. Bij Bolsward (FR) waren het er 24 april al 38.[304] Op de praktijk van het rapen heeft dit pachten lang grote invloed gehad. In de goede broedgebieden voor de kievit was haast alle land gepacht door beroepszoekers.

Ook in buurlanden werd het rapen van eieren van weidevogels gereguleerd. In Engeland begon dat pas eind 19de eeuw. De toen ingestelde raaptijd lag meestal in de eerste helft van april en de 'Lapwing Act' van 1926 verbood de verkoop van eieren.[305] De Engelse regulering kwam er dus pas laat, maar was wel streng. Voor Duitsland is uit Brandenburg een verbod vanaf 1698 op het rapen van kievitseieren ter bescherming van de jacht bekend. Naar formulering is deze bepaling haast gelijk aan die uit Nederlandse bronnen en lijkt daar uit overgenomen.[306] Een jachtwet uit 1749 voor Sauerland maakte inleveren van eieren van 'kivitten' bij het hof verplicht.[307] In de 19de eeuw was de situatie regionaal sterk verschillend. In veel gebieden was er geen beperking; in enkele gebieden was er een raaptijd tot begin april of tot 1 mei.[308] De Duitse regulering van het rapen van eieren lijkt daarmee op die in Nederland, maar zij was wel minder oud en minder streng.

---

293 In het ontwerp van een nieuwe Jachtwet uit 1910 van een Staatscommissie wordt naar de Vogelwet verwezen als nieuw kader voor een raaptijd voor de kievit. Als overgangsbepaling werd in de ontwerpwet de bestaande raaptijd tot 1 mei overgenomen, *Verslag der staatscommissie*, 69.
294 NHA 3-5-1911
295 Utrechts Nieuwsblad 2-6-1911
296 Purmerender Crt 21-5-1911
297 Of 1 mei als 30 april een zondag is.
298 De Eembode 2-5-1916; Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken 28-4-1922
299 Tresoar, 12-01 PS en GS van FR, inv.nr. 1701; het verzoek voor meer toezicht was gericht aan de verantwoordelijke minister van Binnenlandse zaken en landbouw. Die schreef daarover de CvK aan, die vervolgens de gemeenten schreef.
300 De Gorcumer 21-10-1936
301 Gratema, *Wet tot regeling der jacht en visscherij,* 128; Amersfoortsche Crt 21-4-1863; de lagere rechter had eerder anders beslist.
302 Grondeigenaren maakten in plaatselijke kranten bekend dat op hun grond geen eieren mochten worden geraapt. Dijkstra, *Kievitseieren zoeken*, 6 geeft een voorbeeld uit FR voor 1879; Thijsse, *Het intieme leven der vogels*, 62 wijst op deze praktijk rond 1900.
303 Lc 12-7-1879
304 Lc 26-4-1882
305 Shrubb, *The Lapwing*, 35.
306 Zelfde gebruik woord 'pretext'; smoes van rapers kievitseieren die dan eieren jachtwild stropen. Zie: Klose, *Aspekte der Wertschätzung von Vögeln*, 132.
307 De Lacroix, *Geschichte der hohen Jagd*, 45.
308 Hahn, *Das Preussische Jagdrecht*, 70, 114. Müller, *Die sämmtlichen Preussischen Jagdgesetze*, 29, 60. Volgens de *Gesetz-Sammlung für die königlichen preussische Staaten*, 161 uit 1904 liep de raaptijd nog tot 30 april.

Figuur 40. Stilleven met kievitseieren, 1930 van D.G. Ubbels (1875-1960).

Foto: Stedelijk museum Lakenhal, Leiden.

De handel in kievitseieren na de Franse tijd

Voor de 19de eeuw zijn veel gegevens over de handel in kievitseieren gevonden. Vanaf midden 19de eeuw betreffen die ook de omvang van de handel. De omvang van de handel in eieren wordt hier eerst beschreven. Daarna wordt besproken hoe dit naar aantal broedparen vertaald kan worden.

Voor de eerste helft van de 19de eeuw zijn de gegevens over handel beperkt. Vier Duitse boeken geven daar voor Nederland iets over aan. In 1805 werd de consumptie van kievitseieren in Holland verbazend groot genoemd. In 1819 werd het op de markt verhandelen van de eieren van kievit en andere weidevogels genoemd, in 1820 dat de eieren van kievit en zeemeeuwen graag en veel werden gegeten en in 1849 dat de kievitseieren bij duizenden werden geraapt en verhandeld.[309] Een Engelsman die in 1814 in Holland was, zag er rapers uit broodwinning en een levendige handel in kievitseieren. De eieren werden naar Londen en Parijs geëxporteerd, waar ze als delicatesse golden.[310] In Europese context was het rapen van kievitseieren inderdaad bijzonder. Dat komt door de hoge dichtheid aan kieviten in Nederland in vergelijking met andere Europese landen.[311] Elders kon het rapen daarom niet zo'n bedrijvigheid worden. In 1830 werd binnen Nederland Friesland aangewezen als gebied waar het rapen van kievitseieren belangrijk is.[312]

Uit vermeldingen in kranten in de tweede helft van de 19de eeuw blijkt dat Leeuwarden, Sneek en Purmerend de belangrijkste marktplaatsen waren voor kievitseieren. Andere plaatsen met handel in kievitseieren waren Heerenveen, Balk, Texel, Hoorn, Schagen, Deventer en Zwolle. Al deze plaatsen zijn aan gebieden met weilanden te relateren, met Friesland en delen van Noord-Holland als duidelijke kerngebieden voor de kievit. Voor Friesland zijn in bijlage 4.11 opgaven verzameld van plaatsen waar veel eieren werden gevonden. Die plaatsen liggen in het lage midden van Friesland. Op de klei in het noordwesten en het zand in het zuidoosten waren kieviten schaars.[313]

De gegevens over de omvang van de handel kunnen in vijf groepen worden verdeeld; een gegevensreeks voor Friesland van 1895 tot 1924; een gegevensreeks voor de markten van Sneek en Leeuwarden van 1913 tot 1930/33; losse gegevens over Friesland; gegevens van de Plantenziekten-kundige Dienst (PD) en tot slot gegevens over het eiland Texel. Deze gegevens zijn in bijlagen 4.3 tot 4.7 opgenomen.

Over de omvang van het eieren rapen in Friesland is in kranten een vrijwel complete reeks gegevens van 1895 tot en met 1915 gevonden en losse opgaven over 1921, 1923 en 1924. De

309 Funke, *Naturgeschichte und Technologie*, 292; Schinz, *Beschreibung und Abbildung*, (in boek geen p. nr.); Gaspari, Hassel & Cannabich, *Vollständiges Handbuch*, deel 9, 519; Friderich, *Naturgeschichte*, 531.
310 *The Edinburgh magazine* 1818 vol. II, p. 320.
311 Shrubb, *The Lapwing*, 23.
312 Scheltema, 'Geschiedenis van de dagelijksche kost', 276.
313 Deze verspreiding wordt ook door Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 57 beschreven.

herkomst van deze gegevens is helaas niet aangegeven. Per jaar werden in Friesland 40.000 tot 210.000 eieren verhandeld. Over die grote variatie werd in de verslagen vaak een opmerking gemaakt. In 1904 werd bijvoorbeeld opgemerkt dat het aantal kieviten en eieren groter was dan vorige jaren door het goede weer in het broedseizoen en door de lagere waterstand.

Een andere reeks gegevens betreft de markten in Leeuwarden en Sneek. Handelaren kochten op die markten de eieren van de rapers op. Voor de periode 1913-1933 gaat het om een vrijwel complete reeks gegevens. Over een eerdere periode van ruim een halve eeuw zijn er daarnaast incidentele gegevens over handelsomvang en prijzen op deze markten.

De relatie tussen deze beide reeksen is onduidelijk. In 1893 werd Leeuwarden de hoofdmarkt voor kievitseieren in Friesland genoemd met Sneek als andere belangrijke plaats.[314] Maar in 1895 was er ook aanzienlijke handel in Heerenveen.[315] Behalve handelaren die op de markten van Leeuwarden en Sneek de eieren van de rapers kochten, werden ook poeliers als opkopers genoemd. De handel op de markten in Sneek en Leeuwarden was dus een deel van de totale Friese handel.

Naast deze bronnen met een gegevensreeks zijn er een aantal incidentele opgaven over de handel. Een paar daarvan zijn terug te voeren op de vermelding van Winkler uit 1857 over de omvang van de Friese handel rond 1850 van circa ƒ80.000 of 800.000 eieren. Dit getal is in Duitse en Engelse publicaties beland.[316] Het werd door Venema in 1876 met enig wantrouwen vermeld. Dit wantrouwen lijkt terecht. Het getal is behalve zeer hoog ook sterk afwijkend van andere schattingen uit dezelfde periode. Het zal daarom verder niet worden gebruikt.

Een opgave uit 1884 over de export van 350.000 eieren door één handelaar is ook bijzonder hoog. Het aantal geraapte eieren dat jaar zou minimaal 400.000 eieren moeten zijn geweest. Dat is dubbel zo veel als de hoogste waarde in de beide reeksen voor de periode 1895-1933. Deze hoge waarde lijkt wél betrouwbaar. In het provinciaal verslag werd 1884 een bijzonder goed eierjaar genoemd en een jaar eerder was dat ook al zo. In 1885 werden alleen al in Leeuwarden 250.000 eieren verhandeld. De hoge waarde van 400.000 voor 1884 is daarom wel betrouwbaar en in figuur 41 opgenomen naast een schatting van 300.000 eieren voor 1885 en 1890.

Voor de periode 1913-1922 heeft de ornithologische afdeling van de Plantenziektenkundige Dienst ook gegevens over de handel in kievitseieren gepresenteerd. Daarbij werden getallen gegeven voor de handel in Leeuwarden, Sneek en Purmerend. Ook van deze gegevens is de herkomst niet aangegeven. Meestal is het aantal lager dan die uit de andere bronnen.

In tabel 33 zijn de verschillen tussen de bronnen inzichtelijk gemaakt voor jaren waarin méér dan één bron informatie geeft. De opgaven voor de markten Leeuwarden en Sneek vallen meestal lager uit dan die voor Friesland als geheel. Dat is verklaarbaar, omdat er ook in andere plaatsen en bij poeliers in Friesland handel was. In de opgave over 1901 is de omvang van de handel in Sneek en Leeuwarden echter dubbel zo hoog als die voor Friesland als geheel wordt opgegeven. De losse opgaven die een handelsvolume voor heel Friesland zeggen te geven, hebben voor drie van de vier jaren een half zo hoog handelsvolume als de gegevensreeks voor Friesland.

Tabel 33. Vergelijking aantal verhandelde kievitseieren in Friesland volgens de verschillende bronnen.

	1901	*1908*	*1910*	*1913*	*1914*	*1915*	*1921*	*1923*	*1924*
Friesland	70-80.000	100-120.000	180-190.000	180-190.000	200-210.000	130.000	120-130.000	40-45.000	80-85.000
Markt Sneek en Leeuwarden	150.000	90.000		86.000	104.000	118.000	113.000	70.000	93.000
Losse opgaven Friesland			125.000	86.000	110.500	130.000			
Gegevens PD				86.000	100.400	117.950	108.500		

De eerstgenoemde bron voor Friesland geeft de meest afwijkende aantallen weer, maar de continuïteit van deze bron is groter dan voor de andere bronnen. Dat kan als een indicatie voor betrouwbaarheid worden gezien. Het verschil tussen de bronnen geeft de onbetrouwbaarheid in deze statistieken aan. Vanwege het grote verschil in aantal eieren in de beide eerste bronnen, worden ze afzonderlijk weergegeven, zie figuur 41.

314 Leidsch Dagblad 9-5-1893
315 Diverse markberichten in Hn. In 1895 in Heerenveen zo'n 35.000 eieren.
316 Hesselink, 'Der Kiebitz', 108 noemt het in 1877, zonder te vermelden dat de schatting van 20 jaar eerder is. Edities van de *Encyclopedia Brittanica* 1882, 1894, 1903 hebben het gehanteerd en recent vermeldde Shrubb, *The Lapwing*, 33 het nog.

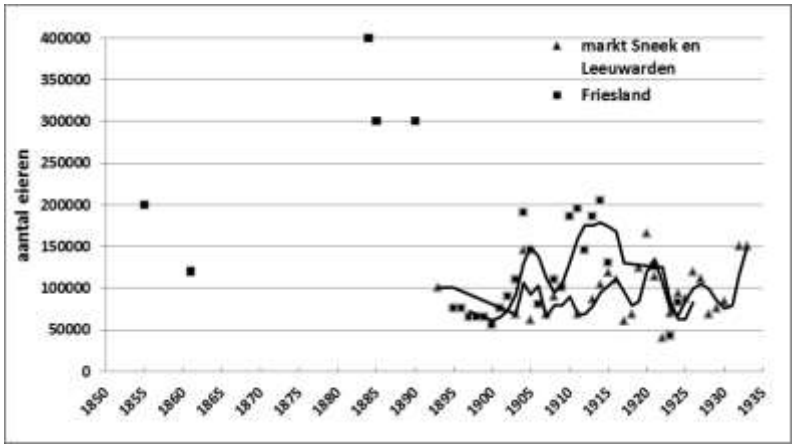

Figuur 41. Aantal verhandelde kievitseieren in Friesland 1855-1933.

De lijnen geven het zwevend gemiddelde over drie jaren aan.

Bronnen: bijlagen 4.1-4.5

Uit deze gegevens blijkt dat het aantal verhandelde Friese eieren in de periode 1895-1935 gemiddeld op ruim 100.000 lag, bij een variatie van 40.000-200.000. Van 1883 tot 1890 was het aantal korte tijd veel hoger, namelijk 300.000-400.000. Voor de decennia daarvoor lijkt het aantal verhandelde eieren 100.000-200.000 te zijn geweest. De gegevens voor die periode zijn echter schaars en onzeker.

Ook voor Texel zijn in veel kranten berichten opgenomen over kievitseieren, zie bijlage 4.7. Blijkbaar was Texel na Friesland het belangrijkste raapgebied. In export van de eieren en verpachting van de weilanden voor het rapen was de situatie vergelijkbaar met die in Friesland. De prijs per ei was er lager dan elders.[317] De omvang van de handel varieerde van 15.000-30.000 eieren.

Voor andere gebieden in Holland dan Texel lijkt Purmerend het centrum te zijn geweest. Vanaf midden 19de eeuw tot in de 20e eeuw zijn daar marktberichten over. Vanaf eind 19de eeuw bevatten die ook opgaven over het aantal verhandelde eieren per marktdag. Daaruit kan een handelsvolume van circa 5.000-10.000 eieren per jaar worden afgeleid.[318]

De vermeldingen over kievitseieren in kranten uit heel Nederland betreffen vooral Friesland, Texel en Purmerend, zie figuur 42. Uit andere gebieden zijn er in kranten en andere bronnen incidentele vermeldingen over het rapen en de handel in kievitseieren. Die vermeldingen staan in bijlage 4.6. Daaruit blijkt dat kieviten in alle provincies voorkwamen en de eieren er ook geraapt werden. De omvang van dat rapen was echter beperkt. Bij Kampen (OV) bijvoorbeeld ging het om 1500-2000 eieren per jaar. Rond 1900 lijkt plaatselijk sprake van een toename, zoals bij Apeldoorn en op Walcheren. Op Walcheren ging het mogelijk om herstel ten opzichte van 50 jaar eerder.

Samenvattend blijkt dat rond 1900 per jaar in Friesland gemiddeld 100.000 eieren werden geraapt, op Texel 20.000 en rond Purmerend 8.000. Kleinere hoeveelheden werden in een aantal andere plaatsen verspreid over Nederland geraapt. Dat komt overeen met een schatting uit 1908 die voor Friesland 100.000 eieren aangeeft en 50.000 voor de rest van Nederland.[319] In de periode 1883-1890 lag het aantal geraapte Friese eieren veel hoger: op 300.000-400.000. De bronnen uit die jaren benadrukken dat het goede jaren voor kieviten waren. Waardoor het aantal geraapte eieren toen zo veel hoger was, is niet bekend.

317 Gelijktijdige marktberichten van Texel en Purmerend uit rond 1884 geven prijsverschil van zo'n 4 ct per ei aan, zie krantencollectie Regionaal archief Alkmaar zoekwoord kievitseieren. De Friese handelaren benadrukten dat ze geen Texelse eieren verkochten, zie Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 64.
318 De Plantenziektekundige Dienst geeft over 1913-1922 een lager aantal.
319 *Natuurleven* 1908, 253.

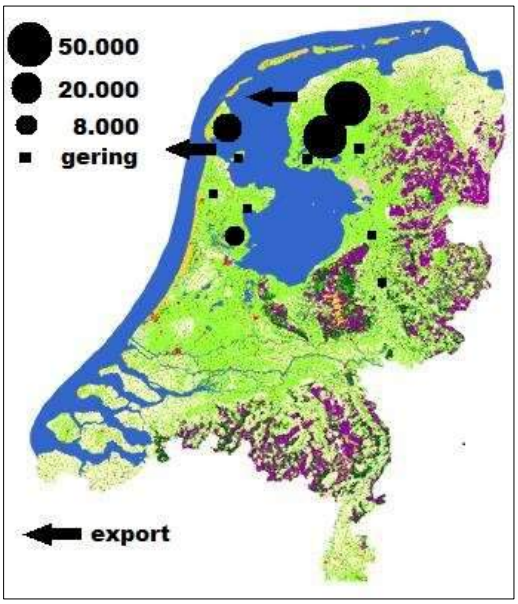

Figuur 42. Geografie van de handel in kievitseieren rond 1900.

Belangrijkste handelsplaatsen: Leewarden, Sneek (elk 50.000 eieren), Texel (20.000) en Purmerend (8.000).

Plaatsen met geringe handel: Heerenveen, Balk, Zwolle, Deventer, Hoorn, Schagen, Wieringen. Plaatsen met zeer geringe of incidentele handel zijn niet opgenomen.

Export vanuit Franeker en Den Helder.

Ingetekend op kaart Historisch Grondgebruik Nederland 1900.

Bronnen: bijlage 4 en rubriek marktberichten in kranten.

Van eieren naar broedparen; de broedbiologie van de kievit

De gegevens uit de periode rond 1900 geven voor Friesland en Texel een goed beeld van het aantal verhandelde eieren. Die gegevens lijken bruikbaar voor een schatting van het aantal broedparen van de kievit. Daarvoor is een aanname nodig van het gemiddeld aantal eieren dat per broedpaar werd geraapt. Een mogelijke oogst van 16 eieren per broedpaar wordt in de historische bronnen zelf genoemd, maar het gemiddelde zou ook 1 ei kunnen wezen.[320] De betrouwbaarheid van de schatting van het aantal broedparen is dus sterk afhankelijk van de aanname van het gemiddelde aantal geraapte eieren per broedpaar.

Voor een onderbouwing van die aanname zijn gegevens gebruikt over de praktijk van het rapen en over de broedbiologie van de kievit. Langjarig eieren verzamelen is mogelijk bij soorten die in een broedseizoen meer eieren kunnen leggen dan voor één legsel nodig zijn. Daarin zijn twee vormen te onderscheiden: het leggen van meer eieren om het legsel vol te maken én het maken van vervolglegsels. De normale legselgrootte van de kievit is vier eieren. Zodra er vier eieren zijn in het nest, begint de kievit te broeden. Als er eieren worden weggenomen zonder het nest leeg te halen, kan de kievit het legsel aanvullen tot er wel vier eieren zijn. Als te veel of alle eieren worden weggenomen, verlaat de kievit het nest. Hij zoekt dan een andere nestplaats en begint een vervolglegsel.

Belangrijk voor de omrekening is nu het aantal vervolgeieren, het aantal vervolglegsels, het begin van de leg en de periode tussen legsels. Hiervoor zijn gegevens uit oude bronnen en moderne literatuur gebruikt. Voor het aantal vervolgeieren geeft *Jacht-Bedrijff* in 1636 aan dat als in het begin van het leggen één of twee eieren worden weggehaald, de kievit het legsel tot vier eieren zal aanvullen. Als er meer eieren worden weggehaald, beginnen ze een vervolglegsel. In onderzoek rond 1950 vond Klomp hetzelfde; het legsel kan goed tot 5 eieren worden verlengd, maar meer dan 6 eieren in één reeks is onwaarschijnlijk.[321]

Voor het aantal vervolglegsels geeft het *Jacht-Bedrijff* aan dat ze dat twee keer doen en jonge kieviten ‘als heeter zijnde’ drie keer. Een bron uit 1785 noemt ook twee vervolglegsels, met in het laatste legsel vaak maar 1 of 2 eieren.[322] Een vogelboek uit 1869 noemt één of twee vervolglegsels.[323] In 1890 geeft de Friese vereniging van rapers aan dat zij van hoogstens drie vervolglegsels uitgaan maar dat het laatste legsel er pas eind mei is. Wanneer het rapen 1 mei stopt, zijn er twee, hoogstens drie, legsels geweest.[324] Hieruit kan worden geconcludeerd dat de kievit normaal wel twee vervolglegsels

320 Winkler gaf in 1857 aan dat opvoeren tot 12-16 eieren per nest mogelijk is, zie Winkler, ’Iets over den Pieterman’, 25.
321 Klomp, ’Over de achteruitgang van de Kievit’, 153.
322 *Vaderlandsche letteroefeningen* 1785, p. 526.
323 Burgersdijk, *De dieren afgebeeld, deel 2: Vogels*, 437.
324 Lc 5-6-1890. Klomp, ’Over de achteruitgang van de Kievit’, 156 vond tot 5 legsels bij kieviten die vroeg begonnen met

kan maken. Drie of meer vervolglegsels lukt niet alle broedparen en zeker niet voor 1 mei.

Over de tussenperiode bij vervolglegsels werd in 1890 opgemerkt dat dit afhankelijk is van het stadium van verstoring van het vorige legsel en van het weer. Klomp gaf dat ook aan. Hij rekende met 7 dagen als gemiddelde. Voor het leggen van de vier eieren rekende hij vijf dagen.[325]

Voor de praktijk van het rapen is belangrijk dat in Friesland vanaf 1880 het grootste deel van de weilanden werd gepacht.[326] De rapers waren beroepszoekers zonder concurrenten in hun veld, die over het seizoen een optimale oogst aan eieren probeerden te krijgen. Die kon er als volgt uitzien. Bij 2 april als gemiddelde datum van het eerste ei, kon deze raper tot 1 mei precies 3 legsels oogsten.[327] Een geoptimaliseerde exploitatie kon dus 12 eieren per broedpaar opleveren. Gezien het intensieve raapbedrijf lijkt een oogst van minder dan één legsel per broedpaar onwaarschijnlijk. Dat blijkt ook uit de waarneming dat broeden van de kievit vóór het eind van de raaptijd een uitzondering was.[328] De aannemelijke range is hiermee af te bakenen van 4 tot 12 eieren.

Bij de beschreven gemiddelde data is op 7 april het eerste legsel vol, 19 april het tweede en 1 mei het derde. Als de raper vaak twee of zelfs drie legsels wist te bemachtigen, is een periode van minstens drie weken met hoge aantallen eieren op de markt te verwachten. Als de raper gemiddeld maar één legsel raapte, zal die periode korter zijn. Om te beoordelen of de range van 4 tot 12 eieren verder is in te perken, is naar getallen gezocht over het seizoensverloop van de handel in eieren.

Gegevens hierover zijn vooral voor Purmerend gevonden. In figuur 43 zijn de zes jaren aangegeven waarvoor een aaneengesloten reeks van minstens vijf data over de omvang van de handel beschikbaar was. Voor Sneek en Leeuwarden kon alleen over 1901 een enigszins complete reeks worden opgesteld, zie figuur 44.

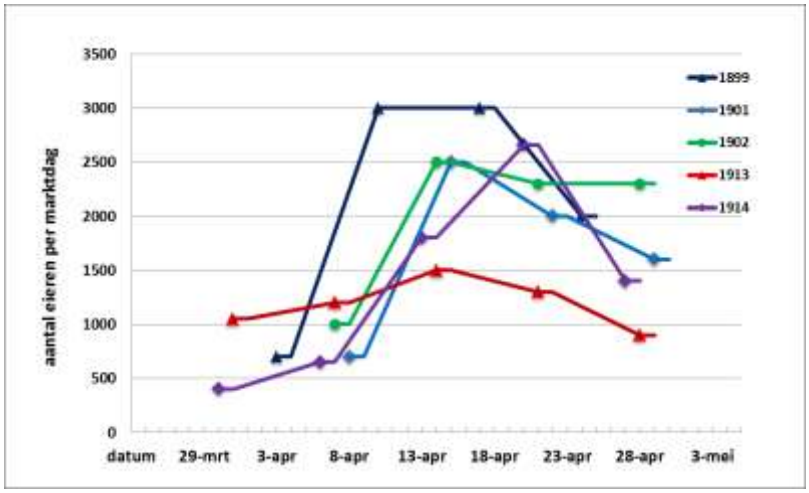

Figuur 43. Verloop aantal eieren op de markt van Purmerend in het raapseizoen (1899-1914).

Bronnen: marktberichten in De Tijd

De jaarreeksen van Purmerend laten een verschillend verloop van de oogst aan eieren over het seizoen zien. Dat sluit aan bij opmerkingen in de kranten over de invloed van het weer. In al deze jaren daalde aan het eind van het raapseizoen het aantal eieren. Dit wijst op vermindering van vervolglegsels en dus ook op het voortbrengen van minder jonge vogels.

In Sneek en Leeuwarden daarentegen was er in 1901 aan het eind van het seizoen geen daling in het aantal eieren. Vooral het verloop in Sneek is afwijkend: tot 23 april loopt het steil omhoog. Uit Sneek zijn ook voor andere jaren vermeldingen over grote handel op de laatste dagen waarop mocht worden gehandeld (zie bijlage 4.4). Bij de bespreking in de Tweede Kamer van het ontwerp van de Vogelwet 1912 werd ook op die sterke toename van de handel in Sneek en Leeuwarden tot het eind van het raapseizoen gewezen.[329]

broeden en niet of nog maar kort hadden gebroed bij de verstoring. Roodbergen, *Kievit tussen pet en wet*, 85 noemt zelfs 8 legsels, maar Shrubb, *The Lapwing,* 34 acht dat geen maat voor een praktijksituatie.

325 Klomp, 'Over de achteruitgang van de Kievit', 156.

326 Lc 5-4-1880; 26-4 en 6-5-1882

327 Gemiddelde datum eerste ei uit Klomp, 'Over de achteruitgang van de Kievit', 158.

328 Drijver, *Vogels en vogelbescherming*, 114. Betreft waarneming van waarschijnlijk kort vóór 1926, maar de situatie rond het rapen was toen niet anders dan in de decennia daarvoor.

329 Hulsenboom, *De vogelwet*, 13.

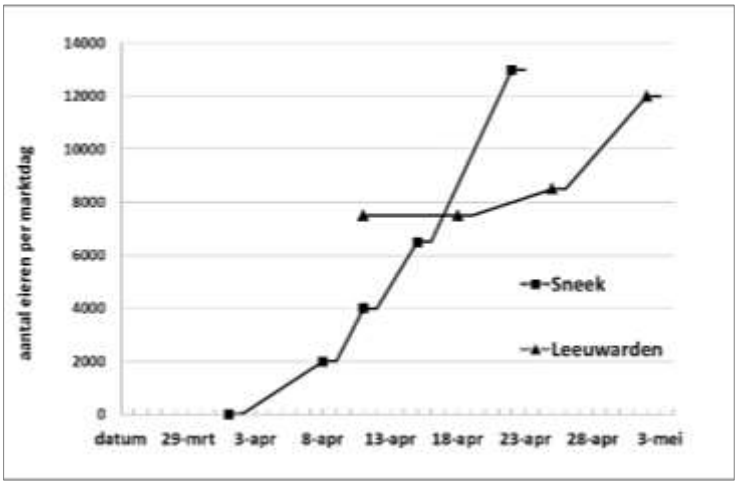

Figuur 44. Verloop aantal eieren op de markten van Leeuwarden en Sneek in het raapseizoen 1901.

Bronnen: Lc, Leidsch Dagblad, zoekwoord kievit

De reeksen voor Purmerend en Leeuwarden laten zien dat in de eerste helft van april al hoge aantallen eieren werden geraapt. Bij de oogst in de tweede helft van april kan het om tweede en zelfs derde legsels zijn gegaan. De reeks voor Sneek geeft aan dat de oogst nog sterk toenam wat nauwelijks door een groot aandeel aan tweede of derde legsels kan komen. Terwijl de reeksen van Purmerend aangeven dat de mogelijkheid om vervolglegsels te maken uitgeput raakte, lijken de kieviten rond Sneek daar nog nauwelijks aan begonnen.

Met dit gemengd resultaat is geen eenduidige conclusie te trekken over de mate waarin tweede of derde legsels werden geraapt. Gezien de veel grotere aantallen eieren in Sneek en Leeuwarden, tellen de resultaten voor die plaatsen zwaarder. Een periode van 3 of meer weken met hoge aantallen was er mogelijk in Leeuwarden. Dat kunnen voor een deel al derde legsels zijn geweest. In Sneek daarentegen lijkt het aandeel tweede legsels niet groot. Met gemiddeld 12 eieren rekenen lijkt te hoog en met 4 te weinig. Een gemiddelde oogst van 8 eieren per broedpaar lijkt reëel.

Een mogelijkheid op een andere wijze te beoordelen of 8 eieren per broedpaar reëel is, biedt de genoemde pacht in 1770 van 60 kievitseieren voor 6,5 hectare weiland. In goede broedgebieden is er 1 paar kieviten per hectare.[330] De pacht komt neer op 9 eieren per hectare en komt met 1 paar kieviten per hectare dus overeen met de schatting. In een bewaakt weidegebied bij Den Haag werden in de periode 1920-1932 jaarlijks zelfs gemiddeld 12 eieren per hectare geraapt.[331]

Met deze aannames zijn berekeningen gemaakt van het mogelijke aantal broedparen in Friesland en Texel in de periode 1890-1910. De range in verhandelde eieren in deze periode is daarbij gecombineerd met de range van 4 tot 12 eieren per broedpaar. Daaruit volgt een nog zeer brede range van het aantal broedparen. Voor het bepalen van een meest waarschijnlijke schatting van het aantal broedparen is met een gemiddeld oogst van 8 eieren per jaar gerekend voor een jaar met een hoog aantal eieren uit de range. Dat is een vroeg, droog en/of warm voorjaar waarin veel eieren werden gelegd en waarin ook meer tweede of derde vervolglegsels konden worden geraapt. Het resultaat van deze berekeningen is in tabel 34 opgenomen. In de laatste kolom van de tabel is ter vergelijking het aantal broedparen uit vogelinventarisaties aangegeven. Daaruit blijkt dat het aantal broedparen in Friesland in 1970 hoger was dan rond 1900. Op Texel was het juist lager.

Tabel 34. Omrekening eieren naar broedparen voor Friesland en Texel (1890-1910).

Gebied	*range aantal eieren*	*range broedparen bij 4-12 eieren*	*broedparen bij goed jaar/8 eieren*	*inventarisatie aantal broedparen (met jaar)*
Friesland	50-200.000	4200-50.000	25.000	40.000 (1970)
Texel	15-30.000	1250-7500	3800	1500 (1970)

Het realisme van deze getallen kan ook nog op een andere manier worden getest. Voor Friesland is

330 Rijksinstituut voor Natuurbeheer, *Natuurbeheer in Nederland; Dieren,* 141.
331 Waldeck, 'Over den raaptijd', 156. In 1928 waren het zelfs 25 eieren per hectare. Het weidegebied was 50 ha. groot.

een vergelijking mogelijk met het aantal verhandelde eieren in de jaren '50 en '60 van de 20e eeuw. De aantallen varieerden toen van zo'n 80.000 tot 200.000.[332] In aantal en variatie lijken die getallen sterk op die van rond 1900. Die eieren werden wel in kortere periode geraapt (tot 20 april in plaats van tot 1 mei). Het rapen was midden 20e eeuw geen broodwinning meer en de intensiteit kan daarom lager zijn geweest dan rond 1900. Het gelijke aantal eieren wijst dus op een hoger aantal broedparen in 1960 dan in 1900. De meest waarschijnlijke schatting geeft dat ook aan.

Een vergelijking tussen de gegevens voor Texel en die voor Friesland laat zien dat de dichtheden in Texel gemiddeld een factor 4 hoger waren; het aantal eieren in Friesland was gemiddeld een factor 5 hoger maar het verschil in landoppervlak is een factor 20. De reputatie van Texel als vogeleiland is oud en was er blijkbaar niet zonder reden. Eind jaren '40 van de 20e eeuw waren de dichtheden op Texel ook meer dan dubbel zo hoog als in Zuid-Holland.[333]

Met deze gegevens kan ook een schatting van de Nederlandse populatie rond 1900 worden gemaakt. In Friesland was toen volgens enkele bronnen 2/3 deel van de Nederlandse populatie. De Nederlandse populatie kan daarmee op 38.000 broedparen worden geschat: 25.000 in Friesland, 3800 op Texel, 1250 bij Purmerend en de overige 7950 verspreid over de rest van Nederland.

De economie van het rapen

Het systematisch rapen van de eieren van de kievit was een vorm van bedrijvigheid. Dat bedrijf werd bepaald door economische factoren. Welke dat zijn, zal hier nader worden onderzocht. De ecologische gevolgen van het rapen zijn nauw verbonden met die economie van het rapen.

Eieren van wilde vogels zijn vanouds verzameld omdat ze goed voedsel zijn. Maar de waardering voor kievitseieren was al vóór de Franse tijd veel hoger dan alleen de voedingswaarde. Dat blijkt uit de vermeldingen over kievitseieren in die periode, zoals verzameld in bijlage 4.2. Het aanbieden in de 17de eeuw van eieren op schaaltjes aan Amsterdamse stadsbestuurders wijst daar op evenals de vermelding van kievitseieren naast oesters in 1755 in Overijssel. Voor de 19de eeuw kan de hoge waardering van kievitseieren met prijsgegevens worden geïllustreerd, zie figuur 45.

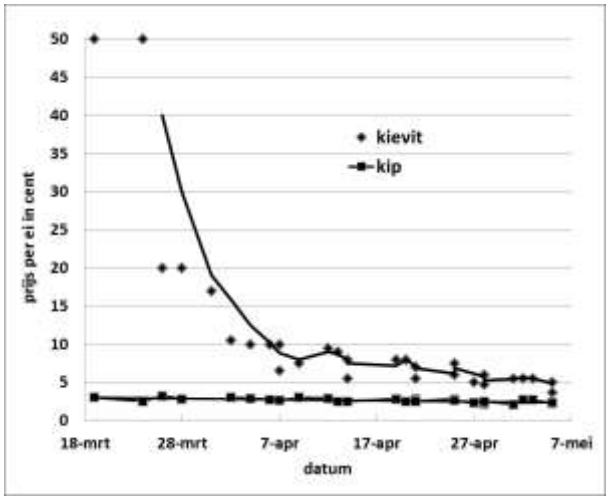

Figuur 45. Prijs per ei van kievit en kip op de markt van Purmerend van maart-mei (1863-1872).

De lijnen geven het zwevend gemiddelde over 3 waarden aan.

Bronnen: Purmerender Crt over deze jaren op website Waterlandsarchief; zoekwoorden kievit, kievitseieren

De prijs (in Purmerend) voor een kievitsei aan het begin van het raapseizoen was zeer hoog, maar het aantal verhandelde eieren was dan nog gering. Het grootste deel van de eieren werd in april geraapt. De prijs zakte in die maand nog flink. Aan het eind van het seizoen was de prijs voor een kievitsei echter nog steeds het dubbele van de prijs voor een ongeveer twee keer zo zwaar kippenei. De prijzen voor een kippenei laten zien dat dit grote seizoenseffect kenmerkend was voor de eieren van de kievit. Prijsgegevens van andere markten en andere jaren laten zien dat dit seizoenseffect er vanaf circa 1850 steeds was. De hoge prijs en het seizoenseffect geven aan dat de waarde van een kievitsei veel meer

332 Roodbergen, *Kievit tussen pet en wet,* 38-41.
333 Klomp, *De terreinkeus van de kievit*, 19.

door schaarste en status werden bepaald, dan door zijn betekenis als voedsel.

De hoogste prijzen van de eieren op de markt van Purmerend waren nog laag in vergelijking met de prijzen die voor het eerste ei van het seizoen werden betaald. In de 80-er jaren van de 19de eeuw brachten die ƒ10-15 per stuk op.[334] Die prijzen hadden een hoge nieuwswaarde, net als de vondst van het eerste ei. De waardering van kievitseieren aan het eind van het raapseizoen was ongeveer het viervoudige van die van kippeneieren en daarmee nog steeds luxueus. Ook kippeneieren waren toen voor de meeste mensen te kostbaar om regelmatig te eten.[335]

De prijs voor kievitseieren was zo hoog door de grote vraag uit het buitenland. Van midden 19de eeuw tot begin 20e eeuw werd het grootste deel van de eieren naar het buitenland uitgevoerd, zie figuur 46. Vooral de koopkrachtige Engelse vraag was van groot belang. In 1851 werd al toename van de export gemeld, die ook de prijs per ei verhoogde.[336] Gegevens van een paar jaar later (zie bijlage 4.5) laten zien dat het toen al om zo'n 100.000 eieren ging. Uit de eerste helft van de 19de eeuw zijn weinig aanwijzingen voor export van eieren naar Engeland gevonden.[337] Mogelijk is die export dus pas rond 1840-1850 ontstaan.[338]

Figuur 46. Gereedmaken van kisten met kievitseieren voor de verzending, 1918.

Foto: C.J. Hofker, Fotocollectie Nationaal archief

De kievitseieren gingen bij de export naar Engeland de boter achterna. Dat was eeuwenlang het belangrijkste product van de Hollandse weilanden, waarvan veel naar Engeland werd uitgevoerd.[339] De export van de eieren paste in die internationale oriëntatie van de Nederlandse economie. Ook gevangen kieviten belandden voor een groot deel in het buitenland.

Voor de export van een bederfelijk product als een ei is snel transport belangrijk. Treinen en boten waren de belangrijkste vervoermiddelen. Bootverbindingen waarmee de eieren naar Londen werden vervoerd, waren er vanaf Harlingen en vanaf Den Helder. De eieren van Texel konden direct bij Den Helder op transport. De eieren uit Friesland konden via de trein naar Harlingen met de spoorlijnen Leeuwarden-Harlingen en die van Arnhem over Zwolle en Heerenveen naar Leeuwarden. Die lijnen kwamen in 1863 respectievelijk 1866 gereed. Ook door de aanleg van spoorlijnen in Engeland in het midden van de 19de eeuw steeg de vraag naar kievitseieren.[340]

334 In Wommels (FR) werd dit jaarlijks voor het eerste ei betaald, zie Lc 20-3-1884. Ook in 1889 bracht het eerste ei ƒ15 op, zie De Nieuwe Koerier 2-4-1889
335 Van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*, 30.
336 Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken', 337. Schlegel wees rond 1855 ook op export naar Engeland; Schlegel, *De vogels van Nederland*, editie 1854-58, 421.
337 In Engelse vogelboeken uit deze periode waarin dit soort feiten uitgebreid worden besproken, wordt het niet vermeld, zie bv. uit 1843: Yarrell, *A history of British birds. Vol.* 2. 418. Jensma, 'Van professie naar traditie', 53, vermeldt voor 1814 wel uitvoer naar Londen en Parijs.
338 Daarop duidt ook een opmerking van Albarda, 'Naamlijst', 220 die in 1866 naar de situatie van vóór het begin van de export van eieren naar Engeland verwijst.
339 Bieleman, *Boeren in Nederland*, 231.
340 Shrubb, *The Lapwing*, 35.

De grote Engelse vraag maakte het raapbedrijf ook kwetsbaar. Met de prijsontwikkeling van de eieren kan dat worden geïllustreerd, zie figuur 47. Voor het eerst bleek daar al iets van in 1890. Op de Londense markt voor kievitseieren was toen kritiek op de kwaliteit van de eieren uit Nederland. De prijsstijging van de eieren had de inlandse aanvoer uit onder meer Wales en Schotland gestimuleerd. Die eieren konden sneller in Londen zijn. Zij waren verser en werden hoger gewaardeerd.[341] Mogelijk heeft dit probleem voor de Nederlandse export maar kort gespeeld. Rond 1890 startte een stoomdienst Harlingen-Londen, die twee keer per week ging.[342] De eieren konden zo sneller de Londense markt bereiken.

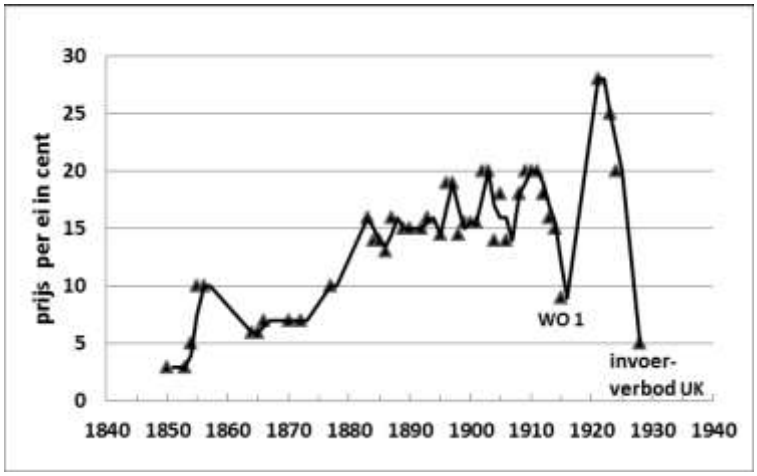

Figuur 47. Prijsontwikkeling van kievitseieren 1850-1930.

Bronnen: Prijzen uit bijlage 4.3-4.5. Het betreft deels gewogen gemiddelde prijzen (aantal eieren gedeeld door omzet), deels gemiddelde dagprijzen uit de tweede helft van april.

In 1915 was uitvoer van de eieren door de oorlog in de importlanden moeilijk. Omdat de buitenlandse vraag wegviel, zakte de prijs toen sterk. Daarnaast werd in de oorlogsjaren de voedselexport deels verboden om tekort aan voedsel in Nederland te voorkomen. In 1918 zou dat mogelijk ook kievitseieren betreffen. De Friese poeliers kwamen daar direct tegen in opstand maar de minister verbood de export dat jaar toch.[343] Een jaar later wilde de minister export alleen toestaan als er geen inlandse afzet tegen redelijke prijs mogelijk was. Tegen die voorwaarde maakten de vier grootste Friese handelaren bezwaar.[344] Gezien de prijsvorming van kievitseieren was hun reactie begrijpelijk.

Na de wereldoorlog herstelden de export en de prijzen zich voor korte duur. In 1926 werd in Engeland een wet aangenomen die de verkoop van kievitseieren verbood.[345] Het verbod ging 1928 in en werd voor de rapers een ramp genoemd omdat de grootste afzetmarkt weg viel.[346] De jaren daarna zakte de prijs sterk. Vanaf 1937 werd ook de raaptijd ingeperkt tot 20 april. Rapers moesten bovendien altijd een permissie van de grondeigenaar kunnen tonen.[347] In de periode van 1928 tot de Tweede Wereldoorlog verminderde het belang van de kievitseieren daardoor sterk.

Door de hoge prijzen van de kievitseieren werd het rapen in de 19de eeuw broodwinning. In het laatste kwart van de 19de eeuw was de agrarische depressie daarbij belangrijk. Die werd in Friesland sterk gevoeld en zette werk en lonen onder druk. Het weekloon van een boerenarbeider was toen ongeveer ƒ4,50.[348] Met rekenvoorbeelden werd aangegeven dat een beroepszoeker in april tot wel ƒ50-60 kon verdienen.[349] Dat kan overdreven zijn, maar het animo om te rapen werd door de berichten daarover wel gevoed. In 1905 werd al gemeld dat het beroepszoeken afneemt. Er was meer lonend werk bijgekomen.[350] Door de prijsontwikkeling van de eieren verdween de beroepszoeker na 1928.[351]

341 Heldersche en Nieuwedieper Crt 11-4-1890; Haarlem's Dagblad 10-4-1890
342 Luning, 'De lijstervangst in Drenthe', 227.
343 Amersfoortsch Dagblad 16-4-1918 resp. 3-5-1918
344 Amersfoortsch Dagblad 21-3-1919
345 The Lapwing Act 1926; De Eembode 8-4-1927
346 Provinciale NH Crt 4-4-1928
347 Provinciale NH Crt 23-4-1938
348 De Vries, *Landbouw en bevolking,* 69.
349 Lc 17-4-1888; AH 9-5-1895; Hn 6-5-1898
350 Zalt-Bommelsche Crt 6-5-1905
351 Klomp, 'Over de achteruitgang van de Kievit', 146, dateert het verdwijnen van de beroepszoeker 1925-1930.

Hoewel het rapen van kievitseieren in de 19de eeuwse bronnen steeds als een goudmijn werd voorgesteld, was het economisch belang gering. De zoektocht naar het vergroten van de bestaansbronnen was intensief en het rapen van kievitseieren vormde daarbij een aansprekend voorbeeld. Er was geen investering voor nodig en de hele opbrengst was dus winst.[352] Die symbolische betekenis maakte het belang groter dan alleen de financiële opbrengst. Dat het voor 'behoeftigen en minvermogenden' een kans op inkomsten kon zijn, versterkte het imago van het rapen.[353]

Eieren van weidevogels werden in Friesland en elders al eeuwen gezocht. Daaraan verbonden gewoonten als het gebruik van fopeieren, polsstok en een pet om de eieren in op te bergen, blijken oud, zie figuur 48.[354] Andere gewoonten, zoals de aanbieding van het eerste kievitsei, ontwikkelden zich pas rond 1860 uit behoefte aan een eigen Friese cultuur.[355] De grote belangstelling voor het eieren rapen had ook invloed op de heftigheid van de discussie over de raaptijd. Weerzin tegen Haagse regels, beroep op tradities en verschil van biologisch inzicht maakten van die discussie een kruitvat.

Figuur 48. Bewaren van kievitseieren onder de pet.

Afbeelding bij een leerdicht uit 1614.

De spreuk geeft aan: Laat de kievit maar schreeuwen, de buit is binnen.

Ets van Claes Jansz. Visscher (1578-ca.1660). Uit: Visscher, *Sinnepoppen*.

Bonte eieren in de 19de eeuw

In de jachtplakkaten uit de periode 1500-1800 werden de eieren van wulp, grutto, goudplevier en eend altijd in combinatie met de kievit genoemd en uit de formulering in de plakkaten blijkt dat de kievit centraal stond. Dat wijst er op dat naar de eieren van de andere soorten niet speciaal werd gezocht. In 1770 werd dat ook zo aangegeven; de eieren van de grutto werden door de rapers van kievitseieren meegenomen.[356]

In de 19de eeuw werden de eieren van de andere weidesteltlopers met de verzamelnaam bonte eieren aangeduid. Uit deze periode zijn er meer bronnen over het rapen van die eieren. In de 19de eeuwse wetgeving waren er geen speciale bepalingen over. Voor de steltlopers die volgens de jachtwetten van 1852 en 1857 jachtwild waren, gold net als voor de kievit een raaptijd. In de Jachtwet 1923 werden deze soorten van de lijst jachtwild gehaald waardoor hun eieren niet meer mochten worden geraapt. Dat was niet beoogd omdat de opbrengst van deze eieren plaatselijk nog aanzienlijk was. Met een wetswijziging in 1925 werd rapen weer legaal.[357]

Vanaf midden 19de eeuw kreeg het rapen van eieren van de kievit veel aandacht door de prijsstijging. De belangstelling voor bonte eieren werd toen ook groter. In een handleiding om

352 Bronnen die deze denkwijze goed illustreren zijn Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken' uit 1851 en het commentaar bij de opgaven over de Friese eierenhandel van 1895-1914.
353 Citaat uit Prov OV en Zwolsche Crt 14-4-1848
354 Voor fopeieren zie noot 265; betrapte eierrapers in Holland in de 18de eeuw hadden soms een polsstok bij zich, zie bronnen noot 269.
355 Jensma, 'Van professie naar traditie', 40 noemt het een 'uitgevonden traditie'. Voor datering ontstaan traditie zie Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 73.
356 Nozeman, *Nederlandsche vogelen*, deel 1, 56.
357 De wetswijziging van 1925 rekende deze soorten weer tot het jachtwild maar vormde een juridische oplossing. Bejaging kon verboden blijven door de jacht niet te openen. Eerder was beoogd het rapen van bonte eieren onder de Vogelwet 1912 toe te staan maar dat bleek in strijd met de Parijse Conventie van 1902. Leydesdorff, *Jachtwet 1923*, 10.

kievitseieren te zoeken uit 1857 werden nog vijf andere steltlopers besproken. De opgaven daarover hebben op Friesland betrekking, meer speciaal de streek bij Oldeboorn. De betekenis van de eieren van al deze soorten blijkt gering in vergelijking met de kievit. Wulp en scholekster broedden er zeer schaars en de eieren van watersnip en kemphaan waren weinig waard. Van grutto en tureluur waren de eieren vaak moeilijk te vinden. Onder gunstige omstandigheden kon een eierzoeker wel veel gruttoeieren verzamelen. Maar zelfs wanneer de prijs van kievitseieren op zijn laagst was, waren ze nog het viervoudige van een gruttoei.[358]

Die bijrol voor bonte eieren lijkt geen gevolg van de smaak. In 1636 werden de eieren van de wulp en grutto lovend beschreven.[359] In 1789 werden de eieren van de grutto even lekker genoemd als die van de kievit.[360] De eieren van de andere weidesteltlopers werden in 1814 ook smakelijk genoemd, vooral die van de wulp.[361] Volgens Schlegel zijn de eieren van de grutto even lekker als die van de kievit.[362] Ook voor de eieren van de tureluur vermeldde hij waardering en handel.[363] In 1865 werden de grote eieren van de wulp zeer lekker genoemd.[364]

Over de omvang van het rapen en verhandelen van bonte eieren in de 19de eeuw zijn verspreide gegevens in kranten gevonden. Die zijn in tabel 35 samengevat. Van de scholekster en kemphaan zijn geen prijsgegevens gevonden, maar in de opgave uit Leeuwarden werden ze wel genoemd als onderdeel van de bonte eieren. Bij de opgaven vanaf 1895 over de handel in kievitseieren in Friesland werd steeds opgemerkt dat naar de eieren van andere weidevogels niet speciaal werd gezocht, maar ze wel werden meegenomen.[365] De eieren van grutto, tureluur en wulp werden het meest genoemd, watersnip en kemphaan veel minder en scholekster slechts enkele keren.

De schaarse vermeldingen van de watersnip sluiten aan bij de waarneming van ornithologen in het midden van de 19de eeuw. Zij waren weinig zeker over het voorkomen van de soort als broedvogel. In 1889 werd aangegeven dat de watersnip in Friesland, Groningen en Noord-Brabant broedde. Alleen voor Friesland werd handel in eieren vermeld.[366]

De handel in bonte eieren begon in de tweede helft van april. De eerste data waarvoor handel werd vermeld variëren van 16 tot 22 april. Dat is twee tot drie weken later dan voor de kievit. Net als voor de kievitseieren daalde de prijs in het seizoen, maar wel veel minder sterk. De prijsverhouding tussen de eieren van de kievit en de bonte eieren varieerde. Maar ook als er veel kievitseieren waren, bleef de prijs voor bonte eieren onder die van de kievit. Speciale belangstelling voor deze eieren die de prijs kon opdrijven, was er blijkbaar niet. Gemiddeld waren de eieren van de kievit een factor 2-3 duurder dan de bonte eieren. Toen de eiprijs in de Eerste Wereldoorlog sterk daalde, was het zelfs niet meer lonend nog bonte eieren te verhandelen.[367]

Ook de verhouding in aantal eieren varieerde sterk. Het aantal kievitseieren was altijd groter dan het aantal bonte eieren; gemiddeld zelfs een factor 5. Gegeven deze prijs- en aantalsverhouding was het economisch belang van de eieren van de kievit een factor 10-15 groter dan die van de andere weidevogels samen. Omdat de handel in kievitseieren eerder begon, was het werkelijke verschil nog groter. Het is daarom niet verbazend dat de eieren van de andere soorten weidevogels zo veel minder aandacht kregen.

Voor rapen van bonte eieren werd van 1925 tot midden 20e eeuw jaarlijkse toestemming verleend. De wulp was in 1952 de eerste soort waarvoor het rapen helemaal ongewenst werd gevonden.[368] Gegevens over de handel laten iets van de omvang en soorten in deze periode zien. Bij een poelier in Leeuwarden waren in 1933 eieren van scholekster, tureluur en grutto te koop en in 1941 van scholekster, wulp en grutto.[369] Naar aantal waren de eieren van de grutto het meest belangrijk, met in Friesland zo'n 2000 eieren.[370] Door de vervroeging van de raaptijd naar 20 april in 1937 werd het belang van bonte eieren veel minder.

---

358 Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 46-52 en 66 (prijzen eieren grutto en kievit)
359 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636, 63*, 66.
360 Chomel, 1789, 2687.
361 Stant, *Natuur- en huishoudkundig handboek*, 78.
362 Schlegel, *De vogels van Nederland*, editie 1854-58, 489.
363 Schlegel, *De vogels van Nederland*, editie 1860, 181.
364 Winkler, *Zand en duinen*, 115.
365 Zie de in bijlage 4.3 genoemde bronnen.
366 Lc 18-9-1889; vermelding dat de eieren algemeen op de markt aangeboden worden.
367 In Sneek in 1917 daarom geen handel in bonte eieren, zie Nw Brielsche Crt 6-5-1917
368 NL-HaNA, Directie van de Landbouw; Afdeling Jacht, 2.11.03.02, inv.nr. 19, 20; verzoek Natuurmonumenten, die over toestemming jaarlijks adviseerde.
369 Leeuwarder nieuwsblad: goedkoop advertentieblad 14-4-1933; Nieuwsblad van Friesland 16-4-1941
370 Haverschmidt, *The black-tailed godwit*, 68; Tresoar, 12-01 PS en GS van FR, inv.nr. 1701

Tabel 35. Prijzen van eieren in cent per ei en aantal verhandelde eieren.

									aantal eieren	
	jaar	*datum*	*watersnip*	*grutto*	*wulp*	*tureluur*	*kievit*	*'bonte'*	kievit	bonte
Eigewicht in g			16,5	39	76	22,3	26			
Amsterdam	1877	4-5		5-6			8-11			
Heerenveen	1886	19-4		3	10		12-14			
	1890	26-4		4-5	6-8	4-6	12-14			
		3-5		3-4	5	4	11-13			
	1893	22 en 29-4	3-4	3-4	5-7	5-6	12-14			
	1894	21 en 28-4		3-4	5-6	6-7	13-15			
		5-5		2-3	4-5	5-6	8-10			
	1895	20-4		4-5	8-10	6-7	12-13			
		27-4, 4-5		3-4	5-6	5-6	10-12			
	1896	18 en 25-4		3-4	7-8	7-8	11-13			
		2-5		2-3	5-6	3-4	14-15			
Leeuwarden	1905	28-4					16	3-6	16000	5000
	1912	3-5					14-16	3-4	15000	5000
	1919	30-4					8-9	4	6000	4000
	1928	30-4					4-5	2-5	10000	200-300
Sneek	1903	28-4					12-13		16000	paar 1000
	1904	16-4					11-13	3-5	20000	500
		3-5					10-11	4-5	28000	3000
	1906	24-4					11-12	3-5	7000	1000
	1913	ca. 22-4					16-17	4,5	8000	5000
	1913	30-4					11	2,5	15000	6000
	1914	28-4					8-10	2,5-3	25000	7000
	1919	29-4		8		4	10		20000	1500
	1920	30-4					22	6-10	20000	3000

Bronnen: Handelsdagen met ongeveer gelijke prijzen zijn samengevoegd. Voor Amsterdam: AH 5-5-1877; ook Reerturs voor 2 cent; maar het is niet duidelijk welke soort dat betrof. Voor Heerenveen; 1886: Hn 20-4-1886; 1893-1896: Hn, KB-website zoekwoord gritto (grutto). De tureluur is steeds tjirk genoemd, de watersnip 'snip'. In 1893 en 1894 werden ook eieren voor 'strandlopers' genoemd. Welke soort daarmee werd bedoeld, is niet duidelijk. Voor Leeuwarden 1905: Amersfoortsch Dagblad 1-5-1905; 1912: Amersfoortsch Dagblad 6-5-1912; 1919: Amersfoortsch Dagblad 3-5-1919; 1928: Nieuwsblad van het Noorden 1-5-1928. Voor Sneek 1903: Nw Tilburgsche Crt 30-4-1903 2; 1904: Vlissingse Crt 21-4-1904 en Amersfoortsch Dagblad 21-4 en 5-5-1904; 1906: Nw Brielsche Crt 29-4-1906, 1913 Lc 23-4-1913 en Tilburgsche Crt 2-5-1913; 1914: Hn 29-4-1914; 1919: Lc 29-4-1919; 1920: Het Vaderland 1-5-1920

Van de marktlocaties uit tabel 35 zijn er geen aanwijzingen voor handel in bonte eieren die na het eind van de raaptijd waren verzameld. Die handel ontstond wel eind 19de eeuw op Texel, met name voor de tureluur. Omdat de tureluur niet onder het waterwild werd gerekend, gold voor deze soort de raaptijd niet. In 1893 werd voor Texel het zoeken naar andere eieren dan kievitseieren na 1 mei vermeld. De verleiding om dan ook nog kievitseieren te rapen, was groot, maar de politie lette er scherp op.[371] In 1899 begon de verzending van Texel van andere eieren eind april. In 1901 werd uitbreiding van de omvang van die handel gemeld en in 1902 dat de eieren in de polders werden verzameld. De gevonden eieren werden geëxporteerd tegen een prijs van 2,5 tot 5 cent per ei.[372] Deze berichten geven aan dat op Texel is geprobeerd om ook de eieren van de tureluur te exploiteren. Dat lijkt geen succes te zijn geworden. De berichten daarover stoppen na 1902. Het late rapen maakte waarschijnlijk het broedsucces gering en daarmee langjarig rapen onmogelijk.

Door het grote prijsverschil in de eieren was het aantrekkelijk bonte eieren als kievitseieren te verkopen. In 1855 werden daarvoor de eieren van grutto, tureluur, waterhoentjes en zeezwaluwen (sterns) met name genoemd.[373] Maar alleen mensen die onbekend zijn met de eieren konden zo voor de gek worden gehouden.[374] Het ei van de tureluur lijkt het meest op dat van de kievit. Eind 19de eeuw

371 Purmerender Crt 10-5-1893 en 17-5-1893
372 Purmerender Crt 30-4-1899, 5-5-1901, 23-4-1902 en 14-5-1902
373 *Nederlandsch Tijdschrift voor jagtkunde* 1855 (3): 224; in 1913 werd het voor kemphaaneieren vermeld door Dorsman, *Langs strand en dijken*, 106.
374 NRC 19-3-1911

werden ze in Zeeland als kievitseieren verkocht.[375] Mogelijk waren deze eieren daarom naar gewicht omgerekend het dubbele waard van die van grutto en wulp.

Meldingen van afname van de kievit 1850-1950

Over het voorkomen van één steltloper, de kievit, zijn er uit de tweede helft van de 19de eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw veel waarnemingen over afname, zie bijlage 4.9 en 4.10. Tegenover het grote aantal waarnemingen van afname, staan nauwelijks vermeldingen van toename. Zo'n lange periode met vooral afname is nauwelijks mogelijk en uit andere bronnen blijkt geen afname in die 100 jaar.

Om de achtergrond van deze meldingen te begrijpen, is naar de waarnemer, de onderbouwing van de waarneming en de aangegeven oorzaak van de afname gekeken. Een lange reeks waarnemingen komt van het provinciebestuur van Friesland. Ook andere provinciale overheden melden afname; in ieder geval Utrecht in 1850 en 1852 en mogelijk ook Zuid-Holland en Noord-Brabant (beide 1853).[376] Daarnaast melden een aantal gemeenten uit Gelderland en Noord-Brabant afname. Overheden zijn dus vaak waarnemer van afname. In 1852 werd voor de kievit een landelijke raaptijd ingevoerd en een vangstverbod. Dat lijkt de achtergrond voor de meldingen in deze periode.

Bij de vermeldingen in kranten is meestal niet duidelijk wie de waarnemer is. Uit de eerste helft van de 20e eeuw zijn er ook diverse waarnemingen van afname door wetenschappers.[377] Soms gaven zij echter zelf aan dat dit niet op tellingen is gebaseerd.

Als oorzaak voor de afname werden veranderingen in de landbouw, predatoren, jacht in Frankrijk, te veel rapen van eieren en de vangst van kieviten door wilsterflappers genoemd. Vaak werd de afname van het aantal kieviten vermeld in het kader van een betoog over de onwenselijkheid van het te veel rapen van eieren of de netvangst door flappers.

Tegengeluiden waren schaars. Door een vereniging van rapers van eieren werd in 1908 tegengesproken dat het aantal kieviten daalde. Dat laatste vormde een nieuw geluid in de discussie. Het afnemen van het aantal kieviten was zo vaak gemeld, dat het een vaststaand feit was geworden. Ook dit tegengeluid over het aantal kieviten was echter onderdeel van een lobby. De vereniging van rapers van eieren vreesde inkorting van de raaptijd en wilde laten zien dat dit helemaal niet nodig was. Een kwart eeuw later waren de meningen nog gelijk verdeeld.[378]

Al deze waarnemingen werden dus gedaan vanuit een belang. Geen van deze waarnemingen berustte op tellingen. Wetenschappelijk onderzoek waarmee in dit belangenconflict wat meer objectieve informatie kon worden gebracht, moest nog starten. Ondanks het grote aantal waarnemingen van afname uit de periode 1850-1950 was er in die periode waarschijnlijk een toename. In het midden van de 20e eeuw voorspelden wetenschappers verdere afname. Dat bleek achteraf te pessimistisch; het aanpassingsvermogen van de kievit werd sterk onderschat.[379]

Roofdieren werden weinig als oorzaak voor afname aangewezen. In een werk over nuttige dieren werd de vos wel als belager van de kievit opgevoerd. Recensent Staring verweet in 1875 de bewerker van het Duitse origineel weinig kennis van de Nederlandse situatie omdat hier 'kievitten en vossen te ver van elkander wonen, om veel omgang met elkander te kunnen hebben'.[380] Vossen kwamen toen in het pleistocene deel van Nederland voor en dit bevestigt de signalen uit andere bronnen dat kieviten daar niet voorkwamen.

Discussie per soort

De beschreven historische bronnen geven zeer verschillende aanwijzingen over het voorkomen van de

375 Heerebout, 'De verzameling eieren', 59. In 1814 gaf Stant, *Natuur- en huishoudkundig handboek*, 78 al aan dat de eieren van de tureluur vaak bij die van de kievit werden gevoegd. Of de eiprijzen toen verschillend waren, is echter niet bekend.
376 De bronnen die voor ZH en NB afname vermelden, maakten veelal gebruik van provinciale opgaven.
377 Die waarnemingen leidden rond 1938 tot een prijsvraag van de Vogelbescherming en de Nederlandse Ornithologische Vereniging naar de oorzaken van de afname, zie De 5 Rivieren 30-6-1938
378 De Vries, 'De raaptijd' meldt dan voor FR toename van alle weidesteltlopers, terwijl veel andere waarnemers alleen afname zien.
379 Dit geeft Beintema aan in stelling 1 bij zijn proefschrift *Breeding ecology of meadow birds* als reactie op de voorspelling van Klomp uit 1954.
380 *De Gids* 1875 (39), p. 633.

soorten. Om hierin enige ordening aan te brengen zijn die signalen in tabel 36 samengevat met een opgave van het voorkomen in de 20e eeuw. Per soort zal worden geprobeerd om de periode vast te stellen waarin de soort het meest voorkwam. De aandacht is daarbij voornamelijk op het voorkomen als broedvogel gericht.

Een hulpmiddel voor een betere beoordeling is het onderling vergelijken van de soorten. De kievit vormt daarbij een goede referentie. Veel bronnen voor de andere steltlopers geven het voorkomen ten opzichte van de kievit aan. Vooral voor grutto en tureluur is dit belangrijk omdat zij een biotoopkeuze hebben die vergelijkbaar is met die van de kievit. In de gebieden waar ze samen voorkomen, wordt het aantal kieviten vrijwel altijd hoger genoemd dan die van de beide andere soorten.[381]

Enigszins nauwkeurige aantalsschattingen zijn er voor de meeste steltlopers pas vanaf 1950. Voor de kievit kon met de bronnen over de handel in eieren een aantalsschatting van het aantal broedparen rond 1900 worden gemaakt. In combinatie met de verhouding in dichtheid tussen de soorten geeft dat ook voor grutto en tureluur een mogelijkheid het aantal te schatten.

Tabel 36. Samenvattend overzicht van de indicatie van het voorkomen van de weidesteltlopers uit de verschillende bronnen.

	archeo na 1000	*rapen eieren 1500-1800*	*vangst 1500-1800*	*waarnemingen Jacht-Bedrijff-Schlegel*	*rapen eieren 19de eeuw*	*vangst 19de eeuw*	*max. aantal broed-paren in 20e eeuw met jaar*	
Grutto	+	+	+	+	+	+	125.000	1960
Kemphaan	o	=	+	+	=	++	6000	<1950
Kievit	+	++	++	++	++	+	270.000	1980
Scholekster	o	=	=	strand	=	=	100.000	1980
Tureluur	=	=	=	o	+	=	40.000	<1950
Watersnip	++	=	+	+	=	++	10.000	1970
Wulp	++	+	+	duinen	+	=	8000	2000

Legenda: ++ aanwezig; indicatie van fors aantal; + aanwezig; o geen melding/geen indicatie; = (vrijwel) afwezig

Grutto: In de periode 1500-1920 werd de grutto vrijwel steeds vermeld in combinatie met de kievit. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat de grutto toen in gebieden voorkwam, waar de kievit ontbrak. De bronnen geven aan dat de kievit in die gebieden in groter aantal voorkwam. Deze aanwijzingen over het voorkomen van grutto in relatie tot de kievit maken het waarschijnlijk dat het aantal broedparen in de periode tot 1900 maximaal half zo groot was als het aantal kieviten. Dat betekent dat het aantal maximaal 20.000 was.

Het aantal broedparen van de grutto is in de eerste helft van de 20e eeuw sterk toegenomen. De top werd rond 1960 bereikt met circa 125.000 broedparen.[382] Grutto en kievit waren toen een periode even talrijk.

De grutto heeft een sterke voorkeur voor laaggelegen weiland met een goede vruchtbaarheid. Toen vanaf begin 20e eeuw meer werd bemest, kon het aantal sterk toenemen. Het verloop van de gruttostand volgt daarmee het voorspelde verloop bij intensivering van de landbouw. Rond 1960 waren de omstandigheden voor deze soort optimaal.

Omstreeks 1900 werden een paar duizend gruttoeieren verhandeld. Ten opzichte van de broedpopulatie was dat een beperkt aantal. Uit proeven met het wegnemen van eieren blijkt bovendien dat een flink deel van de broedparen een vervolglegsel maakt.[383] De schaarse gegevens over vangst van grutto's in Nederland wijzen niet op een omvangrijk vangbedrijf. Er zijn daarmee geen aanwijzingen dat rapen en jagen veel invloed op de stand had.

In de literatuur wordt beschreven dat de grutto tot begin 20e eeuw net als de wulp een vogel van heide, venen en moerassen was en pas daarna weidevogel is geworden.[384] De historische bronnen bevatten geen aanwijzing voor een dergelijke verandering in broedbiotoop. Ze karakteriseren de grutto steeds als weidevogel.

Kemphaan: Voor de kemphaan zijn er weinig bronnen over het rapen van eieren en de gegevens over jagen geven weinig houvast om onderscheid te maken in broedvogels of doortrekkers. In de 17de en

381 Zie bv. de beschrijving van Dijkstra uit 1857 over de streek Oldeboorn, gepubliceerd door Breuker, *Kostelijke koopwaar.* In 1908 waren in een polder van 42 ha bij Leeuwarden 43 nesten kievit, 22 tureluur, 19 grutto, 11 scholekster en 1 kemphaan, zie Lc 26-3-1909

382 Bijlsma et al., *Algemene en schaarse vogels,* 219.

383 Haverschmidt, *The black-tailed godwit*, 46.

384 Schroeder, *Individual fitness*, 17 en daar aangehaalde literatuur; Beintema in Roodbergen, *Kieviten en plevieren*, 84.

18de eeuw kwam de kemphaan in bejaagbare aantallen voor in Zuid-Holland, Noord-Holland en Friesland. In de 19de eeuw was Friesland de belangrijkste provincie.

De 19de eeuwse ornithologen geven aan dat de kemphaan slechts op een beperkt aantal plaatsen broedde, maar daar soms wel in groot aantal. Behalve Friesland zijn dat het Gronings/Drentse grensgebied (Onland), Rottumeroog, Land van Vollenhove, Eempolder, IJpolder, kop van Noord-Holland en Alblasserwaard/Monden Maas. Dit 19de eeuwse voorkomen als broedvogel lijkt op wat uit begin 20e eeuw bekend is. Nederland telde toen ongeveer 6000 broedparen. Gezien de gelijke, beperkte, verspreiding was het aantal broedparen vóór 1900 waarschijnlijk niet veel hoger. De piek in het aantal kemphanen lag dus mogelijk vóór of rond 1900, maar het aantalsverloop was tot de 20e eeuwse afname beperkt.

Omdat de bronnen alleen de afname van de stand duidelijk aangeven, kan het voorspelde verloop voor de kemphaan niet goed getoetst worden. Aannemelijk is wel dat de omstandigheden voor deze soort al sinds begin 20e eeuw niet meer optimaal waren. Aanwijzingen voor invloed van de mens op het aantal kemphanen zijn er uit de periode rond 1890 in Friesland en wat later in Zuid-Holland. Zij lijken een gevolg van de intensieve voorjaarsjacht en van stroperij op de baltsplaatsen.

Kievit: Het aantal plaatsen met botvondsten in BoneInfo vanaf 1000 na Chr. is voor de kievit ongeveer gelijk aan die voor watersnip, wulp en grutto. Dit wijst er op dat de kievit in de Middeleeuwen nog niet algemeen was. Uit de schriftelijke bronnen vanaf de 16de eeuw blijkt dat de kievit toen de belangrijkste weidesteltloper was geworden. Dat geldt zowel voor bronnen over het rapen van eieren als voor het vangen van weidevogels. De vermeldingen tot 1800 komen uit heel laag Nederland.

Beschrijvingen uit de 18de eeuw geven aan dat de kievit vooral in Friesland en het noordelijk deel van Noord-Holland een zeer algemene broedvogel was. Ook alle 19de eeuwse bronnen geven aan dat dit het kerngebied van de kievit was. Elders in Nederland kwam de kievit wel voor, maar waren de aantallen veel lager. Gegevens over het aantal geraapte eieren geven aan dat rond 1900 2/3 deel van de Nederlandse populatie in Friesland voorkwam. Er zijn geen aanwijzingen dat dit eerder anders was. Naast Friesland waren er op Texel en rond Purmerend grote broedpopulaties.

De bronnen over de periode vóór 1850 geven weinig inzicht in het aantal broedparen en mogelijke veranderingen daarin. Voor een paar gebieden zijn er wel indicaties van afname van het aantal kieviten in 1900 ten opzichte van de 18de eeuw en eerste helft van de 19de eeuw. Het gaat om Groningen, West-Friesland en Zeeland. Voor beide eerstgenoemde gebieden is dat goed verklaarbaar omdat het areaal grasland er in de 19de eeuw sterk daalde ten gunste van akkerbouw respectievelijk tuinbouw.[385]

Voor de periode rond 1900 kan het aantal broedparen worden afgeleid uit het aantal geraapte eieren. Het aantal Nederlandse broedparen was toen zo'n 38.000. Daarna steeg het naar een top van 250-290.000 in 1980. De ontwikkeling van de nationale stand laat daarmee het voorspelde verloop zien bij intensivering van de landbouw.

Op regionale schaal is het beeld echter anders. In Friesland waren rond 1900 circa 25.000 broedparen en dat aantal is redelijk vergelijkbaar met de 40.000 broedparen rond 1970. Op Texel waren er rond 1900 zo'n 4000 paren en was de stand rond 1970 ruim gehalveerd. De intensivering van de landbouw biedt daarmee geen verklaring voor de toename van het aantal Nederlandse broedparen. De toename blijkt vooral een gevolg van de uitbreiding van het broedareaal.

Bij de uitbreiding van het broedareaal gaat het zowel om een geografische uitbreiding als om een verandering in broedplaatskeuze. In de 20e eeuw gingen kieviten vaker op bouwland broeden. Opmerkelijk is dat het broeden op bouwland al in 1785 werd vermeld voor kieviten waarvan het eerste legsel verloren was gegaan. Jonge kieviten begonnen ter plekke een nieuw legsel maar ervaren oudere kieviten weken uit naar korenveld waar ze hun legsel beter konden verstoppen.[386] Die strategie heeft voor de kievit als soort voordeel opgeleverd.

Bij veel vogelsoorten blijkt toename van aantal samen te gaan met afname van speciale voorkeur voor één soort biotoop. Oorzaak en gevolg zijn hier moeilijk te scheiden. De soort kan door groei in aantal ook andere biotopen als leefgebied hebben gekozen, maar ook eerst ander leefgebied hebben geaccepteerd, waardoor aantalsgroei mogelijk werd.[387] De toename en uitbreiding van de kievit na 1900 viel samen met een afname van de exploitatie door de mens. De illegale vangst van kieviten werd rond 1900 minder en het rapen van eieren werd vanaf 1928 minder aantrekkelijk door de scherpe daling van de prijs per ei. Dat gaf mogelijkheden tot toename van aantal en uitbreiding van het

385 Bronnen in bijlage 4.8 en 4.9.
386 *Vaderlandsche letteroefeningen* 1785 p. 526
387 Van Turnhout, *Birding for science*, 174.

broedareaal. De afname van vangst en eieren rapen verklaart daarmee beter de ontwikkeling in het voorkomen dan veranderingen in de landbouw.

De kievit is in Europa sterk toegenomen vanaf midden 19de eeuw tot 1970. In vergelijking daarmee is de toename in Nederland laat gestart. Als mogelijke oorzaken voor deze ontwikkeling bespreekt Shrubb verandering in klimaat, verandering in landbouw en bescherming door de mens. Afname van vangst en eieren rapen beschouwt hij als meest bepalende factor.[388] Voor Nederland lijkt dat ook zo te zijn.

Scholekster: De scholekster was tot midden 19de eeuw alleen broedvogel van kust en duinen. Broeden buiten de kust begon in Friesland. Maar in 1906 werd de 'strandkievit' voor Friesland nog minder algemeen genoemd dan kievit, kemphaan, grutto en tureluur.[389] Een grote uitbreiding van areaal en aantal volgde in 1920-1980. Het aantal broedparen steeg van circa 10.000 rond 1955 tot 100.000 rond 1980.[390]

Omdat de soort tot begin 20e eeuw nauwelijks een weidevogel was, is een toetsing aan de hypothese niet zinvol. Een relatie tussen de intensivering van de landbouw en de sterke toename van het aantal scholeksters in de 20e eeuw is er waarschijnlijk wel.

Historische bronnen over exploitatie van scholeksters zijn er weinig. Men vond de soort meestal niet eetbaar en gezien het geringe aantal broedparen tot begin 20e eeuw is het ook logisch dat er weinig bronnen over eieren rapen zijn. Omdat er ogenschijnlijk weinig bedreigingen waren, is het opvallend dat de soort pas zo laat weidevogel is geworden. Het mechanisme achter de uitbreiding van de scholekster van duinen naar weiland als broedgebied kan wel vergelijkbaar zijn aan dat beschreven voor de kievit. Op de kleine broedpopulatie had weinig jagen en eieren rapen al een grote invloed.[391] Vermindering van die druk in combinatie met weilanden die door bemesting aantrekkelijker werden, maakte uitbreiding van broedareaal mogelijk. Een invloed van de mens kan er daarom wel zijn bij het weidevogel worden van de scholekster. Ook voor de Europese toename van de scholekster in de 20e eeuw wordt betere bescherming als oorzaak genoemd.[392]

Tureluur: Alle bronnen tot midden 19de eeuw geven hetzelfde aan: de tureluur was er wel, maar ze was weinig talrijk. Het is zelfs opvallend dat tot de Franse tijd in de bronnen over het rapen van eieren de soorten kievit, grutto en wulp wel vermeld worden, maar de tureluur niet. In tegenstelling daarmee wijzen gegevens vanaf midden 19de eeuw op een grote verspreiding in laag Nederland en op plaatselijk een groot aantal broeders.

Verondersteld wordt dat de tureluur in historische tijd een vergelijkbare ontwikkeling heeft gehad als de scholekster. Van broeder van kustgebieden, met name van kwelders, ontwikkelde de soort zich tot een broeder van weidegebieden.[393] De gevonden gegevens bevestigen dit beeld en geven aan dat deze ontwikkeling tot weidevogel pas in de 19de eeuw plaatsvond.

Texel was mogelijk een uitzondering, met al in de 18de eeuw een groot aantal broeders. Gezien de voorkeur van de soort voor kustgebieden, is dat niet verwonderlijk. Daar ontwikkelde zich eind 19de eeuw ook een meer systematische exploitatie van de eieren van de tureluur, al bleek die niet lang houdbaar. Resten van planten uit de weilanden in Friesland geven aan dat er tot het eind van de Middeleeuwen een zoute invloed was.[394] Er zijn geen gegevens gevonden die er op wijzen dat de tureluur daar van profiteerde.

Het aantal broedparen in de tweede helft van de 20e eeuw wordt op 25.000-35.000 geschat, waarvan de helft in Friesland. Aangenomen wordt dat het aantal paren toen al lager was dan in de eerste helft van de 20e eeuw.[395] De tureluur zou dan ergens tussen 1850 en 1950 in Nederland zijn piek als broedvogel moeten hebben gehad met een gelijk of zelfs groter aantal broedparen dan de kievit. Er zijn geen bronnen gevonden die dat ondersteunen. Waarschijnlijker is dat de populatie nooit meer dan half zo groot was als die van de kievit. De piek in het aantal broedparen moet dan rond 1950

388 Shrubb, *Birds, scythes and combines,* 307; Shrubb, *The Lapwing*, 27, 38.
389 Lc 9-3-1906
390 Bijlsma et al., *Algemene en schaarse vogels,* 184. Vóór 1955 moet het aantal broedparen veel lager dan 10.000 zijn geweest.
391 Uit Engeland is voor de 19de eeuw het uitroeien van lokale broedpopulaties bekend door het rapen van eieren voor eigen consumptie door de plaatselijke bevolking, zie Shrubb, *The Lapwing*, 34.
392 Parslow, *Breeding birds of Britain and Ireland,* 76.
393 Teixeira, *Atlas van de Nederlandse broedvogels*, 161. Haverschmidt, *The black-tailed godwit*, 20 en Den Boer, *Weidevogels: feiten voor bescherming,* 40, 43 geven aan dat zout grondwater belangrijk is voor broedpopulaties.
394 Bottema, 'Eggs from early Sneek', 485.
395 Bijlsma et al., *Algemene en schaarse vogels,* 227.

hebben gelegen. Als dat klopt, volgt het populatieverloop de voorspelde op- en neergang bij toenemende landbouwintensiteit.

De bejaging van de tureluur was beperkt omdat het vlees van de tureluur weinig waard was. Een grote invloed van bejaging op het voorkomen, is daarom niet waarschijnlijk. Gegevens uit Texel wijzen op een effect bij intensief rapen van eieren.

Watersnip: De belangstelling van jagers voor de watersnip ontwikkelde zich laat. De soort werd pas vanaf de 18de eeuw vaak in jachtplakkaten genoemd en vooral in de 19de eeuw werd de waardering hoog. Van de besproken steltlopers is de watersnip het minst een kustvogel en de gegevens over de vangst suggereren dat het meer een moerasvogel dan een weidevogel was.

Uit de periode tot 1900 zijn er slechts sporadisch bronnen over het rapen van eieren en de soort was volgens 19de eeuwse ornithologen een schaarse broeder. Dit beeld kan wat vertekend zijn doordat nesten moeilijk te vinden zijn en het gedrag in de broedtijd weinig opvallend is. Een toename als broeder was er in de eerste helft van de 20e eeuw.

In 19de en begin 20e eeuw was bejaging van de watersnip tot eind april gebruikelijk. Die late voorjaarsjacht had een economische achtergrond. Watersnippen waren waardevol en in het voorjaar waren ze nog eens dubbel zo veel waard als in het najaar. De late voorjaarsjacht wordt als hoofdoorzaak voor het schaarse broeden van de watersnip gezien. Toen die jacht begin 20e eeuw verminderde, nam het aantal broedende watersnippen toe. In de Eempolder bijvoorbeeld gingen ze pas rond 1940 algemener broeden en het verminderen van de jacht tot ver in het voorjaar wordt daarvoor als oorzaak genoemd.[396]

De toename in de 20e eeuw duurde tot ongeveer 1970. Daarna volgde een sterke daling. De watersnip geldt als kritische weidevogel en de omstandigheden voor deze soort zouden net als voor de kemphaan rond 1900 optimaal kunnen zijn geweest. Voor het verschil tussen de verwachte ontwikkeling en de werkelijke ontwikkeling is de jachtdruk waarschijnlijk bepalend. De toename tot 1970 lijkt een gevolg van de verminderde jachtdruk. In Engeland was er midden 20e eeuw een zelfde piek in broedparen na het verminderen van de jachtdruk en vóór de achteruitgang door landschappelijke factoren en landbouw.[397]

Wulp: De wulp is broedvogel van heide, duinen, moerassig land en weiland. Die gevarieerde keuze aan broedbiotopen maakt het moeilijk de verspreidingsgeschiedenis te reconstrueren. De dichtheden in deze overwegend schrale biotopen waren bovendien niet groot. Per type biotoop zal de ontwikkeling in voorkomen worden beoordeeld.

De vermeldingen over 1500-1800 in plakkaten hebben vaak op duinen betrekking en de waarnemers in die periode noemden haast allemaal de duinen als broedgebied. Ook in de 19de eeuw waren duinen belangrijk broedgebied. Pas in het laatste kwart van de 20e eeuw is de wulp er als broedvogel sterk achteruitgegaan, zonder duidelijke oorzaak.

In de plakkaten van gebieden met veel heide, zoals Veluwe en Drenthe, werden geen wulpen genoemd. In de jachthistorie van die gebieden staan soorten als korhoen, fazant en patrijs centraal. Het ontbreken van vermeldingen van wulpen voor heidegebieden kan wijzen op ontbreken van wulpen. Maar wulpen worden in de plakkaten steeds vermeld in relatie met het rapen van eieren van kieviten. Het kan dus ook een gevolg zijn van het gegeven dat kieviten weinig of niet op heidevelden broeden. Pas in bronnen vanaf midden 19de eeuw werden wulpen broedvogel van heidevelden genoemd en dat bleven ze tot de tweede helft van de 20e eeuw. Ze zijn daar nu om onduidelijke redenen haast verdwenen.

Een deel van de vermeldingen van vóór 1800 uit westelijk Nederland betreft waarschijnlijk broeden in moerassig land. Veel weilanden in laag Nederland moeten tussen 1500-1800 nog het karakter van moerassig land hebben gehad. De vermeldingen van plevier, korhoen en kraanvogel als broedvogel in de Hollandse plakkaten kunnen ook op dit soort plaatsen betrekking hebben. Die moerassige weilanden zijn door intensivering van het gebruik sterk in areaal afgenomen. In de 19de eeuw kwamen ze waarschijnlijk al weinig meer voor. Een broedbiotoop voor wulpen bleef het wel. Rond 1950 broeden ze plaatselijk nog in klein aantal op 'moerassig hooiland'.[398]

Hoe sterk de verspreiding van de wulp door deze ontwikkelingen veranderde, blijkt wanneer de vermeldingen van het rapen van eieren van wulpen in de plakkaten uit de periode 1500-1800 worden weergeven naast de verspreiding als broedvogel in 1998-2003, zie figuur 49. De kaartbeelden laten

396 Smit & Terlouw, *Vogels in het Eemland*, 111.
397 Holloway, *The Historical Atlas,* 184.
398 NL-HaNA, Directie van de Landbouw; Afdeling Jacht, 2.11.03.02, inv.nr. 20 brief NM 23-1-1952

een haast complementaire verspreiding als broedvogel zien. Dat de variabele keuze in broedplaats tot grote veranderingen in verspreiding leidde, was in de 20e eeuw nog het geval. Ook in Engeland was dat zo.[399]

Figuur 49. Verspreiding van de wulp als broedvogel 1595-1781 (links) en 1998-2000 (rechts).

Naarmate de plakkaatgebieden waar de bepaling gold kleiner waren, is de markering donkerder.

Bronnen: plakkaten, zie tabel 31 en figuur 39; SOVON, *Atlas van de Nederlandse Broedvogels* 1998-2000.

Het aantal broedende wulpen in Nederland is in de 20e eeuw toegenomen en dat komt overeen met de verwachte ontwikkeling van deze weinig kritische soort. Maar een relatie met de intensivering van de landbouw is er maar in een beperkt deel van het broedgebied. Het grootste deel van de veranderingen in het voorkomen moet een andere oorzaak hebben gehad. Of de mens daarbij een rol heeft gespeeld, is moeilijk aan te geven. Veel bronnen over exploitatie zijn er niet, maar dat is voor een soort met zo weinig broedparen ook nauwelijks te verwachten.

Conclusie

Vanwege de ecologische relatie tussen de intensiteit van landbouw en de dichtheid aan weidevogels is als hypothese geformuleerd dat weidevogels vóór 1900 minder algemeen waren dan in de 20e eeuw. Voor het toetsen van deze hypothese zijn zeven soorten steltlopers gekozen. Gericht bronnenonderzoek naar deze soorten leverde voldoende gegevens om de hypothese te toetsen.

De hypothese over het relatief geringe voorkomen van weidevogels vóór 1900 blijkt juist. Alleen voor de kemphaan is het waarschijnlijk dat de soort vóór 1900 een groter aantal broedparen had dan het maximum van na 1900. Voor de andere soorten was het aantal broedparen in de 20e eeuw op zijn hoogst; voor scholekster, grutto, kievit zelfs na 1950.

Het beeld voor scholekster, kievit en grutto is daarbij het meest duidelijk omdat zij het grootste aantal broedparen hadden. De piek lag voor deze soorten in de periode 1960-1990 met voor elk van deze soorten meer dan 100.000 broedparen.[400] Naar schatting was het aantal kieviten en grutto's tijdens de 20e eeuwse piek een factor 5-8 groter dan vóór 1900. Bij de scholekster was het verschil nog groter.

De tureluur was mogelijk net als de scholekster vooral een kustvogel die zich vanaf ongeveer 1850 tot weidevogel ontwikkelde. Waarschijnlijk was het aantal broedparen rond 1950 op zijn grootst. De aantalsontwikkeling was dan vergelijkbaar met die van kievit, grutto en scholekster, maar het aantal bleef met maximaal zo'n 40.000 broedparen paren wel lager.

De overige soorten waren met maximaal 10.000 broedparen veel minder algemeen en hun aantalsontwikkeling is minder aan de landbouwintensivering te relateren. Wulp en watersnip waren vóór 1900 geen algemene broedvogel van weilanden en voor de kemphaan lag de periode met het grootste aantal broeders waarschijnlijk vóór of rond 1900.

De ontwikkeling in het voorkomen van de grutto voldoet het meest aan het theoretische model. Het aantal gruttoparen groeide in de periode 1900-1960 van circa 20.000 naar 125.000. De toevoer van stikstof als maatgevend nutriënt op laaggelegen weiland steeg van ongeveer 50 kg aan het begin van de 20e eeuw, via 100 rond 1960 naar 300 kg per hectare rond 1980. Voor weidebeheer gericht op

399 SOVON, *Atlas van de Nederlandse Broedvogels*, 222. In Engeland was het broedareaal van wulpen over een lange periode dynamisch, zie Holloway, *The Historical Atlas,* 192.

400 Deze bloeiperiode wordt vaak eerder gekozen. Het aantal broedparen van talrijke soorten als kievit en scholekster nam echter tot 1980 toe; de aantallen van deze soorten en de grutto daalden pas na 1990 sterk, zie Van der Geld et al., *Weidevogels in een veranderend landschap*, 120.

weidevogels wordt aanbevolen de stikstofgift niet onder de 100 kg N/ha te laten zakken.[401] Dat bemestingsniveau werd dus pas na de Tweede Wereldoorlog bereikt. De toename van de bemesting blijkt tot midden 20e eeuw samen op te lopen met de groei van de gruttostand. Vóór 1900 limiteerde de schrale voedingstoestand sterk de gruttostand en pas midden 20e eeuw werd de bemesting voor de grutto optimaal.

Voor andere steltlopers dan de grutto blijkt de ontwikkeling in het voorkomen veel minder verbonden met de intensivering van de landbouw. Voor de kievit waren Friesland en Texel vanouds de belangrijkste broedgebieden, maar daar was na 1900 geen of geen duidelijke toename. De grote toename van het aantal broedparen in Nederland was een gevolg van uitbreiding van het broedareaal. Intensivering van de landbouw alleen biedt daarvoor geen verklaring. Voor de scholekster is nog veel duidelijker dat verandering in biotoopkeuze van dominant belang was voor de aantalsontwikkeling.

Voor de watersnip bepaalde de verminderde jachtdruk sterk de aantalsontwikkeling. Het grootste aantal broeders lag nu rond 1970, maar zou zonder jacht eerder rond 1900 hebben gelegen. Voor de andere soorten is toetsing aan het theoretisch model niet aan de orde omdat ze te weinig weidevogel waren, of de aantalsontwikkeling te onzeker was.

Het resultaat van deze toetsing laat zien dat intensivering van de landbouw én verandering in biotoopkeuze heel belangrijk waren voor de ontwikkeling in het voorkomen van de steltlopers. Dat maakt het aanwijzen van menselijke invloed door rapen en jagen moeilijk. Mogelijk heeft de mens de opmerkelijke verandering in biotoopkeuze van een aantal soorten weidevogels veroorzaakt. De 18de eeuwse waarneming dat ervaren kieviten na weer een leeggehaald nest naar bouwland uitwijken, is daar een aanwijzing voor. De scholekster kon mogelijk toenemen en nieuwe gebieden koloniseren na afname van eieren rapen in de duinen en verminderd afschot op het strand. Deze verklaringen hebben helaas onvermijdelijk een speculatief karakter.

In de historische bronnen zelf wordt vaak een invloed van de mens door vangst en eieren rapen genoemd. De omvang van het eieren rapen, maakt het inderdaad waarschijnlijk dat het gevolgen had voor het voorkomen van de kievit. Kieviten werden ook veel gevangen. Eieren rapen had lokaal op de tureluur en mogelijk ook de scholekster invloed. Van de vangst was waarschijnlijk de late voorjaarsjacht het meest bedreigend. De schaarste aan kemphanen in Friesland rond 1890 werd daar waarschijnlijk terecht aan toegeschreven. De watersnip kwam in de tweede helft van de 19de eeuw als broedvogel schaars voor. Dat lijkt eveneens een gevolg van de late voorjaarsjacht.

401 Hoofdstuk Weidevogels in *Handboek agrarisch natuurbeheer* op www.landschapsbeheer.nl.

6. De rol van de overheid bij de bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels

Het bestrijden van schadelijke dieren is vaak alleen succesvol wanneer het over een groot gebied en gedurende lange tijd gebeurt. Het coördineren van zo'n gezamenlijke bestrijding is een klassieke overheidstaak. De bemoeienis van overheden met de bestrijding van schadelijke dieren is dan ook al oud.

De soorten vogels die in verband met schade het meest worden genoemd zijn kraaiachtigen, roofvogels, mussen en spreeuwen. Vanaf eind 18de eeuw werden bij deze bestrijding steeds vaker vragen gesteld. Waren alle kraaiachtigen wel zo schadelijk voor de landbouw? Roofvogels vingen muizen die voor de landbouw zeer schadelijk waren. Was hun bestrijding wel wenselijk? Deze vragen waren nieuw. Vanuit landbouw en jacht was het antwoord verschillend. Dat leidde in de 19de eeuw tot polarisatie.

Voor de rol van de overheid bij de bestrijding had dit grote gevolgen. In plaats van het organiseren van de bestrijding werd het zoeken naar consensus en het afwegen van nut en schade hoofdtaak. De tegenstellingen rond de bestrijding van 'schadelijk gevogelte' stonden niet op zichzelf. Landbouw en jacht stonden vaker tegenover elkaar. In dit gepolariseerd maatschappelijk veld beleid ontwikkelen was niet eenvoudig. Daarbij veranderde de machtsverhouding tussen boeren en adellijke jagers. Een koerswijziging in het beleid was vaak noodzakelijk.

Midden 19de eeuw stopte de overheidsbemoeienis met de bestrijding van deze vogels. Dit lijkt een gevolg van de nieuwe inzichten en veranderde maatschappelijke verhoudingen. Het is als hypothese voor het onderzoek genomen: Het stoppen van de door de overheid georganiseerde bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels in de 19de eeuw was een gevolg van de polarisatie tussen landbouw en jacht.

Voor het toetsen van deze hypothese zal de geschiedenis van de bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels door de overheid worden beschreven. Bij de door de overheid genomen maatregelen zal steeds worden gekeken naar de maatschappelijke achtergrond daarvan.

Eerder onderzoek met deze vraagstelling is mij niet bekend. Voor onderdelen van de vraagstelling kon wel gebruik worden gemaakt van eerder onderzoek. De Europese roofvogelvervolging is door Bijleveld beschreven en de bronnen over de bestrijding van roofvogels en roofdieren in Nederland in het midden van de 19de eeuw geven ook informatie over de rol van de overheid.[1] Over de geschiedenis van de bestrijding van kraaiachtigen in Nederland is nauwelijks literatuur maar over een deelaspect als de totstandkoming van de Nuttige dierenwet 1880 was die er wel.[2]

Deze vraagstelling is gericht op de factoren die de bestrijding van schadelijke vogels door de overheid hebben bepaald. Het einde van die bestrijding midden 19de eeuw was ecologisch belangrijk, maar de analyse van de ecologische gevolgen valt buiten de reikwijdte van dit onderzoek. Daarvoor is onder meer ook onderzoek naar de historische ontwikkeling in het voorkomen van kraaiachtigen en roofvogels nodig.

De schade door kraaiachtigen en roofvogels

De bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels was een reactie op ondervonden schade. Waaruit die schade bestond, zal voor beide soortengroepen eerst worden verkend. Dat geeft inzicht in het motief voor de bestrijding.

De vermelde schade van kraaiachtigen betreft jacht, bos- en landbouw en huizen. Soms is dat vrij algemeen geformuleerd, zoals in het Hollands plakkaat van 1656. De toegenomen ekster gaf daar 'groot nadeel aen de Wildernisse, midtsgaders excessive schade aen 't gewasch'. Zeeuwse plakkaten van 1712 en 1743 hebben dezelfde formulering voor schade door ekster, kraai en gaai.

Voor schade aan jachtwild zijn de plakkaten van Cromstrijen en van Strijen uit 1665 en 1763 duidelijk: 'alzoo by dagelijxe Experiente bevonden wert dat de Aaxters zoo aan de patrijzen Eyeren als aen de Jongen Groote schade doende zijn'.[3] Ook de Zeeuwse plakkaten en die van Voorne en van

1 Bijleveld, *Birds of prey in Europe;* De Rijk, 'Roofvogels in Nederland' en 'Roofdieren in Nederland'.
2 Pelzers,'De totstandkoming van de rijkswettelijke bescherming'.
3 Plakkaat Beijerlanden 1753 heeft gelijke tekst

Putten (ZH) vermelden schade aan de jacht. Over ekster en roek werd in Friesland in 1809 aangegeven dat ze het wild 'dag aan dag vernielen en van kant maaken'.[4] In 1877 werd uit Hoeven (NB, bij Breda) gemeld dat kraaien jonge patrijzen hebben opgegeten.[5] In hetzelfde jaar waren in Franeker (FR) kraaien en eksters rovers van jonge hazen.[6] Vanwege schade aan de jacht bestreden jagersverenigingen en jachtopzieners doorgaans naast roofvogels ook kraaiachtigen. Het onderscheid was voor hen niet zo groot. Soms noemden zij kraaiachtigen zelfs 'roofvogels'.[7]

Schade aan de bosbouw wordt enkele keren genoemd. In Drenthe werd de verplichte nestvernietiging in 1683 mede gemotiveerd door de schade in de 'holten'. Om de toestand van de bossen rond Breda te verbeteren, probeerde men rond 1676 de grote menigte kraaien uit te roeien.[8] In het Edese bos (GD) was er in 1708 schade in de boomkwekerij. Om soortgenoten af te schrikken, werden gedode kraaien opgehangen.[9]

Bij de schade in de landbouw gaat het vooral om de fruitteelt en de akkerbouw. In *Jacht Bedrijff* werden eksters ´groote Fruijt-schenders ende principalijck kersedieven´ genoemd.[10] Ook kraaien bleken grote dieven van kersen. Ze scheurden soms hele takken af.[11] Over schade aan groente en fruit dichtte Westerbaen in 1654; 'De mus, de spreeuw, de kauw en ekster eten mee; maar tegen zulk gespuis houd ik de snaphaan reê'.[12] In Engeland was de oudste gedocumenteerde bestrijding van kraaiachtigen ook vaak verbonden met schade aan fruitteelt.[13]

De belangrijkste schade was het wegpikken van zaad, vooral graanzaad. Die schade moest in 1486/7 bij Noordwijk (ZH) worden tegengegaan door het inhuren van jongens die de kraaien wegjaagden.[14] Ekster en kraai brachten op Voorne in 1700 'excessive schade aan 't Gewas' toe. In 1751 was er op de Veluwe 'onnoemelijke schaaden aen de besaeijde Landen en Coorn gewassen' door kraaien en roeken.[15] In Hoogwoud en Aarswoude (NH) haalden in 1809 eksters en kauwen het zaaizaad uit de grond en aten zij erwten en andere vruchten. In Oosterleek (NH) veroorzaakten kraaien en zwarte roeken toen veel nadeel in de ´zaadakkers´.[16] Maïskorrels waren geliefd, zodat boeren soms opnieuw moesten inzaaien.[17]

Dit conflict tussen boeren en kraaien verminderde toen de mogelijkheden van chemische bestrijding groter werden. Behalve om gif op zaad ging het daarbij om braak- en afweermiddelen. In 1882 werd het behandelen van zaaizaad met kalk als braakmiddel gangbaar genoemd en in 1885 koolteer of menie als afweermiddel.[18]

Het roven van kuikens van pluimvee door eksters en kraaien wordt ook vaak gemeld, bijvoorbeeld in de Zeeuwse plakkaten en de keur van Schieland. In de Noordhollandse opgaven van 1809 werden raven en kraaien als rovers van kuikens van eenden en kippen beschreven.[19] In 1890 roofden kraaien kuikens in Limburg.[20] Schade aan de pluimveehouderij door kraaien werd ook in de eerste helft van de 20e eeuw regelmatig vermeld.[21]

Een specifiek probleem was de schade door kraaiachtigen aan schapen. Een gedicht van Vondel uit 1682 gaat daar over (figuur 50). Uit de 19de eeuw zijn er veel meldingen over schade aan schapen, zie tabel 37. Lammeren en schapen die verwenteld liggen of vastgebonden zijn, werden door kraaiachtigen aangevallen. Voor de bonte kraai werd daarvan in 1851 een gedetailleerde beschrijving

4 Tresoar, 8 Gewestelijke besturen in FR, inv.nr. 3094 (melding uit district 14)
5 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820, vel 13-9-1877
6 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3820, vel 10-9-1877
7 Bv. in 1809 bij Lochem, Gelders archief, 0556 Huis Verwolde, inv.nr. 630 en in 1813 in Marum (GR); DNJ 1990; 187.
8 Buis, *Historia forestris*, 337.
9 Gelders archief, 0614 Huis Kernhem, 'Reecke-Boeck '96' (uit destijds ongeïnventariseerd archief)
10 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 39.
11 *De Burger-Boer,* editie 1761, bij woord Kraay.
12 Westerbaen, *Ockenburgh*, onderdeel zomer; Het fruit is rijp. De snaphaan is een lang jachtgeweer.
13 Lovegrove, *Silent fields*, 260 (gaai); 263 (ekster); 286 (kauw).
14 De Moor, *Verborgen en geborgen,* 195.
15 Gelders archief, 0218 Jachtgerecht Veluwe en Veluwezoom, inv.nr. 1 p.120
16 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446
17 *Landbouwcourant* 1855 artikel ´De kraaijen van de mais af te houden´; Nw Gorinchemsche Crt 16-7-1882
18 Lc 20-11-1882; De Rijnbode 20-9-1885
19 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446. In Hoogwoud en Aarswoude (NH) roofden raven en kraaien kuikens van eenden en kippen. In Nieuwe Niedorp roofden raven eendenkuikens.
20 Nw Gorinchemsche Crt 17-7-1890
21 Schade aan kippenfokkerij door kraaien in 1906 in Winterswijk (GD), zie Leidsch Dagblad 23-6-1906; doden van eenden- en kippenkuikens in de Beemster, 1926 door kraaien, zie Waterlander 29-5-1926; idem in Oostzaan, 1933 door bonte en zwarte kraai, zie De Waterlander 1-3-1933

gegeven. Ze pikten van dit vee eerst de ogen uit en dan de ingewanden uit de anus.[22]

Figuur 50. Aanval van een kraai op een schaap. Afbeelding bij een gedicht van Vondel uit 1682.

Een Kraey en 't Schaep

'Een hongerigen Raef tot stelen altijd vlugge
Vloogh 't witgewolde Schaep op zynen bonten rugge ()
Doorpickt het blancke vel, en zuypt 't onnoosle bloed
Het Lammeken lijd smert, doet niet dan droevigh blaren;
Maer kan de vogel noch verschricken noch vervaren'

Bron: Vondel, *Vorstelycke warande der dieren*, 23.

Tabel 37. Voorbeelden uit de 19de eeuw van schade door kraaiachtigen aan schapen.

Jaar	*plaats*	*prov*	*beschrijving schade*	*bron*
1809	Hoogwoud en Aarswoude	NH	raven en kraaien ´allerschadelijkst´ voor lammeren en verwentelde schapen	NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446
1809	Limmen	NH	eksters en kraaien pikken de ogen van lammeren en verwentelde schapen uit	
1855	Hezel, Wierden	OV	vastgebonden schaap door kraaien verminkt	Bredasche Crt 3-5-1855
1874	Winschoten	GR	lam door twee raven en twee eksters gedood	Goessche Crt 25-6-1874
1891	Wijk bij Duurstede	GD	twee lammeren door kraaien gedood	De Gelderlander 16-4-1891
1891	Oosterwolde	FR	veel kraaien; ogen lam uitgepikt en gedood	Nw Gorinchemsche Crt 26-4-1891
1894	Doniawerstal	FR	buik verwenteld schaap opengepikt; ook van tong beroofd	Nw Gorinchemsche Crt 8-3-1894

Tot slot meldden enkele bronnen schade door kraaiachtigen aan huizen. Het Hollands plakkaat van 1656 en de Zeeuwse van 1712 en 1743 noemden schade aan huizen en daken. In Oosterleek (NH) en Friesland veroorzaakten in 1809 eksters en andere kraaiachtigen veel schade aan huizen en boerderijen door het wegpikken van riet uit daken.[23] Het kan daarbij om het weghalen van nestmateriaal zijn gegaan, maar ook om vernielingen bij het zoeken naar insectennesten.

In deze schadeklachten komen alle soorten kraaiachtigen voor. Dat ze ook nuttig kunnen zijn, kwam voor het eerst in de bronnen van eind 18de eeuw naar voren. In 1781 werd de zwarte kraai zeer nuttig genoemd omdat hij op de akkers wormen at: 'Het is dus even zo nadeelig als dwaas, dat men onderneemt dezen nuttigen vogel in een land te sterk te verminderen, of zelf geheel uitteroeien.' Over de ekster daarentegen had dezelfde schrijver geen goed woord over, want die zoeken de nabijheid van steden en dorpen om daar in kippenhokken eieren en kuikens te roven.[24] Deze benadering kan als een begin van het nut-schade denken worden gezien.

Vanaf 1851 werd gemeenten gevraagd opgave te doen van schade door dieren. In die opgaven tot circa 1860 werden kraaiachtigen weinig vermeld. In Limburg was er toen met 10 van de 125 gemeenten in relatief veel plaatsen schade door kraaiachtigen. Dat betrof steeds de kraai en één keer daarnaast ook de ekster.[25] Van vergelijkbare opgaven in het archief van het ministerie van Justitie zijn de vermeldingen over het jaar 1877 geïnventariseerd. Uit de meeste gemeenten werd gemeld dat

22 Meursinge, *Verhandeling over de Bonte Kraai*, 54, 55. Deze wijze van aanvallen wordt ook voor raven beschreven, zie Lovegrove, *Silent fields,* 290.
23 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446; Tresoar, 8 Gewestelijke besturen in FR, inv.nr. 3094 (melding uit district 14)
24 Le Francq Berkhey, *Natuurlyke historie,* 203, 205.
25 GV uit het midden van de 19de eeuw. De 'kraaien' in Bingelrade (LB) waren waarschijnlijk roeken.

er weinig schadelijk gedierte is. De soorten waarvoor schade het meest werd genoemd zijn vossen, konijnen en ganzen. Roofdieren als valk, sperwer, bunzing en wezel werden ook regelmatig genoemd. Kraaiachtigen werden heel weinig vermeld. Die klachten betroffen zwarte kraai en ekster en kwamen uit Franeker, Lemmer (FR) en Maarssen (UT).[26] Bij deze opgaven lijkt de aandacht meer bij schade aan jacht dan aan landbouw te liggen. In 1878 klaagden echter ook maar een handjevol gemeenten over landbouwschade door kraaiachtigen.[27]

Meer inzicht in de schade door kraaiachtigen bieden de *Verslagen over den Landbouw* waarin vanaf 1882 statistieken over landbouwschade door dieren zijn opgenomen. Het aantal gemeenten waar schade werd gemeld verdubbelde tussen 1882 en eind 19de eeuw. Dat geeft waarschijnlijk meer de ijver iets te melden weer dan toename in schade. De verdeling van de schadeklachten over de diersoorten en de provincies is in tabel 38 en figuur 51 uitgewerkt.

	1891-97
Kraaien en roeken	207
Mussen	154
Konijnen	127
Muizen	85
Duiven	67
Wilde ganzen	52
Spreeuwen	17
Eksters	13

Tabel 38. Gemiddeld aantal gemeenten per jaar waar van 1891-1897 schade door vogels of zoogdieren wordt gemeld.

Bron: *Verslag over den landbouw* over 1896 en 1897, eerste stuk, tabel 21.

Een paar vogelsoorten die schade veroorzaken werden incidenteel genoemd, zoals eend, zwaan, fazant, vink en raaf. Schade door vogels is er in meer gemeenten dan schade door zoogdieren en ook veel meer dan schade door rupsen, meikevers en bladluizen. Het is nauwelijks voor te stellen dat vogels zo schadelijk waren.

Deze statistiek is waarschijnlijk voor een deel als boerenprotest te interpreteren.[28] In de Nuttige dierenwet van 1880 waren onder meer roek en mus aangewezen als nuttige dieren voor de landbouw. Deze soorten konden daardoor moeilijker worden bestreden. Frustratie bij boeren over de belemmeringen om schadelijke dieren te bestrijden was er altijd al geweest. Nu werden die belemmeringen door de wetgever gesteld in naam van het landbouwbelang. Met deze statistiek konden boeren tegen die regelgeving protesteren. In 1892 werd de aanwijzing van soorten als nuttige dieren herzien; die voor onder meer roek en mus werd ingetrokken. De belemmeringen door de jachtregels bleven wel bestaan. Bestrijden van schadelijke dieren was daardoor vaak niet goed mogelijk.[29]

In 1896 en 1897 werd uit gemiddeld 230 gemeenten schade door kraaien en roeken gemeld. Hoe dat over de provincies verdeeld is, geeft figuur 51 aan. In Groningen was het aandeel gemeenten met schade het kleinst, in Zeeland het grootst. In de zuidelijke helft van Nederland gaven meer gemeenten schade aan dan in de noordelijke helft. De logische veronderstelling dat er een relatie is met het aandeel bouwland per provincie, is beoordeeld door dat aandeel ook in de figuur aan te geven.[30] Die relatie blijkt er voor Nederland echter niet te zijn. Een verklaring daarvoor heb ik niet.

In een ander deel van hetzelfde *Verslag van den landbouw* is voor beide jaren per gemeente gemeld waaruit de schade bestond. Dat is soms in een geldbedrag uitgedrukt of als % van de oogst. Omdat vaak soorten zijn samengevoegd, is de schade van kraaiachtigen daar vaak niet goed uit af te leiden. Voorbeelden waar dat wel het geval was, zijn in tabel 39 opgenomen.

26 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3819, 3820
27 *Verslag over den landbouw* 1878, 265.
28 In 1887 werd vanuit de landbouw het maken van een statistiek over schade door wild aan landbouw als goed middel genoemd om hier aandacht voor te krijgen, zie AH 5-12-1887
29 Het verslag over 1897 vermeldde bijvoorbeeld dat in Westervoort (GD) schieten van kraaien en mussen verboden was.
30 Aandeel bouwland uit: *Jaarcijfers Koninkrijk der Nederlanden 1897, binnenland*, 102.

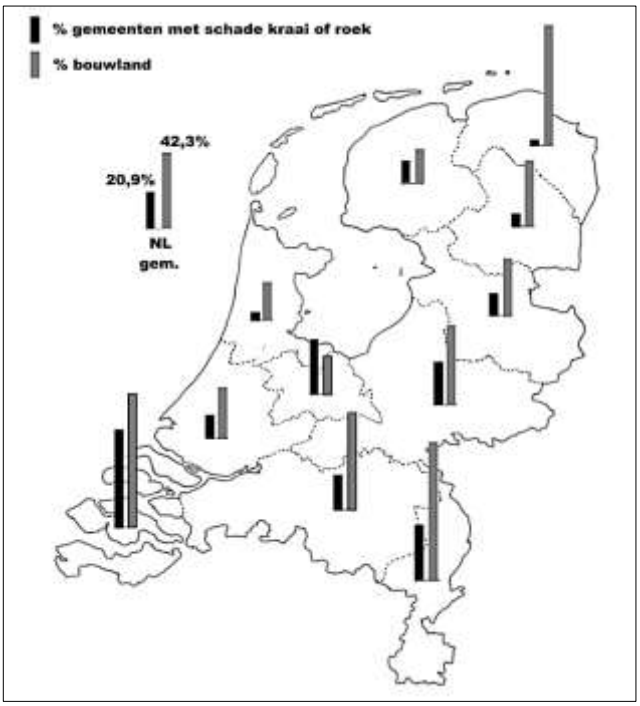

Figuur 51. Verdeling van de schade door kraai of roek over de provincies in 1896 en 1897 in relatie met het aandeel bouwland.

De schade door alleen vogels ligt per melding meestal onder de ƒ1000. Die voor rupsen en luizen zijn geregeld in ƒ1000-en aangegeven. Hoewel het aantal gemeenten dat schade door insecten meldde kleiner is, kan de schade daarvan dus wel groter zijn. De schade door kraaiachtigen betrof kraaien en één keer roek. Schade door roeken in deze jaren was er in Uithuizermeeden (GR). Er was daar ƒ1000 schade aan onder meer haver. De combinatie van weinig schadeklachten maar dan wel grote schade is een gevolg van het koloniebroeden van de roek. In de opgaven is ook een aantal keren aangegeven wat men deed om de schade te bestrijden. Zowel het schieten van de kraaien als het verstoren van de nesten werden daarbij genoemd.

Plaats	*prov*	*soort schade*	*schade in gulden*
Horssen	GD	aardappelen, tarwe	100
Huiseling	NB	tarwe en haver	500
Dieden	NB	tarwe en haver	240 (5/ha)
Broeksittard	LB	aardappelen en tarwe	350
Brunssum	LB	aardappelen en tarwe	300
Slenaken	LB	bomen en aardappelen	600

Tabel 39. Voorbeelden van schade door kraaien in 1896 of 1897.

In 1918 en 1919 is een uitgebreide inventarisatie gemaakt over de schade door dieren in Nederland aan de landbouw. Dat gebeurde tegen de achtergrond van de voedselschaarste in de Eerste Wereldoorlog. Uit het hele land werden opgaven verzameld. Het resultaat laat zien dat kraaiachtigen net als in de opgaven in de landbouwverslagen vanaf 1882 zeer schadelijk zijn. In Limburg werden kraaiachtigen de meest schadelijke vogels genoemd. De andere provincies hanteerden niet zo'n hiërarchie, maar schadeklachten door kraaiachtigen waren er uit heel Nederland. Opvallend is dat naast de kraai ook ekster, roek, gaai en kauw vaak genoemd worden. De diversiteit aan kraaiachtigen die schade veroorzaakte was daarmee groter dan zo'n 30 jaar eerder.[31]

De bronnen over de bestrijding van roofvogels geven weinig informatie over aard en omvang van de schade door roofvogels. Midden 16de eeuw werd in westelijk Noord-Brabant het doden van arenden beloond omdat zij zwanen uit de zwanendrift roofden.[32] Op schade aan ganzen wijst de oude naam ganzenarend. Ganzen werden veel als vee gehouden tot zij rond de 17de eeuw de concurrentie

31 Directie van den Landbouw, *De schade door wild*, 146 (opmerking schade kraaien in LB)
32 Lof, 'Zestiende-eeuwse vermeldingen van Zeearenden', 251; het ging gemidddeld om 6 arenden per jaar, waarvoor de premie even hoog was als een dagloon.

om begrazing van weiland van koeien verloren.[33] Het roven van een tamme gans door een zeearend werd in 1866 nog uit Friesland gemeld.[34] In 1845 werd daar ook schade aan tamme eenden door arenden en valken genoemd.[35] Toch wordt het roven van pluimvee en postduif als schade door roofvogels weinig genoemd in vergelijking met schade aan jachtwild.

Een vroeg voorbeeld van schade aan jachtwild zijn de regels voor de pachter van jacht in het graafschap Culemborg in 1670. Het vangen en schieten van 'alle soorte van roof- of grijpvogels' mocht ook in de gesloten jachttijd.[36] In 1791 werd de kiekendief rover van kuikens van fazant, patrijs, kwartel en eend genoemd en de jongen van haas en konijn.[37] In 1882 werd in Friesland het gebrek aan wild in de provincie onder meer aan sperwer en valk toegeschreven, die eieren en jongen roofden.[38]

Het roven van jachtwild, met name fazant, lijkt het belangrijkste motief voor de bestrijding van roofvogels. In 1778 werd vermeld dat het fokken van fazanten om ze uit te zetten jagers tot verdelgers van roofdieren maakte.[39] De gefokte fazanten waren halftam en niet op rovers voorbereid. Waar jagers fazanten wilden hebben, was intensieve vervolging van roofdieren nodig. In een jachtboek van 1838 werd dat nadrukkelijk aanbevolen.[40] Een relatie tussen roofvogelvervolging en fazantenkweek was er in 18de of 19de eeuw bijvoorbeeld in jachtgebieden bij Twickel (OV), Staelduin (ZH) en Opsterland (FR).[41] Ook in andere Europese landen werd vaak een verband gezien tussen uitzetten van fazanten en bestrijding van roofvogels.[42] Vogelbeschermers waren daarom weinig blij met het uitzetten van fazanten.[43]

Samenvattend blijkt dat de ondervonden schade door kraaiachtigen en roofvogels sterk verschilde. Vermeldingen van schade door kraaiachtigen zijn ouder en hebben op een breed spectrum van landbouw en jacht betrekking. De schade door roofvogels werd vooral ervaren door jagers en dan nog vooral vanaf de 18de eeuw in relatie met het uitzetten van halftamme fazanten.

Bestrijding van kraaiachtigen tot de Franse tijd

Een oude vorm van bestrijding van dieren is de aanstelling van personen die met de vangst werden belast. De rattenvangers zijn daar een voorbeeld van.[44] Zij trokken rond om hun diensten aan te bieden. De oude familienaam Kraaienvanger wijst er op dat dit ook bij kraaien kan zijn toegepast. Op Rozendaal (GD) was er een roekvanger die ter bescherming van de duiven kraaien en roeken moest doden.[45] Het is aannemelijk dat overheden ook opdrachtgever van kraaienvangers waren.

Voor de bestrijding van kraaiachtigen hebben overheden in de periode tot 1800 regels gesteld die in plakkaten en keuren werden vastgelegd. Dat kon een artikel in een jachtplakkaat zijn, maar er waren ook speciale plakkaten over de bestrijding van kraaiachtigen. Een voorbeeld van zo'n plakkaat is in figuur 52 opgenomen. Uit deze regelgeving blijkt dat de overheid bij de bestrijding vooral twee instrumenten heeft benut: verplichte nestverwijdering en premieregelingen. Veel minder vaak werden inwoners verplicht een vastgesteld aantal gedode vogels in te leveren.

De verplichte nestverwijdering is het meest toegepast. Waar en wanneer dat werd gedaan is in tabel 40 opgenomen. De gegevens voor Holland zijn in tabel 41 afzonderlijk verwerkt om de samenhang met de deelgebieden te laten zien. Deze vermeldingen zijn voor vier soorten kraaiachtigen in figuur 53 in kaart weergegeven om de verspreiding van de maatregelen in Nederland te illustreren.

33 Bv. Spek, *Het Drentse esdorpenlandschap*, 579. In Engeland waren gans en kip tot 1500 als pluimvee even belangrijk. Daarna nam het belang van ganzen af, zie Davis, *The archaeology of animals*, 188. Dat kan ook voor Nederland gelden.
34 Albarda, 'Naamlijst', 228.
35 De Jong, *De dagboeken*, 197.
36 Gelders archief, 0370 Heren en graven van Culemborg, inv.nr. 2879
37 Chomel, 1791, 4047.
38 Nw Gorinchemsche Crt 31-8-1882 (waarschijnlijk uit PV)
39 Chomel, 1778, 716.
40 Verster van Wulverhorst, *Jagt-handboekje voor Noord-Nederland,* 43.
41 Voor Twickel in 18de eeuw; Wessels, *Vliegend wildbraad*, 38. Voor Staelduin vanaf midden 19de eeuw: Het Utrechts archief, 87 Familie Van Rijckevorsel, inv.nrs. 1596-1598. Voor Opsterland uitzet fazanten vanaf 1870: PV FR.
42 Bijleveld, *Birds of prey in Europe*, 3, 11.
43 Bolleman van der Veen, *De Nederlandsche vogelwet*, 11.
44 Klijn, *Ratten, muizen en mensen*, 27-30.
45 Kerkkamp, *Historie van Velp en Rozendaal*, 485. De periode waarin de roekvanger werkte, is niet aangegeven.

Tabel 40. Verplichte verwijdering van nesten van kraaiachtigen in Nederland buiten Holland, chronologisch geordend.

Gebied	*jaar*	*raaf*	*kraai*	*roek*	*kauw*	*ekster*	*gaai*
Roden (DR)[a]	1495		•			•	
Vossemeer (ZL)	1570		•			•	
Utrecht	1613	•	•	•	•	•	
Drenthe 1[e] reeks[b]	1632, 1637		•	•			
Gelderland[c]	ca. 1635		•			•	
Westerbork (DR)[d]	1637		•				
Gericht Selwert (GR)	1649, 1665	•	•	•		•	
Graafschap Zutphen	1651, 1734, 1783		•	•		•	
Rijk van Nijmegen (GD)	1657		•	•		•	
Schependom Nijmegen	1657, 1700		•	•		•	•
ZO-Groningen[e]	1658	•	•	•		•	
Friesland	1659, 1663		•	•	•	•	•
Beide Oldambten etc	1669	•	•	•	•	•	
Tholen & Schakerloo (ZL)	1670		•			•	
Stad GR en Ommelanden	1672-1794 (9x)	•	•	•	•	•	•
Drenthe 2[de] reeks	1683, 1702		•	•		•	•
Graafschap Buren (GD)	1696		•			•	
Zeeland	1712, 1743, 1774		•			•	•
Overijssel[f]	1738-1761 (4x)		•	•		•	•
Westerwolde (GR)	1753-1794 (4x)	•	•	•	•	•	•
Friesland[g]	1756		•	•		•	
Drenthe 3[de] reeks	1758	•	•	•	•	•	•
Drenthe 4[de] reeks	1789		•	•	•	•	•
Ambt Liemers (GD)	1796		•			•	
Tielerwaard (GD)	1797	•	•			•	
Groningen	1803		•			•	

Bronnen: plakkaten of keuren en: [a] Heringa, *Drentse willekeuren*, 51. [b] Voor 1632 plakkaat en 1637 resolutie Ridderschap en Eigenerfden, De Wal, 'Proeve eener geschiedenis,' 86. [c] In het plakkaat is een boete gesteld op niet verwijderen nesten; in latere plakkaten ontbreekt deze bepaling en voor bv. de Veluwe blijkt die verplichting er dan niet te zijn. [d] Heringa, *Drentse willekeuren*, 82. [e] Beide Oldambten, Heerlijkheden Wedde c.a. [f] Bij de verplichte inlevering van koppen of eieren van 1676 en 1715 wordt ook de kauw genoemd. Die soort ontbreekt in de latere plakkaten over nestverwijdering. [g] Friesland 1756 is een premieregeling die alleen uitkeerde als ook de nesten werden vernield. Noemt 'exter en swarte roek'; zowel naar roek als zwarte kraai toegedeeld.

Tabel 41. Verplichte verwijdering van nesten van kraaiachtigen in **Holland** en deelgebieden van Holland, chronologisch geordend.

Gebied	*jaar*	*raaf*	*kraai*	*roek*	*kauw*	*ekster*
West-Friesland[a]	14/15[de] eeuw					•
Beemster	1631, ca. 1698	•	•	•	•	•
Schieland	1644, 1720					•
Texel	1655					•
Holland	1656					•
Cromstrijen	1665, 1763					•
Strijen	1665					•
Land van Voorne	1700, 1701		•			•
Zijpe en Hazepolder[b]	1701		•			•
Heerlijkheid Noordeloos	1715, 1735		•			•
Land van Putten	1722-1745 (5x)		•			•
Beijerlanden	1753					•
Strijen	1763		•			•
Heerlijkheid Katwijk	1764		•			•

[a] Esser & Verhagen, 'The white stork', 298. Ze hebben uitgebreid naar de keur met deze bepaling gezocht maar niet kunnen vinden. [b] De bepaling van 1701 is een ampliatie; op de dagen waarop voorheen op eksternesten werd geschouwd, zal in het vervolg ook naar kraaiennesten worden gekeken.

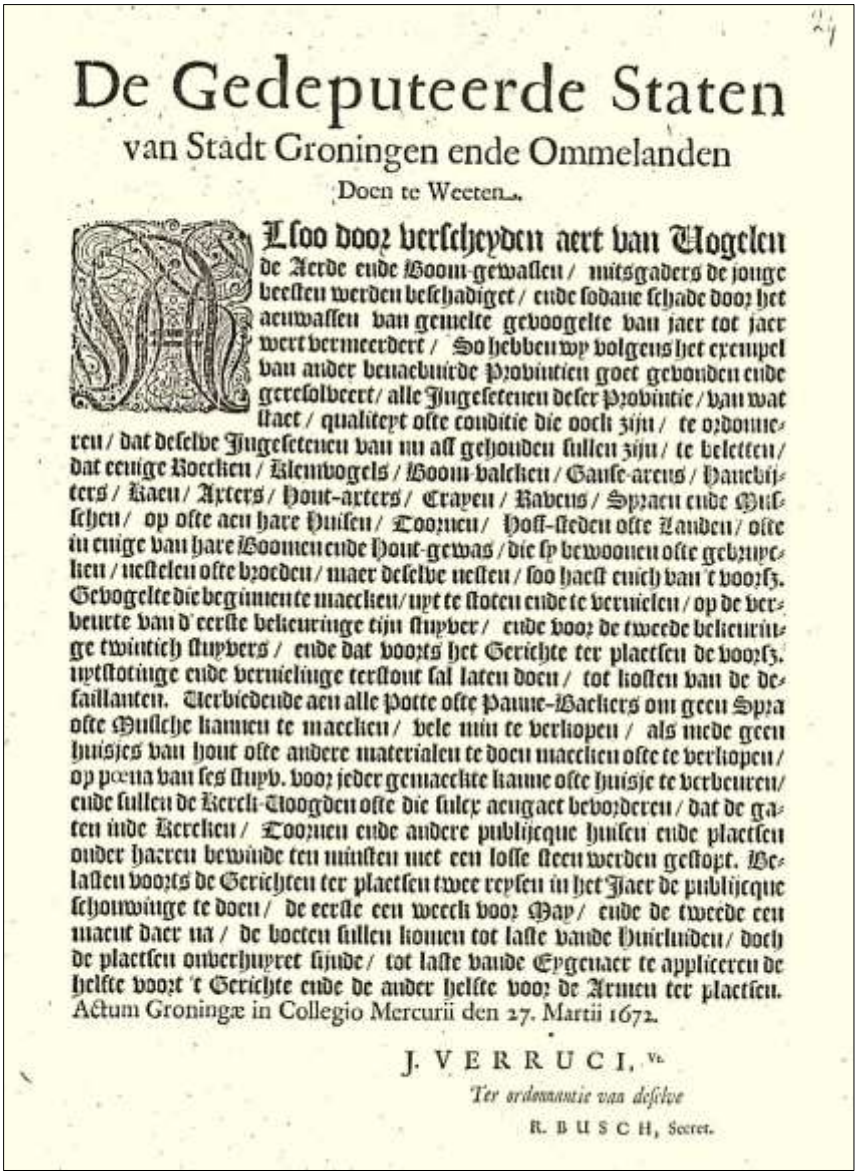

De Gedeputeerde Staten
van Stadt Groningen ende Ommelanden
Doen te Weeten.

Alsoo door verscheyden aert van Vogelen de Aerde ende Boom-gewassen / mitsgaders de jonge beesten werden beschadiget / ende sodane schade door het aenwassen van gemelte gevoogelte van jaer tot jaer wert vermeerdert / So hebben wy volgens het exempel van ander benaebuirde Provintien goet gevonden ende geresolveert / alle Ingesetenen deser Provintie / van wat staet / qualiteyt ofte conditie die oock zijn / te ordonneren / dat deselve Ingesetenen van nu aff gehouden sullen zijn / te beletten / dat eenige Roecken / Klemvogels / Boom-valcken / Ganse-arens / Hanebijters / Kaen / Axters / Hout-axters / Crayen / Ravens / Spraen ende Musschen / op ofte aen hare Huisen / Toornen / Hoff-steden ofte Landen / ofte in enige van hare Boomen ende Hout-gewas / die sy bewoonen ofte gebruycken / nestelen ofte broeden / maer deselve nesten / soo haest enich van 't voorsz. Gevogelte die beginnen te maecken / uyt te stoten ende te vernielen / op de verbeurte van d'eerste bekeuringe tijn stuyver / ende voor de tweede bekeuringe twintich stuyvers / ende dat voorts het Gerichte ter plaetsen de voorsz. uytstotinge ende vernielinge terstont sal laten doen / tot kosten van de defaillanten. Verbiedende aen alle Potte ofte Panne-Backers om geen Spra ofte Musche kannen te maecken / vele min te verkopen / als mede geen huisjes van hout ofte andere materialen te doen maecken ofte te verkopen / op pœna van ses stuyv. voor jeder gemaeckte kanne ofte huisje te verbeuren / ende sullen de Kerck-Voogden ofte die sulcx aengaet bevorderen / dat de gaten inde Kercken / Toornen ende andere publijcque huisen ende plaetsen onder haeren bewinde ten minsten met een losse steen werden gestopt. Belasten voorts de Gerichten ter plaetsen twee reysen in het Jaer de publijcque schouwinge te doen / de eerste een weeck voor May / ende de tweede een maent daer na / de boeten sullen komen tot laste vande Huirluiden / doch de plaetsen onverhuyret sijnde / tot laste vande Eygenaer te appliceren de helfte voort 't Gerichte ende de ander helfte voor de Armen ter plaetsen.
Actum Groningæ in Collegio Mercurii den 27. Martii 1672.

J. VERRUCI, Vt.
Ter ordonnantie van deselve
R. BUSCH, Secret.

Figuur 52. Plakkaat voor de bestrijding van schadelijke vogels in een deel van Groningen, 1672.

Het plakkaat werd opgesteld 'volgens het exempel van ander benaebuirde provintien'. De inwoners moesten het nestelen en broeden beletten van 'Roecken, Klemvogels, Boom-valcken, Ganse-arens, Hanebijters, Kaen, Axters, Hout-axters, Crayen, Ravens, Spraen ende Musschen'. Renovaties tot 1794.

De verplichte bestrijding van nesten begon plaatselijk al in de 15de eeuw. In de 17de eeuw werd het in het grootste deel van Nederland verplicht. Zeeland en Overijssel volgden in de eerste helft van de 18de eeuw. Uit Brabant en Limburg zijn geen verplichte maatregelen bekend. De gegevens zijn voor wat betreft de gewesten redelijk compleet. Dat kan worden afgeleid uit onder meer de verwijzingen naar deze plakkaten in keuren, boetelijsten en plakkaten van buurgewesten. In vergelijking met de plakkaten over jachtzaken werden de regels voor de bestrijding van kraaiachtigen weinig frequent bevestigd met een renovatie, ampliatie of een nieuw plakkaat.

Het oudste gewestelijke plakkaat over deze bestrijding is dat van Utrecht uit 1613. Het gaat uitsluitend over kraaiachtigen en roofvogels. In de aanhef van het plakkaat is de aanleiding genoemd: veel klachten van inwoners over de toename en de schade door deze vogels. De toename werd mede toegeschreven aan de vervolging in naburige streken. Het plakkaat verplichtte grondgebruikers de nesten van kraaiachtigen ('ravens, exteren, kraayen, roecken, kayen') en roofvogels ('kremvogels') te vernielen. Zij werden als 'gevogelte dat genatureert ende gewoon is van proye te leven' omschreven. Dit plakkaat was een bron van inspiratie voor andere gewesten. In 1658 werd in Friesland besloten om naar Utrechts voorbeeld de bestrijding van schadelijke vogels in te voeren. Een jaar later werd daar de bestrijding van nesten van kraaiachtigen verplicht. Naar soorten waarvoor deze verplichting gold werd

wel een eigen keuze gemaakt. In Holland werd in 1656 een plakkaat voor alleen eksters uitgevaardigd.

Uit Drenthe zijn relatief veel plakkaten over kraaiachtigen bekend. Midden 17de eeuw waren er twee, rond 1700 twee en in de tweede helft van de 18de eeuw weer twee. Het aantal soorten breidde daarbij uit van 2 via 4 naar 6 en eindigde tenslotte met 5 soorten. Het plakkaat van 1758 werd gemaakt na een opdracht om maatregelen te nemen om de stand van roek, ekster en gaai te verminderen.[46] Opvallend is dat de Veluwe, landschappelijk het meest vergelijkbare gebied, weinig maatregelen voor kraaiachtigen had.[47]

Figuur 53. Verplichte verwijdering van nesten van vier kraaiachtigen 1495-1803.

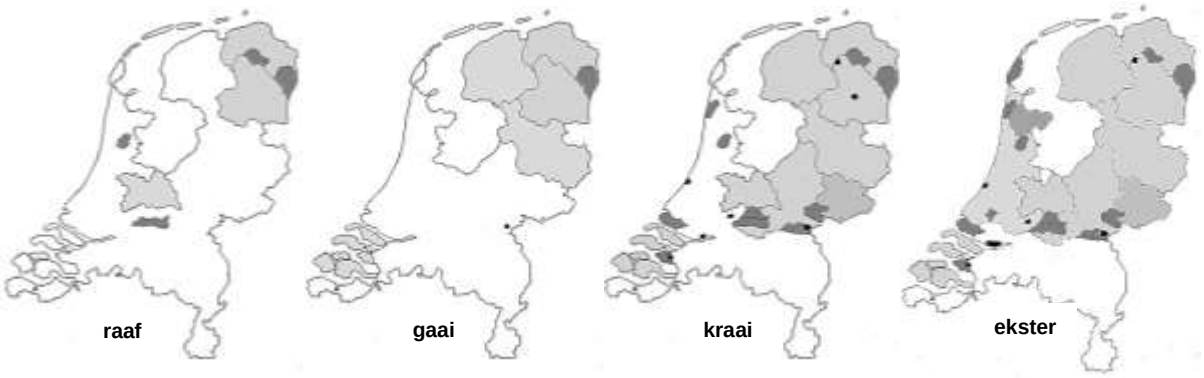

Bronnen: Tabel 40 en 41. Naarmate de gebieden waar de bepaling gold kleiner waren, is de markering donkerder.

De verplichting nesten te verwijderen kon lang geldig blijven. Bij de vondst van een eksternest in Noordwijkerhout (ZH) in 1764 werd verwezen naar het plakkaat van 1656. Die toen al meer dan 100 jaar oude regel, was dus nog de referentie.[48] In 1809 werd door enkele plaatselijke besturen naar dit plakkaat verwezen en in enkele plaatsen die aan de provincie Utrecht grenzen werd toen nog het Utrechts plakkaat uit 1613 genoemd.[49]

Naast maatregelen voor gewesten kon in kleine gebieden nestverwijdering worden verplicht. Meestal gebeurde dat in een keur. Over het aantal plaatsen met een keur op kraaien geeft een inventarisatie uit 1809 een indruk. In dat jaar vroeg de landdrost aan de plaatselijke besturen in Noord-Holland of er keuren waren voor het uitroeien van nesten en vogels. Een kleine 40 plaatselijke besturen reageerden; in de helft daarvan was een keur. Voor zover dat is aangegeven, stamden die uit de 17de of 18de eeuw.[50] Bestrijding van eksters en kraaien werd het meest genoemd, maar roek, raaf en kauw ook.

De plaatselijke regels hebben een relatie met de gewestelijk regels. De keur van de Beemster uit 1631 verwees in de aanhef naar 'Utrecht en vele andere naastgelegen Provinciën en plaatsen' waar plakkaten en keuren voor de bestrijding waren. Door de bestrijding elders waren volgens de keur kraaiachtigen en roofvogels in de Beemster sterk toegenomen, met veel schade als gevolg. De soortensamenstelling van de keur van Beemster lijkt overgenomen van het Utrechtse plakkaat van 1613 waar ook naar verwezen wordt. Uit eind 17de eeuw is een renovatie van deze keur bekend waarin naar het Hollands plakkaat van 1656 werd verwezen. Deze ontwikkeling kan verklaren waarom in de Noord-Hollandse keuren meer soorten worden genoemd dan alleen de ekster uit het Hollandse plakkaat.

In deze gewestelijke en plaatselijke regels werden zwarte kraai en ekster het meest vermeld. De roek volgde hierop. Kauw en gaai werden in minder dan de helft van de plakkaten op kraaiachtigen genoemd. De raaf kwam het minst voor. Het komt overeen met wat verwacht kan worden gezien mate van voorkomen en schadelijkheid van kraaiachtigen.

Op de naleving van de verplichte nestverwijdering werd controle uitgevoerd door een schouw.

46 Beekhuis-Snieders, *Index op de resoluties van Ridderschap en Eigenerfden 1740-1795*, 433.
47 De bepaling in het Gelders plakkaat van ca. 1635 lijkt beperkt toegepast. Voor de Veluwe werd in 1744 voorgesteld verplichte nestverwijdering van kraai, gaai, ekster en roek in te voeren, zie GA Wageningen, Oud archief Wageningen, inv.nr. 1224. Voor GD werd in 1762 besloten om een ontwerpplakkaat te maken tegen kraaien, roeken, eksters en mussen. Uit niets blijkt echter dat dit plakkaat is opgesteld en in werking is getreden. Drost, *Landdagsrecessen. 1761-1770*, 31.
48 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 24 p. 55.
49 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446
50 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446

In Drenthe werden in 1632 en 1637 'gezworenen' benoemd die tweemaal per jaar een schouw moesten uitvoeren.[51] In Groningen werden in 1672 de 'Gerichten' met de schouw belast die eind april en eind mei moest plaatsvinden. Eind 18de eeuw was het een taak van het jachtgericht. Bij de opheffing daarvan in 1795 werd de schouw overgenomen door twee per karspel gekozen 'Volmachten'. In Overijssel werden volgens de plakkaten van 1738 en 1742 in mei en juni drie nestschouwen georganiseerd. In Utrecht werd in 1613 tweemaal per jaar een schouw aangekondigd; de eerste keer half april, de tweede keer half mei. In Holland waren het de 'Schouten en Officieren' die op 1 en 31 mei en 30 juni in hun jurisdictie moesten schouwen.[52] Het ritme op Voorne in 1700 was weer anders: 15 mei, 1 en 15 juni.

Nalatigheid bij het verwijderen van nesten werd met een boete bestraft. In tabel 42 is aangegeven hoe hoog die boete was. Tussen Drenthe en Holland was er een factor 20 verschil in boete. In Holland was de boete in het algemeen hoger dan in Drenthe, maar dit verschil is erg groot. In Overijssel, het graafschap Zutphen en het schependom Nijmegen gold geen boete als de bomen niet te beklimmen waren. Voor andere gebieden is zo'n uitzondering niet bekend. Waarschijnlijk was dat omdat 'de executie wat difficil sal zijn'.[53]

Tabel 42. Boete voor het niet verwijderen van nesten, chronologisch geordend.

Gebied	*jaar*	*boete in gulden per nest*
Roden (DR)	1495	een halve ton bier
Beemster (NH)	1631	1
Drenthe	1632, 1637, 1758	0,30 (1 schellink)
Schieland	1644, 1720	4 resp. 6
Graafschap Zutphen	1651, 1734, 1783	0,60 (2 schelling)
Holland	1656	6
Friesland	1659, 1663	1 (1e keer); 2 (2de keer)
Tholen & Schakerloo (ZL)	1670	1,50 (5 schelling)
Stad GR en Ommelanden	1672-1794	0,50 (1e keer); 1 (2de keer)
Schependom Nijmegen	1657, 1700	0,30
Graafschap Buren (GD)	1696	1,05
Land van Voorne	1700	3
Overijssel	1738, 1742, 1751, 1761	0,30 (1 schelling)
Zeeland	1712, 1743	1 (3 schelling 4 grooten vlaams)
Tielerwaard (GD)	1797	0,60 (1e keer); 1,20 (2de keer)
Groningen	1803	1

Over de uitvoering van de nestverwijdering, de organisatie van de schouw en de resultaten daarvan zijn in verspreide bronnen gegevens voor zes gewesten gevonden. Die zijn in tabel 43 opgenomen. De algemene indruk daaruit is dat de wettelijke verplichting serieus werd genomen. Een aantal opgaven hebben betrekking op de daadwerkelijke verwijdering van nesten en het voeren van de schouw lijkt in veel gebieden gangbaar.

Bestuursorganen blijken soms iemand opdracht gegeven te hebben nesten te verwijderen. Zo konden ze aan hun verplichtingen voldoen. Maar er zijn ook plaatsen waar men nesten liet verwijderen, zonder dat daar toen een verplichting voor bekend is, zoals in Wageningen (GD), Westerschouwen (ZL) en Gemert (NB). Uit de gegevens over Utrecht blijkt dat de schouw alleen ekster en kraai gold en niet alle soorten uit het Utrechtse plakkaat van 1613. In Doorn werd de schouw van vóór 1669 tot 1809 door het plaatselijk bestuur uitgevoerd. Door de vele bomen en bossen was de schout er in 1669 met vijf schepenen, een secretaris en een bode meer dan een dag aan kwijt. Hun werk kostte ruim ƒ10. Een enkele keer, zoals in 1695, stond daar een gelijk bedrag aan geïnde boete tegenover.

51 De Wal, 'Proeve eener geschiedenis van het jagtwezen in Drenthe', 86.
52 *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek* 1792, deel 2, 455.
53 Citaat met deze beoordeling uitvoerbaarheid uit ontwerplakkaat voor de Veluwe van 1744. De bepaling is overgenomen uit het plakkaat voor de graafschap Zutphen, met in de kantlijn de beoordeling over de uitvoering. Zie GA Wageningen, Oud archief Wageningen, inv.nr. 1224, commentaar bij art 19.

Tabel 43. Uitvoering van de nestverwijdering en schouw.

Prov	*gebied*	*jaar*	*bepaling*	*bron*
GR	Stad GR en Ommelanden	1672-1794	gaten in gebouwen met steen dichtmaken (minder broedplaats)	Plakkaat
	?	1804	Dhr. Winsemius krijgt ƒ15,75 boete voor 64 nesten	RHC GR, Rechterlijke archieven van vóór 1811, inv.nr. IV MM 1 (oud nr.)
OV	IJsselham	1624	gezworenen schouwen in ambt op nesten kraai, ekster. Boete 20ct/nest	*Overijsselsche stad-, dijk- en marke-regten*. Deel 2, stuk 7, p. 14, (1883)
GD	Wageningen	1759-1760	betaling ƒ4 voor verwijderen nesten ekster en kraai uit bomen op stadswal	GA Wageningen; Oud archief Wageningen inv.nr. 457 fol 27; in omliggende jaren geen uitgaven
	Acquoy	vóór 1808	polderbestuur voerde jaarlijks schouw kraaien- en eksternesten	RAR 2108 Baronie Acquoy inv.nr. 186
UT	Amerongen	1614	schouw door drost en schout	Het Utrechts archief, 1001 Huis Amerongen, inv.nr. 389
	Hele prov.	1665	schouw nesten met schout, secretaris, bode en max. 2 schepenen	Van de Water, *Groot Plakkaatboek*, 1729, 498.
	Overlangbroek	17e eeuw	de heemraden doen in mei ook schouw op nesten ekster en kraai	Van Schaik, *Overlangbroek op de kaart gezet*, 30 (17de eeuw), 568 (1728).
	Hh van den Eng, Montfoort	1656	protest eigenaar heerlijkheid over schouw ekster- en kraaiennesten	Het Utrechts archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht, inv.nr. U035a004, Akte nr. 18
	Doorn	1669-1809	vele vermeldingen schouw nesten ekster en kraai	RHC Zuidoost Utrecht, 163 Gerechts-bestuur Doorn; digitale Doornse bronnen op trefwoord exter en kraai
	diverse plaatsen	1709-1756	bij meischouw ook nesten ekster en kraai schouwen	Van de Water, *Groot Plakkaatboek,* 1860: 298, 535, 545, 551, 276, 204, 309.
	Achttienhoven	1748	publicatie gerecht over schouw kraaiennesten	RHC Vecht en Venen, 1012 Gerecht Achttienhoven, inv.nr. 18
	Maarssen	ca. 1750	gerecht Maarssen doet schouw nesten ekster en kraai	Mulder, 'Maarssen: wie was er aan de macht', 39.
NH	Zwaag	1804	keur op schouw roeken- en eksternesten	Westfries archief, 0689 Dorp en Gemeente Zwaag inv.nr. 8
ZH	Polders bij Dordrecht	ca. 1600	polderbeambten verstoren nesten ekster en kraai	Van der Ham, *De Grote Waard*, 74.
	Woerden	1718	boete ƒ6,30 voor 3 eksternesten	RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Stads-gerecht Woerden inv.nr. 128, fol 85v
	Rhoon	1727	10 mei schouw nesten op eigen grond kraai en ekster	Wouda, 'Ongediertebestrijding', 25.
	Polder Zuidland (Barendrecht)	na 1765	polder betaalt iemand voor verstoren nesten kraai en ekster	Wouda, 'Ongediertebestrijding', 24.
	Noordzijderpol-der,Bodegraven	1795	regl schouw kraaien- en eksternesten	RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Noordzijderpolder inv.nr. 9
ZL	Wester-schouwen	1648, 1666	betaling 18 resp. 25 schelling voor verwijderen nesten ekster en kraai in Wester Vierendeel	Fokker, *Schouwen van 1600-1900*, 824, 834
NB	Gemert	1604-1612	gemeente betaalt o.a. uitstoten 432 nesten roek (1604); 32 dagen roeken schieten (1606)	Archief van het dorpsbestuur van Gemert inv.nr. 471 (16-5); 472 fol 6, 10; 473 fol. 3

Voor Holland is in de overtredingen van de jachtregels over de periode 1700-1791 geïnventariseerd hoe vaak het niet verwijderen van nesten werd vastgesteld.[54] Naast vermeldingen in 1700 en 1718 waren er tussen 1755-1767 acht overtredingen. Het ging per overtreding om één tot vier eksternesten, die meestal op een erf werden aangetroffen. Alle overtredingen waren in Zuid-Holland. Gezien de lange periode en de grootte van het gebied is het een heel klein aantal.

In een aantal gewesten was er voor kraaiachtigen een premieregeling, zie tabel 44. Een premieregeling en een verplichte verwijdering van nesten konden tegelijk naast elkaar bestaan. In

54 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nrs. 19-28

Holland waren in 1656 voor eksters beide maatregelen van kracht geworden. Daarover werd aangegeven dat de premieverlening dient tot 'meerdere verstooringe' van de eksters en 'om een ieder meer op te wekken' eksters te doden.[55] Een zelfde formulering was er in Zeeland in 1712. De premieverlening is echter meestal jonger en omvat minder soorten dan de verplichte verwijdering van nesten. Dat wijst er op dat met premies de bestrijding van soorten werd aangemoedigd, waarvoor de verplichte verwijdering van de nesten niet genoeg resultaat opleverde.

Tabel 44. Gewestelijke premieregelingen voor kraaiachtigen.

Gebied	*jaar*	*premie per vogel in cent*	*kraai*	*roek*	*kauw*	*ekster*	*gaai*
Utrecht[a]	vóór 1636	?				•	
Holland	1656	10				•	
Zeeland	1712, 1743	10	•			•	•
Friesland[b]	1756-1764	15	•	•		•	
Drenthe	1789	5	•	•	•	•	•

Bronnen: plakkaten en: [a] in *Jacht-Bedrijff* 1636 wordt bij de beschrijving van de Exter naast de verplichte nestvernieling op de premieregeling gewezen. Het plakkaat waarin die premieregeling is vastgelegd, is niet bekend; [b] omschreven als 'exter en zwarte roek'; zowel naar roek als zwarte kraai toegedeeld. In 1764 werden de premies weer ingetrokken.

Bij de premieregeling in Friesland was opgenomen dat deze premies ook voor jonge eksters en roeken golden als tenminste het nest werd vernield. De premieregeling heeft daar de verplichte nestverwijdering van de 17de eeuw vervangen. Het invoeren van premies was aanleiding voor een verzoek van een vogelvanger om aangesteld te worden als vanger van schadelijke vogels waarvoor geen premie gold. De Staten van Friesland besloten het verzoek in die zin te honoreren dat ze de aanvrager voor twee jaar een premie van 50 cent per honderd vogels toezegden. Dat mochten spreeuwen, mussen en kauwen zijn.[56]

In Drenthe lag er in 1763 een voorstel om premies voor ekster, kraai, gaai en roofvogels uit te loven. Daar is blijkbaar niet positief op beslist, want een premieregeling voor kraaiachtigen is pas vanaf 1789 bekend. Een premieregeling voor mussen was er al sinds 1756. Die was in 1783 afgeschaft, maar werd in 1789 ook weer ingevoerd.[57]

Ook lokale overheden loofden soms premies uit. De inventarisatie van de plaatselijke bestrijding van kraaien vóór 1809 in Noord-Holland geeft daarvan een indruk.[58] In drie van de kleine 40 plaatsen was er een premieregeling. Bijzonder zijn de premies voor de raaf in Wieringen en Hoogwoude/Abtswoude. De premie was in Wieringen drie keer hoger dan die voor andere kraaien. De raaf gold als zeer schadelijk en de hogere premie geeft dat aan, maar er is geen gewest bekend waar een premie op deze soort stond. Daarvoor kan schaars voorkomen een verklaring zijn, maar bij de roofvogels waren arenden ook niet algemeen en daarvoor gold wel een premie. Een andere bron vermeldt een verordening voor de gemeenten Oude Niedorp, Nieuwe Niedorp en Winkel die verplichtte tot verwijdering van nesten van ekster en roek en daarnaast een premie kende voor roek, ekster en kauw. De premie werd uit de gemeentekas betaald.[59] Deze Noord-Hollandse gegevens laten zien dat enkele plaatsen een eigen premieregeling hadden.[60]

Over de omvang van de premieverlening zijn voor Zeeland gegevens gevonden. Van de uitgebreide administratie is een steekproef genomen om een indruk te krijgen. De premie was met het plakkaat van 24 maart 1712 ingesteld en vanaf april zijn er registraties van de premieverlening door plaatselijke besturen. Voor 1713 is er een lijst met een totaaloverzicht waarop premies voor 2400 vogels staan vermeld. Grote aantallen vogels in 1712 of 1713 zijn er bijvoorbeeld in Kruiningen (553), Kapelle Biezelinge (334), Wolphaartsdijk (338 in een half jaar; haast alleen kraaien) en Baarsdorp (127). De boekingen lopen tot 1806.[61] De gegevens geven ook een indruk van de verdeling in de drie soorten waarvoor een premie gold. Kraaien zijn daarbij dominant. Meestal zijn er ook wel eksters maar de gaai

55 *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1792, deel 2, 455.
56 't Hart, *Zeehondenjacht in Nederland*, 117.
57 Beekhuis-Snieders, *Index op de resoluties van Ridderschap en Eigenerfden 1740-1795*, 434 (1763); 426, 427.
58 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446.
59 Wit, 'Vogels en andere dieren', 5.
60 De enige andere indicatie voor een plaatselijke regeling in NL betreft de Baronie van IJsselstein (UT), waar in 1757 een premie voor een kraai werd verleend, zie Vogelzang, *'Een woonplaats voor fatsoenlyke luyden'*, 59.
61 Administratie van deze premieverlening in ZA, 505 Rekenkamer van Zeeland B, vele inv.nrs. De gegevens over 1713 zitten in inv.nr. 7502, die over 1712 in inv.nr. 7492. De toelichting op de inventaris vermeldt verlening tot 1806.

kwam lang niet overal voor en het aandeel van deze soort kwam niet boven de 10%. Deze gegevens laten zien dat de ingestelde premieregeling direct na de start intensief werd gebruikt.

De bronnen over de verplichte nestverwijdering en de premieregelingen geven weinig inzicht in de overwegingen van de overheden bij de keuze van het instrument voor de bestrijding. Premieregelingen waren er minder en zij waren aanvullend op de verplichte nestverwijdering. Financiële overwegingen hebben daarbij waarschijnlijk een grote rol gespeeld. De verplichte nestverwijdering kostte niets. Premieregelingen werden vaak stopgezet of de bedragen werden verkleind, waarschijnlijk door geldproblemen. De premies kostten in Zeeland in 1713 ƒ240. Dat was toen ruim twee jaarlonen voor een boerenknecht en legde een substantieel beslag op de gewestelijke begroting.[62]

Naast verplichte nestverwijdering en premies was het verplichten tot inleveren van dode vogels een instrument in de kraaienbestrijding. In Overijssel werd in 1676 een regeling van kracht waarbij boeren werden verplicht eieren of koppen van kraaiachtigen in te leveren. Een plakkaat van 1715 vermeldde over die regeling dat ze buiten gebruik was geraakt maar dat vanwege de schade vernieuwing wenselijk was. Boeren werd toen verplicht 6 eieren of 3 koppen in te leveren. Deze vernieuwde regeling bleek in 1721 geen succes. Besloten werd deze vorm van belasting in te trekken om de boeren 'daar van weder te bevryden'. Toen in 1738 de schade weer groot was, werd voor de elders gebruikelijke verplichte nestverwijdering gekozen.

Plaatselijk bleef deze maatregel wel lang in gebruik. In 1714 werden de inwoners van de heerlijkheid Verwolde (Achterhoek, GD) verplicht jaarlijks vóór 1 mei de koppen van twee eksters en twee gaaien in te leveren. De vogels moesten in de heerlijkheid zijn geschoten.[63] Toen deze verplichting in de Franse tijd verviel, nam het aantal kraaien sterk toe en stelde de houtvester voor jachtopzieners een aantal koppen van ekster, kraai en gaai in te laten leveren.[64] De verplichting is na de Franse tijd weer ingevoerd en heeft tot 1874 bestaan. Zij gold later alleen nog voor boeren en was gewijzigd in vier eksterkoppen.[65] Een andere vorm van verplichte bestrijding was er in 1797 in de Tielerwaard voor jachtgerechtigden. Zij moesten jaarlijks vóór 1 mei 10 kraaienkoppen bij de schout inleveren. Per minder ingeleverde kop gold een boete van 10 cent en op elke meer geleverde kop een premie van 10 cent.

Een vergelijkbare verplichte bestrijding was er plaatselijk ook in het markiezaat van Bergen op Zoom (NB). Plaatselijke overheden verplichtten in 1756 per huis tot het doden van een aantal 'mussen'. Onder meer ekster, gaai en kraai konden in vier mussen worden omgerekend. Bij niet voldoen aan de verplichting gold een boete.[66] Deze regeling lijkt als inspiratie te hebben gediend voor de mussengilden uit de 19de eeuw. Voor Noord-Brabant is geen verplichte verwijdering van nesten bekend en geen premieregeling voor kraaiachtigen. Kraai en kauw veroorzaakten er eind 18de eeuw wel veel schade aan de akkerbouw.[67]

De instrumenten voor bestrijding geven de indruk dat de overheid veel belang hechtte aan de bestrijding van kraaiachtigen. Een effectieve bestrijding werd echter ook vaak belemmerd. Rond 1608 werd bij Den Haag het schieten van kraaien met geweren verboden omdat er ook op duiven, kippen of eenden van boeren werd geschoten.[68] In delen van Groningen was het in de 17de en 18de eeuw verboden bij kerken en bij andermans huis naar 'duyven, kaen, kraeyen, raven ende ander gevogelte' te schieten.[69] Bij de premieregeling in Friesland van 1756 is nadrukkelijk vermeld dat het voor personen die niet mogen jagen verboden bleef om met een geweer op de schadelijke vogels te schieten.

Overtredingen van de jachtregels illustreren de beperkingen in de bestrijding van kraaiachtigen. Tussen 1725 en 1791 werd in Holland bij zes overtredingen op kraaien geschoten, en bij één op kauw. Bij één overtreding wordt vermeld dat de schutter voorgaf dat hij kraai en ekster schoot.[70] Op de Veluwe had slechts één van de in totaal ongeveer 700 overtredingen in de periode 1767-1787 betrekking op

62 De bron geeft voor de 2400 vogels een bedrag van ruim 40 vlaams pond aan, dat is ruim ƒ240. De lonen zijn ontleend aan die in Zeeuws-Vlaanderen, zie Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 75.

63 Gelders archief, 0556 Huis Verwolde, inv.nr. 1089. De boete bij niet voldoen was één 'olde schild'. Europese kolonisten verplichten in Conneciticut (VS) in 1717 voor schadelijke vogels tot een vergelijkbare bestrijding, zie Jehl & Johnson, *A century of avifaunal change*, 204.

64 Voorstel uit 1808 in brief toestand 24e j.district GD in: NL-HaNA, Intendant Jacht, 2.01.26.01, inv.nr. 48

65 Gelders archief, 0556 Huis Verwolde, inv.nr. 1178; in processtuk over heerlijke rechten uit 1930.

66 Manniën, 'Het Hoevense Mussengilde', 90.

67 Thys, *Memorie of vertoog*, 264; alle soorten kraaien kwamen in 1799 in de Meijerij s Hertogenbosch voor, zie Hanewinckel, *Reize door de majorij*, 120. Betwijfeld wordt of de auteur de beschreven tochten wel gemaakt heeft. Mogelijk klopt de opgave niet.

68 Plakkaten van 1605, 1608, 1610

69 Bv. plakkaten Beide Oldampten etc 1658, 1669, 1711

70 Voor Holland suggereert de nalatigheid bij het opruimen van nesten van kraaiachtigen dat eksters de dominante kraaiachtige waren. De overtredingen bij het schieten wijzen vooral op kraaien. Waarom deze tweedeling er zo sterk in zit, is niet duidelijk.

het schieten van kraaien.[71] Uit deze regels en overtredingen blijkt de vrees voor stroperij. Het belang van de bestrijding van kraaiachtigen was blijkbaar wel groot genoeg om het verwijderen van nesten te verplichten, maar niet groot genoeg om het risico op stropen te vergroten.

De in de bronnen gebruikte namen voor de kraaiachtigen geven meestal duidelijk de soort aan. In de plakkaten werd de kauw behalve kauw (Beemster) ook kaay (UT) en kaen (GR, DR, FR) genoemd. De gaai heette vlaamse gaai (ZL), houtekster (GR, FR), meerkol (DR, OV) of hannebroeken (mussengilden NB). Bij de kraaien ontbrak een voorvoegsel maar in verband met nesten moet het steeds om de zwarte kraai zijn gegaan. Voor de namen zijn er wel veel spellingsvarianten. Deze duidelijkheid in naamgeving kan misleidend zijn. In de 19de eeuw werd de roek in veel streken kraai genoemd, maar het omgekeerde kwam ook voor. Streeknamen zijn vaak oud en het kan dus mogelijk zijn dat vóór de Franse tijd de namen kraai en roek ook verwisseld zijn.

Bestrijding van kraaiachtigen was er ook in buurlanden. In het Brugse Vrije werden van 1480 tot midden 17de eeuw tot 8.000 premies voor kraaien per jaar betaald.[72] In Engeland werden vanwege schade aan de landbouw in de 15de en 16de eeuw wetten uitgevaardigd voor de bestrijding van roek, kraai en kauw. Een zo uitgebreide verplichte nestverwijdering als in de 17de en 18de eeuw in Nederland, wordt voor Engeland echter niet vermeld.[73] Vanaf 1787 kwam er het nut van kraaiachtigen bij de bestrijding van insecten in de aandacht.[74]

Uit Duitsland is vanaf eind 17de eeuw regelgeving bekend voor de bestrijding van kraaiachtigen. Er was een verplichte levering van dode vogels en er waren premies.[75] In de 18de eeuw volgde een snelle omslag van bestrijding naar bescherming. Grote schade door rupsen aan de bosbouw leidde tot waardering van vogels die insecten aten. In 1792 kwam er wetgeving voor de bescherming van kraai en kauw. Jagers maakten daar al snel bezwaar tegen.[76]

Deze gegevens laten zien dat de bestrijding van kraaien in Nederland in de 17de en 18de eeuw aansloot bij een Europese praktijk. Het inzicht over het nut van kraaien kwam eind 18de eeuw overal op. Dat leidde tot wettelijke bescherming van kraaiachtigen die nuttig gevonden werden, maar ook tot conflicten tussen partijen met verschillende belangen.

Bestrijding van roofvogels tot de Franse tijd

Bij de bestrijding van roofvogels tot de Franse tijd is door overheden net als bij kraaiachtigen voor verplichte nestverwijdering en voor premieregelingen gekozen. Waar de bestrijding van nesten verplicht werd, is in tabel 45 opgenomen. Bij de kraaiachtigen is steeds duidelijk de soort benoemd; bij de roofvogels ontbreekt die vaak of is vaag. Over het uitvoeren van schouwen en het uitdelen van boetes is voor deze maatregelen niets bekend.

Tabel 45. Verplichte bestrijding van de nesten van roofvogels.

Gebied	*jaar*	*bepaling*
Utrecht	1613	verwijderen nesten 'kremvogels' verplicht
Beemster	1631, ca. 1698	verwijderen nesten 'kremvogels' en sperwers verplicht; boete ƒ1/nest
Friesland	1756-1764, 1803	premies voor roofvogels alleen verlenen als ook nesten zijn verwijderd
Stad GR en ommelanden	1672-1794	nestelen voorkomen van 'Klemvogels, Boom-valcken, Ganse-arens[a], Hanebijters'
Drenthe	1758, 1789	verwijderen nesten van valken (en hanebijters) verplicht; boete 30 ct
Groningen	1803	inwoners moeten nesten 'roofvogels' van hun grond verwijderen; boete ƒ1[b]

[a] In 1753 en mogelijk 1738 worden ganse-arens niet meer vermeld. [b] In GR 1804 bepaald dat de 'uitroying en uitscheuring, in de boschen, van de nesten der Roofvogels, mitsgaders van Krayen en Exters, door de Jagtbedienden alleenlyk zal mogen geschieden in de maand Juny'.

71 Op 13-4-1772 bij Doornspijk. Gelders archief, 0525 Huis Rosendael 1, inv.nrs. 715, 1960
72 Coornaert, 'Wolven en ander ongedierte in het Brugse Vrije'. Tot circa 1600 viel westelijk Zeeuws Vlaanderen onder dit gebied. Waarom Nederlandse premieregelingen zo veel jonger zijn, is niet duidelijk. Landschappelijke factoren zoals veel bomen en bos in combinatie met intensieve akkerbouw kan een rol hebben gespeeld.
73 Murton, *Man and Birds*, 137; Lovegrove, *Silent fields*, 62, 80.
74 Coombs, *The crows*, 15.
75 Krünitz et al., *Oekonomisch-technologische encyklopädie*. Deel 46, 469, 470; met verwijzing naar regelgeving in Pruissen en Braunschweig.
76 Klose, 'Aspects of bird valuation', 271.

Voor roofvogels waren er ook premiereregelingen, zie tabel 46. De oudste premieregeling voor roofvogels was die van Groningen uit 1705. Vanaf midden 18de eeuw volgden enkele andere gewesten. Voor Holland, Zeeland, Overijssel en de Generaliteitslanden is geen verplichte nestverwijdering en ook geen premieregeling voor roofvogels bekend.

Tabel 46. Premieregelingen voor roofvogels tot in de Franse tijd.

Gebied	*jaar*	*arend*	*sperwer*	*valk*	*kleine of klemvogels*	*hanebijter (bruine kiekendief)*	*else-busch*
Stad GR en Ommelanden	1705	100 'ganse-arend'				100	
Gelderland	1750			30			
	1770[a]	60		30			
	1802	60		30[b]			
Friesland	1756-1762		60 'wyckel'			100 (jong 30, ei 15)	
	1762		30 'wyckel'			50 (ei 10)	
	1803		60 'wijkel'			100 (jong 30, ei 15)	
	1805[c]	325		325			
Voorne[d]	1770					30 'wouwe'	
Utrecht	1781, 1803, 1806	30		30			30
Drenthe	1789				30	60 'of groote valk'	

Bedrag van de premie in centen. [a] voor de Veluwe werden de premies in 1782 voor drie jaar stopgezet. [b] van mei tot oktober; [c] premie voor 'arend en valk' 1 goudgulden in aanvulling op de premieregeling van 1803; in UT 1803 voor 'valk, arend, elzebusch of groote klemme'; [d] In 1750 alleen voor zoogdieren premies gesteld. In 1770 werd daar de wouw aan toegevoegd.

De interpretatie van de gegevens over de roofvogels wordt belemmerd door de naamgeving. De met wijkel aangeduide soort in Friesland kan een valk, maar ook een sperwer zijn geweest.[77] Er gold daar ook een premie voor 'hanebyter of haneschrobber'. Hanebijter is alleen als naam voor bruine kiekendief bekend. Haneschrobber lijkt in deze tekst als synoniem bedoeld, maar is als naam voor de buizerd bekend. In Utrecht werd naast de in de tabel genoemde soorten ook steeds de 'grote klemme' genoemd. Dat kan de kiekendief zijn, maar ook op een grote roofvogel slaan.[78] De in Utrecht vermelde Elsebusch kan als (blauwe) kiekendief maar ook als havik of buizerd worden gelezen.[79]

De gebruikte namen in combinatie met de premiebedragen geven wel het onderscheid arend, kiekendief, valk aan. Een vroeg begin van de bestrijding van de arend was er ook in andere landen.[80] In 1826 worden ze in Gelderland 'ontwijfelbaar schadelijke vogels' genoemd, die 'nimmer verschooning' vonden.[81] Dat de premies voor de kiekendieven hoger waren dan voor andere roofvogels behalve de arend komt overeen met de grote schade die aan kiekendieven als kuikendief werd toegekend. Met 'valk' zal vooral de torenvalk zijn bedoeld, maar andere soorten roofvogels hadden ook gangbare volksnamen met valk, zoals vinkenvalk (sperwer), duivenvalk (havik), muizenvalk (buizerd). Door het summiere onderscheid naar soorten roofvogels is onduidelijk of vóór 1800 voor soorten als buizerd en havik premies werden gegeven.

77 Meestal werd met wiekel een valk bedoeld maar in FR werd het voor de sperwer gebruikt. Dat deed Merula in 1605 al, zie Dam, *Vlught-bedryf,* 35. Ook Eigenhuis, *Verklarend en etymologisch woordenboek*, 571 vermeldt de benaming wiekel voor de sperwer als uitzondering. In PV FR vanaf 1863 staan wiekel en valk genoemd als verschillende soorten. Een paar jaar werd in plaats van wiekel sperwer geschreven; dat waren blijkbaar namen voor dezelfde soort. Uit het Friese tijdschrift *Iduna* 1866, bijlage, p. 4 blijkt dat er toen onenigheid was of met wiekel sperwer dan wel torenvalk werd bedoeld.
78 Chomel, 1791, 4046 noemt klem als synoniem voor kiekendief.
79 Volgens Eigenhuis, *Verklarend en etymologisch woordenboek*, 147 blauwe kiekendief of havik. Volgens Vester van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 56 kiekendief of buizerd.
80 Bijleveld, *Birds of prey in Europe*, 1.
81 Nijhoff, *De Statistieke Beschrijving van Gelderland*, 362.

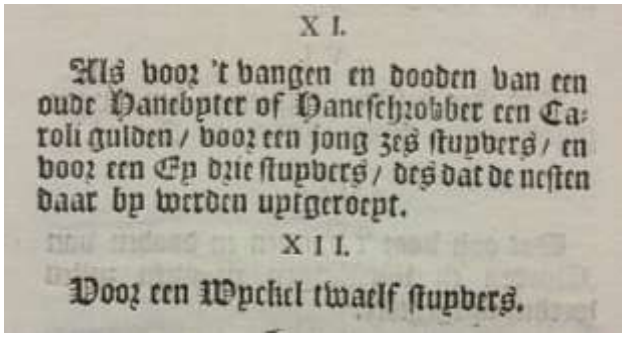
X I.

Als voor 't vangen en dooden van een oude Hanebyter of Haneschrobber een Caroli gulden / voor een jong zes stuyvers / en voor een Ey drie stuyvers / des dat de nesten daar by werden uytgeroept.

X I I.

Voor een Wyckel twaelf stuyvers.

Figuur 54. Gedeelte uit het plakkaat van Friesland 1756 over de verlening van premies voor roofvogels.

Over de omvang van de bestrijding onder deze premieregelingen zijn voor enkele gebieden gegevens beschikbaar. Op de Veluwe werd in 1778 voor 614 valken en stootvogels ƒ184 betaald. Dat was in vergelijking met de haast ƒ4000 voor zoogdieren een zeer beperkt bedrag.[82] Op Voorne werd in 1784 voor 222 'wouwen', dat zijn kiekendieven, ruim ƒ65 betaald; voor bunzing en wezel was dat ƒ225. De verdeling van die premies over de maanden laat zien dat de wouwen vooral in de winter gevangen werden, 67% was in de maanden januari en februari gedood.[83] Deze paar voorbeelden laten zien dat de omvang van de premieverlening voor roofvogels heel veel kleiner was dan voor zoogdieren.

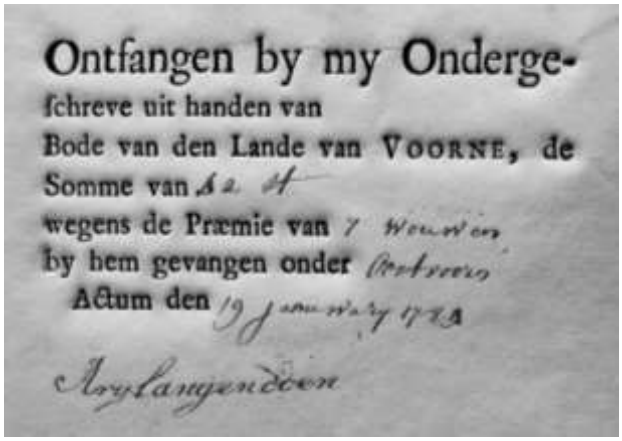
Ontfangen by my Onderge-
schreve uit handen van
Bode van den Lande van VOORNE, de
Somme van
wegens de Præmie van 7 Wouwen
by hem gevangen onder Oostvoorn
Actum den 19 January 1784

Figuur 55. Kwitantie van een premie voor 7 wouwen in januari 1784 in Oostvoorne gevangen.

Bron: NL-HaNA, Bestuursarchieven Land van Voorne, 3.17.04, inv.nr. 561.

Het verschil tussen kraaiachtigen en roofvogels in de maatregelen blijkt groot. Voor roofvogels zijn de verplichte nestverwijdering en de premieregelingen later ingevoerd en waren ze veel minder wijd verspreid. Terwijl voor de kraaiachtigen de soorten duidelijk bij naam worden vermeld, geven de maatregelen voor roofvogels een vaag onderscheid naar soorten aan. Dat de naamgeving voor roofvogels zo veel minder duidelijk is, geeft aan dat deze groep vogels minder goed bekend was.

Voor een deel kan het verschil in behandeling verklaard worden door het gebruik van inheemse roofvogels voor de valkerij. Voor dat gebruik werden ze beschermd. Op de Veluwe werd het in 1556 verboden havik, sperwer of andere vogelsoorten 'myt kromme becken' op het nest te storen. Beschermende bepalingen voor roofvogels zijn verder vooral uit Noord-Brabant bekend. Het stropen van eieren en jongen was in de 16de eeuw in het hertogdom Brabant verboden. In veel plakkaten van deelgebieden van Noord-Brabant is dat overgenomen, in het land van Zevenbergen nog in 1698 en 1771. In 1636 werden de verschillende soorten roofvogels in *Jacht-Bedrijff* uitvoerig besproken, maar vrijwel uitsluitend met het oog op hun gebruik in de valkerij. Bij de voor de valkerij onbruikbare kiekendieven werd wel opgemerkt dat ze schadelijk zijn voor hoenders en jonge hazen, maar over bestrijding om die reden is niets vermeld.[84] Dit laat zien dat *Jacht-Bedrijff* geschreven is in een tijd dat de beoordeling van roofvogels kantelde van bescherming naar bestrijding.

Samenvattend blijkt dat de door de overheid georganiseerde bestrijding van roofvogels in de 17de eeuw hier en daar begon, maar pas in de 18de eeuw enige omvang bereikte. Deze bestrijding

82 Weststrate, *Gelderland in den patriottentijd*, 102. Opgave van aantal vogels en totaalbedrag wijzen er op dat alleen voor valken premies zijn verleend.
83 NL-HaNA, Bestuursarchieven Land van Voorne, 3.17.04, inv.nr. 560-566. Ze waren op Voorne ook broedvogel, want op 16 juni werd voor 6 jonge wouwen een premie gegeven.
84 Swaen, *Jacht-Bedrijff 1636*, 91. Bij soorten die schade aan jachtwild doen (p. 26-29) worden alleen zoogdieren genoemd.

begon daarmee ongeveer een eeuw later dan die van de kraaiachtigen. Tot de Franse tijd was zij ook minder wijd verbreid en minder systematisch georganiseerd dan voor de kraaiachtigen. De bestrijding van roofvogels in Nederland in deze periode was daarmee vergelijkbaar met die in Engeland. Wetgeving met bestrijding is er daar vanaf de 16de eeuw en dus ouder, maar de intensiteit van de bestrijding was er tot eind 18de eeuw geringer dan voor de kraaiachtigen. De naamgeving was er even verwarrend en de verschillen tussen de regio's ook groot.[85]

De rol van de rijksoverheid bij de bestrijding van kraaiachtigen vanaf de Franse tijd

In de Franse tijd verloren de adellijke jagers hun machtspositie en kregen boeren meer ruimte om dieren te bestrijden die schadelijk waren voor de landbouw. Een voorbeeld is een Brabants plakkaat uit 1797 waarin het schieten van schadelijke dieren zoals mussen, kraaien en eksters op eigen grond ook buiten de jachttijd werd toegestaan. In Friesland werd in 1803 bepaald dat vogels die schade aan landbouwgewassen toebrachten vrij mochten worden geschoten. In de Franse tijd werd in 1807 ook de eerste landelijke jachtwet vastgesteld. Maar in die wet waren voor kraaiachtigen geen bepalingen opgenomen terwijl voor roofvogels premies werden vastgesteld.

Deze verschuiving in focus in de wet van 1807 is opmerkelijk. Terwijl vóór de Franse tijd de kraaiachtigen bij de bestrijding door de overheid centraal stonden, werd in deze wet alleen de bestrijding van roofvogels gestimuleerd. Met het belang van de jacht werd daardoor meer en met de landbouw minder rekening gehouden. Dat ging in tegen de verschuiving van de machtsverhoudingen uit de Franse tijd. Een nieuw inzicht blijkt hierbij bepalend: kraaien kunnen ook nuttig zijn.

Grote plagen van meikevers en rupsen in Duitsland en Nederland leidden vanaf eind 18de eeuw tot aandacht voor het nut van kraaiachtigen bij de bestrijding van insecten.[86] Othmar ten Cate (1757-1815) schreef daarover een aantal artikelen. In 1800 wees hij op het nut van onder meer raaf, kauw en kraai met als conclusie; 'dus diende de Overheid () te zorgen dat dezelven niet in te grote hoeveelheid wierden geschoten, gevangen, nog hunne nesten gestoord'.[87] Hij herhaalt deze boodschap in 1805 en 1806 in het *Magazijn van vaderlandschen landbouw* dat onder verantwoordelijkheid van het ministerie van Binnenlandse zaken werd uitgegeven.

Er is geen motivering gevonden van het weglaten van kraaien uit de wet van 1807 maar in 1808 blijkt de andere kijk op de bestrijding van kraaiachtigen bij de rijksoverheid aanwezig. Regionaal werden kraaiachtigen toen nog bestreden op basis van de oude plakkaten en keuren en de betaalde premies werden ter declaratie bij het ministerie ingediend. Toen de minister van Binnenlandse zaken echter zag dat behalve de premies voor roofvogels ook die voor kraai en ekster werden gedeclareerd, adviseerde hij de koning daar niet mee in te stemmen. Hij deed dat met het argument dat die soorten nuttig zijn en haalde daarbij nieuwe inzichten van wetenschappers over natuurlijk evenwicht aan, verwees naar ervaring in Duitsland en gaf voorbeelden van insectenplagen in Nederland die waren ontstaan na vervolging van vogels.[88]

De koning besloot november 1808 om in 1809 voor roofdieren en schadelijke dieren als aalscholver en meikever premiegelden beschikbaar te stellen. Over de bestrijding van vogels die niet in het jachtreglement genoemd zijn, droeg hij de minister op te inventariseren wat landdrosten en commissies van landbouw vonden dat 'ten nutte van den landbouw zou behoorden te worden verrigt'.[89] Bij beleidsvragen op deze wijze informatie inwinnen was in deze periode gebruikelijk.[90] De antwoorden uit Noord-Holland en Friesland op deze vragen zijn gevonden. In Noord-Holland werd steeds de wenselijkheid van bestrijding van kraaiachtigen en mussen benadrukt.[91] Uit Friesland kwamen

85 Lovegrove, *Silent fields*, 241, 244.
86 Schmoll, 'On the history of bird protection in Germany', 165; In Leydse Crt 4-6-1788 verwijzing naar een artikel 'Nuttigheid der Kraaijen'. In 1794 werden roeken 'zeer nuttig voor den landbouw' genoemd, zie Beknopte, - *natuurlijke historie*, Plaat 14.
87 Ten Cate, 'Natuurlyke historie van den maykever', 103.
88 NL-HaNA, Binnenlandse Zaken 1796-1813, 2.01.12, inv.nr. 619, 20 september 1808 nr. 12; een relatie tussen dit advies en de op last van het ministerie gedrukte en verspreide publicatie van 1808 van Ten Cate ligt voor de hand.
89 Nl-HaNA, Staatssecretarie tijdens Koning Lodewijk Napoleon, 2.01.01.07, inv.nr. 55 (decisie 25 nov 1808 nr. 15)
90 Zie database 'Informatieverzoeken Bataafs-Franse overheid 1795-1813' op www.historici.nl. Over landbouw zijn daarin 47 verzoeken opgenomen, de vraag over vogels schadelijk voor de landbouw uit 1808 echter niet. Voor NB is de aanschrijving van 24-12-1808 van gemeenten gevonden om keuren te melden, zie RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015
91 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446

wisselende reacties. Plaatselijke keuren met bestrijding waren er daar niet. De meeste districten gaven aan dat bestrijding van mussen, spreeuwen en kraaiachtigen wenselijk is. Voor roofvogels werd daar soms aan getwijfeld, omdat die schadelijke muizen, mussen en spreeuwen vangen.[92]

De poging van plaatselijke overheden om de premiekosten voor kraaiachtigen bij het ministerie vergoed te krijgen, mislukte. Eind 1808 werd bepaald dat alleen een vergoeding werd gegeven voor soorten waarop de Jachtwet premies stelde en dat regionale regelgeving voor de uitroeiing van andere vogelsoorten moest worden ingetrokken.[93] Blijkbaar had de ingewonnen informatie de rijksoverheid niet op andere gedachten gebracht. Voor het eerst blijkt hier tussen overheden een verschil in opvatting. Protest tegen het rijksbeleid kwam er snel. Uit het gebied boven Alkmaar (NH) werd begin 1809 al gemeld dat kraaiachtigen niet meer geschoten werden en er veel schade aan de landbouw was. Ekster, zwarte kraai en roek 'telen verbazend voort'.[94] In reactie daarop schreef de opperjagermeester mei 1809 de regionale houtvesters aan dat jachtopzieners de voor landbouw schadelijke kraaien en kauwen konden bestrijden. Maar hij kon niet nalaten daarbij op te merken dat dit tot plagen van meikevers kon leiden.[95]

Het ontbreken van kraaiachtigen in de Jachtwet 1807 markeert een beleidswijziging van de centrale overheid voor de bestrijding van kraaiachtigen. In de Jachtwet 1814, de ontwerpwet van 1818 en de initiatiefwet van 1819 werden geen kraaiachtigen genoemd. Ekster en gaai werden wel in de ontwerpjachtwetten van 1845 en 1851 opgenomen in de lijst schadelijke dieren. Voor ekster en gaai werd een premie van 15 cent voorgesteld. De commissie van de Tweede Kamer die in 1851 over het wetsvoorstel rapporteerde, was kritisch over de premieverlening en oordeelde dat ekster en gaai vanwege hun schade aan de landbouw ook wel zonder premies zouden worden bestreden. De minister trok daarop het voorstel voor premies voor deze soorten in.[96]

In 1855 probeerden de provincies Zuid-Holland en Gelderland de discussie over opname van kraaiachtigen als schadelijke dieren in de Jachtwet opnieuw te gaan voeren. Zij argumenteerden dat kraaien en ekster vooral voor patrijzen schadelijk zijn. Tot opname in het wetsvoorstel van de Jachtwet 1857 heeft dit initiatief echter niet geleid.[97]

Bij deze mogelijke herleving van overheidsbemoeienis met de bestrijding van kraaiachtigen lijken de ideeën over het nut van deze dieren geen grote rol te hebben gespeeld. Die waren bij het eerste ontwerp van 1845 wel geuit. Een criticus stelde toen dat kraaiachtigen als 'kleine vergissingen in de schepping' worden behandeld, terwijl ze toch veel schadelijke insecten opruimen.[98] Een andere criticus erkende dat ekster en gaai schadelijk voor wild kunnen zijn, maar het zetten van premies op deze soorten werd 'voor den landbouw gevaarlijk' genoemd.[99]

De gang van zaken bij de ontwerpwet laat zien dat de beoordeling van nut en schade van kraaiachtigen wisselend was. Terwijl de Kamerleden er vanuit gingen dat kraaiachtigen schadelijk waren voor de landbouw en daarom toch wel bestreden werden, vonden anderen dat ze nuttig waren en bestrijding ongewenst was. Ook de beoordeling van de schadelijkheid per soort kraaiachtige was verschillend. Een houtvester bekritiseerde de keuze van de soorten in de ontwerpwet. Hij vond dat in het artikel over premies de kraai genoemd moest worden; die waren schadelijker dan ekster en gaai.[100]

De jachtwetten van de 19de eeuw bevatten wel een ander instrument voor de bestrijding van schadelijke dieren. Om bestrijding met een geweer in gesloten jachttijd of door niet-jagers mogelijk te maken, was er een vergunningenstelsel. Onder de Jachtwet 1814 werd deze vergunning extraordinaire permissie of consent genoemd en in de jachtwetten van 1852 en 1857 buitengewone machtiging.[101] Het gebruik van dit instrument is vooral in de tweede helft van de 19de eeuw sterk gegroeid. Het is ook benut voor de bestrijding van kraaiachtigen. Als opvolger van het verplicht verwijderen van nesten of de premieregelingen kan het niet worden beschouwd. Dat waren algemene bestrijdingacties van de

92 Tresoar, 8 Gewestelijke besturen in FR, inv.nr. 3094
93 NL-HaNA, Binnenlandse Zaken 1796-1813, 2.01.12, inv.nr. 889, p. 552 en 963 en inv.nr 890 p. 25, 214; uit laatste stuk blijkt dat regionale bestuurders daar massaal tegen protesteerden. Op 26 juni 1809 volgde een KB waarin was bepaald dat keuren voor bestrijding moesten worden ingetrokken, zie RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015
94 NL-HaNA, Binnenlandse Zaken 1796-1813, 2.01.12, inv.nr. 822; schrift.
95 Gelders archief, 0418 Huizen Nettelhorst en De Heest, inv.nr. 214
96 *Verslag Commissie Rapporteurs Wet op de Jagt en Visscherij*, TK 1851-1852 kamerstuknr. XXIII ondernr. 4, p. 414.
97 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1754, reacties provincies van juni 1855 in antwoord op vraag van de minister van Binnenlandse zaken over de wenselijkheid van de premies voor roofdieren.
98 Anonymus, *Uitboezeming van eenen hartstogtelijken jagtliefhebber,* 15.
99 Arnhemsche Crt 24-11-1845
100 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1751 map kabinet.
101 Dit soort vergunningen werden ook vóór de Franse tijd wel verleend, bv. in Renkum (GD) in 1753. Boeren mochten daar iemand aanstellen om roeken te doden. Die persoon moest een jachtakte hebben en met een eed verklaren geen misbruik te zullen maken van zijn recht om te schieten, zie Gelders archief, 0218 Jachtgerecht Veluwe en Veluwezoom, inv.nr. 1 p. 148.

overheid. Met dit instrument werden alleen plaatselijk de belemmeringen voor de bestrijding verminderd die een gevolg waren van de jachtregelgeving. Door het karakter van dit instrument lagen controverses tussen landbouw en jacht bij het gebruik voor de hand.

De nadere regels voor de toepassing van dit instrument laten het dilemma voor de overheden zien die over de verlening moesten beslissen.[102] Een ruime toepassing gaf gelegenheid tot stropen. Door jagers werd daar sterk over geklaagd. Maar met te veel belemmeringen ging het doel van het instrument verloren. De aanvraag in 1859 van een boer in Vreeland (UT) illustreert het dilemma. In zijn koolzaad was schade door vogels. De burgemeester moest adviseren en daarbij de noodzaak van de bestrijding aantonen. Die gaf een negatief advies, met het argument dat er ook andere methoden waren om de vogels te verjagen. De boer voelde zich tegengewerkt en schreef de minister van Justitie dat de burgemeester een 'wel wat overdreeven jagtliefhebber is en daar door de landbouw ten agter staad'. Hij liet zijn brief door andere inwoners van de gemeente mee ondertekenen. Het resultaat was dat hij toch toestemming kreeg om 'kraaijen, mussen en woutduiven' te schieten.[103] Heel blij zal de boer hier niet mee zijn geweest. Hij mocht alleen een pistool gebruiken. Daarmee kon hij de vogels niet doden en schieten hielp steeds maar even.

De omvang van het gebruik van dit instrument voor de bestrijding van bijvoorbeeld wilde ganzen in Friesland en konijnen in Zuid-Holland is redelijk goed vast te stellen.[104] Voor de bestrijding van kraaiachtigen is daarover alleen uit Limburg een goede bron gevonden. Die geeft voor de periode 1863-1886 ongeveer 70 machtigingen aan voor kraaien, 10 voor roeken en voor raaf en kauw elk 1.[105] Schieten na 20 mei was niet toegestaan.[106] Uit 1842 is er een aanwijzing dat het gebruik voor kraaiachtigen ruim kan zijn toegepast. De Opperhoutvester wees toen op de mogelijkheid een 'consent' te krijgen om kraaien of andere voor de landbouw schadelijke vogels te schieten of de nesten te verstoren.[107] Het provinciebestuur van Zuid-Holland informeerde gemeenten daarover.[108] In tabel 47 zijn enige andere voorbeelden over de toepassing van het instrument opgenomen.

Samenvattend blijkt dat de rijksoverheid georganiseerde bestrijding van kraaiachtigen in de eerste helft van de 19de eeuw niet meer wenselijk vond. Inzichten over het nut van kraaien bij de bestrijding van schadelijke insecten speelden daarbij een belangrijke rol. Bij schade door kraaiachtigen aan de landbouw is het instrument van buitengewone machtigingen benut om bestrijding plaatselijk mogelijk te maken.

Tabel 47. Benutting instrument buitengewone machtiging voor bestrijding kraaiachtigen.

Prov	*plaats*	*jaar*	*soort machtiging*	*bron*
GD	Dieren	1817	vergunning schieten kraaien die 'veldverbouw vernielen'	Geld. archief, 0040 Gouverneur, inv.nr. 1524 bij Jagt
GD	Wageningen	1855-1859	schade door kraaien in bezaaid land; aanvragen en adviezen schieten 'kraaijen en andere roofvogels'	GA Wageningen, Nw archief Wageningen, inv.nr. 2565
NB		1857	5 vergunningen verdrijven kraaien en koolduiven door losse pistoolschoten	*Statistisch jaarb.* 1859, 280.
LB		1889	schieten kraaien	PV LB 1889

De rol van lagere overheden bij de bestrijding van kraaiachtigen

De beleidswijziging van de rijksoverheid in de Franse tijd is door lagere overheden niet direct overgenomen. Zij hebben de bestrijding van kraaiachtigen nog lang georganiseerd of met premies gestimuleerd. Voor hen was dat vaak een voortzetting van taken die ze al vóór de Franse tijd hadden. De reglementen en verordeningen die ze daarvoor opstelden, lijken nog vaak op de oude keuren.

Over de bestrijding van kraaiachtigen door provincies en gemeenten zijn in bijlage 5 gegevens verzameld. Daaruit blijkt dat uit alle provincies van Nederland maatregelen tegen kraaiachtigen bekend

102 Regels voor FR in PB FR 1857 92; voor LB in PB LB 1863 76. Landelijke regels van 1914 in Stenfert Kroese, *Wet tot regeling der jagt*, 55-57.
103 NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3758, bundel 13 januari 1860
104 Met name in de PV is hierover informatie opgenomen.
105 RHCL, 04.01 Prov. bestuur LB 1814-1913, inv.nr. 8626-8628; raaf 1878 Gronsveld; kauw Sittard. In GV uit de periode 1851-1857 werden kraaien en in 1853 in Schimmert eksters genoemd.
106 Volgens bericht CvK aan gemeenten over schieten op o.a. kraai, ekster, mus, zie AH 5-12-1875
107 Vogelsang, *Handboek voor de plaatselijke besturen*, 223.
108 PB ZH 1842 55; Dagblad van 's Gravenhage 11-5-1842; In Friesland bekendmaking in Lc 17-5-1842

zijn, maar dat de regionale verschillen groot waren. In Groningen en Friesland werd weinig meer aan bestrijding van kraaiachtigen gedaan, terwijl het in Drenthe en Zeeland nog intensief was. Voor een deel is daarin de situatie van vóór de Franse tijd te herkennen. Bij de keuze van de maatregelen is net als vóór de Franse tijd het meest voor verplichte nestverwijdering gekozen. De verplichting om een aantal dieren te doden komt echter ook voor, evenals het stimuleren van bestrijding met premies.

Vooral direct na de Franse tijd waren veel provincies en gemeenten nog actief bij de bestrijding van kraaiachtigen. Het bestuursreglement voor de plattelandsgemeenten speelde daarbij een rol. In dit reglement kon het 'schouwen' op de verwijdering van nesten van kraaien en eksters als taak van de schout (burgemeester) zijn opgenomen. In 1816 werden vier van die reglementen vastgesteld; in drie daarvan is de schouw over de nesten van ekster en kraai genoemd.[109] In 1825 kwam er uniformering tussen de provincies met een nieuwe versie van dit reglement.[110] Daarin is geen schouw van nesten meer opgenomen, waardoor de bestrijding verminderde. In 1844 verplichtten slechts enkele gemeenten de verwijdering van nesten van kraaiachtigen.[111] Een voorbeeld van zo'n gemeente is Jutphaas (UT), zie figuur 56.

Met de Gemeentewet van 1851 kregen de gemeenten meer bevoegdheden. Een deel van de gemeenten intensiveerde toen de bestrijding van kraaiachtigen. In enkele gemeenten, zoals Harderwijk (GD) en Oldemarkt (OV) kwam er een premieregeling voor specifieke schadeproblemen. Een paar gemeenten, vooral in Zuid-Holland, hadden in die periode een verplichte nestverwijdering.

Vooral in Zeeland was de bestrijding van kraaien intensief. Na 1825 bleef daar een reglement van 1820 bestaan, mogelijk alleen voor steden, waarin de bestrijding van onder meer kraaiachtigen was bepaald. In Middelburg en Goes werden kraaien op basis van dat reglement tot midden 19de eeuw bestreden. In 1858 werden in veel Zeeuwse gemeenten verordeningen op schadelijk gevogelte vastgesteld. Dat gebeurde na overleg met de minister over de jachtwet. Toen bleek dat het uithalen van nesten en eieren van schadelijke vogels niet onder die wet viel, stelden Zeeuwse gemeenten daar massaal verordeningen voor op. Op Walcheren werkten 16 gemeenten samen een verordening uit waarin het verwijderen van nesten en eieren van raaf, ekster, kauw, gaai en duiven verplicht gesteld werd met een boete van ƒ1 als er bij de schouw toch nesten gevonden werden.[112] Voor duiven was er naast de verplichte nestverwijdering een premieregeling. Opvallend is dat kraaien in de opsomming ontbreken. Roeken ontbreken ook, maar die kwamen hier waarschijnlijk niet voor.

Hoewel het overzicht van de provinciale en gemeentelijke maatregelen zeker niet compleet is, was de omvang daarvan landelijk gezien niet groot. Waarom veel overheden dat niet deden, is niet goed bekend. De formulering in het besluit van Gelderland in 1819 over *gedeeltelijke* verdelging van kraaien, wijst op terughoudend bij de bestrijding. De opmerking van Nijhoff in 1826 dat in Gelderland al 'geruime tijd' nuttige vogels worden beschermd die elders nog worden bestreden, wijst er op dat dit beleid ook uitvoering kreeg.[113]

In Zuid-Holland was later het niet bestrijden een bewuste keuze. Na klachten over schade vroeg de gouverneur de provinciale Commissie van Landbouw advies over de wenselijkheid van een reglement voor het verstoren van nesten van kraai, ekster, houtduif, spreeuw, mus enz. De Commissie is haast eenstemmig in haar advies geen regeling in te stellen. De vroeger genomen maatregelen hadden tot te grote vermindering van deze vogels geleid. Dit had de toename van mollen, muizen, kevers en rupsen in de hand gewerkt. De gouverneur nam het advies in 1847 over en stelde geen provinciale maatregelen vast. Wel liet hij het gemeenten vrij maatregelen te nemen bij grote schade door vogels. Bij alleen plaatselijke bestrijding verwachtte de gouverneur geen te grote vermindering van de nuttige vogels.[114]

De conclusie is dat een deel van de provincies en gemeenten vooral kort na de Franse tijd de bestrijding van kraaiachtigen tot haar taken rekende. Dat kan een reactie zijn geweest op het uitblijven van bestrijding door de centrale overheid, maar ook een voortzetting van eerdere lokale bestrijding. De toepassing was landelijk gezien beperkt en nam gedurende de eerste helft van de 19de eeuw in omvang

109 In UT, Holland, ZL wel, zie bijlage 5, in GD niet.
110 Vastgesteld bij KB 23 juli 1825, nr. 132; zie Kocken, *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur,* 296.
111 Waarneming 1844 van Vogelsang, *Handboek voor de plaatselijke besturen*, 221, 494. Voor gemeenten die willen bestrijden is een voorbeeldreglement opgenomen.
112 Deze verordening is in Zeeuwse bibliotheek.
113 Nijhoff, *De Statistieke Beschrijving van Gelderland*, 361.
114 PB ZH 1847 6; NRC 28-1-1847. In 1865 werd de bestrijding van kraai, ekster en kauw in en rond het Haagse bos ingeperkt om de nuttige zangvogels niet te veel te verstoren, zie NL-HaNA, Ministerie van Justitie, 2.09.01, inv.nr. 3785 map 10-3-1865; 3786 map 18-3 en 30-3-1865

af. Na 1851 kwam een opleving, in het bijzonder in Zeeland. In ieder geval vanaf midden 19de eeuw was het een bewuste keuze van lokale overheden om terughoudend te zijn met bestrijding. Het inzicht dat kraaiachtigen voor de landbouw ook nuttig waren, speelde daarbij een belangrijke rol.

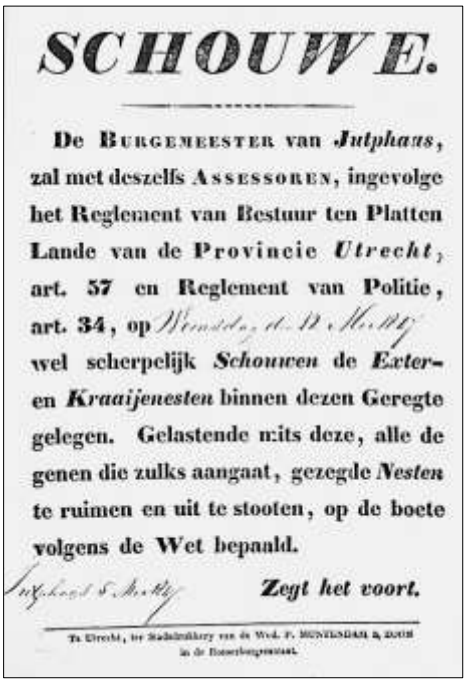

SCHOUWE.

De Burgemeester van *Jutphaas*, zal met deszelfs Assessoren, ingevolge het Reglement van Bestuur ten Platten Lande van de Provincie *Utrecht*, art. 57 en Reglement van Politie, art. 34, op [illegible] wel scherpelijk *Schouwen* de *Exter-* en *Kraaijenesten* binnen dezen Geregte gelegen. Gelastende mits deze, alle de genen die zulks aangaat, gezegde *Nesten* te ruimen en uit te stooten, op de boete volgens de Wet bepaald.

Zegt het voort.

Figuur 56. Bekendmaking van de schouw van kraaien- en eksternesten in 1847 in de gemeente Jutphaas.

Bron: Het Utrechts archief, 1602 Gem. Jutphaas, inv.nr. 2032

Bestrijding van roofvogels vanaf de Franse tijd

Het verlenen van premies op roofvogels werd in de Franse tijd op nationale schaal ingevoerd. Tabel 48 geeft een overzicht van de soorten en premies die in de jachtwetten van de 19de eeuw worden genoemd. De daarin gebruikte namen gier en wouw zijn verwarrend. Met gier werden grotere soorten roofvogels bedoeld, maar ook tijdgenoten herkenden en begrepen die naamgeving niet.[115] De naam wouw in de jachtwetten van 1852 en 1857 sloeg op de kiekendief, meer speciaal de bruine kiekendief. De naam (riet)wouw voor de kiekendief was een oude volksnaam. Voor de soort die nu rode wouw wordt genoemd werd de naam koningswouw, zwaluwstaart of milaan gebruikt.[116] Het kan ook zijn dat wouw een verzamelnaam voor alle wouwen en kiekendieven was.[117] Net als in de 18de eeuw zijn ook in de 19de eeuw de gehanteerde soortnamen vaak onduidelijk.

De premie werd volgens de Jachtwet van 1814 verleend aan personen met een jachtakte of aan personen die met een ‘permissie’ op eigen grond schadelijke dieren mochten schieten. Dat beperkte de groep personen die voor een premie op het doden van schadelijke dieren in aanmerking kwam aanzienlijk. Met ingang van de Jachtwet 1852 werd het aantal soorten waarvoor premies golden uitgebreid. Dat was zowel bij vogels als zoogdieren het geval. De memorie van toelichting bij de Jachtwet van 1852 zegt daarover dat de 'ondervinding' geleerd had dat de premieverlening met enige diersoorten moest worden uitgebreid.

115 Schlegel, ‘Over de inlandsche dag-roofvogelen’, 4. Ook TK-lid Westhoff begreep de naam gier niet, zie Handelingen TK 1851-1852, 4-2-1852, p. 649.
116 De gabel havik of koninglyke kuiken-dief die Vroeg, *Beredeneerde catalogus*, 1 in 1764 beschreef was waarschijnlijk ook een rode wouw. Hij noemde de soort zeer zeldzaam.
117 In 1869 werd dat bv. gedaan in Campens, *Schetsen uit het dierenrijk*, 97. Door Schlegel werden in 1828 de wouwen kiekendieven genoemd en de kiekendieven wouwen, zie Schlegel, ‘Verhandeling over het trekken der vogels’, 179.

Tabel 48. Premies in gulden voor roofvogels volgens de (ontwerp)jachtwetten van de 19de eeuw.

	1807	*1814*	*(1845)*	*(1851)*	*1852, 1857*
Arend	1,50	1,50	1,00	1,00	1,00
Valk	0,60	0,30			0,30
Gier	0,60	0,30			
Grote jagtvalk, havik			0,75	0,75	
Kleine valk, sperwer, wouw, buizerd			0,30	0,30	
Sperwer	•	•			0,30
Havik, wouw, buizerd					0,30

• soort wel als schadelijk dier genoemd in wet, maar geen premiebedrag vastgesteld; jaar tussen (): ontwerpwet

De administratie van deze premieverlening vóór 1849 is niet zo opgezet dat eenvoudig een totaalbeeld van het aantal gedode roofvogels te vormen is. De omvang van de premieregeling van 1807 moet beperkt zijn geweest. In 1807 werd aan premies ƒ2000 besteed, maar dat was inclusief duiven en aalscholvers. Voor 1808 werd voor de premies van alle roofdieren samen slechts ƒ1000 gereserveerd.[118] In 1826 was het al ƒ6000 en rond 1850 ƒ10.000.[119]

Over de toepassing van de premieverlening zijn vooral gegevens beschikbaar over de periode 1852-1860. Dat komt door de Gemeentewet van 1851 die gemeenten verplichtte jaarlijks een verslag op te stellen. Daarin is ook een overzicht van het aantal verleende premies opgenomen. De provincies gebruikten deze opgaven voor het provinciaal verslag. De optelling daarvan geeft de omvang van de premieverlening in Nederland aan, zie tabel 49.

Tabel 49. Aantal verleende premies voor gedode roofvogels in Nederland 1850-1860.
Laatste kolom; gemiddelden over 1853-1859.

	1850	*1851*	*1852 (a)*	*1853*	*1854*	*1855*	*1856*	*1857*	*1858*	*1859*	*1860 (b)*	*1853-1859*
Arend	51		46	25	44	50	47	40	44	61	21	44
Gier	12-1300											
Valk	3200	2751	2980	2072	2882	2518	2138	2183	2548	2029	1650	2339
Buizerd			147	193	325	243	270	282	187	342	0	263
Havik			286	561	624	408	462	444	538	550	334	512
Sperwer			860	2701	3738	3242	2977	3165	3091	3381	1798	3185
Wouw			261	773	918	1277	776	787	722	833	0	869
Totaal				6300	8487	6665	6623	6861	7085	7135		7212

(a): deels vanaf 1/7; (b): tot 31/8; voor buizerd en wouw golden geen premies meer

Bronnen: Voor 1850: NRC 8-2-1852. Voor 1851 en 1853-1860: optelling van de cijfers uit de PV. Voor 1852: TK 1859-1860 kamerstuknr. II IV ondernr. 122, p 256. Tot 30-6-1852 vond de premieverlening plaats volgens de Jachtwet 1814, daarna volgens de Jachtwet 1852. De gegevens in de PV over 1852 zijn voor valk en arend veel lager dan die in het TK-stuk en betreffen waarschijnlijk alleen de premieverlening onder de Jachtwet 1852. Daarom zijn voor 1852 de getallen uit het TK-stuk overgenomen.

Uit deze gegevens blijkt dat het aantal gedode sperwers het grootst was, direct daarna gevolgd door de valk, waarschijnlijk vooral torenvalk. Op een afstand daarvan volgden kiekendieven, havik en buizerd. De arend, waarschijnlijk vooral zeearend, werd het minst gedood, maar toch nog gemiddeld 44 stuks per jaar. De onderlinge verhouding in aantal van deze soorten is niet verrassend in vergelijking met het voorkomen van deze soorten in latere jaren.

De premieverlening voor roofvogels kostte in de periode 1853-1859 gemiddeld zo'n ƒ2000 per jaar. Voor zoogdieren was dat zo'n ƒ6400, waarvan meer dan de helft voor wezels. Op de rijksbegroting stond lang een post van zo'n ƒ10.000 voor de premieverlening. In een gemiddeld jaar was dat voldoende. Bij een veldmuizenplaag kon het aantal wezels echter sterk toenemen. In 1855 werd

118 Voor 1807: NL-HaNA, Binnenlandse Zaken 1796-1813, 2.01.12, inv.nr. 619, 20 september 1808 nr. 12; Voor 1808: idem inv.nr. 889 p. 552.
119 Voor 1826 huidig NL zonder LB, zie NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 271 map 13-1-1826, rijksbegroting 1826, 22.

daardoor alleen voor wezels ƒ7700 besteed. Dat vormde een bom onder de premieregeling.

De landelijke premieverlening voor roofdieren bestond sinds de Franse tijd maar dat daarover discussie was bleek pas begin 1852 bij de behandeling van de nieuwe Jachtwet in de Tweede Kamer. De rapporteur van de Kamercommissie verdedigde de wenselijkheid van de premies als uitvloeisel van de verantwoordelijkheid van de regering voor de wildstand. De minister vond de bestrijding van schadelijk gedierte echter een particuliere verantwoordelijkheid. In de toekomst zouden de premies dus moeten vervallen. Omdat het aantal roofdieren nog zo groot was, vond hij voor de korte termijn stimulering van de bestrijding door de overheid wel nodig. Bij de stemming over het premieartikel in het wetsvoorstel bleek de steun groot. Er stemden 45 Kamerleden voor en 6 tegen.

De discussie over premies werd voortgezet in het kader van een nieuwe wijziging van de jachtwet. In 1855 vroeg de minister van Binnenlandse zaken de mening van de provincies over de wenselijkheid van de premies. De meeste provincies benadrukten de wenselijkheid van de premies met het argument dat bestrijding van schadelijke dieren voor het jachtwild noodzakelijk is en vaak ook voor de landbouw. De provincies Zeeland, Limburg en Groningen gaven aan dat de premies geheel of grotendeels kunnen worden afgeschaft. In Groningen werd alleen bestrijding van de vos wenselijk geacht; die van de andere soorten was nadelig voor de landbouw. Gelderland had veel schade door muizenplagen waarvoor ‘de natuur terstond vele wezels in het leven roept’. Toch werd bestrijding van de wezel bepleit om het pluimvee van de kleine boer te beschermen. In Noord-Holland werd bestrijding van wezels en hermelijnen wenselijk gevonden omdat ze ‘zeer schadelijk voor de faisanten en patrijzen (zijn), vooral in den broeitijd’. Twijfel over het nut van bestrijding was er daar wel voor de sperwer als muizenjager.[120] Gezien deze provinciale reacties is het logisch dat de premies in het wetsvoorstel in stand bleven. De steun in de Kamer in 1857 bleek wel kleiner dan in 1852; 29 stemmen voor en 19 stemmen tegen.[121]

Bij de groeiende kritiek op de premieverlening hadden prominenten uit Groningen het voortouw. Veldmuizen veroorzaakten daar veel schade aan de landbouw en de bestrijding van vooral de wezel werd daarom niet gewaardeerd. Citaten uit hun werk uit 1856 en 1858 geven de kritiek weer: ‘en de boer moet maar zien hoe hij van muizen afkomt’; ‘Het produceren van graan en vleesch (is) van oneindig meer gewigt voor ons land, dan het leven van een patrijs’; ´toch heeft de wetgever met een achterwaarts tot op de middeleeuwen gerigten blik de belangen van de jagt hooger dan van den landbouw gesteld () door nuttige dieren te verdelgen aan te moedigen met premiën´.[122]

Ook enkele overheden werden in deze periode kritischer, zoals het provinciebestuur van Noord-Brabant.[123] In Friesland werd in 1857 door de provincie opgemerkt dat het wegvangen van wezels in sommige streken door landbouwers ’met weerzin wordt aangezien’.[124] Toen in 1858 de premieverlening voor de wezel om budgettaire redenen tijdelijk werd stopgezet, meldde de provincie Friesland dat aan de gemeenten met de opmerking dat de wildstand gunstig is en bestrijding van de wezel daarvoor dus niet nodig, ‘terwijl het, in het belang van de landbouw, in vele streken des Rijks als zeer nuttig te beschouwen is, die aanmoediging tijdelijk te doen ophouden’.[125]

Uit deze voorbeelden blijkt dat de premieverlening voor de wezel tot een omstreden kwestie was uitgegroeid. Eind 1857 twijfelde de minister over het nut van het wegvangen van deze muizenjager. De vergoeding van premies werd daarom beperkt tot die gevallen waarin de grondeigenaar toestemming voor de bestrijding had gegeven.[126] Het leidde ook tot een adviesvraag van de minister aan Dr. J. Wttewaal (1810-1862), een landbouwdeskundige met veel gezag. Die kwam in mei 1859 met een advies waarin hij de wezel als muizenvanger zeer aanprijsde.[127] Hij greep de gelegenheid aan om ook van andere roofdieren het nut te benadrukken.

Eind 1859, bij de behandeling van de rijksbegroting 1860, vroegen Kamerleden om afschaffing of vermindering van de premies. Zij gebruikten het aangedragen argument dat de wezel nuttig is voor de landbouw en bovendien weinig schadelijk voor wild.[128] De regering reageerde niet op de motivering

120 NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1754, reacties provincies van juni 1855.
121 Over de stemmingen van 1852 en 1857: NL-HaNA, Cort van der Linden suppl., 2.21.040, inv.nr. 343; onderdeel reactie minister van Justitie op advies Wttewaal over het verlenen van premies voor wezels. Over debat in 1852 ook NRC 8-2-1852
122 Uit 1856; Borgesius, ‘Over de schadelijke dieren in betrekking tot den landbouw en de jagt’. De auteur was toen burgemeester van Oude Pekela en voorzitter van de Groningse maatschappij van landbouw. Uit 1858; Venema, ‘Dieren die voor den landbouw schadelijk zijn. 5. Muizen’, 365. De auteur was toen burgemeester van Winschoten.
123 PV NB 1857
124 PB FR 1857 77
125 PB FR 1858 74
126 PB FR 1857 126
127 Wttewaal, ‘Over het verleenen van premiën.’
128 TK 1859-1860 kamerstuknr. II IV, ondernr. 108, p.193.

van de Tweede Kamer maar was tegen het afschaffen van de premies.[129] Met een motie en een aangenomen amendement zette de Kamer haar wens door. Van de ƒ8.000 die voor de premies op de begroting stonden, werden er ƒ6.000 geschrapt.[130] De minister besloot de premies voor een aantal soorten te stoppen. Bij de zoogdieren werd in 1860 alleen nog voor de vos een premie verleend; bij de vogels schrapte hij slechts buizerd en wouw.[131] De premies werden in 1860 verleend tot het budget per 1 september op was.

Een jaar later besloot de regering zelf om in de begroting voor 1861 geen post meer voor premies op te nemen: 'Zonder op dit oogenblik in den bekenden strijd tusschen het belang van den landbouw en van de jagt tot eene blijvende beslissing te komen, wenscht zij alleen eene proef te nemen, of de premien niet zouden kunnen vervallen, zonder dat daaruit een overwegend nadeel ontstaat voor het jagtveld.' Als voorschot op de conclusie daarover werd gemeld dat de forse vermindering van het premiebedrag over 1860 niet nadelig was gebleken.[132]

Het besluit van eind 1859 om het premiebedrag op de rijksbegroting te korten, was nog geen beleidswijziging. Dat het meer was dan een éénjarige korting, bleek bij de begroting voor 1861. De tegenstanders van de premieverlening reageerden daar verheugd op; ´Voor het dooden van schadelijke dieren heeft de Regering op de Staatsbegrooting 1861 geene premiën meer voorgedragen. Hopen wij, dat het premiënstelsel tot de geschiedenis zal behooren´.[133] Die mening deelde bijvoorbeeld de gemeente Harderwijk (GD).[134]

Als ook de begroting voor 1862 geen post voor premies heeft, pleit een aantal Kamerleden voor herinvoering. Zij noemden de wildstand dramatisch slecht. Andere Kamerleden waren tegen; het belang van een goede landbouw is groter dan dat van wat meer of minder hazen en patrijzen. De minister signaleerde een 'hartstogtelijken strijd tusschen de jagtliefhebberij en den landbouw' en nam geen reservering voor premies in de begroting op.[135]

De teleurstelling bij de jagers over het stoppen van de premieverlening was groot. Een deel besloot zelf premies te gaan verlenen, maar ook de lobby om premies weer in te voeren, bleef nog lang bestaan. Een voorbeeld van een negatieve reactie kwam in 1862 uit Wolvega (FR) waar de wildstand achteruit was gegaan. De jagers zouden bij de Tweede Kamer op herinvoering van de premies moeten aandringen.[136] Een enkele provincie en gemeente deelde de wens om premies weer in te voeren, zoals de provincie Friesland en de gemeente Norg (DR).[137]

Tweede Kamer en regering blijken dus in de periode 1850-1860 bij de bestrijding van roofdieren een grote draai te hebben gemaakt. De beleidsafwegingen daarbij zijn hiervoor geschetst, maar financiële overwegingen speelden ook een grote rol. De ƒ10.000 voor de premies op de rijksbegroting was een fors bedrag in relatie met de totale inkomsten van het rijk van zo'n 60 miljoen gulden per jaar.[138] Voorstanders van de premies hebben daarvoor naar een legitimering gezocht. Tegenstanders vonden de hoge kosten een argument om er mee te stoppen. Dat de beslissende keuze in 1859 bij de begrotingsbehandeling door de Tweede Kamer werd afgedwongen, is niet toevallig. Toen de wenselijkheid en het nut van de bestrijding van roofdieren betwijfeld werd, vormde de mogelijkheid om te bezuinigen een extra zet om aan de premieverlening een eind te maken.

Van een bewuste keuze van Kamer of regering om de premies voor roofvogels te beëindigen, blijkt in de stukken weinig. De discussie die met de wezel begon, raakte onbedoeld alle premies. In 1879/80 werd in de Memorie van Toelichting bij het ontwerp van de Nuttige dierenwet geconstateerd dat een aantal soorten die in de Jachtwet als schadelijk waren benoemd in de Nuttige dierenwet tot de nuttige dieren werden gerekend. Daarbij werd opgemerkt dat het stoppen van de premieverlening niet nadelig voor de wildstand was geweest. Het premieartikel in de Jachtwet kon daarom verdwijnen.[139]

Een vergelijking van de Nederlandse geschiedenis van de roofvogelvervolging met die in Europa laat veel paralellen zien. De door Bijleveld beschreven hoofdlijn is dat de roofvogelvervolging in de 17de eeuw in een aantal landen begon, in de 18de eeuw uitbreidde, in de 19de eeuw omvangrijk

129 TK 1859-1860 kamerstuknr. II IV ondernr. 122, p 256
130 Voor de begroting 1859 was het bedrag al van ƒ10.000 naar ƒ8.000 verlaagd. Parlementaire behandeling: Handelingen TK 1859-1860 30-11-1859, p. 390-394. Zie daarover ook Hondius, 'Wat is meer, landbouw of jagt?', 610, 611.
131 Onder meer PB ZL 1860 1.
132 TK 1860-1861 kamerstuknr. II IV ondernr. 16, p. 11.
133 *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje* 1861: 60.
134 GV Harderwijk 1861
135 NRC 5-12-1861
136 *De Boeren-Goudmijn* 1862 (8): 411.
137 PV FR 1874; GV Norg 1861; PV DR 1863-1865 meldt dat meer gemeenten premies voor valken vroegen om patrijzen te beschermen.
138 Van Zanden & van Riel, *Nederland 1780-1914*, 335.
139 TK 1879-1880 kamerstuknr. 134, ondernr. 3; Memorie van toelichting, 4.

werd en in de loop van de 20e eeuw werd beëindigd. Vroege voorbeelden van premieverlening door regionale overheden zijn er voor het laatste kwart van de 17de eeuw uit Duitsland, Denemarken en Engeland. In de 18de eeuw begonnen meer landen met premieverlening. In totaal lijkt het deel van het gebied waar premies golden echter beperkt. In de 19de eeuw is dat beeld niet veel anders. Er zijn landen waar midden 19de eeuw de premieverlening begon zoals Noorwegen (1845) en Finland (1869) maar ook landen of gebieden waar het dan al weer stopte zoals Duitsland (1848, 1855). Bestrijding door particulieren was er in alle landen. In Engeland gebeurde dat lang en intensief maar voor de meeste landen is het niet mogelijk een goede indruk van de omvang te krijgen.

De roofvogelvervolging in Nederland past hiermee in dit Europese beeld. Nederlandse overheden kwamen vroeg, maar niet als eerste, met een premieverlening voor roofvogels. Het motief voor de bestrijding was bescherming van jachtbelangen. Toen de premies midden 19de eeuw stopte, waren er meer landen die dat deden. De wens om roofvogels te beschermen lijkt daarbij echter nergens een belangrijk motief. De bestrijding van roofvogels door particulieren ging overal tot in de 20e eeuw door.

In Nederland werden midden 19de eeuw voor roofvogels gemiddeld 7212 premies per jaar verleend. Dat aantal kan met enkele buitenlandse gebieden worden vergeleken. In het keurvorstendom Hannover werd van 1705-1800 voor gemiddeld 6569 roofvogels per jaar een premie verleend. De aantallen namen in die lange periode niet af. In België werden door de postduivenvereniging van 1951-1964 voor gemiddeld 8877 roofvogels per jaar premies verleend.[140] Beide gebieden zijn in grootte vergelijkbaar met Nederland en ook het aantal gedode roofvogels ligt in dezelfde ordegrootte.

Dat het aantal gevangen vogels vele jaren lang op gelijk niveau kon blijven, is een bekend fenomeen bij premieregelingen. Voor een deel wordt dat toegeschreven aan het exploiteren van de premies. De bestrijders hadden geen baat bij uitroeiing; de premieinkomsten zouden dan verdwijnen.[141] Dat het effect van zo veel gevangen vogels gering was, wekte verbazing. In 1851 werd waargenomen dat als de vogels vernietigd leken, ze het volgend jaar toch weer veel voorkwamen: 'Men kan niet zeggen dat het uitroeijen dezer vogels op hunne voortplanting eenigen aanmerkelijken invloed uitoefent'.[142] Tegelijk blijkt vaak dat na het stoppen van de bestrijding de populatie sterk groeit. Dat komt overeen met het waargenomen ecologisch effect van langdurige bestrijding; een stabiele populatie op een lage dichtheid. Slechts voor sommige soorten leidt het tot uitroeiing.[143]

Georganiseerde particuliere bestrijding in de 19de eeuw

Begin 19de eeuw trok de overheid zich terug bij de bestrijding van kraaiachtigen en in 1860 bij de bestrijding van roofvogels. In reactie daarop nam de particuliere bestrijding toe. Gegevens over de bestrijding door jachtopzieners zijn er weinig en ze zijn te versnipperd om een goede indruk van de omvang te krijgen.[144] Krantenberichten over ongelukken bij het uithalen van nesten van kraaiachtigen vormen daarvoor een bron. De meldingen van dodelijke ongevallen laten zien dat de bestrijding gangbaar kan zijn geweest.[145]

Een deel van de particuliere bestrijding werd georganiseerd door mussengilden en jagersverenigingen en daarover is meer bekend. Mussengilden richtten zich op dieren die schadelijk waren voor de landbouw. Mussen waren daarbij het belangrijkste, maar veel gilden bestreden ook spreeuwen, kraaien, eksters en mollen. De leden verplichtten zich onderling tot bestrijding en er was ook vaak een premieregeling. Daarvoor werd een telling gebruikt waarbij soorten in 'mussen' werden omgerekend.

Mussengilden zijn uit Noord-Brabant en Zeeland bekend. Bij de oudste vermeldingen van mussengilden, zoals die in Hoeven in 1757 en Wouw in 1809, ging het om door overheden georganiseerde bestrijding.[146] De meeste particuliere gilden werden vanaf ongeveer 1840 opgericht. In reactie op het overheidsbeleid rond nuttige dieren werd na 1861 een deel van de gilden opgeheven, maar

140 Hannover: Bijleveld, *Birds of prey in Europe*, 2; België: idem p. 21.
141 Voor Engeland: Lovegrove, *Silent fields*, 15. Voor NL: Ritzema Bos, *Rapport der commissie reigers en aalscholvers*, 33.
142 PV NH 1851
143 Newton, *Roofvogels*, 198.
144 In familiearchieven zijn soms overzichten van gedood schadelijk wild door de jachtopziener opgenomen, zie bv. noot 291. In DNJ zijn vermeldingen opgenomen van de vangst door jachtopzieners. In 1904/1905 bv. van twee jachtopzieners in FR die vele roofvogels en kraaiachtigen gedood hadden. DNJ 1905 nr. 46
145 Dodelijke valpartijen van kinderen die nesten van kraaiachtigen uithalen: De Tijd 9-5-1890; Hn 19-4-1894 p. 10; Rotterdamsch Nieuwsblad 18-5-1896. Idem van volwassene: Haarlemsch dagblad 1-6-1892, 11-4-1907 en 11-5-1912. Daaraast ook dodelijke schietongelukken: Heldersche en Nieuwedieper Crt 1-11-1863; De Rijnbode 21-3-1900
146 Hoeven (bij Oudenbosch) 1757 en 1806: Manniën, 'Het Hoevense Mussengilde'. Wouw 1809: BHIC, 346 Cuypers van Velthoven, inv.nr. 1802

vanaf 1889 werden er uit openlijk protest tegen de Nuttige dierenwet ook weer veel opgericht.

Van minder dan de helft van de mussengilden waarvan het bestaan bekend is, zijn vangstgegevens beschikbaar, waaronder die voor kraaien en eksters. Drie gilden in Noord-Brabant vermelden midden 19de eeuw een jaarvangst tot 400 kraaiachtigen.[147] Twee gilden uit Zeeland meldden jaarlijks enkele tientallen kraaien en half zo veel eksters.[148] Het reglement van de gilde in Ovezande gaf in 1865 aan dat een kraai of ekster voor 4 mussen telde en een ei voor 2 mussen.[149] Rond 1889 werden in Zeeland in een tiental plaatsen mussengilden opgericht die deze omrekeningsfactor ook in hun reglement opnamen.[150] In Goes voegde het gilde in 1890 zwarte kraai en ekster aan het reglement toe. In 1896 werden door dit gilde 134 kraaien, 3 eksters en 2 kauwen gedood.[151]

De gegevens over de bestrijding van kraaiachtigen door de gilden zijn te beperkt om een goede indruk van de intensiteit van de bestrijding te krijgen. Waarschijnlijk geven de bronnen slechts een fractie weer van de uitgevoerde bestrijding. De kraai werd het meest gedood, gevolgd door de ekster. Dat was in Zeeland ook al zo bij de bestrijding aan het begin van de 18de eeuw. Mussengilden waren tot de 20e eeuw actief maar uit de late periode zijn nauwelijks gegevens over bestrijding van kraaiachtigen bekend. In 1910 werd in Schore en Vlake een mussengilde opgericht, die ook ekster, zwarte en bonte kraai en kauw bestreed.[152]

Nadat de rijksoverheid in 1860 stopte met de premieverlening voor roofdieren werden plaatselijke jagersverenigingen opgericht voor de bestrijding. Behalve roofdieren werden ook kraaiachtigen die schadelijk zijn voor jachtwild bestreden. Gegevens over de bestrijding van roofvogels en kraaiachtigen door jagersverenigingen zijn in tabel 50 verzameld.

Tabel 50. Bestrijding van roofvogels en kraaiachtigen door jagersverenigingen.

Gebied	*jaar*	*vormgeving bestrijding*	*omvang bestrijding*	*bron*
Utrecht	1854-1856	premies uit fonds	in 1855 ca. *ƒ*80,-; raven en eksters	PV UT
Opsterland (FR)	1863-1914	premie voor jachtopziener; in 1869 valk 50 ct; gaai, ekster, kraai enz. 10 ct	gem/jr: 14 valk, 55 wiekel; 183 oude en 152 jonge ekster; 150 oude en 74 jonge roek	PV FR; Lc 29-10-1869
Ooststellingwerf (FR)	1870	premies jagersvereniging St. Hubertus	in 1870 35 valk, 69 kraai, 106 ekster, 42 'houtekster'	Heldersche en Nieuwedieper Crt 22-10-1871
Haarlem	ca. 1861-1869	premies van Vereniging bescherming wildstand	in 7 jaar voor 450 sperwers en in 8 jaar voor 360 bruine kiekendieven	Brouwer, *Historische gegevens,* 71.
NH	1839-1867	premies van NH Vereniging bescherming wildstand	in 1867 voor *ƒ*206,50; veel roofvogels,[a] 5 raven, 126 zwarte kraaien, 121 eksters, 63 gaaien	De gids 1839 3(1):102; Van Zuylen van Nyevelt, 'Toepassing van art. 11', 404.
Veluwezoom	1892	premies van Vereniging bescherming wildstand Veluwezoom[b]	68 roofvogels, 82 eksters, 188 gaaien	Kerkkamp, *Historie van Velp en Rozendaal*, 485.
	1899	idem; premie roofvogel 50 ct; ekster en gaai 15 ct	95 roofvogels, 180 eksters; 340 gaaien	DNJ 7-10-1899
Veluwe	1896/1897	Vereniging bescherming wildstand Veluwe	premies voor 94 valken	Van Oorschot, *Vorstelijke vliegers*, 254.

[a] 1 slechtvalk, 3 havikken, 1 steenvalk, 3 ruigpootbuizerden, 20 gewone buizerden, 63 bruine kiekendieven, 3 blauwe kiekendieven, 25 grauwe kiekendieven, 53 torenvalken, 18 boomvalken en 59 sperwers; [b] Deze vereniging was bij KB 1-5-1882 nr. 52 opgericht. Hoofddoel was uitroeien van voor de jacht schadelijke dieren.

Deze gegevens over de jagersverenigingen zijn meestal afkomstig van terloopse vermeldingen en zijn daarom zeker incompleet. De omvang van de bestrijding door deze verenigingen lijkt beperkt. In Friesland was er alleen in de gemeenten Opsterland en Ooststellingwerf een vereniging. In Utrecht en

147 Drunen 1854, 400 kraaien en eksters; Vlijmen 1853, 214 eksters; Oud Heusden 1857, door werk gilde nauwelijks kraaien meer: bron steeds GV.
148 Stavenisse over 1852-1857 gem. 81 kraaien en 36 ekster per jaar, GV. Voor Tholen 1843-1853 in totaal 417 kraaien en 170 eksters, Wttewaal, 'Schadelijke insecten', 148; *Landbouwcourant* 1853, 36
149 Purmerender Crt 12-7-1865
150 Bv. Yerseke; Goessche Crt 26-1-1889; andere gilden via zoekwoord ekster.
151 Nw Gorinchemsche Crt 1-3-1891; Goessche Crt 2-2-1897
152 Boerendonk*, Historische studie over den Zeeuwschen landbouw*, 206.

Noord-Holland ging het om provinciale verenigingen maar was de omvang van de bestrijding niet groot. Waarschijnlijk was er meestal ook weinig continuïteit.

Een jagersvereniging in de gemeente Opsterland (FR) was bijzonder actief in de bestrijding. Het resultaat van hun werk is over een periode van 52 jaar vermeld in het Provinciaal Verslag. Met dit verslag legde Gedeputeerde Staten verantwoording af aan Provinciale Staten. Waarom hierin jaarlijks de uitgekeerde premies door de jagersvereniging zijn opgenomen, wordt niet aangegeven. De opname in het verslag is bijzonder omdat de verlening lang in strijd was met het rijksbeleid en met de Nuttige dierenwet. In de landbouwverslagen van 1873-1881 werd over de premieverlening in Opsterland afkeurend geoordeeld.[153] En in het naburige Schoterland (FR) werd in 1877 een verordening om nuttige dieren te beschermen wenselijk genoemd.[154]

Voor de provincie Friesland was er blijkbaar geen belemmering openlijk met het werk van de vereniging te sympathiseren. Bij het begin in 1863 werd opgemerkt dat de vereniging de net afgeschafte rijkspremies als voorbeeld nam: 'Door dien maatregel wordt de zucht tot het bemeesteren van schadelijk gedierte aangewakkerd.'[155] In 1874 hield de provincie zelfs een pleidooi. Als men de wildbaan en het economische belang daarvan in stand wil houden, zijn premies voor schadelijk gedierte noodzakelijk.[156] Nog in 1909 bepleitte de provincie vervolging van roofwild voor een bevredigende wildstand. De verantwoordelijkheid daarvoor werd toen wel bij de jagers zelf gelegd.[157]

In figuren 57 en 58 zijn de vangstresultaten in Opsterland van roeken en eksters weergegeven. De premies voor de roeken zijn ook een paar jaar als kraaien genoteerd. Waarschijnlijk moet het als de optelling voor beide soorten worden gezien.[158] Gemiddeld ging het om 150 oude en 74 jonge roeken per jaar. De reeks is tot begin 20e eeuw opmerkelijk stabiel.

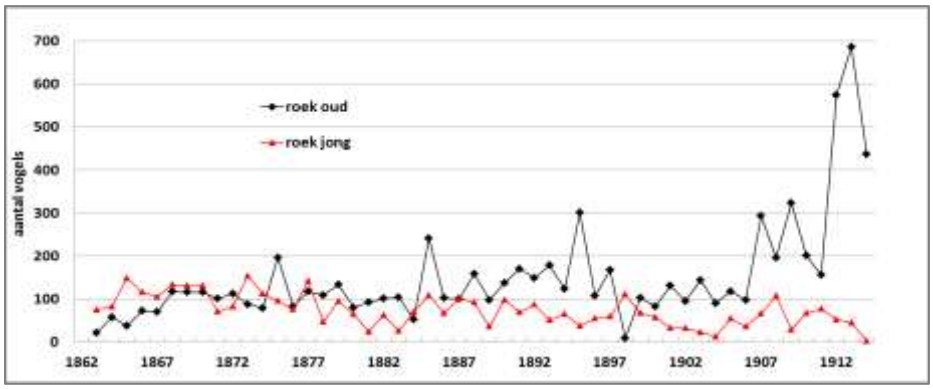

Figuur 57. Uitgekeerde premies voor oude en jonge 'roeken' in de gemeente Opsterland 1863-1914.

Bij de eksters ging het om gemiddeld 183 oude en 152 jonge eksters. Ook de reeks voor de eksters is tot begin 20e eeuw opmerkelijk stabiel. In dit deel van Nederland waren eksters ongeveer even algemeen als roeken of kraaien.

In de reeksen van zowel ekster als roek neemt het aandeel jonge vogels geleidelijk af. Dit wijst er op dat het minder makkelijk werd jonge vogels uit de nesten te halen. Nestelen hoger in de boom of in naaldbomen ligt daarbij als verklaring voor de hand. Dat kan wijzen op aanpassing in de keuze van de nestplaats als reactie op de bestrijding.

153 *Verslag van den landbouw* 1873, 243; 1876, 131 'zeer af te keuren'; 1877 312; 1878 211; 1879 151; 1881 148
154 Lc 6-3-1877
155 PV FR 1863
156 PV FR 1874
157 PV FR 1909
158 In FR lijken met 'roeken' vaker kraaien bedoeld, zie bv. De Jong, *De dagboeken,* 338 over 'bonte en zwarte roeken'.

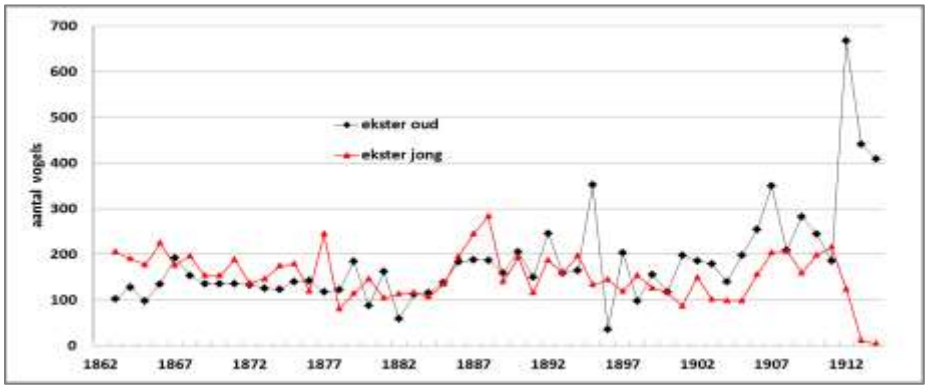

Figuur 58. Uitgekeerde premies voor oude en jonge eksters in de gemeente Opsterland 1863-1914.

In de periode 1900-1913 werden ook voor de eieren van ekster en roek premies verleend. Het aantal eieren varieerde sterk per jaar. Voor beide soorten waren het in een enkel jaar meer dan honderd eieren. In vergelijking met het aantal gedode vogels was dat een beperkt aantal. Het belang van de premies op eieren voor de bestrijding was daarmee gering.

De premies in Opsterland voor roofvogels betroffen valk en wiekel. De wiekel werd een paar jaar als sperwer aangegeven. Hoewel wiekel elders een volksnaam voor de torenvalk was, werd er in Friesland een sperwer mee bedoeld.[159] Gemiddeld werd voor 55 wiekels en 14 valken per jaar een premie verleend. Het aantal premies voor wiekels nam rond 1900 sterk af; die voor de valk bleven meer constant. Voor wiekels werd tussen 1900 en 1912 ook voor enkele eieren een premie verleend en voor de valken éénmaal voor 8 jonge valken. Beide roofvogels kunnen er dus broedvogel zijn geweest.

Roofvogels werden vanaf 1913 door de Vogelwet beschermd, met uitzondering van sperwer en smelleken. Veel effect had dit niet. In 1916 werd gemeld dat de nieuwe wet in het algemeen goed werd opgevolgd, behalve voor roofvogels.[160] Jachtopzieners schoten alle roofvogels die ze zagen.[161] Het hoofd van de Plantenziektenkundige Dienst in Wageningen nam in 1924 stelling tegen die vervolging. Hij schatte dat er jaarlijks duizenden werden gedood. Een muizenplaag die de landbouw schaadde, was de aanleiding voor zijn stellingname.[162] Door de voortdurende vervolging nam het aantal roofvogels niet toe en havik en buizerd waren daardoor als broedvogel zeer schaars.[163]

De conclusie is dat in reactie op het terugtreden van de overheid particulieren bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels organiseerden. Die voor kraaiachtigen door mussengilden beperkte zich tot de provincies Zeeland en Noord-Brabant. Die door jagersverenigingen betrof roofvogels én kraaiachtigen, maar was landelijk gezien waarschijnlijk beperkt in omvang en continuïteit. Een deel van de activiteiten van deze verenigingen werd verboden met de Nuttige dierenwet 1880 en later de Vogelwet 1912. De overheid blijkt weinig actief te zijn geweest om dit verbod te handhaven. De bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels door particulieren kon daardoor tot in de 20e eeuw vrij ongestoord doorgaan.

Bescherming van kraaiachtigen; de Nuttige dierenwet van 1880

Uit 17de eeuwse plakkaten blijkt dat men wel naar het mogelijke nut van kraaiachtigen voor mensen keek. Daarin wordt soms overwogen ‘en aangemerkt dezelve tot geen nut en nooddruft van den mensch dienen’.[164] Dat kraaiachtigen naast schadelijk ook nuttig konden zijn, zag men toen blijkbaar niet. De wenselijkheid van bestrijding was daarom lang vanzelfsprekend.

Eind 18de eeuw waaide er in Europa ineens een nieuwe wind door de denkbeelden over bestrijding van kraaiachtigen. In Engeland kwam vanaf 1787 het nut van kraaiachtigen bij de bestrijding van insecten in de aandacht.[165] In Duitsland was er een snelle omslag van bestrijding naar bescherming. Grote schade door rupsen aan de bosbouw leidde tot waardering van vogels die insecten

159 Zie noot 77
160 AH 7-7-1916
161 Tolsma, *’s Gravenhage als vogelstad*, 96.
162 Goessche Crt 23-10-1924
163 Drijver, *Vogels en vogelbescherming,* 133.
164 Plakkaten UT 1613 en Beemster (NH) 1631
165 Coombs, *The crows*, 15.

eten. Al in 1792 kwam er wetgeving voor de bescherming van kraai en kauw.[166]

De nieuwe inzichten hebben ook Nederland bereikt. De reflex om bij schade direct te gaan bestrijden, werd ter discussie gesteld. Omstreeks 1799 werd kinderen al onderwezen dat vogels nuttig zijn door het eten van luizen en kevers in de boomgaard.[167] Twijfel aan de bestrijding van kraaiachtigen werd ook in Nederland gevoed met waarnemingen over de nadelige gevolgen. In de Franse tijd stopte de rijksoverheid daarom met de georganiseerde bestrijding van kraaiachtigen.

Van stoppen met bestrijding naar actieve bescherming was echter een lange weg. Vooral de roek heeft bijgedragen aan deze omslag. Begin 1806 schoten Franse soldaten bij Cuijk (NB) uit verveling veel roeken dood. Dat leidde in 1809 tot een meikeverplaag.[168] Bronnen van 1802, 1826 en 1835 zijn duidelijk over het nut van roeken voor het bestrijden van keverwormen en grasrupsen.[169] In 1852 betreurde Schlegel het vernielen van nesten van roeken in Leiden omdat het 'voor den landbouw zoo buitengewoon nuttige vogels' zijn.[170] Meikeverplagen in het rivierengebied werden toen in verband gebracht met de vernietiging van een grote roekenkolonie.[171]

Overal in Europa toonden wetenschappers in de eerste helft van 19de eeuw het nut van vogels bij de bestrijding van schadelijke insecten aan. In 1821 plaatste de redactie van tijdschrift *De star* een uit het Frans vertaald artikel waarin het nut van vogels verdedigd werd. Het doel was die inzichten ook in Nederland meer bekend te maken.[172] Van Hall eindigde zijn beschrijving van een rupsenplaag in Groningen in 1829 met een pleidooi vogels te beschermen omdat de vangst 'het noodzakelijk evenwigt in de Natuur verstoort'.[173] Pas in 1861 leidden de denkbeelden over het natuurlijk evenwicht tot een duidelijke beleidswijziging van de rijksoverheid. Een belangrijke rol was er daarbij voor Dr. J. Wttewaal die in 1859 aan de wieg had gestaan van het beëindigen van de premieverlening op roofdieren.

Wttewaal was vanaf 1851 samensteller van het *Verslag over de landbouw* en oprichter en redacteur van de *Landbouwcourant*. Hij had speciale belangstelling voor schadelijke insecten en de bestrijding daarvan.[174] In 1854 en 1856 schreef hij over het nut van kraaien.[175] In 1860 publiceerde hij na een adviesvraag van de minister twee artikelen waarin hij op het nut van kraaien en roeken wees en op het verbreken van het evenwicht in de natuur door de bestrijding van deze vogels.[176]

Het advies van Wttewaal werd door de minister overgenomen. In mei 1861 schreef hij daarover alle provincies aan.[177] Die moesten er voor zorgen dat lokale verordeningen voor het verdelgen van deze dieren zouden worden ingetrokken. In zijn aanschrijving presenteerde de minister de inhoud van het advies als nieuw inzicht. Dat was een miskenning van decennia van kennis over het nut van vogels bij de bestrijding van schadelijke insecten. Nieuw was wel dat het nu politiek draagvlak kreeg.

Dat de tijd daar rijp voor was, had waarschijnlijk veel met de situatie in andere landen te maken. In Engeland werd rond 1863 een verbod op vergiftigd zaaizaad ingevoerd. In de parlementaire discussie daarover speelden ervaringen in Frankrijk en Duitsland met de nadelige effecten van bestrijding van vogels een belangrijke rol.[178] Dergelijke wetgeving inspireerde vanaf 1870 tot een lobby om ook in Nederland het nieuwe inzicht in een wet te verankeren.[179] In 1873 en 1876 pleitten de Gelderse en de Brabantse maatschappij van landbouw en de provincie Noord-Brabant voor wetgeving.[180] Nederland kon niet meer achterblijven.[181]

---

166 Klose, 'Aspects of bird valuation', 271.
167 Anonymus, *Almanak voor de beschaafde jeugd voor het jaar 1799*, 57.
168 Prov Overijsselsche en Zwolsche Crt 3-7-1869
169 Bennet & van Olivier, *Hand-boek der natuurlijke historie*, 230; Nijhoff, *De Statistieke Beschrijving van Gelderland*, 361; Thon, *Volledige jagersschool*, 274.
170 Schlegel, 'Naamlijst', 77.
171 In 1862 meldde Staring, *Huisboek voor den landman*, 313 de vernietiging van de kolonie bij Middachten. Het *Verslag van den landbouw* van 1864, 79 was zeer positief over een nieuwe roekenkolonie op de Veluwezoom; zie ook Staring, *Gepaste en ongepaste bescherming*, 31.
172 *De star* 1821; 383-391
173 Hall, *Geschiedenis van de verwoestingen door de rupsen*, 26.
174 Veldink, *W.C.H. Staring 1808-1877*, 157.
175 In *Landbouwcourant*: 'Het vernielen der meikevers en derzelver larven door de kraaijen' en 'De kraaijen verdedigd'
176 Wttewaal, 'De dieren die jagt maken op insecten', en 'Landhuishoudkunde I. Schadelijke insecten', 145.
177 *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje* 1861: 56; *Landbouwcourant* 1861: 90; Leydse Crt 31-5-1861; PV FR 1861; PB FR 1861 57
178 *Hansard's Parliamentary debates* 1-7-1863 tot 27-7-1863, p. 377-389.
179 Bv. in 1870; Van Wickevoort Crommelin & van Eeden,' Bescherming van nuttige vogels', 11; Hartogh Heys van Zouteveen, 'Fauna', 253, 254; artikel in *Album der natuur* 1870 28-30.
180 Pelzers, 'De totstandkoming van de rijkswettelijke bescherming', 157; *Verslag van den landbouw* 1876, 132.
181 Vanaf 1873 werd op verzoek van het ministerie van Buitenlandse zaken in Duitsland informatie ingewonnen over wetgeving voor bescherming van nuttige vogels, zie NL-HaNA, Gezantschap Pruisen, 2.05.10.14, inv.nr. 285

De ontwikkeling die tot de Nuttige dierenwet van 1880 leidde, maakte een indeling van de vogelsoorten wenselijk in nuttig en schadelijk. Dat werd een zoektocht naar de nuance. De werkwijze daarbij blijkt mooi uit een schoolplaat van J.Th. Cattie (1849-1905) uit 1874.[182] Op de plaat staat hij als leraar in Arnhem aangegeven; later werkte hij aan de landbouwschool in Wageningen. In 1879/1880 werd bij de behandeling van de Nuttige dierenwet in de Tweede Kamer instemmend naar zijn werk verwezen. Het zou door de regering als leidraad voor de indeling van de vogelsoorten naar nuttig en schadelijk kunnen worden gebruikt.[183]

Cattie heeft van zo'n 100 vogelsoorten de nuttige en schadelijke aspecten geïnventariseerd en gewaardeerd. Dat heeft hij in kolommen gepresenteerd zodat de balans zichtbaar wordt. Op de schoolplaat, zie figuur 59 zijn de roofvogels en kraaiachtigen gemarkeerd. Voor deze soortengroepen is zowel in de kolommen met schade als met nut veel ingevuld. Naast mussen en spreeuwen waren dit dan ook de soorten waar de afweging over nut en schade het meest ingewikkeld was.

Bij nadere beoordeling blijkt de afweging voor de 15 soorten roofvogels overzichtelijk. De voordelen zijn bij de landbouw; de nadelen bij jacht en bij zangvogels. In de Nuttige dierenwet zijn alleen dieren als nuttig aangewezen die insecten eten maar bij de voorbereiding van de wet werd ook aan roofvogels gedacht.[184] Waarom die afvielen is niet bekend, maar de invloed van een jachtlobby ligt voor de hand. Op de gangbare bestrijding van roofvogels door jagers zou dan meer kritiek zijn gekomen.

182 Ook gepubliceerd in *Landbouwcourant* 34 (1880); 145-146.
183 TK 1879-1880; 134.4; Voorlopig verslag, p. 6
184 TK 1879-1880 kamerstuknr. 134, ondernr. 3; Memorie van toelichting, 3. Het nut van o.a. buizerd als muizenvanger wordt geprezen.

Figuur 59. Schoolplaat ‘Tabellarisch overzicht van het nut en de schade der inlandsche vogels’ uit 1874.

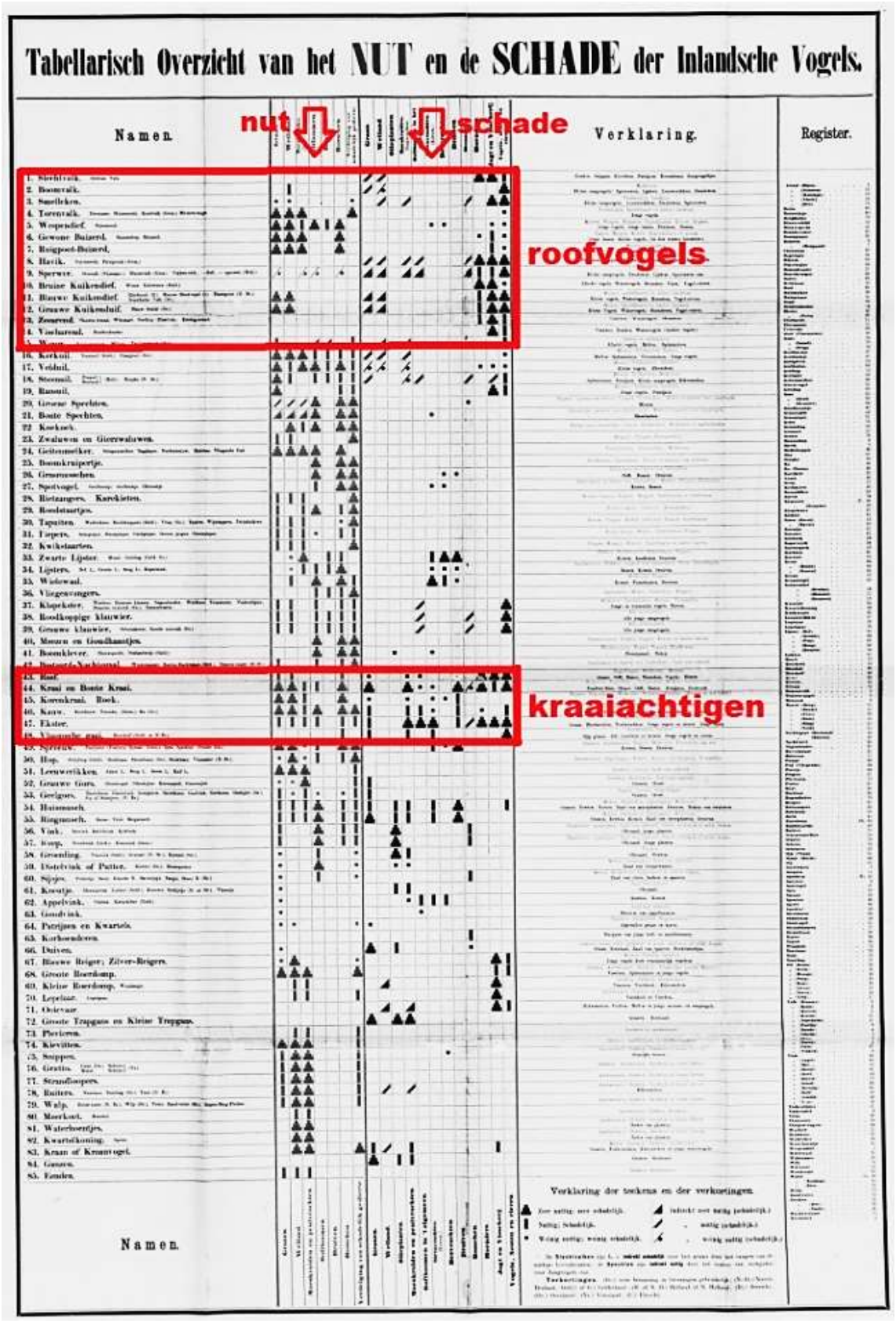

Bij de kraaiachtigen is de afweging ingewikkelder. In tabel 51 is de beoordeling van Cattie voor kraaiachtigen in vereenvoudigde vorm overgenomen. Er was veel nut én veel schade en dat was over uiteenlopende aspecten en belangen verdeeld. Voor weiland was er alleen nut en voor jacht alleen schade, maar bij de akker- en tuinbouw lag het veel ingewikkelder. Het laat zien waarom deze soortengroep het meest omstreden was.

Tabel 51. Beoordeling van nut en schade van kraaiachtigen naar Cattie 1874.

	Nut					*Schade*					
	graan	weiland	moestuin	fruit	verdelging schadelijk gedierte	graan	weiland	moestuin	kippen	jacht	vogels, eieren
Raaf	••	••				•		•	•••	•••	•••
Zwarte en bonte kraai	•••	•••	••	••		•••		•••	•••	••	•••
Roek	•••	•••	••			•		•			
Kauw	•••	•••	••	•••	•••	••		••	•		••
Ekster	••	••	••	••	••	••		•••	•••	•••	•••
Gaai						••		••			•••

Mate van nut/schade: • gering •• matig ••• groot

De tabel laat ook zien dat er binnen de kraaiachtigen grote verschillen waren. Bij de raaf waren de schadelijke aspecten dominant. De bestrijding was intensief. Bij de kraaien zijn de tegenstellingen het grootst. Over bescherming of bestrijding van de zwarte kraai is men het daarom ook nooit eens geworden. Bij roek en kauw domineren de nuttige aspecten. Deze soorten kregen in 1880 bescherming, samen met de bonte kraai.[185] Zij mochten niet worden gedood, de nesten mochten niet worden gestoord en de eieren niet geroofd. Bij ekster en gaai domineren juist de schadelijke aspecten. Die soorten stonden met de zwarte kraai tot een eind in de 20e eeuw op de zwarte lijst.

Deze afweging van nut en schade oogt heel rationeel. Maar de kraaiachtigen hadden ook in de 19de eeuw nog een slecht imago. Bennet en Van Olivier waren in 1802 genuanceerd over de schadelijkheid van vogels, maar voor de raaf maakten ze een uitzondering, omdat die behalve schadelijk ook 'dievachtig van aart is, steelende ook dingen die niet eetbaar zijn´.[186] Een leerboek uit 1866 noemde kraaien, raven en eksters 'diefachtige vogels'.[187] Over de ekster werd in 1887 opgemerkt 'zijn mooi gevederte bedekt toch eene kwade natuur'.[188] Ritzema Bos was zich in 1883 bewust van het effect van dat slechte imago: 'Raven en kraaien zijn zwart; maar de menschen maken ze nog zwarter dan ze zijn.'[189] Het is aannemelijk dat dit imago kraaiachtigen parten heeft gespeeld.

De behoefte om de nuttige en schadelijke aspecten van kraaiachtigen tegen elkaar af te wegen, bleef ook begin 20e eeuw groot. Veel hoop was gevestigd op maagonderzoek voor het vinden van een objectieve maatlat.[190] De procentuele verdeling van de maaginhoud leek daarvoor geschikt omdat het harde cijfers bood over de kern van het probleem; het voedsel van de vogels. Ook vanuit de Vogelbescherming werd deze benadering gehanteerd. In 1936 werd zo voor een aantal soorten kraaiachtigen de verdeling in schade en nut in procenten uitgedrukt. De zwarte en bonte kraai bleken voor 90% nuttig voor menselijke belangen.[191]

Achteraf is het vreemd dat zo lang een oplossing van deze benadering werd verwacht. Het bleef appels en peren vergelijken. Het nut van het eten van meikevers tegen de schade van het pikken van graankorrels laat zich slecht in procenten vergelijken. Die vergelijking gaat ook mank omdat de belanghebbenden verschillend waren. Het individuele belang van de boer met zijn gewas stond tegenover het collectieve belang van de plaagregulatie door vogels. Dat het in cijfers aangeven van het

185 KB 25-8-1880 bij Nuttige dierenwet 1880; voor de genoemde kraaien kon de aanwijzing als nuttig diersoort door de CvK tijdelijk worden opgeheven.
186 Bennet & van Olivier, *Hand-boek der natuurlijke historie*, 230.
187 Van Lummel, *Vrienden en bekenden*, 65.
188 Sloet, *De dieren in het germaansche volksgeloof*, 232.
189 Ritzema Bos, *De vogels*, 47.
190 In 1860 al bepleit door Wttewaal, 'De dieren die jagt maken op insecten', 385.
191 Tolsma, *Vogelbescherming*, 212.

nut onmogelijk is, was in 1880 al door Ritzema Bos betoogd.[192]

Over de mate waarin het nieuwe beleid door gemeenten werd overgenomen, zijn enkele gegevens beschikbaar. Kort voordat in 1861 de bescherming van nuttige dieren beleid werd, hadden regionale overheden nog het bestrijden van mussen en kraaiachtigen aan hun burgers verplicht. Zij moesten nu een draai maken. In Goes verplichtte de gemeente tot 1856 de nesten van schadelijke vogels te verwijderen.[193] In 1861 melden ze de ontvangst van de berichten over het nieuwe wetenschappelijke inzicht rond het nut van deze dieren. Blijkbaar hebben zij dat snel overgenomen want in 1869 melden ze verontwaardigd dat sommige andere gemeenten in Zeeland doorgaan met bestrijding.[194] In 1878 werd in Goes zelfs een verordening van kracht die 'insecten- of ongedierte etenden vogels' beschermde, waaronder ekster, buizerd, torenvalk en wespendief.[195] Dat was dus nog voordat de Nuttige dierenwet in 1880 van kracht werd.

De nieuwe denkbeelden werden niet overal zo omarmd als in Goes. In 1869 werd opgemerkt dat landbouwers het inzicht van de overheden over het nut van mussen en kraaiachtigen niet delen. In Zuid-Holland werden er plaatselijk sluiks nog premies betaald voor spreeuw en kraai.[196] Bij de mussengilden was de reactie op dit nieuwe overheidsbeleid verdeeld. Een enkel gilde meldde trots de eigen opheffing.[197] De opstelling van de meeste gilden was waarschijnlijk subversief. Ook sommige gemeenten hadden moeite positie te bepalen. In Barneveld (GD) veroorzaakten kraaien in 1865 schade aan wild. Vanuit jacht was bestrijding wenselijk; 'hetgeen echter zou strijden met de belangen van den landbouw.'[198]

Na de invoering van de Nuttige dierenwet waren er bij de Dierenbescherming al in 1885 veel signalen over gebrekkige naleving. Die werden ook in de Tweede Kamer aan de orde gesteld.[199] Begin 1886 vonden enkele Kamerleden dat mussen en kraaien roofvogels zijn die geen bescherming verdienen. De minister verzuchtte dat deze wet nog maar kort tevoren door de Kamer was aangenomen. Hij beloofde de lijst met nuttige dieren te heroverwegen maar een jaar later meldde hij geen herziening van plan te zijn.[200]

De problemen kwamen voort uit het conflict tussen schade en nut van met name kraaien en mussen. In tabel 52 zijn enige voorbeelden van schade en bestrijding opgenomen van beschermde kraaiachtigen. In 1886 wilde de Limburgse Maatschappij van Landbouw kraai, roek, kauw en mus van de lijst beschermde vogels laten schrappen. Deze vogels veroorzaakten veel schade in het graan.[201] In 1889 werden bij Gulpen veel vergiftigde kraaien gevonden. Dat werd afgekeurd, maar wel gezien als bewijs voor de noodzaak dat landbouwers weer kraaien mochten schieten om schade te verminderen.[202] In 1887 stond de 'Vogelenwet' op de agenda van het Nederlandsch Landbouwcomité. De aanwezige provinciale maatschappijen van landbouw hekelden de wet. In de meeste plaatsen werd de wet niet nageleefd en waar dat wel werd gedaan, waren de vogels toegenomen en was de schade aan de landbouw groot.[203] In Friesland werd in 1891 geklaagd over de wettelijke bescherming van kraaien. Gezien de enorme schade aan de landbouw werd verandering in die beschermde status noodzakelijk gevonden.[204]

192 AH 6-5-1880
193 Bronnen zie bijlage 5.
194 Goessche Crt 3-6-1861 en Goessche Crt 20-4-1869
195 Goessche Crt 29-6, 3-12 en 24-12-1878. Die verordening was voorbereid door de vereniging van gemeentebestuurders uit N- en Z-Beveland.
196 NRC 14-4-1869; voor spreeuwen 4-6 ct en voor kraaien 15 ct per vogel.
197 In 1862 bv. het mussengilde van St Annaland, zie Zierikzeesche Nieuwsbode 26-2-1862
198 PV GD 1865, 571.
199 Hn 9-6-1885 (signalen Dierenbescherming); Hn 5-12-1885 (bespreking in TK)
200 AH 22-1-1886 resp. De Tijd 6-12-1886
201 Nw Gorinchemsche Crt 25-7-1886
202 Nw Gorinchemsche Crt 21-3-1889; in de krant van 17-7-1890 ook klachten over schade door talrijke kraaien.
203 AH 9-6-1887; de Drentse landbouwmaatschappij verzocht in 1887 kraaiachtigen van de lijst nuttige vogels te schrappen, zie De Rijnbode 24-7-1887
204 Nw Gorinchemsche Crt 26-4-1891

Tabel 52. Bestrijding van kraaiachtigen in de periode 1880-1892 die volgens de Nuttige dierenwet 1880 beschermd werden.

Plaats	*prov*	*jaar*	*bestrijding*	*bron*
Drongelen	NB	1885	kolonie roeken van ruim 400 nesten geeft veel schade, vooral aan aardappel. Gemeente laat nesten weghalen	NHA 2-5-1885
Moerkapelle, Bleiswijk e.a.	ZH	1886, 1887	bescherming van o.a. bonte kraai, roek en kauw voor één jaar opgeheven; voor 1887 verlengd	De Rijnbode 2-5-1886 en 3-4-1887
Heusden	NB	1887	CvK verleent voor maart en april ontheffing van verbod schieten kraai, roek, kauw	Nw Gorinchemsche Crt 27-3-1887
Zevenbergen	NB	1887	ontheffing voor verjagen van kraaien die in bomen op markt broeden	Nw Gorinchemsche Crt 21-4-1887
Terwolde	GD	1887	op verzoek boeren veel kraaien gedood: 'ofschoon de wetgever verklaart, dat de kraai een voor den landbouw nuttige vogel is'	Nw Gorinchemsche Crt 2-6-1887
Haarlem	NH	1888	in opdracht gemeente kraaiennesten met jongen uit bomen gestoten	Haarlemsch Advertentieblad 23-6-1888
Blitterswijk	LB	1888	bos met duizenden nesten roek in zomer omgehakt; nu hopelijk van 'lastige zwartjes' bevrijd	De Nw Koerier 10-11-1888
Wageningen	GD	1889	uitroeien kraaiennesten landgoed Keijenberg: 'daar duizenden kraaien voortdurend belangrijke schade op de bouwlanden aanrichten' (waarschijnlijk roeken)	Wageningsche Crt 28-3-1889
Hele prov.	ZH	1889	CvK geeft gem. ontheffing om kraaien te bestrijden	Leidsch Dagblad 20-5-1889
Westland	ZH	1890	afd. Westland van Hol. Mij van Landbouw mag een jaar onder meer kraai, roek en kauw bestrijden	Nw Gorinchemsche Crt 31-7-1890
Hele prov.	FR	1891	Friese Mij van Landbouw vraagt provincie vergunning doden mussen, kraaien om graanoogst te beschermen	Schuitemakers Purmerender Crt 6-5-1891

Een andere vorm van boerenprotest was er in Zeeland. Daar werden vanaf 1889 minstens een tiental plaatselijke mussengilden opgericht die ook zwarte kraai en ekster bestreden.[205] In Yerseke werd bij de oprichting toegelicht dat de verdeeldheid over nut of schade van deze soorten wel nooit zal worden opgelost en ze daarom zelf maar tot actie over gingen.[206] In de daaropvolgende jaren werden de vangsten van het gilde steeds in de krant gepubliceerd. Van een reactie van de kant van de overheid blijkt niets.

Heel snel ging de omslag in de waardering in Beveland. De vereniging van gemeentebestuurders had daar in 1878 nog een modelverordening voor de bescherming van nuttige vogels opgesteld. De wet van 1880 kon blijkbaar niet worden afgewacht. Maar al in 1884 werden verordeningen om vogels als kraaien en houtduiven te kunnen bestrijden wenselijk genoemd. De wet van 1880 werd toen alleen nog als een belemmering gezien.[207] Bij het particuliere initiatief was er een vergelijkbare omslag. In Goes nam het mussengilde in 1890 ook zwarte kraai en ekster in het reglement op. Vele jaren van gemeentelijk beleid om de nieuwe denkbeelden in te voeren, lijken vooral tot weerstand te hebben geleid.

Deze omslag in waardering van vogels rond 1880 had te maken met ontwikkelingen in de landbouw. Dalende prijzen voor landbouwproducten leidde toen tot een agrarische crisis. Boeren moesten vechten om te overleven. De regionale maatschappijen van landbouw ontwikkelden zich midden 19de eeuw van kleine organisaties van herenboeren tot brede organisaties voor alle boeren. Vanaf 1880 werden die ook actief als belangenorganisatie.[208] Voor acceptatie van plaatselijke schade omwille van andere voordelen, was geen ruimte meer. In de Tweede Kamer werd in 1892 opgemerkt dat boeren de officieel nuttige kraaien en mussen waarschijnlijk vaak als schadelijk aan zouden wijzen.[209] De protesten leidden in 1892 tot een wijziging in de Nuttige dierenwet. Een groot aantal vogels werd van de lijst nuttige dieren geschrapt, waaronder ook de drie kraaiachtigen.[210] Op de lijst bleven alleen soorten staan die geen bescherming nodig hadden. De wet had daarmee geen functie meer.

205 In Goessche Crt op zoekwoord ekster; ca. tien plaatselijke mussengilden.
206 Goessche Crt 26-1-1889
207 Goessche Crt 19-4-1884
208 Karel, 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw'.
209 AH 8-5-1892
210 KB 24-10-1892 *Stbl* 256

Zonder succes sputterden enkelen tegen deze wijziging.[211]

De gang van zaken bij de Nuttige dierenwet is symbolisch voor het geringe succes van het beleid voor de bescherming van nuttige vogels tussen ongeveer 1800 en 1930. Dat beleid werd door landbouwkundigen gepromoot, maar is door boeren nooit geaccepteerd. Het inzicht dat onderwijs en voorlichting belangrijk waren om de ideeën te promoten, was ruim aanwezig. Daar was in de Nuttige dierenwet 1880 een artikel aan gewijd en al eerder wezen veel prominente landbouwkundigen van de 19de eeuw in hun geschriften op het nut van vogels bij de bestrijding van schadelijke insecten. In 1877 waren daar al 'boeken en boekjes in menigte' over.[212] Landbouwkundigen als Van Hall (1801-1874), Enklaar (1799-1880), Ritzema Bos (1850-1928) werkten in het landbouwonderwijs.[213] Dat hun boodschap geen voedingsbodem vond, moeten zij hebben kunnen zien. Blijkbaar hadden ze er geen antwoord op.

De relatie tussen praktiserende boeren en de landbouwinstituties was in de eerste helft van de 19de eeuw slecht en die tweespalt was hardnekkig.[214] De situatie in Nederland was geen uitzondering; in Engeland waren boeren en landbouwwetenschappers op dezelfde wijze verdeeld over het nut van vogels bij de bestrijding.[215]

Ook begin 20e eeuw wisselde het overheidsbeleid tussen bestrijding en bescherming. De boodschap van de ornithologische afdeling van de Plantenziektenkundige Dienst over het nut van onder meer roeken kwam niet over bij de boeren.[216] In 1913 werden zwarte kraai, ekster en vlaamse gaai in de Vogelwet 1912 tot de schadelijke vogels gerekend. Dat was niet als stimulering van de bestrijding bedoeld, maar als uitzondering op de bescherming die andere vogels kregen. In 1924 werd de vervolging van deze soorten nog intensief genoemd.[217]

De op- en neergang in het beleid voor nuttige vogels vond plaats in een periode waarin ook de dierenbescherming zich in Nederland ontwikkelde. In 1864 werd daar de eerste vereniging voor opgericht. Hun aandacht ging uit naar onderwerpen als trekhonden en vivisectie.[218] Aandacht voor wilde vogels was er vanuit deze beweging wel voor de sterntjesmoord aan het eind van 19de eeuw. De discussie over bescherming van nuttige vogels bleef economisch georiënteerd. Ethische overwegingen over de beschermwaardigheid van dieren speelden tot begin 20e eeuw geen rol van betekenis. Voor het bereiken van draagvlak zou dat ook geen goede strategie zijn geweest. De dierenbescherming had zijn eigen weerstand gewekt. In de hoek van de 'sentimentalisten' geplaatst worden, was voor dit beleid waarschijnlijk vooral een risico.

Conclusie

Dit onderzoek begon met de hypothese dat de polarisatie tussen landbouw en jacht bepalend was voor het beëindigen van de door de overheid georganiseerde bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels in de 19de eeuw. Met de verzamelde gegevens kan die hypothese getoetst worden.

In de 17de en 18de eeuw werden kraaiachtigen in opdracht van de overheid in vrijwel heel Nederland bestreden. Voor roofvogels is de door de overheid georganiseerde bestrijding een eeuw jonger en tot de Franse tijd was zij ook minder intensief. De overheid organiseerde de bestrijding van kraaien die vooral schadelijk waren voor boeren. De jagers steunden dat zolang de boeren er geen misbruik van maakten om te gaan stropen. De overheid organiseerde later ook de bestrijding van roofvogels die schadelijk waren voor jagers en de boeren hadden daar geen probleem mee.

In de Franse tijd ontstond een conflict over de bestrijding van kraaiachtigen. De kiem daarvoor was in de 18de eeuw gelegd door wetenschappelijke inzichten uit de hoek van de biologie. Het concept

211 Uitgebreid over dit 'treurig koninklijk besluit' in De Rijnbode 29-3-1893. Pelzers, 'De totstandkoming van de rijkswettelijke bescherming', 159 vermeldt verzoekschriften om in ieder geval de spreeuw te beschermen.
212 Staring, *Gepaste en ongepaste bescherming,* 31. Iets later, rond 1880, schreef Ritzema Bos zijn bekende *Landbouwdierkunde* en veel artikelen over het onderwerp.
213 Enklaar had in 1860 twee uit het Duits vertaalde boeken over nuttige dieren uitgegeven, zie literatuurlijst.
214 Van der Poel, *Heren en boeren*, 126; Goudswaard, *Agrarisch onderwijs in Nederland,* 31.
215 Jones, 'The Bird Pests', 109.
216 Feijen, 'De roek, een casestudy voor vogelbeheer', 172. De Plantenziektekundige dienst publiceerde in 1925 en 1942 over de bescherming respectievelijk de bestrijding van de roek. Zie ook *Landbouwdocumentatie* 1946 2(1); 476. De Plantenziektekundige dienst wees begin 20e eeuw bij klachten over schade steeds op het nut van roeken. Van 1942-1968 voerde de overheid een landelijke uitroeiingscampagne uit, waardoor het aantal roeken in Nederland decimeerde.
217 Goessche Crt 23-10-1924
218 Davids, *Dieren en Nederlanders*, 97.

van een natuurlijk evenwicht werd toen omarmd. Bestrijding van dieren vormde een ingrijpen in dat natuurlijke evenwicht en werd kritisch bekeken. Landbouwkundigen zagen een relatie tussen de bestrijding van kraaiachtigen en het optreden van plagen van schadelijke insecten. Dit nieuwe inzicht werd in de Franse tijd bepalend voor het beleid van de rijksoverheid. Georganiseerde bestrijding van kraaiachtigen werd niet meer wenselijk geacht.

Maar kraaiachtigen zijn vaak tegelijk nuttig en schadelijk. Het nieuwe inzicht werd door boeren en veel regionale overheden niet gedeeld. Het beleid voor bestrijding of bescherming van kraaiachtigen wisselde daardoor regelmatig. Een deel van de lokale overheden organiseerde tot midden 19de eeuw bestrijding van kraaiachtigen, een ander deel deed dat bewust niet of zo beperkt mogelijk. Vanaf 1861 probeerde de rijksoverheid kraaiachtigen te beschermen; vanaf 1880 met een wettelijke bescherming door de Nuttige dierenwet. Die bescherming werd na veel protest van boeren in 1892 weer teruggedraaid. Dat vogels tegelijk nuttig en schadelijk kunnen zijn, leverde zo een eeuw lang een dilemma.

Het conflict rond kraaiachtigen speelde in de kern tussen twee partijen uit de landbouwwereld; de landbouwkundigen en de boeren. Zij werden het niet eens over nut of schade van kraaiachtigen. Met wisselend succes wisten zij overheden voor hun standpunt te winnen. De controverse over kraaiachtigen blijkt dus niet voort te komen uit een tegenstelling tussen landbouw en jacht. Dat is door mij bij het formuleren van de hypothese onvoldoende onderkend omdat deze controverse veel minder zichtbaar was. De tegenstellingen tussen landbouw en jacht werden steeds voluit benadrukt en in de nationale politiek uitgevochten. Het verschil van inzicht over nut of schade van kraaiachtigen tussen landbouwkundigen en boeren bleef meer verborgen.

Het beleid voor de bestrijding van roofvogels kende een ander krachtenspel. Vanaf de Franse tijd tot 1860 stimuleerde de rijksoverheid de bestrijding van roofdieren door premieverlening met als doel het beschermen van de wildstand. Verzet vanuit de landbouw tegen deze bestrijding kwam pas rond 1840 op en kreeg pas na 1850 enige omvang. Dit verzet was primair op de bestrijding van de wezel gericht die als muizenvanger gewaardeerd werd. De bestrijding van alle roofdieren kwam daardoor ter discussie. De tegenstelling tussen landbouw en jacht bepaalde dus inderdaad het einde van de bestrijding. Maar de controverse tussen landbouw en jacht heeft de georganiseerde bestrijding van roofvogels alleen in de laatste periode beïnvloed. Het einde van die bestrijding kwam er in 1860 abrupt en deels onbedoeld.

7. De directe invloed van de mens op de avifauna

De invloed van de mens op vogels in de periode 1500-1920 is in dit boek onderzocht met de methoden van het historisch onderzoek. Voor een aantal soortengroepen bleek het goed mogelijk de invloed op het voorkomen van soorten te beschrijven. In dit slothoofdstuk wordt aan de hand van deze resultaten de invloed van de mens op de avifauna geschetst. De nadruk ligt daarbij op de directe invloed door jagen en bestrijden.

Invloed van de mens op bejaagde soorten

De invloed van jagen op vogels is in hoofdstuk 3 breed voor alle bejaagde soorten geanalyseerd, met onderscheid in standvogels en trekvogels. Veel historische bronnen over jagen zijn op een soortengroep gericht en dat maakt het mogelijk de invloed van jagen nader te analyseren. Voor hoenders is dat in hoofdstuk 3 gedaan, voor de grote moerasvogels in hoofdstuk 4 en voor de weidesteltlopers in hoofdstuk 5.

De hoenders patrijs en korhoen waren met de ingevoerde fazant belangrijk jachtwild. Ze werden gedurende de hele onderzoeksperiode door jachtwetten beschermd tegen overbejaging, stropen en rapen van eieren. Zonder de interesse van jagers zou de fazant geen broedvogel zijn geworden, zou het kwetsbare korhoen waarschijnlijk al vroeg zijn verdwenen en zou de patrijs vrije bejaging of onbestrafte stroperij waarschijnlijk niet hebben overleefd. Stroperij, vooral tijdens oorlogen, was voor deze soorten schadelijk, maar er is geen aanwijzing dat regulier jagen nadelig was.

De moerasvogels blauwe reiger, kwak, lepelaar en aalscholver zijn belangrijke soorten in de jachtregelgeving van 16de tot 18de eeuw. Uit de analyse blijkt dat zij al vanaf de 13de eeuw afhankelijk van de mens waren. De adellijke jagers richtten kolonies voor ze in die ze beschermden tegen belagers. In de 16de en 17de eeuw verminderde de hoge valkenjacht op de reiger, maar de exploitatie van de nestjongen gaf een economische reden de kolonies te beschermen. Tot in de 20e eeuw broedden grote moerasvogels vrijwel alleen in deze beschermde kolonies. Elders hadden ze door stroperij of bestrijding weinig kans om te broeden. De solitaire roerdomp werd van 16de tot en met de 18de eeuw in de jachtregelgeving op vergelijkbare wijze beschermd als de koloniebroeders.

Weidesteltlopers waren, met uitzondering van de watersnip, tot de Franse tijd geen edel jachtwild. De vangst werd wel gereguleerd. In Holland was vanaf 1600 voor het vangen van weidevogels met netten een vergunning nodig en in Friesland was er in de 17de en 18de eeuw voor kieviten een vangverbod. Landelijk was er vanaf 1852 een vangverbod voor de kievit.

Belangrijk waren ook de regels voor het rapen van eieren van weidesteltlopers. Vanaf de 16de eeuw werd het rapen van hun eieren in de jachtregelgeving verboden of in periode beperkt. Dit was deels bedoeld om hoenders te beschermen. Maar de eieren van weidesteltlopers, in het bijzonder de kievit, werden ook hoog gewaardeerd en voor een deel waren de regels er op gericht rapen blijvend mogelijk te maken. De beschermende werking van deze regels kan worden geschat. Begin 20e eeuw kwamen door het rapen maar weinig weidesteltlopers vóór 1 mei tot broeden.[1] Zeker vanaf midden 19de eeuw werd even intensief geraapt. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat zij onbeperkt rapen, dus ook na 1 mei, zouden hebben overleefd.[2]

Zonder deze bescherming door de jacht zouden de hoenders, een vijftal soorten grote moerasvogels en enkele weidesteltlopers waarschijnlijk als broedvogel zijn verdwenen. Voor de uitgekiende exploitatie van meeuwen, sterns en bergeend in kolonies gedurende de 18de en 19de eeuw geldt dit waarschijnlijk eveneens.[3] De bescherming door het regelstelsel rond de jacht is voor deze 12-16 soorten het meest duidelijk. Het gaat dus om ongeveer 10% van de broedvogels van Nederland, waaronder karakteristieke soorten.

---

1 Vogelcultuur, *Vogelcultuur en vogelstudie 1922,* 6 vermeldt dat er daardoor rond 28 mei van kievit, grutto en kemphaan ineens jongen waren. Drijver, *Vogels en vogelbescherming*, 114 wijst er in 1926 op dat kieviten vóór 1 mei nauwelijks broedden.
2 Dat werd in bv 1869 en 1913 verondersteld, zie Keulemans, *Onze vogels in huis en tuin,* deel 1, nr. 64; Dorsman, *Langs strand en dijken*, 101.
3 De wijze van exploiteren blijkt voor de periode tot 1800 uit de plakkaten, zie bijlage 1 en voor de 19de eeuw uit bv Cohen, 'Berigten'.

Deze invloed van de jacht kan worden vergeleken met andere landen. In Engeland kwamen veel van deze 12-16 soorten in de 15de eeuw nog voor maar vergelijkbare beschermende maatregelen waren er tot ongeveer 1900 niet.[4] Als broedvogel verdwenen bijvoorbeeld de moerasvogels lepelaar (17de eeuw) en roerdomp (1868) en de weidevogels grutto (rond 1830) en kemphaan (rond 1850).[5] Een vergelijkbaar verlies aan bejaagbare soorten was er in Nederland niet. Deze vergelijking met Engeland onderstreept daarmee het belang van de bescherming door jachtregels.

Jacht kon ook een bedreiging zijn en lokale uitroeiing van bejaagde soorten is daarvoor een indicator. In de periode 1500-1920 zijn in Nederland grote trap, kraanvogel, kwak, grauwe gans en goudplevier als broedvogel geheel of grotendeels verdwenen. De grote zilverreiger was waarschijnlijk in 1500 al geen broedvogel meer. Verlies van biotoop is voor grote trap, kraanvogel en goudplevier waarschijnlijk de oorzaak van het verdwijnen.[6] Kwak en grote zilverreiger leven in Nederland aan de rand van hun broedareaal en kwamen vóór 1000 niet of schaars voor. De koudere periode vanaf de late Middeleeuwen, de zogenaamde Kleine IJstijd, is mogelijk oorzaak van de afname.[7] De continuïteit in het voorkomen van de grauwe gans als broedvogel is twijfelachtig en de rol die bejaging daarbij heeft gespeeld, lijkt gering.[8] Aanwijzingen dat in Nederland vogelsoorten door jagen zijn uitgestorven, zijn er dus weinig.

Deze beoordeling van de invloed van jacht heeft vooral op broedvogels betrekking. Uit de analyse van hoofdstuk 3 blijkt dat zij doelbewust werden beschermd. Voor trekvogels was dat niet het geval, maar tot de Franse tijd profiteerden zij wel sterk van de bescherming van het jachtwild. In de 19de eeuw werd het jachtbelang minder sterk beschermd en werd exploitatie van trekvogels soms om economische of sociale redenen gestimuleerd. Negatieve invloed van vangst van trekvogels in deze periode bleek voor watersnip en kemphaan aan te wijzen. Van deze soorten werden veel trekkers gevangen, maar omdat de vangst in het voorjaar lang doorging, betrof dat ook al broedvogels. Dat was nadelig voor het voorkomen van deze soorten als broedvogel.

Samenvattend blijkt dat jacht zowel een bescherming als een bedreiging vormde. Voor alle bejaagde vogels bood de jacht bescherming en voor ruim 10% van de broedvogels was dat bepalend voor hun voorkomen. Zij zouden zonder de bescherming voor de jacht waarschijnlijk zijn verdwenen. Bejaging werd een bedreiging wanneer handhaving van de beschermende maatregelen moeilijk was. Dat was vooral tijdens oorlogen het geval. Na de Franse tijd vormden geringere bescherming en hoge wildprijzen een bedreiging, vooral voor trekvogels.

Jagen als bescherming

De bescherming van vogels door de jacht is een dominante invloed van de mens. De wijze waarop deze bescherming werd bereikt en de motieven om te beschermen zijn in de hoofdstukken 3, 4 en 5 voor verschillende soortengroepen geanalyseerd. Aan de hand daarvan zal de wijze waarop de jacht beschermend kon werken hier in een breder perspectief worden geplaatst.

De bescherming door de jacht werd gerealiseerd door het afkondigen van veel regels vanaf de late Middeleeuwen. Tot de Franse tijd waren die gericht op een sterke beperking van het aantal jagers. In het broedseizoen mocht niet gejaagd worden en de open jachttijd is tussen de 15de en 19de

4 Over het ontbreken van wildbescherming zie Newton, *Bird populations*; Drijver, *Vogels en vogelbescherming,* 16; Williamson, *An environmental history of wildlife*, 69.

5 Het vroegere voorkomen blijkt uit lijsten van geserveerd wild bij belangrijke feesten, zie bv. Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 22. Tot ca. 1600 waren er in Engeland gemengde kolonies met kwak en lepelaar, zie Smout, *Nature contested*, 95 en Yalden & Albarella, *The History of British Birds,* 144. Gegevens over uitsterven bij Voous, *Atlas van de Europese vogels*; Holloway, *The Historical Atlas* en de website BTO-Birdfacts. De data van het laatste broedpaar liggen soms lang na de grote afname van aantal of areaal. Schlegel, *Vogels van Nederland,* editie 1860, XVIII wees al op het grote aantal uitgeroeide soorten door de mens in Engeland.

6 Voor kraanvogel en grote trap informatie uit o.a. jachtplakkaten en *Jacht-Bedrijff*; voor goudplevier: Van Noorden, 'Waarom verdween de goudplevier', 92.

7 De gegevens van BoneInfo suggereren dat beide soorten hier vóór het jaar 1000 niet of nauwelijks voorkwamen. Voous, *Atlas van de Europese vogels*, 16, 18 geeft voor kwak en grote zilverreiger de 20 C juli-isotherm als noordgrens aan voor de Europese verspreiding. Voor de andere soorten moerasvogels ligt die enige graden lager. Voor de kwak is een verband gelegd tussen de grote aantallen kwakken in de warme late Middeleeuwen en de latere afname door de kou van de 17de eeuw, zie Burton, *Birds and climate change*, 112. Shrubb, *Feasting, fowling and feathers*, 58 doet hetzelfde voor de zilverreiger.

8 Midden 19de eeuw kolonie grauwe gans in Friesland, Albarda, 'Naamlijst', 199; dit was toen de enige populatie in Nederland. De continuïteit van het voorkomen als broedvogel is onzeker; volgens Drijver, *De vogels en de mens*, 40 pas na 1819 broedvogel en mogelijk verdwijnen in 20e eeuw, zie Lensink et al., 'De geschiedenis van de Grauwe Gans'.

eeuw gehalveerd. Jacht- en vangtechnieken die te effectief waren, werden verboden. Er waren maatregelen om het wild tegen honden en katten te beschermen en belangrijke predatoren werden bestreden. Op stroperij werd toezicht in het veld uitgeoefend en er waren hoge beloningen voor het aangeven van stropers. De handel in wild was strikt gereguleerd om het economische voordeel van stropen en jagen te beperken.

Deze wildbescherming ontwikkelde zich in Nederland vroeg. Hoge bevolkingsdichtheid en reservering van het recht om te jagen bij de adel hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. De hoge bevolkingsdichtheid van Nederland vormde een potentiële bedreiging voor de fauna. Maar de hoge bevolkingsdichtheid was ook een belangrijke factor bij de vroege ontwikkeling van overheden en andere instituties. Dankzij deze organisaties kon het recht om te jagen worden beperkt tot een kleine groep mensen en kon de jagende elite effectieve beschermende maatregelen afdwingen. Behalve tijdens oorlogen konden die maatregelen met inzet van een paar honderd jachtopzieners voldoende worden gehandhaafd.

Dit mechanisme verklaart waarom toename van bevolking niet gepaard hoefde te gaan met afname van vogelrijkdom. Het aantal mensen dat mocht jagen had geen relatie met de omvang van de bevolking. En wanneer bevolkingsdichtheid wel een bedreiging werd, waren er correctiemogelijkheden. Zo was binnen Nederland tot de Franse tijd de wildbescherming in de dichtbevolkte gewesten Holland en Utrecht het meest streng. Bewoning kon ook heel direct voor bescherming zorgen. De kolonies moerasvogels waren vaak dicht bij een kasteel of landhuis gesitueerd, om ze goed te kunnen beschermen. Soortenrijke vogelgemeenschappen konden hierdoor dicht bij bevolkingscentra voorkomen.

Het recht om te jagen was tot 1600 vooral aan de adel verbonden. Dat werd daarna minder, maar voor een deel overleefde het zelfs de Franse tijd. Jagen was voor de adel een mogelijkheid de eigen identiteit vorm te geven en in een standenmaatschappij was dat belangrijk. De adellijke cultuur heeft het voorkomen van enkele soorten sterk beïnvloed. De hoge valkenjacht was voor de adel een spel en leverde unieke kolonies grote moerasvogels op. De adel jaagde graag op fazanten en dat bepaalde de verspreiding van deze soort over Nederland. Dat de adellijke invloed per regio verschilde, is daarom terug te vinden in de historische verspreiding van deze soorten. In boerenrepubliek Drenthe werd de fazant pas laat ingevoerd en was de rol van grote moerasvogels klein.

De adel zorgde er ook voor dat de hoge economische waardering van wild geen bedreiging was. Uit alle bronnen van Middeleeuwse botten tot 19de eeuwse marktprijzen, blijkt die hoge waardering van wild. Om te voorkomen dat dit nadelig voor de wildstand was, werd het weren van economische invloeden bij de jacht door de adel tot norm gemaakt. Zij mochten zelf geen financieel voordeel van wild hebben en de handel in wild was sterk beperkt. Met strenge regels werd die norm bewaakt. Voor de succesvolle wildbescherming tot de Franse tijd was dit bepalend. De rol van de adel geeft het belang van sociale factoren bij de wildbescherming aan.

De invloed van politieke factoren op de wildbescherming blijkt duidelijk uit de veranderingen rond de Franse tijd. Afschaffing van de oude privileges voor de adel verruimde de mogelijkheden om te jagen. Het aantal jagers was lang vrij constant, maar groeide rond 1800 ineens van ongeveer 1500 tot zo'n 6000. Ook de mogelijkheden om in wild te handelen werden vergoot. De zware straffen op stroperij werden milder en in de Franse tijd zelf was het bestrijden van stroperij door de bestuurlijke situatie niet altijd goed mogelijk.

Deze groei in aantal jagers vormde in de 19de eeuw een bedreiging voor het jachtwild. Daarnaast verviel de adellijke norm om economische prikkels te weren. Vogels vangen werd soms zelfs gestimuleerd. De bedreiging daarvan werd nog vergroot door de hogere wildprijs. Vooral na 1870 maakte de koopkrachtige Engelse vraag en het snelle transport de prijzen hoog. Ook soorten die in Nederland niet voor de consumptie gewaardeerd werden, kregen door de mogelijkheid van export waarde. Het vlees van het hoogst gewaardeerde wild, kwartel, hout- en watersnip, was toen het tienvoudige waard van vlees van koe of varken.

Onder meer het strikken van lijsters, flappen van wilsters, met de flouw vangen van houtsnippen en rapen van kievitseieren werd door deze ontwikkelingen grootschaliger. Deze ambachtelijke vangst was sterk met werkloosheid en armoede verbonden. Vooral in het laatste kwart van de 19de eeuw was de bedreiging hoog door een combinatie van hoge wildprijzen en werkloosheid op het platteland. Door de economische groei van rond 1900 verminderde de bedreiging. Aanwijzingen voor nadelige gevolgen van jagen en vangen op de wildstand zijn vooral uit deze periode afkomstig en lijken door de genoemde factoren bepaald.

Dit overwegend positieve beeld over de invloed van jacht op de avifauna wijkt af van de gangbare beoordeling. Dat het doden van vogels beschermend werkte, oogt niet vanzelfsprekend. Maar zelfs voor geëxploiteerde soorten was dat zo. Tekenend voor het misverstand is de beoordeling van de kolonies Schollevaarseiland en Rottumeroog door Schlegel.[9] Hij dacht dat deze indrukwekkende kolonies te danken waren aan het ontbreken van menselijke invloed. Dat beide kolonies intensief werden geëxploiteerd, was hem blijkbaar niet bekend. Die exploitatie was de basis voor de bescherming van deze kolonies.

Dat diersoorten door jagen waarde krijgen en dat die waarde tot bescherming leidt, is een mechanisme dat ook nu nog wordt benut. Bij Afrikaanse wildparken wordt 'game-cropping' door de lokale bevolking toegestaan zodat zij een economisch belang bij de aanwezigheid van wild krijgen. Dit leidt tot draagvlak voor natuurbescherming.[10] In het Europese beleid voor vogelbescherming speelt 'sustainable hunting' een belangrijke rol.[11] De constatering dat gebruik van de natuur een voorwaarde is voor draagvlak voor natuurbeleid is daar voor Nederland een moderne variant op.[12]

Het duurzame wildbeheer zoals dat vanaf de late Middeleeuwen is ingevoerd, werd door Nederlanders geëxporteerd naar gekoloniseerde gebieden. Uit de 17de eeuw zijn daar uit drie werelddelen voorbeelden van met de kenmerkende Nederlandse elementen: regulering van toegang tot de jacht, jachtseizoen, vangmiddelen en streng optreden tegen stroperij. Het was toen van toepassing op de exploitatie van herten in koloniaal Taiwan door de VOC, voor jagen in New England (VS) en bij Kaap de Goede Hoop.[13] Dit Hollandse wildbeheer vormde in die werelddelen een uitzondering op de vrijwel onbeperkte exploitatie van de fauna tot in de 19de eeuw.

Invloed van de mens door bestrijding

Een groot aantal vogelsoorten werd in de periode 1500-1920 bestreden vanwege schade aan landbouw, jacht en visserij. Vooral roofvogels, kraaiachtigen, mussen en de spreeuw werden intensief en langdurig bestreden. Andere soorten kregen tot de Franse tijd als jachtwild waardering en bescherming, maar werden daarna vanwege de schade bestreden. Daartoe behoren blauwe reiger, aalscholver, zwanen, ganzen, eenden en duiven.

De gevolgen van deze bestrijding zijn het meest duidelijk voor broedvogels. Groningse plakkaten uit de 17de eeuw suggereren dat de zeearend daar toen nog broedde, maar bestrijding maakte dat daarna onmogelijk. De raaf verdween begin 20e eeuw als broedvogel, na een lange periode van afname. Van een groot aantal soorten werd het voorkomen door de bestrijding sterk beperkt. In de tweede helft van de 19de eeuw waren soorten als kiekendief en havik schaarse broedvogels en dat lijkt voor een belangrijk deel een gevolg van de bestrijding. Enkele soorten kraaiachtigen zijn regionaal uitgeroeid. De ekster kwam door de bestrijding in de eerste helft van de 20e eeuw in West-Nederland weinig voor.[14]

De invloed van de mens op deze bestreden soorten was daarmee veel groter dan op bejaagde soorten. Van beide groepen werden veel individuen gedood, maar bij de bestreden soorten was er geen compenserende bescherming. Het verschil is vooral duidelijk te zien bij soorten die eerst jachtwild waren en later als schadelijk werden beschouwd. Van bijvoorbeeld blauwe reiger en aalscholver werd het aantal broedparen pas klein toen men ze alleen nog schadelijk vond.

De ecologische gevolgen zouden echter veel groter zijn als er geen rem op de bestrijding was geweest. Vóór de Franse tijd temperden vooral de jachtbelangen de bestrijding. Voor bestrijding van vogels die schadelijk waren voor de landbouw waren vangmiddelen nodig. Uit angst voor stroperij verboden jagers veel vangmiddelen en belemmerden daarmee de bestrijding sterk. In hoofdstuk 3 is geconcludeerd dat veel vogelsoorten zo hebben geprofiteerd van de grote macht van de jacht.

Overheden organiseerden tot de Franse tijd in toenemende mate de bestrijding van schadelijke vogels, maar vanaf de Franse tijd beperkten zij dat ook weer bewust. In hoofdstuk 6 is voor

9 Schlegel, *Vogels van Nederland,* editie 1860, LXIV, LXVIII.
10 Voorbeelden van bejaging van wild voor natuurbescherming in Prins et al., *Wildlife conservation by sustainable use*.
11 Guidance document on hunting under "The Birds Directive" 79/409/EEC.
12 PBL, *Natuurverkenning 2010-2040*, 130.
13 Hui-Wen Koo, 'Deer hunting and preserving the commons in Dutch colonial Taiwan' (eerste helft 17de eeuw). Chansigaud, *The history of ornithology*, 175 (1629 in Nederlandse kolonie); Plakkaten van 8-4-1680 en 30-7-1698 in *Kaapse Plakkaatboek*.
14 O.a. Van Dijk et al., *Randstad en broedvogels*, 437.

kraaiachtigen en roofvogels de achtergrond van die beleidswijziging onderzocht met als hypothese dat de polarisatie tussen het landbouwbelang en het jachtbelang de oorzaak was.

De meeste kraaiachtigen zijn cultuurvolger en hebben de afgelopen eeuwen betere leefmogelijkheden gekregen. Dat leidde tot toenemende schade, vooral aan de landbouw. Overheidsmaatregelen voor de bestrijding van kraaiachtigen zijn vanaf de 15de eeuw bekend en in de 17de en 18de eeuw waren ze van kracht voor de meeste soorten en over een groot deel van Nederland. Eind 18de eeuw ontstond echter het inzicht dat deze vogels nuttig waren bij de bestrijding van insectenplagen. De georganiseerde bestrijding van kraaiachtigen was daardoor gedurende de hele 19de eeuw beperkt. In de periode 1861-1892 werd een deel van de kraaiachtigen zelfs beschermd. Boeren, jagers en enkele regionale overheden bleven bestrijding wel nodig vinden.

Bij roofvogels begon de bestrijding later. Vanaf de 17de eeuw organiseerden overheden de bestrijding van roofvogels vanwege het jachtbelang. Dat gebeurde zowel door verplichte nestverwijdering als door het verlenen van premies. In de 18de eeuw werd de bestrijding breder ingevoerd. Vooral in de eerste helft van de 19de eeuw was de bestrijding intensief. De landelijke premieregeling stopte in 1860, maar jagers bleven tot in de 20e eeuw alle roofvogels bestrijden.

Cruciaal voor de beëindiging van de bestrijding door de rijksoverheid was het nieuwe wetenschappelijke inzicht over het bestaan van een natuurlijke evenwicht. Eind 18de eeuw leidde dat tot waardering van vogelsoorten die schadelijke insecten eten. Vanaf de Franse tijd ontwikkelde zich het nut-schade denken rond kraaiachtigen en soorten als mussen en de spreeuw. Voor roofvogels bepaalde de machtige jagerslobby tot 1860 het bestrijdingsbeleid van de overheid maar daarna werden zij als muizeneter gewaardeerd.

Het beleid voor bescherming van nuttige dieren was echter geen succes. Bij jagers en boeren kon het niet op draagvlak rekenen en zelfs bij regionale overheden was er vaak weerstand. Zonder veel belemmering gingen zij door met bestrijden. Het belang van het beleid voor nuttige dieren was vooral dat het de omvang van de bestrijding temperde. Een nationale voortzetting van de 18de eeuwse bestrijding zou voor onder meer kraaiachtigen grote negatieve gevolgen hebben gehad. Voor bestreden schadelijke soorten was het nieuwe inzicht over natuurlijk evenwicht daarom toch van groot belang.

De geschiedenis van de bestreden soorten wijst op het belang van sociale factoren. De machtsverhouding tussen jacht en landbouw bepaalde vaak of een soort bestreden werd of niet. De geschiedenis van de bestreden soorten wijst ook op het belang van wetenschappelijke kennis. Kennis over het natuurlijk evenwicht en het nut van vogels leidde vanaf de Franse tijd tot veel discussie over de wenselijkheid van bestrijding. Dat beperkte eerst de bestrijding van kraaiachtigen en daarna ook die van roofvogels.

Indirecte effecten van jagen en bestrijden

Bij jagen en bestrijden heeft de mens de rol van predator. Uit ecologisch onderzoek blijkt dat de invloed van predatie veel verder reikt dan het aantal gedode dieren. Deze indirecte effecten in predator-prooi relaties kunnen zelfs belangrijker zijn dan de directe effecten.[15]

Het meest bekende indirecte effect van jagen en bestrijden is schuw worden. Vóór midden 20e eeuw werden soorten als merel, blauwe reiger, fuut, meerkoet en gaai vaak als zeer schuw beschreven. Dat schuw zijn voor deze soorten lang noodzakelijk was om te overleven, laat de historische omvang van bejaging en bestrijding zien. Het nadeel van schuw zijn werd zichtbaar na de afname van jagen en bestrijden. Soorten die hun schuwheid toen loslieten, kregen er in Nederland veel leefgebied bij. Daarentegen staan soorten als korhoen, kraanvogel en roerdomp die schuw bleven er overwegend slecht voor.

Op een andere mogelijke gedragsverandering wijzen de reeksen gedode eksters en roeken bij Opsterland (FR) uit hoofdstuk 6. Over een periode van 70 jaar is een afnemend aandeel gedode jonge vogels te zien. Dat kan het gevolg zijn van een aanpassing aan de verstoring van nesten, bijvoorbeeld door hoger of in naaldhout nestelen en het maken van fopnesten. Het vermogen van de ekster om menselijke bestrijders te misleiden, werd in de 18de eeuw al bewonderd.[16] Of fopnesten maken daar

15 Lima, 'Nonlethal effects in the ecology of predator-prey interactions'; Creswell, 'Non-lethal effects of predation in birds'.
16 *Vaderlandsche letteroefeningen* 1776, 511; voor Duitsland geeft Krünitz et al., *Oekonomisch-technologische encyklopädie*. Deel 46, 473 veel voorbeelden van aanpassing.

ook onder viel, was begin 20e eeuw nog in discussie.[17]

Jagen of bestrijden door mensen was vaak selectief of voorspelbaar. Voorbeelden zijn het verbod op 's nachts jagen, de vinkenbanen op de vaste trekroutes en het rapen van eieren uit onbeschutte nesten. Ontwijkend gedrag van vogels als reactie ligt dan voor de hand. De historische gegevens bevatten aanwijzingen voor veranderingen in bijvoorbeeld de vinkentrek en in de keuze van de nestplaats van kieviten.[18] Vaak maakten die jagen of bestrijden moeilijker. De relatie tussen jagen of bestrijden en zo'n verandering kan echter meestal niet worden aangetoond.

De gegevens over moerasvogels laten zien dat de exploitatie intensief was. Het groot brengen van jongen was afhankelijk van vervolglegsels en dat was waarschijnlijk generaties zo. De periode in het jaar met de beste voedselvoorziening werd daardoor gemist, waardoor de jongen mogelijk kleiner bleven. Dergelijke effecten op de kenmerken van een soort zijn vaak wel te beredeneren, maar heel moeilijk te vinden en aan te tonen. Een aanwijzing voor zo'n effect bij moerasvogels is dat 17de eeuwse Engelse bezoekers van de kolonie in Zevenhuizen de aalscholvers klein vonden.[19]

Het systematisch bestrijden van predatoren door de mens had een direct effect op die predatoren en indirecte effecten op de prooisoorten. Vogelsoorten die vanwege het jachtbelang werden bestreden, vormden minder dan 10% van de soortenrijkdom; 90% van de soorten had mogelijk voordeel bij de verlaging van de predatiedruk. Onderzoek naar de gevolgen is vooral voor hoenders uitgevoerd. Uit dat onderzoek blijkt dat de beoogde optimalisatie van het jachtgenot werd bereikt. De stand werd hoger en het afschot structureel groter.[20] Andere grondbroeders die profiteerden van de verlaagde predatiedruk zijn bijvoorbeeld veldleeuwerik en weidevogels.[21] Effecten zijn ook te verwachten bij soorten als griel, tapuit en nachtzwaluw.

Ook kon de jacht indirect effecten op andere soorten hebben. Het jagen en vangen van konijnen is daar een voorbeeld van. Voor de exploitatie van konijnen werden roofdieren bestreden. De vos verdween daardoor eeuwenlang uit de duinen en het gevaar door honden en katten werd sterk beperkt. Vooral grondbroeders profiteerden van het door konijnen opengehouden landschap en de verlaagde predatiedruk. Helemaal groot was de invloed op soorten als bergeend en tapuit die veel in konijnenholen broeden. Indirect bepaalde het jagen op konijnen daarmee de avifauna van de duinen.

Een ander indirect effect van jagen betreft de diversiteit aan soorten. Tot begin 20e eeuw was het voor jagers maar ook voor veel vogelaars gebruikelijk zeldzame vogels af te schieten. Onder meer 19de eeuwse avifauna's geven een indruk van de omvang van dit afschieten. Van veel soorten worden de geschoten exemplaren opgesomd en voor verzamelaars waren juist de zeldzame soorten gewild. Dit afschieten moet de vestiging van nieuwe soorten lang hebben belemmerd. De wijze waarop de grote zilverreiger vanaf 1970 weer broedvogel in Nederland is geworden, was tot begin 20e eeuw door al dat afschieten ondenkbaar. Dit geldt ook voor bijvoorbeeld kraanvogel, slechtvalk en zeearend. Zelfs de zwarte ooievaar, toch naaste verwant van de beschermde ooievaar, werd in de 19de eeuw geschoten zodra hij zich liet zien.[22] De komst van nieuwe broeders in de 20e eeuw vormt daarom waarschijnlijk voor een deel een inhaalslag.[23]

Samenvattend blijkt dat jagen en bestrijden belangrijke indirecte effecten hadden, variërend van veranderingen in gedrag en fysieke kenmerken op soortniveau tot invloed op de samenstelling van de avifauna. Belangrijke conclusie voor dit overzicht van de invloed van de mens op vogels is dat het directe effect van jagen en bestrijden slechts een deel van het verhaal is. De indirecte effecten waren omvangrijk, maar kunnen slechts indicatief worden weergegeven.

---

17 *Nederlandsch Magazijn* 1868, 161; Lc 4-4-1890; Buekers, *Onze vogels*, 212; Buekers, *De nesten en eieren*, 48; De Meyere, 'Maken eksters werkelijk "Fopnesten"?', 25.

18 Een geografische verandering in de vinkentrek in de 19de eeuw beschrijft Matthey, *Vincken moeten*, 337 als gevolg van landschappelijke veranderingen, maar een bron vermeld op p. 182 wijst op verandering in reactie op vangst. Voor uitwijken van ervaren oude kieviten naar bouwland met beschutting zie *Vaderlandsche letteroefeningen* 1785, 526.

19 Ze benoemden de aalscholver als shag (kuifaalscholver), zie Ray, *Synopsis methodica avium*, 123; Brouwer, *Historische gegevens,* 159. Uit eigen land moeten ze beide soorten hebben gekend. De kuifaalscholver is kleiner en de verwisseling wijst erop dat ze de aalscholvers klein vonden.

20 Voor patrijs beschreven door Newton, 'Recent declines of farmland bird populations', 587; Meinecke & Voigt, *Literaturstudie zur Prädation;* Mustin, *Biodiversity impacts.*

21 Bij veldleeuwerik is vastgesteld dat vermindering van predatoren het broedsucces sterk verhoogde, zie Donald et al., 'Survival rates, causes of failure and productivity of Skylark nests'. Teunissen et al., *Predatie bij weidevogels*, 130 noemen voor grutto 60% en voor kievit 75% verlies in broedsucces door predatie.

22 Uit kranten en andere bronnen zijn voor de 19de eeuw een twintigtal geschoten zwarte ooievaars bekend.

23 Ook voor Engeland wordt de forse toename van het aantal soorten broedvogels sinds 1800 voor een deel verklaard door bescherming van nieuwe soorten die zich willen vestigen, zie Gibbons et al., 'Population trends of breeding birds', 304.

Invloed van de mens door bescherming

Menselijke invloed wordt meestal onderscheiden in jagen, bestrijden en beschermen. In dit onderzoek is over bescherming geen onderzoeksvraag gesteld. Dat had mede te maken met het methodische probleem om invloed van de mens door bescherming aan te kunnen wijzen. Het uitgevoerde onderzoek laat echter zien dat er verschillende vormen van bescherming waren.

Voor bejaagde soorten is geïllustreerd dat de bescherming door de jacht belangrijk was en voor de bestreden soorten de bescherming vanwege hun nut voor het bewaren van het natuurlijk evenwicht. Het belang van die bescherming is duidelijk gemaakt door vergelijkingen te maken tussen beschermde en onbeschermde soorten, tussen perioden met wel en niet bescherming en door de situatie in Nederland te vergelijken met elders. Deze bescherming was op menselijke belangen gericht en het motief economisch of cultureel van aard.

Vanaf eind 19de eeuw werd een ander motief belangrijk om vogels te beschermen. De waarde van de vogels zelf stond daarbij centraal. Deze vogelbescherming uit ethische motieven is sindsdien dominant.[24] De vroege bescherming van twee soorten wordt wel het begin van die moderne vogelbescherming genoemd. Ooievaar en nachtegaal werden al in 15de respectievelijk 17de eeuw beschermd en waren tot eind 19de eeuw de beschermde soorten bij uitstek.[25] Deze soorten hadden voor de mens geen direct belang en de bescherming had daarmee een afwijkend karakter.

Waarom ooievaar en nachtegaal al zo vroeg werden beschermd, is cultureel bepaald. Ook in veel andere landen kregen deze soorten al vroeg bescherming.[26] Waarom de bescherming tot eind 19de eeuw zo weinig soorten gold, is vanuit economische belangen te verklaren. Soorten niet exploiteren was een luxe. Ruimte om veel meer soorten te beschermen, kwam er pas door toename van de welvaart rond 1900. De ontwikkeling van de vogelbescherming is daarmee sterk door de economische ontwikkeling beïnvloed.

Het ecologische belang van deze selectieve soortbescherming is goed zichtbaar bij de ooievaar. Ooievaars hoefden niet schuw te zijn en konden te midden van mensen leven. Dat was eeuwen lang bepalend voor hun voorkomen.

Ecologische strategieën van vogels

De overlevingsstrategie van vogelsoorten bepaalt of ze kwetsbaar zijn voor bejaging en bestrijding door de mens. Welke strategieën belangrijk waren, is af te leiden uit de kenmerken van de soorten die veel invloed ondervonden van jagen of bestrijden. Voor de invloed van jagen zijn 12-16 soorten genoemd die door de jacht zouden zijn uitgeroeid als er geen effectieve bescherming was geweest. Deze soorten waren aantrekkelijk als jachtbuit omdat ze groot zijn, als koloniebroeder makkelijk te vangen of als grondbroeder makkelijk van eieren te beroven.

Grootte blijkt één van de belangrijkste factoren voor invloed door de mens. Grote soorten vallen meer op, zijn aantrekkelijker als jachtbuit, hebben doorgaans een groot leefgebied nodig en komen in kleiner aantal voor. Die combinatie maakte hen kwetsbaar. Zij werden het eerst en het meest bedreigd en hadden bescherming nodig om te overleven.

Een beperkt aantal vogelsoorten broedt in kolonies. Dat maakte het eenvoudig om ze bij hun nest te vangen of te schieten. Ook de exploitatie van eieren en jonge vogels is bij koloniebroeders makkelijk. Maar het broeden in kolonies had naast dit nadeel ook een groot voordeel. Een enkele eigenaar die een paar hectare moerasbos beschikbaar stelde, of een stuk duin, was voldoende om duizenden broedparen onderdak te bieden. Deze voor hen gereserveerde plaatsen in het verder intensief gebruikte landschap hadden de koloniebroeders hard nodig. Zij profiteerden van de bescherming van de kolonielocaties in ruil voor beperkte exploitatie van de kolonie. Alleen door de hoge dichtheid aan broedparen in kolonies was zo'n ruil van land tegen oogst van eieren en jongen voor de grondeigenaar economisch aantrekkelijk.

---

24 Saris (ed.), *Een eeuw vogels beschermen.*

25 Voor vroege beschermende bepalingen zie onder meer bijlage 1: Amsterdam (ooievaar) en diverse gebieden in Holland (nachtegaal). Als uitzondering wordt voor de ooievaar in Katwijk 1764 bestrijding opgedragen 'vermits die Voogel voor hem en sijne Jongen veel jongh aenkoomende Wilt rooft'.

26 In bv keur Heemstede 1676 wordt zang nachtegaal 'vermaecklijckheden van 't voorjaer' genoemd, die 'onder alle volckeren en natien van ouden tijden seer is geestimeert'.

Hoe belangrijk deze ruil voor koloniebroeders was, blijkt vooral wanneer de grondeigenaar andere plannen met zijn land kreeg. In het hoofdstuk over moerasvogels zijn daar enkele voorbeelden van genoemd, met de mogelijke bestemming van het Naardermeer tot vuilstort als meest recente voorbeeld. Voor de kolonie meeuwen en sterns op Eyerland was er in de 18de eeuw een vergelijkbare bedreiging. Toen de exploitant konijnen lucratiever vond dan eieren, werden de met het konijn concurrerende bergeenden en meeuwen verjaagd.[27]

Het beheer van de exploitant was gericht op intensief gebruik én behoud van de kolonie. De exploitatie van de nestjongen van grote moerasvogels maakte een optimale oogst van vlees mogelijk. Deze vogels kunnen oud worden en door het oogsten van alleen een deel van de jongen was de invloed op de kolonie beperkt. Bij de oogst van eieren en mogelijk ook bij de oogst van nestjongen werd de vogels gelegenheid geboden voor een laat nest. Bij de kolonies zeevogels op Rottum bijvoorbeeld was rond 1840 een stuk kolonie afgepaald waar 1250 paren grote sterns ongestoord konden broeden. De eieren van zilvermeeuwen werden geraapt, maar nesten met al drie eieren, liet men ongemoeid.[28]

Dat het broeden in kolonies per saldo voordeel bood, blijkt uit een vergelijking met soorten die niet in kolonies broeden. Van de grootste soorten onder het jachtwild zijn de koloniebroedende blauwe reiger, lepelaar en aalscholver broedvogel gebleven. Grote soorten die niet in kolonies leven zoals kraanvogel, grote trap en de wilde knobbelzwaan, hebben het als broedvogel niet gered. De solitaire roerdomp vormt een uitzondering. Deze soort kon dankzij een goede schutkleur en een zeer verborgen levenswijze toch overleven. Waarschijnlijk had de soort het in de 19de eeuw wel moeilijk.

Het broeden in kolonies bood tot in de 20e eeuw bescherming. De aankoop van de kolonielocaties Naardermeer in 1906 en Bakkerskooi (OV) in 1934 door Natuurmonumenten was voor moerasvogels belangrijk. Voor zilvermeeuw en grote stern was door het broeden in kolonies bewaking mogelijk, zoals vanaf 1915 bij een nieuwe kolonie zilvermeeuwen bij Wartena (FR) en vanaf 1919 bij de beroemde kolonie De Beer bij Hoek van Holland (ZH).[29] Al met al lijkt voor deze vogelsoorten het broeden in kolonies een belangrijke factor voor hun overleving in Nederland.

Onder de bejaagde vogels waren veel grondbroeders. Het broeden op de grond maakte deze soorten kwetsbaar, vooral voor de zoogdieren onder de predatoren. Jagers hebben die kwetsbaarheid verminderd door deze predatoren stelselmatig te bestrijden. De ecologische strategie van grondbroeders bood daarmee voor de mens mogelijkheden om de van nature aanwezige risico's te verkleinen. Voor de grondbroedende soorten leverde dat een voordeel op.

Onder de soorten die werden bestreden, is de menselijke invloed bij raaf en zeearend het sterkst. Bij zowel kraaiachtigen als roofvogels gaat het dus om de grootste soort. Groot zijn blijkt daarmee zowel voor bestreden als bejaagde vogelsoorten een risico. Dat is ook bij zoogdieren en zoetwatervissen waar te nemen. Overal op de wereld verdween in de afgelopen millennia vooral de 'megafauna', vaak aanwijsbaar door menselijke invloed.[30] Dat de invloed van de mens in Nederland vooral grote vogelsoorten betrof, is daarom weinig verrassend.

Onder de bestreden soorten waren een aantal uitgesproken koloniebroeders, zoals de roek en vanaf eind 18de eeuw werden ook aalscholver en blauwe reiger bestreden. Door het broeden in kolonies was het voor de mens eenvoudig de nesten te verstoren. Bij koloniebroeders die ook op de grond broeden, zoals aalscholvers, was bestrijden helemaal gemakkelijk.

Dat deze koloniebroeders ondanks de eenvoudige bestrijding niet werden uitgeroeid, is daarom opvallend. Voor een deel heeft de overlevingsstrategie van de betrokken soorten daarbij geholpen. Hoge ouderdom, het maken van vervolglegsels na verstoring en een hoge regeneratie door veel jongen te krijgen, waren daarbij belangrijk. Maar bepalend was waarschijnlijk dat vanaf midden 18de eeuw het concept van evenwicht in de natuur omarmd werd. Niet uitroeien maar vermindering van schade werd het doel van bestrijden.[31] Bestreden worden, werd toen veel minder riskant.

De gevolgen van de bestrijding zijn bij roofvogels groter dan bij kraaiachtigen. Dat is

27 Naar Van der Vlis, '*tLant van Texsel*, 176, die uit Van Cuyk, *Brieven van Texel*, citeert.
28 Cohen, 'Berigten', 452 (grote stern) 453 (zilvermeeuw).
29 Op ontoegankelijk terrein bij Wartena vestigde zich een kolonie van honderden 'zeekobben'. De reden van de bescherming is niet aangegeven, zie Nieuwsblad van Friesland 1-6-1915. Aanstelling bewaker op De Beer door Vogelbescherming, zie NRC 15-6-1919.
30 Harper, *Extinct and vanishing mammals,* 22; Sandom et al., 'Rewilding', 432; Newton, *The speciation and biogeography*, 562.
31 Dit wordt duidelijk uitgesproken voor de bestrijding van aalscholvers in 1778 in NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/-Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 707, map d4 en voor de bestrijding van de zwarte kraai in 1781 door Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 203.

opmerkelijk omdat kraaiachtigen langer en vóór 1800 ook intensiever werden vervolgd. Als cultuurvolger leefden ze bovendien dicht bij de mens. Maar roofvogels komen van nature in kleiner aantal voor, waardoor bestrijding sneller effect heeft. Dat bepaalde blijkbaar hun kwetsbaarheid. Dat kraaiachtigen als bestreden cultuurvolger toch succesvol waren, geeft echter ook aan hoe groot hun aanpassingsvermogen is.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik met methoden van het historische onderzoek naar de invloed van de mens op de avifauna gekeken. De invloed van jagen en bestrijden stond daarbij centraal.

Voor bejaagde broedvogels blijkt de jacht beschermend te hebben gewerkt. Voor ruim 10% van de soorten die in Nederland broeden was die bescherming zelfs bepalend voor hun voorkomen. Dat betrof koloniebroedende moeras- en kustvogels, weidesteltlopers en hoenders. Bij bejaagde trekvogels is wel nadeel van de jacht aan te wijzen.

Het omvangrijke stelsel aan jachtregels maakt goed duidelijk hoe de bescherming werd gerealiseerd. Van de grote en koloniebroedende soorten vormden het vlees en de eieren een aantrekkelijke buit. De jachtregels beperkten die bedreiging door het aantal jagers klein te houden, door toezicht op stroperij en door bestrijding van roofdieren. Daarnaast legden jagers zichzelf beperkingen op in de toegestane vangmiddelen en de jachttijd. In de periode tot 1800 was de belangstelling van de adel voor de jacht bepalend voor deze wildbescherming. Daarna werd vooral het economische belang van jagen en wild een motief om te beschermen.

Soorten die schadelijk waren voor landbouw, jacht of visserij werden bestreden en tot eind 18de eeuw nam de intensiteit daarvan toe. Nieuwe inzichten over een natuurlijk evenwicht leidden tot discussie over de wenselijkheid van bestrijding. Daardoor verminderde vanaf 1800 de bestrijding van kraaiachtigen, mussen en spreeuwen en vanaf 1860 ook die van roofvogels. Bestrijding verlaagde de dichtheid van veel bestreden soorten en plaatselijk konden zij worden uitgeroeid. Maar er zijn weinig soorten door bestrijding geheel verdwenen. Dat de intensiteit van de bestrijding bewust beperkt werd, speelde daarbij een belangrijke rol.

Het ingrijpen van de mens bood voor veel soorten nieuwe leefmogelijkheden. Veel vogels broeden hier dankzij de landbouwende mens. Tot ver in de 20e eeuw hebben weidevogels van de intensivering van de landbouw kunnen profiteren. Voor akkervogels geldt dit waarschijnlijk ook; de oude landbouw op schrale gronden bood maar weinig voedsel.

Dat menselijke invloed vooral als negatief wordt beschreven, blijkt eenzijdig. Jagen en exploiteren van soorten had een beschermende werking. Van de bestrijding van roofdieren profiteerden grondbroeders. Bij de weide- en akkervogels wordt steeds de sterke daling in de afgelopen 30-40 jaar gepresenteerd. De ontwikkeling ten opzichte van de gouden jaren 1960-1990 van deze vogels bepaalt het beeld. Maar als de referentie een paar decennia eerder zou zijn gekozen, zou het beeld er heel anders uitzien.

Samenvattend blijkt dat de invloed van de mens voor vogels nadelen én voordelen had. De telling van het aantal soorten in de afgelopen 150 jaar laat een toename in de soortenrijkdom zien. Die toename heeft verbazing gewekt en is contra-intuïtief genoemd. Mijn historisch ecologisch onderzoek laat zien dat het niet hoeft te verbazen dat de optelsom van de invloed van de mens een toename in de soortenrijkdom kan zijn.

Bijlagen

1. Plakkaten en overige regelgeving over jacht en fauna

Deze bijlage geeft een overzicht en bronverwijzing van de plakkaten en wetgeving over jacht en fauna. Voor gegevens uit deze bronnen in dit boek is volstaan met de opgave van een gebied en een jaartal. Met die opgave kan in deze bijlage de bron worden gevonden. De plakkaten en keuren van deelgebieden zijn weergegeven bij de provincie waar ze nu onder vallen.

Voor de meeste provincies is een overzicht van de plakkaten beschikbaar in de vorm van een plakkaatboek of plakkatenlijst. In een plakkaatboek zijn de plakkaten geheel opgenomen. In een plakkatenlijst worden alleen de titels van de plakkaten vermeld, met een referentie naar het archief waar het plakkaat is opgeborgen.

In dit overzicht is de aanduiding van het gebied opgenomen met een jaartal. Voor plakkaten die alleen of voornamelijk over jachttijd, jachtrecht, honden, schadelijke vogels of een enkele soort gaan, is dat aangegeven. Plakkaten over alleen zoogdieren zijn niet opgenomen.

Van één plakkaat zijn er vaak verschillende versies; de als brochure of boekje uitgegeven versie, de planoversie en de in een plakkaatboek overgeschreven versie. Tussen die versies kunnen verschillen bestaan, vooral bij details als open jachttijden en spelling. Daarom zijn voor een deel van de plakkaten meerdere bronnen voor het plakkaat genoemd, met zo mogelijk in ieder geval een originele bron als die gevonden is. De vermelding van meerdere bronnen vergroot ook de toegankelijkheid. Van plakkaten uit bibliotheken is de code vermeld omdat ze anders vrijwel onvindbaar zijn. De grote verzameling jachtplakkaten van de KB bijvoorbeeld is niet op naam van het gebied of het jaar van publicatie doorzoekbaar.[1]

Groningen
De plakkatenlijst van De Bruijn vormt de centrale ingang.[2] Onderstaand is het jaar van afkondiging vermeld en een bronverwijzing als die aanvullend is op De Bruijn of het plakkaat daar niet is vermeld. De aanduiding van het gebied waarvoor het plakkaat geldt, is in deze provincie veelsoortig en rommelig. Voor dit overzicht zijn de plakkaten in een paar te onderscheiden deelgebieden ondergebracht.

Hele provincie (mogelijk exclusief Oldambt, Westerwolde): 1572[3]; Stad en Ommelanden 1608; Stad en Lande 1618[4]; 1646[5]; 1649[6]; 1749[7]; Prov. Groningen en Ommelanden en Heerlijkheid Wedde en Westerwoldingerlandt 1752[8]; Stad en Ommelanden 1795[9]; 1802 (jachttijd)[10]; 1803 (jachttijd)[11]; 1803[12]; 1804 (interpretatie en ampliatie)[13]; 1804 (instructie jachtbedienden).[14] Kraaiachtigen/roofvogels veel renovaties: 1672; 1708; 1738; 1739; 1743; 1753; 1764; 1779, 1794. Roofvogels: 1705

Stad Groningen en omgeving: Gericht Selwert 1649[15], 1665; Gericht Sappemeer c.a. 1651[16]; Gorecht 1665; Stad Groningen (en Gorecht, Sapmeer) 1725

Beide oldambten (O-Groningen) en Westerwolde (ZO-Groningen): Oldambt en (vanaf 1619) Westerwolde vielen onder het gezag van de stad Groningen. Uit 1658 zijn er gelijkluidende plakkaten voor de beide Oldambten en voor de Heerlijkheden Wedde, Westerwoldingerland, Bellingewolde, Blijham.[17] Uit 1711 is er een plakkaat voor beide

1 Ze zijn opgespoord in de catalogus door combinatie van zoekwoorden plakkaten én jacht. Voor nadere informatie over deze bron zie De Rijk, 'Jachtplakkaten als bron voor de geschiedenis van de Nederlandse fauna'.
2 De Bruijn*, Plakkaten van Stad en Lande.* Daarnaast: Sitter, *Voorloopig register,* voor de periode tot 1594; Fockema Andreae & Berkenvelder, *Groninger Plakkaatboek.*
3 Vermeld in Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 153, met citaten van diverse artikelen; plakkaat zelf niet gevonden.
4 Vermeld in plakkaat 1646, maar niet gevonden.
5 RHC GR, 657 Verzameling Keiser, inv.nr. 187
6 Onderaan plakkaat 1646 is vermeld dat het in 1649 ongewijzigd opnieuw is vastgesteld.
7 Vermeld in plakkaat 1752, maar niet gevonden.
8 Instructie jachtgericht én jachtreglement: KB Plakk Q 70 [18]; *Ned. Jaarb.* 1752, 1338; Chomel, 1778, 1240; RHC GR, 498 Familie Clant van Hanckema, inv.nr. 282
9 Twee publicaties op 4-9-1795. Eén over afschaffing jachtgericht en jachtreglement, zie KB Plakk F 105 [38] Planoversie. Andere met ook nieuwe reglement: KB Plakk Q 111 [2]; *Jaarb. der Bataafsche Republiek* deel 5 (1796): XVII (met toelichting); Ommelander Crt 11-9-1795, p.4
10 KB Plakk Q 113 [14]
11 Publicatie 3-1-1803 Ommelander Crt 4-1-1803
12 Publicatie 31-8-1803 RHC GR, 730 Gerechten in Selwerd en Sappemeer, inv.nr. 2098; NL-HaNA, Opperhoutvesterij, 2.04.30, inv.nr. 1749
13 KB Plakk Q 113 [38]
14 RHC GR, Rechterlijke archieven van vóór 1811, inv.nr. IV-MM (oude nummering)
15 RHC GR, 740 Verzameling publicaties van de overheid, inv.nr. 3
16 KB Plakk Q 262 [13]
17 KB Plakk Q 262 [14], [15]; RHC GR, 740 Verzameling publicaties van de overheid, inv.nrs. 372, 373

gebieden samen en toevoeging, zie onder. Heerlijkheid Wedde, Westerwoldingerland, Bellingewolde en Blyham, c.a.1795.[18] Kraaiachtigen/roofvogels in Westerwolde door stad afgekondigd: 1753; 1765, 1779, 1794

Beide Oldambten, plus stad Groningen en omgeving: Beide Oldambten, heerlijkheid Wedde, Westerwoldingerland, Bellingwolde, Blijham, Gericht Selwert en Sappemeer c.a. 1669[19], 1688[20]; idem plus Stadt en Stads-Tafel 1703[21]; 1711[22]; 1714 (loslopende jachthonden)[23]; 1738[24]

Jurisdictie Farmsum: 1716-1736 (zwanen)[25]

Nachtegalen en vinken: 1717 (stad)[26]; 1731, 1735, 1739, 1767

Friesland
Voor Friesland zijn er een aantal boeken met verzamelingen van plakkaten:
A: 6-delige plakkaatboek van Schwartzenberg en Hohenlansberg (1768-1793). Bevat een 40-tal jachtplakkaten uit de periode 1542 tot 1701. Het grootste deel daarvan betreft bijzondere plakkaten, zoals die over de sluiting van de jacht, de vrijjaren voor hazen en op de klei en het jagen bij eendenkooien. Het register van Van Leeuwen uit 1857 vormt een toegang maar is niet volledig.
B: Chalmot, J.A. de, *Register der resolutiën en placaaten van H.E.M. Heeren staaten van Friesland 1570-1780*. 2 dln (Kampen 1784/5).
C: *Verzameling van Placaaten etc Staaten van Friesland* 1748-1795, VI delen (KB 3084 A 12-17)
D: *Statuten, ordonnantien en costumen van Friesland* (KB 1133 A 6)

In 1602 en 1723 zijn zogenaamde landsordonnanties vastgesteld waarin de geldende regels, onder meer over de jacht, zijn opgenomen. Deze ordonnanties zijn als plakkaten beschouwd.[27] Door afkondiging van nieuwe plakkaten veranderden tussendoor de regels. Hiervan werden overzichten samengesteld die de wijzigingen in de landsordonnanties weergaven. Deze overzichten zijn niet als plakkaten te beschouwen, maar geven wel extra informatie over de jachtregels. Overzichten zijn onder meer gemaakt in 1686 (A deel VI met vanaf p. 99 over jacht), 1770 en 1786.[28]

Daarnaast: 1628 & 1640 (vangst en uitvoer grutto en kemphaan; A deel 5, 319 (1628) en 457 (1640); 1676 (niet met geweer in veld; A deel 5, 1121); 1750[29]; 1750 (ampliatie schieten ganzen enz.)[30]; 1752 (jachtrecht)[31];1757 (schieten watervogels)[32]; 1759 (C II 207; misbruik jagen namens ander); 1771[33]; 1775 (hazen en patrijzen; C IV 331); 1792 (invoer jachtgeweren; C VI 243); 1795[34]; 1803[35]; 1805[36]

Jachttijd: 1701, 1738[37]; 1740[38]; 1742 (Wouden)[39]; 1745 (B deel 1, 347, 348); 1749[40]; 1756 (C II 40; inkorten); 1775

Geweren voor waterwild: 1750 (*Ned. Jaarb.* 1751, 49); 1756 (C II 39; ganzenroers); 1757 (C II 91; ganzenroers)

Kieviten: (verbod vangst met slagnetten en eieren rapen) 1-3 en 2-3-1689 (B deel 1, 380; A deel VI, 146, 147)

18 In UB Utrecht; waarschijnlijk gelijkluidend aan plakkaat 1795 voor Stad en Lande
19 KB Plakk Q 262 [31]; RHC GR, 740 Verzameling publicaties van de overheid, inv.nr. 489
20 KB plakk Q 263 [3]; RHC GR, 740 Verzameling publicaties van de overheid, inv.nr. 624; Jachtmuseum Doorwerth, zonder inv.nr.
21 RHC GR, 2041 Register Feith-stukken, inv.nr. 770, blz 103, deel 23, handgeschreven; oproep toezicht op stroperij
22 KB Plakk Q 263 [15]; KB 2222 F 10 [32]; RHC GR, 740 Verzameling publicaties van de overheid, inv.nr. 700
23 Gedrukt en gevoegd achter plakkaat 1711; RHC GR, 2041 Register Feith-stukken, inv.nr. 879 p. 387 (handgeschreven).
24 RHC GR, 2188 Plakkaten en ordonnanties, inv.nr. 488; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 71-194
25 RHC GR, 619 Borg Farmsum, inv.nr. 186
26 KB Plakk Q 263 [17]
27 In navolging van Sjoerds, *Algemene beschryvinge,* 208 en Nieubuur Ferf, *Friesch jachtrecht.* De landsordonnanties zijn onder meer te vinden in de KB: 1602 in KB 508 G 3 vanaf p. 251; 1723 in KB 3066 G 24 vanaf p. 406.
28 1770: KB 1753 G 12 appendix met o.a. jachtplakkaten periode 1722-1769; 1786: Binckes, *Verklaaringe van de Statuten etc*. 1785-1786, KB 1753 F 7-10; deel IV, (F 10) heeft vanaf p.29 jachtregels.
29 KB Plakk Q 69 [17]; C I 244; *Ned. Jaarb*. 1750, 468; Chomel, 1778, 1230-1234
30 KB Plakk F 93 [1]; C I 327; *Ned. Jaarb.* 1751, 481; Chomel, 1778, 1234-1235
31 KB Plakk F 93 [2]; C I 382
32 *Ned. Jaarb.* 1757, 611.
33 C III 421; *Nw Ned. Jaarb.* 1771, 944.
34 *Verzaameling van placaaten missiven resolutien* enz, 1795. Franeker, p. 218-221. Ontwerp in Tresoar, 8 Gewestelijke besturen in FR, inv.nr. 511
35 *Verzameling van Placaaten, proclamatien, notificatien, enz.* 1802-1805, 7de deel, 1805. p. 88-104.
36 *Verzameling van Placaaten, proclamatien, notificatien, enz*. 1802-1805, 7de deel, 1805. p. 421-424..
37 Fries scheepvaartmuseum E-387; KB Plakk F 90 [49]
38 Fries scheepvaartmuseum E-391; KB Plakk F 90 [61]
39 KB Plakk F 90 [75]
40 KB Plakk F 72 [40], [41]; (C I 203 en 207)

Fazant: 1771 (C III 461)

Zwanen: 1525, 1529 (A deel 2, 500, 560); 1529, 1539, 1599 (D, 307); 1591 (B deel 2, 872); 1601, 1663, 1677, 1696, 1715, 1719 (allen B deel 2, 781); 1730-1738[41]; 1743[42]; 1775 (C IV 342; *Nw Ned. Jaarb.* 1775, 1013)

Eenden, kieviten en andere vogels: 1542 eieren alleen rapen op eigen land (D, 298); verbod schieten, vangen en eieren rapen van 12/4-1/8: 1718, 1728, 1733[43]; 1730-1738[44]; 1743[45]

Schadelijke vogels: Besluit om plakkaat Utrecht over te nemen 19-2-1658 (B deel 1, 277); 1659 (A deel V, 608; met verwijzing naar besluit van 1658, maar zonder vermelding dat dit naar Utrechts voorbeeld is); 1663[46]; 1694 (A deel VI, 230); 1720 (premieregeling 15-4-1720; genoemd in C II 39 maar niet gevonden); 1756[47]; 1760 (C II 236, 265 mussen; Chomel, 1778, 1238 mussen); 1762 (C II 319 verlaging premies); 1762 (C II 354 premies alleen voor inwoners); 1764 (C II 408; stoppen premies muv vos, otter).

Eendenkooi: 1717 (invoering registratie Horden en Kooyen; B deel 1, 385); 1795 (aanvulling met bevestiging rechten bestaande kooien)[48]

Oranjewoud: 1749 (jacht voor stadhouder)[49]

Terschelling: 1521, 1562 (zwanen, eieren)[50]; 1678[51]

Drenthe
De plakkatenlijst van Brood (1975) vormt de ingang naar de archieven waar de plakkaten zijn te vinden. De oudste plakkaten van 1608 en 1613 zijn afgedrukt (Joosting 1912, p. 120 en 162). De plakkatenlijst geeft verder jachtplakkaten voor de jaren 1630, 1632, 1650, 1658, 1667, 1683[52], 1702[53], 1725, 1726[54], 1767[55], 1780, 1791, 1793, 1794[56], 1795, 1796, 1802, 1803, 1804, 1805, 1806, 1807[57], 1811; plakkaten tegen schadelijke vogels van 1758 en 1789. Verder een jachtplakkaat van 1790 over korhoen en jachttijden.[58]

Overijssel
De plakkatenlijst van Fockema Andreae & Downer (1961) vormt een ingang, maar is niet compleet. Voor de periode tot 1767 kunnen naar inhoud parallelle series jachtplakkaten worden onderscheiden. Dat van 1675 werd opnieuw vastgesteld in 1748 en 1766 en uitgebreid in 1767.[59] Daarnaast een serie van 1612[60], 1628 & 1658.[61] Het plakkaat van 1658 is 1671, 1706, 1724 & 1732 opnieuw vastgesteld, met steeds aanpassingen en uitbreidingen.[62] Mogelijk

41 KB Plakk F 90 [3] (1730); F 90 [9] (1731); F 90 [13] (1732); F 90 [24] (1734); F 90 [27] (1735); F 90 [36] (1736); F 90 [39] (1737); F 90 [47] (1738); hierin vermeld dat het een bepaling van 1717 vernieuwd. Die is niet gevonden.
42 KB Plakk F 91 [1]
43 Fries scheepvaartmuseum E-360-b; E-360-a; E-360-c.
44 KB Plakk F 90 [3] (1730); F 90 [9] (1731); F 90 [13] (1732); F 90 [24] (1734); F 90 [27] (1735); F 90 [36] (1736); F 90 [39] (1737); F 90 [47] (1738)
45 KB Plakk F 91 [1]
46 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 76-388; A deel V, 702.
47 KB Plakk Q 71 [3]; C II, 38; DNJ 1982, p. 85; ampliatie van 1756 in Chomel, 1778, 1236; *Ned. Jaarb.* 1756, 401; adviesaanvraag en advies voor dit plakkaat vermeld in B deel 1, 26, 348.
48 *Verzaameling van placaaten, proclamatien, notificatien*, enz. 1795-1796, p. 449. KB 382 G 1 [1]
49 KB Plakk F 92 [26]; C I 239
50 Noordhoff, *Grazen in stuivende duinen,* par. Jacht.; Telting, 'Oude rechten van het eiland Terschelling', 585.
51 KB Plakk F 147 [19]
52 KB 388 F 33 [2]
53 KB 388 F 33 [3]
54 KB Plakk Q 85 [2]; KB 504 A 207
55 KB 3194 E 12; Het plakkaat is achter *Het landrecht van Drenthe* ingebonden.
56 KB 388 F 33 [5]
57 KB Plakk F 89 [3]
58 Drents archief, 0585 Plakkaten, inv.nr. 312
59 Versie van 1766 als kopie 1675 in: *Nw Ned. Jaarb*. 1766, 1232; KB Plakk Q 190 [11]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 69-072 en 85-033 (planoversie). Ampliatie 1767 in: *Nw Ned. Jaarb*. 1767, 1197 (met toelichting jacht Deventer) en KB Plakk Q 190 [12]; Gelders archief, 0521 Familie Van Broeckhuysen, inv.nr. 276 (1766 én 1767). De vernieuwing van 1748 wordt vermeld in de plakkaten van 1766 en 1767.
60 Vermeld in Wessels, *Vliegend wildbraad,* 49; betreft een handschrift uit het archief van Ootmarsum. Na 9 maanden weer ingetrokken.
61 HCO, 0031 Staten van Overijssel, inv.nr. 696
62 HCO, 0031 Staten van Overijssel, inv.nr. 696 (1671, 1706; zonder stuknr.); idem inv.nr. 697: (1724 stuk 188; 1732 zonder stuknr.). De nieuwe jachttijd werd ingevoegd in het plakkaat van 1658. In 1725 werd een verbod op wildhandel in de gesloten jachttijd vastgesteld, dat in het plakkaat van 1732 bij is gevoegd. In 1701 werd nieuwe tijdrekening ingevoerd (plakkaat 1704 in inv.nr. 696)

is het plakkaat van 1675 niet in werking getreden of niet geaccepteerd.[63] De inhoud van dit plakkaat werd vanaf 1748 wel bepalend voor de vernieuwingen. In 1734 kwam een nieuw plakkaat, dat in 1739 werd herhaald.[64] Daarnaast zijn er plakkaten van 1753 (jachttijd en fazant)[65]; 1783 (jachttijd)[66]; 1788[67]; 1790[68]; 1795[69]; 1796 (jachttijd)[70]; 1797 (jachttijd).[71] Burgers uit Deventer mochten volgens een besluit van het stadsbestuur uit 1751 alleen jagen na verkrijging van een akte.[72]

Schadelijke vogels: 1676[73]; 1715[74]; 1724 (intrekking)[75]; 1738[76]; 1742 (vernieuwing)[77]; 1751 (vernieuwing)[78]; 1761 (vernieuwing)[79]

Nachtegaal: Zwolle 1803[80]

Derpartement Oude IJssel: omvatte van 1799-1802 naast Overijssel grote delen van Gelderland, Drenthe en Friesland en na 1802 Overijssel en Drenthe: 1799 (lijst); 1799 (herroeping eerdere maatregel), 1800 (niet zonder toestemming op andermans land), 1802, 1803 (aanpassingen), 1803 (jachtopzieners)[81]; 1804 (nadere bepalingen jachtrecht)[82]

Voor Overijssel en Drenthe samen is er daarnaast een plakkaat uit 1563[83]

Gelderland

In dit gewest werden ook voor de kwartieren veel jachtregels opgesteld. Die voor de Veluwe zijn het meest uitgebreid. Bij een deel van de 16de en 17de eeuwse regels is niet duidelijk aangegeven of ze voor Gelderland als geheel of alleen voor het kwartier Veluwe golden. Als in het plakkaat de Veluwe vaak wordt genoemd, zijn ze voor dat gebied maatgevend genomen.[84]

Voor Gelderland zijn er plakkaatboeken tot 1740 en een plakkatenlijst van Drost (1982) voor de periode daarna, maar er blijken daarnaast nog veel andere plakkaten te zijn met een beperkte strekking zoals over jachttijd of over één soort. Het 3 delige *Groot Gelders Placaatboek* van Van Loon is hierna afgekort als GPB. Het derde deel daarvan bevat een register.[85]

Gelderland: 1548 (jachttijd netvangst patrijs, GPB I 40); 1593 (GPB II 43); 1598 (GPB II 71); 1617 (GPB II 155); 1619 (GPB II 165); ca. 1635[86]; 1652[87]; 1671 (GPB II 427)[88]; 1674 (GPB II 431)[89]; 1675 (GPB II 434)[90]; 1680 (GPB

63 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 84; Gietman, 'De jacht in de Oostnederlandse adelscultuur', 8.
64 HCO, 0031 Staten van Overijssel, inv.nr. 697; 1734 (geen stuknr.); 1739 (stuk 219)
65 *Ned. Jaarb.* 1753, 732.
66 KB Plakk F 167 [24] en [59]
67 KB Plakk F 168 [10], [11]
68 KB Plakk Q 190 [17]
69 KB Plakk F 169 [17], [18]
70 KB Plakk F 169 [95]
71 KB Plakk F 169 [126]
72 *Ned. Jaarb.* 1751, 694.
73 Notificatie 12-4-1676; genoemd in plakkaat 1715; stuk zelf niet als plakkaat bekend.
74 HCO, 003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 696 stuk 163
75 HCO, 003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 697 stuk 176
76 HCO, 003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 697 stuk 215
77 HCO, 003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 697 stuk 223
78 *Ned. Jaarb.* 1751, 342.
79 HCO, 003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 697 stuk 289; *Ned. Jaarb.* 1761, 406.
80 *Codex Novus Batavus* deel 1, 339.
81 KB Plakk Q 192 [57] (1799); Plakk F 172 [14] (1800); Plakk Q 194 [1] (1801); Plakk Q 194 [8] (1803); Plakk Q 194 [9] (1803)
82 KB Plakk Q 194 [10]; HCO, 0239 Familie van Ittersum, inv.nr. 2398
83 Pelinck, 'Plakkaat van de jacht voor Overijssel en Drente, 1563', 70-72.
84 Dat lijkt althans een deel van de periode ook praktijk te zijn geweest, zie Wassenaar, 'Stadhouder Willem III als opperjagermeester', 18.
85 Het GPB omvat 3 delen in 2 banden; het derde deel is ook los met Cannegieter als samensteller verschenen; Gelders archief, 0508 Handschriften, inv.nr. 93 bevat overzicht jachtplakkaten.
86 Handgeschreven plakkaten van tussen 1625-1647, uitgevaardigd door Frederik Hendrik, waarvan in plakkaatboeken of elders geen vermelding bekend is. Ten opzichte van plakkaat 1619 zijn er aanvullingen over o.a. wolvenjachten, premie op vos, bescherming zwaan en verwijderen nesten kraai en ekster. Regionaal archief Zutphen, Oud archief Zutphen, 0001, inv.nr. 2448
87 Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471 (planoversie)
88 Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471 (planoversie)
89 Plakkaat 1674 gold ook in Overijssel. In Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471 handgeschreven plakkaat van eerdere datum in 1674 die ook over toezicht op misbruik gaat.
90 Gelders Archief, 0993 Famile Van Rhemen; Bibliotheek. Inv.nr. 70 (planoversie)

II 496)[91]; 1719 (eendenkooien, ontwerp)[92]; 1721 (en Pruissen; GPB III 386); 1750[93]; 1751 (ampliatie)[94]; 1753 (jachtrecht logés)[95]; 1753[96]; 1770[97]; 1783 (jachttijd)[98]; 1783 (jachtrecht steden, met name Arnhem)[99]; 1784 (jachtrecht)[100]; 1784 (jachttijd)[101]; 1786 (jachttijd)[102]; 1787 (sluiting jacht)[103]; 1791 (sluiting jacht)[104]; 1795[105]; 1799 (sluiting en weer opening jacht)[106]; 1802[107]; 1805[108]; 1807[109]; 1809 (sluiting jacht hazen en patrijzen)[110]; 1810[111]

Kwartier Veluwe: 1546 (GPB I 22); 1547 (GPB I 28); 1547 & 1548 (honden poten; GPB I 35); 1556 (GPB I 195); 1559 (GPB I 257); 1560 (haas en patrijs)[112]; 1563 (GPB I 292); 1563 (haas en patrijs, GPB I 295)[113]; 1569 (algemeen én haas, patrijs, GPB I 408)[114]; 1570 (GPB I 439)[115]; 1576 (hazen en patrijzen; GPB I 693); 1583 (GPB II 25); 1622 (GBP II 200); 1591; 1624 (GPB II 213); 1626 (GPB II 225); 1643 (jachttijd patrijs)[116]; 1678 (GPB II 469); 1682 (jachttijd)[117]; 1708 & 1710 (stropen)[118]; 1724[119]; 1736 (aanvulling en bevestiging plakkaat 1726)[120]; 1737[121]; 1738 (aanpassing 1737)[122]; 1744 (concept)[123]; 1748 (sluiting jacht)[124]; 1751(sluiting jacht)[125]; 1751 (procedures jachtgericht)[126];1783 (jachtrecht steden, met name Arnhem)[127]; 1782 (stoppen deel premies)[128]; 1787 (sluiting jacht)[129]; 1789 (sluiting jacht).[130] Korhoender Veluwe: 1750[131]; 1754[132]; 1767[133]; 1770[134]; 1774.[135] Loo: 1750 vergroot met heerlijkheid Beekbergen.[136]

91 Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471
92 Gelders archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1378
93 KB Plakk Q 69 [22a]; KB Plakk Q 67 [23]; UBA O 63-4112 (40); *Ned. Jaarb.* 1750, 1295; Chomel, 1778, 1210; Gelders archief, 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen, inv.nr. 1741
94 KB Plakk Q 67 [24]; Gelders archief, 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen, inv.nr. 1741; Jachtmuseum Doorwerth zonder inv.nr.; RAR, 0469 Ambt Tielerwaard, inv.nr. 965 (planoversie); *Ned. Jaarb.* 1751, 641.
95 KB Plakk Q 70 [25a]
96 Chomel, 1778, 1210.
97 KB Plakk Q 72 [22]; UBA Br. 170/5; Gelders archief, 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen, inv.nr. 1741; Gelders archief, 0218 Jachtgerecht Veluwe en Veluwezoom, inv.nr. 2, p. 41-55 (handgeschreven).
98 KB Plakk Q 74 [64a]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 76-306; GA Wageningen, Oud archief Wageningen inv.nr. 1224
99 KB Plakk Q 94 [37]; Gelders archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2265
100 KB Plakk Q 97 [50]
101 KB Plakk Q 75 [5a]
102 KB Plakk Q 75 [52b]
103 Chalmot, *Placaten etc over 1787*, 332.
104 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 79-130
105 Bibliotheek Regionaal archief Nijmegen N 326 fol 49
106 Gold voor Departement Rijn KB Plakk Q 346 [57] (sluiting jacht); KB Plakk Q 346 [58] (toch weer opening).
107 Bibliotheek Regionaal archief Nijmegen N 214 fol 9
108 RAR, 1044 Dorps- en buitenpolders Neder-Betuwe, inv.nr. 1516 (jachttijd, jachtrecht, strijd tegen stropers)
109 Regels gasten jager, KB Plakk Q 98 [5]; jachttijd, KB Plakk Q 98 [7]; jachtverbod koninklijk domein, KB Plakk Q 98 [8]
110 KB Plakk Q 98 [32]; RAR, 1044 Dorps- en buitenpolders Neder-Betuwe, inv.nr. 1516 (planoversie)
111 KB Plakk Q 98 [49, 51]
112 Het Utrechts archief, 283 Huis Rijnhuizen te Jutphaas, inv.nr. 169
113 Gelders archief, 0407 Huis de Cannenburg, inv.nr. 388
114 Gelders archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 3966
115 Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471; handgeschreven ook 1583
116 Jachttijd genoemd in jachtgeschil 1784, zie Gelders archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2265.
117 Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471
118 Gelders archief, 0433 Heerlijkheid Swanenburg, inv.nr. 50, 51
119 KB Plakk Q 103 [17]; Streekarchief Hattem, Epe, Heerde, Oud archief Hattem inv.nr. 1430
120 Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471, handgeschreven; het plakkaat van 1726 is niet bekend
121 KB Plakk Q 103 [27]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 71-213; Streekarchief NW-Veluwe 1002 Collectie Hoefhamer inv.nr. 41
122 KB Plakk Q 103 [28]
123 Concept, in handschrift, opgesteld door jagermeester Veluwe en burgemeester Arnhem waarbij reglement van Zutphen als voorbeeld diende. Is niet in werking getreden, maar concept is wel ruim verspreid: Gelders archief, 0008 Staten van het Kwartier van Veluwe, inv.nr. 43 onder Jagt; 2000 Oud archief Arnhem inv.nr. 5417; GA Wageningen, Oud archief Wageningen inv.nr. 1224?; Streekarchief Hattem, Epe, Heerde, Oud archief Hattem inv.nr. 1023; Streekarchief NW-Veluwe 5001 Stadsbestuur Harderwijk inv.nr. 1345
124 KB Plakk F 72 [22]
125 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 78-309; *Ned. Jaarb.* 1751, 71.
126 Streekarchief Hattem, Epe, Heerde, Oud archief Hattem inv.nr. 1023
127 KB Plakk Q 97 [48]
128 KB Plakk Q 72 [23a]; Bibliotheek Regionaal archief Nijmegen N 328 fol 27
129 KB Plakk Q 75 [53]
130 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 76-307
131 KB Plakk F 72 [52a]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 71-141
132 Gelders archief, 0008 Staten van het kwartier van Veluwe, inv.nr. 43 onder Jagt.
133 KB Plakk Q 71 [51]; Jachtmuseum Doorwerth zonder inv.nr.
134 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 75-127; Gelders archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1372
135 KB Plakk Q 73 [31]
136 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 71-167

Graafschap Zutphen: 1651 (voorlopig reglement)[137]; 1665[138]; 1671 (ontwerp)[139]; 1680 & 1700 (herstel wildbaan)[140]; 1721[141]; 1727&1728 (jachttijd)[142]; 1734[143]; 1749 (sluiting jacht)[144]; 1751 (bestrijding kraaiachtigen, niet gevonden)[145]; ca 1760[146]; 1783 (vooral jachtrecht, met bevestiging regels 1734)[147]; 1788[148]; 1791 (intrekking jachtregels voor kwartier)[149]; 1791 (fraude premies schadelijke zoogdieren)[150]; Landdrostambt Zutphen: gebied rond Zutphen, 1545[151]; Stad Zutphen: 1608 & 1629 (jachttijd patrijs), 1618 & 1635 (patrijs), 1660 (jachttijd)[152]

Ambt Liemers: hoorde tot begin 19de eeuw onder hertogdom Kleef. De jachtwetten van dit hertogdom golden ook in de Liemers. 1796 (verwijderen nesten kraai, ekster)[153]

Heerlijkheid Bredevoort: 1689 (jachthonden stadhouder)[154]; 1749 (sluiting jacht)[155]

Heerlijkheid Borculo: 1782, 1784, 1785 (allen jachttijd)[156]

Kwartier of Rijk van Nijmegen (uitgevaardigd door staten Gelderland): 1657[157]; 1684, 1730 (eendenkooi)[158]; 1749 (sluiting jacht naar voorbeeld Veluwe 1748)[159]; 1751[160]; 1762, 1768, 1772 (schadelijke dieren)[161]; 1768)[162]; 1785 (sluiting jacht in ambt Beest en Renoy).[163] Schependom Nijmegen (uitgevaardigd door stad Nijmegen): 1657[164]; 1700[165]; 1731[166]

Groesbeek e.o. (maatregelen tegen stropen): 1721 (GPB III 388); 1746; 1764[167]; 1772[168]

Nederrijkswoud (bosbeheer, met enkele bepalingen over jacht): 1571 (GPB I 552); 1654 (GPB II 348)

Graafschap Buren: 1638[169]; 1669[170]; 1696 (art 21 van plakkaat over weiden vee)[171]; 1727 (sluiting jacht)[172]

---

137 Streekarchief NW-Veluwe, 5001 Stadsbestuur Harderwijk, inv.nr. 1345; ondanks 'provisionele' status, lijkt het gewoon in werking getreden. Dat blijkt ook uit de toelichting bij plakkaat 1721.
138 Bij toelichting plakkaat 1721 is aangegeven dat het plakkaat van 1651 in 1665 is bevestigd.
139 Streekarchief NW-Veluwe, 1001 Stadsbestuur Elburg, inv.nr. 1585; handgeschreven copie, relatie met Gelders plakkaat 1671 onduidelijk; status ook onduidelijk
140 Gelders archief, 0399 Havezate Harreveld, inv.nr. 90; beide handgeschreven
141 Vermeld in latere plakkaten, maar niet gevonden. Beschrijving wenselijke bepalingen voor dit reglement in kwartiersreces 11-6-1721: Regionaal archief Zutphen, Oud archief Lochem, 1001, inv.nr. 347
142 Regionaal archief Zutphen, Oud archief Lochem, 1001, inv.nr. 197
143 Gelders archief, 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen, inv.nr. 1741
144 *Codex Batavus* 1757, 1214.
145 Vermeld door Martinet, *Verhandelingen en waarneemingen over de natuurlijke historie,* 146. Bestaat waarschijnlijk niet.
146 Handgeschreven ontwerp plakkaat ca. 1760: Streekarchief NW-Veluwe, 1001 Stadsbestuur Elburg, inv.nr. 1585; relatie met concept plakkaat Veluwe 1744
147 Gelders archief, 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen, inv.nr. 1741; Gelders archief, 0521 Familie Van Broeckhuysen, inv.nr. 282; *Nw Ned. Jaarb.* 1783, 1661.
148 Gelders archief, 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen, inv.nr. 1741; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 88-215
149 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 76-308; *Nw Ned. Jaarb.* 1791, 491.
150 Gelders archief, 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen, inv.nr. 1741
151 Gelders archief, 1186 G. van Hasselt, inv.nr. 19; betreft een notitie; plakkaat zelf is niet bekend.
152 Regionaal archief Zutphen, Oud archief Zutphen, 0001, inv.nr. 110 (1608); fol 35 vo (1618); inv.nr. 111, fol 11 (1629); fol 72 vo (1635); fol 229 vo (1660)
153 *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 1949 (deel 49), 148.
154 Gelders archief, 0409 Huis Keppel, inv.nr. 756
155 KB Plakk F 72 [43]
156 KB Plakk F73 [79], [83], [84], [87]; over jachtrecht in Borculo 1772: Gelders archief, 0456 Familie Van Dorth tot Medler, inv.nr. 179
157 GG PB II, 373 lijkt sterk op dat voor schependom Nijmegen uit zelfde jaar.
158 Bibliotheek Gelders Archief V-87 rood 769-772 (1684); Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 75-122 (1730)
159 Bibliotheek Regionaal archief Nijmegen N 219 fol 103; Bibliotheek Gelders Archief V-87 rood 671
160 Gelders archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1372, 22 sept. 1751
161 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 75-123 (1762); RAR, 0469 Ambt Tielerwaard, inv.nr. 964: 1762; 1768 (premies 'ondieren' alleen aan jachtgerechtigden); 1772 (verduidelijking: anderen krijgen helft premie)
162 RAR, 0469 Ambt Tielerwaard, inv.nr. 964
163 KB Plakk Q 75 [42b]
164 Bibliotheek Regionaal archief Nijmegen N 190 fol 54-58. Lijkt sterk op het eerder in dat jaar vastgestelde plakkaat voor Rijk van Nijmegen.
165 Bibliotheek Regionaal archief Nijmegen N 193 fol 35
166 Bibliotheek Regionaal archief Nijmegen N 193 fol 36
167 KB Plakk Q 94 [12]
168 KB Plakk Q 94 [13]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 75-125
169 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84
170 KB Plakk F 70 [17]
171 KB Plakk F 70 [128]
172 KB Plakk F 71 [74]

Graafschap Culemborg: 1688[173]; 1746[174]

Land van Maas en Waal: 1759 (jachttijd en tegen stroperij); 1775 (honden); 1790 (stroperij)[175]

Over- en Nederbetuwe: 1701 (jachttijd Nederbetuwe)[176]; 1770 (sluiting jacht), 1772 (heropening jacht)[177]

Tielerwaard: 1679, 1685[178]; 1770 (sluiting jacht), 1772 (heropening jacht)[179]; 1797 (kraaiachtigen).[180] In 18de eeuw konden ook burgers jachtrecht in Tielerwaard krijgen.[181]

Tieler- en Bommelerwaarden: 1668, 1685 (jachtverbod militairen), 2de helft 18de eeuw[182]

Heerlijkheid Marsch: 1747, 1790, 1791 (jachttijd)[183]

Heerlijkheid Ammerzoden: 1791 ('verregaande strooperijen', o.a. bij eendenkooien)[184]

Departement Rijn: 1799 (sluiting en weer opening jacht)[185]

Monden van de Rijn (zuidelijk GD en oostelijk NB): 1811[186]

Utrecht
De plakkaatboeken van Van de Water over de periode tot 1728 en het vervolg daarop uit 1856-60 geven een redelijk compleet beeld van de plakkaten voor het gewest Utrecht. Vooral uit 18de eeuw ontbreken plakkaten. Beide werken hebben registers. In Franse tijd viel vanaf 1802 het departement Utrecht ongeveer samen met gewest en provincie Utrecht.

Originele versie van: 1647 (ampliatie mbt vangmiddelen)[187]; 1667[188]; 1674[189]; 1675 (geen geweer in veld)[190]; 1680[191]; 1682[192]; 1683[193]; 1698[194]; 1702[195]; 1734[196]; 1746 (jachttijd)[197]1747[198]; 1748[199]; 1749[200]; 1750[201]; 1750 (ampliatie)[202]; 1753 (jachtrecht)[203]; 1759 en 1760 (ampliaties over jachttijd en stropen patrijzen; Chomel, 1778,

173 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 3009 (handgeschreven versie).
174 Dit jachtreglement is zonder datering opgenomen in: *Stad en landrecht mitsgaders ordonnantien en reglementen des graafschaps Cuylenborg*. Nymegen, 1746: 327-332. KB 1793 G 1; UB Leiden, 282 G 14. In jachtverpachtingen uit de tweede helft van de 18de eeuw wordt voor de condities steeds naar het plakkaat van 1688 verwezen, zie NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 3045-3047. Blijkbaar gold toen het plakkaat van 1688 als referentie, ondanks het gegeven dat het plakkaat van 1746 op een aantal punten afweek van dat van 1688. In de jachtverpachtingen werden afwijkende jachttijden vastgesteld. Het *Stadt en land-regt* van 1680 bevat geen jachtbepalingen.
175 Gelders archief, 474 Polderdistrict Maas en Waal, inv.nr. 3856; in 1759 verwijzing naar publicaties 1750, 1751, 1753
176 RAR, 1044 Dorps- en buitenpolders Neder-Betuwe, inv.nr. 1516
177 KB Plakk F 73 [22], [23], [24]
178 RAR, 0469 Ambt Tielerwaard, inv.nr. 962; voor 1679 2 handgeschreven niet duidelijk gedateerde versies
179 KB Plakk F 73 [25], [26]
180 RAR, 2047 Collectie kleine aanwinsten Geldermalsen, inv.nr. 28
181 Rink, *Beschrijving der stad Tiel,* 239; gold voor burgers die meer dan 25 verponding betaalden. Lijsten met burgers Tiel en Zaltbommel die jachtrecht hadden in RAR, 0469 Ambt Tielerwaard, inv.nr. 966
182 RAR, 3052 Ambtsbestuur van Bommel en de Bommelerwaard inv.nr. 635 (1668 en 1685); 639 (18de eeuw); 1668 ook in RAR, 0469 Ambt Tielerwaard, inv.nr. 962
183 RAR, 1044 Dorps- en buitenpolders Neder-Betuwe, inv.nr. 1516
184 RAR, 3191 Rechterlijk archief van Ammerzoden, inv.nr. 286
185 KB Plakk Q 346 [57] en [58]
186 Gelders archief, 0016 Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd, inv.nr. 8024
187 KB Plakk Q 199 [31]
188 Universiteitsbibliotheek Utrecht L qu 799 *I* 87
189 Het Utrechts archief, 1001 Huis Amerongen, inv.nr. 2035 ook plakkaten 1581, 1666, 1667, 1708, 1743, 1750, 1759, 1773
190 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 95-050
191 KB Plakk Q 201 [1]
192 UBA O 61-8489 (72)
193 KB Plakk Q 201 [33]; Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 13; Gelders archief, 0522 Huis Middachten, inv.nr. 471
194 KB plakk Q 202 [42]
195 KB Plakk Q 203 [15]
196 KB Plakk Q 204 [25]
197 UBA O 06-311
198 KB Plakk Q 205 [3]
199 KB Plakk Q 205 [7]
200 KB Plakk Q 205 [12a]; KB Plakk Q 202 [43]; Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 61
201 KB Plakk Q 205 [12b]; KB Plakk Q 207 [4]; Chomel, 1778, 1224; *Ned. Jaarb.* 1750, 1402.
202 Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 61
203 KB Plakk Q 207 [5]; Chomel, 1778, 1229.

1230); 1761 (ampliatie)[204]; 1781[205]; 1783 (schade door wild)[206]; 1785[207]; 1795 (vrijheid van jacht)[208]; 1803[209]; 1803 (ampliatie)[210]

Jachttijd: 1682 (jachttijd ivm regen en overstroming)[211]; 1713[212]; 1724[213]; 1725[214]; 1734[215]; 1746[216]; 1747[217]; 1758-1760[218]; 1788[219]; 1802[220]; 1804[221]

Nachtegalen: 1665, 1698[222]

Hoenders: verbod jacht fazanten, kor- of berghoenders 1750[223]; 1752 (3 jaar)[224]; 1761 (6 jaar, zie boven)

Kraaiachtigen: 1613 (Van de Water deel 1, 412)

Baronie IJsselstein: De baronie was eeuwenlang een ministaatje. De omvang was vergelijkbaar met de huidige gemeente IJsselstein in de zw-hoek van de provincie Utrecht. In 1687 werd een jachtplakkaat vastgesteld voor het graafschap Leerdam, Baronie van Ysselstein, Land van Cuijk.[225] Deze drie gebieden behoorden aan de Oranje's, maar grenzen niet aan elkaar. Een ampliatie op dit plakkaat, wel alleen voor de Baronie IJsselstein, verscheen in 1730.[226]

Hoge heerlijkheden van Hekendorp, Snellerwaarde, Zuid- en Noord-Linschoten: 1771[227]

Heerlijkheid Jaarsveld: 1733[228]

Heerlijkheid Amerongen: 1678[229]

Heerlijkheid Hagestein: 1589, 1648[230]

Jurisdictie Woerden was deel van Holland: 1530 (Merula, 177; Cau I 1390)

Stad Utrecht: 1570 (jachtrecht burgers; art 42 Van de Water deel 3, 366); Utrecht 1656-1705 (nachtegalen, diverse publicaties, Van de Water deel 3, 1059); Utrecht 1656-1724 (zwanendrift stad, diverse publicaties Van de Water deel 3, 1061); over jachtrecht stad Utrecht 1707, zie KB 133 G 20 [60]

Holland

Het gewest Holland omvatte globaal de provincies Noord- en Zuid-Holland. Het land van Heusden en Altena behoorde er tot begin 19de eeuw ook bij. De Hollandse jachtplakkaten waren echter niet voor dit hele gebied van

204 KB Plakk Q 207 [6]
205 KB Plakk Q 211 [15]; Archief Eemland, 0222 Collectie Publicaties, bnr. 0222, doos 7; *Nw Ned. Jaarb.* 1781, 1801; Plakkaat uit zelfde jaar met interpretatie art 46 in KB Plakk Q 211 [16]
206 Archief Eemland, 0222 Collectie Publicaties, bnr. 0222, doos 7
207 KB Plakk Q 211 [40]; Archief Eemland, 0222 Collectie Publicaties, bnr. 0222, doos 7; *Nw Ned. Jaarb.* 1785, 705.
208 Van de Water 1860, deel 2: 592; KB Plakk Suppl 35 [44]; *Jaarb. der Bataafsche Republiek* deel 3 (1796) X (15-4-1795) en deel 5 (1796) I (10-10-1795).
209 KB Plakk Q 214 [9] en [12]
210 KB Plakk Q 214 [10]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 76-154
211 KB Plakk Q 201 [26]; KB 661 J 1 [96a] en [97]; Gelders archief, 0370 Heren en graven van Culemborg, inv.nr. 6435 (planoversie)
212 KB Plakk Q 203 [42]
213 KB Plakk Q 204 [7]
214 KB Plakk Q 204 [11]
215 KB Plakk Q 203 [15b]
216 KB Plakk Q 203 [15c]; KB Plakk Q 204 [57]; Jachtmuseum Doorwerth, zonder inv.nr.
217 KB Plakk Q 205 [3]
218 Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 65; KB Plakk Q 208 [39] (1758); Q 208 [44] (1759); Q 209 [2] (1760)
219 Archief Eemland, 0222 Collectie Publicaties, bnr. 0222, doos 7; *Nw Ned. Jaarb.* 1788, 1807.
220 KB Plakk Q 214 [3]
221 KB Plakk Q 214 [12]
222 Van de Water deel 1, 411; 1698 in origineel in Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 15
223 Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 61; betreft een ampliatie en elucidatie op het plakkaat van 1750
224 Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 63; KB Plakk Q 208 [3]; verkort in *Ned. Jaarb.* 1752, 367.
225 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 9953
226 KB Plakk F 70 [102]; NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 862, nr. 157
227 Het Utrechts archief, 84 Huis Linschoten, inv.nr. 340; deels gedrukt in Alta, 'Fauna', 484.
228 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen inv.nr. 40, p. 112.
229 Het Utrechts archief, 1001 Huis Amerongen, inv.nr. 20363; over rechtspraak jacht zie Jachtgerecht, inv.nr. 40
230 Het Utrechts archief, 216 Domkapittel te Utrecht, inv.nr. 838 (1589) en 840 (1648); beide concept-plakkaten, die waarschijnlijk wel van kracht zijn geworden.

toepassing. De situatie is daarnaast complex door de plakkaten voor de in het gewest gelegen gebieden en omdat in een groot deel van Noord-Holland de geldigheid van de plakkaten niet werd erkend.

De plakkaten uit begin 16de eeuw gaan over de 'houtvesterij', richten zich op de wildernissen en de duinen en geven Maas (Hoek van Holland) en Zijpe (bij Den Helder) als zuid- en noordgrens aan. Het betrof toen waarschijnlijk de brede (ca. 5-10 km) duinstrook, maar zonder Texel en de Zuid-Hollandse eilanden. Die noord- en zuidgrens lijken tot eind 18de eeuw gehandhaafd. Voorne had eigen jachtplakkaten die zich in inhoud in de 18de eeuw naar die van Holland richten.

Of de plakkaten alleen voor de brede duinstrook golden dan wel ook voor het verder van de kust gelegen deel van Holland is onduidelijk. Merula in 1605 en de schrijver van het *Jacht-Bedrijff* in 1636 schrijven niets over de geografische afbakening van de houtvesterij landinwaarts. Vanaf ongeveer 1600 rekende de houtvesterij zelf de lage delen van Holland er wel toe. Daarop wijst de vermelding 'in het vlacke' als gebied waarvoor de jachtbepalingen ook golden.[231] In het zuiden van Holland werd dat meestal geaccepteerd, maar in een groot deel van Noord-Holland niet.[232] Veel plaatselijke besturen in Noord-Holland hebben daarom het afkondigen van de jachtplakkaten van eind 16de eeuw, tot eind 18de eeuw niet toegestaan met het argument dat het jachtrecht daar niet gold.[233]

Toen Willem IV in 1747 stadhouder van Holland werd, kreeg hij daarbij ook het ambt van Opperhoutvester van Holland en Westfriesland aangeboden door de Staten van Holland. Maar veel plaatselijke bestuurders uit Noord-Holland lieten daarbij aantekenen dat de houtvesterij daar nooit zeggenschap had gehad. Met de aantekening wilde zij die oude rechten veilig stellen.[234] Over de aanspraken op het jachtrecht door de Westfriezen bleef daarna discussie. In 1761 verscheen een in Hoorn gedrukt betoog en een in Den Haag gedrukte weerlegging.[235] Doel was om het 'jagtrecht uit het slyk der oudheid' te halen. Tot vermindering van de discussie lijkt het niet te hebben geleid. In 1766 werd gesteld dat de houtvesterij het hele gewest Holland omvat.[236] Maar in 1777 werd genoteerd dat in West-Friesland iedereen jaagt en de houtvesterij daar niets tegen kan doen.[237]

Lijsten in het archief van de Houtvesterij uit de 17de en 18de eeuw met afgegeven vergunningen en met breuken geven aan hoe de situatie in de praktijk was. De plaatsnamen die daarin vermeld worden betreffen vooral de brede duinstrook en een groot deel van Zuid-Holland. Plaatsnamen in een groot deel van Noord-Holland ontbreken in die lijsten. Blijkbaar had de houtvesterij daar geen zeggenschap.

Over het recht om te jagen in dit deel van Noord-Holland is in plaatselijke keuren vaak iets vastgelegd. Vogelvangen op andermans grond mocht vaak niet en eieren rapen ook niet.[238] In Waterland, West-Friesland en Kennemerland buiten de duinstrook hadden de bestuurders van de steden jachtrecht 'en voor eenig geld kunnen ook alle anderen schriftelyke toestemming bekomen'.[239]

In enkele gebieden binnen Holland golden nog weer andere regels. Polders hadden vaak eigen regels. In de Zijpe- en Hazepolder werd in 1716 geconstateerd dat de situatie waarin iedere inwoner jachtrecht meende te hebben ongewenste gevolgen had. Daarom besloten de hoofdingelanden dat alleen ingelanden met een bepaalde minimale hoeveelheid grond het recht op de jacht kregen. Voor de nadere regels over de uitvoering van de jacht verwezen ze naar het Hollands jachtplakkaat van 1716. In Heusden hadden in 1752 naast de edelen en ambachtsheren ook ingezetenen met meer dan 20 morgen land jachtrecht.

De grootste categorie deelgebieden met andere regels zijn heerlijkheden. Tot de Franse tijd moest de eigenaar van het heerlijk jachtrecht ook andere gekwalificeerde jagers in zijn heerlijkheid laten jagen. De jachtregels van deze heerlijkheden waren behalve voor burgers en stropers ook voor deze andere jagers bedoeld. Naar inhoud zijn de jachtplakkaten van heerlijkheden vaak een mix van uit de algemene plakkaten overgenomen regels en eigen toevoegingen.

Tot slot waren er gebieden waar de jacht voor de stadhouder was gereserveerd. Een lijst van 1757 noemt Haagse bos, rond Teylingen, de duinen van Vrouw Kapelle, Gooiland, Westland, Baljuwage van Woerden.[240]

Voor Holland zijn de belangrijkste gewestelijke plakkatenverzamelingen over de jacht die van Merula uit 1605 en Scheltus uit 1672. Die overlappen deels met het 9-delige plakkaatboek van Cau en opvolgers uit de periode 1658-1796. Cau geeft ook veel plakkaten voor generaliteitsland Brabant en voor Zeeland. Bij de bronverwijzing van plakkaten wordt naar het paginanummer in deze werken verwezen.

---

231 Over die uitbreiding van de bevoegdheid van de houtvesterij, zie Bent, *Verhandeling van het Jagtrecht der Westvriezen,* 262; Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving,* deel 2, 143; Kosters, *Eenige mededeelingen*, 34, 75; Beth, 'Het jachtrecht in Holland', 98.

232 Ook in Schieland werd de bevoegdheid van de Houtvesterij in 1752 betwist, zie bronnen bij Schieland.

233 In 1596 werd geen toestemming tot publiceren van het plakkaat verleend in onder meer Amsterdam, Hoorn, Alkmaar, zie NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 87. In 1668 werd in Amsterdam 'burgerlijke vrijheijt' als reden voor de weigering opgevoerd, zie inv.nr. 91 fol. 80. Uit inv.nr. 79 (fol. 212) en inv.nr. 94 (fol. 230) blijkt dat in 1767 bij het afroepen van het nieuwe jachtplakkaat de situatie nog steeds zo was. In Enkhuizen werd toegelicht: 'dat raakt ons hier niet, wij zijn Westvriezen'. Zie ook *Codex Batavus* 1727, 954 en 1757, 1208.

234 *Resolutiën van Holland* 1747, Zitting 24 mei; p. 292.

235 Bent, *Verhandeling van het Jagtrecht der Westvriezen*; met name vanaf p. 176. Kluit, *Wederlegging der ontzwagtelde.*

236 *Ned. Jaarb.* 1766, 501.

237 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 80.

238 Zie bv. regels hier onder bij Enkhuizen en Waterland en keuren 16e-18de eeuw in NHa, 176 Collectie losse aanwinsten, inv.nr. 1271 (Medemblik); 1272 (Midwoud/Abbekerk, p. 17, 141)

239 Van der Jagt, *Het Vaderland*, 281.

240 *Codex Batavus* 1757, 1209.

Onderstaande opsomming van Hollandse plakkaten begint met de gewestelijke plakkaten waarbij onderscheid is gemaakt naar het gebied waarvoor ze lijken te zijn bedoeld. Daarna volgen de Hollandse plakkaten met een beperkte strekking, zoals die voor eendenkooien en kraaien. Na de grote deelgebieden zoals Voorne volgen van noord naar zuid de kleinere deelgebieden.

Holland, houtvesterij: 1470 (pacht wildernisse, Merula, 10; Cau IV 523); 1478 (pacht)[241]; 1502 (wildernisse) en 1517-1595 (Merula, 53-126; Cau I 1314 (1517); Cau I 1322 (1524-1586)); 1586[242]; 1591[243]; 1593[244]; 1610[245]; 1621, 1623 (stroperij)[246]; 1650 (gif voor honden; Cau I 1396)[247]; 1598-1648 (misbruik door o.a. militairen; Cau I 1428)

Holland, grafelijkheid: 1544 (Cau I 1382)

Holland en Zeeland: 1633[248]; 1674[249]; 1680 (Cau III 627)

Holland, Voorne en Zeeland: 1551 en 1554[250]

Holland en West-Friesland: 1600 (poten honden met opsomming wild)[251]; 1604 (vogels vangen, eieren rapen; zie bij eendenkooien)[252]; 1622[253]; 1625 (poten honden)[254]; 1628[255]; 1628 (akte jagen)[256]; 1629 (interpretatie woord 'hoofdofficieren'; Cau I 1386); 1633 (overige jagers alleen in 't Vlack)[257]; 1633-1648, 1652 (jagers met speciale toestemming; Cau I 1376, 1378); 1646 &1648 (verbod schieten; Cau I 1386); 1648[258]; 1662 (jagen door derden)[259]; 1674[260]; 1674 (gekwalificeerden)[261]; 1680[262]; 1681 (instructie jachtopzieners)[263]; 1684[264]; 1686 (hogere boete op strikken; Cau IV 535); 1716[265]; 1750[266]; 1767[267]; 1786[268]; 1795 (jachtrecht)[269]; 1795 (visserij, otter/aalscholver)[270]; 1803[271]; Jachttijd: 1739 (Cau VI 617); 1742[272]; 1744[273], 1747[274]

241 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 89
242 KB Plakk Q 168 [8]
243 UB Leiden TB 6442 (niet gezien)
244 KB Plakk Q 168 [8] (na plakkaat 1586); Cau I 1384
245 KB Plakk F 150 [5]
246 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 86 III. 1621: bij boete onder ƒ100 geen beroep; 1623: opdracht stropers in hechtenis te houden tot uitspraak. Planoversie 1621 in NL-HaNA, Van Wassenaar van Duvenvoorde 3.20.87, inv.nr 99
247 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84
248 NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 6934 (bevoegdheid akten-jagers)
249 Cau III 613-623; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-364
250 NL-HaNA, Van der Goes van Dirxland, 3.20.17, inv.nr. 160
251 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31 inv.nr. 81 en 84; NHa, 3862 Heerlijkheid Heemstede, inv.nr. 294
252 Bort, Domeynen van Hollandt, 39 verwijst naar dit plakkaat bij zijn analyse dat het recht op vogelvangst met (klap)netten aan de landsheer toekwam en deels aan de adel was overgedragen.
253 KB Plakk Q 168 [21]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 76-202; Cau I 1336
254 NHa, 3862 Heerlijkheid Heemstede, inv.nr. 294; Hollands plakkaat van 1600 in 1625 in Heemstede gerenoveerd; of dat voor heel Holland is gebeurd, is onbekend
255 KB Plakk Q 168 [24]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-299; Cau I 1336
256 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 81
257 KB Plakk Q 168 [28]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-301; mogelijk NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 6934
258 KB Plakk Q 168 [31]
259 KB Plakk F 111 [56]
260 KB Plakk Q 169 [3]; Cau III 614
261 KB Plakk F 150 [41]; Cau III 613
262 KB Plakk F 150 [62]; Cau III 627
263 Stadsarchief Amsterdam, 76 Familie De Graeff, inv.nr. 575
264 KB Plakk Q 169 [14]; Cau IV 526; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 405-411; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-309
265 KB Plakk Q 129 [19], [20]; Cau V 788-799; *Resolutiën van Holland* 1716, 73-96; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 6009 (planoversie)
266 KB Plakk Q 69 [22]; UBA Br. 1524-4; Cau VII 882-893; *Ned. Jaarb.* 1750, 1077.
267 KB Plakk Q 71 [50]; Cau IX 595-607; UBA Obr. 350; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-306a; NHa, 3819 Heerlijkheid Bennebroek, inv.nr. 428
268 Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 53 noemt een plakkaat van 19-3-1786 waarover echter verder niets is gevonden.
269 KB Plakk F 156 [1], [8]; KB Plakk Q 172 [39], [40]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-321; *Nederlandsch tijdschrift voor jagtkunde* 1852, p.227 e.v.
270 Conceptpublicatie 3-8-1795 in *Decreten van de provisionele representanten van het volk van Holland*, KB 402 B 149
271 NHa, 160 Elswout, inv.nr. 72; verkorte inhoud *Codex novus Batavus* deel 1, 257, 339.
272 KB Plakk F 125 [19]
273 KB Plakk F 125 [65]; NHa, 3701 Ambachtsbestuur Velsen, inv.nr. 518; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 78 fol. 41
274 KB Plakk F 151 [55]; NHa, 3701 Ambachtsbestuur Velsen, inv.nr. 518; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 78 fol. 56; Cau VII 878.

Kraaiachtigen: (alleen speciale plakkaten voor kraaiachtigen vermeld) Holland 1656[275]; in 1686, 1699 en 1762 mogelijk vernieuwingen[276]; Beemster 1631[277]; Beemster ca. 1698[278]; Heerlijkheid Noordeloos 1715, 1735[279]; Cromstrijen vanaf 1763[280]

Nachtegaal: (alleen speciale keuren voor nachtegalen vermeld); Heemstede 1676[281]; Haarlem 1749[282]; Watergraafsmeer 1696[283]; 1757[284]

Eendenkooien: naast de bepalingen over eendenkooien in de jachtplakkaten waren er vanaf 1550 speciale plakkaten voor eendenkooien. Die gaan over de regulering van de aanleg en de bescherming tegen stropers en onrust. 1550-1604 (beperking aanleg; Merula III 46, 50; Scheltus, 74; Cau I 1308 (1604)); 1604[285]; 1585 (bescherming; Cau I 1304); 1622 (bescherming)[286]; 1631-1664 (bescherming; Scheltus, 74; Cau I 1308 (1631); Cau II 2509 (1658) Cau II 3180 (1664); 1675 (bescherming)[287]; 1676 (bescherming; Cau III 610); 1680 (kooien ZH; Cau III 611); 1700 (kooien ZH)[288]; 1755, 1774 (kooien bij Enkhuizen en Medemblik)[289]; 1760 (kooien ZH, Cau VIII 673)[290]; 1766 (wie mag vergunning geven tot oprichten eendenkooi?; *Nw Ned. Jaarb.* 1766, 495-546)

Valkerij (alle gevangen valken naar Valkhuis, Den Haag): 1539[291]; 1612 (Cau I 1388); 1633[292]

Duiven en zwanen: 1559 (Cau I 1300); zwanen West-FR 16-18 eeuw[293]

Zuid-Holland (baljuwschap): omvatte globaal het zuidoostelijke deel van de huidige provincie ZH, van Roterdam in het westen tot het zand van Brabant in het oosten. Het Land van Heusden en Altena (nu NB) behoorde er ook toe. De Zuid-Hollandse eilanden vielen er niet onder.[294] Jachtplakkaten van 1601, gerenoveerd 1623 en 1653[295]; 1678 & 1701[296]; 1722[297] gerenoveerd 1735 (locatie niet bekend); 1727[298]; 1747 (jachttijd)[299]; 1750[300]; 1767 (jachttijd)[301]; 1772.[302] Voor dit gebied zijn er daarnaast regels over eendenkooien, die bij Werkendam in de Biesbosch waren belangrijk. Bepalingen van 1567, 1570, 1617[303]; 1747[304]; 1760, 1761[305]

275 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Polder Barwoutswaarder c.a., inv.nr. 10; Cau II 2461; Scheltus, 132
276 In de NH-inventarisatie van 1809 wordt in Kortenhoef een plakkaat van 28-1-1686 voor ekster én kraai genoemd. 1699 is bevel verwijderen nesten; hing rond 1990 in jachtmuseum. 1762 vermeld door W., 'Eksters, kraaien...' in: DNJ 1982; 85. Deze plakkaten zijn in Cau, de resoluties van Holland of elders niet gevonden en ook in bronnen van na 1762 wordt alleen naar plakkaat 1656 verwezen.
277 Bouman, 'Kraaijennesten-schouw in de Beemster'.
278 *Beemster-lands keuren, wetten ende ordonnantien aangaande de civile regten.* Purmerend, 1698, 105p; UBA 437 F 12; op p. 83 ev. over kraaiachtigen en roofvogels.
279 Keuren vermeld in Schakel, *Geschiedenis*, 260, 263.
280 NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 707, map d4 (inhoud wijkt af van beschrijving inventaris).
281 NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 7006
282 Deel 1, p. 284 (nachtegalen en zwanen) in: *Keuren, en ordonnantiën der stad Haerlem, byeen verzameld tot 1755*. Met vervolg tot 1790. 2 delen, Haerlem, 1755-93. UBA 2328 A 12, 13.
283 Vlek, *Amsterdamse vogelhistorie*, 27.
284 P. 69, 70 in: *Keuren van de Watergraaffsmeer- of Diemer-meer*. Amsteldam, 1785, 132p, UBA 438 D2
285 Stadsarchief Amsterdam, 76 Familie De Graeff, inv.nr. 575, gelijk aan die in Cau I 1308; ook over vogels vangen en eieren rapen
286 NL-HaNA, Van Wassenaar van Duvenvoorde, 3.20.87, inv.nr. 99
287 KB Plakk F 112 [80]
288 BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 371; Cau IV 541
289 NHa, 3 Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier te Hoorn, oud inv.nr. 20 (1755) inv.nr. 301 fol. 204 (1774); voor eerdere resolutie daarover zie Cau VIII 671
290 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 79 fol 1
291 Uit Merula; Dam, *Vlughtbedrijf*, 42.
292 Cau II 2348; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84; NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 6934
293 NHa, 133 Heerlijkheid Schagen, inv.nr. 117-131; o.a. plakkaat 1548, 17de en 18de eeuw; ook verbod vogelvangst met netten in pluimgraafschap 1622
294 Ligging gebied is afgeleid uit de inleiding op de inventaris van het archief van dit rechtsgebied NL-HaNA, Baljuw en Vierschaar van ZH, 3.03.08.224; de beschrijving bij Van Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt*, 571-574 en de beschrijving op p. 359 van de *Tegenwoordige staat van Holland* uit 1749.
295 Deze plakkaten in: Van Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt*, 571-578. Welker, *Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid*, 176 vermeldt nog een plakkaat van 1633, maar dat kan ook schrijffout zijn.
296 Regionaal archief Dordrecht 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 46 p. 33
297 NL-HaNA, Baljuw en Vierschaar ZH, 3.03.08.224, inv.nr. 203; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 6010
298 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 40 p. 106 en 107
299 BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 940
300 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 29 p. 34
301 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 44 p. 13
302 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 29 p. 140; Groene Hart Archieven 170.1.01 Ambacht, later gemeente Alkemade, inv.nr. 604
303 Van Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt*, 34-41. Gold behalve voor ZH ook voor heel Holland.
304 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 29 p. 27; BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 915
305 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 44 p. 9 (1761, met verwijzing naar 1760)

Merwede (baljuwschap): 1724 (uitloven premie om verstoorders eendenkooien te pakken)[306]

Voorne: Hollands jachtplakkaten van 1551 en 1554 gingen over Holland én Voorne maar meestal golden de Hollandse regels niet voor Voorne. Vanaf 1519 zijn er voor Voorne eigen jachtplakkaten. In de 18de eeuw is daarin aangegeven dat ze zich naar Holland richten. Ze werden toen vaak in hetzelfde jaar als het Hollandse voorbeeld vastgesteld. Als bron is een keurboek voor Voorne belangrijk, verder als *Keuren* aangegeven.[307] Over jacht: 1519 (*Keuren*, 104); 1552 (Merula, 179; Cau I 1390); 1556 (Scheltus, 113; Cau I 1390); 1580 (*Keuren*, 128); 1623 (ook voor Flakkee, *Keuren*, 212-223); 1663 (Scheltus, 117; *Keuren*, 191; Cau II 3047); 1678, 1716 en 1750[308] 1751 en 1755 (alleen fluwijnen, wezels, bonsems)[309]; 1770[310] Kraaien en eksternesten: keur 1700[311]; 1701[312]. Deelgebieden Voorne: Oudt en Nieuw Kleyburg: 1652 (*Keuren*, 267); Heerlijkheid Heenvliet: 1536[313]; ca. 1680[314]; 1683[315]; 1716[316]; 1751 & 1752[317]; West-Voorne en Goedereede 1700[318]; Goedereede: 1678 (uitzetten patrijs, fazant)[319]; ca. 1680 (instructie baljuw aan secretaris Goedereede)[320]; Stad Brielle: 1546[321]

Land van Putten: 1711, 1749 (tegen strikken hazen en patrijzen)[322]; 1723 (jachtrecht)[323]; in 1722 wordt de wetgeving voor Putten verzameld en vernieuwd vastgelegd in *Keuren en ordonnantien der Landen van Putten*[324] waarin vanaf p. 49 jachtregels zijn opgenomen, deels met verwijzing naar oude keuren uit voornamelijk de 16de eeuw. De bepalingen zijn alleen met datering 1722 ingevoerd, omdat de oudere keuren niet zijn gevonden. 1728 (tegen buldoggen)[325]; 1742 (jachttijd)[326]; 1745, 1756, 1757 (allen jachttijd)[327]; 1756 (gesloten jachttijd hazen en patrijzen)[328]; 1792 (jacht in 1792 gesloten)[329]; Kraaye en Exter Nesten: 1722[330]; 1730, 1732, 1738, 1745[331]

Haagse bos/Klingen: De jachtplakkaten voor de Klingen en het ten noorden daarvan gelegen Haagse bos zijn voor een deel duidelijk gescheiden, maar voor een deel ook niet. Onduidelijk is het voor: 1601[332]; 1602 (Merula, 166); 1606 & 1610 (Cau I 1362; ook 1601 & 1602)

Haagse bos: 1593 (Cau VIII 656; Merula, 161); 1608 (Cau I 1402; Scheltus, 59); 1613 (Cau I 1408; Scheltus, 65); 1751[333]; 1768.[334] Gaan ook over bosbeheer en recreatief gebruik bos. Uit 1605, 1608, 1610 plakkaten met verbod gebruik geweren dat voor omgeving Den Haag was bedoeld (Cau I 1306; Scheltus, 70). Mogelijk gingen de oudste plakkaten ook over een deel van het gebied dat later als Klingen werd aangeduid. Vanaf midden 17de eeuw lijkt met Haagse bos het gebied ten noorden van Klingen bedoeld.

306 Regionaal archief Dordrecht, 134 Collectie van keuren en verordeningen, inv.nr. 20 p. 33
307 *Keuren ende Privilegien des Lands ende Heerlijckheyts van Voorne*. Den Briel, 1684, 274p (UBA 269 F2; ook in Nationaal archief). 1519 ook op p. 104 in keurboek 1717 (KB 940 F 40). Daarnaast een bronnenpublicatie t/m 1716 (KB 195 G 14).
308 NL-HaNA, Bestuursarchieven Land van Voorne, 3.17.04, inv.nr. 555 (1716) en 556 (1750). 1716 ook in keurboek KB 940 F 14 en 195 G 14 p. 279;. 1750 ook in NHa, 197 Collectie van de familie De Goede, inv.nr. 247; KB Plakk Q 69 [23] en Cau VII 894-898.
309 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 69-187 en 77-314; 1751 ook NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 79 fol 158
310 KB Plakk Q 72 [20]; artikel 34 over premie o.a. wouw.
311 NL-HaNA, Bestuursarchieven Land van Voorne, 3.17.04, inv.nr. 553; Streekarchief Voorne Putten, 026 Baljuw en leenmannen van Voorne, inv.nr. 15
312 Streekarchief Voorne Putten, 045 Ambacht Rockanje en annexe polders, inv.nr. 304
313 Pols, 'De keuren van Heenvliet van 1536', 219; keur grotendeels overgenomen van die van Voorne 1519
314 Streekarchief Voorne Putten, 033 Stad Heenvliet en heerlijkheid, inv.nr. 329
315 KB 195 G 14 [2] p. 26 en 940 F 40 [2] p. 26
316 Streekarchief Voorne Putten, 033 Stad Heenvliet en heerlijkheid, inv.nr. 329
317 Streekarchief Voorne Putten, 122 Heerlijkheid Heenvliet en ambacht, inv.nr. 790
318 KB Plakk F 147 [41]; Cau IV 542; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek* 1793, deel 3, 412
319 KB Plakk F 147 [18]; Cau III 625
320 GA Goedereede, inv.nr. 435
321 De Jager, *De middeleeuwsche keuren der stad Brielle*, 330. De formulering van de jachtbepaling in deze keur suggereert dat zij voor heel Voorne gold.
322 KB Plakk F 247 [2] en [22]; Cau V 786 (1711)
323 NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 861 stuk 134
324 KB 300 G 31
325 NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 862 stuk 41
326 Streekarchief Voorne Putten, 034 Ambacht Hekelingen en Vriesland, inv.nr. 584
327 KB Plakk F 247 [20], [23], [24]; 1756 ook *Ned. Jaarb.* 1756, 761; 1757 ook *Ned. Jaarb.* 1757, 726.
328 *Maandelijkse Nederlandsche Mercurius* september 1756, p. 81, 82.
329 Streekarchief Voorne Putten, 034 Ambacht Hekelingen en Vriesland, inv.nr. 584; *Nw Ned. Jaarb.* 1792, 1326
330 In vermelde keurboek, p. 52; mogelijk eerder afgekondigd
331 KB Plakk F 247 [15-17], [19]; NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 862, nr. 116 (1730) en nr. 236 (1732); Cau VII 874 (1745)
332 KB Plakk Q 168 [11]; Merula, 162; Regionaal archief Leiden, 0501A Stadsbestuur Leiden II, inv.nr. 3191 (handgeschreven versie).
333 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 78 fol 121 en inv.nr. 79 fol 155
334 KB Plakk F 73 [16]; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 79 fol 238 en inv.nr. 94 fol 236; Cau IX 607

Klingen (Den Haag): De ligging van Klingen wordt in de plakkaten zelf aangegeven. Westrand was de zee, zuidrand liep van Hoek van Holland tot Maasssluis. Oostrand is lijn Maassluis, Maasland, Gaag, Schipluiden, Delft. Noordrand ging van Delft over Den Haag (tussen centrum en bos) naar zee. Tot 1702 was de Klingen een gereserveerd jachtgebied; daarna hadden gekwalificeerde jagers er ook jachtrecht.[335] Voor de jacht in dit gebied was wel een afzonderlijke toestemming nodig. 1623[336]; 1628[337]; 1633[338]; 1634[339]; 1635[340]; 1646[341]; 1647[342]; 1648[343]; 1642 & 1648 (vergroting Klingen)[344]; 1678[345]; 1682[346]; 1687 & 1692[347]; 1694 & 1699[348]; 1702 (vrijdom jacht, Cau V 778); 1747[349]; 1752[350]; 1757[351]; 1767[352]; 1772, 1777 & 1782.[353] Uit 1675, 1702 en 1703 zijn er plakkaten over gebieden die binnen de Klingen moeten hebben gelegen. Die van 1675 en 1702 worden ook als Westland aangeduid en die van 1703 lag tussen Poeldijk, Monster en Naaldwijk.[354]

Gooiland: gebied kende verschillende aanduidingen en deelgebieden. Lag zowel in NH als UT. Aankoop Soestdijk door Oranjes in 1674 en verlening jachtrecht in omliggende gebied door gewest Utrecht waren belangrijk. Plakkaten voor: Soest, Baarn, Ter Eem, Immenes binnen en buiten 1674[355]; Houtvesterij Gooiland 1675[356]; Soestdijk 1675 (jachtrecht ten O Vecht)[357]; Soest, Baarn, ter Eem, Immenes 1700[358]; 1703[359]; 1716[360]; 1719[361]; 1749 (reservering jacht voor stadhouder ten O Vecht)[362]; Gooiland en de hoge heerlijkheid Soest, Soestdijk, Baarn en Ter Eem, Eemnes, Binnen- en Buitendijks, Duist, De Haar en Zevenhuizen 1750[363]; idem 1754 (sluiting jacht)[364]; 1788 (jachtrecht)[365]

Vlieland: 1672 (konijnen, eieren zoeken; Scheltus, 87; Cau III 613); 1756 (uitroeien konijn)[366]

Texel: 1655 (ekster)[367]; 1672 (Scheltus, 88 Cau III 613); 1739, 1766 & 1774 (eendenkooien en verbod vogelvangst)[368]; 1706, 1716, 1736, 1746, 1763 & 1773 (Eyerland; konijnen en meeuwen)[369]; 1777-1790 (jachttijd, jachthonden; eieren zoeken, maar onduidelijk van welke soort)[370]

---

335 *Codex Batavus* 1738, 1171.
336 Scheltus, 21 & Cau I 1366 vermelden een deel van de plakkaten van 1623-1648; Cau schrijft over de limieten van de Klingen.
337 KB Plakk Q 168 [22], [23]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 75-129
338 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84; in Cau I 1372 ook plakkaten over poten haas en patrijs 1634-1648.
339 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84
340 KB Plakk Q 169 [29]; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84
341 Cau II 2386; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84
342 Verklaring dat plakkaat 1646 ook in 1647 geldt; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 81
343 KB Plakk Q 168 [30]
344 Cau I 1370; voor 1648 in KB Plakk Q 168 [31] (na Holland 1648).
345 Het Utrechts archief, 1001 Huis Amerongen, inv.nr. 2036; Cau III 626
346 KB Plakk F150 [72]; Cau III 1419
347 Identieke plakkaten; KB Plakk F 150 [82]; Cau IV 537; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 411.
348 Identieke plakkaten; KB Plakk F 150 [89]; KB Plakk F 150 [97]; Cau IV 538 (1699)
349 KB Plakk F 151 [53]; Cau VII 877; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 78 fol. 53 /183; *Ned. Jaarb.* 1747, 651
350 KB Plakk F 72 [59]; NL-HaNA,, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr 79 fol. 161; verkort in *Ned. Jaarb.* 1752, 917
351 KB Plakk F 72 [76]; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 78 fol 311; *Ned. Jaarb.* 1757, 525.
352 KB Plakk F 73 [6]; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 94 fol. 228/229
353 Identieke plakkaten; KB Plakk F 73 [33], [50], [73]; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 79 fol. 273 (1772); inv.nr. 94 fol. 238, 239, 252; Cau IX 610 (1772)
354 1675: KB Plakk F 150 [47]; Cau III 614; 1702: KB Plakk F 150 [98]; 1703: Plakk F 118 [47]; Cau V 779
355 KB Plakk F 70 [34]
356 KB Plakk F 70 [36]; Cau III 623
357 KB Plakk F 112 [44]; Cau III 623
358 KB Plakk F 71 [16]; gelijkluidend plakkaat uit zelfde jaar voor houtvesterij Gooiland KB Plakk F 71 [15] en Cau IV 539
359 Twee verschillende handgeschreven plakkaten van stadsbestuur Naarden. Stads- en streekarchief Naarden, Archief Vereniging Stad en Lande van Gooiland, inv.nr. 2889, 2890
360 Gedrukt plakkaat van stadsbestuur Naarden. Stads- en streekarchief Naarden, Archief Vereniging Stad en Lande van Gooiland, inv.nr.2891
361 Jachtrecht, plakkaat en instructie jachtopzieners: Cau V 808-815; instructie in UB Leiden ThysPF 13732; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 421.
362 *Ned. Jaarb.* 1749, 781; KB Plakk F 127 [48]; Cau VII 879
363 Het Utrechts archief, 3 Jachtgerecht, inv.nr. 38; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-135; Cau VII 882; instructie jachtgericht voor dit gebied uit 1750 in KB Plakk Q 69 [18]
364 KB Plakk F 72 [65]
365 KB Plakk F 138 [80]; *Ned. Jaarb.* 1788 854
366 NHa, 3 Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier te Hoorn, inv.nr. 301 fol. 11
367 Regionaal archief Alkmaar, Gemeente Texel 76.1.001, inv.nr. 20 Keurboek art 46
368 NHa, 3 Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier te Hoorn, inv.nr. 301 fol. 113 en oud inv.nr. 18A69
369 NHa, 3 Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier te Hoorn, inv.nr. 299 fol. 68 (1716, met vermelding eerdere publicatie in 1706) en 25-10-1736 (z.p.); inv.nr. 301 fol. 98 (1763) en fol. 181 (1773); KB Plakk F 134 [41] (1773)
370 Regionaal archief Alkmaar, Gemeente Texel 76.1.001, inv.nr. 22 Keurboek art 32, 34 (eieren), 47, 50 53, 78, 86 (jachttijd, honden, hazen, jagen op sneeuw)

Wieringen: 1733 (eendenkooien en verbod vogelvangst)[371]

Heerlijkheid Callantsoog: 1620, 1624, 1636, 1638, 1660[372]

Heerlijkheid Harenkarspel: ca. 1790 (jagen op tamme en wilde zwanen)[373]

Oude Zijpe en Hazepolder: 1701 (kraai en ekster)[374]; 1716[375]; 1717 (vogels vangen, kraaiachtigen en jacht)[376]; 1802 (mussen)[377]

Purmer en Wormer: 1630 (waarschuwing jachtplakkaat te volgen)[378]

Heerlijkheid Bergen: Renovatie en ampliatie jachtordonnantie 1754.[379] Het originele plakkaat is mogelijk van 1659 (art 46); de opgenomen regels lijken inderdaad een eeuw ouder. Het gebied was ca. 3400 ha. groot. 1757 (procesrecht)[380]

Brederode: 1456 (jachtrecht)[381]; 1478 (pachtbrief met jachtregels; Merula I, 10); 1581[382]; 1627 (jachtvergunning, honden)[383]; 1640 & 1648[384]; 1670[385]; 1679[386]; 1768 (honden)[387]; 1773.[388] Het gebied werd vaak als houtvesterij Brederode aangeduid, maar in bv. plakkaat 1670 ook heerlijkheid, wat het naar karakter was.

Huis Leeuwenhorst: in 1677 kreeg de eigenaar het exclusieve jachtrecht. Het was daarmee één van de weinige gebieden waar gekwalificeerde jagers niet mochten jagen en werd daarom als Vrijheid Leeuwenhorst aangeduid: 1677[389]; 1679[390]; 1738 (zwanendrift abdij Leeuwenhorst)[391]

Vrijheid huis Teylingen: overzicht jachtregels 1517-1625[392]; 1646[393]

Heerlijkheid Katwijk: ongedateerde, handgeschreven bepalingen over Katwijk, vermoedelijk van 1764[394]

Heerlijkheid Heemstede: 1617-1676 tiental korte plakkaten over jagen, honden en katten.[395] Het gebied was volgens enkele plakkaten 'vry allodiael ende patrimoniael goedt'. Daarmee viel het niet onder grafelijkheids wildernisse en zouden anderen hier niet mochten jagen. Dat blijkt echter niet uit andere stukken.

Heerlijkheid Bennebroek: 1684[396]; 17de eeuw (bescherming eendenkooi)[397]

371 NHa, 3 Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier te Hoorn, inv.nr. 18A69 (oud nr.)
372 NHa, 129 Heerlijkheid Callantsoog, inv.nr. 27 (in 1624, 1636, 1638 herhaalde afkondiging; 1660 is nieuw plakkaat)
373 NHa, 247 Heerlijkheid Harenkarspel, inv.nr. 40
374 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446 (stuk 37)
375 *Keuren en Ampliatie Op het Stuk van de Jagt in en onder de Oude-Zype, z.j. (ca. 1716)* (kopie eigen archief; herkomst onbekend, waarschijnlijk NL-HaNA, Houtvesterij)
376 Een deel van de bepalingen in het keurboek van 1717 is van oudere datum, maar welke datum is vaak niet duidelijk. In Keurboek van KB 760 E 72 Titul 3, 31 en 36
377 NHa, 13 Gewestelijke besturen in NH, inv.nr. 446 (stuk 37)
378 Stadsarchief Amsterdam, 76 Familie De Graeff, inv.nr. 575; hierin ook blanco breukbriefjes voor dit gebied. In inv.nr. 570, stuk 24, een handgeschreven versie, mogelijk voor een ander jaar.
379 Regionaal archief Alkmaar, Gemeente Bergen 15.2.1.001, inv.nr. 271A; *Ned. Jaarb.* 1754, 1290.
380 KB 380 E 18
381 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 63.
382 NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 6931
383 Plakkaat op p. 186 in handschrift Scriverius in KB 130 C 9
384 NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 6936, 6938 (jachttijd)
385 KB 300 F 44 [1]; iets andere versie in UB Leiden Thysia 1786; herdrukt 1724 (volgens *Bibliografie van Haarlem*, 1867).
386 NHa, 3701 Ambachtsbestuur Velsen, inv.nr. 521; het betreft een handgeschreven versie van het opnieuw uitgegeven en geamplieerd plakkaat van 1670
387 NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 6940
388 NHa, 184 Oud-Rechterlijke en weeskamer archieven, inv.nr. 7081 (concept-reglement; niet duidelijk of het is afgekondigd)
389 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 91, fol. 74-77; Den Hartog, 'Leeuwenhorst', 9.
390 Cau V 799; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-306b; Chomel, 1778, 1221; *Resolutiën van Holland* 1716, 96-101; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 6009; KB Plakk F 70 [54]
391 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 93 fol. 40
392 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 168
393 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84
394 NL-HaNA, Van Wassenaar van Duvenvoorde, 3.20.87, inv.nr. 2881
395 NHa, 3862 Heerlijkheid Heemstede, inv.nr. 294
396 NHa, 3819 Heerlijkheid Bennebroek, inv.nr. 429
397 NHa, 3819 Heerlijkheid Bennebroek, inv.nr. 444; ook *Nw Ned. Jaarb.* 1766, 536.

Kennemerland: 16de en 17de eeuw (zwanen)[398]

Ambacht Nieuwer-Amstel: (Amstelveen) 1796[399]

Duinen bij Leiden: 1680[400]

Heerlijkheid Warmond: 1629 (eenden en eendenkooi); 1633; 1641 (zwanen); 1643 (kwartelen); 1645[401]; 1648 (2 jaar niet jagen); 1655 (2x), 1657; 1687; 1733 (zwanen). Eieren rapen: 1676, 1678, 1707[402]

Vrijheid van Zuidwijk: ook als heerlijkheid Zuidwijk aangeduid, omvatte het duindeel van Wassenaar; 1677[403]

Ambachtsheerlijkheid Rijswijk: ca. 1607, ca. 1615, 1629, 1686, 1687 (schieten en vangen vogels)[404]; 1644-1646 (rapen eieren)[405]

Land van Belois: omvatte onder meer Schoonhoven, Haastrecht, de Vlist; 1716[406]

Land van Arkel: gebied ten noorden van Gorinchem. 1747 (sluiting jacht; Cau VII 879); 1748 (sluiting jacht)[407]; 1749 (*Ned. Jaarb.* 1749, 909); 1753 (*Ned. Jaarb.* 1753, 108); 1781 (onbekend)[408]

Stad Gorinchem: 1517[409]

Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen: bij Numansdorp in Hoeksewaard; 1662[410]; 1665[411]; 1763[412]

Baljuwschap Strijen: plakkaten vrijwel gelijk met aangrenzend Cromstrijen. Het plakkaat van Strijen van 1763 is twee weken later vastgesteld. Daarin is sprake van kraai én ekster, terwijl Cromstrijen alleen ekster noemt; 1665[413]; 1763[414]; 1768 (jachttijd).[415] Over het jachtrecht in dit gebied zijn in 1655 rechtszaken gevoerd.[416] Voor het baljuwschap Strijen én de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen is er daarnaast een ongedateerde 'Waarschouwinge' over het verplicht verwijderen van nesten van ekster en kraai. Daarin wordt verwezen naar het plakkaat van 1763. In 1788 vermeld dat ze jaarlijks werd afgekondigd.[417]

Beijerlanden: ook Ambachtsheerlijkheid Zuid-Beijerland genoemd. Westelijk van Cromstrijen. 1753 (1705-1788)[418]

Zevenhuizense bos: 1554[419]; 1593 (onbekend waar); 1608 (Cau I 1410; Scheltus, 67)

Graafschap Leerdam: in zuidoost hoek ZH. In 1624 en 1664 werden jachtplakkaten voor het graafschap vastgesteld.[420] In 1687 werd een plakkaat vastgesteld dat ook voor Baronie van IJsselstein en Land van Cuijk, andere bezittingen van de Oranjes, gold.[421] Graafschap Leerdam en Baronie van Acquoy 1764 (honden)[422]

---

398 P. 297 in *Generale privilegien ende hantvesten van Kennemer-land*t.., 1652, KB 377 C 4
399 Stadsarchief Amsterdam, 5501 Archief van het Ambacht Nieuwer-Amstel, inv.nr. 350
400 KB Plakk F150 [56]
401 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 84
402 Regionaal archief Leiden, 0512 Huis te Warmond, inv.nr. 614 (1629, 1633, 1641, 1643, 1655, 1657, 1687, 1733); inv.nr. 619 (1648); inv.nr. 620 (eieren rapen 1676, 1678, 1707).
403 KB Plakk F 70 nr. 56
404 Archief Delft, 700 Oud archief Rijswijk inv.nr. 51 (ca. 1607, ca. 1615, 1629) en 68 (1686, 1687).
405 Archief Delft, 700 Oud archief Rijswijk inv.nr. 53
406 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 78 fol. 325
407 KB Plakk F 72 [17];
408 Plakkaat vermeld in brief uit 1785 in Gelders archief, 3123 Heerlijkheid Spijk, inv.nr. 43
409 Bruch, *Middeleeuwse rechtsbronnen van Gorinchem*, 212-214.
410 Regionaal archief Dordrecht, 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 717
411 NL-HaNA, Familie Cousebant, 3.20.09, inv.nr. 650; Regionaal archief Dordrecht, 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 679
412 Regionaal archief Dordrecht, 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 679
413 Regionaal archief Dordrecht, 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 681
414 Regionaal archief Dordrecht, 489 Archiefbibliotheek, inv.nr. 10963
415 Regionaal archief Dordrecht, 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 689
416 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 81.
417 NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 707, map d4
418 Regionaal archief Dordrecht, 1062 Ambachtsheerlijkheid van Zuid-Beijerland, inv.nr. 520; afschrift uit 1788; plakkaat 1753 lijkt renovatie van plakkaat 1705 en 1735
419 Van Pelt Lechner, 'Het voormalige Zevenhuizensche Bosch', 101; NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 35 fol. 265v-267
420 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 5377 en 5381
421 KB Plakk Q 68 [2]; planoversie in NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 9953 (14)
422 KB Plakk F 70 [98]

Vrije heerlijkheid Asperen: ook baronie genoemd. 1655[423]; 18de eeuw (honden, eendenkooien)[424]

Vianen en Ameide (Meerkerk; Lexmond) gebied langs de Lek op grens UT en ZH: 1627[425]; 1687[426]; plakkaat 1687 is uitbreiding van niet gevonden plakkaat uit 1681. In 1729 werden de rechten op de heerlijkheden Vianen en Ameide gesplitst en verkocht. Voor de deelgebieden werden midden 18de eeuw jachtplakkaten vastgesteld waarvan de tekst van die van Vianen en Ameide is afgeleid. Het betreft heerlijkheid Meerkerk 1742[427]; 1787 (bevoegdheid jachtgericht, Cau IX 755); heerlijkheid Ameide 1760[428]; 1778, 1785, 1786 (rapen eieren wild; in 1786 incl. kievit)[429]; heerlijkheden Lexmond, Agthoven, Cortenhoeven en Lakerveld 1762[430]

Heerlijkheid Langerak ligt tegen voorgaande gebied aan: 1638[431]

Hoorn: 1718 (vermeld in keur 1789); 1733 (jachttijd); 1776 (regulering schade door zwanen en eenden)[432]; 1789 (jachttijd, zwanendift)[433]

Oterleek: 1732 (zwanen); 1739 (honden)[434]

Heerlijkheid Obdam: 1688[435]

Heerlijkheid Oosthuizen: 1686 (gedrukte en geschreven plakkaten over honden, gebruik geweren, jachttijd)[436]

Enkhuizen: keur 1655 (regels vogelvangst en rapen eieren buiten stad)[437]

Burghorn (bij Schagen): 1505[438]

Waterland: 1673 (verbod vogels vangen op land en bij kerken)[439]

Beverwijk: 1627[440]

Amsterdam: 1536 en 1571 (ooievaars); 1645, 1656, 1671 (stadszwanen); 1618 (vogels)[441]

Heerlijkheid Marquette: (bij Heemskerk) bescherming nesten zwanen 18de eeuw[442]

Bijlmermeer: 1748 (verbod schieten wild)[443]

Haarlem: ca. 1625[444] 1636-1656 (bescherming stadszwanen en eendenkooi)[445]; 15e-17e eeuw (zwanendriften, stadszwanen)[446]

423 NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, sententienr. 41 in inv.nrs. 760-762
424 Het Utrechts archief, 32 Familie Van Boetzelaer, inv.nr. 890
425 KB Plakk Q 326 [1]; Jachtmuseum Doorwerth, zonder inv.nr.
426 KB Plakk Q 326 [2]; Het Utrechts archief, 1241 Kamer van justitie te Vianen, inv.nr. 320 fol 1-6
427 NL-HaNA, Jachtgerecht Meerkerk, 3.19.36, inv.nr. 1; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-298; Cau VII 869-873; KB Plakk Q 336 [2]
428 KB Plakk Q 138 [12]; NL-HaNA, Jachtgerecht Ameide, 3.19.03, inv.nr. 2; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-320; Cau VIII 676
429 NL-HaNA, Jachtgerecht Ameide, 3.19.03, inv.nr. 4
430 NL-HaNA, Jachtgerecht Leksmond, 3.19.32, inv.nr. 3
431 NL-HaNA, Heerlijkheid Langerak, 3.19.29, inv.nr. 46; Regionaal archief Dordrecht, 796 Gemeente Langerak, inv.nr. 104 (met aantekening publicatie ordonnantie tot 1649).
432 NHa, 133 Heerlijkheid Schagen, inv.nr. 117
433 KB Plakk F 260 [7]
434 Bepalingen in keurboek; Regionaal archief Alkmaar, Gemeente Oterleek, 65.2.1.001, doos 58
435 Westfries archief, 0964 Huisarchief Weldam, inv.nr. 111
436 NHa, 131 Heerlijkheid Oosthuizen, inv.nr. 131
437 *Keuren ende Ordonnantien der Stede Enchuysen*, 122. KB 300 J 33; UBA 314 E 3
438 Pols, *Westfriesche stadrechten*, deel 1, 409.
439 *Generaale Keuren en ordonnantien van de zes hoofd-dorpen van Waterland, sedert 1673 gemaakt*. Amsterdam, 's Hagen, 1746, p. 23, 24, 26.
440 NL-HaNA, Van Wassenaar van Duvenvoorde, 3.20.87, inv.nr. 100 (handgeschreven plakkaat)
441 Noordkerk, *Handvesten Amsterdam*, deel 2, 745, 746, 1034.
442 Stadsarchief Amsterdam, 231 Archief van de eigenaren van het huis Marquette, inv.nr. 398
443 Archief Waterschap Amstel Gooi en Vecht, 0501 Heemraadschap de Bijlmermeer, inv.nr. 158
444 NL-HaNA, Van Wassenaar van Duvenvoorde, 3.20.87, inv.nr 99
445 NHa, 2166 Collectie stadspublicaties van Haarlem, inv.nr. 35Y, 53Y, 62Y, 91Y, 123Y, 147Y, 833Y, 834Y; KB Plakk F 220 [12] (1640); KB Plakk F 221 [7] (1642)
446 NHa, 3993 Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 4550-4565, 6935, 6994

Schiedam: 1718 (bescherming stadszwanen)[447]

Schieland: 1644 (eksternesten)[448]; 1696 (verbod vogelvangst met netten)[449]; 1720 (eksternesten)[450]; 1752 (bevoegdheid Houtvesterij in Schieland)[451]

Vlaardingen: 1772 (zwanendriften)[452]

Rotterdam: 17de eeuw (zwaandrift)[453]

Heerlijkheid Nieuwkoop en Noorden: 1663 (schieten snippen, leeuwerken, kiwiten)[454]

Stad aan 't Haringvliet: 1538, 1553[455]

Zeeland

De dynamiek in de verdeling van land en water maakt het moeilijk de jachtregels naar gebieden te vertalen en ook bestuurlijk wijzigde er veel. Zeeuws-Vlaanderen viel tot 1814 niet onder de regels die voor gewest Zeeland werden vastgesteld. Keuren met jachtbepalingen zijn er uit de 13de eeuw, 1495 en 1604.[456] Jachtplakkaten voor Zeeland zijn er uit 1556[457]; 1574, 1583 (Cau I 1352), 1585, 1591 (jachtrecht, honden)[458]; 1594[459]; 1609 (Cau I 1352); 1613[460]; 1623[461]; 1660 (Cau II 3031); 1661 (met ampliatie van 1661)[462]; 1675[463]; 1696 (grote honden)[464]; 1733 (vossen)[465]; 1735[466]; 1756 (Cau VIII 672); 1770 (jachthonden)[467]; 1795[468]; 1796.[469] In Zeeland stond het jachtrecht van de ambachtsheren centraal, maar er was wel lang discussie over de omvang van hun recht. In 1785 werd het recht door de Staten van Zeeland bevestigd.[470]

Kraaiachtigen: 1712 (Cau V 1282; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 592); 1743 (Cau VIII 663); 1747 (renovatie voor Walcheren vanwege slechte naleving)[471]; 1774[472]

Lande en heerlijkheden Noord-Beveland: 1676 (sluiting jacht)[473]; 1735 (patrijzen)[474]

Tholen: verbodsbepalingen 2de helft 15de eeuw[475]; 1670 (met Schakerloo, jacht en kraaiachtigen)[476]; 1746

447 KB Plakk F 252 [7]
448 *Keuren ende ordonnantien over den lande ende bailliuwschappe van Schielandt*, 1644, p. 36. KB 938 A 40
449 *Keuren ende ordonnantien van 't heemraadschap van Schielant ende den gevolge van dien*, 1696, p. 44. KB 1133 E 19
450 *Keuren ende ordonnantien over den lande ende bailliuschappe van Schielant*, 1720, p. 67. KB 300 J 34
451 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 94 fol. 200; KB Plakk F 253 [2]; *Ned. Jaarb.* 1752, 475.
452 *Handvesten, octroyen, privilegien en regten aan de stede Vlaardingen*, 1772, 's Graaven-haage, p. 135.
453 NL-HaNA, Heerlijkheid Bleiswijk, 3.19.09, inv.nr. 108
454 *Keuren, Ordonnantien, Privilegien, etc van de Heerlijkheid Nieukoop en Noorden*. 1756, p. 93. UBA 468 F 34
455 Van der Gouw, 'Rechtsbronnen van Stad aan 't Haringvliet', 81.
456 Kruisheer, *Het ontstaan van de (landkeuren),* 102; Fruin*, De keuren van Zeeland*, 228 (1495) en KB 300 M 7 (1604). Zie ook Van Steensel, *Edelen in Zeeland,* 130, 400.
457 Cau II 2080; ZA, 33.1 Verzameling handschriften, inv.nr. 54; in 1562 en 1569 gerenoveerd, zie ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19 (processtuk uit 1765, p. 12)
458 ZA, 255 Familie Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, inv.nr. 499 (handgeschreven kopie van plakkaten 1574, 1585, 1591).
459 KB Plakk Q 218 [12]; Cau I 1352
460 KB 2214 A 76
461 KB Plakk Q 218 [13]; ZA, 465 Ambachtsheerlijkheid Buttinge en Zandvoort, inv.nr. 46; Cau I 1352; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 458.
462 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19; ZA, 465 Ambachtsheerlijkheid Buttinge en Zandvoort, inv.nr. 47; UBA Pfl. G e 26; Pfl. C p 23; O 60-2555 (8) en [9]
463 KB Plakk Q 218 [36]; UBA O 60-2555 (10) en Obr. 658; ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19; Cau III 1178; Chomel, 1778, 1223; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 459.
464 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19; in 1734 vernieuwd
465 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19
466 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19; Cau VI 1143
467 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19;
468 KB Plakk F 180 [30]
469 KB Plakk F 181 [9], [12] (19-8-1796 resp. 20-9-1796); *Jaarb. der Bataafsche Republiek* deel 9 (1796) XXXII (19-8-1796) en deel 10 (1797) III (20-9-1796).
470 zie Delahaye, *Vossemeer land van 1000 heeren,* Hs. 16.
471 Resolutie 1-5-1746 waarschijnlijk in ZA, 2.1 Staten van Zeeland Gecommitteerde Raden, inv.nr. 554
472 Van 3-5-1774, vermeld door Boerendonk, *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw,* 203, maar in bv. Cau niet gevonden.
473 KB Plakk F 70 [50]; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 14262
474 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19
475 Unger & de Smidt, 'Rechtsbronnen van Tholen', 324.
476 *Voorgeboden ende keuren der stede ende lande vander Tholen, metten Ambachte van Schakerloo*, 1670, p. 44 (jacht) en 56 (kraaiachtigen) in KB 78 J 36

(honden)[477]; voor inliggende ambachten: Land en heerlijkheid Sint-Maartensdijk: 1675 (sluiting jacht)[478]; Heerlijkheden Poortvliet: 1680 (jachttijd)[479]; Vossemeer: 1570 (kraaiachtigen)[480]

Schouwen Duiveland: Haamstede: 1300[481]; Oosteren en Westeren Duine: 1307, 1534[482]; Duiveland: 1429; 16de eeuw (eed pluimgraaf) [483]; vóór 1648 (kraaiachtigen, niet gevonden)[484]; 1677 (jachttijd).[485] Inliggende ambachten: Heerlijkheden Dreischor c.a.: 1679 (jachttijd).[486] Voor het oostelijker gelegen Oosterlandt, 's Heer-Jans-Landt en Oostersteyn: 1683.[487] Heerlijkheid Bruinisse: 1568[488]

Zierikzee en omgeving: Poort-Ambagt en Jurisdictie der Stad Zierikzee, 1758[489]

Walcheren/Vlissingen: heerlijkheden Walcheren 1764 (sluiten jacht)[490]; ambachtsheerlijkheden Vlissingen 1765 (sluiten jacht)[491]

Zeeuws-Vlaanderen: Het huidige Zeeuws Vlaanderen was tot ca. 1600 de noordelijke rand van het graafschap Vlaanderen. Jachtplakkaten van Vlaanderen zijn er onder meer van 1571[492]; 1630[493]; 1631[494]; 1694.[495] Tot ca. 1600 golden die dus ook voor het huidige Zeeuws Vlaanderen; daarna voor het aangrenzende nu Belgische gebied. Na 1648 werd Zeeuws Vlaanderen een generaliteitsland, Staats-Vlaanderen. Voor dit hele gebied zijn er jachtplakkaten voor kwartier Vlaanderen uit 1694[496] en 1697.[497] Voor delen van dit gebied: Vrije van Sluis (in het westen) jachtplakkaat uit 1723[498]; Land en Ambacht Axel, Neuzen (en Biervliet) (in het midden): 1600, met vernieuwingen die ook voor Biervliet golden[499]; 1641 (Cau I 1359); Ambacht Hulst (in het oosten): 1662[500]; 1669[501]; 1696; 1706.[502]; eind 18de eeuw.[503] Over jachtrecht 1672.[504] Renterij in Hulster-Ambacht: 1678[505]; 1696[506]; Stad Aardenburg: keur 1576.[507]

Midden 18de eeuw was er een geschil over het jachtrecht in Staats-Vlaanderen, waarbij ook de geschiedenis van de jacht uitgebreid behandeld werd.[508] Uit 1753 en 1755 zijn er bepalingen over het jachtrecht die echter over de jachtpraktijk geen informatie geven.

Noord-Brabant

Noord-Brabant was tot 1576 onderdeel van Hertogdom Brabant. Na de Opstand werd het gebied Staats Brabant genoemd en als generaliteitsland vanuit Den Haag bestuurd. Het kende een aantal districten zoals de Meijerij 's

477 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19
478 KB Plakk F 70 [46]
479 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19
480 Boerendonk, *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw*, 203.
481 Wiersum & de Jonge Ellemeet, 'Rechten van Schouwen en Duiveland', 492; keur met bepalingen over haas, patrijs, konijn.
482 Wiersum & de Jonge Ellemeet, 'Rechten van Schouwen en Duiveland', 485, 488; keur 1307 met bepalingen over haas, patrijs, konijn; ordonnantie 1534 met bepalingen over honden en katten.
483 Wiersum & de Jonge Ellemeet, 'Rechten van Schouwen en Duiveland', 518; keur met bepalingen over vogelvangst, zwanen, haas, patrijs, konijn; 633 eed.
484 In 1648 beloning voor verwijdering nesten ekster en kraai in Westerschouwen, waarschijnlijk om te voldoen aan een verplichting, zie Fokker, *Schouwen van 1600-1900*, 824, 834.
485 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19
486 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19
487 UB Leiden ThysPF 10674
488 Wiersum & de Jonge Ellemeet, 'Rechten van Schouwen en Duiveland', 655.
489 ZA, 102 Verz M.J. de Jonge, inv.nr. 19; *Ned. Jaarb.* 1758, 856; *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 460.
490 KB Plakk Q 328 [21]
491 KB Plakk Q 328 [27]
492 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 173
493 KB Plakk Q 66 [29]
494 KB Plakk Q 11 [25]; Anselmo, *Placcaeten ende ordonnantien*, 185-201.
495 ZA, 7 Vrije van Sluis, inv.nr. 377
496 Los plakkaat in ZA, 7 Vrije van Sluis, inv.nr. 377; jaartal in handschrift op achterzijde.
497 Bijlage L in processtuk van 1753 in ZA, 7 Vrije van Sluis, inv.nr. 377
498 KB Plakk F 48 [110]; ZA, 8 Hulsterambacht, inv.nr. 193; BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 2670; NL-HaNA, Grafelijkheidsreken-kamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 861 stuk 81; Chomel 1778, 1246 (vnl. over jachtgericht); *Ned. Placaat en rechtskundig woordenboek*, 1793, deel 3, 468.
499 Scharp, *Geschiedenis en costumen van Axel*, 11-14.
500 ZA, 8 Hulsterambacht, inv.nr. 193
501 ZA. 8 Hulsterambacht, inv.nr. 193; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 13515
502 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-310; Cau V 783
503 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 13521
504 Tilburg universiteit TRE C 2398; Universiteitsbibliotheek Utrecht EAZ 315
505 KB Plakk F 70 [60]
506 KB Plakk Q 68 [13]
507 Vorsterman van Oyen, *Rechtsbronnen der stad Aardenburg*, 188.
508 Privatieve jacht, onderscheid jacht en vogelarij; ZA, 7 Vrije van Sluis, inv.nr. 377; Cau VIII 670

Hertogenbosch en de Baronie van Breda waarvoor jachtplakkaten werden vastgesteld. Een goed overzicht van de plakkaten in de vorm van een plakkaatboek of plakkatenlijst ontbreekt.

Jachtplakkaten voor het oude Hertogdom Brabant zijn er uit 1545, 1568; 1571; 1585 (klimsporen); 1613; 1625; 1629.[509] Omdat ze een veel groter gebied omvatten dan Noord-Brabant, is de betekenis beperkt. In de Noord-Brabantse plakkaten zijn wel veel onderdelen uit deze oude plakkaten overgenomen.

In de Noord-Brabantse plakkaten zijn de gevolgen te zien van de Blijde Inkomst van 1356 die de relatie tussen de burgers en de vorsten regelde. De grote invloed die burgers kregen betrof ook jachtzaken. Zij hadden vooral voor de jacht op klein wild meer rechten dan elders.[510] Het Hollands bestuur erkende dat niet, blijkt bv. uit een plakkaat voor Staats-Brabant van 1643.[511] De juridische discussie daarover sleepte tot begin 20e eeuw.[512]

Brabant: 1772 (jachttijd)[513]

Meijerij 's Hertogenbosch: 1656[514]; 1661 (enkele wijzigingen op 1656)[515]; 1675 (sluiting jacht)[516]; 1700-1710 (stroperij)[517] 1739 (stropers, jachttijd)[518]; 1767 (eendenkooien).[519] Uit bv. plakkaten van deelgebieden blijkt dat het plakkaat van 1656 tot eind 18de eeuw referentie bleef.

Baronie van Breda: 1560[520]; 1609[521]; 1614[522]; 1619, 1620, 1648, 1669[523]; 1674[524]; 1679, 1680, 1684, 1686, 1687 (allen sluiting jacht)[525]; 1699[526]; 1716 (jachttijd)[527]; 1739[528]; 1749 (sluiting jacht)[529]; 1751[530]; 1787 (jachttijd)[531]

Land van Cuijk was lang een heerlijkheid in bezit van de Oranjes. De grootste stad, Grave, wordt in enkele plakkaten vermeld. Jachtplakkaten uit 1605[532]; 1648[533]; 1669[534]; 1675[535]; 1687 (noot 421); 1696[536]; 1724[537]; 1725-1784[538]; 1771, 1777, 1778, 1779, 1780, 1787 (allen jachttijd)[539]; 1785 (jachttijd).[540] De 18de eeuwse plakkaten verwijzen voor de nadere regels naar het plakkaat van 1687 of 1675. Het plakkaat van 1687 gold behalve voor Land van Cuijk en stad Grave ook voor graafschap Leerdam en Baronie IJsselstein.

509 Anselmo, *Placcaeten ende ordonnantien*, 166-185.
510 Kosters, *Eenige mededeelingen*, 49.
511 BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 13; Cau I 1360. Dit plakkaat wordt ook wel aan Meijerij 's Hertogenbosch toegeschreven.
512 *Verslag der staatscommissie*, 87; over het Brabantse jachtrecht zie Verberne, 'Kort begrip'.
513 RHCL, 01.075 Landen van Overmaas, inv.nr. 2673
514 KB Plakk Q 53 [18]; BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 2067; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 69-005; RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015 (brochure en planoversie); Cau II 2449
515 Cau II 2659; BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 2067
516 KB Plakk F 56 [22]; Cau III 628; RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015
517 RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015; in 1700, 1704 en 1710 gepubliceerd.
518 KB Plakk F 58 [43]; RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015 (planoversie)
519 BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 1431
520 Jans, 'Ordonnantie opt vangen der wilde beesten'.
521 BHIC, 108 Handschriftenverzameling, inv.nr. 92, p. 44; Regionaal archief Tilburg, 2400 Dorpsbestuur Terheijden, inv.nr. 1530; Hallema, ´Jacht, wildstand en bosbouw in de 17e eeuw´, 26.
522 Hallema, ´Jacht, wildstand en bosbouw in de 17e eeuw´, 31.
523 BHIC, 108 Handschriftenverzameling, inv.nr. 92, p. 49 (1619); p. 51 (1620); p. 56 (1648); p. 62 (1669); KB Plakk F 70 [16] (1669).
524 KB Plakk Q 67 [10]; BHIC, 108 Handschriftenverzameling, inv.nr. 92, p. 69; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 7992
525 BHIC, 108 Handschriftenverzameling, inv.nr. 92 p. 77- 83
526 BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 90
527 KB Plakk F 71 [58]; Cau V 804; BHIC, 108 Handschriftenverzameling, inv.nr. 92 p. 84
528 Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-312
529 KB Plakk F 72 [38]
530 KB Plakk Q 70 [4]; BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 2330; BHIC, 108 Handschriftenverzameling, inv.nr. 92 p. 89
531 Vermeld in reglement garnisoen Breda p. 19, KB 749 F 31
532 Bibliotheek BHIC, archiefnr. 1142, inv.nr. KB 71
533 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 9952 (15)
534 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 9952 (24)
535 KB Plakk Q 67 [11]; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 10059 en 9952 (26; handgeschreven versie)
536 Vermeld door Essink, *Een onderzoek naar absolute rechten*, 84, 119. Als bron wordt naar BHIC, 745 Schouten, ambtman, drossaard, inv.nr. 65 of 66 verwezen, maar daarin is het plakkaat niet gevonden.
537 BHIC, 745 Schouten, ambtman, drossaard, inv.nr. 66 (met ook plakkaat 1735); Paringet & van Alen. *Memoriaal of beschryving van de stad Grave en den lande van Cuyk*, 294.
538 BHIC, 7156 Stadsbestuur Grave, inv.nrs. V386 (1735), V595 en V730 (1737 honden en jachttijd; 1741 jachttijd; 1750 stropen; 1751 jachttijd en honden), vele jachtpublicaties in slechte staat
539 KB Plakk F 70 [37], [38], [39], [40], [41], [42]; 1771, 1777, 1780, 1787 ook in NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 10059
540 BHIC, 7004 Dorpsbestuur Cuijk, inv.nr. 251

Heerlijkheden Steenbergen en Princenland Princenland lag ten noorden van Steenbergen: Steenbergen 1504[541]; 1609 & 1619[542]; 1650[543]; Lande en heerlijkheid Princenland 1675 (sluiting jacht)[544]; Steenbergen 1675 (sluiting jacht)[545]; Steenbergen en Princenland 1676[546]; Steenbergen 1683 (sluiting jacht)[547]; Steenbergen en Roosendaal 1748 (sluiting jacht)[548]; Princenland 1749 (sluiting jacht)[549]; Steenbergen en Princenland 1772 (concept)[550]; Steenbergen 1784 (jachttijd)[551]

Lande van Zevenbergen: 1650[552]; 1698[553]; 1767 (sluiting jacht)[554]; 1771[555]

Heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe: 1671[556]; 1675 (sluiting jacht)[557]

Heerlijkheid Tilburg en Goirle: 1656 (verboden jachtmiddelen)[558]; 1751-1755 (verboden jachtmiddelen)[559]; 1754 (honden)[560]

Heerlijkheid Helvoirt: 1639 (recht ganzen vangen Vlijmens ven)[561]; ca. 1752 (honden)[562]

Heerlijkheid Megen: reglement eendenkooi Macharen, 1670[563]

Lande Niervaart en Klundert: tot 1813 bij gewest Holland; 1678 (sluiting jacht)[564]; 1689[565]

Lande Geertruidenberg, de Made: 1679, 1713 (beide sluiting jacht)[566]

Rosmalen: 1709 (hond 'jukken' in jachtseizoen)[567]

Rixtel: 1300/1359/1656 (jachtrecht inwoners); 1386 (regels vogels vangen, o.a. patrijs)[568]

Land Willemstad: 1621[569]; 1678, 1700, 1703, 1713, 1730, 1733, 1742 (allen sluiting jacht)[570]; idem 1723[571]

Land Cranendonck, Heerlijkheid Eindhoven: deelgebied van Meijerij 's Hertogenbosch. Ook vermeld als baronie Cranendonck, stad Eindhoven en omliggende heerlijkheden. 1664 & 1680[572]; 1718[573], 1720[574]

---

541 Bezemer, *Oude rechten van Steenbergen*, 103.
542 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12540 fol. 53 (1609) fol. 57 (1619) handgeschreven
543 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12540 fol. 63 handgeschreven; inv.nr. 12657
544 KB Plakk F 70 [45]
545 KB Plakk F 70 [48]; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12540 fol. 71; inv.nr. 12657
546 KB Plakk Q 67 [16]; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12540 fol. 72 handgeschreven; inv.nr. 12657 (ook planoversie); BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 2070
547 KB Plakk Q 67 [33]; NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12540 fol. 83 handgeschreven
548 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 12562 fol. 534; inv.nr. 12540 fol. 147 handgeschreven; inv.nr. 12657
549 KB Plakk F 72 [39]
550 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 11487, met plakkaat Baronie Breda 1751 als basis is nieuw plakkaat gemaakt, bedoeld als opvolger plakkaat 1676. Omdat in plakkaat 1784 naar plakkaat 1676 wordt verwezen, is het waarschijnlijk niet in werking getreden.
551 KB Plakk F 73 [82]
552 BHIC, 575 Plakkaten, inv.nr. 2066; ook in Herben, 'Een jachtverbod in het land van Zevenbergen'.
553 KB Plakk Q 68 [14a]
554 KB Plakk F 73 [8]
555 KB Plakk Q 68 [15]; Regionaal archief West-Noord-Brabant, 0600 Stadsbestuur Zevenbergen, inv.nr. 2183
556 Kb Plakk F 70 [19]
557 KB Plakk F 70 [47]
558 Regionaal archief Tilburg, 2 Heerlijkheid van Tilburg en Goirle, inv.nr. 32
559 Regionaal archief Tilburg, 3 Dorpsbestuur van Tilburg, inv.nr. 59
560 Regionaal archief Tilburg, 2 Heerlijkheid van Tilburg en Goirle, inv.nr. 35
561 Van der Lee, 'Een conflict over ganzen vangen in het Vlijmens ven, 1639'.
562 BHIC, 5011 Dorpsbestuur Helvoirt, inv.nr. 529
563 BHIC, 275 Heerlijkheid Megen, inv.nr.44
564 KB Plakk F 70 [58]
565 KB Plakk F 70 [108]
566 KB Plakk F 70 [65]; Plakk F 71 [48]; Cau V 786 (1713); Zijlmans, 'Ordonnantie tegen het onbehoorlijk jagen' (1713).
567 BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 354 fol 75
568 Van Sasse van Ysselt, *Oorkonden betreffende Rixtel*, 144 (jachtrecht) en 75-78 (regels 1386).
569 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 13010
570 KB Plakk F 71 [18], [30], [63], [81], [86], [95]; hierin vermeld dat 1678 eerste sluiting was. 1703 ook in Cau V 781. 1678, 1700, 1703, 1723, 1730, 1733, 1742 ook in NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 13010
571 NL-HaNA, Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 3.01.27.01, inv.nr. 861 stuk 74
572 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 9465 (handgeschreven versies); KB Plakk Q 67 [25] (1680)
573 RHC Eindhoven, 15023 Heerlijkheid Cranendonck, inv.nr. 2739
574 NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 9465

Heerlijkheid Heeze en Leende: 1728 (boetebepaling bij plakkaat Meijerij 's Hertogenbosch 1656 art. 37)[575]

Stad en heerlijkheid Helmond: deelgebied van Meijerij 's Hertogenbosch. 1704 (plakkaat Meijerij van 1656 bevestigd)[576]; 1784 & 1790 (hond & patrijzen, eenden)[577]

Kempenland: deelgebied van Meijerij 's Hertogenbosch. 1673 (opzeggen pachtcontracten; nieuw jachtregime)[578]

Deurne: 1769 (waarschuwing knuppelen honden in jachttijd)[579]

Markiezaat Bergen op Zoom: ca. 1680[580]; 1691[581]; Markiezaat BoZ en heerlijkheid Borgvliet 1681[582]

Heerlijkheid Mierlo: 1606 (afkondiging Brabants plakkaat 1568)[583]; 18de eeuw (contract tussen heer en zijn jachtopzieners)[584]

Land van Altena: tot 1815 bij gewest Holland; 1476 (recht op 'gansen off voegelen')[585]; 1750 (sluiting jacht)[586]; 1751[587]

Land van Heusden: tot 1815 bij gewest Holland; 1701[588]; 1752[589]

Maren; (bij Oss aan de Maas) 1636 vrijheid jacht, visserij en vogelarij voor bedijkers 'Leeghemaal' (polder Laag Hemaal met enige eendenkooien)[590]

Franse tijd: 1796[591]; 1797[592]; 1802[593]; 1803 (met ampliatie); 1806.[594] Departement van de Dommel: 1800 (jachtrecht Nuenen en Bakel)[595]

Limburg
Bestuurlijk was dit de meest verbrokkelde provincie. Voor het Overkwartier is er een plakkatenlijst van Berkvens. De website van RHCL heeft een plakkatenlijst, waarvan een groot deel op het Overkwartier betrekking heeft.

Overkwartier Gelderland/Roermond gebied in midden-Limburg rond Roermond en Venlo: 1611, 1613, 1619, 1655, 1683[596]; 1698[597], 1717[598]; 1719 (jachttijd)[599]; 1721 (aanpassing jachttijd)[600]; 1740[601]; 1771, 1785, 1786 (eenmalige aanpassing jachttijd).[602] Stad Venlo vroeg en kreeg in 1718 jachtrecht in en om de stad (Cau V 808).

Montfort (ten zuiden van Roermond): 1550 (GPB I 95); 1655

575 RHC Eindhoven, 10263 Gemeentebestuur Heeze, inv.nr. 1842
576 RHC Eindhoven, 12002 Familie Wesselman van Helmond, inv.nr. 618
577 RHC Eindhoven, 12002 Familie Wesselman van Helmond, inv.nr. 631
578 RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015
579 RHC Eindhoven, 13181 Gemeentebestuur Deurne, inv.nr. 1448
580 KB Plakk F 74 [2]
581 KB Plakk Q 68 [9a]; ook in handschrift KB CdG 48 f. 15
582 BHIC, 5 Bergen op Zoom, oost-, zuid- en westkwartier markiezaat, inv.nr. 62; handgeschreven plakkaat
583 BHIC, 350 Philips en Rogier van Leefdael, inv.nr. 6 fol. 625
584 Van den Vleuten, 'Jagen in de heerlijkheid Mierlo'; RHC Eindhoven, 13153 Collectie van Scherpenzeel Heusch, inv.nr. 771
585 Korteweg, *Rechtsbronnen van Woudrichem en het land van Altena*, 390.
586 KB Plakk F 72 [48]; Cau VII 881
587 KB Plakk Q 70 [3]; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-317; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 79 fol. 159
588 Cau V 774; KB Plakk F 230 [1]
589 *Ned. Jaarb.* 1752, 1213; Jachtmuseum Doorwerth inv.nr. 77-319; NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 79 fol. 160
590 Hermans, *Analytische opgave*, 260.
591 KB Plakk F 80 [36]
592 KB Plakk F 80 [80]
593 Universiteit Tilburg TRE C 2837
594 RHC Eindhoven, 10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv.nr. 2015
595 KB Plakk Q 83 [8]
596 Op website RHCL; 1655 ook in NL-HaNA, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv.nr. 11098
597 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier,* deel I, 346; op website RHCL
598 KB Plakk F 48 [86]; Cau V 804
599 KB Plakk F 48 [87]; Cau V 815
600 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier,* deel 2, 155; op website RHCL
601 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier,* deel 2, 223.
602 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier,* deel 2, 353, 407, 422; op website RHCL

Valkenburg, Daelhem en 's Hertogenrade: 1687[603]

Land van Valkenburg: 1749 & 1770[604]; 1775[605]; 1788 (ontwerp reglement)[606]

Heerlijkheid Gulpen: gebied ook als 'bancke' aangeduid; 1717, 1723, 1764, 1770, 1775[607]

Heerlijkheid Well: 1725[608]

Heerlijkheid Dalenbroek: 1695[609]

Nederweert: 1638[610]

Nederland

Franse tijd: de jachtregels uit deze periode golden deels nog voor deelgebieden en zijn dan bij de provincies vermeld. In 1795 werden overal nieuwe regels voor bejaging vastgesteld, die meestal de vrijheid om te jagen groter maakten. De Staatsregeling van 1798 (art 27) legde de vrijheid van jagen, vogelen en vissen vast. Ter uitvoering daarvan werd 28-10-1799 een reglement met procedures rond de jacht vastgesteld.[611] In 1807 zijn regels voor jacht voor het koninkrijk Holland opgesteld die voor Nederland zonder Limburg golden.[612] De regels voor visserij van 1808 bevatten bepalingen over de bestrijding van moerasvogels.[613]

Voor periode tot 1803 zie *Codex novus Batavus*, 1803.

Na Franse tijd: wetten van 1814, 1852, 1857 en 1924. Voor speciale onderwerpen afzonderlijke wetten of wetswijzigingen, bv. over heerlijk jachtrecht 1815.[614] Daarnaast ontwerpwetten van regering of Kamerleden uit 1818[615], 1819[616], 1845[617], 1873[618], 1910.[619] Behalve de nationale wetten zijn voor deze periode ook de provinciale en gemeentelijke regels belangrijk, bijvoorbeeld die over jachttijd en bestrijding. Overzichten van geldende nationale en provinciale jachtregels uit 1838 en 1847.[620] De bronverwijzing naar de provinciale regels is in de tekst opgenomen, evenals die naar de wetten vanaf eind 19de eeuw voor nuttige dieren en vogels.

603 RHCL, 01.075 Landen van Overmaas, inv.nr. 4544; RHCL, 16.0512 Kasteel Borgharen, inv.nr. 223; Gerards, 'De regulering van de jacht', 114.
604 Gerards, 'De regulering van de jacht', 114; verwijzing naar RHCL, 01.075 Landen van Overmaas, inv.nr. 7220
605 Rijckheyt, 001 Schepenbank Heerlen, inv.nr. 237; gedrukt in: Pelzers et al., 'Zoogdieren in Limburg vóór 1850', 172. Gerards, 'De regulering van de jacht', 117 vermeldt vergelijkbare regels uit 1779 en 1785.
606 Gerards, 'De regulering van de jacht', 127; het reglement lijkt niet in werking getreden.
607 RHCL, 01.075 Landen van Overmaas, inv.nr. 9089
608 RHCL, 16.1112A-1 Kasteel en de heerlijkheid Well, inv.nr. 181
609 RHCL, 01.006 Heerlijkheid Dalenbroek, inv.nr. 98
610 RHCL, 01.008 Schepenbank Nederweert, inv.nr. 44
611 KB Plakk Q 26 [6]; Lc 9-11-1799
612 Wet met algemene bepalingen van 17-4-1807 in: NL-HaNA, Coll. Drukwerk, 2.22.15, inv.nr. 11634; Reglement van 8-5-1807 Jachtmuseum Doorwerth (zaal). Index op deze wet in *Handboek ter aanwijzing van het regt van jagen, vogelen en visschen* (Amsterdam 1809).
613 *Verzameling van placaaten, decreeten* etc. deel 12, 1809: Vriesche Crt 25-10-1808
614 *Stbl* 1815 nr. 11
615 TK stukken 1818 nr. XXV, p. 360; ook in Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 101 en 181-189
616 Wetsvoorstel TK-lid J.H. Kemper; o.a. Staatscourant 1819 nr. 34 en 49; over de wetsvoorstellen van 1818 en 1819 uitvoerig: Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aanteekeningen*, 101-124.
617 Staatscourant 1845 nr. 256
618 TK 1873-1874, kamerstuk nr 67, ondernr. 1-3; Brands, *De afschaffing der jachtwet.*
619 *Verslag der staatscommissie.*
620 Verster van Wulverhorst, *Jagt-handboekje voor Noord-Nederland*, 85-124. Zeger Veeckens, *De verordeningen op de Jagt.*

2. Indeling vogelsoorten naar dominante menselijke invloed 1500-1920

Dominante invloed	*soorten-groep*	*aantal soorten broed-vogels*	*aantal soorten niet-broed-vogels*	*soorten*
Bejaging	zeeduikers		1	roodkeelduiker
	futen	2		dodaars, fuut
	Jan van Gent		1	
	aalscholver	1		
	reigers/roerdompen	5		roerdomp, kwak, blauwe reiger, purperreiger, grote zilverreiger
	lepelaar	1		
	ganzen		6	kolgans, grauwe gans, (kleine) rietgans, brandgans, rotgans,
	zwanen		2	wilde zwaan, kleine zwaan
	eenden	3?	9	wilde eend, smient, zomer- en wintertaling, bergeend, krakeend, pijlstaart, slobeend, tafeleend, kuifeend, brilduiker
	hoenderachtigen	3		korhoen, patrijs, kwartel
	kraanvogel		1	
	rallen/bleshoenders	4		waterral, kwartelkoning, waterhoen, meerkoet
	trappen		1	grote trap
	plevieren	1	2	goudplevier, zilverplevier, kievit
	grote steltlopers	5	2	kluut, (rosse) grutto, kemphaan, (regen)wulp, tureluur
	snippen	2	2	watersnip, bokje, houtsnip, poelsnip
	griel	1		
	meeuwen	2	2	kokmeeuw, zilvermeeuw, stormmeeuw, grote mantelmeeuw
	sterns	3		grote stern, visdief, zwarte stern
	duiven	3		houtduif, holenduif, zomertortel
	ijsvogel	1		
	hop	1		
	leeuwerikken	1		veldleeuwerik
	baardman		1	
	klauwieren	2		grauwe klauwier, klapekster
	pestvogel		1	
	lijsters	2	4	kramsvogel, beflijster, merel, koperwiek, zanglijster, grote lijster
	vinken	4	5	goudvink, kneu, vink, sijs, putter, keep, groenling, appelvink, kruisbek
subtotaal		47	40	
Bestrijding	roofvogels	8	1	buizerd, blauwe en bruine kiekendief, havik, sperwer, torenvalk, boomvalk, wespendief, zeearend
	kraaiachtigen	6	1	raaf, roek, zwarte kraai, kauw, ekster, gaai, bonte kraai
	mussen, spreeuwen	3		huismus, ringmus, spreeuw
subtotaal		17	2	
Exploitatie	knobbelzwaan	1		
	fazant	1		
Bescherming	ooievaar	1		
	nachtegaal	1		
Geen belangrijke invloed	reigers/roerdompen	2		woudaap, ralreiger
	grote steltlopers	1		scholekster
	koekoeken	1		

	uilen	5		kerkuil, ransuil, velduil, steenuil, bosuil
	nachtzwaluw	1		
	zwaluwen	4		gierzwaluw, oeverzwaluw, boerenzwaluw, huiszwaluw
	spechten	6		draaihals, groene specht, zwarte specht, grote bonte specht, middelste bonte specht, kleine bonte specht
	piepers	3		duinpieper, boompieper, gaspieper
	kwikstaarten	2		gele kwikstaart, witte kwikstaart
	leeuwerik	2		kuifleeuwerik, boomleeuwerik
	winterkoningen	1		
	heggemussen	1		
	zangers	ca 8	ca. 8	snor?, (sprinkhaan en bos)rietzanger, kleine en grote karekiet, spotvogel, sperwergrasmus?, (tuin)fluiter, zwartkop, grasmus, braamsluiper, fitis, tjiftjaf, goudhaantje
	vliegenvangers	1	1	grauwe vliegenvanger, bonte vliegenvanger?
	tapuiten	5	2	paapje, roodborsttapuit, tapuit?, zwarte en gekraagde roodstaart, roodborst, blauwborst?
	mezen	7		koolmees, pimpelmees, staartmees, zwarte mees, glanskop, matkop, kuifmees
	boomklever,-kruiper	2		boomklever, boomkruiper
	gorzen	4		grauwe gors, geelgors, ortolaan, rietgors
	wielewaal	1		
subtotaal		58	11	
Totaal		**126**	**54**	

Toelichting

Dit overzicht is opgesteld om aan te kunnen geven welk deel van de vogelsoorten in de onderscheiden categorieën menselijke invloed zitten. De toedeling is gebaseerd op de historische informatie over de soorten maar is arbitrair op de volgende aspecten:

- Keuze opname van soorten. Soorten die volgens de historische informatie incidenteel voorkwamen zijn niet opgenomen.
- Toedeling van de soorten naar de categorieën. De categorieën menselijke invloed zijn niet scherp afgebakend en een aantal soorten werden zowel bejaagd als bestreden. De soort is ingedeeld in de categorie waarvan de invloed het langste duurde of de meeste exemplaren van de soort betrof.
- De toedeling naar broeder of niet broeder. Een aantal soorten was slechts een deel van de periode broedvogel, of het aantal niet-broeders was veel groter dan het aantal broeders.

De historische informatie over vooral kleine soorten is zeer beperkt. Ze zijn opgenomen als op basis van recent voorkomen kan worden verwacht dat ze vroeger ook voorkwamen. Ze zijn dan ingedeeld in de categorie geen belangrijke menselijke invloed.

3. Open jachttijden tot de Franse tijd

Gebied	jaar	open jachttijd	Gebied	jaar	open jachttijd
Groningen	1608	25/7- ?29/3	Utrecht	1750	15/9-15/12
	1615	25/7- ?5/4?		1758	15/9-15/11 (e)
	1752	15/9-31/12		1759	15/9-30/11 (e)
	1803	22/9-31/12		1760	15/9-30/11 (vast)
Beide Oldampten etc	1658	24/8-eind feb. (p)		1781	15/9-1/12
	1669	1/8-eind feb. (p)		1785	15/9-1/12
	1688	1/8-31/1 (p)		1788	15/9-1/12
	1711	12/8 -31/1		1795	1/10-31/12
	1738	1/9-31/1		1802	1/10-?
Selwerd	1649	24/8-eind feb. (p)		1803	22/9-15/12
Sappemeer c.a.	1651	24/8-eind feb.		1803	10/9 (vervroeging)
Friesland	1542	24/6-?		1804	10/9 (vervroeging)
	1579	25/7-eind feb.		1815	-30/11
	1579	24/8-eind feb. (p)	Holland	1393	25/7- eind feb.
	1591	25/7-eind feb.		1502	? - 2/2
	1602	25/7-eind feb.		1517-1569	15/9-2/2
	1663	24/8-1/2		1579	25/7-2/2
	1695	14/9-?		1583	25/7-2/2
	1701	14/9-?		1586	25/7-2/2
	1723	14/9-1/2		1595	25/7-2/2
	1738	-1/1		1622	25/7-2/2
	1740	28/9-		1648	25/7-2/2
	1745	1/10-		1674	16/8-2/2
	1749	1/10-		1681	16/8-2/2
	1750	1/10-1/2		1684	1/9-2/2 (v)
	1756	1/10-1/1		1716	1/9-31/12
	1771	1/10-31/12		1739	1/9-12/1 (v); 12/9-12/1 (ho)
	1795	1/10-31/12		1742 - 1745	-30/11
	1803	1/10-31/12		1747	-30/11 (tot nader orde)
DR en OV	1563	1/8-30/4		1750	1/9-30/11 (v)
Drenthe	1667	25/7-1/3		1767	1/9-30/11 (v)
	1683	25/7-31/3		1803	15/9-15/12
	1702	6/8-31/3	Brederode	1670	25/7-2/2
	1726	1/9-31/12	Hh Bergen	1754	1/9-30/11
	1767	15/9-31/12	Gooiland	1703	14/9-12/2
	1790	1/10-31/12		1716	14/9-12/2
	1791	1/10-31/12		1719	1/9-31/12
	1794	1/10-31/12	Zuid-Holland	1601	15/9-22/2
	1796	15/9-31/12		1623	15/9-22/2
	1802	17/9-31/12		1653	1/9-2/2
	1805	1/10-31/12		1678	15/8-2/2
Overijssel	1628	1/8-31/3		1722-1727	1/9-2/2
	1658	1/9-31/3		1750	15/8-1/12 (op vogels)
	1671	10/9-31/3		1767	1/9-1/12 (op vogels)
	1675	17/9 - 31/1		1772	1/9-1/12 (op vogels)
	1701	12/9-12/4	Cromstrijen	1665	25/7-2/2
	1706	12/9-12/4		1763	15/8-31/12
	1724	12/9-1/3	Strijen	1665	25/7-2/2
	1732	12/9-1/3		1763	15/8-31/12
	1734	12/9-31/1	Voorne	1663	1/10-31/1
	1739	17/9-31/12		1716	16/8-2/2 (h)
	1748	17/9-1/3		1750	26/8-31/12 (h)
	1753	17/9-31/1		1770	5/9-31/12 (h)
	1766	17/9-31/1	Land van Putten	1742	-1/12
	1767	17/9-31/12	Land van Putten	1756	16/9
	1783	1/10 (e)-11/11	Haarlemmerhout[621]	1440	1/10-pasen
	1788	1/11	Vianen en Ameide	1627	25/7-2/2
	1790	24/9-31/12		1687	25/7-2/2
	1796	5/10-31/12	Meerkerk	1742	1/9-2/2
	1797	1/10-	Land vanArkel	1753	16/9-31/12
	1802	17/9-31/12	Hh Ameide	1760	1/9-2/2

621 Janse, *Ridderschap in Holland*, 352. Geldt voor Haarlemmerhout.

Gelderland	1593, 1598	1/8-31/3	Hh Lexmond c.a.	1762	1/9-2/2
	1617	1/8-31/3	Zeeland	1583	25/7-15/2
	ca.1635	1/8-31/3		1594	25/7-15/2
	1652	1/8-1/3		1623	25/7-15/2
	1671	1/9-1/3		1660	15/9-
	1675	1/9-1/3		1735	15/9-
	1680	1/9-22/2	Vlaanderen	1630	25/7-2/2
	1750	17/9-31/12	Ambacht Hulst	1662	25/7-2/2
	1751	17/9-31/12		1669	15/8-2/2
	1770	17/9-31/12		1706	1/9-1/2
	1783	1/10-31/12 (e; boekweit)	Ambachtsh. Vlissingen	1765	?-14/12
	1784	1/10-31/12 (e; boekweit)	Brabant[a]	1430	?
	1786	1/10-31/12 (e; boekweit)		1796	12/9-
				1803	12/9-12/1
	1795	1/10-31/12 en 1/11-31/12 (in gebieden met veel akkerbouw)	Meijerij 's Hertogen-bosch	1656	1/8-1/3 (v); 20/8-1/3 (ho)
	1802	1/10-31/12		1661	1/9-1/3 (v en ho)
Veluwe	1547	1/8-31/4		1739	1/9-12/1 (v); 12/9-12/1 (ho)
	1556, 1569	1/8-31/3	Hh Helmond	1790	12/9-12/1
	1643	1/9-18/2 (p)	Baronie Breda	1609	1/8-1/3
	1682	-15/11 (e)		1669	1/8-1/3
	1724	12/9-31/12		1699	1/8-1/3
	1737	17/9-31/12		1719	1/9-
Gr. Zutphen	1651	17/9-15/3		1739	einde oogst-1/3
	1734	17/9-31/12		1751	15/9-1/3
	1783	1/10-20/1 (e?)		1787	15/9-15/1
	1788	17/9-31/12	Land van Zevenbergen	1698	1/9-1/3
Stad Zutphen	1660	1/9-15/3		1771	15/9-31/12
Rijk van Nijmegen	1657	15/8-15/3	Land van Heusden	1701	1/9-2/2
Schependom Nijmegen	1657	15/8-15/3		1752	15/9-15/12
	1700	12/9-21/2	Markiezaat B op Zoom	1681	1/9-1/3
	1731	12/9-31/1	Land van Cuijk	1605	1/8-1/3
Tieler- en Bommelerwaard	1668	15/8-22/2		1648	1/8-1/3
	18de eeuw	15/9-31/12		1669	1/8-1/3
Tielerwaard	1679	1/9-1/3		1675	1/9-1/3
Graafschap Culemborg	1746	1/9-15/1		1687	1/9-1/3
	1751	15/9-15/1		1741	1/10-? (e)
Utrecht	1580	25/7-2/2		1771	1/9-31/1
	1587	8/8-2/2		1772	1/9-31/12
	1667	1/9-31/1		1777	15/9-31/12
	1680	1/9-31/1		1787	17/9-31/12
	1683	1/9-31/1 (p)	Kwartier Roermond	1683	half aug-half april
	1698	1/9-31/1		1717	half aug-half april
	1702	12/9-12/2		1719	12/9-31/12
	1713	1/10- (e)		1721	1/9-half april
	1724	-20/12		1740	1/9-?
	1726	-15/12		1771, 1785, 1786	12/9-(e ivm regen)
	1734	17/9-15/12	Valkenburg, Daelhem, 's Hertogenrade	1687	1/8-1/3
	1746	17/9-15/12	Land Valkenburg	1774, 1775	15/9-1/1
	1749	17/9-31/12 (p)			

Legenda:(e) eenmalig; (h) voor haas; (ho) met honden; (p) voor patrijs; (v) voor valkerij

Vertaling van naamdagen: Lichtmisse: 2/2; petri: 22/2; vastelavond: eind februari; Marti: 1/3; Sint Jan: 24/6; Sint Jacob: 25/7; eerste dag oogstmaand: 1/8 (in Gelderland tot begin 17de eeuw als 1e oogstdag vermeld); Bartholomeus: 24/8; Lambertidag: 17/9; bamis: 1/10; martini: 11/11.

Toelichting: Opgenomen zijn de in het plakkaat vermelde data. De ongelijke invoering van de Gregoriaanse kalender in de gewesten maakt dat er tussen 1582 en 1700 11 dagen verschil kon bestaan, zie *De bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, 270.

[a] Verberne, 'Kort begrip', 195; invoering jachtseizoen, zonder opgave data.

4. Gegevens over weidevogels

Bijlage 4.1. Opmerkingen over vangst en handel in kemphanen in Friesland.

Datum	*opmerking*
1854, 1856	veel kemphanen en plevieren gevangen in het najaar
1863	schrieken redelijk, kemphanen schaars aangetroffen
1864	vangst schrieken en kemphanen redelijk
1870	in Sneek handel in kemphanen, eenden, plevieren en lijsters
1874	in de slagnetten ook wulpen gevangen; aantal kemphanen niet groot
1874	opkoper biedt midden april 35 ct per kemphaan
1880-1884	kemphanen waren er niet veel
2-4-1887	Heerenveen: kemphaan veel aangevoerd en verzonden naar buitenland
11-4-1888	door koude nog geen kemphanen gevangen; anders wel al handel
13 + 20-4-1889	Heerenveen; kemphanen 25-50 ct; grote aanvoer; verzending vooral naar Engeland
6-8-1892	Heerenveen; kemphanen 15-20 ct; de vangst is goed
1895	nog weinig kemphanen geschoten

Bronnen: PV FR 1854, 1856, 1863, 1864, 1880, 1883, 1884. Lc 16-4-1871; Lc 1-5-1874; Lc 12 en 14-4-1874; Hn 6-4-1887; 11-4-1888; 17 en 24-4-1889; 9-8-1892; 17-8-1895.

Bijlage 4.2. Rapen, handel en consumptie van eieren van weidevogels tot de Franse tijd, chronologisch geordend.

Jaar	*prov*	*opmerkingen*	*bron*
1524	NH, ZH	onder meer eieren kievit worden in grote menigte geraapt en verhandeld	Jachtplakkaat Holland
1562	GR	kosten verantwoord voor iemand die kievitseieren bij het klooster Selwerd bracht	Bakker, Nip en Schut, *Het kasboek van Henricus Lontzenius*, 109.
1400-1700	FR	resten van kievitseieren in afvalput Sneek	Bottema, 'Eggs from early Sneek',
1570	FR	klooster bij Bolsward koopt vanaf 1570 regelmatig eieren	Dijkstra, *Kievitseieren zoeken*, 5.
1575	NH, ZH	veel eieren van o.a. merels (grutto?), kievit, eend bij slootkanten	De Glas, *Holland is een eiland*, 271.
Ca. 1600	FR	drie-en-een halve stuiver per snees (20 eieren)	Jensma, 'Van professie naar traditie', 52.
1614		verzamelen eieren onder pet. Emblemata 'Laet de Kieft stippen' dwz laat de kievit schreeuwen, de buit is binnen	Visscher, *Sinnepoppen*.
1634	NH	na zeer mooi najaar werd eind oktober menigte kievitseieren gevonden	Buchner, *Verhandeling over den invloed*, 73.
17de eeuw	NH	Amsterdamse schutterij kreeg Pasen lekkernijen. Naast koek en wijn betrof dat een schaaltje kievitseieren	Ter Gouw, *De volksvermaken*, 204.
1711	NL	'Lapwings, whose Eggs they count a Dainty'	*Atlas Geographus*, 866.
1755	OV	in rekeningen Rechteren/Schuilenburg aankoop luxe etenswaren als oesters; ook kievitseieren	HCO, 0224.1 Huis Rechteren, inv.nr. 566 (23 april, 30 mei)
1763	FR	door boeren geraapte eieren in steden verkocht	Knoop, *Tegenwoordige staat,* 79.
1763	NH	in West-Friesland rapen de boeren zonder beperking eieren en brengen die bij honderden naar de markt	Houttuyn, *Natuurlyke historie*, deel V, 242.
1770	FR	pacht 6,5 ha weiland bij Leeuwarden is 'drie snees goede Kievyts Eyeren alle voorjaaren'	Lc, o.a. 28-10-1770
1772		recept om kievitseieren 'daar veelen zo gretig na zijn' in de winter op tafel te kunnen zetten	Zierikhoven, *Volkoomen Neder-landsch kookkundig*, 233.
1778	NH, FR	eieren kievit, kemphaan en tureluur met honderdduizenden geraapt	Martinet, *Katechismus der natuur,* deel 2, 271.
1778	NH	rapen vooral in West-Friesland. De boeren daar zochten de eieren het hele seizoen en verhandelden ze op de markt	Chomel, 1778, 1501
1781	NH	in West-Friesland worden eieren kievit geraapt en ver-handeld; zijn 'een groote lekkerny voor de Hollanders'	Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, 270.
1785		'Men houdt deeze Eijeren zeer goed om te eeten, en in veele Landschappen verzamelt men 'er duizenden, om ze ter markt te brengen'	*Vaderlandsche letteroefeningen* 1785, p. 526
1789	NH	kievit broedt op Texel bij duizenden. Eieren goedkoop	Van Cuyck, *Brieven over Texel*,43.
1791		de eieren zijn voor rijkere ingezetenen begeerlijke lekkernij	Chomel, 1791, 4048
Ca. 1794	DR	op feestmaal ter ere verjaardag Willem V te Assen al op 8 maart enige verse kievitseieren opgediend[a]	De Gelderlander 23-3-1894

Ca. 1795	ZH	jaarlijks in voorjaar kievitseieren zoeken in gebied tussen Den Haag en Delft, zonder er ooit één te vinden	Baggerman & Dekker (ed), *Het dagboek van Otto van Eck*, 13.
Ca. 1800	FR	aankoop kievitseieren op zuivelboerderijen voor eigen consumptie (blijkbaar van rapers)	Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 183.

[a] Jensma, 'Van professie naar traditie', 61 noemt vermeldingen van aanbiedingen van kievitseieren aan deze prins vanaf midden 19de eeuw, maar betwijfelt de juistheid

Bijlage 4.3. Omvang handel in kievitseieren in Friesland 1895-1924.

Jaar	*aantal eieren*	*waarde in gulden*	*prijs per ei in cent*			*bron*
			gem	*laag*	*hoog*	
1895	70-80.000 (in april)	10-12.000	14-15	12	200	AH 9-5-1895
1896	70-80.000	14-15.000	18-20	14	100	Hn 7-5-1896
1897	60-70.000	12-14.000	18-20	12	100	Hn 7-5-1897
1898	60-70.000	8-9.000	14-15	13	100	Hn 6-5-1898
1899	60-70.000	9-11.000	15-16	13	100	Hn 13-5-1899
1900	50-60.000	7-9.000	15-16	13	130	Nw Amersfoortsche Crt 16-5-1900
1901	70-80.000	9-11.000	15-16	13	135	Hn 10-5-1901
1902	80-100.000	16-20.000	20	16	200	Hn 12-5-1902
1903	100-120.000	20-24.000	20	12	200	Amersfoortsch Dagblad 16-5-1903
	100-120.000	18-22.000	18	12	200	Lc 9-5-1903
1904	180-200.000	25-28.000	14	11	200	Nieuwsblad van Friesland; Hepkema's Crt 11-5-1904
1905	140-150.000	26.000	18	10	200	Nw Amersfoortsche Crt 10-5-1905
1906	80.000	10.000	12-15			De Rijnbode 9-5-1906
1908	100-120.000	19.000	18	14	200	Tilburgsche Crt 12-5-1908
1909	100.000	20.000	20	13	200	Hn 17-5-1909
1910	180-190.000	37.000	20	10	200	Het Centrum 12-5-1910
1911	190-200.000	39.000	20	15	200	Hn 11-5-1911
1912	140-150.000	26.000	18	13	200	Hn 13-5-1912
1913	180-190.000	30.000	16	11	200	Hn 10-5-1913
1914	200-210.000	30-32.000	15	8-10	160	Amersfoortsch Dagblad 7-5-1914
1915	130.000			4	100	Amersfoortsch Dagblad 14-5-1915
1921	120-130.000	75.000	28	8		NHA 11-5-1921
1923	40-45.000	10.000	25			De Rijnbode 9-5-1923
1924	80-85.000	16.500	20	10	100	Prov. NH Crt 10-5-1924

T/m 1914 is steeds vermeld dat 2/3 deel van de eieren voor de export was. Engeland en België worden daarbij het meest genoemd, minder vaak Frankrijk, Oostenrijk en Rusland. In 1915 werd de handel deels stopgezet; in 1921 en 1924 was 1/3 deel voor export.

Bijlage 4.4. Verhandelde eieren op de markten van Sneek en/of Leeuwarden.

Jaar	*omvang handel*	*bron*
1855	Sneek hoofdmarkt; 3 handelaren leveren jaarlijks ca. 100.000 eieren naar Engeland en zelfde aantal binnenlands. Bij gem. 10 ct/ei ƒ20.000	*Nederlandsch Tijdschrift voor jagtkunde* 1855 (3): 224.
1856	markten Sneek, Leeuwarden hoogste 50-55; midden 9-10; laagste 6 ct	*Statistisch jaarb.* 1858, 297.
1873	aanvoer 25-30.000 eieren in Leeuwarden in 3 dagen; prijs gezakt van 15 naar 9 ct	Zierikzeesche Crt 26-4-1873
1885	te Leeuwarden (hoofdmarkt) dit jaar 250.000 aangevoerd; prijs niet beneden 12 á 13 ct	Lc 4-5-1885; Vlissingse Crt 10-5-1885
1889	in Leeuwarden meer dan 120.000 eieren. Op 3/5 door 2 handelaren nog 34.000 eieren gekocht voor 13-15 ct	Leydse Crt 8-5-1889
1890	marktdag Leeuwarden 10.000 eieren voor 16 ct	Nw Brielsche Crt 4-5-1890
1892	80-100.000 (Leeuwarden) helft naar Engeland; 15.000 naar België en andere landen prijs varieerde 15-60	NHA 14-5-1892
1893	op markten Leeuwarden en Sneek ca. 100.000 eieren; 15-16 ct/ei	Peel en Maas 13-5-1893
1894	te Sneek op 27/3 ruim 1000 eieren tegen 30 ct	De Rijnbode 1-4-1894
1896	in Sneek op 28/4 bijna 6000 eieren; prijs gelijk op 14 ct	Overveluwsch weekbl 2-5-1896
1899	Sneek 11/4 ruim 7500 eieren tegen 15-16 ct; Leeuwarden 21/4 10.000 eieren tegen 13-15 ct	De Rijnbode 16-4 en 26-4-1899
1901	in april in Sneek zo'n 40.000 eieren verhandeld; 13 ct tot ƒ1,10 per ei	De Rijnbode 5-5-1901
1901	in Friesland ca. 150.000 eieren geraapt; helft via Leeuwarden verhandeld. Opbrengst ca. ƒ25.000; 15-16 ct/ei	Goessche Crt 11-5-1901
1902	Engels handelshuis wil 30.000 eieren voor 17,5 ct van poelier in Leeuwarden	Hilversumsche Crt 30-4-1902
1903	in Sneek ruim 50.000 eieren; 10.000 meer dan 1902; 5 mei nog 20.000	NHA 9-5-1903
1904	in Sneek op 5 dinsdagen 70.000 eieren; 3 mei nog 28.000: hoogste ooit	Amersfoortsch Dagblad 5-5-1904

1906	80.000 (Sneek en Leeuwarden); waarde ca. ƒ10.000; 12-15 ct/ei	NHA 9-5-1906
1907	68.000 (Sneek en Leeuwarden); waarde ca. ƒ11.000; 16 ct/ei	Amersfoortsch Dagblad 11-5-1907
1908	in Sneek 45.000; 5.000 meer dan vorig jaar. Pijs 14-65 ct per ei	De Eemlander 6-5-1908
1908	in Sneek en Leeuwarden elk 45.000; dus ca. 100.000 voor FR; in rest van NL ook nog ca. 50.000	Natuurleven 1908, 253
1908	na koude dagen op 21 april toch 9000 eieren op markt Sneek	Ybema, *Wat een weer,* 24.
1909	in Sneek ruim 31.000 verhandeld	Lc 8-5-1909
1911	in Leeuwarden 33.000 en Sneek 36.000 aangevoerd; prijs 14-100 ct	De Nieuwe Koerier 6-5-1911
1903-1933	reeks omvang handel in beide plaatsen samen. 1903-1907 en 1913-1930 in De Vries, 'De raaptijd', 115; 1932 en 1933 in Beintema, Moedt & Ellinger, *Oecologische atlas van de Nederlandse weidevogels*, 74.	
1916	in Leeuwarden op marktdag 30.000 eieren van 10-13 ct	De Eembode 25-4-1916
1919	aanvoer te Sneek dit jaar 50.000	AH 2-5-1919
1928	te Leeuwarden 30/4 nog 10.000 eieren verhandeld tegen 4-5 ct: prijzen laag door sluiting invoer Engeland	Nieuwsblad van het Noorden 1-5-1928
1930-1935	Bij een poelier in Leewarden 90.000-100.000 eieren per jaar	De Vries, 'De raaptijd'.

Bijlage 4.5. Incidentele gegevens over rapen en handel in kievitseieren in Friesland.

Jaar	*omvang handel*	*bron*
1811	29-3 aankoop 200 eieren voor ƒ11, dus 5,5 ct/stuk	Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 63.
1814	handel uit Holland naar Londen en Parijs met rapers uit broodwinning	Jensma, 'Van professie naar traditie', 53.
1837	rapen is 'kleinen tak van voordeel en handel'	Tresoar, 11 Prov. best. FR, inv.nr. 3664
1838	raapperiode in publiek veld kort door laat voorjaar en sluiting rapen per (eind?) april. Nadelig voor handel in eieren.	*Staat van den landbouw* 1838, 129.
1843	in sommige streken meer kieviten dan vroeger, waardoor handel in eieren niet onbelangrijk	*Staat van den landbouw* 1843, 100.
ca.1845	op ca. ƒ17.000 per voorjaar geschat	Prov OV en Zwolsche Crt 14-4-1848
1847	veel eieren gevonden; bleven door grote uitvoer duur	*Staat van den landbouw* 1847, 156.
1850	rapen levert voordeel; drukke verzending en vaste prijzen	PV FR, 179
ca.1850	omvang handel tot ca. ƒ80.000	Winkler, 'Iets over den Pieterman', 25.
ca.1850	eind april soms zo veel eieren, dat ze 1 ct per ei zijn	Lc 23-4-1876
1851	ca.ƒ20.000 per jaar. Gem 3 ct per ei; duurste 25 ct per ei	Sloet tot Oldhuis, 'Het eijerenzoeken', 337.
1851-55	prijs daalt 10-2,5 ct. In 1855 hoogste prijs; alles Engeland	Breuker, *Kostelijke koopwaar*, 66.
1853	Oldeboorn: begin april eieren duur: 3 ct; na 1 mei veel controle door veldwachter	Roodbergen, *B.F.V.W. in vogelvlucht en perspectief*, 140.
1854	30/4; eieren nog 4 ct per stuk	De Jong, *De dagboeken*, 342.
1855	tot mei 6-7 ct. Nog nooit zo duur. Alles naar Engeland	De Jong, *De dagboeken*, 372.
1855	koud voorjaar; niet zo veel eieren; hoog 50-75; middel 10-12; laag 5-6 ct/ei	PV FR
1856	Sneek, Leeuwarden hoog 50-55; middel 9-10; laag 6 ct/ei	PV FR
1859	omvang handel ca. ƒ80.000 (met twijfel over schatting)	Venema, 'Over den kieviet', 64.
1861	in 1861 104.397 kievitseieren vanuit Harlingen uitgevoerd	Lc 17-1-1862
1864	44 potten en kistjes eieren van Harlingen naar Engeland	Lc 1-7-1864
1866	sedert export naar Engeland zakt prijs zelden onder 6 á 7 ct	Albarda, 'Naamlijst', 220.
1869	op 22 april 60.000 eieren per stoomboot Harlingen-Londen	Middelburgsche Crt 27-4-1869
1869	iemand schat waarde eieren FR op ƒ100.000/jr	Goessche Crt 4-5-1869
1877	van Terschelling wekelijks 4000 eieren naar Engeland	Hesselink, 'Der Kiebitz', 108.
1877	jaarlijks ƒ80.000 of 800.000 eieren uit FR naar Engeland	Hesselink, 'Der Kiebitz', 108.
1883	door droog voorjaar buitengewoon veel eieren op markt	PV FR
1884	bijzonder groot getal eieren naar markt	PV FR
1884	handelaar FR zendt 350.000 eieren naar Engeland voor ca. ƒ50.000. Laatste zending 72.000 eieren. Gem 14 ct/ei. Ook export andere handelaren, naar Holland en consumptie in FR	Lc 7-5-1884; Haarlems Advertentieblad 10-5-1884; Purmerender Crt 11-5-1884
1885	eieren in menigte; veel in Wijmbritseradeel	*Verslag van den landbouw* 1885, 473.
1887	veel eieren, soms bevroren 'terwijl ze reeds aan de waterproef worden onderworpen om te weten of ze wel goed zuiver zijn'	Hn 21-4-1887
1889	25-4 bij koopman Leeuwarden 19.000 eieren; 16 ct	Haarlems Dagblad 26-4-1889
1890	250.000, zonder aanvoer 4 en 5 mei	Lc 5-5-1890

1893	in Leeuwarden in maart 4000 eieren tegen 30 ct per stuk	NHA 8-4-1893
1895	in april in Friesland 70-80.000 eieren voor 14-15 ct per stuk	De Rijnbode 26-5-1895
1901	in Friesland ca. 150.000 eieren geraapt; helft via Leeuwarden verhandeld. Opbrengst ca. ƒ25.000; 15-16 ct/ei	Goessche Crt 11-5-1901
1902	Engels handelshuis wil 30.000 eieren voor 17,5 ct van poelier in Leeuwarden	Hilversumsche Crt 30-4-1902
1912	export naar Engeland 8.000 van de 15.000 eieren van een marktdag in Leeuwarden in mei	Amersfoortsch Dagblad 6-5-1912
1914	in 1914 110.500 eieren voor ƒ15.400; in 1913 86.000 eieren voor ƒ12..650; in 1910 125.000 tegen ƒ20.000	Ierseksche en Thoolsche Crt 2-5-1914
1915	in 1915 130.000 eieren voor ƒ11.585	Nieuwsblad van Friesland; Hepkema's Crt 4-5-1915

Bijage 4.6. Handel in kievitseieren in Nederland 1913-1922 naar gegevens van de Plantenziektenkundige Dienst.

Jaar	*Leeuwarden*	*Sneek*	*Purmerend*	*totaal*
1913	46000	40000	Nihil	86000
1914	44330	56070	4000	104400
1915	74800	43150	nihil	117950
1916	65070	39700	5480	110250
1917	29050	Ca. 30000	1300	60350
1918	36200	27900	4390	68490
1919	31150	86700	5900	123750
1920	52500	108000	5600	166100
1921	58500	Ca. 50000	4550	113050
1922	23090	13185	3680	39955
Gemiddeld	*46069*	*49470*	*3490*	*99029*

Bron: Vogelcultuur, *Vogelcultuur en vogelstudie 1922,* 7.

Bijlage 4.7. Bijzonderheden over rapen en handel van kievitseieren in Texel.

Jaar	*omvang handel*	*bron*
1856	broedt op Texel in 'grooten getale'	Allan, *Het eiland Texel*, 17.
Rond 1870	opkoop geraapte eieren (1873) en uitvoer naar Engeland via Den Helder (1869)	Heldersche en Nieuwedieper Crt 30-3-1873 en 2-4-1869
1871	dit jaar voor ƒ3000 aan kievitseieren uitgevoerd	Middelburgsche Crt 15-6-1871
1880	in april voor ruim ƒ3000 aan kievitseieren uitgevoerd	Tilburgsche Crt 13-5-1880
1883	uitvoer vorige jaren ruim ƒ5000; nog 18-20 ct per ei	Nw Amersfoortsche Crt 14-4-1883
1883	ca 20.000 eieren naar Amsterdam; ƒ3200 totaal; gem. 16 ct per ei. Vooral werk jongens	NHA 9-6-1883
1886	15-20.000 eieren uitgevoerd voor ruim ƒ2000; goede rapers verdienden ƒ80-90	Leydse Crt 13-5-1886
1887	verpachting rapen in Prins Hendrikpolder voor ƒ62/jaar	NHA 19-3-1887
1887	slecht jaar; uitvoer 16.000 eieren; ƒ2500; gem. 16 ct	Leydse Crt 5-5-1887
1888	voor ƒ5000-5500/jr. Prijs hoog gebleven: 13-15 ct	NHA 28-4-1888; Nw Brielsche Crt 29-4-1888
1889	aantal kieviten veel minder dan andere jaren	Goessche Crt 28-3-1889
1890	wekelijks ruim 4000 eieren uitgevoerd. Duurt 5 weken, dus ca. 20.000. Brengt jaarlijks ca. ƒ3000 op	Tilburgsche Crt 27-4-1890
1890	uitvoer 4000/wk, 20.000/jr. Brengt ruim ƒ9000 op	Schuitemakers Purmerender Crt 16-4-1890
1891	vorige jaar in april weken geweest met meer dan ƒ1000	Schuitemakers Purmerender Crt 8-3-1891
1892	matig jaar: 15.000 uitgevoerd, voor ƒ2250; gem 15 ct	NHA 11-5-1892
1893	dit jaar minstens 10.000 eieren uitgevoerd	De Rijnbode 14-5-1893
1896	in w. deel Texel, vooral Prins Hendrikpolder broeden veel kieviten en wordt veel aan bescherming gedaan	Purmerender Crt 6-5-1896
1898	bijna alle polderland verpacht aan beroepszoekers	Vliegend blaadje 26-3-1898
1901	Texelse handelaar biedt voor de eerste 2 eieren ƒ2,50/ei	Purmerender Crt 20-3-1901
1902	1 handelaar verzond medio april in één week voor ƒ200	Purmerender Crt 23-4-1902
1902	25-30.000 eieren uitgevoerd voor ƒ4000-4500	NHA 14-5-1902
1902	verpachting recht op eieren rapen in polder het Noorden voor ƒ30 per jaar. Ook eieren van de kolonie zeevogels	Purmerender Crt 9-2-1902

1906	in april voor ƒ7000 aan eieren naar Amsterdam, Rotterdam en Engeland verstuurd	Thijsse, 'De Broedvogels van de Noordzee-Eilanden', 44.

Bijlage 4.8. Vermeldingen over kievitseieren buiten Friesland en Noord-Holland boven het Noordzeekanaal.

Prov	*jaar*	*vermelding*	*bron*
GR	1879	boerenknecht in Bourtange zoekt eieren	Nw Brielsche Crt 13-4-1879
	1887	een raper brengt 465 eieren naar markt Winschoten	Goessche Crt 10-5-1887
DR	1841	de kievit één van de wilde vogels van Drenthe genoemd	Van der Aa, *Aardrijkskundig woorden-boek*, bij woord Drenthe, p. 510.
	1887	bij Peize vroeger honderden paren kieviten en grittas. Door vangst in netten en rapen eieren nog maar enkele	Haarlem's Dagblad 2-5-1887
OV	1846	eieren kievit vormen 'een kleinen tak van nering'	Van der Aa, *Aardrijkskundig woorden-boek*, bij woord Overijssel, p. 750.
	1859	kievit broeder Staphorsterveld	*Ts staathuish. en statistiek* 1859, 270.
	1871	15/3 eerste kievitseieren Staphorst gevondne	Boxmeers weekblad 18-3-1871
	1874	in Deventer toevoer kievitseieren groot; 15 ct per stuk	Goessche Crt 18-4-1874
	1875	velen rapen: geen ander werk met hoger dagloon	AH 15-4-1875
	1881	markt Zwolle op 13-4 voor 15-25 ct	Lc 16-4-1881
	1882	boer in Hezingen-Tubbergen krijgt voor eerste ei ƒ1	Het Zuiden 16-3-1882
	1883	markt Deventer op 4-5 voor 10-12 ct	Hn 7-5-1883
	1906	verpachting rapen eieren bij Olst	Deventer Dagblad 13-6 en 4-7-1906
	1907	markt Kampen 15/4 300 eieren 12-12,5 ct	De Harderwijker 17-4-1907
	1908	markt Kampen 27/4 300 eieren 10-13 ct	De Harderwijker 29-4-1908
	1909	markt Kampen 5/4 16 eieren 30-40 ct; 13/4 300 eieren 15-16,5 ct; 3/5 500 eieren 13-16 ct	De Harderwijker 7, 14-4 en 6-51909
GD	1854	Bergharen en Ewijk	GV
	1859	Borculo; boete voor 'ontijdige verkoop' van kievits-eieren	GV Borculo 1859
	1892	bij Arnhem gaan kieviten meer hoge gronden opzoeken om te broeden; wijst op komst natte zomer	De Gelderlander 22-3-1892
	1897	Putten 31/3 50 ei 25ct; 7/4 12,5 ct; later geen notering	De Harderwijker 3, 10, 17, 24-4-1897
	1898	markt Putten 30/3 20 ei 30 ct; later geen notering	De Harderwijker 2-4-1898
	1904	bij Apeldoorn nu ook kieviten; bijna 4000 eieren geraapt	De Harderwijker 23-4-1904
	1905	Apeldoorn meer kieviten; eind april 2000 eieren op markt	Amersfoortsch Dagblad 27-4-1905
	1906	bij Eibergen vangen rapers een vos met 7 jongen	De Harderwijker 18-4-1906
	1929	op 11 april 1500-1600 eieren op weekmarkt Barneveld	Amersfoortsch Dagblad 13-4-1929
UT	1852	rapen en vervoeren in verboden tijd bij Baarn, Eemnes	Het Urechts archief 79 Archieven Prov bestuur UT inv.nr. 8651 fol 202-206
	1852	verwacht toename kievit door invoering raaptijd	*Staat van den landbouw* 1852, 105.
	1896	in Eemnesserpolder eerste eieren gevonden	Amersfoortsche Crt 23-3-1896
	1902	in Eempolders rapen 2 zoekers 1200 eieren; gem. 13 ct	Amersfoortsche Crt 13-5-1902
NH	1852	prijs kievitsei 5-10 ct	GV Alkmaar 1852
	1861,	in gemeente Nieuwer Amstel zoeken Amsterdammers	*Statistisch jaarb.* 1861 en 1862, 288;
	1862	kievitseieren en die van eend en patrijs	PV NH 1862
	1887	veel zoekers Haarlemmerliede, -meer, Spaarnwoude	Haarlem's Dagblad 9-4-1887
ZH	1876	consent gegeven zoeken kievitseieren in Hh Zuid-Beijerland; ligt dat recht bij pachter of verpachter jacht?	Reg arch Dordrecht, 1062 Ambachtshh van Zuid-Beijerland, inv.nr. 523, 532
	1879	11 overtredingen rapen; Oegstgeest Katwijk Wassenaar	Leydse Crt 25-6-1879
	1888	bij Lisse al kievitseieren gevonden	Boxmeers weekblad 7-4-1888
	1890	op Voorne rapers op andermans grond beboet	Nw Brielsche Crt 6-7-1890
	1898	in veel plaatsen zoekers; voor 'hooggeplaatste' mensen	De Rijnbode 30-3-1898
	1930	4 eieren verhandeld Brielsche eierenveiling	Nw Brielsche Crt 11-4-1930
ZL	ca.1850	bij Meliskerke (Walcheren) 1000 eieren verzameld. Naar Brussel verzonden; prijs 1 ct per stuk	Heerebout, 'De verzameling eieren', 56.
	1877	Zierikzee eerste eieren 4 ct/ei; in Sneek 90-100 ct/ei	Nw Brielsche Crt 5-4-1877
	ca.1890	broedende kieviten op Walcheren vrijwel verdwenen	Heerebout, 'De verzameling eieren', 56.

	1896	eerste vermeldingen handel in Middelburg	Vlissingse Crt 3 en 17-4-1896
	1905	in Engelse polders bij Rilland Bath veel kieviten. Eieren rapen streng verboden, om nuttige kievit te sparen	Ierseksche en Toolsche Crt 15-4-1905
	1914	genoemd voor markt Middelburg, zonder prijsnotering	De Zeeuw 9, 16, 23, 30-4; 7-5-1914
	1937	vanaf 1937 markt te Zierikzee en 1938 te Goes	Middelburgsche Crt diverse edities
NB	1852	kieviten in NB weinig aangetroffen	*Statistisch jaarb.* 1852, 297.
	1853	kieviten in NB bijna niet meer aangetroffen	*Statistisch jaarb.* 1853, 308.
	ca.1880	lekkere eieren worden hier (Kempenland) geraapt	Panken, *De vogels van Kempenland,* 91
	1930	broeden bij Oudendijk (Woudrichem); was er zeldzaam	NHA 4-6-1930
LB	ca.1840	op kleine schaal in Vlaanderen geraapte eieren worden in Maastricht verhandeld	Desmet, *Vogels, hun levensloop in België,* 89.
	1894	bij Weert een raper van kievitseieren gepakt	Maas- en Roerbode 3-4-1894

Bijlage 4.9. Vermeldingen over afname van kieviten, chronologisch geordend.

Jaar	*vermelding*	*gebied*	*bron*
1840	bij wilstervangst 'ter sluik vele Kieviten' gevangen, waardoor minder eieren en prijs daarvan hoger	FR	*Staat van den landbouw* 1840, 124.
1843	vermindering kieviten door veel eieren rapen na 1 mei; verbod wenselijk	UT	Goessche Crt 26-10-1843; UT prov en stadscourant 25-10-1843
1843	opmerkelijk gering getal kieviten op schorren, gras- en bouwlanden waargenomen	ZL	*Staat van den landbouw* 1843, 98.
1848	door vangen kievit in zomer is stand kwart van vroeger; groot nadeel voor rapers	FR	Prov OV en Zwolsche Crt 14-4-1848
1849, 1850, 1852	minder kieviten door te lang rapen van eieren (waar geen verbod op is)	UT	PV UT 1849: 138, 1850: 163, 1852:181; *Verslag van den landbouw* 1850, 101.
1850	gering aantal kieviten	GD	*Staat van den landb.* 1850, 101.
1852	kieviten laatste jaren ongeveer gehalveerd door vangst voor veren (export naar Engeland)	NL	TK-verslag 4-2-1852
1852	kievit en grutto verminderen door te lang rapen	OV	*Staat van den landb* 1852, 107.
1853	jaarlijks minder, waarschijnlijk door te sterk rapen	ZH	*Verslag van den landb* 1853, 147.
1853	kieviten zijn er bijna niet meer	NB	*Statistisch jaarb.* 1854, 308.
1854	kievit hier vroeger in menigte; nu weinig	Bergharen (GD)	GV Bergharen 1854
1854/6	kievit vroeger in menigte, nu zeer schaars	Ewijk (GD)	GV Ewijk 1854, 1856
1855	afname kievit door rapen eieren voor export, door ontginning woeste grond en afwatering land-bouwgrond; minder wormen en insecten lage gronden	NL	*Nederlandsch Tijdschrift voor jagtkunde* 1855 (3): 216
1858	kievit wordt als het ware zeldzaam	Diessen (NB)	GV Diessen 1858
1873	laatste 10 jaar 'hartverscheurend veel verminderd'	FR	Lc 6-4-1873
1874	jaarlijkse afname; uitroeiing voorspeld door vangst	FR	Lc 1-5-1874
1874	door vangst najaar helft minder eieren dan in 1873		Zierikzeesche Crt 17-6-1874
1876	achteruitgang door omzetting grasland in bouwland; mogelijk ook door jacht in Frankrijk	GR	Venema, 'Over den kieviet', 59.
1877	kieviten nemen jaarlijks af	FR	Hesselink, 'Der Kiebitz', 108
1880	kieviten nemen jaarlijks af door rapen	Texel	Vliegend blaadje 11-5-1880
1881	vrees uitroeiing kievit en spreeuw	FR	Lc 29-4-1881
1882	vrees uitroeiing kievit door flappen en eieren zoeken in verboden tijd	FR	Lc 12-4-1882
1886	'schandelijk uitroeijen van den kievit' stoppen	FR	Lc 1-1-1886
1886	feit is dat aantal kieviten elk jaar minder wordt	FR	Haarlem's Dagblad 23-10-1886
1887	door vervolging aantal kieviten belangrijk kleiner	FR	Haarlem's Dagblad 30-4-1887
1889	aantal kieviten laatste jaren sterk verminderd	FR	De Nieuwe Koerier 2-4-1889
1889	nuttige kievit door rapen langzaam uitgeroeid	Texel	Purmerender Crt 27-3-1889
1890	afname kievit blijk uit kleine aantal eieren	Texel	Haarlem's Dagblad 12-4-1890
1892	door vangst is kievit sterk verminderd	FR	Lc 21-3-1892

1895, 1896	nuttige kievit vermindert laatste jaren door te veel eieren rapen en te veel vangst	o.a. FR	Lc 11-4-1895; 1 en 6-5-1896
1897	kievit sterk verminderd door schieten vogels	NH	Nw Purmerender Crt 8-4-1897
1899	kieviten worden schaars; mens is oorzaak	NL	Bolleman van der Veen, *De Nederlandsche vogelwet*, 15.
1902	minder kieviten door rapen duizenden eieren	FR	Schager Crt 23-3-1902
1905	veel zoeken eieren roeit kievit uit; raaptijd tot 15/4	FR	Nw Brielsche Crt 6-4-1905
1910	nuttige kievit, grutto, tureluur verminderen door onbeperkt eieren rapen; verbod na 20/4 bepleit	FR	Nieuwsblad van Friesland; Hepkema's Crt 17-8-1910
1928, 1929	Plantenziektenkundige dienst: nuttige kievit bedreigd door moderne landbouwmethoden	NL	Schager Crt 14-4-1928 en 28-3-1929
1936	schatting 35% afname kievit in 1888-1930	FR (Makkum)	Tolsma, *Vogelbescherming,* 202.
1941	traditionele weidevogels (kievit, grutto) achteruitgegaan, vooral door intensieve bemesting	NL	Tinbergen, *Vogels in hun domein*, 84.
1951	signalen afname sinds 1925 sterker, maar tellingen ontbreken	NL	Klomp, 'Over de achteruitgang van de Kievit', 143.

Bijlage 4.10. Vermeldingen over voorkomen kieviten in het Provinciaal Verslag Friesland.

Jaar	*vermelding*
1850	doden kieviten door wilsterflappers is nadelig voor rapers
1868	om kieviten te sparen geen machtiging schieten wilde ganzen; nadelig voor rapen kievitseieren 'dat in deze provincie eene niet onbelangrijke industrie mag worden genoemd'
1873	eieren en jongen van kievit bij duizenden verslonden door bunzing, wezel, havik, raaf, kraai
1874	veel klachten minder kieviten door wilsternetten. Ongestraft met grote winst naar Engeland
1874	bruine kiekendief (hanebijter) in de lage veenachtige streken zo algemeen dat het broeden van waterwild en kievit er bijna onmogelijk is
1877	veel klachten vangen kievit in wilsternetten; aan die overtreding wordt nog steeds niets gedaan
1878	kieviten talrijker; waarschijnlijk omdat grondeigenaren geen toestemming aan flappers geven
1880	kievit vrij talrijk, maar veel gevangen. Jammer dat er geen voorschriften in Nuttige dierenwet zijn
1881	kievit vrij talrijk, maar veel gevangen. Bij regering op wetgeving aangedrongen
1882	kievit niet zeer talrijk; veel gevangen; voorziening laat op zich wachten
1883/4	veel kieviten
1887	kievit schijnt jaarlijks af te nemen door vangst; omvang handel in eieren vermindert
1890	kieviten schijnen jaarlijks te verminderen door vangst
1893	kieviten nemen bijna jaarlijks af
1894	aanvoer eieren neemt af door onvoldoende bescherming door wet
1895	kieviten schaarser, waarschijnlijk door vangst flappers; eieren jaarlijks minder
1897	aantal kieviten blijft afnemen
1898	aantal neemt af door vogelflappers; toezicht onvoldoende
1900	getal kieviten schijnt jaarlijks af te nemen; ook eieren minder
1904	kievitseieren schijnen jaarlijks schaarser; onvoldoende bescherming tegen slagnetten
1905	kieviten en eieren schijnen te verminderen. Vangen schijnt onvoldoende gekeerd

Bijlage 4.11. Friese plaatsen met veel kieviten.

Jaar	*plaatsen*	*bron*
1862	broedt vooral bij Sneek, Grouw, Oldeboorn	Winkler, *Natuurlijke geschiedenis*, 469.
1866	zeer algemeen in FR (en Ameland), behalve hoge bouwgronden	Albarda, 'Naamlijst', 220.
1879	Schiermonnikoog; dit jaar buitengewoon veel kieviten	Lc 16-4-1879
1880	in Zevenwouden/Opsterland dubbel zo veel kieviten door verbod rapen eieren van eigenaren	Nw Amersfoortsche Crt 10-4-1880/ Lc 5-4-1880
1882	in kanton Bolsward 38 bekeuringen zoeken op verboden land	Lc 26-4-1882
1882	veehouder bij Ferwoude beschermt kievit; 300 eieren in nesten	Lc 6-5-1882
1884	in Tietjerk in paar dagen 200 eieren	Goessche Crt 1-5-1884
1886	in Achlum dit voorjaar veel kieviten	Lc 10-4-1886
1887	in Bolsward vereniging eierzoekers 'de Veldclub' opgericht	Lc 11-4-1888
1887	bij Workum krioelde het vroeger van de kieviten	Lc 29-4-1887
1889	in weilanden bij Oldeboorn veel kieviten	Lc 10-4-1889
1894	minder kieviten op wei- en bouwlanden Westergo	Lc 24-4-1894
1896	bij Zurich vonden 2 zoekers ruim 100 eieren; eerder ca. 500/jaar	Lc 6-5-1896

1897	eierzoeker uit Wommels verzamelt ruim 400 eieren	Lc 3-5-1897
1897	in Uitingeradeel gem 6-7000 eieren/jaar voor 12 ct	*Verslag vd landb* 1896/7 tabel 127
1901	waterrijke streken van Dantumadeel en Tietjerksteradeel	Nw Tilburgsche Crt 15-4-1901
1901	in Westergo troepen kieviten; ook tureluur, grutto en scholekster	Lc 3-4-1901
1904	Oudega en Wijmbritseradeel	Schager Crt 17-4-1904
1906	met name in Greidhoek	Schager Crt 4-2-1906
1908	op 23 ha. in Workumer Nieuwland 435 eieren geraapt; 50 broedparen hebben daar nu elk 4 eieren	Utrechts Nieuwsblad 6-5-1908
1909	pacht rapen 150 ha grote Potsenar te Offingawier (bij Sneek) *f*35. Op 30/4 ruim 100 eieren geraapt; ook schriezen en tjirken	Lc 8-5-1909
1909	ten ZW Leeuwarden: veel grutto, tureluur, kievit, kemphaan	Lc 15-6-1909

5. Maatregelen voor de bestrijding van kraaiachtigen in de 19de eeuw

Prov	*gebied*	*jaar*	*maatregel*	*bron*
GR	Marum	1813	nesten verwijderen 'witBekte Roeken', ekster, gaai enz. Boete 2 franc per nest	DNJ 1990: 187
FR	hele prov	1849	na 30/4 zoeken eieren wilde vogels verboden, muv roofvogels waar premie op is en ekster, kraai	Lc 19-10-1849; Nw *Bijv. Stbl* 1846-50, p. 390.
DR	hele prov	1812	verplicht nesten verwijderen ekster, kraai, gaai; boete 30ct per nest	Drents archief, 0115 Meppel, inv.nr. 754
	hele prov	1813	ipv verplicht aantal dode mussen kunnen ook andere vogels worden ingeleverd. Ekster, kraai, raaf gelden voor 4, valk voor 8 mussen	Drents archief, 0116 Coevorden, inv.nr. 551
	hele prov	1820	prov. verplicht gem. premies te verlenen. Voor kraai, kauw 5 ct; voor ekster, gaai 10 ct	GA Coevorden, Gem Sleen inv.nr. 334
OV	plattelands-gemeenten	1821	prov. wijst gemeenten op art 45 Regl. bestuur platte lande, over schouw nesten ekster, kraai	PB OV 1821 46
	Oldemarkt	1863-1865	gemeente geeft premie 10 ct op een kauw. Resp. 14, 14 en 40 premies verleend	GV
GD	Meteren	1814	verbaal schouw nesten kraai, ekster, raaf	RAR, 0460 Dorpspolder Meteren inv.nr. 99
	Tielerwaard, Bemmel, Beuningen, Dinxperloo	1816-1820	vergunning schieten kraaien; en aanbesteding uitroeien kraaiennesten	Geld. archief, 0040 Gouverneur, inv.nr. 1524, 1526 bij Jagt
	Nederhemert	ca. 1819	brief aan provincie over schade door kraaien	RAR, 3128 Nederhemert inv.nr. 967
	hele prov	1819	gemeenten kunnen maatregelen nemen ter 'gedeeltelijke verdelging der Kraaijen'	PB GD 1819 3 en 63
	Harderwijk	1857-1860	ca. 210 premies kraaien/jaar. 'Kijk in de lucht en zie dat er nog veel geschoten moeten worden'	GV
	Arnhem	1869	gemeente besluit tot verwijderen nesten kraai, raaf, ekster enz.	Purmerender Crt 16-5-1869
UT	Den Bilt	1799-1804	schouw nesten kraai en ekster	Haan-Berends, 'Biltse straten en wegen', 44, 50.
	hele prov	1816	regl. bestuur platte land art. 32; schout moet regelmatig schouwen op nesten kraai, ekster	*Bijv. Stbl* 1816, p. 82
	Jutphaas	1847-1851	schouw over nesten kraai en ekster	Utrechts archief, 1602 Gem Jutphaas inv.nr. 2032, 2033
	11 gem.	1853-ca. 1858	in 11 gem. nieuwe verordeningen op verwijderen nesten ekster en kraai.	Wttewaal 'De dieren die jagt maken op insecten' 372.
	Kockengen	1856	verord. uitroeien nesten ekster en kraai	RHC Vecht en Venen, 1022 Kockengen, inv.nr. 1827
	Vianen	1864	verord. uitroeien nesten ekster, kraai, raaf, sperwer en meerkat	GA Vianen 007 Gem. best. Vianen inv.nr. 64, stuk 109
NH ZH	plattelands gemeenten	1816	regl. bestuur platte land art. 31; schout moet regelmatig schouwen op nesten kraai, ekster	*Bijv. Stbl* 1816, p. 210.
NH	Grootebroek	1825-1826	processen-verbaal schouw ekster- en kraaiennesten	Westfries archief, 1107 Stede en gemeente Grootebroek, inv.nr. 1528
	Beemster	tot ca. 1853	'Kraaijen-schouw' ca. 1853 afgeschaft	Bouman, 'Kraaijennesten-schouw'
	Oude Niedorp	1858	verord. schadelijk gevogelte	PV NH 1858 p. 99.
	Schagen	1860	rupsetende vogels sparen maar nesten ekster, kraai e.d. 'roofgevogelte' zo mogelijk storen	Schager Crt 9-2-1860
ZH	Schiedam	1808	jagers mogen kraai, spreeuw, mus schieten, 'want deze gedragen zich vrij revolutionair'	NL-HaNA Coll VanSchinne 1.10.75.01, inv.nr. 141
	Bergambacht	1817	verord. verstoren nesten kraai en ekster	Groene Hart Arch 0729 Bergambacht inv.nr. 1110

	Puttershoek	1819	regl bestrijding kraai, ekster, mus, mol; kraai en ekster gelden voor 4 mussen; een ei 2 mussen	Reg arch Dordrecht, 1056 Gem Puttershoek, inv.nr. 4
	Strevelshoek (Ridderkerk)	1823-1824	keur schouw kraaien- en eksternesten	Gem arch R'dam, 1290 Gem Ridderkerk, inv.nr. 3401
	Katwijk	ca. 1824	Publicatie gem jaarlijks verwijderen kraaien en eksternesten	Tafels en indices op de besluiten van de gem 1981
	Den Haag	1827	rupsetende vogels sparen; nesten 'Eksters, Kraaijen en soortgelijk Roofgevogelte, welke aan gewassen, vruchten en groenten de grootste schade toebrengen' verstoren	Dagblad van 's Gravenhage 5-2-1827
	Barendrecht	1833	nesten ekster en kraai verwijderen. 17 mei schouw. ƒ1,50 boete	Oldenhof, 'Exter en kraai-nestenschouw', 28.
	Reijerwaard	?	ekster en kraaienschouw	Wouda, 'Ongedierte-bestrijding', 25.
	Ameide	1837	nesten kraai en ekster verwijderen, ƒ1,50 boete. Alg regl gem art 91,92	Nieuwsblad hist ver Ameide en Tienhoven 15-2
	hele prov	1842	circulaire over aanvragen toestemming weg-schieten kraaien en andere schadelijke vogels	PB ZH 1842 55
	Naaldwijk	1853	verord. verwijderen nesten kraai, ekster, spreeuw en mus	PB ZH 1854 20, p. 9.
	's Gravendeel	1853	verord. verwijderen nesten kraai, ekster	PB ZH 1854 20, p. 13.
	Haastrecht	1854	verord. verwijderen nesten kraai, ekster	PB ZH 1855 26, p. 5.
	Giessen-Nieuwkerk	1856	verord. verwijderen nesten kraai, ekster	PV ZH 1857 bijlage 13 p. 6.
	Peursum	1865	verord. verwijderen nesten kraai, ekster	PV ZH 1866 bijlage 18
ZL	departement Zeeland	1806	publicatie verplicht nesten kraai, ekster, gaai verwijderen; boete ƒ1 per nest; premie 10 ct per vogel	*Magazijn van vaderland-schen landbouw* 1807; Wttewaal 'De dieren die jagt maken op insecten', 370.
	Arnemuiden	1811	schade aan graan; voorstel oude Zeeuwse bestrijding ekster, kraai, houtduif invoeren	ZA, 1200 Stad en Gemeente Arnemuiden, inv.nr. 90; brief 7-5-1811
	hele prov	1816	regl. bestuur platte land art. 32; schout moet schouwen op nesten kraai en ekster	*Bijv. Stbl* 1816, p. 114
	hele prov	1819 +1820	regl.: 2 jaar nesten ekster, kraai, kauw, vlaamse gaai, woudduif, mus verwijderen; 4 x schouw door gemeente. Per nest boete 50 ct[a]	Middelburgsche Crt 24-10-1818; PB ZL 1820 57
	hele prov	1821	oproep schadelijk gevogelte, waaronder vlaamse gaai en zwarte kraai, te bestrijden	GS van ZL 1821. Arrest weren schadelijk gevogelte.
	Middelburg	1820-1853	plaatselijk regl.: nesten ekster, kraai, kauw, vlaamse gaai, woudduif verwijderen. Vele aankondigingen schouw	Middelburgsche Crt 16-5; 10-6-1820; 3,5,8-5; 12-6; 14-7-1821 tot 26-4-1853
	Zierikzee	1826	commissie gaat inspecteren op verwijderen nesten schadelijke vogels	Zierikzeesche Crt 2-6-1826
	hele prov	1839	herinnering bepalingen weren schadelijk gevogelte Prov regl 13-10-1820; speciaal schouw nesten mussen en valduiven	PB ZL 1839 33
	Arnemuiden	1841	aankondiging schouw op basis regl 1820	ZA, 1200 Stad en Gemeente Arnemuiden, inv.nr. 115; april 1841
	Vlissingen	1827-1839	nesten ekster, kraai, gaai, kauw, veldduif weren (cf art 42 Politiereglement 2-1-1827)	Vlissingse Crt 9-5-1839
	Goes	1849-1856	verwijzing naar prov reglement 1820: nesten o.a. ekster, kraai, kauw, vlaamse gaai, verwijderen. Vele aankondigingen schouw	Goessche Crt 7, 28-5-en 25-6-1849; 27-5; 1-7; 5-8-1850 etc. tot 21-4-1856
	31 gem.	1858	verord. schadelijk gevogelte	PB ZL 1859 34; PV ZL 1858 bijlage L I.
	Walcheren	1858	verord. schadelijk gevogelte in alle (16) gemeenten muv Vlissingen, Middelburg, Veere	Middelburgsche Crt 12-7-1859. In Zeeuwse bib
	'sHeer Arendskerke	1862	verord. schadelijk gevogelte	PB ZL 1863 33, p. 8, 15
NB	Hooge en	1803	verord. schieten mussen, kraaien	Reg arch Tilburg 2500

	Lage Zwaluwe			Dorp Hooge en Lage Zwaluwe inv.nr. 1239
	Hoeven	1805	regl. uitroeien schadelijk gevogelte (lijsten ingeleverde mussenkoppen)	Reg Arch W-NB 0300 Dorpsbestuur Oudenbosch inv.nr. 1378
	Zevenbergen	1822	regl. vangen kraaien, eksters, 'hanniks' (gaai) e.a.	Reg Arch W-NB 0601 Gem Zevenbergen inv.nr. 5972
	Klundert	1823	verord. jaarlijkse aanslag aantal in te leveren schadelijke vogels, o.a. kraai, ekster, kauw	Reg Arch W-NB 0201 Gem Hoeven inv.nr. 1351
LB	Bingelrade	1851-1856	gem laat jaarlijks 500-1500 'kraaijen' doden. In 1856 alle nesten verwijderd; wagenvracht vol.	GV (betrof waarschijnlijk roeken)
	Bemelen	ca. 1850	verord. uitroeien kraaiennesten	*Staatkundig en Staathuish jaarb.* 1852; 18.

[a] Over de totstandkoming van dit reglement, zie Boerendonk, *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw*, 205.

6. Wetenschappelijke naam van vermelde vogelsoorten

Nederlandse naam	*wetenschappelijke naam*	*gangbare oude naam*
Aalscholver	*Phalacrocorax carbo*	schollevaar
Bergeend	*Tadorna tadorna*	
Blauwe reiger	*Ardea cinerea*	reiger
Bokje	*Lymnocryptes minimus*	halve watersnip
Bonte kraai	*Corvus cornix*	
Boomvalk	*Falco subbuteo*	
Buizerd	*Buteo buteo*	
Duinpieper	*Anthus campestris*	
Ekster	*Pica pica*	
Fuut	*Podiceps cristatus*	duiker
Gaai	*Garrulus glandarius*	markolf
Goudplevier	*Pluvialis apricaria*	plevier, wilster
Goudvink	*Pyrrhula pyrrhula*	
Grauwe gans	*Anser anser*	
Griel	*Burhinus oedicnemus*	
Grote stern	*Thalasseus sandvicensis*	
Grote trap	*Otis tarda*	trapgans
Grote zilverreiger	*Ardea alba*	witte reiger
Grutto	*Limosa limosa*	maerlen
Havik	*Accipiter gentilis*	
Hop	*Upupa epops*	
Houtduif	*Columba palumbus*	koolduif, ring(el)duif
Houtsnip	*Scolopax rusticola*	snip
Fazant	*Phasianus colchicus*	
Huismus	*Passer domesticus*	mus
Kauw	*Corvus monedula*	
Kemphaan	*Calidris pugnax*	
Kiekendief	Cirrus spec.	wouw
Kievit	*Vanellus vanellus*	
Kluut	*Recurvirostra avosetta*	
Kneu	*Linaria cannabina*	
Knobbelzwaan	*Cygnus olor*	zwaan
Kokmeeuw	*Chroicocephalus ridibundus*	
Koolmees	*Parus major*	
Koperwiek	*Turdus iliacus*	
Korhoen	*Tetrao tetrix*	moerhoen, berghoen
Kraanvogel	*Grus grus*	kraan
Kramsvogel	*Turdus pilaris*	
Kwak	*Nycticorax nycticorax*	quak(-reiger)
Kwartel	*Coturnix coturnix*	wachtel
Kwartelkoning	*Crex crex*	schriek
Lepelaar	*Platalea leucorodia*	
Meerkoet	*Fulica atra*	koet
Merel	*Sturnus vulgaris*	
Mus	*Passer spec.*	
Nachtegaal	*Luscinia megarhynchos*	
Ooievaar	*Ciconia ciconia*	
Patrijs	*Perdix perdix*	veldhoender
Pestvogel	*Bombycilla garrulus*	
Poelsnip	*Gallinago media*	
Pijlstaart	*Anas acuta*	
Purperreiger	*Ardea purpurea*	rode reiger
Putter	*Carduelis carduelis*	distelvink
Raaf	*Corvus corax*	
Regenwulp	*Numenius phaeopus*	
Roek	*Corvus frugilegus*	
Roerdomp	*Botaurus stellaris*	pittoir, putoor

Rotgans	*Branta bernicla*	
Scholekster	*Haematopus ostralegus*	
Slechtvalk	*Falco peregrinus*	
Slobeend	*Anas clypeata*	
Smelleken	*Falco columbarius subaesalon/aesalon*	
Smient	*Anas penelope*	
Sperwer	*Accipiter nisus*	
Spreeuw	*Sturnus vulgaris*	
Steltkluut	*Himantopus himantopus*	
Sijs	*Spinus spinus*	
Tapuit	*Oenanthe oenanthe*	
Torenvalk	*Falco tinnunculus*	valk
Tureluur	*Tringa totanus*	
Veldleeuwerik	*Alauda arvensis*	leeuwerik
Vink	*Fringilla coelebs*	
Waterhoen	*Gallinula chloropus*	
Watersnip	*Gallinago gallinago*	snip
Wielewaal	*Oriolus oriolus*	
Wilde eend	*Anas platyrhynchos*	
Wintertaling	*Anas crecca*	taling
Wulp	*Numenius arquata*	
IJsvogel	*Alcedo atthis*	
Zeearend	*Haliaeetus albicilla*	(ganzen-)arend
Zilvermeeuw	*Larus argentatus*	meeuw
Zomertortel	*Streptopelia turtur*	tortel(duif)
Zwarte kraai	*Corvus corone*	kraai
Zwarte ooievaar	*Ciconia nigra*	

7. Woordenlijst

Ambachtsheerlijkheid: lage vorm van heerlijkheid met bevoegdheden op het gebied van rechtspraak, bestuur en wetgeving
Ampliatie: aanvullende bepaling op een plakkaat
Baljuw: hoge ambtenaar die namens de vorst het beheer uitoefende in een gebied. Dat gebied werd baljuwschap genoemd
Bonte eieren: eieren van weidesteltlopers naast die van de kievit
Flapper: vogelvanger die een klapnet benut; gebruikt in relatie met ganzen en goudplevieren
Flouw: net voor de vangst van houtsnippen, in boom opgehangen; ook als vlouw
Ganzenroer: geweer voor de jacht op zwanen en ganzen dat zo lang en zwaar was, dat het voor ander wild weinig geschikt was
Grote jacht: 19de eeuw; jacht waarvoor een grote jachtakte nodig was
Hoge valkenjacht: vorm van valkerij waarbij op vliegende vogels, vooral reigers, werd gejaagd
Keur: plaatselijke verordening
Kleine jachtakte: 19de eeuw; 1814-1852: jachtakte voor onder meer kwartelen en het schieten van ganzen, eenden en watersnippen; vanaf 1852: jachtakte voor de vangst met netten
Korte jacht: jacht met geweer en hond; alle jacht die geen lange jacht is (zie aldaar)
Kwartelen: vangen van kwartels met een net
Lange jacht: jacht met windhonden (meestal op hazen)
Leghond of legerhond: soort staande jachthond; gebruikt om wild in nest of leger op te sporen
Plakkaat: wettelijke regel
Poelhut: schuilhut van waaruit op waterwild geschoten werd
Pompen: roep van de roerdomp
Pomptijd: tijd in het voorjaar waarin de roerdomp roept
Roer: geweer
Regaal: koninklijk recht
Renovatie: vernieuwing van een bestaand plakkaat, waarbij geen of weinig veranderingen werden doorgevoerd
Rist: overlangs gespleten tak of stok waarin gevangen zangvogels werden geregen. Ook als rits
Snaphaan: lang jachtgeweer
Spillioen: soort jachthond
Staande hond: jachthond die wild in dekking aanwijst door er bij te blijven staan
Tiras: sleepnet, onder meer gebruikt voor vangst watersnip en patrijs. Ook als werkwoord: tirasseren
Vinker: iemand die vinken vangt, meestal met een net
Vogelaar: 1. vogelvanger; 2. iemand die uit interesse vogels kijkt
Vogelarij: recht op vangst vliegend wild; vaak ook vangst in eendenkooien
Vogelen: 1. vogels vangen; 2. vogels kijken
Wilsters: vangersterm voor goudplevieren
Zak en schild: jachtvorm waarbij patrijzen van achter een schild naar een fuik worden gedreven
Zwanendrift: recht om tamme zwanen te houden in een bepaald gebied
Zwanenjacht: recht om wilde zwanen te jagen

Samenvatting

Het verlies aan biodiversteit staat in de belangstelling. Voor Nederland wordt het verlies door menselijke invloed geschat op 85% voor de periode vanaf 1700 en op 50% voor de periode 1900-2000. Vogels tellen in deze schattingen zwaar mee. Ook Nederlandse ornithologen van de afgelopen twee eeuwen beoordeelden de invloed van de mens op de avifauna als zeer nadelig.

Verandering in biodiversiteit over de afgelopen decennia wordt vastgesteld aan de hand van biomonitoring. Voor eerdere perioden worden schattingen op basis van veranderingen in landgebruik gemaakt. In dit onderzoek is met de methoden van het historisch onderzoek naar de invloed van de mens op vogels gekeken. Historische bronnen over vogels zijn er vooral voor jagen en bestrijden. Deze directe invloed van de mens staat daarom in dit onderzoek centraal. Als onderzoeksperiode is 1500-1920 gekozen en als onderzoeksgebied Nederland.

Het onderzoek is uitgevoerd door over de invloed van jagen en bestrijden vragen te formuleren. De helft van de soorten werd bejaagd en een belangrijke vraag is daarom welke invloed jagen had voor bejaagde soorten. Deze vraagstelling is nader uitgewerkt voor hoenders, koloniebroedende moerasvogels en weidesteltlopers.

Vogels die schadelijk waren voor landbouw of jacht werden vanaf de 17de eeuw met maatregelen van overheden bestreden. Waarom die bemoeienis in de 19de eeuw stopte, is onderzocht.

Bronnen

Diverse bronnen leveren gegevens over het historisch voorkomen van vogels: botten, schilderijen, veldnamen en geschreven bronnen. De meeste informatie leveren geschreven bronnen. Voor de periode 1500-1800 waren zo'n 900 regionale wetten belangrijk. Lijsten met overtredingen van deze regels en afschotlijsten van jagers geven inzicht in de jachtpraktijk. Voor de 19de eeuw zijn vier nationale jachtwetten een belangrijke bron en daarnaast veel regionale regelgeving. Andere bronnen zijn kranten, jaarverslagen van provincies en gemeenten en vroege vogelboeken. Niet-schriftelijke bronnen zoals botten uit archeologische opgravingen en schilderijen leverden aanvullende gegevens.

Met deze bronnen was het mogelijk een goede indruk te krijgen van de druk op de vogelbevolking door de mens. Daarnaast leverde het voor veel soorten informatie over hun historisch voorkomen. Combinatie van deze gegevens kan een aanwijzing voor menselijke invloed zijn.

De naamgeving van vogels in de bronnen vormt een probleem. Een soort had vaak verschillende volksnamen. Bij onder meer eenden en ganzen werd meestal alleen de naam voor de soortengroep gebruikt. Goede Nederlandstalige vogelgidsen waren er tot midden 19de eeuw niet. Mede daardoor was ook de soortenkennis vaak gering. Dit beperkt voor een aantal soortengroepen de mogelijkheden voor historisch onderzoek aan vogels.

Jagen als bescherming

In Amerika, Afrika en Azië was jagen voor vlees en huiden in de periode 1500-1900 economisch van belang. Afschotbeperkingen waren zeldzaam. Veel zoogdieren zijn daardoor lokaal op geheel uitgeroeid. In tegenstelling daarmee was de jacht in Nederland essentieel voor de bescherming van grote zoogdieren. De hypothese is dat dit ook voor standvogels gold. Bescherming van trekvogels was niet in het eigen belang van jagers. Daarom is aangenomen dat bejaging van trekvogels een bedreiging was.

Voor het toetsen van deze hypothese is de wetgeving over de jacht belangrijk. Deze wetten geven informatie over de bejaagde vogelsoorten, het jachtrecht, de regulering van vangmiddelen, open jachttijden, de aanpak van stropers en de wildhandel. Tot 1800 richtten de notabele jagers hun aandacht op een 20-tal vogelsoorten. Dat waren vooral standvogels. Veel andere soorten, vooral trekvogels, waren van belang voor ambachtelijke vogelvangers. Deze belangstelling voor een groot deel van de vogelsoorten was er ook in buurlanden.

Het aantal jagers en vogelvangers is onderzocht omdat het een indicatie van de jachtdruk geeft. Tot 1800 waren er niet meer dan 1500 jagers in Nederland. Rond 1800 steeg hun aantal sterk. In de 19de eeuw had Nederland ongeveer 6000 jagers. Tot 1800 werd het aantal jagers bewust beperkt.

Daarna was dat niet meer zo, maar werd het aantal jagers nog wel door de hoge kosten beperkt. Deze beleidsverandering was verbonden met veranderingen in de jachtpraktijk. Tot 1800 deelden jagers een jachtveld, vaak een heel gewest. Daarna had een jager zijn eigen jachtveld.

Rond 1800 werden voor de verschillende vormen van ambachtelijke vangst registraties ingevoerd. Begin 19de eeuw waren er 800 zwanendriften, 260 eendenkooien, 180 kwartelaars en 110 vangers van watersnippen met een tiras. Deze aantallen namen in de loop van de 19de eeuw af. Voor het schieten van eenden, ganzen en watersnippen om commerciële reden werden in de eerste helft van de 19de eeuw vergunningen verleend. Het aantal nam toe van 900 tot 1800. Vanwege misbruik werd deze vergunning in 1852 afgeschaft. In de tweede helft van de 19de eeuw verdubbelde het aantal netvangers van goudplevier en kemphaan tot zo'n 400 in 1880. De meeste van hen kwamen uit Friesland. Daar woonden toen ook de 100 vangers van houtsnippen met een flouw. Voor het vangen van vinken in netten en lijsters in strikken geven de registraties de omvang niet goed aan. Waarschijnlijk waren er in de 18de en eerste helft van de 19de eeuw zo'n 100-200 vinkenvangers. Strikken van lijsters was in de 17de en 18de een populair deel van het landleven. Rond 1900 bood het in de herfst voor zo'n 500 families een inkomen.

Open jachttijden werden vastgesteld om dieren in het broedseizoen te beschermen. Ze werden al in de 14de eeuw ingesteld en waren in de 16de eeuw in het hele land van kracht. De duur van de open jachttijd werd in de periode tot eind 18de eeuw gehalveerd. Vanaf toen was de jacht meestal open van half September tot eind December. In de 19de eeuw werden de jachttijden veel meer naar vangbedrijf gedifferentieerd. De ambachtelijke vangst op vooral trekvogels was toen veel langer opengesteld dan de schietjacht op hoenders.

Jagers besteedden veel aandacht aan wildbescherming. Voor de aanpak van stroperij werden veel vangmiddelen en vangtechnieken verboden. Voor het handhaven van de jachtregels werden jachtopzieners aangesteld. In de periode 1500-1800 waren er per gewest zo'n 12 van die opzieners. In de 19de eeuw waren er in Nederland ongeveer 180 door het rijk betaalde jachtopzieners en daarnaast een veel groter aantal die door particulieren of gemeenten werden betaald. Deze jachtopzieners ontvingen een premie per bekeurde overtreding. Om stroperij onaantrekkelijk te maken, was de handel in wild geheel verboden of strikt gereguleerd.

In de jachtregels waren beperkingen voor struinende honden belangrijk. Vanaf de 14de eeuw tot 1857 werden zij door het verminken van een poot of een slepende knuppel aan de hals in hun bewegingsvrijheid beperkt. Lijsten met overtredingen laten zien dat de handhaving van die regels intensief was. Voor katten waren beperkende regels veel minder algemeen. Het bestrijden van predatoren als vossen, enkele soorten marterachtigen en roofvogels was vooral in de 18de en 19de eeuw belangrijk. Dat gebeurde meestal met een premieregeling.

De hoenders patrijs, korhoen en fazant staan in de jachtregels vaak centraal. Op het verzamelen van hun eieren of het verstoren van hun nesten stond een hoge straf. De patrijs was het belangrijkste veerwild. De vangst van patrijzen met sleepnetten of fuiknetten werd tussen 16de en 18de eeuw sterk ingeperkt en was in de 19de eeuw geheel verboden. Bij de netvangst moesten de volwassen vogels weer vrij worden gelaten. Daarnaast gold soms een maximum vangst per jager per dag.

Korhoenders moeten sterk hebben geleden onder slechte weersomstandigheden, stroperij of overbejaging. Om uitsterven te voorkomen werd de jacht op deze soort in de 17de en 18de eeuw daarom vaak geheel verboden. Fazanten kwamen in de 14de eeuw al verspreid over het land voor. Het uitzetten van deze soort werd vaak ondersteund met een jachtverbod. Om de populatie uit te breiden, werden ze gefokt en in de winter opgehokt.

Uit een vergelijking van standvogels en trekvogels blijkt dat de beschermende bepalingen vooral op de standvogels waren gericht. Zij werden door de notabele jagers bejaagd, terwijl trekvogels door de ambachtelijke vangers werden gevangen. In de 19de eeuw was het jachtseizoen voor trekvogels langer open en werden zij nog met netten gevangen. Vangst van standvogels met netten was toen al verboden. Toch kende ook de vangst van trekvogels beperkingen. Veel vangmiddelen waren uit angst voor stroperij helemaal verboden. Van de maatregelen tegen honden en de bestrijding van predatoren profiteerden ook trekvogels. Veel van die regels werden al in de 16de eeuw ingevoerd en bleven sindsdien van kracht. De conclusie is daarom dat de jacht belangrijk was voor bescherming van standvogels en dat trekvogels daar mede van profiteerden.

Bejaging van grote moerasvogels in beschermde kolonies

In Holland lagen beroemde kolonies van moerasvogels met blauwe reiger, kwak, lepelaar en aalscholver als belangrijkste soorten. Enkele van deze soorten waren in Noordwest-Europa zeldzaam. De volwassen vogels werden met onder meer valken bejaagd en hun eieren en nestjongen werden geoogst. Dit gebruik wordt meestal roofbouw genoemd. Mijn stelling is dat deze exploitatie juist beschermend werkte.

In de periode 1300-1900 waren er opeenvolgend vijf locaties met grote gemengde kolonies moerasvogels. Daarnaast waren er enkele zogenaamde reigeriën met alleen blauwe reigers. Tot de 18de eeuw waren deze kolonies eigendom van adellijke personen, die vooral geïnteresseerd waren in de hoge valkenjacht op de blauwe reiger. De populariteit van die jacht verminderde na 1600. In de 18de en 19de eeuw waren nog slechts twee reigeriën voor deze sport belangrijk. Die in het Hoogsoerense bos (Gelderland) was daarvan de belangrijkste.

In de gemengde kolonies werden de nestjongen uit de boom geschud en op de markt verkocht of als geschenk weggegeven. Rekeningen van de eigenaren van deze kolonies illustreren het economisch belang van de vogels voor de eigenaar. Keukenrekeningen uit de periode 1300-1600 laten zien dat deze vogels door de adel werden gegeten. Blauwe reiger en kwak werden het hoogst gewaardeerd, grote zilverreiger en lepelaar een stuk minder en aalscholver het minst.

De grote moerasvogels kregen in jachtwetten uit de periode 1500-1800 bescherming. In de buurt van hun nestplaatsen werd jagen met valken en schieten beperkt. Het beklimmen van hun nestbomen was verboden, evenals het wegnemen van eieren of jongen. Door de aanleg van grachten rond de koloniebossen werden ze tegen stroperij beschermd.

De grote kolonies lagen vanaf de 18de eeuw in natte gebieden die niet voor ander economisch gebruik geschikt waren. Wanneer die gebieden voor de landbouw werden ontgonnen, moest de kolonie wijken. De kolonie op Schollevaarseiland verdween zo rond 1870 en die in Horstermeer rond 1880. Deze gedwongen verhuizing van kolonielocaties stopte in 1906 toen de kolonie in het Naardermeer gespaard werd dankzij de opkomende vogelbescherming.

In de 19de eeuw werden in de grote kolonies eieren en nestjongen van aalscholver, blauwe reiger en lepelaar geoogst. Voor aalscholver en blauwe reiger waren er daarnaast kleinere kolonies, meestal in een eendenkooi. De kooi bood bescherming en de kooiker liet de vogels in de kooi broeden om hun eieren of nestjongen te kunnen oogsten. Deze exploitatie bleef tot begin 20e eeuw belangrijk.

Vanaf midden 18de eeuw kwam er naast de waardering voor grote moerasvogels ook oog voor hun schade aan de visserij. In enkele streken begon toen bestrijding. In de Franse tijd werd landelijk een premieregeling voor aalscholver en blauwe reiger van kracht. Zelfs voor lepelaar en roerdomp golden toen premies. Waarschijnlijk werden alleen voor aalscholvers daadwerkelijk premies betaald. Voor Schollevaarseiland, toen de belangrijkste kolonie, werden in de periode 1798-1808 voor duizenden aalscholvers en zijn eieren premies verleend. Waarschijnlijk stopte de premieverlening kort na 1808. Gegevens van een paar jaar later geven aan dat er toen al weer veel aalscholvers waren.

Na de Franse tijd werd bestrijding van moerasvogels een uitzondering. Verzoeken van vissers om te bestrijden, werden door overheden niet gehonoreerd. Begin 20e eeuw vroegen verenigingen voor visserij om meer bestrijding. Als gevolg daarvan kregen blauwe reiger en aalscholver in de Vogelwet van 1912 geen bescherming. De bestrijding nam daarna toe. Waarschijnlijk was het aantal van beide soorten daardoor midden 20e eeuw kleiner dan ooit.

Deze historische gegevens bevestigen dat de economische en culturele waarde van moerasvogels tot hun bescherming leidde. De hoge valkenjacht en de oogst van eieren en jongen gaf hen die waarde en was bepalend voor de beslissing van landeigenaren om hen nestelgelegenheid te bieden. De grote moerasvogels waren op deze kolonielocaties aangewezen. Tot de Franse tijd werden de kolonies door maatregelen in jachtwetten en inrichtingsmaatregelen beschermd. In de 19de eeuw werden kolonies door de exploitant beschermd. Begin 20e eeuw eindigde de economische exploitatie. Men bleef ze wel schadelijk vinden. Hun aantal werd toen heel gering.

Waren weidevogels tot 1900 weinig algemeen?

Weidesteltlopers werden bejaagd en hun eieren geraapt. Om het effect daarvan aan te kunnen wijzen, is ook kennis van de voor deze soorten belangrijke omgevingsfactoren nodig. Volwassen weidesteltlopers eten vooral wormen en de kuikens insecten. Voor deze dieren was de schrale voedingstoestand van de bodem lang sterk beperkend. Door toename in gebruik van (kunst-)mest na 1900 verbeterde

dat. Voor weidevogels kwam er toen meer voedsel. Vanwege deze ecologische relaties kan worden verwacht dat weidevogels tot 1900 weinig algemeen waren. Met historisch onderzoek is die verwachting getoetst.

Tijdens de bevolkingsgroei in de periode 1000-1300 na Chr. werden veel laaggelegen veengebieden ontgonnen. Deze natte en slappe gronden konden alleen met gras produktief gemaakt worden. Rond 1500, dus bij het begin van de onderzoeksperiode, was er al een groot areaal laaggelegen weiland en dat veranderde daarna niet meer sterk. Op deze weilanden was rundveehouderij de dominante gebruiksvorm. De bloei van de zuivelhandel leidde in de 18de eeuw tot landbouwkundige verbeteringen zoals drainage. Maar tot eind 19de eeuw beperkte de beschikbaarheid van voedingsstoffen de intensivering van de landbouw.

In geschreven bronnen vanaf 1500 wordt de kievit het meest vermeld. Voor deze soort werden in veel regionale jachtwetten beperkingen gesteld aan het rapen van eieren. Minder vaak werden daarbij grutto en wulp vermeld. Andere bronnen tot 1800 laten zien dat de steltlopers kievit, watersnip, kemphaan, wulp, grutto en tureluur ook met netten werden gevangen.

Veel meer gegevens zijn er over de 19de eeuw. Marktberichten over wildhandel in de periode 1870-1900 geven inzicht in de vangst van steltlopers. Over het rapen van eieren zijn er vooral uit de periode rond 1900 gedetailleerde gegevens. Die maken het mogelijk het aantal broedparen van de kievit te schatten. Omdat het aantal steltlopers van andere soorten door ornithologen vaak met de kievit werd vergeleken, geeft de schatting van het aantal broedparen van de kievit ook informatie over de andere steltlopers.

De historische gegevens over kievit en grutto wijzen er op dat hun broedareaal in de periode 1500-1900 niet groter was dan in 1900. De scholekster was een kustvogel, die pas vanaf midden 19de in Friesland meer landinwaarts ging broeden. Ook de tureluur was een kustvogel. Waarschijnlijk broedden zij vóór de 19de eeuw weinig landinwaarts. Kemphanen waren algemeen in Friesland, maar elders hadden hun broedgebieden een beperkte omvang. Daardoor was hun aantal niet groot.

De hypothese over het geringe voorkomen tot 1900 kan het beste getoetst worden voor kievit, grutto en scholekster. Deze soorten waren in de periode 1960-1990 het meest algemeen met minstens 100.000 broedparen. Voor kievit en grutto was dat een factor 6-8 meer dan rond 1900. Voor de scholekster was de toename nog veel groter. De tureluur was waarschijnlijk rond 1950 het meest algemeen met ongeveer 40.000 broedparen. De andere steltlopers waren veel minder algemeen. Voor de kemphaan kan het aantal vóór 1900 het grootst zijn geweest, met wat meer broedparen dan de 6000 van begin 20e eeuw. Wulp en watersnip waren waarschijnlijk na 1900 het meest algemeen, maar zij hadden geen voorkeur voor weiland als broedplaats.

Dit laat zien dat voor de meeste steltlopers de hypothese wordt bevestigd. Zij waren vóór 1900 veel minder algemeen dan daarna. Deze soorten profiteerden sterk van de intensivering van de landbouw. Enkele soorten breidden in de 19de en 20e eeuw ook hun leefgebied uit.

Dit resultaat is belangrijk voor de beoordeling van de invloed van de mens op steltlopers. Vooral voor de kievit was de druk door rapen en vangen groot. Daarom werden voor deze soort de meeste beperkende maatregelen ingesteld. Vanaf 1524 werd het rapen van eieren beperkt. De vangst in netten werd plaatselijk al in de 17de eeuw beperkt en in de 19de eeuw werd dat algemeen. Deze beperkingen waren belangrijk voor hun voortbestaan als broedvogel.

Maar het rapen beperkte wel de dichtheid. Dat blijkt vooral uit gegevens over de tweede helft van de 19de eeuw en begin 20e eeuw. In sommige gebieden was het rapen zo intensief dat het maken van vervolglegsels al voor het einde van de raaptijd verminderde. Kieviten hadden vóór het einde van de raaptijd weinig kans om te broeden. Ook de illegale vangst door wilsterflappers beperkte in de tweede helft van de 19de eeuw waarschijnlijk wel de populatieomvang. Begin 20e eeuw verminderde de druk door vangst en later ook door eieren rapen. Mede dankzij het verhoogde voedselaanbod kon de populatie toen sterk groeien.

Voor andere soorten kan het rapen van eieren ook negatief zijn geweest. Vooral bij de soorten met een gering aantal broedparen kon een beperkt aantal geraapte eieren al een grote invloed op de populatie hebben. Voor met name wulp en scholekster kan dat nadelig zijn geweest.

Negatieve gevolgen van vangst werden aan het eind van de 19de eeuw zichtbaar voor kemphaan en watersnip. Vooral de lucratieve vangst laat in het voorjaar was schadelijk. Dat beperkte voor beide soorten het voorkomen als broedvogel. Na het verbod op die vangst, nam het aantal broedparen toe.

De rol van de overheid bij de bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels

Kraaiachtigen en roofvogels kunnen schadelijk zijn voor landbouw of jacht. Om hen te bestrijden is een gezamenlijke actie het meest effectief. Vanaf de 17de eeuw hebben overheden daarvoor maatregelen genomen. Die georganiseerde bestrijding eindigde in de 19de eeuw. De hypothese is dat men daar mee stopte als gevolg van de polarisatie tussen landbouw en jacht.

Overheden stelden tot 1800 maatregelen vast om kraaiachtigen te bestrijden. Zwarte kraai en ekster werden daarbij het meest genoemd, minder vaak ook roek, kauw, gaai en raaf. De meest gangbare maatregel was de verplichting voor landeigenaren om de nesten van kraaiachtigen te vernielen. In de 17de en 18de eeuw was dat in het grootste deel van Nederland verplicht. Met een schouw in het voorjaar werd toegezien op de uitvoering. Minder vaak was er een premieregeling of gold een verplichting een bepaald aantal gedode kraaien in te leveren,

In de Franse tijd besloot de nationale overheid met bestrijden van kraaiachtigen te stoppen. Bepalend voor dit beleid was nieuwe kennis over de rol van vogels bij het beperken van insectenplagen. In buurlanden vond vanaf eind 18de eeuw een zelfde wijziging plaats bij de bestrijding van kraaiachtigen.

Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw bestreed een deel van de regionale overheden kraaiachtigen nog wel. In 1861 vroeg de rijksoverheid hen daar mee te stoppen. Dit beschermingsbeleid werd vanaf 1880 ondersteund met de vaststelling van de Nuttige Dierenwet. Door boeren die schade hadden van kraaien werd hier tegen geprotesteerd. In reactie daarop werd de bescherming van kraaiachtigen in 1892 al weer opgeheven. Het verschillend inzicht van boeren en wetenschappers over nut of schade van kraaiachtigen had zo afwisselend invloed op het overheidsbeleid.

Voor de bestrijding van roofvogels werden dezelfde maatregelen ingezet als voor kraaiachtigen. Zij werden echter later ingevoerd en waren tot 1800 niet algemeen. De wetgeving uit deze periode noemt slechts enkele namen van roofvogels en het is vaak niet duidelijk welke soorten werden bedoeld.

In de Franse tijd veranderde ook de bestrijding van roofvogels. De nieuwe nationale overheid stelde een premieregeling voor roofvogels vast. In de decennia daarna werden ze daardoor in heel Nederland bestreden en waarschijnlijk meer dan ooit eerder. Voor de periode 1850-1860 zijn er goede gegevens over de omvang van de bestrijding. Per jaar werd toen gemiddeld voor 3200 sperwers, 2300 valken, 870 kiekendieven, 510 haviken, 260 buizerden en 44 arenden een premie betaald.

Tot ongeveer 1855 was er weinig kritiek op deze bestrijding. Over de bestrijding van de wezel ontstond toen discussie. Wezels konden tijdens plagen van de veldmuis sterk toenemen. Het budget voor de premieregeling ging dan grotendeels op aan de wezel. Daarnaast maakten de veldmuisplagen duidelijk dat de wezel als muizenjager voor de landbouw waardevol was. Dit leidde in 1859 tot een politieke discussie waarbij de Tweede Kamer de regering dwong de premieregeling te stoppen. Latere verzoeken van jagers de regeling weer in te voeren, kregen geen politieke steun. De jagers gingen toen zelf roofdieren meer bestrijden.

Concluderend blijkt dat het stoppen van de bestrijding van kraaiachtigen en roofvogels een verschillende achtergrond had. Voor kraaiachtigen bepaalde het verschil van inzicht tussen wetenschappers en landbouwers over nut en schade tijdens de hele 19de eeuw of deze soorten beschermd of bestreden werden. Roofvogels werden in de eerste helft van de 19de eeuw bestreden. Pas midden 19de eeuw ontstond een discussie tussen landbouwers en jagers over de wenselijkheid van bestrijding. Die discussie was vooral op de wezel gericht, maar leidde snel tot het einde van de hele premieregeling.

Conclusie

In totaal werd ongeveer de helft van de vogelsoorten bejaagd; 11% werd bestreden en voor zo'n 40% was er geen directe invloed van de mens. Uitroeiing van een soort als broedvogel is de meest ingrijpende invloed van de mens. Tussen 1500-1920 zijn de bejaagde soorten kraanvogel, grote trap, kwak, goudplevier en grauwe gans als Nederlandse broedvogel verdwenen. Voor geen van deze soorten lijkt jagen de belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen. Van de bestreden soorten verdwenen zeearend en raaf als broedvogel. De gevolgen voor het voorkomen als broedvogel zijn daarmee ingrijpender voor bestreden dan voor bejaagde soorten.

Jachtregels boden veel broedvogels bescherming. Voor drie soorten hoenders, vijf soorten koloniebroedende moerasvogels, enkele weidesteltlopers en de koloniebroedende sterns, meeuwen en bergeend bepaalde deze bescherming hun voorkomen als broedvogel. Deze 12-16 soorten waren kwetsbaar omdat hun vlees of eieren aantrekkelijk waren en die buit makkelijk te verkrijgen was doordat

ze groot waren en ze op de grond of in kolonies broeden. Deze cruciale bescherming door jachtregels is het meest markante effect van jacht,

Nadelen voor standvogels van reguliere bejaging zijn moeilijk aan te wijzen. Tijdens oorlogen konden de jachtregels niet worden gehandhaafd en had jagen en stropen vaak wel een groot effect. Voor trekvogels waren er weinig beschermende bepalingen, maar de jachtregels gaven ook deze vogels bescherming. Omdat deze soorten ook elders werden belaagd, is het niet goed mogelijk de invloed van de bejaging in Nederland aan te wijzen.

Bestrijding van voor de landbouw schadelijke vogels had een negatieve invloed op hun populaties. Tot 1800 werd de bestrijding echter beperkt door de jachtregels en daarna door het beleid voor de bescherming van nuttige vogels. De bestrijding van roofvogels gold tot 1800 niet alle soorten en was er niet in heel Nederland. Vooral in de periode 1800-1860 was de bestrijding intensief. Deze soorten werden daardoor schaars. Maar in het algemeen geldt dat het effect van bestrijding beperkt werd doordat de bestrijding niet lang duurde of niet intensief was. En andere vogelsoorten profiteerden juist van de bestrijding.

Jagen en bestrijden had ook indirecte effecten. Veel vogels moesten schuw zijn om te overleven. Dat kostte hen in het dichtbevolkte Nederland veel leefgebied. Vroege vogelaars schoten vaak zeldzame vogels voor hun verzameling. Dat beperkte de kans dat een nieuwe soort zich in Nederland kon vestigen. De komst van veel soorten nieuwe broedvogels sinds begin 20^{e} eeuw is daarom voor een deel een inhaalslag.

Uit dit historisch ecologisch onderzoek blijkt dat jagen en bestrijden ook positieve gevolgen voor de vogelbevolking had. Hetzelfde geldt voor de intensivering van de landbouw. Recente tellingen laten een toename in de soortenrijkdom over de afgelopen 150 jaar zien. Dit resultaat heeft verbazing gewekt. Mijn onderzoek laat zien dat een toename in soortenrijkdom geen verrassende optelsom van de menselijke invloed hoeft te zijn.

Summary

Human impact on birds in The Netherlands 1500-1920

The loss of biodiversity has stimulated research on its extent and causes. For The Netherlands the loss is estimated 85% for the period from 1700 until now and 50% for the period 1900-2000. Birds constitute an important part of this loss. In the last two centuries Dutch ornithologists shared the opinion that human impact on birds had been devastating.

Studies on biodiversity loss are based on biomonitoring for recent decades and on extrapolations based on landscape characteristics for earlier periods. In this study the approach will be different. Human impact on birds will be analysed by using historical research methods. Historical sources are mainly on hunting and persecution. Therefore, the study focuses on this direct impact of man. It is considered one of the main causes of biodiversity loss. The study period is 1500-1920 and the study area is The Netherlands.

To get an overview of human impact, different types of research questions were formulated. Half of the bird species were exploited by netting, hawking, fowling, shooting or egging. This was regulated in hunting acts and an important question is how the hunting regulations affected bird life. The focus of this question is mainly on the mechanism of hunting, in addition the number of hunters is explored. The relation between hunting and the abundance of birds is further elaborated concerning the galliformes, the colonial waterbirds and the meadow birds.

Some bird species were considered damaging to crops or preying on game. For this reason they were persecuted. Governments started to coordinate this persecution in the 17th century, but stopped to do so in the 19th century. The reason to stop the persecution is explored.

Sources

Many historical sources inform about the former presence of bird species: bones, paintings, geographical names and written sources. The latter offer the best information. For the period 1500-1800 about 900 pieces of regional legislation on hunting were discovered. Lists with penalties inform about the enforcement of this legislation and shooting lists of hunters provide data on hunting practice. In the 19th century four national hunting acts and various regional rules are important. Other important written sources are newspapers, annual reports of provinces and municipalities and early ornithological books.

Additional information is obtained from archeozoological research. Paintings, especially still lifes with game from the 17th century, inform about hunting customs. Most sources give information on human pressure on birds as well as on historical bird distribution.

Combining these sources may implicate that the status of a bird species has changed. This change is an indicator of human impact. To improve the analysis, related species are compared. For this reason the research questions on the impact of man are applied to groups of birds.

The names given to bird species pose a problem. A bird species may have different historical and regional names. In the case of species like ducks and geese only group names are applied. Good birding guides in Dutch did not exist until the mid-19th century; therefore, the identification of a species in written sources may be wrong. For some groups of birds these problems restrict the possibility of investigating the history on species level.

Hunting as protection

In America, Africa and Asia hunting for meat and fur was commercially important in the period 1500-1900. Bag limits were seldom and many mammals were exterminated locally or entirely. On a worldwide scale, hunting was thus responsible for a considerable reduction of wildlife. In The Netherlands, in contrast, big mammals have survived into modern times thanks to hunters. The hypothesis is tested whether the same applies to breeding birds. For migrating birds preservation would have had no advantage. It is assumed that they were exploited without limitation.

The main source to test this hypothesis is legislation. This legislation gives information on hunted bird species, hunting rights, approved chase equipment, hunting season, poachers and trade in

game meat. Until 1800 the interest of the noble hunters was focused on about 20 bird species. Most of them were breeding birds. Many more species, mainly migrating birds, attracted commercial interest. Raptors, crows and insect-feeding songbirds were the main not-hunted species. A comparison with neighbouring countries reveals the same picture.

The number of hunters gives an indication of the hunting pressure. Before 1800 there were no more than 1500 hunters in The Netherlands. Around 1800 there was a steep rise in their number. In the 19th century The Netherlands had about 6000 hunters. Until 1800 it was policy to keep the number of hunters low; after 1800 no limitations on their number were imposed. This change in policy is related to changes in hunting practice. Before 1800 hunters shared a big hunting-ground, usually a province. In the 19th century most of them hunted without competition on own or hired grounds. But their numbers were still limited because of the expensive nature of hunting.

Around 1800 mandatory registration was introduced for different types of commercial hunting. Thanks to its administration the extent of commercial hunting is better known since 1800. The extent varied per hunting type. In the beginning of the 19th century there were about 800 swaneries, 260 duck decoys, 180 netters of quails and 110 netters of snipes. Their number dropped during the 19th century. During the first half of the 19th century the number of persons who were allowed to shoot ducks, geese and snipes doubled from 900 to 1800. This type of allowance was abolished in 1852 because of abuse. In the second half of the 19th century the number of netters of golden plover and ruff doubled to about 400 around 1880, but dropped afterwards. Most of them lived in Friesland, like the 100 netters of woodcocks. For netting finches and snaring thrushes no good registration is available. Probably some 100-200 persons were involved in netting finches for recreation or for a living. Snaring thrushes had been an object of recreational hunting for centuries, but provided around 1900 in autumn a living for at least 500 families.

Hunting seasons were set to protect animals in the breeding season. They were introduced in the 14th century and were enforced in the whole country in the 16th century. The length of the hunting season was halved until the end of the 18th century. From that time on, the normal shooting season was from half September until the end of the year. In the 19th century the season differed per chase method. Commercial hunting of ducks, geese, plovers and snipes had a much longer season as for example shooting of grey partridge.

Hunters spent a lot of effort in the preservation of game. To control poaching many chase techniques and equipment were forbidden. To enforce the rules on poaching, wardens were appointed. In the centuries before 1800 a province counted a dozen wardens on average. In the 19th century there were about 180 state financed game wardens. Many more were privately financed or by municipalities. They received a bonus per arrest. Aiming at discouraging poaching, trade in wild game was forbidden or strictly regulated.

Rules for roaming dogs were widespread. From the 14th century until 1857 dogs had to be footed or had to be provided with a cudgel to prevent them chasing game. Sources on penalties show that much effort was put into the enforcement of this rule. Limiting feral cats was given considerable less attention. Control of natural predators was especially important in the 18th and 19th century. Usually a premium system was used to encourage this. Foxes, different species of marten and birds of prey were the main objective.

Special attention in hunting legislation is given to the galliformes grey partridge, black grouse and pheasant. Collecting eggs or young birds was heavily fined. Grey partridge was the most wide-spread and popular hunting bird. Netting them was gradually restricted from the 16th until the 18th century and completely banned in the 19th century. Generally, adult birds caught in nets had to be released. Bag limits were set for the catch per chaser per day.

The population of black grouse must have suffered regularly from bad weather, poaching or overhunting. In order to prevent extinction, shooting them was in the 17th and 18th century often forbidden. Pheasants were introduced, supported by regulations. In the years after introduction, shooting pheasants was forbidden or restricted to the roosters. To support the population they were reared and locked up in winter.

Comparing breeding and migrating birds shows that the protection was mainly directed to the breeding birds. Breeding birds attracted special interest of noble hunters, while migrating birds were the favourites of commercial hunters. In the 19th century hunting seasons were longer for migrating birds. Chasing methods like netting were forbidden for breeding birds, but were still allowed for migrating birds.

Catching migrating birds was, however, in no way without restrictions. Use and possession of all sorts of chasing techniques was made illegal out of fear for poaching. Measures to protect game, such as the rules for dogs and the persecution of predators, were beneficial for migrating birds as well. Most of these rules were already enforced in the 16th century and remained important until today. In conclusion, hunting was essential for the protection of breeding birds. As a consequence, migrating birds were protected as well.

Colonial waterbirds between overcropping and protection

Holland had famous colonies of waterbirds with grey heron, night heron, spoonbill and cormorant as the most important species. Some of these species were extremely rare in the northwest of Europe. Hawking and shooting them was important and their eggs and young were harvested. This is mostly considered as overcropping. Contradicting this assumption I postulate that this exploitation was essential for their protection.

During the period 1300-1900 alternately five big mixed colonies of waterbirds are known as well as a couple of heronries. Until the 18th century they were owned by the nobility. The nobility was interested in the grey heron for the sake of hawking. The popularity of this sport decreased after 1600. In the 18th and 19th century only two heronries were still important for hawking. The heronry in Hoogsoerense bos (Veluwe, Gelderland), installed around 1700, was by far the most important one.

The old protected heronries in Holland offered a refuge for other species of colonial waterbirds. As hawking became less important, the other species were more appreciated. Their fledglings were harvested by shaking the nest trees and sold on nearby markets or given away as a present. Owner accounts show the economic importance of birds. Sources such as kitchen accounts from 1300-1600 show the birds were eaten by the nobility. Grey heron and night heron were most valued for consumption; egret and spoonbill less and cormorant the least.

Hunting regulations from 1500-1800 protected these birds. Near nesting sites hawking and shooting was limited. Climbing nest trees was forbidden, as was taking eggs or young. Canals surrounding the colonies were dug to provide extra protection against poachers.

From the 18th century onwards the big colonies were situated on waste lands near lakes. These places could not be used for other economic purposes. The colonies had to move in case of draining and land reclamation. Schollevaarseiland was drained and converted into a polder around 1870 and Horstermeer around 1880. This forced sequence of colony sites stopped in 1906 when the colony in Naardermeer was saved by the upcoming bird protection.

During the 19th century the big colonies with cormorant, grey heron and spoonbill were exploited for eggs and young. For cormorant and grey heron there were some other smaller colonies, most of them situated in duck decoys. The decoy-man provided these nesting places to exploit eggs or fledglings. This kind of exploitation remained important until the beginning of the 20th century.

Mid-18th century the appreciation of colonial waterbirds changed. They damaged fisheries and for that reason organised persecution started. In the French period (1795-1813) the control was intense all over the country. A premium system was installed, not only for cormorant and grey heron, but also for spoonbill and bittern. For Schollevaarseiland, at the time the most important colony, records exist for the payment of thousands of cormorants and their eggs in the period 1798-1808. The persecution probably stopped shortly afterwards. Specifications on their abundance some years later show that the persecution had not affected their population size drastically.

In the 19th century organised persecution was an exception. Government did not respond to appeals by fishermen competing with cormorants. At the beginning of the 20th century organisations of fishermen appealed for more control of grey heron and cormorant. As a consequence, these species were not protected by the Bird Protection Act 1912. The persecution of both species was most severe in the middle of the 20th century. A maximum of 800 breeding pairs of cormorant was agreed.

The historical information confirms this thesis. Hawking grey herons and harvesting eggs and young birds gave these birds cultural and economic value. It determined the willingness of landowners to provide nesting sites. The hunting regulations until 1800 and the way they were exploited in the 19th century show that this value was the basis for their protection. In the first half of the 20th century exploitation of cormorant and grey heron stopped. As these species were still regarded harmful, their numbers dropped to a level probably lower than ever before.

Were meadow birds relatively scarce before 1900?

The habitat of meadow birds is made by man and is highly influenced by changing agricultural practice. In order to pinpoint human influence by hunting and egging, the impact of environmental conditions on meadow birds must be understood.

Meadows developed after the introduction of cattle around 7000 BP. From 1000-1300 AD low-lying moors were reclaimed for the growing population. Grass constituted the only feasible crop to sustain agriculture on these soils. From about 1500 onwards the area of low meadows was more or less the same as today. In the 18th century the dairy industry flourished and led to agricultural improvements such as drainage. But the supply of nutrients on grassland was low until the end of the 19th century. The introduction of artificial fertilizers brought a sharp change from 1900 onwards.

Meadow birds feed on soil organisms, mainly earth-worm, and the chicks on a variety of spiders and insects. Shortage of nutrients caused suboptimal conditions for these organisms. The start of the intensification of agriculture improved these conditions and consequently the food supply for meadow birds. These ecological relations lead to the hypothesis that meadow birds were relatively scarce before 1900.

In written sources starting at about 1500, lapwing is the most prominent wader. In many regional laws egging of lapwing, black-tailed godwit and curlew was restricted. Up to 1800 there are sources on catching lapwing, snipe, ruff, curlew, black-tailed godwit and redshank with nets.

Much more information is found in historical sources pertaining to the 19th century. Early ornithologists wrote about the (regional) abundance of birds. Newspapers inform about the trade of meadow birds as wildfowl on local markets in the period 1870-1900. Most sources are on egging, with many quantitative data for the period around 1900. These data enable an estimation of the number of breeding pairs of lapwing. Because the abundance of other species is often given in relation to the lapwing, it provides also information on the other species.

Historical data on lapwing and black-tailed godwit indicate that their breeding range in the period 1500-1900 did not exceed the range of 1900. Oystercatcher was a shorebird with their inland breeding starting mid-19th century in Friesland. Redshanks preferred shores and areas with saltwater. Probably their inland breeding was rare before the 19th century. Ruffs were most abundant in Friesland; elsewhere they preferred a few special sites for breeding. This limited their numbers.

The information to test the hypothesis is best for lapwing, black-tailed godwit and oystercatcher. The highest numbers of breeding pairs, with at least 100.000 pairs, were observed in the period 1960-1990. For lapwing and black-tailed godwit this was a factor 6-8 higher than around 1900, and for oystercatcher the growth was even more. The optimum of the redshank was probably around 1950 with 40.000 breeding pairs. The other species were much less abundant. For the ruff the optimum may have been before 1900, with slightly more breeding pairs than the 6000 at the beginning of the 20th century. Curlew and snipe probably had their highest numbers of breeding pairs after 1900.

Thus, for most meadow birds the hypothesis is confirmed. Their numbers were much lower before 1900. Intensification of agriculture in the first half of the 20th century improved the conditions for meadow birds. Furthermore, several species expanded their breeding habitat in the 19th and 20th century.

These findings are important for analysing human impact on meadow birds. Especially lapwings were prone to human effects. To mitigate negative effects of egging regulations were proclaimed from 1524 onwards. These regulations were essential for their survival as a breeding bird. Nevertheless, the exploitation restricted their population size. This is most apparent in the second half of the 19th century. In some areas the capacity of lapwings to produce more eggs was reduced already before the end of the egging season. Breeding during the egging season was hardly possible. Hunting lapwings was restricted in some areas in the 17th century and restrictions became common practice in the 19th century. But illegal hunting of lapwings was extensive in the second half of the 19th century. Probably this affected the population size. The conditions for lapwings improved in the first half of the 20th century, as illegal hunting and later egging decreased and intensification of agriculture gave them more food.

For other species egging could have had negative effects as well. When the population size was small a moderate number of collected eggs could have a profound effect. This may have been the case for species such as oystercatcher and curlew.

For ruff and snipe negative effects of hunting in late spring became apparent at the end of the 19th century. High game prizes made hunting both species very attractive. Their numbers dropped, but recovered after the ban on hunting in late spring.

Organised persecution of crows and birds of prey

Crows and birds of prey can be harmful for agriculture or game. In order to control their numbers a coordinated action is most successful. From the 17th century on governments made laws to control these birds. In the 19th century the organised persecution came to an end. The hypothesis is that this was caused by the polarization between farmers and hunters.

Until 1800 local governments made laws aimed at controlling crows. Black crow and magpie were mentioned most; carrion crow, jackdaw, jay and raven less often. Land owners were to destroy nests of these birds. In the 17th and 18th century this was obligatory in almost all parts of The Netherlands. This rule was enforced by inspections in spring. Other instruments were a premium system for crows and an obligation to kill a fixed number of crows per inhabitant. These instruments were less common than the obligation to destroy nest.

In the French period (1795-1813) the situation with regard to crows changed drastically. The new national government ceased to organise persecution. Decisive for this change of policy was new knowledge about the role of birds to combat insect pests. In neighbouring countries the same shift in policy regarding crows started at the end of the 18th century.

In the first half of the 19th century control of crows was still organised by local governments. In 1861 the national government asked local governments to protect useful birds like crows. This policy was supported by an act on useful animals in 1880. But the policy was opposed by farmers who suffered from crop damage caused by crows. In response to complaining farmers the list of useful birds was changed in 1892. The national policy to protect crows had failed, the main cause being a persistent difference in view of scientists and farmers. Farmers had never supported the protection of crows, and as they gained more power, the government had to listen.

For birds of prey the same instruments of control were used, but starting at a later date and until 1800 to a limited extent. The laws only list a few raptor species and the names given to them are difficult to interpret. Whether the rules applied to species like goshawk, sparrow hawk and buzzards is not clear. In most parts of The Netherlands no persecution was organised.

In the French period the situation changed for birds of prey as well. The new national government imposed game laws with a premium system for these birds. In the following decades they were killed all over the country and probably more so than ever before. Data are best for the period 1850-1860. Per year, on average, 3200 sparrow hawks, 2300 falcons, 870 harriers, 510 goshawks, 260 buzzards and 44 eagles were killed.

Until about 1855 there was little opposition against this practice. Discussion started with the weasel. In years with plagues of common vole the number of killed weasel was so high, that it used up the major part of the available budget for the premium system. At the same time agriculturists in vole plague areas recognised the usefulness of the weasel. In 1859 parliament members changed their views and forced the government to stop with the premium system for all animals of prey. Later requests from hunters to reintroduce bonuses had no political support. Instead, they started their own initiatives to persecute these animals.

In conclusion, the end of the organised persecution of crows and birds of prey had different causes. The different views of scientists and farmers on the control of crows affected alternately governmental policy during the whole 19th century. In the case of birds of prey there was only a discussion on conflicting interests between hunters and farmers in the 1850s. This discussion was mainly directed at the weasel, but caused the abrupt end of the whole premium system in 1860.

Conclusion

In total about half of the bird species were hunted, 11% were persecuted and for some 40% of the species little or no direct impact of man is known. Extinction as a breeding bird is the most obvious human impact. From 1500-1920 the hunted species crane, great bustard, night heron, golden plover and greylag goose became extinct as a breeding bird in The Netherlands. The main cause was loss of extensively used landscape. Hunting was not the main cause of any of these extinctions. Probably as a consequence of their persecution white-tailed eagle and raven became extinct as a breeding bird. Thus, human impact was more radical for persecuted birds than for hunted birds.

Hunting regulations protected many breeding birds. For three species of galliformes, five

colonial waterbirds, some waders and the colonial breeding terns, mews and shelduck this protection was essential for their survival as breeding birds. These 12-16 species were vulnerable because they were attractive for meat or for egging and easy to seize, because they were big, or breeding on the ground or in colonies.

In wartime, hunting and poaching often had a devastating effect as game rules could not be enforced. Negative effects of regular hunting are difficult to detect in the case of game species. Migrating species were hunted with few intentional restrictions, but they were protected by the game rules. The combined effect of hunting them on their flyway and in their breeding grounds affected their population size. But it is impossible to attribute which part of this effect was caused by hunting them in The Netherlands.

Persecution of pest birds had a negative impact on their populations. Until 1800 the impact was restricted by game regulations and afterwards by policies to protect useful birds. Persecution of birds of prey in the interest of game preservation was intense in the period 1800-1860. As a consequence, they became rare. But the restriction of persecution in time period or in intensity limited the impact for pest birds. And other bird species could benefit.

Other effects of man were more indirect, for example the fact that many birds had to be shy to escape hunting and persecution. As a consequence, many habitats were not available to them. Killing rare birds out of collecting mania or out of curiosity was common until 1900. Under these circumstances first settlers had little chance to survive, and it is partly a catch up that so many new breeding species found their way to The Netherlands in the last century.

There is consensus that man’s impact on birds was negative. But recent analyses reveal an increase in species richness over the last 150 years. But recent analyses reveal an increase in species richness over the last 150 years. Thus the indications of human impact on birds are contradictory.

This historical ecological study shows that hunting and persecution did not only have negative effects on birds. Agricultural intensification in the last century was detrimental for some species, but beneficial for others. A few species became extinct for various reasons. However, more species settled themselves or were introduced. Most likely the overall impact of man on birds in The Netherlands has been an increase in species richness.

Literatuur

Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem 1839-1851).

Aalbers, J., 'Geboorte en geld. Adel in Gelderland, Utrecht en Holland tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (ed.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. (Meppel 1987) 56-78.

Aanmerkingen,. - *over J.F. Martinet's Katechismus der Natuur* 2 (Amsterdam 1778).

Abbes, J.K., *De strijd om het jachtrecht van de kleine steden in Twente* (Enschede 1997).

Albarda, J.H., *Opmerkingen over de wet tot regeling van de jacht en visscherij in de uitvoering van art. 11 dier wet, in het bizonder in de noordelijke provincies* (Leeuwarden 1894).

Albarda, H. 'Naamlijst der in de provincie Friesland in wilden Staat waargenomen vogels', in: J.A. Herklots (ed.), *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland* 3 (Leiden 1866) 198-233.

Albarda, (J.) H., *Aves Neerlandicae. Naamlijst van Nederlandsche Vogels* (Leeuwarden 1897).

Albarella, U. & R. Thomas, 'They dined on crane: bird consumption, wild fowling and status in medieval England', *Acta zoological cracoviensia* 45 (2002) 23-38.

Allan, F., *Het eiland Texel en zijne bewoners* (Amsterdam 1856).

Almond, R., *Medieval hunting* (Stroud 2012).

Alta, F., 'Fauna', in: W. Reinink (ed.), *Landgoed Linschoten: een geschiedboek* (Bussum 1994).

Anonymus, *Almanak voor de beschaafde jeugd voor het jaar 1799* (Amsterdam zj (1798)).

Anonymus, *Jagers zakboekje of beknopt onderricht van eenen jager* (Amsterdam 1799).

Anonymus, *Het jagtreglement, zoo als het konde zijn in het koningrijk der Nederlanden* (Utrecht 1840).

Anonymus, *Uitboezeming van eenen hartstogtelijken jagtliefhebber bij het indienen der nieuwen Jagtwet* (Deventer 1845).

Anonymus, 'Het vernielen van kraaiennesten te Arnhem', *Landbouwcourant* 1868. nr 20.

Anselmo, A., *Placcaeten ende ordonnantien vande hertoghen van Brabant* ('t Hantwerpen 1648).

Antonisse, J., *De jacht in Nederland* (2e druk: Amsterdam zj (1973)).

Arend, O. van den, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum 1993).

Atkinson, J.C. & W.S. Coleman, *British birds'eggs and nests, popularly described* (London 1861).

Baggerman, A. & R. Dekker (ed.), *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)* (Hilversum 1998).

Bakker, F.J., R.I.A. Nip en E. Schut, *Het kasboek van Henricus Lontzenius, de laatste abt van het klooster Selwerd over de jaren 1560-1563* (Assen 2003).

Balen, J.H. van, *Onze vogels. De vogels van Nederland in hunne levenswijze geschetst* (Groningen 1880).

Balen, J.C.F. van, *De eieren van onze vogels. Handleiding voor verzamelaars* (Deventer 1909).

Barrow, J., *A family tour through South Holland; up the Rhine; and across the Netherlands, to Ostend* (London 1831).

Bavel, B. van, 'Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse rivierengebied: aanleg en vroegste exploitatie', *Historisch geografisch tijdschrift* 20 (2002) 16-20.

Beaufort, W.H. de, *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll* (Utrecht 1879).

Beekhuis-Snieders, J.W.T.M., *Index op de resoluties van Ridderschap en Eigenerfden 1740-1795*. 2 dln. (Assen 1986).

Beekman, F. (ed.), *De vogels van Schouwen-Duiveland* (Zierikzee 1986).

Beekman, F., 'Jachtboek voor Haamstede', *Sterna* 38 (1993) 1-3.

Beike, M., 'Die Geschichte der Kormoranfischerei in Europa', *Vogelwelt* 133 (2012) 1-21.

Beike, M., C. Hermann, R. Kinzelbach & J. de Rijk, 'Der Kormoran im deutschsprachigen Raum und in den Niederlanden zwischen 800 und 1800', *Vogelwelt* 134 (2013) 233-261.

Beilby, R. & H. Cotes, *A history of British birds.* 2 dln. (Newcastle 1816).

Beintema, A.J., 'Vogels van het Naardermeer', in: P.A. Bakker (ed.), *De Noordelijke Vechtplassen* (zp 1976) 93-119.

Beintema, A.J., *Breeding ecology of meadow birds (charadriiformes); implications for conservation and management* (Groningen 1991).

Beintema, A., O. Moedt & D. Ellinger, *Oecologische atlas van de Nederlandse weidevogels* (Haarlem 1995).

Beknopte, - *natuurlijke historie of beschrijving en afbeeldingen der voortbrengselen van de drie rijken der natuur* (Amsteldam 1794).

Bemmelen, A.A. van, 'De vogels aan het strand der Noordzee', *Jaarboekje van het Koninklijk Zoologisch genootschap Natura Artis Magistra* 1856 131-141.

Bemmelen, A.A. van, 'Aanvulling der Mededeelingen over de Zoogdieren, Vogels en kruipende dieren', in: J.A. Herklots (ed.), *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland* 3 (Leiden 1866) 414-532.

Bemmelen, P. van, *Opmerkingen over het ontwerp tot wijziging der wet op de jagt en visscherij van 1852* (Leiden 1856).

Bennet, J.A. & G. van Olivier, *Handboek der natuurlijke historie of natuurgeschiedenis* (Leiden 1802).

Bennet, J.A. & G. van Olivier, 'Naamlijst van Nederlandse viervoetige dieren, vogelen en amphibiën', *Natuurkundige Verhandelingen van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen* 11 (1822) 76-440.

Bent, J., *Verhandeling van het Jagtrecht der Westvriezen: waar in wordt beweert, dat dit recht op zeer vaste gronden zyn bestaan heeft*. 3 boeken (Hoorn 1761).

Berkvens, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel 1: Spaans Gelre Instellingen, Territorium, Wetgeving (1580-) 1665-1702* (Nijmegen 1990).

Berkvens, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel 2: Staats-bezet en Oostenrijks Gelre (1702-1716; 1716-1794)* (Nijmegen 1992).
Beth, J.C., 'Het jachtrecht in Holland', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 6de reeks, deel 7 (1928) 95-112.
Bezemer, W., *Oude rechten van Steenbergen* ('s Gravenhage 1897).
Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).
Binckes, S., *Verklaaringe van de Statuten, Ordonnantien, Reglementen en Costumen van Rechte in Friesland, anders genaamd, 's Lands ordonnantie* 4 (Leeuwarden 1786).
Birkhead, T., *De wijsheid van vogels. Een geïllustreerde geschiedenis van de ornithologie* (Amsterdam 2008).
Blaak, P., 'Kievitenvangst vroeger en nu', *Reeuwijkse Reeks* 1 (1989) 30-31.
Blink, H., *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland* 2 (Groningen 1904).
Blok, H. & H. ter Stege, *De Nederlandse vogelnamen en hun betekenis* (Leidschendam 1995).
Blijham, G., *Vrienden en vijanden van den land- en tuinman. Een leesboekje voor de Volksschool* (Groningen 1873).
Boer, D.E.H. de, et al. (ed.), *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode.* Serie 1, deel 1393-1396 ('s Gravenhage 1980).
Boer, T.E. den, *Weidevogels: feiten voor bescherming. Achtergronddocument bij de Ecosysteemvisie Graslanden* Vogelbescherming (Zeist 1995).
Boerendonk, M.J., *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw* (Den Haag 1935).
Boerlage, J.P. & P.P.C. Hoek, *Bibliografie van de flora en fauna van Nederland 1753-1886* (Amsterdam 1888).
Boersema, J.J., *Thora en stoa over mens en natuur. Een bijdrage aan het milieudebat over duurzaamheid en kwaliteit* (Baarn 1997).
Bolleman van der Veen, P.J., *De Nederlandsche vogelwet, en het optreden van den mensch tegenover de Vogels* Brochure ('s Gravenhage 1899).
Borgesius, T., 'Over de schadelijke dieren in betrekking tot den landbouw en de jagt', *Boerengoudmijn* 2 (1856) 65-69.
Bort, P., *Domeynen van Hollandt. Deel VI. Van Jacht ende Vogelerijen* ('s Graven-Hage 1681).
Bottema, S. et al., 'Eggs from early Sneek', *Palaeohistoria* 43-44 (2002) 483-499.
Bouman, J., 'Kraaijennesten-schouw in de Beemster', *Landbouw Courant* 27 (1873) 201.
Bouwer, K., *Een notabel domein. De geschiedenis van het Nederrijkswald* (Utrecht 2003).
Braaksma, S., 'Over het eieren-rapen in Friesland in de vorige eeuw', *Vanellus* 22 (1969) 229-230.
Brands, D.J.R., *De afschaffing der jachtwet* (Amsterdam 1872).
Brauneis, J., 'Der Graureiher - *Ardea cinerea* L.- als Jagdwild. Welche Bedeutung hatte die barocke Beizjagd für den Artenschutz? Eine historische Betrachtung am Beispiel beider Hessen', *Acta ornithoecologica*, Jena 7.3 (2012) 117-128.
Broers, H.J., *Iets uit de natuurlijke historie aan mijne kinderen verteld. De vogels* (Utrecht 1875).
Brood, P., *Drentse plakkatenlijst 1593-1840* (Bussum 1975).
Brouwer, G.A., 'De waarde van Nozeman en Sepp's Nederlandsche Vogelen (1770-1829) voor de faunistiek', *Ardea* 32 (1943) 74-107.
Brouwer, G.A., *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland* (Leiden 1954).
Brown, A. & P. Grice., *Birds in England* (London 2005).
Bruch, H., *Middeleeuwse rechtsbronnen van Gorinchem* (Utrecht 1940).
Brugge, T., *Overzicht van methoden en middelen om schade door roofvogels te beperken, met name van havik (Accipiter gentilis), buizerd (Buteo buteo) en sperwer (Accipiter nisus). Een literatuurrapport* (Ministerie LNV 1987).
Bruijn, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795* (Historia Agriculturae XIV 1983).
Bruynzeel, J., 'Van vogel coy tot karperton', *Bergense kroniek* 4 (1997) 20-24.
Buekers, P.G., *Onze vogels* (Zutphen 1902).
Buekers, P.G., *De nesten en eieren van onze vogels* (Zutphen 1921).
Buchner, F.W., *Verhandeling over den invloed der Noord-Hollandsche droogmakerijen na 1608 op de gezondheid der ingezetenen* (Utrecht 1826).
Buis, J., *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis.* 2 dln (Wageningen 1985).
Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 5: 1675-1750* (Franeker 2006).
Burema, L., *De voeding in Nederland van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw* (Assen 1953).
Burgersdijk, L.A.J., *De dieren, afgebeeld, beschreven en in hunne levenswijze geschetst. Deel 2: Vogels* (Leiden 1869).
Burger-Boer, De, - *of, land-edelman; zynde een beknopt zak-woordenboek van het buiten-leeven...; uit het Fransch nagev. en met een zeer groot getal nuttige zaken..verrykt*. 3 dln (Amsterdam 1761).
Burton, J.F., *Birds and climate change* (London 1995).
Bijleveld, M.F.I.J., *Birds of prey in Europe* (London 1974).
Bijlsma, R.G., F. Hustings & C.J. Camphuysen, *Algemene en schaarse vogels van Nederland. Avifauna van Nederland 2.* (Haarlem/Utrecht 2001).
Campbell, J., *Interesting and instructive lessons, with various original excercises* (Edinburgh 1832).
Cannegieter, H., *Groot Geldersch Placaet-Boeck* 3, 1701-1740. (Arnhem zj (1739)).

Caspers, T. et al. (ed.), *Natuur in Noord-Brabant: twee eeuwen plant en dier* (Haaren 1996).
Cate, O. ten, 'Natuurlyke historie van den maykever, met aanwyzing van de middelen ter verdelging van dit schadelyk insect', *Nieuwe algemeene konst- en letter-bode* 352 (1800) 99-103.
Cate, O. ten, 'Verhandeling over de verwoestingen der Rupsen in de Dennenbosschen, en derzelver oorzaken, benevens eenige middelen om dit kwaad tegen te gaan', *Magazijn van vaderlandschen landbouw* 3 (1805) 467-481.
Cate, O. ten, 'Natuurlijke Historie van de meest schadelijke Rupsen der Dennebosschen, beschreven met opgaaf der middelen tot derzelver vernieling', *Magazijn van vaderlandschen landbouw* 3 (1805) 481-507.
Cate, O. ten, 'Over de noodzakelijkheid van verschooning van Woud en Zing-vogels', *Magazijn van vaderlandschen landbouw* 4 (1806) 533-543.
Cats, J., *Ouderdom, Buytenleven en Hof-gedachten op Sorgh-vliet* (Amsterdam 1656).
Cau, C., S. van Leeuwen & J. van der Linden, *Groot placaetboeck vervattende de placaten....van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden ende van de....Staten van Holland en West-Vrieslandt mitsgaders van de...Staten van Zeelandt.* 9 dln ('sGravenhage 1658-1796).
Chalmot, J.A. de, *Plakkaatboek Friesland, Register der resolutiën en placaaten van H.E.M. Heeren staaten van Friesland 1570-1780* (Kampen 1784/5).
Chansigaud, V., *The history of ornithology* (London 2009).
Chomel, N., *Huishoudelyk woordboek, vervattende vele middelen om zyn goed te vermeederen…* 2 dln (Leyden 1743)
Chomel, M.N., *Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek. 2de druk, vermeerdert door J.A. de Chalmot.* 7 dln (Leyden en Leeuwarden 1778).
Chomel, M.N., *Vervolg op Algemeen woordenboek*. 9 dln (Campen en Amsterdam 1791).
Codex Batavus (diverse edities; t'Amstelredam 1711, 1727, 1738, 1757)
Codex novus Batavus, *Alphabeth van Nederlandsche wetten en rechten*. 2 dln (Amsterdam 1803).
Coenen, J., *Baanderheren, boeren en burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde* (Boxtel 2004).
Cohen, L.A., 'Berigten omtrent de natuurlijke geschiedenis van het eiland Rottum', *Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie* 7 (1840) 445-460.
Coombs, F., *The crows. A study of the Corvids of Europe* (London 1978).
Coornaert, M., 'Wolven en ander ongedierte in het Brugse Vrije', *Rond de poldertorens* 10 (1968) 26-30.
Cornelissen, W.H., 'Een mussengilde in Liempde', *Heemschild (Sint Oedenrode)* 18 (1984) 25.
Corvu, G., 'Het vernielen van kraaiennesten te Arnhem op last van den wethouder Mr. Visscher', *Landbouw Courant* nr. 15 (1869).
Couteulx de Canteleu, M. le, *La pêche au cormoran* (Paris 1870).
Cockx-Indestege, E. 1992. '*Dit boecxken leert hoe men mach voghelen vanghen metten handen Ende hoe men mach visschen vanghen meten handen, ende oeck andersins*.' Herdruk van Antwerpse druk van ca. 1506.
Creswell, W, 'Non-lethal effects of predation in birds', *Ibis* 150 (2008) 3-17.
Crijns, A.H. & F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930* (Tilburg 1992).
Cruyningen, P. J. van, *Behoudend maar buigzaam: boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen, 1650-1850* (Wageningen 2000).
Cuyck, P. van, *Brieven over Texel en de naby-gelegen eilanden* (Delft 1789).
Dahles, H., *Mannen in het groen. De wereld van de jacht in Nederland* (Nijmegen 1990).
Dam, J.H., *Het jachtbedrijf in Nederland en West-Europa* (Zutphen 1953).
Dam, J.H., *Paulus G.F.P.N. Merula's Vlught-Bedrijf* (Haarlem 1955).
Dam, P.J.E.M. van, 'De rol van de warande. Geschiedenis en inburgering van het konijn', *Jaarboek Ecologische Geschiedenis 2000*, 5 (2002) 59-84.
Dam, P.J.E.M. van, 'Leidse professoren eisen hofkonijnen: een nieuwe betekenis voor een oud emolument in vroegmodern Holland', in: M. Damen en L. Sicking (ed.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 295-310.
Davids, K., *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989).
Davids, K., 'De zondeval van de dierenbeul. Toelaatbaar en ontoelaatbaar gedrag tegenover dieren in Nederland vanaf de late middeleeuwen tot de twintigste eeuw', in: M. Gijswijt-Hofstra (ed.) *Een schijn van verdraagzaamheid: afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) 237-262.
Davis, S.J.M., *The archaeology of animals* (London 1987).
Degenhardt, W., *Wandelingen door de bezielde schepping. Deel 3. Vliegend en kruipend* (Amsterdam 1872).
Delahaye, A., *Vossemeer land van 1000 heeren* (Oud en Nieuw Vossemeer 1969).
Delen, M-A, *Hof en hofcultuur rondom Willem van Oranje (1533-1584)* (Amsterdam 2001).
Delen, M-A, 'Eten en drinken aan het hof van Willem van Oranje', in: M. Damen en L. Sicking (ed.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 123-136.
Desmet, J., *Vogels, hun levensloop in België, hun wedervaren met de mens* (Brugge 1987).
Directie van den landbouw, *De schade door wild en schadelijk gedierte toegebracht aan land-, tuin-, en boschbouw*. Verslagen en mededelingen van de directie van den landbouw nr. 1 (1920).
Dissel, E.D. van, *Wat kan er hier te lande meer dan tot dusverre gedaan worden tot bescherming der nuttige vogels?* Brochure Ned. Ver. Tot Bescherming van Vogels (1905).

Domselaer, T. van, 'Beschrijvinge van de tegenwoordige gelegentheydt van Aemstellandt', in: A. Montanus, *Beschrijvinge der eerste inwoonders van Aemstellandt* (Amsterdam 1664).
Donald, P.F. et al., 'Survival rates, causes of failure and productivity of Skylark *Alauda arvensis* nests in lowland farms', *Ibis* 144 (2002) 652-664.
Doorn, T. van, *Mensen vissen vogels. Riviervisserij vergane glorie* (Assen 1977).
Dorsman, L., *Langs strand en dijken* (Amsterdam 1913).
Dijk, J. van, H. van der Kooij, M. Lok et al. (ed.), *Randstad en broedvogels* (Tilburg 1981).
Dijkstra, J.H., *Kievitseieren zoeken in perspectief* (Doorwerth 2006).
Dresen, L., 'Van Schollevaarseiland tot Naardermeer. Veranderende toekomstbeelden over het verdwijnen van de natuur uit Nederland, 1860-1900', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 271-293.
Drimmelen, D.E. van, *Schets van de Nederlandse rivier- en binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw* (Vianen 1987).
Drost, J., *Gelderse plakkatenlijst 1740-1815* (Zutphen 1982).
Drost, J., *Landdagsrecessen. Handelingen en resoluties van de Staten van Gelre en Zutphen 1761-1770* (Arnhem 2003).
Drijver, J., *Vogels en vogelbescherming* (Amsterdam 1926).
Drijver, J., *De vogels en de mens* (Amsterdam 1960).
During, R. & W. Scheurs, *Historische Ecologie. Perspectieven en handreikingen voor eigen onderzoek* (Utrecht 1995)
Ebhardt, C.H., *Gesetze, Verordnungen und Ausschreiben für das Königreich Hannover*. 2 dln. (Göttingen 1840-1851).
Eenshuistra, O., 'Over oude jacht- en vangtechnieken', *Vanellus* 26 (1973) 196-200 en 216-217.
Eerden, M.R. van, *Patchwork. Patch use, habitat exploitation and carrying capacity for water birds in Dutch freshwater wetlands* (Lelystad 1998).
Eerden, M.R. van, & J Gregersen, "Long-term changes in the northwest European population of Cormorants *Phalacrocorax carbo sinensis', Ardea* 83 (1995) 61-79.
Eigenhuis, K.J., *Verklarend en etymologisch woordenboek van de Nederlandse vogelnamen* (Amsterdam 2004).
Ekamper, P. et al., *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden* (Den Haag 2003).
Engel, H., *Hendrik Engels's Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (2e druk; Amsterdam 1986).
Enklaar, E.C., *De vrienden van den land- en tuinbouw onder de dieren als natuurlijke verdelgers van allerlei ongedierte*. Vertaald uit duits werk Dr. C.W.L. Gloger (Sneek 1860).
Enklaar, E.C., *Beknopt leesboek voor landbouwers en scholen over de vrienden van den land- en tuinbouw onder de dieren als natuurlijke verdelgers van allerlei ongedierte*. Vertaald uit duits werk Dr. C.W.L. Gloger. (Sneek 1860).
Ervynck, A., D. Lievois & B. van den Abeele, 'Gejaagd, gevangen en uiteindelijk verdwenen: de natuurlijke historie van de Vlaamse kraan', *Monumenten, landschappen en archeologie* 29 (3) (2010) 27-53.
Esser, E, 'Hunting gulls for feathers', in: W. Prummel, J.T. Zeiler & D.C. Brinkhuizen (ed.), *Birds in archeology* (Groningen 2010) 169-171.
Esser, E. & M. Verhagen, 'The white stork (*Ciconia ciconia*) in an archaeological and historical perspective', in: H. Buitenhuis & W. Prummel (ed.), *Animals and man in the past. Essays in honour of Dr. A.T Clason emeritus professor of archaeozoology Rijksuniversiteit Groningen, the Netherlands* (Groningen 2001) 291-307.
Essink, H.B.M, *Een onderzoek naar absolute rechten van de heren van Cuijk: een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van het land van Cuijk en de stad Grave* (zp 1968).
Eule, H.W., 'Die Jagdgeschichte Ostfrieslands', *Zeitschrift Jagdwissenschaften* 7 (2) (1961) 41-82.
Everdingen, L. van, *Het Loo, de Oranjes en de jacht* (Haarlem 1984).
Evers, G.A., 'De jacht op de "Soerense daghuurders"', *Buiten* 7 (1913) 590-592.
Fèber, D. la, 'De dierlijke resten', in: E. den Hartog et al (ed.), *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners*. Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland 2010: 77-104.
Feenstra, H., *Drentse edelen tijdens de republiek; een onderzoek naar hun economische positie* (Ruinen 1985).
Feenstra, H., *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, Jonkers en Eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen 1988).
Feijen, H. R., 'De roek, een casestudy voor vogelbeheer in de twintigste eeuw', in: F.J.A. Saris (ed.)*, Een eeuw vogels beschermen* (Zeist 2007) 164-177.
Fockema Andreae, S.J. & W. Downer, *Overijsselse plakkatenlijst 1528-1810* (Utrecht 1961).
Fockema Andreae, S.J. & F.J.L. Berkenvelder, *Groninger Plakkaat-boek* (Groningen 1961).
Foesser, R., *Das Jagdstrafrecht der deutschen Territorien vom Beginn des 16. Jahrhunderts bis zum Ausbruch der französischen Revolution* (Frankfurt 1937).
Fokker, A.J.F., *Schouwen van 1600 tot 1900* (Zierikzee 1908).
Fokkinga, A., *Een land vol vee. Landbouwhuisdieren van Nederland* (Doetinchem 1995).
Francq van Berkhey, J. le, *Natuurlyke historie voor kinderen*/ gedeeltelyk ingericht naar de Hoogduitsche uitgaave van M. Georg Christian Raff. Deel 3 (Leyden 1781).
Frederiks, K.J., *Jachtrecht* 1 (Middelburg 1909).
Frederiks, K.J. & A.J. Rosman, *Verslag der werkzaamheden van de Jachtcommissie, ingesteld bij K.B. van 19 febr. 1924, no. 15*. (Den Haag 1939).
Fruin, R., *De Keuren van Zeeland* ('s Gravenhage 1920).
Funke, C.P., *Naturgeschichte und Technologie* (Braunschweig 1805).

Gaspari, A.C., G. Hassel & J.G.F. Cannabich, *Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung*. 2e deel 3e band (Weimar 1820).
Gavere, C. de & A.A. van Bemmelen, 'Lijst van vogels in de provincie Groningen en op het eiland Rottum waargenomen', in: J.A. Herklots (ed.), *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland* 2 (Leiden 1856) 119-130.
Geld, J. van der, N.M. Groen & R. van 't Veer, *Weidevogels in een veranderend landschap: meer kleur in het grasland* (Zeist 2013).
Gerards, F.M., 'De regulering van de jacht in het Land van Valkenburg in de 18de eeuw', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 15 (2005) 105-136.
Geus, A.J. de, *Jachtrecht en jachtwet* (Rotterdam 1871).
Gibbons, D.W., M.I. Avery & A.F. Brown, 'Population trends of breeding birds in the United Kingdom since 1800' *British Birds* 89 (1996) 157-176.
Gietman, C., 'De jacht in de Oostnederlandse adelscultuur (1550-1700)', *Virtus. Bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis* 3 (1) (1995) 1-10.
Gietman, C., *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht 2011).
Glas, N. de, *Holland is een eiland. De* Batavia *van Hadrianus Junius (1511-1575)* (Hilversum 2011).
Goudswaard, N.B., *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983. Hoe het wor(s)telde en groeide* (Culemborg 1986).
Gouw, J. ter, *De volksvermaken* (Haarlem 1871).
Gouw, J.L. van der, 'Rechtsbronnen van Stad aan 't Haringvliet', *Bronnen van het oud-vaderlands recht* 5 (1987) 65-94.
Gratema, S., *Wet tot regeling der jacht en visscherij, van den 13den Juni 1857* (2e druk; Schoonhoven 1891).
Greenberg, J., *A feathered river across the sky. The passenger pigeon's flight to extinction* (Bloomsbury 2014).
Greenoak, F., *British birds: their folklore, names and literature* (London 1997).
Greindl, E., *Les peintres flamands de nature morte au XVIIe siècle* (zp 1983).
Griffin, E., *Blood sport. Hunting in Britain since 1066* (New Haven and London 2007).
Groeneweg, G., 'Aardewerk uit Bergse bodem: de spreeuwpot', *Brabants Heem* 39 (1987) 154-167.
Gülsdorff, F-W., *Die Entwicklung des bayerischen Jagdrechts bis 1850 unter besonderer Beachtung der Diskussion um die Regalität* (Göttingen 1975).
Haan-Berends, L., 'Biltse straten en wegen, lanen en stegen VI', *De Biltse Grift* 13 (2) (2004) 44-51.
Hahn, C.W., *Das Preussische Jagdrecht….* (Breslau 1836).
Hall, H.C., *Geschiedenis van de verwoestingen door de rupsen in het jaar 1829, in de provincie Groningen aangerigt* (Groningen 1829).
Hall, M. (ed.), *Restoration and history. The search for a usable environmental past* (New York, London 2010).
Hallema, A., 'Jacht, wildstand en bosbouw in de 17e eeuw', *Nederlands bosbouw tijdschrift* 32 (1960) 24-31.
Ham, W. van der, *De Grote Waard. Geschiedenis van een Hollands landschap* (Rotterdam 2003).
Hamaker, H.G., *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis*. 3 dln. Werken Hist. Genootschap, Nieuwe serie nr. 21, 24, 26. (Utrecht 1875-1878).
Hanewinckel, S., *Reize door de majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1799* (Amsterdam 1800).
Haperen, A.M.M. van, *Een wereld van verschil, landschap en plantengroei van de duinen op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse Eilanden* (Wageningen 2009).
Hardin, G., 'The tragedy of the commons', *Science* 162 (1968) 1243-1248.
Harper, F., *Extinct and vanishing mammals of the old world* (New York 1945).
Hart, P. 't, *Zeehondenjacht in Nederland 1591-1962* (Amsterdam 2007).
Harting, P., 'Een bezoek aan het Schollevaarseiland', *Album der Natuur* (1864) 243-253.
Hartog, E. den, 'Leeuwenhorst, een buitenplaats van wereldformaat gezien door de ogen van Pieter Teding van Berkhout', *Kernpunten* 21 (2006) 5-16.
Hartogh Heys van Zouteveen, H., 'Fauna', in: *Algemeene statistiek van Nederland* 3 (Leiden 1870) 242-306.
Haspels, E.J., *Schoonheden in de natuur gedurende de verschillende jaargetijden: een leesboek voor de jeugd* (Nijmegen 1850).
Hasselt, G. van, *Bydragen voor d'oude Geldersche Maaltyden* (Arnhem 1805).
Haverschmidt, F., *Faunistisch overzicht van de Nederlandse broedvogels* (Leiden 1942).
Haverschmidt, F., *The black-tailed godwit* (Leiden 1963).
Heerebout, G.R., 'De verzameling eieren van het genootschap', *Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1982) 53-66.
Herben, M.H.A.J., 'Een jachtverbod in het land van Zevenbergen', *Oud-Nieuws* 11 (1991) 4-11.
Heringa, J., *Drentse willekeuren uit oudere uitgaven verzameld* (Zutphen 1982).
Herklots, J.A., *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland.* 8 dln (Leiden 1852-1866).
Hermans, C.R., *Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's, handvesten, plakaten, keuren, ordonnantiën, reglementen en andere staatsstukken betrekkelijk de provincie Noord-Braband 704-1648* ('s Hertogenbosch 1844).
Hesselink, H., 'Der Kiebitz in Holland', *Ornithologisches Centralblatt* 2 (1877) 107-108.
Hobusch, E., *Das grosse Halali. Eine Kulturgeschichte der Jagd und der Hege der Tierwelt* (Leipzig 1978).
Hoek, C., 'De inkomsten uit de grafelijke domeinen te Capelle aan den IJssel, Moordrecht en Nieuwerkerk aan den IJssel (1334-1607)', *Ons Voorgeslacht* 43 (1988) 112-155, 170-211.

Holloway, S., *The Historical Atlas of Breeding Birds in Britain and Ireland 1875-1900* (London 1996).
Holtgreven, A. & Th. Wolf, *Das Wildschadengesetz vom 11 Juli 1891* (Berlin 1902).
Hondius, O.P., 'Wat is meer, landbouw of jagt?', *De vriend van den landman* 24 (1860) 577-616.
Horst, M., Van hout delen naar aandelen. Landschap, organisatie en beheer van de maalschap Gortelsche bos op de Noordoost-Veluwe, 1618-1907 (Scriptie Rijksuniversiteit Groningen 2011).
Houten, J.B. van, *Eenige beschouwingen over het jachtrecht* (Amsterdam 1891).
Houttuyn, F., *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen, Volgens het samenstel van den Heer Linnaeus.* Vervolg der vogelen (Amsterdam 1763).
Houttuyn, M., *Verzameling van uitlandsche en zeldzamen vogelen, benevens eenige vreemde dieren en plant-gewassen* (Amsterdam 1772).
Hoyer, A.G.E., *Vogels van Nederland in hun leefwijze geschetst* (Rotterdam zj (ca. 1900-1920)).
Hüffer, M., *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*. 2 dln ('s-Gravenhage 1951).
Hui-Wen Koo, 'Deer hunting and preserving the commons in Dutch colonial Taiwan', *Journal of interdisciplinary history* 42 (2011) 185-203.
Hulkenberg, A.M., *Keukenhof* (Dordrecht 1975).
Hulsenboom, I.J., *De Vogelwet* (Dokkum zj).
Huussen, A.H., Jr, 'Het plakkaatboek. Bron van recht en historie', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel & L.H.M. Wessels (ed.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Open Universiteit Nederland, Hilversum 2002) 63-80.
Ibelings, B., 'Het Goudse bos in de veertiende eeuw', *Natura* 93 (1996) 5-6, 99-102.
Ibelings, B., 'Oogst en consumptie van vogels. Het Zevenhuizense bos in de late zestiende eeuw', *De Schatkamer. Regionaal Historisch tijdschrift Midden-Holland* 26 (2012) 37-46.
Jager, H. de, *De middeleeuwsche keuren der stad Brielle* ('s Gravenhage 1901).
Jagt, G. van der, *Het Vaderland* (Amsterdam 1791).
Jans, A., 'Ordonnantie opt vangen der wilde beesten', *Ghulden Roos* 6 (1946) 65-68.
Janse, A. & J.M de Winter, 'Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof in 1369', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis (*2000) 162-185.
Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
Jansen, J.J.F.J. & R. Vlek, 'Joseph Baker, een Engelse vogelverzamelaar in Nederland in het midden van de negentiende eeuw', *Limosa* 83 (2010) 176-182.
Järvinen, O. & S. Ulfstrand, 'Species turnover of a continental bird fauna: northern Europe, 1850-1970', *Oecologia* 46 (1980) 186-195.
Jehl, J.R. & N.K. Johnson (ed.), *A century of avifaunal* change *in western North America. Studies in Avian Biology, no. 15.*, 1994.
Jensma, G., 'Van professie naar traditie. Het 'Ijipsaaisykjen' als uitgevonden traditie', in: G. Jensma & P. Breuker (ed.), *Friese sport: tussen traditie en professie* (Bornmeer 2009) 19-62.
Jones, E. L., 'The Bird Pests of British Agriculture in Recent Centuries', *The Agricultural History Review* 20 (1972) 107-125.
Jong, J. de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1987).
Jong, L. de, *De dagboeken van Lieuwe Jans de Jong 1825-1855* (Aldeboarn 1998).
Jong, T. de, A. Carmiggelt & G. van den Eynde, 'Met de Nassaus aan tafel', *Brabants Heem* 49 (1997) 121-129.
Jonston, J., *Naeukeurige beschrijving van de natuur der viervoetige dieren* (Amsterdam 1660).
Joosting, J.G.C., *Drentsch Plakkaatboek I 1412-1633* (Leiden, 1912).
Jorink, E., *'Het Boeck der Natuere'. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping, 1575-1715* (Groningen 2004).
Jukema, J., T. Piersma & J.B. Hulscher et al., *Goudplevieren en wilsterflappers: eeuwenoude fascinatie voor trekvogels* (Utrecht 2001).
Jukema, J., 'Was er in de 16de en 17de eeuw handel in door wilsterflappers gevangen Rosse Grutto´s *Limosa lapponica*?', *Limosa* 71 (1998) 124-125.
Kamermans, J.A., *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999).
Karel, E.H., 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw in de periode 1845-1920', in: J. Bieleman (ed.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw* (Groningen 1995) 65-91.
Kerbert, J., *Natuurlijke geschiedenis des bijbels; een leesboek voor jeugdige bijbelvrienden* (Amsterdam 1857).
Kerkhoff, J., *Maria van Hongarije en haar hof (1505-1558). Tot plichtsbetrachting uitverkoren* (Hilversum 2008).
Kerkkamp, H., *Historie van Velp en Rozendaal* (Velp 1938).
Ketelaar, F.C.J., *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst* (Zwolle 1978).
Keulemans, J.G., *Onze vogels in huis en tuin.* 3 dln (Leiden 1869-1876).
Klomp, H., 'Verslag van het Kievitenringstation "Reeuwijk" over de jaren 1943-1945 en gegevens over de trek van de Kievit', *Limosa* 19 (1947) 76-117.
Klomp, H., 'Over de achteruitgang van de Kievit, *Vanellus vanellus (L.)* in Nederland en gegevens over het leg-mechanisme en het eiproductie-vermogen', *Ardea* 39 (1951) 143-182.
Klomp, H., *De terreinkeus van de Kievit, Vanellus vanellus (L.). Ardea* 42 (1953).
Klose, J., *Aspekte der Wertschätzung von Vögeln in Brandenburg. Zur Bedeutung von Artenvielfalt vom 16. bis zum 20. Jahrhundert* (Göttingen 2005).

Klose, 'Aspects of bird valuation in Brandenburg-Prussia. Towards the significance of socio-economic conditions for biodiversity perception between the 16th and 20th century', in: M. Markussen et al. (ed.), *Valuation and conservation of biodiversity. Interdisciplinary perspectives on the Convention on Biological Diversity* (Berlin 2005) 249-281.
Klijn, E.M.Ch.F., *Ratten, muizen en mensen. De bestrijding van ratten en muizen in het verleden* (Zutphen 1979).
Kluit, A., *Wederlegging der ontzwagtelde en gezuiverde aldervroegste vaderlandze oudheden van den heer J. Bent* (Den Haag 1761).
Kluijver, H.N. & C. van der Starre, 'Verslag van het Kieviten-ringstation te Reeuwijk over den jaren 1938-1942', *Ardea* 32 (1943) 264-272.
Knibbe, M.T., *Lokkich Fryslân. Een studie naar de ontwikkeling van de productiviteit van de Friese landbouw 1505-1830* (Groningen 2006).
Knolle, P., 'Gevleugelde beelden. Obeservaties aan vogels in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende en achttiende eeuw', in: B. Hageraats (ed.), *Kijken naar natuur. Sprong uit de moraal?* (Zeist 2010) 145-186.
Knoop, J.H., *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland, enz.* (Leeuwarden 1763).
Kocken, M.J.A.V., *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur. Proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het nederlandse gemeentebestuur tot en met de Gemeentewet van 1851* ('s Gravenhage 1973).
Koenen, S., 'Economische beschouwingen betreffende het jacht- en wildschadeprobleem, mede in verband met het ontwerp-jachtwet', *De Economist* 70 (1921) 131-161.
Koller, H., 'Naamlijst van in Nederland in den vrijen natuurstaat waargenomen vogels', *Bijdragen tot de Dierkunde* IV (1888) 1-80.
Kooistra, L.I., 'Vreemdelingen in de Nederlandse flora? De tijd zal het leren', *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (2000) 1-13.
Korteweg, K.N., *Rechtsbronnen van Woudrichem en het land van Altena* (Utrecht 1948).
Kos, A., *Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)* (Hilversum 2010).
Kosters, J., *Eenige mededeelingen over Oud-Nederlandsch jachtrecht* (Arnhem 1910).
Kraut, W.T., *Grundriss zu Vorlesungen über das Deutsche Privatrecht* (Göttingen 1856).
Kruisheer, J.G., *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290*) (Hilversum 1998).
Krünitz, J. G., F.J. Floerken & H.G. Flörke, *Oekonomisch-technologische encyklopädie* 46 (Berlin 1789).
Lacroix, K.S., de, *Geschichte der hohen Jagd im Sauerlande* (Dortmund 1913).
Ladle, R.J. & R.J. Whittaker (ed.), *Conservation biogeography* (Oxford 2011).
Landau, G., *Die Geschichte der Jagd und der Falknerei in beide Hessen* (Kassel 1849).
Lange van Wijngaerden, C.J. de, *Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude,* 2 dln (Amsterdam en Den Haag 1813, 1817).
Langenbach, A. & J.R.J. Planta, *Wild zien. Speurtochten in het revier* (Amersfoort zj).
Lebret, T., *Suizende wieken. Een boek over waterwild en eendenkooien* (Leiden 1952).
Lee, A. van der, 'Een conflict over ganzen vangen in het Vlijmens ven, 1639', *Met gansen trou* 43 (1993) 75-76.
Lemaire, T., *Op vleugels van de ziel. Vogels in voorstelling en verbeelding* (Amsterdam 2007).
Lenders, A. & E. Pelzers, 'De wildstand rondom de Meinweg 1860-1900', *Natuurhistorisch Maandblad* 76 (1987) 24-28.
Lensink, R., L.M.J. van den Bergh & B. Voslamber, 'De geschiedenis van de Grauwe Gans als broedvogel in de 20e eeuw', Limosa 86 (2013) 1-11.
Léon, D., *De regtspraak van den Hoogen Raad, van 1 october 1838 tot 4 september 1850* ('s Gravenhage 1850).
Leydesdorff, L., *Jachtwet 1923; Nuttigedierenwet 1914; Mollen-, egels- en kikvorschenwet* (Zwolle 1927).
Lima, S.L., 'Nonlethal effects in the ecology of predator-prey interactions', *BioScience* 48 (1) (1998) 25-34.
Lof, R.F.C. van der, 'Zestiende-eeuwse vermeldingen van Zeearenden (*Haliaetus albicilla*)(?) in de omgeving van Oosterhout', *Het Vogeljaar* 36 (1988) 251-252.
Lonkhuyzen, J.P. van, 'Schade veroorzaakt door het korhoen', *Tijdschrift Nederlandsche Heidemaatschappij* 18 (1906).
Loon, W. van, *Groot Geldersch Placaet-Boeck*. 3 dln (Nijmegen 1701-1740).
Lorenz, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (6e druk; Amsterdam 2002)
Lovegrove, R., *Silent fields. The long decline of a nation's wildlife* (Oxford 2007).
Lumeij, J.T., D.A. Jonkers & J.J.H.G.D. Karelse (ed.), *Beter één vogel in de hand... Vogelvangst, valkerij en eieren zoeken in ambacht, cultuurhistorie, natuurbescherming en wetenschap* (Zeist 2008).
Lummel, H.J. van, *Vrienden en bekenden uit het dierenrijk: leesboek voor de middelste klasse* (Utrecht 1866).
Luning, H.M., 1985. De lijstervangst in Drenthe. *Ons waardeel* 6: 226-238.
Maerlant, J. van, *Der Naturen Bloeme,* ca. 1375, (Groningen 1878).
Maitland, R.T., 'Ontstaan, ontwikkeling en bloei van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap "Natura Artis Magistra" te Amsterdam', *Bijdragen tot de Dierkunde* I (1888) 1-30.
Malecotius, H., *Briefwisseling over de vraag: Langs welken weg, in de wet van den 11 Julij 1814 op het stuk der Jagt, wenschelijk gewordene veranderingen zouden kunnen worden gemaakt?* (Delft 1843).

Malecotius, H., 'Jagt', *Nederlandsch Tijdschrift voor Jagtkunde* 1 (1852) 66-71; 145-149.
Malssen, J.F.M. van, 'Avifauna van Harderwijk', *Limosa* 14 (1924) 100-119.
Manniën, M.J.C., 'Het Hoevense Mussengilde', *Jaarboek heemkundekring De Honderd Hoeven* 9 (1993) 85-106.
Manning, R.B., *Hunters and poachers. A social and cultural history of unlawful hunting in England 1485-1640* (Oxford 1993).
Marrée, L.J. de, *Naamlijst van de vogels uitmakende de verzameling van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (Middelburg 1869).
Martinet, J.F., *Katechismus der natuur*. 4 dln. (Amsterdam 1777-1779).
Martinet, J.F., *Verhandelingen en waarneemingen over de natuurlijke historie, meerendeels van ons vaderland* (Amsterdam 1795).
Matthey, I., *Vincken moeten vincken locken: vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (Hilversum 2002).
Meinecke, B. & U. Voigt, *Literaturstudie zur Prädation bei den Niederwildarten Feldhase, Rebhuhn und Fasan.* (Institut für Wildtierforschung, Hannover 2009).
Mensema, A.J., Js. Mooijweer & J.C. Streng, *De ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle 2000).
Merula, P.G.F.P.N., *Placaten ende Ordonnancien op 't stuck van de Wildernissen* (Den Haag 1605).
Meursinge, N., *Verhandeling over de Bonte Kraai (Corvus cornix) uit het oogpunt van natuurlijke historie en ontleedkunde* (Groningen 1851).
Meyere, J.L.F. de, 'Maken eksters werkelijk "Fopnesten"?', *Ardea* 1 (1912) 25-28.
Monté ver Loren, J.Ph. de & J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000).
Moor, G. de, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994).
Morley, A., 'The Black-tailed Godwit in the British Isles, 1890-1937'. *British Birds* 33 (1939) 98-104.
Mosley, S., *The environment in world history* (Oxon 2010).
Mulder, R., 'Maarssen: wie was er aan de macht in.... 1747', *Historische Kring Maarssen* 35 (1) (2008) 35-42.
Mulder, R.D., *Honderd eeuwen jacht en visscherij en tien eeuwen jachtrecht in Drente* (Drentsch Genootschap, Assen 1948) (ook in afleveringen in *Nieuwe Drentse Volksalmanak*).
Müller, C.F., *Die sämmtlichen Preussischen Jagdgesetze* (Berlin 1850).
Müller-Using, D., *Grosstier und Kulturlandschaft im mitteleuropäischen Raum* (Göttingen 1960).
Murton, R.K., *Man and Birds* (London 1971).
Mustin, K. et al., *Biodiversity impacts of game bird hunting and associated management practices in Europe and North America*. (The James Hutton Institute, Aberdeen 2010).
Nagler, J., 'Die Jagwilderei', in: A. Wach (ed.), *Bankerutt, Untreue, Wucher und Ausbeutung, etc.* (Berlin, 1906) 417- 496.
Nederlandsche Maatschappij, (– tot bevordering van Geneeskunde. Afdeeling Zeeland), *Iets over Domburg en zijne badinrigting* (zp 1867).
Newton, I. (ed.), *Roofvogels* (Weert 1991).
Newton, I., *Population limitation in birds* (London 1998).
Newton, I., *The speciation and biogeography of birds* (London 2003).
Newton, I., 'Recent declines of farmland bird populations in Britain: an appraisal of causal factors and conservation actions', *Ibis* 146 (2004) 579-600.
Newton, I., *Bird populations* (London 2013).
Niedermann, C., *Das Jagdwesen am Hofe Herzog Philipps des Guten von Burgund* (Brussel 1995).
Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hollandse historische reeks 1, zp 1984).
Nieubuur Ferf, H., *Friesch jachtrecht* (Heerenveen 1892).
Nieuwe vaderlandsche kookkunst, (Amsterdam 1797).
Noorden, B. van, 'Waarom verdween de goudplevier *Pluvialis apricaria* als broedvogel uit Nederland?', *Limosa* 70 (1997) 89-96.
Noordhoff, I., *Grazen in stuivende duinen* (Scriptie Rijksuniversiteit Groningen 2013).
Noordkerk, H., *Handvesten ofte privilegien der stad Amstelredam*. 3 dln, 2 vervolgen (Amsterdam 1748-1778).
Nozeman, C. & M. Houttuyn, *Nederlandsche vogelen; volgens hunne huishouding, aert en eigenschappen beschreeven.* 5 dln. (Amsterdam 1770-1829).
Nuyens, A., *De vogelwereld; handboek voor liefhebbers van kamer- en parkvogels*. 2 dln (Groningen 1886).
Nijboer, H.T., *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (Groningen 2005).
Nijhoff, I.A., *De Statistieke Beschrijving van Gelderland* (Arnhem 1826).
Oggins, R.S., *The kings and their hawks. Falconry in medieval England* (New York 2004).
Oke, G.C., *A handy book of the game and fishery laws* (London 1863).
Oldenhof, H., 'Exter en kraainestenschouw', *Contactblad Historische Vereniging Barendrecht* 62 (1995) 28.
Oldenhuis Gratama, L., *Het wetsontwerp tot intrekking der bijzondere bescherming, dusver aan de jagt en het jagtbedrijf verleend* ('s Gravenhage 1874).
Olina, P., *Uccelliera* (Rome 1622).

Oome, H.J.J., 'Het "springnet" van de Maaskant; kievitenvangst in Brabant in de vorige eeuw', *De Levende Natuur* 75 (1972) 44-47.
Oome, H.J.J., 'Nun braai kievitten vur de hele week: kieviten vangen: bijverdienste in de winter', *Brabantse Almanak* 7 (1995) 206-214.
Oorschot, J.M.P. van, *Vorstelijke vliegers en Valkenwaardse valkeniers sedert de zeventiende eeuw* (Tilburg 1974).
Oort, E.D. van, *Ornithologia Neerlandica. De vogels van Nederland* ('s Gravenhage 1922).
Otterloo, A.H. van, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)* (Amsterdam 1990).
Oudenhoven, J. van, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt. Vervangende een Generale Beschrijvinge, mitsgaders…* (Dordrecht 1654).
Panken, P.N., *De vogels van Kempenland in de negentiende eeuw*. Ingeleid en bezorgd door J. Biemans (z.pl. 2014)
Paringet, D. & P. van Alen, *Memoriaal of beschryving van de stad Grave en den lande van Cuyk* (Trecht 1752).
Parlevliet, J., 'Broedvogels in Nederland in de 20e eeuw', *Limosa* 76 (2003) 141-156.
Parslow, J., *Breeding birds of Britain and Ireland; a historical survey* (Berkhamsted 1973).
Paul, W., 'Het Bos van Zevenhuizen', *Verleden tijdschrift* 27 (105) (2011) 29-36.
PBL, *Natuurverkenning 2010-2040. Visies op de ontwikkeling van natuur en landschap* (Den Haag 2012).
PBL, *Balans van de Leefomgeving 2012* (Den Haag 2012).
Pelinck, E., 'Plakkaat van de Jacht voor Overijssel en Drenthe Anno 1563', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 20 (1902) 60-72.
Pelt Lechner, A.A. van, 'Een en ander over de vogelwereld van Rottum en Schouwen', *Ardea Verslagen en mededeelingen* 1 (1904) 42-44.
Pelt Lechner, A.A. van, 'Het voormalige Zevenhuizensche Bosch, een vogeloord uit vroeger eeuwen', *Ardea* 7 (1918) 99-108.
Pelt Lechner, A.A. van, "Witte reijgher" en "Witvogel". *Ardea* 7 (1918) 183.
Pelzers, E., 'Het Jachtgerecht in Utrecht, een beknopt historisch-institutioneel overzicht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1990) 58-72.
Pelzers, E., 'De totstandkoming van de rijkswettelijke bescherming van nuttige dieren', *Het Vogeljaar* 40 (1992) 157-160.
Pelzers, E., J.H. de Rijk & J.B.M. Thissen, 'Zoogdieren in Limburg vóór 1850', *Natuurhistorisch maandblad* 77 (1988) 166-172.
Perkins, A.J., et al., 'Habitat characteristics affecting use of lowland agricultural grasslands by birds in winter', *Biological Conservation* 95 (2000) 279-294.
Plantenziektenkundige dienst, *De roek in Nederland*. Verslagen en mededeelingen nr. 39 (Wageningen 1925).
Plantenziektenkundige dienst, *Verslag betreffende de bestrijding van roeken in 1942.* Verslagen en mededeelingen nr. 101 (Wageningen 1942).
Poel, J.M.G. van der, *Heren en boeren. Een studie over de commissiën van landbouw (1805-1851)* (Wageningen 1949).
Pols, M.S., 'De keuren van Heenvliet van 1536', *Verslagen en mededeelingen Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht* 1 (1885) 201-223.
Pols, M.S., *Westfriesche stadrechten* 1 ('s Gravenhage 1888).
Poulsen, B., *Dutch herring. An environmental history, c. 1600-1860* (Amsterdam 2008).
Prak, M., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Utrecht 1985).
Prins, H.H.T., J.J. Grootenhuis & T.T. Dolan, *Wildlife conservation by sustainable use* (Boston 2000).
Ray, J., *The ornithology of Francis Willoughby.* 3dln (London 1678).
Ray, J., *Synopsis methodica avium*. Opus posthumum (Londini 1713).
Rennie, J., *The architecture of birds* (London 1831).
Richards, J.F., *The unending frontier. An environmental history of the early modern world* (Berkeley 2003).
Rink, E.D., *Beschrijving der stad Tiel* (Tiel 1836).
Ritzema Bos, J., *Landbouwdierkunde. Nuttige en schadelijke dieren van Nederland*. 2 dln (Groningen 1879, 1882).
Ritzema Bos, J., 'Bescherming van nuttige diersoorten bij de wet', *Tijdschrift voor Landbouwkunde* 2 (1882) 142-173; 193-201; 296-309.
Ritzema Bos, J., *De vogels. Leesboek voor school en huis* (Groningen 1883).
Ritzema Bos, J., 'De schadelijkheid van het korhoen', *Tijdschrift over plantenziekten* 9 (1903) 69-77.
Ritzema Bos, J. (voorz.), *Rapport der commissie: reigers en aalscholvers* (Utrecht 1912).
Roelofs, W., 'Eene kolonie van lepelaars en aalscholvers in de Horstermeer', *Album der Natuur* 29 (1880) 273-279.
Roodbergen, S. et al., *Kievit tussen pet en wet* (Drachten/Leeuwarden 1991).
Roodbergen, S.P., *B.F.V.W. in vogelvlucht en perspectief* (Heerenveen 1999).
Roodbergen, S.P. (ed.), *Kieviten en plevieren. Ljippen en wilsters* (Leeuwarden 2013).
Roos, R. & N. van der Wel (ed.), *Duinen en mensen 3, Texel* (Amsterdam 2013).
Rooth, J., 'Over de stand van enkele voor Nederland karakteristieke broedvogels', *Het Vogeljaar* 22 (1974) 681-688.
Rooij, W. de, *Melchior d'Hondecoeter 1636-1695* (Berlin 2010).

Rösener, W., 'Ergebnisse und Fragen', in: W. Rösener (ed.) *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter* (Göttingen 1997) 573-590.
Russell, E., *Evolutionary history. Uniting history and biology to understand life on earth* (Cambridge 2011).
Rütte, J.L.C.G.A. le, 'De plaats van het jachtrecht in den cultuurstaat', *Vragen des tijds* (1911) 115-130.
Rijk, J.H. de, 'Historische gegevens over het Veluwse korhoen', *Tjiftjaf, orgaan van de VWG-ACJN* 29 (1984) 17-24.
Rijk, J.H. de, 'Wolven in Nederland: een samenvatting van de historische gegevens', *Huid en Haar* 4 (1985) 73-84.
Rijk, J.H. de, 'Mogelijkheden voor historisch onderzoek naar de fauna', *Natura* 82 (1985) 162-165.
Rijk, J.H. de, 'Jachtplakkaten als bron voor de geschiedenis van de Nederlandse fauna', *Huid en Haar* 6 (1987) 129-134.
Rijk, J.H. de, 'Wildbeheer in het verleden', *De Levende Natuur* 89 (1988) 89-94.
Rijk, J.H. de, 'De geschiedenis van het konijn *Oryctolagus cuniculus* in Nederland', *Lutra* 31 (1988) 101-131.
Rijk, J.H. de, 'Verspreiding van de Ooievaar *Ciconia ciconia* in Nederland in de 18de eeuw', Limosa 62 (1989) 63-66.
Rijk, J.H. de, 'Roofdieren in Nederland in het midden van de 19de eeuw', *Lutra* 33 (1990) 145-169.
Rijk, J.H. de, 'Roofvogels in Nederland in het midden van de 19de eeuw', *Limosa* 63 (1990) 135-140.
Rijksinstituut voor Natuurbeheer, *Natuurbeheer in Nederland; Dieren* (Wageningen 1983).
Rynja, L.F., *Nederlandse en Oudhollandse vogelnamen* (Huizen 1983).
Saakes, A.B., *Beknopte natuurlijke historie, of Beschrijving en afbeeldingen der voortbrengselen van de drie rijken der natuur* (Amsterdam 1794).
Salomonson, M.B.H., *De strafbepalingen der jachtwet* (Leiden 1889).
Sandom, C. et al., 'Rewilding', in: D.W. Macdonald & K.J. Willis (ed.), *Key topics in conservation biology* 2 (Oxford 2013) 430-451.
Saris, F.J.A. (ed.), *Een eeuw vogels beschermen* (Zeist 2007).
Sasse van Ysselt, A.F.O, van, *Oorkonden betreffende Rixtel* (zp 1920).
Schaik, C. van, *Overlangbroek op de kaart gezet. Dorp, landschap en bewoners, waaronder een familie De Cruijff* (Hilversum 2008).
Schakel, M.W., *Geschiedenis van de hoge en vrije heerlijkheden van Noordeloos en Overslingeland* (Gorinchem 1982).
Schäperclaus, W., *Lehrbuch der Teichwirtschaft. Zucht und Haltung von Karpfen Forellen und deren Nebenfische* (Berlin 1933).
Scharp, J., *Geschiedenis en costumen van Axel* 3 (Middelburg 1788).
Scheltema, J., 'Geschiedenis van de dagelijksche kost in de burger-huishoudingen', *Geschied- en letterkundig mengelwerk* 4 (1830) 185-320.
Scheltus, J., *Recueil van de Placcaten, Ordonnantien ende Resolutien op 't stuk van de Wildernisse* ('s Gravenhage 1672).
Scheuchzer, J.J., A.F. Büsching & L. Meijer, *Bijbel der natuur* (Amsterdam 1787).
Scheygrond, A., 'Het Goudsche Bosch. Een vogelparadijs in vroeger eeuwen', *Het Vogeljaar* 36 (1988) 81-86.
Schinz, H.R., *Beschreibung und Abbildung der künstlichen Nester und Eier der Vögel welche in der Schweiz, Deutschland und den angränzenden Ländern brüten* (Zürich 1819).
Schlegel, H.. 'Verhandeling over het trekken der vogels', *Natuurkundige verhandelingen van de Hollandsche maatschappij der wetenschappen te Haarlem* 16 (1828)131-292.
Schlegel, H., 'Over de inlandsche dag-roofvogelen', *Nederlandsch Tijdschrift Jagtkunde* 1 (1852) 1-36.
Schlegel, H., 'Naamlijst der tot heden in de Nederlanden, in den wilden staat waargenomen vogels', in: J.A. Herklots (ed.), *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland* 1 (Leiden 1852) 58-103.
Schlegel, H., *De vogels van Nederland*. 3 dln (Leiden 1854-1858).
Schlegel, H., *De dieren van Nederland. Gewervelde dieren. Vogels* (Haarlem 1860).
Schlegel, H., *De vogels van Nederland* (Amsterdam 1868).
Schlegel, H., *Muséum d'histoire naturelle des Pays-Bas. Revue méthodique et critique des collections*. 7 dln (Leiden 1862-1876).
Schlegel, H., *De dierentuin van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap "Natura Artis Magistra" te Amsterdam* (Amsterdam 1872).
Schlegel, H., *De vogels van Nederland* (Amsterdam 1878).
Schmoll, F., 'On the history of bird protection in Germany, 1800-1918', in: T. Lekan & T. Zeller (ed.), *Germany's Nature. Cultural landscapes and environmental history* (zp 2005) 161-182.
Schroeder, J., *Individual fitness correlates in the Black-tailed Godwit* (Groningen 2010).
Schwartzenberg en Hohenlansberg, G.F. thoe, *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland*. 5 dln (Leeuwarden 1768-1793).
Segal, S., M. Ellens & J. Dik (ed.), *De verleiding van Flora. Jan van Huysum 1682-1749* (Zwolle 2006).
Selby, P.J., *Illustrations of british ornithology, vol. II., Water birds* (Edinburgh 1833).
Shrubb, M., *Birds, scythes and combines. A history of birds and agricultural change* (Cambridge 2003).
Shrubb, M., *The lapwing* (London 2007).
Shrubb, M., *Feasting, fowling and feathers. A history of the exploitation of wild birds* (London 2013).

Sitter, A.J. de, *Voorloopig register van charters, privilegiën, placaaten, ordonnantiën enz. Stad en Lande betreffende en kunnende dienen tot het opmaaken van derzelver groot placaat en charter-boek, loopende tot aan de reductie, of het jaar 1594* (Groningen 1789).
Sjoerds, F., *Algemene beschryvinge van oud en nieuw Friesland.* 2 dln (Leeuwarden 1765-1768).
Slichtenhorst, A. van, *XIV Boeken van de geldersche geschiedenissen* (Arnhem 1654).
Sloet, J.J.S., *Geldersche markerechten* 1 ('s Gravenhage 1911).
Sloet, L.A.J.W., *De dieren in het germaansche volksgeloof en volksgebruik* ('s Gravenhage 1887).
Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., 'Het eijerenzoeken', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 6 (1851) 331-342.
Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., 'Statistieke beschouwing van den toestand der geringe plattelandsbevolking etc.', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 9 (1853) 283-311.
Slijpe, H.J., 'Een 17e eeuwse Hollandse tekening van de Steltkluut *Himantopus himantopus L.*', *Ardea* 39 (1951) 259-261.
Sluis, W. van der, 'De herziening der Jachtwet', *De socialistische gids* VI (1921) 933-946.
Smet, G. de, 'Dunbekwulp verzameld in Canisvliet in september 1896', *Dutch Birding* 19 (1997) 230-232.
Smids L., *Schatkamer der Nederlandsse oudheden, of woordenboek, behelsende Nederlands steden en dorpen, kasteelen, sloten en heerenhuysen* (Amsterdam 1711).
Smit, J.J. & R.J.S. Terlouw, *Vogels in het Eemland. De ontwikkeling van de vogelstand en het agrarisch gebruik vanaf 1900* (Utrecht 1991).
Smit, J.P.W.A., *Het Brabantsche jachtrecht vóór de regeering van Karel den Stouten* (Amsterdam 1911).
Smout, T.C., *Nature contested. Environmental history in Scotland and northern England since 1600* (Edinburgh 2000)
Snouckaert van Schauburg, R.C.E.G.J., *Avifauna Neerlandica; Lijst der tot dusverre in Nederland in wilden staat waargenomen Vogelsoorten* (Leeuwarden 1908).
Soutendam, J., *Keuren en ordonnantiën der stad Delft van den aanvang der XVIe eeuw tot het jaar 1536* (Delft 1870).
SOVON, *Atlas van de Nederlandse vogels* (Arnhem 1987).
SOVON*, Atlas van de Nederlandse Broedvogels 1998-2000* (Leiden 2002).
SOVON, *Weidevogelbalans 2013* (Nijmegen 2013).
Soyer, A., *De bekwame huisvrouw, of nieuw kookboek* (Gouda 1854).
Spahr van der Hoek, J.J., *Geschiedenis van de Friese landbouw*. 2 dln (Leeuwarden 1952).
Spek, Th., *Het Drentse esdorpenlandschap; een historisch-geografische studie* (Utrecht 2004).
Spiess, K-H., 'Herrschaftliche Jagd und bäuerliche Bevölkerung im Mittelalter', in: W. Rösener (ed.), *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter* (Göttingen 1997) 231-254.
Spinniker, A., *Leerzaame zinnebeelden* (Haarlem 1714).
Stant, C., *Natuur- en huishoudkundig handboek* (Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Amsterdam 1814).
Staring, W.C.H., *Huisboek voor den landman in Nederland* (Haarlem 1862).
Staring, W.C.H., 'Roeken', *Landbouw Courant* nr 36. (1871).
Staring, W.C.H., *Onze vogels. De nuttige en schadelijk* (Zwolle 1874).
Staring, W.C.H., *Gepaste en ongepaste bescherming van dieren* (Haarlem 1877).
Steensel, A. van, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010).
Stenfert Kroese, J.G., *Wet tot regeling der jagt (Jagtwet)* (2e druk; Zwolle 1914).
Stevens, K., J. Liebaut & M. Sebizius, *De Veltbouw ofte Lantwinninghe; inhoudende....enz.* (Amsterdam 1594).
Stone, D.J., 'The consumption and supply of birds in late medieval England', in: C.M. Woolgar, D. Serjeantson, & T. Waldron (ed.), *Food in medieval England. Diet and nutrition* (Oxford 2006) 147-161.
Straathof, H., 'De strijd van vogels en boeren', in: Brevé, A. en H.J.A. Hofland (eds.), *Held op stokken. De kunst van het vogelverschrikken* (Nijmegen 2001) 110-117.
Sullivan, S.A., *The Dutch gamepiece* (New Jersey 1984).
Swaen, A.E.H., 'Aloude Vogelkunde III', *Ardea* 30 (1941) 73-85.
Swaen, A.E.H., 'Aloude Vogelkunde IV', *Ardea* 32 (1943) 25-35.
Swaen, A.E.H., *Jacht-Bedryff, 1636*. Naar het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (Leiden 1948).
Swammerdam, J., *Bybel der natuure, of historie der insecten*. Deel 2. (Leyden 1738).
Swinderen, A.Q., *Landrecht van Wedde en Westerwoldinge-landt* (Groningen 1809).
Tak, S., *Beschouwingen over een ontwerp van jagtwet* (Arnhem 1851).
Teixeira, R.M. (red), *Atlas van de Nederlandse broedvogels* ('s-Graveland 1979).
Telting, A., 'Oude rechten van het eiland Terschelling', *Veslagen en mededeelingen Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht* 4 (1903) 574-594.
Temminck, C.J., *Manuel d'ornithologie, ou tableau systématique des oiseaux, qui se trouvent en Europe* (Amsterdam, Paris 1815). In 1820 en 1835 bijgewerkte edities.
Teunissen, W.A., W. Altenburg & H. Sierdsma, *Toelichting op de Gruttokaart van Nederland 2004* (SOVON, Beek-Ubbergen 2005).
Teunissen, W., H. Schekkerman & A. van Paassen, *Predatie bij weidevogels. Op zoek naar de mogelijke effecten van predatie op de weidevogelstand* (SOVON, Beek-Ubbergen 2005).

Thissen, P., *Een natte bedoening. Kleine geschiedenis van De Horst, De Bruuk en het Schildbroek* (Groesbeek 2012).
Thon, C.F.G., *Volledige jagersschool, of Kort begrip der geheele jagt; een hand- en leerboek in alphabetische orde voor jagers, vogelaars, landbouwkundigen en liefhebbers van de natuurlijke historie. Uit het Duits vertaald* (Arnhem 1835).
Thijsse, J.P., *Het vogeljaar. Handleiding tot het leeren kennen der meest voorkomende Nederlandsche vogels* (Amsterdam 1904).
Thijsse, J.P., *Het intieme leven der vogels* (Haarlem 1906).
Thijsse, J.P., 'De Broedvogels van de Noorzee-Eilanden', *Ardea Verslagen en mededeelingen* 1 (1908) 33-36.
Thijsse, J.P., *Het vogelboekje* (Amsterdam 1912).
Thys, I., *Memorie of vertoog over het uitgeven en in culture brengen van vage en inculte gronden in de Meyerye* (Mechelen 1792).
Tielhof, M. van, 'Eendenkooien in Rijnland in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 13 (2004) 47-59.
Timmer, M., *Bloembollen in Holland 1860-1919* (Houten 2009).
Tinbergen, L., *Vogels in hun domein* (Amsterdam 1941).
Tolsma, W., *'s Gravenhage als vogelstad* ('s Gravenhage 1929).
Tolsma, W., *Vogelbescherming; praktische vogelzorg om huis en hof en in de vrije natuur* ('s Gravenhage 1936).
Tonckens, J., *Tegenwoordige staat van Drenthe* (Amsterdam 1795).
Tulp, M., *Jachtwapens, vroeger en nu* (Kampen 1988).
Turnhout, C.A.M. van, *Birding for science and conservation. Explaining temporal changes in breeding bird diversity in the Netherlands* (Nijmegen 2011).
Unger, W.S., *De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1916).
Unger, W.S. & J.Th. de Smidt, 'Rechtsbronnen van Tholen', *Verslagen en Mededeelingen Vereniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlands recht* 11 (1956) 292-364.
Vader, H., 'De Hollandse vinkenbanen', in: Lumeij, J.T., D. A. Jonkers & J.J.H.G. D. Karelse (ed.), *Beter één vogel in de hand... Vogelvangst, valkerij en eieren zoeken in ambacht, cultuurhistorie, natuurbescherming en wetenschap* (Zeist 2008) 41-47.
Vaughan, R., M. Vaughan & N. Vaughan, *Catch figures from duck decoys in the Netherlands, 1853 to 1970* (IBN/DLO Research report 99-7; Wageningen 1999).
Veen, J.S. van, 'Rechten en verplichtingen der eigenaars van wildforstergoederen', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 26 (1923) 110.
Veldink, J.G., *W.C.H., Staring 1808-1877 geoloog en landbouwkundige* (Wageningen 1970).
Venema, G.A., 'Dieren die voor den landbouw schadelijk zijn 5. Muizen', *Boeren-goudmijn* 4 (1858) 353-367.
Venema, G.A., 'Over den kieviet', *Album der Natuur* (1876) 56-64.
Vera, F.W.M., *De Oostvaardersplassen. Van spontane natuuruitbarsting tot gerichte natuurontwikkeling* (Amsterdam, Haarlem 1988).
Verberne, L., 'Kort begrip van de geschiedenis van het Brabantse jachtrecht', *Jaarboek De Oranjeboom* 9 (1956) 190-200.
Vermeulen, J.P., 'Bisschoppelijke rekening van 1377-1378', in: *Codex diplomaticus neerlandicus.* Tweede serie, tweede deel, eerste afdeling (Utrecht 1853) 252-464.
Verslag, - *der staatscommissie, ingesteld bij KB van 11-3-1904, no. 28 aan welke werd opgedragen, te onderzoeken, welke wijzigingen en aanvullingen der wettelijke bepalingen tot regeling der jacht behoeven enz*. ('s-Gravenhage 1910).
Verstegen, S.W., *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens ancien régime, revolutie en restauratie (1650-1830)* (Arnhem 1990).
Verster van Wulverhorst, A.H., *Jagt-handboekje voor Noord-Nederland* (Leiden 1838).
Verster van Wulverhorst, A.H., *Geschiedkundige aanteekeningen over het jagtwezen, sedert de vroegste tijden* (Amsterdam 1840).
Verster van Wulverhorst, A.H., *'Vlugtige gedachten* over de kunstmatige jagt en de middelen tot hare instandhouding', *Nederlandsch Tijdschrift voor Jagtkunde* 1 (1852) 53-65 (Herdruk artikel uit 1842).
Verster van Wulverhorst, A.H., 'Over de jagt met den vogel in Nederland', *Nederlandsch Tijdschrift voor Jagtkunde* 3 (1855) 251-264.
Verster van Wulverhorst, A.H., *Proeve eener Nederlandsche jagtterminologie* (Arnhem 1857).
Verstrael, T. & A.J. van Dijk, 'Vos of grassen? Broedvogels in de Nederlandse duinen sinds 1984', *Limosa* 70 (1997) 163-178.
Verstraeten, A., D. Karelse & A. Zwaenepoel, *Eendenkooien in Vlaanderen en Nederland en 7 andere Europese landen* (Bunnik 2011).
Verzaameling,. - *van stukken. Inhoudende: Request aan de Edele Groote Mogende Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, aangaande de Jagt, door de Heer C.J. Bloys van Treslong, enz*. (Amsterdam 1784).
Vetter, H., *Aan het hof van Wilem van Oranje* (Haarlem 1992).
Viëtor, H.H., 'Verbetering van de jachtwet', in: *Nederlandsch administratief recht. Handleiding.* (Haarlem 1919) 241-246.
Villmar, A., *Die neuen preussischen Jagdgesetze* (Quedlinburg & Leipzig 1856).
Vincent, L., *Wondertooneel der Nature.* 2 dln (Amsterdam 1706-1715).

Visscher, Roemer, *Sinnepoppen* (Amsterdam 1614).
Visser, A.R., 'Proeve eener Wet op het regt en de uitoefening der Jagt', *Nederlandsche jaarboeken voor regtsgeleerdheid en wetgeving* 5 (1843) 588-597.
Visser, S., *Het Reeuwijkse land. De landschapsgeschiedenis van een 'merkwaardig' gebied* (Zutphen 2007).
Vlek, R., *Amsterdams vogelhistorie. Nieuwe vogelsoorten in de regio Groot-Amsterdam door de eeuwen heen 1285-1999.* Eeuwnummer De Gierzwaluw 38 (2000).
Vlek, R., 'Postuum in memoriam: de Duinpieper als Nederlandse kustbroedvogel (1828-1927)', *Limosa* 78 (2005) 15-20.
Vleuten, H. van den, 'Jagen in de heerlijkheid Mierlo', *Myerlese Koerier* 1 (1987) 38-42.
Vlis, J.A. van der, *tLant van Texsel. Een geschiedschrijving* (Den Burg 1976).
Vogel, R., 'De Nederlandse avifauna door de eeuwen heen', in: F.J.A. Saris (ed.), *Een eeuw vogels beschermen* (Zeist 2007) 12-29.
Vogelcultuur, *Vogelcultuur en vogelstudie 1922* (Verslagen en mededeelingen van den Plantenziektekundigen dienst te Wageningen no. 30. 1923).
Vogelsang, A., *Handboek voor de plaatselijke besturen ten platten lande* 2 (Dordecht 1844).
Vogelzang, F., '*Een woonplaats voor fatsoenlyke luyden'. De soevereine baronie IJsselstein 1720-1820* (Utrecht 2010).
Vondel, J. van den, *Vorstelycke warande der dieren: Waer in de Zeden-rijcke Philosophie, Poëtisch, Morael, en Historiael, vermakelijck en treffelijck wort voorgestelt* (Amsterdam 1682).
Voorst tot Voorst, F.A. baron van, *Handboek voor den Jager* (Leiden 1838).
Voorst tot Voorst, F.A.M.J. van, *Handboek voor den jager en voor hen, die het wenschen te worden* (Leiden 1875).
Voous, K.H., *Atlas van de Europese vogels* (Amsterdam 1960).
Voous, K.H., *Moerasvogels van Europa* (Baarn 1992).
Voous, K.H., *In de ban van vogels. Geschiedenis van de beoefening van de ornithologie in Nederland in de twintigste eeuw. Tevens Ornithologisch Biografisch Woordenboek* (Utrecht 1995).
Vooys, K.G.N. de, et al., 'Analyses of four centuries of bounty hunting on seals in Zealand, SW-Netherlands', *Lutra* 55 (2012) 55-65.
Vorsterman van Oyen, G.A., *Rechtsbronnen der stad Aardenburg* ('s Gravenhage 1892).
Vries, H. de, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)* (Wageningen 1971).
Vries, J. de, *De regels van Vanellus: de kievit nader beschouwd* (Leeuwarden 1991).
Vries, J. de & A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
Vries, Ts. Gs. de, 'De raaptijd der kievitseieren', *Orgaan Club Nederlandse Vogelkundigen* 5 (1932) 111-118.
Vries, Ts. Gs. de, 'De raaptijd der kievitseieren', Leeuwarder courant 23 en 24-10-1936
Vries, W.B. de, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1670)* (Hilversum 1998).
Vroeg, A., *Beredeneerde catalogus, van eene, by uitstek fraaye...verzameling, zoo van inlandsche als uitheemsche vogelen, viervoetige en gekorvene dieren... welke... te koop worden aangeboden*...('s Gravenhage 1764).
W., 'Eksters, kraaien...', *De Nederlandse jager* 87 (1982) 85.
Wagenaar, J., *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen… beschreeven.* 11de stuk 6de deel (Amsterdam 1767).
Wal, J. de, 'Proeve eener geschiedenis van het jagtwezen in Drenthe', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden van Drenthe* (Groningen 1842) 3-99.
Waldeck, K, 'Over den raaptijd der kievitseieren en eenige biologische bijzonderheden dezer vogel', *Orgaan Club Nederlandse Vogelkundigen* 5 (1932) 155-158.
Wall, J.W.M. van de, *De valkerij op het Loo* (Haarlem 1986).
Was, J., 'Iets over het zoogenaamd Reigerbosch onder IJzendijke', *Zeeuwsche Volksalmanak* (1845) 39-45.
Wassenaar, H., 'Stadhouder Willem III als opperjagermeester van de Veluwe: een vriend van de adel?', *Virtus. Bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis* 3 (1995) 11-24.
Water, J. van de, *Groot Placaatboek van Utrecht.* 3 dln (Utrecht 1729).
Water, J. van de, *Groot plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810 door C.W. Moorrees & P.J. Vermeulen.* 2 dln (Utrecht 1856-60).
Watson, F. (ed.), *De dierlyke wereld ter beschouwinge opengezet. Uit het Engels met merklyke verbeteringen en aantek. uitgeg. door Corn. Nozeman* (Amsteldam 1761).
Welker, P.M.H., *Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid, de polders en de dorpen van Cromstrijen. 1492-1892, vier eeuwen regeering en arbeid ten plattelande in Holland* (Arnhem 1892).
Wessels, L., *Vliegend wildbraad. De vogeljacht in Overijssel ten tijde van de Republiek* (Bachelorscriptie VU Amsterdam 2012).
Westerbaen, J., *Arctoa Tempe. Ockenburgh. Woonstede van den Heere van Brandwyck, in de Clingen buyten Loosduinen* ('s Gravenhage 1654).
Weststrate, H.A., *Gelderland in den patriottentijd* (Arnhem 1903).
Wickevoort Crommelin, J.P. et al., 'Waarnemingen betreffende vogels in Nederland in den wilden staat aangetroffen, benevens eenige hunner landnamen', in: J.A. Herklots, *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland* 2 (1856) 207-220.

Wickevoort Crommelin J.P. van & F.W. van Eeden, 'Bescherming van nuttige vogels', *Maatschappij-Belangen. Tijdschrift Nederlandsche maatschappij ter bevordering van nijverheid* (1870) 8-12.
Wieland, P., *Nederduitsch taalkundig woordenboek.* Deel M,N (Amsteldam 1804).
Wiersum, E. & B.M. de Jonge Ellemeet, 'Rechten van Schouwen en Duiveland', *Veslagen en mededeelingen Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht* 5 (1909) 443-661.
Willebrands, M., *De verstandige kok. De rijke keuken van de Gouden Eeuw* (Bussum 2006).
Williamson, T., *An environmental history of wildlife in England 1650-1950* (London 2013).
Willinks, D., *Amstellandsche Arkadia.* 2 dln (Amsterdam 1737).
Winkler, T.C., 'Iets over den Pieterman', *Album der Natuur* 6 (1857) 24-32.
Winkler, T.C., *Natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk. Zoogdieren en vogels* (Sneek 1862).
Winkler, T.C., *Zand en duinen* (Dockum 1865).
Winter, J.M. van, *Spices and comfits. Selected papers on medieval food* (Devon 2007).
Wit, A., 'Vogels en andere dieren in vroeger jaren', *Informatieblad stichting Historisch Niedorp* (dec. 1984) 5-7.
Wouda, B, 'Ongediertebestrijding in de achttiende eeuw', *Contactblad Historische Vereniging Barendrecht* 62 (1995) 22-25.
Wttewaal, J., 'Het vernielen der meikevers en derzelver larven door de kraaijen', *Landbouwcourant* 20 (1854) 78.
Wttewaal, J., 'De kraaijen verdedigd', *Landbouwcourant* 32 (1856).
Wttewaal, J., 'Over het verleenen van premiën voor het dooden van wezels en ander zoogenoemd schadelijk gedierte', *De Volksvlijt, Tijdschrift voor Nijverheid, Landbouw, Handel en Scheepvaart* (1859) 317-344.
Wttewaal, J., 'De dieren die jagt maken op insekten', *De Volksvlijt, Tijdschrift voor Nijverheid, Landbouw, Handel en Scheepvaart* (1860) 369-389.
Wttewaal, J., 'Landhuishoudkunde I. Schadelijke insekten', *Volksalmanak* (1860) 126-162.
Wyn, H. van, *Historische en letterkundige avondstonden* 2 (Amsterdam 1800).
Yalden, D.W. and U. Albarella, *The History of British Birds* (Oxford 2009).
Yarrell, W., *A history of British birds*. Vol. 2. (London 1843).
Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen 1985).
Zanden, J.L. van, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', in: L. Noordegraaf (ed.), *Agrarische geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden* ('s Gravenhage 1986) 85-140.
Zanden, J.L. van, *Vogels, mensen en geschiedenis* (Utrecht 1993).
Zanden, J.L. van & A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Meppel 2000).
Zanden, J.L. van & S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).
Zeehuisen, J., 'Verhandeling over de daglooners en bedeelden ten platten lande in het kwartier Salland, province Overijssel', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 8 (1853) 165-182.
Zeger Veeckens, L., *De verordeningen op de Jagt en op de Visscherij in de Binnenwateren* (Amersfoort 1847).
Zierikhoven, C., *Volkoomen Nederlandsch kookkundig woordenboek* (Leeuwarden 1772).
Zuylen van Nyevelt, H.F. van, 'Toepassing van art. 11 der wet van 24 Junij 1857', *Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal en gemeentebestuur in Nederland* 14 (1868) 384-406.
Zijlmans, S., 'Ordonnantie tegen het onbehoorlijk jagen in Geertruidenberg en Made', *Dongebode* 10 (1984) 58-61.

Geraadpleegde archieven

Nationaal archief (NL-HaNA)
Nassause Domeinraad, 1581-1811, 1.08.11
Collot d' Escury, 1300-1962, 1.10.21
Collectie Van Schinne, 1683-1855, 1.10.75.01
Staatssecretarie tijdens Koning Lodewijk Napoleon, 2.01.01.07
Departement van Binnenlandse Zaken, 1796-1813, 2.01.12
Ministerie van Financiën: Kroondomein, 1806-1813, 2.01.25
Opperjagermeester van Koning Lodewijk als Intendant voor de Jacht, 1806-1810, 2.01.26.01
Ministerie van Binnenlandse zaken, 1813-1848, 2.04.01
Opperhoutvesterij, 1814-1856, 2.04.30
Nederlandse Gezantschap in Pruisen, 1814-1890, 2.05.10.14
Ministerie van Justitie, 1813-1876, 2.09.01
Ministerie van Justitie, 1876-1914, 2.09.05
Directie van de Landbouw; Afdeling Jacht, 1940-1949, 2.11.03.02
Verslagen en Mededelingen Landbouw, 1815-1966, 2.11.09
Collectie 014 Verheyen van Estveld, 1808-1814, 2.21.004.14
Collectie 121 Cort van der Linden suppl., 1634-1934, 2.21.040
Collectie 002 S. Dassevael, 1790-1838, 2.21.048
Collectie 397 Gevers, 1551-1976, 2.21.070
Zuylen van Nyevelt, 1351-1940, 2.21.180
Collectie Drukwerk, 19e-20e eeuw, 2.22.15
Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01
Grafelijkheidsrekenkamer/Registers, 1233-1815, 3.01.27.01
Houtvesterij van Holland en West-Friesland, 1353-1794, 3.01.31
Hof van Holland, 1428-1811, 3.03.01.01
Baljuw en Hoge Vierschaar van Zuid-Holland, 1574-1813, 3.03.08.224
Bestuursarchieven Land van Voorne, 1253-1812, 3.17.04
Jachtgerecht Ameide, 1760-1788, 3.19.03
Heerlijkheid Bleiswijk, 1558-1970, 3.19.09
Graven van Blois, 1248-1397, 3.19.10
Heerlijkheid Langerak, 1253-1957, 3.19.29
Jachtgerecht Leksmond, 1762-1784, 3.19.32
Familie Cousebant ca. 1400-1800, 3.20.09
Van der Goes van Dirxland, 1419-1928, 3.20.17
Van Vredenburch, suppl. 1, 1315-1981, 3.20.61.02
Van Wassenaar van Duvenvoorde, 1226-1996, 3.20.87

Groninger archieven (RHC GR)
138 Provinciaal jachtgericht, 1751-1795
498 Familie Clant van Hanckema, 1600-1843
619 Borg Farmsum, 1246-1912
657 Verzameling Keiser, 1237-1833
730 Gerechten in Selwerd en Sappemeer, 1592-1811
740 Verzameling publicaties van de overheid, 1595-1814
800 Gouverneur, na 1850 Commissaris des Konings in de provincie Groningen, 1814-1941
807 Inspecteur van jacht en visserij in de provincie Groningen, 1856-1857
1136 Houtvester van eerste jachtdistrict in de provincie Groningen, 1814-1852
2041 Register Feith-stukken. Stadsarchief Groningen, 1594-1815
2188 Plakkaten en ordonnanties GAG, 1595-1795
Rechterlijke archieven van vóór 1811 (met oude nummering)

Fries archief (Tresoar)
8 Gewestelijke besturen in Friesland in de Franse tijd
11 Provinciaal bestuur van Friesland, 1813-1922
12-01 Provinciale en Gedeputeerde Staten van Friesland, 1919-1961
326 Familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg
332-05 Familie De Carpentier-Van Hylckama
344 Verzameling Fries Genootschap
347 Verzameling Handschriften

Fries scheepvaartmuseum

Drents archief
0001 Oude Staten Archieven
0105 Provinciaal Gerechtshof Drenthe, 1838-1875
0115 Meppel, 1421-1813
0116 Coevorden, stad en heerlijkheid ,1407-1855
0585 Plakkaten, 1618-1901

Gemeentearchief Coevorden
Archief gemeente Sleen 1817-1917

Overijssels archief (HCO)
0003.1 Staten van Overijssel, Ridderschap en Steden en de op hen volgende colleges, 1580-1810
0214 Huis Almelo, 1236-1917
0224.1 Huis Rechteren bij Dalfsen, 1236-1917
0239 Familie van Ittersum, 1391-1990

Gelders archief
0005 Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden, 1494-1805
0008 Staten van het Kwartier van Veluwe en hun Gedeptuteerden, 1266-1809
0016 Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813
0040 Gouverneur van de Provincie, 1813-1950
0124 Hof van Gelre en Zutphen, 1209-1811
0218 Jachtgerecht Veluwe en Veluwezoom, 1750-1793
0357 Nassause Domeinen, 1456-1813
0368 Rentei Lijmers 1605-1808
0370 Heren en graven van Culemborg, 1241-1810
0385 Huis Duistervoorde, 1434-1803
0399 Havezate Harreveld, 1443-1909
0407 Huis De Cannenburg, 1227-1881
0409 Huis Keppel, 1272- ca. 1850
0418 Huizen Nettelhorst en De Heest, 1351-20e eeuw
0433 Heerlijkheid Swanenburg, 1403-1806
0445 Huis Yrst, 1435-1836
0456 Familie Van Dorth tot Medler, 1383-1849
0503 Familie Raedt van Oldenbarneveld 1, 1724-1827
0508 Handschriften Rijksarchief in Gelderland, 15e-20e eeuw
0521 Familie Van Broeckhuysen, 1381-1889
0525 Huis Rosendael 1, 14e-20e eeuw
0552 Huis Middachten, 1331-1947
0556 Huis Verwolde, 14e-20e eeuw
0614 Huis Kernhem, 1404-1950
0924 Heidemij, Algemene Technische Dienst, 1888-1953
0993 Familie Van Rhemen; Bibliotheek 16e-19e eeuw
1186 G. van Hasselt, eind 18e, begin 19e eeuw
3123 Heerlijkheid Spijk, 1408-1861

Regionaal archief Zutphen
Oud archief Zutphen, 0001
Oud archief Lochem, 1001

Streekarchief NW-Veluwe
1001 Stadsbestuur Elburg
1002 Collectie Hoefhamer
5001 Stadsbestuur Harderwijk

Streekarchief Hattem, Epe, Heerde
Oud archief Hattem

Gemeentearchief Barneveld
Ambtsbestuur Barneveld, 1617-1812

Gemeentearchief Wageningen
Oud archief Wageningen
Nieuw archief Wageningen

Regionaal Archief Rivierenland (RAR)
0006 Stadsbestuur Tiel, 1814-1851
0460 Dorpspolder Meteren
0469 Ambt Tielerwaard, 1534-1825
1044 Dorps- en buitenpolders Neder-Betuwe, 1525-1971
2047 Collectie kleine aanwinsten Geldermalsen 1652-heden
2108 Baronie Acquoy, 1607-1812
3052 Ambtsbestuur van Bommel en de Bommelerwaard en van de dijkstoelen in de Bommelerwaard, 1580-1837
3128 Gemeente Nederhemert, 1811-1955
3191 Rechterlijk archief van Ammerzoden 1563-1811

Jachtmuseum Doorwerth

Het Utrechts archief
3 Jachtgerecht, 1680-1795
7 Huis Oudegein en heerlijkheid 't Gein te Jutphaas, 1295-1984
32 Familie Van Boetzelaer, 1316-1961
34-4 Notarissen in de stad Utrecht, 1560-1905
84 Huis Linschoten, 1402-1891
87 Familie Van Rijckevorsel, 1341-1969
90 Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (K.N.M.I.), 1854-1951
216 Domkapittel te Utrech, 1220-1811
221 Kapittel van Sint Marie te Utrecht, 1108-1817
283 Huis Rijnhuizen te Jutphaas, 1245-1857
305 Heerlijkheid Ter Aa, 1537-1903
712-1 Koninklijk scherpschuttersgenootschap Sint Hubertus te Utrecht, 1771-1933
1001 Huis Amerongen, 1405-1979
1241 Kamer van justitie te Vianen, 1531-1795
1602 Gemeente Jutphaas, gemeentebestuur, 1814-1929

Archief Eemland, Amersfoort
0222 Collectie Publicaties, ordonnanties, plakkaten enz. van de overheid, 1544-1973

Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht
163 Archief van het Gerechtsbestuur Doorn, 1649-1810

Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen
1012 Gerecht Achttienhoven, 1637-1811
1022 Gemeente Kockengen, 1599-1988

Gemeentearchief Vianen
007 Gemeentebestuur Vianen

Noord-Holland (NHa)
3 Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier te Hoorn, 1573-1795
13 Gewestelijke besturen in Noord-Holland, 1799-1810
16 Provinciaal Bestuur, 1814-1850
18 Provinciaal Bestuur, 1851-1943
129 Heerlijkheid Callantsoog, 1387-1908
131 Heerlijkheid Oosthuizen, 1292-1861
133 Heerlijkheid Schagen, 1427-1830
160 Elswout te Bloemendaal, 1634-1970
176 Collectie van losse aanwinsten van het Noord-Hollands Archief, 1356-1983
184 Oud-Rechterlijke en Weeskamer Archieven, 1554-1811
197 Collectie van de familie De Goede, 1699-1957
247 Heerlijkheid Harenkarspel, 1421-2003
2166 Collectie van stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 1605-1813
3701 Ambachtsbestuur van Velsen, 1415-1813
3819 Heerlijkheid Bennebroek, 1653-1899
3862 Heerlijkheid Heemstede, 1346-1889
3993 Stadsbestuur van Haarlem, 1573-1813

Westfries archief
0348 Oud archief stad Hoorn, 1356-1815
0689 Dorp en Gemeente Zwaag, 1531-1978
0964 Huisarchief Weldam, 1438-1920
1107 Stede en gemeente Grootebroek, 1364-1949

Westfries museum
Collectie kaarten

Regionaal archief Alkmaar
Gemeente Bergen 15.2.1.001
Gemeente Oterleek 65.2.1.001
Gemeente Texel 76.1.001

Archief Waterschap Amstel Gooi en Vecht
18 Horstermeerpolder, 1612-1980
0501 Heemraadschap de Bijlmermeer, 1622-1966

Stads- en streekarchief Naarden
Archief Vereniging Stad en Lande van Gooiland

Stadsarchief Amsterdam
76 Familie De Graeff
231 Archief van de eigenaren van het huis Marquette, 1317-1924
5501 Archief van het Ambacht Nieuwer-Amstel, met het Archief van de Ambachten Rietwijk, Rietwijkeroord en Rietwijkeroorderpolder, 1601-1811

Zuid-Holland
Alleen stad- en streekarchieven; zie verder nationaal archief

Gemeentearchief Rotterdam
9 Notarieel archief Capelle aan den IJssel
1290 Gemeente Ridderkerk, 1579-1942

Regionaal archief Dordrecht
134 Collectie van keuren en verordeningen, 1583-2001
489 Archiefbibliotheek
796 Gemeente Langerak, 1237-1945
955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, 1492-2006
1056 Gemeente Puttershoek, 1737-1813
1062 Ambachtsheerlijkheid van Zuid-Beijerland, 16e-20e eeuw

Archief Delft
700 Oud archief Rijswijk

Regionaal archief Leiden
0512 Huis te Warmond, 1347-1911

Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg
026 Baljuw en leenmannen van Voorne, 1587-1797
033 Stad Heenvliet en Heerlijkheid, 1254-1811
034 Ambacht Hekelingen en Vriesland, 1591-1811
045 Ambacht Rockanje en annexe polders, 1622-1811
122 Heerlijkheid Heenvliet en ambacht, 1254-1940

Gemeentearchief Goedereede

Groene Hart Archieven
0011 Ambacht Zevenhuizen, 1554-1811
0026 Ambacht Nieuwerkerk aan den IJssel, 1574-1813
0729 Gemeente Bergambacht, 1811-1939
170.1.01 Ambacht, later gemeente Alkemade, 1549-1811

RHC Rijnstreek en Lopikerwaard
Stadsgerecht Woerden, 1550-1811
Noordzijderpolder, 1642-1974
Polder Barwoutswaarder c.a., 1641-1974

Zeeland (ZA)
2.1 Staten van Zeeland Gecommitteerde Raden, 1578-1795
7 Vrije van Sluis, 1584-1796
8 Hulsterambacht, 1503-1796
33.1 Verzameling handschriften Rijksarchief in Zeeland, 1206-1948
102 Verzameling M.J. de Jonge, 1398-1783
255 Familie Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, 1462-1944
465 Ambachtsheerlijkheid Buttinge en Zandvoort, 1523-1887
505 Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer B', 1597-1805
1200 Stad en Gemeente Arnemuiden, 1431-1857

Noord-Brabant (BHIC)
5 Bergen op Zoom, oost-, zuid- en westkwartier markiezaat
9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, 1515-1816
108 Handschriftenverzameling, 16e-19e eeuw
275 Heerlijkheid Megen, 1331-1815
346 Cuypers van Velthoven, 1320-1870
350 Philips en Rogier van Leefdael, 1172-1686
575 Plakkaten, 1520-1795
745 Schouten, ambtman, drossaard, 1500-1814
5011 Dorpsbestuur Helvoirt, 1340-1814
5115 Notarissen in Den Dungen, 1627-1813
7004 Dorpsbestuur Cuijk, 1611-1805
7156 Stadsbestuur Grave, 1290-1810
7636 Schepenbank Sint Oedenrode, 1548-1811

Regionaal Archief West-Noord-Brabant
0201 Gemeentebestuur Hoeven, 1811-1933
0300 Dorpsbestuur Oudenbosch, 1485-1810
0600 Stadsbestuur Zevenbergen, 1485-1810
0601 Gemeentebestuur Zevenbergen, 1811-1929

Regionaal archief Tilburg
2 Heerlijkheid van Tilburg en Goirle, 1387-1888
3 Dorpsbestuur van Tilburg, 1387-1810
2400 Dorpsbestuur van Terheijden, 1569-1810
2500 Dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe, 1550-1813

RHC Eindhoven
10263 Gemeentebestuur Heeze, 1575-1810
10637 Gemeentebestuur Oirschot en Best, 1513-1821
12002 Familie Wesselman van Helmond, 1402-1969
13153 Collecte van Scherpenzeel Heusch, documentatie inzake Mierlo, 1256-1873
13181 Gemeentebestuur Deurne, 1379-1810
15023 Heerlijkheid Cranendonck, 1440-1810

Gemeentearchief Gemert-Bakel
Archief van het dorpsbestuur van Gemert, 1407-1794 AG.001

Limburgs archief (RHCL)
01.006 Heerlijkheid Dalenbroek, 1357-1803
01.008 Schepenbank Nederweert, 1419-1796
01.031A Heerlijkheid Blitterswijk en Wanssum, 1360-1846
01.075 Landen van Overmaas, 1423-1795
04.01 Provinciaal bestuur Limburg, 1814-1913
16.0512 Kasteel Borgharen, 14e-19e eeuw
16.1112A-1 Kasteel en de heerlijkheid Well, 14e eeuw-1848

Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis
001 Schepenbank Heerlen, 1479-1796

Lijst van figuren

Figuur 1. Afbeelding van een goudvink, ca. 1780. 16
Figuur 2. Dode moeras- en weidevogels op de oever van een meer. 19
Figuur 3. Vermeldingen van hoenders in de plakkaten van Friesland en Utrecht. 23
Figuur 4. Stilleven met vogels, 1620 van de Haarlemmer Floris van Schooten (ca. 1585-1656). 27
Figuur 5. Certificaat voor aantonen jachtrecht uit Wageningen, 1737. 34
Figuur 6. Aantal jagers in Nederland 1826-1935. 39
Figuur 7. Verdeling van het aantal jagers over de provincies van 1826-1902. 40
Figuur 8. Aantal vogelvangers met een kleine jachtakte 1852-1935. 43
Figuur 9. Geografie van de ambachtelijke vogelvangst in de 19de eeuw. 47
Figuur 10. Vogelvanger met lijsterstrikken bij een bosje. 47
Figuur 11. Wildprijzen op de markt van Arnhem 1853-1929. 48
Figuur 12. Poelier 'Twentsche wild-centrale' in Amsterdam, 1918. 50
Figuur 13. Open jachttijden van 1500-1800 in Holland (rood), Utrecht (zwart) en Friesland (blauw). 52
Figuur 14. Open jachttijden in de tweede helft van de 17de eeuw en de tweede helft van de 18de eeuw. 52
Figuur 15. Gangbare jachttijd in de tweede helft van de 19de eeuw. 53
Figuur 16. Weergave van de vangst van patrijzen met zak en schild uit een Italiaans jachtboek van 1622. 58
Figuur 17. Hond met een knuppel. 67
Figuur 18. Jachthonden jagen patrijzen uit de dekking. 69
Figuur 19. Vangst van patrijzen met een tiras. 78
Figuur 20. Ligging van drie kolonies bij Gouda. 85
Figuur 21. Honden en een valk vallen een blauwe reiger aan. 94
Figuur 22. Vermeldingen van moerasvogels in de jachtplakkaten van gewesten en enkele andere gebieden. 96
Figuur 23. Vermeldingen van moerasvogels in regelgeving 1502-1803. 98
Figuur 24. Kaart van het Zevenhuizense bos, 1564. 101
Figuur 25. Aantal gedode aalscholvers en geraapte eieren in Nieuwerkerk aan den IJssel 1798-1808. 103
Figuur 26. Bekendmaking van het verlenen van premies voor reigers in Groningen in 1901. 106
Figuur 27. Rundveedichtheid in 1811 (links) en verspreiding grutto als broedvogel 2004. 110
Figuur 28. Vergunningbiljet voor het vangen van vogels met netten, eerste helft 17de eeuw. 117
Figuur 29. Jachtstilleven met linksboven een kemphaan. 120
Figuur 30. Kievit, patrijs, putter en spreeuw als jachtbuit. Jachtstilleven van Jan Vonck (ca. 1630-1662) 121
Figuur 31. Bekendmaking van de jachttijd op waterwild in Gelderland 1821. 123
Figuur 32. Voor waterwild relevante jachttijden in Friesland rond 1880. 124
Figuur 33. Voorbeeld van een marktbericht met de wildprijzen te Heerenveen op 2 september 1887. 125
Figuur 34. Extra openstelling van de voorjaarsvangst met slagnetten op kemphaan in Friesland 1853-1889. 133
Figuur 35. Recept uit een kookboek van 1797 over het braden van snippen en kemphanen. 137
Figuur 36. Utrechtse vergunning uit het eind van de 18de eeuw voor het vangen van watersnippen. 138
Figuur 37. Woonplaats van aanvragers van een akte om watersnippen te vangen of te schieten, 1807. 138
Figuur 38. Vermeldingen van watersnippen in de gemeenteverslagen 1850-1865. 140
Figuur 39. Vermeldingen van het rapen van eieren van weidevogels in gewestelijke plakkaten en die van Voorne. 141
Figuur 40. Stilleven met kievitseieren, 1930 van D.G. Ubbels (1875-1960). 147
Figuur 41. Aantal verhandelde kievitseieren in Friesland 1855-1933. 149
Figuur 42. Geografie van de handel in kievitseieren rond 1900. 150
Figuur 43. Verloop aantal eieren op de markt van Purmerend in het raapseizoen (1899-1914). 151
Figuur 44. Verloop aantal eieren op de markten van Leeuwarden en Sneek in het raapseizoen 1901. 152
Figuur 45. Prijs per ei van kievit en kip op de markt van Purmerend van maart-mei (1863-1872). 153
Figuur 46. Gereedmaken van kisten met kievitseieren voor de verzending, 1918. 154
Figuur 47. Prijsontwikkeling van kievitseieren 1850-1930. 155
Figuur 48. Bewaren van kievitseieren onder de pet. 156
Figuur 49. Verspreiding van de wulp als broedvogel 1595-1781 (links) en 1998-2000 (rechts). 164
Figuur 50. Aanval van een kraai op een schaap. Afbeelding bij een gedicht van Vondel uit 1682. 168
Figuur 51. Verdeling van de schade door kraai of roek over de provincies in 1896 en 1897. 170
Figuur 52. Plakkaat voor de bestrijding van schadelijke vogels in een deel van Groningen, 1672. 173
Figuur 53. Verplichte verwijdering van nesten van vier kraaiachtigen 1495-1803. 174
Figuur 54. Gedeelte uit het plakkaat van Friesland 1756 over de verlening van premies voor roofvogels. 181
Figuur 55. Kwitantie van een premie voor 7 wouwen in januari 1784 in Oostvoorne gevangen. 181
Figuur 56. Bekendmaking van de schouw van kraaien- en eksternesten in 1847 in de gemeente Jutphaas. 186
Figuur 57. Uitgekeerde premies voor oude en jonge 'roeken' in de gemeente Opsterland 1863-1914. 192
Figuur 58. Uitgekeerde premies voor oude en jonge eksters in de gemeente Opsterland 1863-1914. 193
Figuur 59. Schoolplaat 'Tabellarisch overzicht van het nut en de schade der inlandsche vogels' uit 1874. 196

Lijst van tabellen

Tabel 1. Vermelding van soorten in jachtplakkaten van de Klingen 1623-1782. 22
Tabel 2. Samenstelling van het jachtwild in de 17de eeuw volgens de gewestelijke plakkaten. 25
Tabel 3. Vogelsoorten die in de tweede helft van de 19de eeuw voor consumptie bejaagd werden. 28
Tabel 4. De 20 belangrijkste vogelsoorten die in de 19de eeuw voor de zang gehouden werden. 30
Tabel 5. Regels om recht van jacht te krijgen. 31
Tabel 6. Overzicht van de omvang van het ambachtelijke vogelvangen in de 19de eeuw. 42
Tabel 7. Voorbeelden van verboden vangmiddelen. 57
Tabel 8. Boetes in de tweede helft van de 18de eeuw, geordend naar oplopend bedrag. 62
Tabel 9. Boetes in de Jachtwet van 1807, geordend naar oplopende boete. 63
Tabel 10. Bepalingen over poten en blokken van honden. 66
Tabel 11. Premies voor vogels en zoogdieren bij bestrijding van overheidswege 1760-1860. 71
Tabel 12. Gangbare wildbeschermende maatregelen met de eeuw waarin die maatregelen van kracht waren. 82
Tabel 13. De grote gemengde kolonies in Holland. 85
Tabel 14. Consumptie van moerasvogels 1300-1600. 87
Tabel 15. Bestemming moerasvogels uit de kolonies Goudse bos (G) en Zevenhuizense bos (Z). 88
Tabel 16. Uitoefening van de hoge valkenjacht op de reiger in Nederland 1600-1800. 92
Tabel 17. Voorbeelden van bepalingen over de grote moerasvogels in de jachtplakkaten die betrekking hebben op broedvogels. 95
Tabel 18. Vermeldingen van moerasvogels in jachtregelgeving van deelgebieden. 97
Tabel 19. Wettelijke bestrijding van grote moerasvogels. 102
Tabel 20. Overtredingen in Holland in de 18de eeuw waarbij weidesteltlopers werden geschoten. 118
Tabel 21. Schilderijen uit de 17de eeuw met weidesteltlopers. 119
Tabel 22. Weidevogels die waterwild zijn volgens de (ontwerp)jachtwetten en de wetswijziging van 1912. 123
Tabel 23. Prijzen van gevogelte op de veiling Halle du Nes in Amsterdam 1876-1879. 126
Tabel 24. Prijzen van gevogelte op de markt van Heerenveen in 1887. 127
Tabel 25. Prijzen van gevogelte op de markt van Utrecht in 1887. 127
Tabel 26. Prijzen van gevogelte op de markt van Barneveld in 1887. 127
Tabel 27. Prijzen van gevogelte op de markt van Meppel in 1894-1895. 128
Tabel 28. Prijzen van vogels per 100 gram lichaamsgewicht, geordend in volgorde van prijs. 128
Tabel 29. Bepalingen over de vangst van watersnippen in de jachtplakkaten. 136
Tabel 30. Voorbeelden van de voorziening in watersnippen. 137
Tabel 31. Vermeldingen over het rapen van eieren van weidevogels in jachtregelgeving van deelgebieden. 142
Tabel 32. Belangrijkste regels over het rapen van eieren van weidevogels in de jachtplakkaten. 143
Tabel 33. Vergelijking aantal verhandelde kievitseieren in Friesland volgens de verschillende bronnen. 148
Tabel 34. Omrekening eieren naar broedparen voor Friesland en Texel (1890-1910). 152
Tabel 35. Prijzen van eieren in cent per ei en aantal verhandelde eieren. 158
Tabel 36. Samenvattend overzicht van de indicatie van het voorkomen van de weidesteltlopers uit de verschillende bronnen. 160
Tabel 37. Voorbeelden uit de 19de eeuw van schade door kraaiachtigen aan schapen. 168
Tabel 38. Gemiddeld aantal gemeenten per jaar waar van 1891-1897 schade door vogels of zoogdieren wordt gemeld. 169
Tabel 39. Voorbeelden van schade door kraaien in 1896 of 1897. 170
Tabel 40. Verplichte verwijdering van nesten van kraaiachtigen in Nederland buiten Holland. 172
Tabel 41. Verplichte verwijdering van nesten van kraaiachtigen in Holland en deelgebieden van Holland. 172
Tabel 42. Boete voor het niet verwijderen van nesten. 175
Tabel 43. Uitvoering van de nestverwijdering en schouw. 176
Tabel 44. Gewestelijke premieregelingen voor kraaiachtigen. 177
Tabel 45. Verplichte bestrijding van de nesten van roofvogels. 179
Tabel 46. Premieregelingen voor roofvogels tot in de Franse tijd. 180
Tabel 47. Benutting instrument buitengewone machtiging voor bestrijding kraaiachtigen. 184
Tabel 48. Premies in gulden voor roofvogels volgens de (ontwerp)jachtwetten van de 19de eeuw. 186
Tabel 49. Aantal verleende premies voor gedode roofvogels in Nederland 1850-1860. 187
Tabel 50. Bestrijding van roofvogels en kraaiachtigen door jagersverenigingen. 191
Tabel 51. Beoordeling van nut en schade van kraaiachtigen naar Cattie 1874. 197
Tabel 52. Bestrijding van kraaiachtigen in de periode 1880-1892 die volgens de Nuttige dierenwet 1880 beschermd werden. 199

Dankwoord

Ik heb getwijfeld over de keuze om van mijn historisch onderzoek naar vogels een promotie te willen maken. Het zou te veel een keurslijf kunnen worden. Ik ben blij met de gemaakte keuze en dat is de verdienste van mijn promotoren. Petra leerde als historicus te kijken naar al die oude gegevens over vogels. Zij zag ook de momenten waarop wat psychische steun welkom was om van dit zelfgekozen werk geen geploeter te maken. Henk keek kritisch naar nutteloze feitjes. Dat was nodig voor het moeilijkste deel van het onderzoek; historische gegevens een ecologische relevantie geven. Samenwerken vanuit zulke verschillende wetenschappelijke disciplines leverde vaak verbazing op. Door de open houding lukte het daar een weg voor te vinden. Veel dank voor jullie begeleiding van mijn werk aan dit boek.

Anderen hielpen met allerlei zaken, zoals het sturen van kopieën, het beantwoorden van mijn vragen op hun werkterrein en het corrigeren van teksten. Graag wil ik daarvoor onder meer Henk Luning, Anton Ervynck, Marcus Beike, Bart Ibelings, Mennobart van Eerden, Maarten Platteeuw, Bruno Ens, Wiebe de Boer, Brigitte van der Putten bedanken.

Voor het schrijven van dit proefschrift heb ik gebruik gemaakt van enkele verlofvormen van mijn werkgever en daarvoor was steeds ruimte. Ik mocht daarnaast drie maanden bij de Waterdienst aan moerasvogels werken. Dennis Kalf van die dienst maakte dat mogelijk door mijn werk over te nemen.

Mijn gezinsleden bevestigen gelukkig dat ze niet veel last hebben gehad van mijn schrijfwerk. Het was voor Sita en Mees wel een permanente bron van verbazing dat dode vogels voor een vader een hobby kunnen zijn. Anne hielp me op weg met excel, maar bovenal liet ze me alle ruimte veel tijd aan dit boek te besteden.

Curriculum vitae

Jan H. de Rijk (1959) groeide op in Ede en studeerde aan de Landbouwhogeschool in Wageningen bodemkunde en natuurbeheer (1983). Tijdens de studie ontstond zijn belangstelling voor de geschiedenis van bos en fauna van Nederland waarover hij van 1985 tot 1991 artikelen publiceerde. Na werk als leraar in het landbouwonderwijs en aanvullende studies bodemverontreiniging en milieubeleid werd hij in 1987 milieuhygiënisch beleidsmedewerker bij Rijkswaterstaat. Sinds 1991 werkt hij voor het milieuministerie met als belangrijkste werkveld de milieuproblemen van de landbouw. Met vrouw, dochter en zoon woont hij in Den Haag.

Omslag: Vogeljager op een rivieroever, Arent Arentsz, ca. 1630, Rijksmuseum Amsterdam